

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი

არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების
ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Arnold Chikobava Institute of Linguistics

Тбилисский государственный университет имени
Иванэ Джавахишвили
Институт языкознания имени Арнольда Чикобава

K. V. LOMTATIDZE

Works

V

К. В. ЛОМТАТИДЗЕ

Труды

V

Tbilisi 2023 Тбилиси

ქეთევან ლომთათიძე

შრომები

V

თბილისი 2023

ს ა რ ე დ ა ქ ც ი ო ს ა ზ ჭ ო

ა. აბრეგოვი (მაიკოპი), ლ. ავიძბა (თბილისი), ა. არაბული (თბილისი),
ბ. ბერსიროვი (მაიკოპი), გ. გოგოლაშვილი (თბილისი), კ. ვამლინგი
(შვედეთი), ს. პაზოვი (კარაჩაევსკი), ბ. უტიე (საფრანგეთი), ა. ხალილოვი
(გროზნო), ა. ჰარისი (აშშ)

ს ა რ ე დ ა ქ ც ი ო კ ო ლ ე გ ი ა

მ. ბუკია, თ. გვანცელაძე, ნ. ფონიავა, ვ. შენგელია, მ. ჩუხუა
ნ. მაჭავარიანი (მთავარი რედაქტორი)

ტომის რედაქტორი მ. ბუკია

Editorial Council

A. Abregov (Maykop), L. Avidzba (Tbilisi), A. Arabuli (Tbilisi), B. Bersirov
(Maykop), G. Gogolashvili (Tbilisi), K. Vamling (Sweden), S. Pazov (Karachaevsk),
B. Outtier (France), A. Khalilov (Grozny), A. Harris (the USA)

Editorial Board

M. Bukia, T. Gvantseladze, N. Poniava, V. Shengelia, M. Chukhua
N. Machavariani (Editor-in-chief)

Editor of the Volume M. Bukia

© არნ. ჩიქოზავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი
ISBN (მრავალტომეული)
ISBN (ტომი V)

შინაარსი

1935

ეგნ. ნინოშვილი, პარტახი, ავტოგრაფის მიხედვით გამოცემული შენიშვნებითა და ლექსიკონითურთ	9
წინასიტყვაობა	9
პარტახი (მოთხრობა გურიის გლეხ-კაცის ცხოვრებისა)	11
შენიშვნები	44
ლექსიკონი	51

1937

ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა აფხაზური ენის შესასწავლად ლიხნში	77

1938

ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსისა გურულსა და აჭარულში	81

1939

საანგარიშო მოხსენება აფხაზური ენის ბზიფურ კილოზე მუშაობის შესახებ	98

1940

რედუპლიკაციის ფუნქციებისათვის აფხაზურში	103

1941

ერთეულის კატეგორია და მისი მაწარმოებლები აფხაზურში	125
КАТЕГОРИЯ ЕДИНИЧНОСТИ И ОБРАЗУЮЩИЕ ЕЕ АФФИКСЫ В АБХАЗСКОМ ЯЗЫКЕ	135

1942

ბრუნების საკითხი აფხაზურში	137
ПРОБЛЕМА СКЛОНЕНИЯ В АБХАЗСКОМ ЯЗЫКЕ	150
გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურ ზმნებში	152
КАТЕГОРИЯ ПЕРЕХОДНОСТИ В АБХАЗСКОМ ГЛАГОЛЕ	181
კითხვითი ფორმები აფხაზურში	184
ВОПРОСИТЕЛЬНЫЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛА В АБХАЗСКОМ ЯЗЫКЕ	190
ОБ ОДНОЙ ФОНЕТИЧЕСКОЙ ЗАКОНОМЕРНОСТИ В АБХАЗСКО- АБАЗИНСКИХ ДИАЛЕКТАХ	193
ერთი ფონეტიკური კანონზომიერების შესახებ აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში	199
ОТНОСИТЕЛЬНОЕ МЕСТОИМЕНИЕ В ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМАХ АБХАЗСКОГО ЯЗЫКА	201
მიმართებითი ნაცვალსახელი აფხაზური ზმნის ფორმებში	208

1944

ბულბულის ერთ-ერთი სახელწოდების ყარანა-ს გამო	210
О СЛОВЕ ყარანა ҚАРАНА – «СОЛОВЕЙ» В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ	212

1945

აფხაზური აფსაა აფსაატ („ფრინველი“) სიტყვის ეტიმოლოგიი- სათვის	214
К ЭТИМОЛОГИИ АБХАЗСКОГО СЛОВА აფსაა აფსაატ APSAA APSAAT ^o («ПТИЦА»)	216
კაუზატივის კატეგორია აფხაზურში	218
КАТЕГОРИЯ КАУЗАТИВА В АБХАЗСКОМ ЯЗЫКЕ	225

1946

დამოკიდებული წინადადების ერთი თავისებურება ზოგ ქართულ დიალექტში	227
ОБ ОДНОЙ ОСОБЕННОСТИ ПРИДАТОЧНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В НЕКОТОРЫХ ДИАЛЕКТАХ ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА	235

-ქ სუფიქსისათვის მეგრულ ზმნებში	237
К ВОПРОСУ О СУФФИКСЕ – К В МЕГРЕЛЬСКИХ ГЛАГОЛАХ	246

1947

„ადამიანის“ აღმნიშვნელი აოჯ სიტყვა აფხაზურში	248
АБХАЗСКОЕ СЛОВО აოჯ აოაჟ „ЧЕЛОВЕК“	254
ქცევის კატეგორიისათვის აფხაზურ ზმნაში	256

1948

აფხაზური გარდამავალი ზმნის უსუბიექტო ფორმები	265
БЕССУБЪЕКТНЫЕ ФОРМЫ АБХАЗСКОГО ПЕРЕХОДНОГО ГЛАГОЛА	278
ე. წ. „მიზან-პირობითი კილოს“ წარმოებისათვის აფხაზურ დიალექტებში“	281
К ОБРАЗОВАНИЮ Т. Н. УСЛОВНО-ЦЕЛЕВОГО НАКЛОНЕНИЯ В АБХАЗСКИХ ДИАЛЕКТАХ	294

1949

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ НА РАБОТЫ ПРОФ. Г. П. СЕРДЮЧЕНКО ПО АБАЗИНСКОМУ ЯЗЫКУ	297
რამდენიმე შენიშვნა პროფ. გ. პ. სერდიუჩენკოს ნაშრომზე აფხაზური ენის შესახებ	297

1951

ენის შესახებ სტალინური მოძღვრების ძირითადი დებულებები	313

1952

ენის განვითარების კანონზომიერების საკითხის შესახებ	335
К ВОПРОСУ О ЗАКОНОМЕРНОСТЯХ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКА В СВЕТЕ УЧЕНИЯ И. В. СТАЛИНА О ЯЗЫКЕ	365

თბება ტიპის ზმნათა ისტორიისათვის ქართულში	368
К ИСТОРИИ ГЛАГОЛОВ ТИПА tbeba „греется“ В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ	374
ი. სტალინის შრომა „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“ და მისი მნიშვნელობა საბჭოთა ენათმეცნიერებისათვის	376
ТРУД И. В. СТАЛИНА «МАРКСИЗМ И ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ», И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ СОВЕТСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ	418
რთულფუძიან ზმნათა აგებულება აფხაზურში	422
К СТРУКТУРЕ СЛОЖНОСОСТАВНЫХ ГЛАГОЛЬНЫХ ОСНОВ В АБХАЗСКОМ ЯЗЫКЕ	471
რედაქტორის ბოლოსიტყვა	475

ეგნ. ნინოშვილი

პარტახი

ავტოგრაფის მიხედვით გამოცემული
შენიშვნებითა და ლექსიკონითურთ

წინასიტყვაობა

ეგნ. ნინოშვილის ბელეტრისტულ ნაწარმოებთა შორის „პარტახი“ ერთად-ერთი თხზულებაა, რომლის ავტოგრაფს ჩვენამდე სრულად მოუღწევია¹. ხელნაწერს დიდი მნიშვნელობა აქვს არა მარტო ამ თხზულების პირვანდელი სახისა და ავტორის სტილისტიკურ-ორთოგრაფიულ თავისებურებათა დადგენისთვის, არამედ საზოგადოდ ეგნ. ნინოშვილის ნაწერების ყოველ მხრივ გათვალისწინებისთვისაც.

მაგრამ არის კიდევ, მეორე გარემოება, რომელიც გვაიძულებდა ყურადღება მიგვეპყრო „პარტახის“ ჯეროვანი გამოცემისათვის. ე. ნინოშვილის ნაწერებში მომქმედი პირები გურულ კილოზედ ლაპარაკობენ. ნიჭიერი მწერალი კარგად იცნობს გურულ კილოს, რომლის წიაღში იგი დაბადებულა და აღზრდილა და საზოგადოდ სისწორით ასახავს ამ კილოს ვითარებას 90-იან წლებში. რადგანაც ყოველი კილო და მათ შორის გურულიც მუდამ ცვალებადობას განიცდის და დღევანდელი მისი სახე უკვე ის აღარ არის, რაც უნდა ყოფილიყო ორმოციოდე წლის წინათ, ამიტომ ეგნ. ნინოშვილის ნაწერებს საზოგადოდ და განსაკუთრებით მის „პარტახს“ უადრესი მნიშვნელობა ენიჭება ქართული დიალექტოლოგიური თვალსაზრისითაც.

„პარტახის“ ხელნაწერი (M 4908S) შემდგარია დიდი ფორმატის (23X35, 5 c.m.) ორი რვეულისაგან, რომლებიც ერთმანეთზე ზემო მხარეს ძაფით არის გადაბმული. პირველ რვეულში 16 ფურცელია, მეორეში კი 12, სულ არის, მაშასადამე, 28 ფურცელი, რომელთაგანაც პირველზე არაფერია დაწერილი, თუ არ მივიღებთ ვერსოზე რუსულად გამოყვანილ ადრესს: В общество распространения грамотности среди грузин. წინა ორი ფურცელი პირველი რვეულისა და სათანადო ორი უკანა ფურცელი ამავე რვეულისა, ზურგის ნაწიბურზე გახევის გამო, დაშორებიან ერთმანეთს. ფურცლები დანომრილია, მაგრამ პირველი ცარიელი ფურცელი სათვალავში არაა მიღებული. მოთხრობა იწყება მეორე ფურცლის პირველ გვერდზე და თავდება უკანასკნელი (28-ე) ფურცლის პირველზე (თუ დანომრილების მიხედვით ვიმსჯელებთ, იწყება პირველზე და თავდება 27-ზე).

¹ მოიპოება კიდევ ნაწყვეტი „გოგია უიშვილის“ პირველი ვარიანტისა [„სახალწლო პურ-მარილი“].

მოთხრობა დაწერილია საკმაოდ გარკვეული ხელით, მაგრამ შიგ ბევრი შესწორებაა შეტანილი, რომელთა უმეტესობა ავტორს ეკუთვნის, ზოგი კი რედაქტორს (თუ რედაქტორებს). ავტორის შესწორებანი ყოველთვის შინაარსეულ მხარეს ეხება, რედაქტორისა კი უმთავრესად სტილის-ტიკურ-ორთოგრაფიულს. ერთი ამ რედაქტორთაგანი გ. წერეთელი, ზემოთ დატოვებულ თავისუფალ აშიაზე წერს ასოთ-ამწყობის საყურადღებოდ: „ვლას, ამ მოთხრობის პირველი თავი ააწყვე, დედანს გაუფრთხილდი, კარანდაშით დაწერილს ყურადღებას ნუ მიაქცევ. გ. წერეთელი“.

მოთხრობა ჩვენ ისე დავბეჭდეთ, როგორც ავტორს შეუსწორებია, სხვათა შესწორებანი და შენიშვნები მხედველობაში არ არის მიღებული. ავტორის მიერ პირვანდელი სახით მოცემული ვარიანტები შენიშვნებშია მოქცეული.

„პარტახის“ ხელნაწერის ორი გვერდის ფოტოცინკოგრაფიული სურათი მოთავსებულია ეგნ. ნინოშვილის თხზულებათა მეორე ტომში („ფედერაციის“ გამოცემა, 1932, გვ. 84-85) და დედნის ვითარებას მკითხველი რამოდენადმე იქიდან გაითვალისწინებს.

ამ გამოცემას ახლავს ქეთ. ლომთათიძის შენიშვნები და ვრცელი ლექსიკონი, რომელიც მოთხრობის ადგილების სისწორით გაგებას ძალიან აადვილებს.

ჩემი შენიშვნები ეგნ. ნინოშვილის ენის თავისებურებათა და „პარტახში“ მოცემული გურული კილოს მასალების შესახებ სხვაგან იქნება დაბეჭდილი.

22. VI. 1938.

ა. შანიძე.

პარტახი¹

(მოთხრობა გურიის გლეხ-კაცის ცხოვრებისა)

I

რადაც გამოურკვეველი სევდა შემოგაწვებათ გულზედ, როცა სოფელ ...ში ერთ ყრუ მიდამოს გაუვლით მახლობლად: ტყით დაჩდილული ფერდოს ძირში, რომელსაც პატარა ჩქრიალა მდინარე ჩაუვლის ახლო, დგას ფიცრული სახლი, რომლის სახურავი თითქმის სულ ჩანგრეულა, უსახურაოდ დარჩენილი კედლები სტიქიონთ ძალით გაშავებულა, აქა-იქ ღოჯებში ცოტათი დამპალა კიდეც, ხავსი მოჰკიდია, სუროთი მოზარდულა. დანარჩენი შენობები ზოგი, ეტყობა, წაულიათ და ზოგი კი, მაგალითად, ფაცხა, საძროხე და მისთანა წვრიმალეები დამპალა და დაღეწილა. ჭისკრიდან და ეზოს ღობიდან მხოლოდ აქეთ-იქით გადაზნექილ-გადმოზნექილი ურთხლის ბოძები და სარები დარჩენილა. ეზო ტევრად გადაქეულა, ბარდ-კვალს მოუცავს, ნორჩი ხეხილები – ლელვი, ატამი, ბია და სხვა საქონელს დაუმტვრევია და გაუფუჭებია. სულ მთლად აქაურობა სამარისებურ მყუდროებას მოუცვამს. იმ სოფლის ხალხი, მეტადრე ქალები და ბავშვები, როცა გაივლიან ამ ყრუ მიდამოს სიახლოვეს, შეაფურთხავენ, თვალს მოარიდებენ და „წმინდა გიორგი, შენ დამიცევი“ო, იტყვიან პირჯვრის წერით.

პირველად რომ ამ მიდამოს ნახავთ, ნაღვლიანი ფიქრი და კითხვები გებადება: ერთ დროს აქ ადამიანს უც[2]ხოვრია, უმოქმედია, ცდილა თავისი ცხოვრების გაუმჯობესებისთვის, უშენებია, უმამულებია აქაურობა. რა იქნა ეს ადამიანი? ნუთუ გაქრა, აღიგავა მისი არსებობა! ნუთუ ეგეთი უსაფუძვლო მოჩვენება ადამიანის ცხოვრება! ცხოვრების ერთ რომელიმე უკუღმა ნასროლ ტალღას გაუქვრია ამ მიდამოში სიცოცხლის ლამპარი!

რამდენიმე წლის წინეთ, – მაშინ ეს მიდამო ყრუ და გავერანებული კი არ იყო, – ზემოაწერილი სახლის გვერდს მიუჯდა ცხრამეტი, თუ ოცი წლის ქალი და რადაც სასო წარკვეთილებით ხელ აპყრობილმა წარმოსთქვა: „ღმერთო, იგი დღეი რეზა არ დააქციე, რაც დღეს მე ჯვარი დამწერეს“ო/

– იმ დღეს ნუ სწყევლი-მეთქინ, გითხარი! თუ გინდა შენი თავი დასწყევლე, ჯვარის წერასთან რა ხელი გაქ! – უთხრა პირველს ხმელ-ხმელმა, ჯერ კიდევ ყმაწვილმა, საკმაოდ ლამაზმა ქალმა, რომელიც ამ ლაპარაკზე გამოვიდა სახლიდან და დაჯდა პირველი ქალის მახლობლად.

– ჩემს თავს ვსწყევლი, ჰო, ჩემს თავს! – უპასუხა გაჯავრებით პირველმა.

– ვითამ რომ სწყევლი, მერე რა გჭირს შენ საწყევლელო? ახლა მოგინდა უპატრონოთ ბუნდრუკი შენს ბიძიშვილსავით? უკაცრავათ, შენ ახლა პატრონი

¹ პატარახი – უპატრონოდ დარჩენილი სახლ-კარი და მიდამო

გყავს, იმისთანაი პატრონი, რომ ქვესკნელში ჩახვიდე, იქინეიგ მიგაგნებს და ამოგათრევს. იგი არ იფიქრო კიდე, ზოგიერთები რომა ლაშში, ჯერან იგი იყოს. ფეხის გადადგმა რომ იფიქრო, ბაწრით ჩამოგკიდებს და ჩამოგარჩობს!

– ღმერთო, სა წევრდე აწი! აღარ გეყვენ იგი, რაც გული მომიკალით და ახლა აქანაც გამომდიე! დამეთხუთ-მეთქინ, გიჩივი, დამეთხუთე! – უპასუხა პირველმა.

[3] – იმახე ახლა, სა წევრდე და სა წევრდე-თქვა! ძალუანი თვალ-ყური კი გაქ იმ წასვლაზე, მარა იგი დღეი შენ არ მოგესრობა! – უპასუხა მეორემ.

– ველარ გაძეხით ჩემი ნწვალეებით! აბა, ჰა, მოდით და ჭამეთ ჩემი ხორცი!

– ქალო, შენ ნამეტარი ეიგდე თავი! გამომდგახარ ქვეყნის მარაზე და ყვრი, ჭამეთ ჩემი ხორცი! რა კაცის მჭამელათ გვხახე ჩვენ! აღარც შიშო, აღარც მორიდება? კი მემართლება, რომ მიჩივა შვილი – შენ მიქენი ყოლიფერი სიავეო. – ამ სიტყვებით გამოვიდა სახლიდან მესამე ქალი და დაჯდა მოდავე ქალების სიახლოვეს.

ეს მესამე ქალი იქნებოდა ორმოცდა ათი წლის. ეს იყო ხმელ-ხმელი, მომალ-ლო ტანის, სწორი, ჩამომჭკნარი პირისახის, რომელზე ახლაც ეტყობოდა, რომ ერთ დროს ლამაზი უნდა ყოფილიყოსო.

– ახლა აგიც გამოჰყვა! აბა, ჰა, შეეწიეთ ნადათ დედა-შვილმა ერთქამეთს და დამესიეთ მე! ფუი, თქვენ ქალობას! – უთხრა პირველმა ქალმა მოხუცებულს.

ამ სიტყვებმა ისე გააცეცხლა მოხუცი ქალი, რომ პირისახე დაემანჭა. – „რავა? მე ფუი!“ – მრისხანედ ჰკითხა იმან პირველ ქალს.

– ვის, ქალო, ფუი?.. ნენას?! აგიც აღარ დაგვაკელი? მარა კი ემართლები, რომ ჯერანს არაფრამდი შენი შერთვა არ უნდოდა და ნენამ ძალათაი შეართვია შენი თავი. ახლა მის მაგიორში თვალში აფრუტნი და ფუიო უმახი! – წაეკიდა ამ სიტყვებით პირველს მოხუცის მაგიერ მეორე ქალი.

– ღმერთმა გიქნა თქვენ იმისთანაი კაი, რავარიც მე მიქენით! – უთხრა პირველმა.

[4] – რავა, ნენას კაი არ უქნია შენდა! შენ კი იშონიდი ჯერანისთანა ქმარს? – გაკვირვებით ჰკითხა მეორემ.

– დიეთხუე, ციცავ! თქვა და იგი იყო, მეტი რაღა გინდა! ბატონიშვილის ქალს ეკადრებოდა ჩემი ჯერან ქმართ; გადევკიდე, შევართვიეთ აი მაიმუნი ცოლათ და ახლა ხედავ, რას გვიჩივა! – ბრაზმორევით უთხრა მოხუცმა მეორე ქალს.

ამის შემდეგ ქალებმა კიდეც კარგა ხანს იდავეს, ბევრი მწარე და შხამიანი სიტყვა უთხრეს ერთმანეთს. ამასობაში მოსალამოვდა და ქალებმა დავა შესწყვიტეს, რადგანაც მუშა-კაცი მოვიდოდა ყანიდან და ვახშამი უნდა მოემზადებიათ. სამივე ქალს ისეთი გაფანტულობა და მოქანცულობა ეტყობოდათ საქმის კეთების დროს, რომ გეგონებოდათ, რაღაც დიდი ფიზიკური შრომა გადახედათ თავზე და იმას დაუღლიაო. ახლა ისინი ხან-და-ხან წაჰკრავ-წამოჰკრავდენ ერთმანეთს ამ მწარე სიტყვებს და ან წყევ-ლანძღვას. მაგალითად, მოხუცმა ქალმა ფილი მოიტანა თაროდან, სანაყი ქვის მოტანა კი დაავიწყდა და, როცა ამ უკანასკნელის მოსატანად წამოდგა, დაიწყევლა:

– „ღმერთო, დუჟკარქე ტვინიც და გრძნობაც, ვინცხამ ასე მომაქცია დღეს“ო. – „თუ მტყვანი ვიყო, აგისრულოს, თუ არა და შენ დაგემართოს“ო, – მოისმა ამის პასუხად. – „გველი დაგეკიდა იმ ენაზე, თუ მის დღეში არ იწყევლებოდე“ო, – მოისმა მესამე ხმა.

II

ჯერან ტევრიძე გლეხ-კაცის პირობაზე, ძალიან სახელოვანი ყმაწვილი კაცი იყო თავის სოფელში. მაღალი ტანის, ბეჭებში კარგა მოყვანილი, ცოტა მოშავვრემანო, [5] ვაჟკაციური, ლამაზი პირისახის და, რაც შეეფერება უსწავლელ კაცს, კარგი სიტყვა-პასუხის პატრონი. ამასთან მუყაითი მუშა და მეოჯახე. იმ სოფელში ჯერანზე უკეთესი და შეძლებული გლეხი ორიც არ მოიპოვებოდა. ორ ოთახიანი, ყავრით დახურული ფიცრის სახლი, მეორე კიდეც ისლით დახურული პატარა ფიცრულა სახლი საჭმლის საკეთებლად, კაი ბელელი, ფაცხა, „ნალია“¹, ოჯახისათვის საჭირო სხვა-და-სხვა პატარა შენობები, ერთი უღელი ხარი, ორი მეწველი ძროხა, ღორები, – ესენი ყველა მოეპოვებოდა ჯერანს და ეს დიდ შეძლებად ითვლება გლეხ-კაცობაში. ამასთან ბატონისაგან დახსნილი თორმეტი „ქცევა“ საკუთარი მიწა – საყანე და ვენახიანი, კარგა მოზრდილი ეზო, ნიგვზის ხეებით დაჩრდილული, ეზოზე მოდებული „საჩეხი“, რომელშიაც შეშა, წნელი, სარი და სხვა ამისთანაობა თავის დღეში არ გამოელეოდა. რა ბძანებაა, გლეხობაში ჯერანისთანა შეძლებული ასზე ერთი ძლივს მოიპოვება. მართალია, ჯერანს თავისი ოჯახის მოწყობა დიდ შრომად უჩქდა, ბევრჯერ ღამე დღეზე მიუტანებია მუშაობაში, ბევრჯერ ისე გაჭირვებია ტვირთი, რომ თავისი გაჩენის დღე უწყევლია. როცა სახლის და ბელის ფიცრები გამოჰქონდა ტყიდან, მხრები და ზურგი მეკურტნე ცხენის ზურგივით დაუშავდა, ტუჩები დაუსკტა და სისხლი მოსდიოდა ზედ. მაგრამ ისიც კარგია, რომ მისი ამგვარი შრომა დაუჯილდოვებელი არ დარჩა. უმეტესი ნაწილი გლეხობისა ჯერანზე ნაკლებ შრომას არ ეწევა, მაგრამ მაინც არა აზადია რა. ეხლა ჯერანს სხვა-და-სხვა მოვალეობის გადახდაც აღარ უჭირდა სხვა გლეხებსავე; ხან სიმინდს ჰყიდდა, ხან ღომს და ამ საშუალებით ყოველთვის [6] თავის დროზე აძლევდა „ფოსტის ფულს“ და სხვა გადასახადებს. ამის შემდეგ გასაკვირველიც არ არის, რომ ჯერანს ბევრი იმ სოფლის გლეხი-კაცი ნატრობდა სიძედ, ბევრ ღარიბ აზნაურის ოჯახსაც ეჭირა თვალი ჯერანზე, – ვინიცობაა, ცოტა რამ მოგვცეს სასყიდლად და ჩვენი ქალი ითხოვოსო. მაგრამ ჯერან ძლიერ ფთხილობდა და აზვიადებდა ცოლის შერთვას. – „კი, პაწაი რომ დევიხარჯო, აზნაურის ქალს მომცემენ ცოლათ, მარა რაი! დაჯდება ამ ჩემ ნაკვტავ ოჯახში და იტყვის: ჩემმა ბედმა ყაძახის ხელში ჩამაგდო და ჩემ სიცოცხლეში მაინც ვჭამ მის ოჯახსო. გეიჩენს კურსებს და ვინცხას მომაკლიებს. არა, არაა ჩემი საქმე!“ – ფიქრობდა ჯერან. გლეხის ქალებში ატანდა თვალ-ყურს, მაგრამ ჯერ ვერსად ენახა შესაფერი: ზოგის თვალადობა არ მოსწონდა; ზოგი ლამაზი იყო, მაგრამ მშობლები მეტისმეტად ღარიბი ჰყავდა და ამიტომ სწუნობდა; ზოგი ლამაზიც იყო, გლეხის პირობაზე შეძლებული ოჯახის ქალიც, მაგრამ „იმისთანაი ეშმაკური თვალები აქ, რომ წმინდათ ვერ შეინახავს თავს“ო და ამიტომ არ ირთავდა. ამასთან ჯერანს ცოლის შერთვა ისე არ შეეძლო, თუ მისი დედა და დაა თანახმა არ იქნებოდენ. – „იგი კაცათ არ მიხსენებია, ვინც დედის უნებურს იზამს“ო, ამბობდა ჯერან, რომელიც მართლაცდა დიდი პატივით ეპყრობოდა დედას და დას. ამ უკანასკნელებს, რასაკვირველია, მზე ჯერანზე ამოდიოდათ. მართალია, ხან-და-ხან უკმაყოფილებაც მოუვიდოდა ჯერანს ან დედასთან, ან დასთან, აწყენიებდნენ ერთმანეთს, გაიბუტებოდნენ, დამდურდებოდნენ, მაგრამ კარგად რომ გაგეშინჯათ მათი უკმაყოფილების საგანი, აი რა გამოდიოდა: რომელიმე ამათგანი რამე მიზეზის გამო უსაყვედურებდა მეორეს – ჩემი სიყვარული და პატივცემბე არ გაქვსო. ეს [7] უკანასკნელი იწყენდა, – იქვი როგორ შემოიტანა ჩემზე: „იგი თვარ მიყვარს, აბა, ვილა მეყვა-

¹ ნალია – სასიმინდე.

რება ქვეყანაზე სხვაი“ო. ამ მიზეზისაგან გამოწვეული საყვედური ხან-და-ხან გვარიან ქარ-ბუქად გადაიქცეოდა, მაგრამ დიდხანს ვერ გასტანდა, ადრე ცხრებოდა და მთელი ოჯახი ისევ ერთ სულად და ერთ გულად ცხოვრობდა. ამ ერთ სულ-გულობას ხელს უწყობდა ოჯახის მცირე-რიცხვიანობა: დედა და და-ძმა, ამათზე მეტი არავინ იყო ჯერანის ოჯახში. ხვარამზე (ჯერანის დედის სახელია) დადიოდა მკითხავებთან და აკითხვინებდა – ჯერანს როგორი ბედი მოელის ცოლის შერთვამით. მკითხავეები აიმედებდნენ: „დიდი ბედნიერი შეიქნება ცოლის შერთვით“ო. მაგრამ თუ ვინ უნდა აერჩია ხვარამზე სარძლოდ, ამის შესახებ კი არას ეუბნებოდნენ. ვაჟიშვილის დაქორწინებას გარდა, ხვარამზე ს ქალიშვილის გათხოვებაზედაც უნდა ეზრუნა. ელისაბედ (ჯერანის და) წლოვანებით უფროსი იყო ძმაზედ. მაგრამ, ხვარამზე ფიქრით, ვაჟიშვილის შესახებ ზრუნვას დედისთვის ყოველთვის უპირველესი ადგილი უნდა სჭეროდა. ამ მოსაზრების წინააღმდეგ ელისაბედი ვერას გაბედავდა თუმცაღა მისი გათხოვება საკმაოდ დაგვიანდა.

მაშინ თვრამეტი წლის იყო ელისაბედ, რომ შეუყვარდა ერთი მეზობელი ყმაწვილი კაცი, რომელსაც ყანა ჰქონდა ჯერანის ზიარი. ეს იყო კარგი თვალ-ტანადი მუშა-ბიჭი, ოცი-ოცდა ორი წლისა. ბევრი ღამე გაეტარებია ელისაბედს უძილოდ ამ ყმაწვილზე ფიქრით; დარწმუნებული იყო, რომ ეს ყმაწვილი კაციც თავის მხრივ არ იყო გულგრილად მასთან, – უყვარდა ელისაბედ. მაგრამ ეს სიყვარული ისე გამოუთქმელად ჩაკლა ელისაბედმა თავის გულ[ში], რადგანაც ბოზობად ჩაუთვლიდნენ დედა და ძმა, რომ გაემხილა – მიყვარს და იმაზე გამათხოვეთო; ან კიდევ ძმის დაქორწინებამდე როგორ უნდა გათხოვებულიყო!

თუმცაღა თავის გათხოვების საქმეში ელისაბედს არ ჰქონდა ხმა და უფლება, მაგრამ ძმის დაქორწინებაში დიდ მონაწილეობას იღებდა და პირდაპირ მოვალეობადაც სთვლიდა თავის მხრივ ამ საქმეში მონაწილეობის მიღებას. მისი ფიქრით, სულ მთლადაც დედის და დის მოვალეობა იყო ჯერანისთვის საცოლო ქალის მონახვა. – „მამა რომ გვყავდეს ცოცხალი, მაშინ ჩვენ აღარ გვექნებოდა ხმაი. მარა მამა აღარ გვყავს. ჩემი ძმის ჭირისუფალი ახლა მე და ნენაი ვართ; ახლა ჩვენ თავზეა მისი ცოლის შერთვა“ო, – ფიქრობდა ელისაბედ. როგორც დედა მისი, ისე ელისაბედიც დადიოდა მკითხავებთან ჯერანის ბედის საკითხავად; ქონდა მოლაპარაკება შუამავლებთან; ზოგ შუამავალს დედის დაუკითხავადაც უარით ისტუმრებდა. ერთი-ორი შუამავალი კიდევ გამოლანძღა: „რავა გაბედე ჩემი ძმისთვის ასე გლახა ქალის თქმაი“ო. რაც შეიძლება გლეხის ქალისაგან, ელისაბედ ამპარტოვანი და მედიდური ქალი იყო. ამიტომაც არც ერთი არ მოსწონდა იმ ქალებში, რომლებსაც მისი ძმის საცოლოდ ასახელებდნენ შუამავლები. მისი ფიქრით, ჯერანის ცოლი ძლიერ კარგი თვალ-ტანადიც უნდა ყოფილიყო და კარგი ოჯახის შვილიც, ჰკუა-გონების და სიტყვა-პასუხის პატრონი, აზა, რასაკვირველია, რომ ხშირად მოსვლია ელისაბედს ძმასთან უკმაყოფილება, როცა ამ უკანასკნელს უხუმრია – ეს და ეს ქალი უნდა შევირთო.

– არა, მითხარი რავა გეივლე გულში იმის შერთვა? – ეტყოდა საყვედურით ელისაბედ.

[9] – რეიზა, ვითამ რა უჭირს, მე კი მომწონს და! – აჯავრებდა ჯერან.

– შენ მაინცი მის მეტი ხატრი და მორიდება არ გაქ შენი დედის და დის!

– არა რაცხა ისე დამიჯდა თვალში, უნდა შევირთო!

– ჯერ დედა და დაი დაგვკალი და მერე შეირთე! – ანჩხლდებოდა ელისაბედ.

– ახლა ასე რომ გაცეხლეთები, რა ბრიყვი მნახე მე, რომ შენ და ნენაის უნებურათ ცოლი შევირთო!

– მეც გამიკვირდა, მარა შენ ისე თქვი, რომ მართალი მეგონა, – იტყოდა ბოლოს დამშვიდებული ელისაბედ.

III

ერთს შაბათ საღამოს ჯერანს ესტუმრა მამიდა მისი, ქალიჯან, რომელიც გათხოვილი იყო ერთ მახლობელ სოფელში. ქალიჯან საკმაოდ მოხუცებული, მაგრამ სამაგიეროდ რიხიანი და კარგი სიტყვა-პასუხის დედაკაცი იყო. მას დიდი სიყვარული წაჰყოლოდა იმ ოჯახის, სადაც დაიბადა და აღიზარდა. ხვარამზემაც კარგად იცოდა, რომ მისი მული კეთილის მდომე იყო მისი და მისი შვილების, ამიტომ დიდი სიხარულით ეგებებოდა მის სტუმრად მოსვლას. ჯერანს და ელისაბედსაც ძლიერ უყვარდათ მამიდა ქალიჯან. უცხო თავის დღეში ვერ იფიქრებდა ქალიჯანზე, რომ მას თავისი საკუთარი ოჯახი აქვს და ტევრიძის ოჯახში ის ოჯახის უფროსი ქალი არ არისო, როცა უყურებდა, რომ ქალიჯან თავისი ძმისწულის ოჯახში მისვლისთანავე მიაღაგ-მოაღაგებდა, რაც საჭირო იყო, თუ რამე [10] არ მოეწონებოდა, შენიშვნას აძლევდა ხვარამზეს და მის შვილებს: „აი კარქა ვერ გიქნია“ო, თანაგრძნობით გაუმტყუვებდა და გაუწყრებოდა, თუ რამე ურიგობას ნახავდა. ყოველივეში პირ-და-პირი და გულ-გახსნილი ლაპარაკი უყვარდა, მიხვეულ-მოხვეულობა ლაპარაკშია და საქმეშია ძლიერ ეჯავრებოდა.

– რა ქენი, ჩემო რძალო, ბიჭს ცოლი ვერ აფიქრებო? – ჰკითხა ქალიჯანმა ხვარამზეს ცოტა ხნის შემდეგ.

– რა ვქნა, ჩემო მულო, რომ არ ვხედავ არსად, თვალში რომ დამიჯდეს, იმისთანა ქალს, – უპასუხა ხვარამზემ.

– ახლა ნამეტარს ნურც შენ მეინდომებ. კაი ქალიც იყოს, კაი ოჯახის შვილიც, კაი გვარისაც, ეგება ვერ ვიშონეთ ასე ყოლისფერამდი შემკული.

– აბა, ბაბიდავ, ნუღარ ვეძებთ, ავია თუ კაი, ესე ვინც შეგვხვებოდა ხელში, შევრთოთ? – საყვედურით უთხრა ქალიჯანს ელისაბედმა.

– ციცავ, შენ ნუ ხარ ნამეტანი გულდიდი! ავს და კას ნუ ეძებო, რავა იქნება! მარა ნამეტარს ნუ გავჰყობით-მეთქინ, ვჩივი, – გაუწყრა ქალიჯანმა თავისებურად თავის ძმისწულს და მერე მიუბრუნდა ისევ რძალს:

– მე ახლა იმიზა ვარ მოსული, სხვაი საქმე არ მქონებია, ზალიკა ნარიშვილს ჰყავს კაი ციცაი და, თუ თქვენც დაგიჯდეს, იგი შევრთოთ-მეთქინ.

ზალიკაი ნარიშვილი ერთ დროს თავის სოფელში განთქმული ვაჟკაცი იყო.

ბატონ-ყმობის დროს ორჯერ აუჯანყა თავის ბატონს შინაყმები, გახდა მათ მეთაურად და აპირებდა ოსმალეთში გადასახლებას, თუ რომ ბატონს წერილობითი პირობით არ დაეთმო შინაყმებისათვის და არ მიეცა ის [11] საღვათი, რომელსაც ეს უკანასკნელები თხოულობდნენ. ერთჯერ კიდევ – ესეც ბატონ-ყმობის დროს იყო – ზალიკა რამდენიმე კაცით გზაზედ თავს დაესხა ბატონის მოურავს და დაატოვებინა თავის ნათესავი ობოლი ბიჭი, რომელიც ბატონის მოურავს და მის კაცებს ოსმალეთში გასაყიდად მიყავდათ. მართალია, ის დრო წავიდა, როცა ასეთი უსამართლობისაგან ვაჟკაცობით შეიძლებოდა თავის დაფარვა. მაგრამ ვაჟკაცობის სახელი მაინც დარჩენოდა და ესეც დიდ ძეგლად მიაჩნდა ზალიკას. რაც შეეხება ყოფა-ცხოვრებას, ზალიკაი ძლიერ ღარიბად ცხოვრობდა, რადგანაც თავისი ვაჟკაცობა მალ-მომრეოებასთან ბრძოლაში გაატარა. ამის გამო ცოლი გვიან შეირთო და სიმოხუცის დროს დიდი წვრილშვილი ჰყავდა სარჩენი.

– ზალიკაის? – დაფიქრებით იკითხა ხვარამზემ და შემდეგ განაგრძო, – ზალიკაი, მართალია, კი, უწინ ქებული ბიჭი იყო, ბატონს ეშინოდა მისი, მარა ახლა ძალუვან ღარიბს ჩივიან. რა ვიცი. ქალი ხომ ძალიან კაია მაინც?

– ახლა მე მაქანკალი არ ვარ, რომ მოვეყვ ასე და ასე-მეთქინ. ზალიკაი ღარიბია, აგი შენც ქე გაგიგონია. ესე ციცაი კაი ციცაია, კაი თვალ-ტანადი, კაი მეო-

ჯახე. მე უფრო კიდევ იმიზა ვიფიქრე აი საქმე, რომ ზალიკაის ოჯახი, თქვენი არ იყოს, მართალი და პირიანი ოჯახია. აწი თქვენც ნახეთ და თუ დაგიჯდეს იგია, ქე ათხოვნიეთ ბიჭს; თუ არა და თქვენ იცით. ესე ჩემი ჭკუით, ამ ოჯახის შესაფერი კია.

– აბა, ბიჭს ნუ ვეტყვით ამელამ, ხვალ მე წავალ, ვნახავ ქალს და თუ დამიჯდა, მაშინ კიდევ ვუთხრათ და საქმეც გავაკეთოთ, – უთხრა ხვარამზემ.

[12] – ბიჭს რეიზა ნუ ვეტყვით? შენ ნახვას იგი არ ჯოხს, იმან ნახოს და, თუ დუუჯდება ქალი, მერე საქმე დავიწყოთ, – უპასუხა ქალიჯანმა.

ხვარამზემ ერთხანს არ გაუხდა ამ აზრის თანახმა, მაგრამ ბოლოს, როგორც იყო, მოწყვნიენ რძალი და მული ერთმანეთში და გადაწყვიტეს, რომ ჯერანსაც გაანდონ ამ თავითვე ეს ამბავი.

საღამოს ჯერანიც მოვიდა ყანიდან შინ. ნავახშმევს ხვარამზემ გაუმხილა შვილს, თუ რისთვის იყო ქალიჯან მოსული. ჯერან კარგა ხანს იყო ამას შემდეგ ჩაფიქრებული და ბოლოს თქვა:

– ზალიკაის ქალს მე არ დავიწყუნებ, თუ ქალი კი ვარგა.

– ქალი ნახე და თუ დაგიჯდება, იგია, – უპასუხა ქალიჯანმა.

– არა, ნენამ ნახოს. შენ და ნენაი მე არ მილაღატებთ. თუ თქვენ ორს კი დაგიჯდება, მეც ვარს არ ვიტყვი, – თქვა გადაწყვეტილად ბოლოს ჯერანმა.

მეორე დღეს ქალიჯან და ხვარამზე წავიდნენ ქალის სანახავად. ქალიჯანმა მოიხმო თავისი მეზობელი ზალიკაის ქალიშვილი, ლიზა, და აჩვენა ხვარამზეს. ლიზა იყო თვრამეტი თუ ცხრამეტი წლის ქალი, საკმაოდ კარგად მოყვანილი, სავსე ტანის, შავგრუმანი, მაგრამ სწორი, სავსე და ეშხიანი პირი სახის. რადგანაც ქალიჯანს არ გაუმხელია არც ლიზასთვის და არც მისი მშობლებისთვის, რომ ხვარამზე მის სანახავად იყო მოსული, ლიზაც მოუერთველ-მოუკაზმავი, ისე სადად ჩაცმული მოვიდა ქალიჯანისას.

– ქალიჯან, საქმეზე მოხმარება გინდოდა და იმიზა დამიძახე, მეგონა, – უთხრა ლიზამ ქალიჯანს.

ქალიჯანს ეზარებოდა ტყუილის თქმა, მაგრამ ახლა კი რაღა ექნა!

– ხო, საკერავი მაქ აწაი და იმიზა დავიძახე, – უპასუხა მან ლიზას.

ლიზამ აიყვანა, დაისვა მუხლზე ქალიჯანის ხატავერი კატა და დაუწყო თამაში. ხვარამზე კი ძალზე უჭვრეტდა, მაგრამ ლიზა არ ამჩნევდა ამას და ისევ-ისევ კატას ეთამაშებოდა.

– კატა არა, ახლა შენ ერთი კაი მოწიფული ბიჭი გინდა და იმას უფრო დუუწყებ თამაშობას – გაეხუმრა ქალიჯან ლიზას.

– აბა! – თქვა ლიზამ და სახის წამოწითლებაზე ეტყობოდა, შერცხვა კიდევ.

– აბა და მე ვიცი, გულს დაგწუვავს! იი ძუძუები რომ გაქ დახვითქინებულო, ერთი კაი ბიჭი რომ დაგაწვეს ზეთ. არ გამომიცთია მოწიფულობა თუ! სიზმარი მაწვალებდა, სანამდი არ გამათხუეს – კიდევ მარილიანად გაეხუმრა ქალიჯან.

– რაა, ქალიჯან, რაფერი ხარ, ა! – თქვა მორცხვად ლიზამ, გაავდო კატა ხელიდან და ადგა შინ წასასვლელად.

– რა ქენი, მიხვალ? – ჰკითხა ქალიჯანმა.

– ახლა წავალ და მერე მუვალ. – ამ სიტყვებით ლიზა წავიდა შინ, ისე რომ აზრადაც არ მოსვლია, ხვარამზე რისთვის უმზერდა ისე მუყაითად.

– კაი ციცაი ყოფილა – თქვა ხვარამზემ, რომელსაც ძლიერ მოეწონა ლიზა.

– ხომ დაგიჯდა? მერე რა გუნებისაა! – უთხრა ქალიჯანმა.

[14] – აბა, ჩემო მულო, ახლა შენზეა საქმე, უთხარი დედ-მამას – უთხრა ქალიჯანს ხვარამზემ. ამის შემდეგ რძალმა და მულმა მოილაპარაკეს, დააწყვეს

პლანები და ხვარამზემ სიხარულით გამოსწია შინისკენ. მას უხაროდა, რომ კარგი სარძლო ქალი გამონახა.

– აბა, ჰა, ნენავ, კაი ამბავი თუ მოგვიტანე? – ჰკითხა ქალიშვილმა ხვარამ-ზეს, როცა ეს უკანასკნელი შინ მივიდა.

– ძაღვანი ქალი ყოფილა! – უპასუხა ხვარამზემ თავის ქალს.

– მეც კაი ამბავი დაგახვედრე – მხიარულად დაიწყო ელისაბედმა – ფეხათ მოგასარი აგია, მემჯგესთანაც ვიყავი და იქიდან მეხუთოესთან გამევიარე. ორივე მარჩიელმა¹ ერთხმად მითხრეს: ბედი კარზე მოგდგომია, ხელიდან არ გუშუშვათო. მემჯგემ იგივე მითხრა – იმ ქალის ფეხზე თქვენი ოჯახი, წვიმაში რომ წყალი მატულობდეს, ისე იმატებსო.

– მაშინვე გულმა მითხრა, რავაც კი დეიწყო ქალიჯანმა, ჩემი ჯერანის ბედი სტორეთ აგი უნდა იყოს-მეთქი. სხომის რამდონი უთქმან, მაგრამ არც ერთზე გული არ შემქნია. ამაზე, ახსენა თუ არა, მაშინვე გულმა მიგრძნო, ბედიო, ბედიო, – თქვა ხვარამზემ.

– მეც, მეც, – თქვა ელისაბედმა.

– ორმა მარჩიელმა ხომ ასე გითხრა. ერთი ხვალ მებანქოესთანაც წავალ, ვნახავ, რას მეტყვის.

– მერე მებანქოემ რომ გითხრას, არ არის მისი ბედიო?

– მითხრას, ორი ხომ კაიო, ჩივა. ორის უფრო დასაჯერებელი არაა?

[15] – რა სათქმელია! მე იმიზე გამოგცადე, აბა, ნენაი რას იტყვის-მეთქინ. წადი, არჩევიე მებანქოეს, თუ უთქვამს ამ ორსავით, იგია. თუ არა და იმით მიხთი, არ ყოფილა მისი რჩევა მისაღები. ფეხს აღარ დავაბიჯებ მერე მასთან.

– არც ეღირება მერე მისი რჩევა.

– ესევე შენიანის იმედი უნდა გქონდეს კაცს. იმდონი ქალი დაგვისახელეს და აბა იმისთანაი თუ უთქვამს ვინმეს, ქალიჯანმა რომ გამოგვირჩია – თქვა ხვარამზემ კმაყოფილებით.

– რეიზე გიკვირს! ჯერან შენი შვილია, ჩემი ძმაი, მარა მისი ძმისწულია მაგიორში – უპასუხა ქალიშვილმა.

საღამოს, როცა დედამ უამბო ჯერანს, „ძაღვანი ციცაია და მარჩიელსაც ესე უთქვავს, შენი ბედიო“, ჯერანმა გულდანდობილი კილოთი თქვა:

– რა ვიცი, ერთი დედა ხარ, მეორე დაი და მესამე მამიდაი, თქვენ თუ არ გენდობი, აბა ვილას უნდა ვენდო!

IV

შაბათი საღამო იყო. ზალიკა ნარიშვილისას დიდ ფაცა-ფუცში იყვნენ. მეზობლები, მოკეთები, ვინც კი გააჩნდა, სულ ყველა აქ იყვნენ და დასტრიალებდნენ სხვადასხვა საქმეზე: ვინ ახალ დაკლულ თხას კაფსავდა და აწყობდა კარდალებში, სახარჩოეს ცალკე და „მშრალ ხორცად“ მოსახარშავს ცალკე; ვინ ახალ დაკლულს მსუქან ღორს იღებდა ფელიკ-ფელიკად და ეუბნებოდა მეორეს: „აგი საჯიქიოა, აგი ზრუგიელი, აგი მკერდი, აგი გვერდი, უნდა მეიხარჩოს. აჰა, კელევერი და ჰაჰა მწვადათ უნდა შეიწვას“. ქალები ბურტყნიდნენ დაკლულ ქათმებს, ოთხ ბატს და ორ მამალ ინდოურს. ორი ხანში შესული ქალი აცხობდა [16] ხაჭაპურებს. რამდენიმე კოხტად გამოწყობილი ქალი და კაცი ისხდნენ ზალიკაის დიდ სახლში, რომელიც დღეს სასტუმროდ იყო მოწყობილი. აი რაში გამოიხატებოდა ეს სასტუმროდ მოწყობა: აქეთ იქით ძველ ტახტებზედ ეგო ჭილობის მაგიე-

¹ მარჩიელი – მკითხავი.

რად მეზობლებიდან ნათხოვარი ორი ნოხი და ორი ფარდაგი; ზედა კუთხეში იდგა ერთი გრძელი, გაულაქავი სტოლი, რომელსაც ახალ ნაყიდი იაფ ფასიანი მიტკალი ჰქონდა გადაფარებული. სტოლზედ ეწყო: ზოგი შინაური და ზოგი მეზობლებიდან ნათხოვარი სხვა-და-სხვა სიმსხო-სიდიდის და სახის ბოთლები, ორი დიუჟინა ჩაის ჭიქა თავისი ფინჯლებით და ექვსიოდე საკმაოდ დაჟანგვიანებული ფრაჟის და ცინკის კოვზი, ექვსიოდე ღვინის ჭიქა, ორი პატარა იაფ ფასიანი ლამპა, ორი თითფერის შანდალი სტეარინის სანთლებით და ორი რიუმკა, ორი ბოთლი ხილის არყით იყო სავსე, დანარჩენი კი ადგილობრივი წითელი და თეთრი ღვინით. რაც შეეხება სახლს, ეს იყო გძელი და განიერი ფიცრული ძველი შენობა, ისლით დახურული, მიწის იატაკით და წინ მიშენებული დერეფნით. შუა ადგილას სახლში იდო დიდი ქვის კერა, რომლის ზევით სხვა დროს ეკიდა გამჭვარტლული ჯაჭვი, მაგრამ დღეს კი ჩამოედო. საჭმელების სამზადად გაეკეთებიათ ერთი დიდი ქოხი, თუმცა კი სხვა დროს ზალიკას მეუღლე თავისი ქმარ-შვილისთვის იმ სახლში აკეთებდა საჭმელს, რომელიც დღეს სასტუმროდ იყო მორთული. მოხუცი ზალიკა მხიარული და მზრუნველი სახით გადადიოდა ერთი საქმიდან მეორეზე, უნდოდა ყოლგან ხელი წაეყო და მიხმარებოდა, ყველას მადლობას ეუბნებოდა „მარჯვედ გარჯისთვის“ ზალიკას მეუღლე, სუსანაი და რამდენიმე ქალი, სადაც [17] ერია ჩვენი ნაცნობი ქალიჯანიც, უკან, სახლზე მოღობილ ფაცხაში, „საფარეშოში“ კაზმადენენ ახალი ტანისამოსით ლიზას.

ყველა ამ ფაცა-ფუცის და მზადების მიზეზი გახლდათ ისა, რომ იმ ღამეს უნდა მოსულიყო ზალიკას ოჯახში სიძეე ჯერან ტევრიძე, უნდა დაენიშნა საცოლოდ ზალიკას უფროსი ქალი, ლიზა. ამისათვის მოეწვია მოხუც ზალიკას თავისი მოკეთებები და მეზობლები, ამისთვის ამზადებდა პურ-ღვინოს, რომელიც კაი მძიმე ფასად დაუჯდა ღარიბ გლეხს ზალიკას.

კარგა მოსალამოვდა. ყოველივე სამზადისი მზად იყო. ახლა სტუმარს თუ მასპინძელს, ყველას თვალი ჭისკრისკენ ეჭირათ, მაგრამ სიძეე ჯერ არსად ჩანდა. ამ გარემოებამ ყველა დაალონა. მართლა რაღა უნდა ექნათ, რომ სასიძო არ მოსულიყო! ხომ ტყუილიად გაიარა ამდენი მზადება და ხარჯი!

– ქალიჯან, რაფერ არის საქმე, თუ იგი, რეიზა დაავავიანდა იმ კაცს? ჩემმა მტერმა და მოყვარემ, ყველამ შეიტყო ავი ამზავი, ჩემი მეზობლები და მოკეთე, ყველაი ვაწვიე და ახლა რომ გამაზახოს, უთოფოთ ვერ გადამირჩება, – უთხრა ზალიკამ ქალიჯანს.

– ჯერანას შენც კარქათ იცნობ, რა პირის ბიჭია. რომ იტყვის, მერე სიტყვას აღარ გასტეხს. მე და დედამისს, ორივეს სიტყვა მოგვცა. ახლა რაღა გვიღალატებს! – აიძულებდა ქალიჯანს.

– აი საქმე რომ ახლა დეიფუშოს, ციცაი მომიკტება, – გავზახითო, – თქვა სუსანამ.

– ამ სიბერის დღეს არ ამბადლოს, თვარა... – ზალიკას კიდეც უნდა ეთქვა რაღაც, მაგრამ ამ დროს ვიღაცამ [18] დაიძახა: „მოვიდენ“ო და ზალიკაც გამოვარდა გარედ. ეზოში ჩამოვიდენ ცხენებით დაწყობილ-დაკაზმულნი ჯერან და ექვსი მისი მხლებელი. ყველა სიხარულით მიეგება ახალმოსულებს. საჩქაროდ ჩამოართვეს ცხენები და სიძე და მისი მხლებელნი მიიწვიეს სახლში.

ჯერანმა გახედ-გამოხედა ზალიკას მიდამოს, სადაც ძველ სახლს, ძველ ბელელს, ძველ „ნალიას“ და პატარა შენობების, მაგალითად საძროხის და მისთალების, გარდა არ მოიპოვებოდა არავითარი შენობა. – „ავი ნამეტარი ფუხარაი“ ყო-

¹ ფუხარაი – ლატაკი.

ვილა. ასე თუ იყო, მგონებოდა, არ ჩამოვიდოდი აქანაი სამოყვროთ“ო, გაუზრბინა ჯერანს ფიქრებში. როცა სიბნელემ მოატანა, აანთეს ლამპები. სტუმრები ჩამწკრივდნენ აქეთ-იქით ტახტებზე.

არ გაუვლია ამის შემდეგ რამდენიმე წამს, რომ გაიღო ქვედა კარი, ჯერ შემოვიდა ქალიჯან, მერე საპატარძლო, ლიზა, მასთან ლიზას დედა, სუსანაი, და რამდენიმე ქალი, – ზოგი მოხუცი და ზოგი ყმაწვილი. ჯერან და მისი მხლებელნი წამოდგნენ ფეხზედ. ქალიჯანმა მიიყვანა ამათთან ქალები სალამისათვის. ჯერანმა, სალამის დროს ხელს რომ ართმევდა ქალებს, შენიშნა, რომ ერთი თეთრ-ტანი-სამოსიანი შავგრუმანი ქალი სხვებზე უფრო მორცხვობდა. ამ ქალის შავგრუმანი სახე და მორცხვობა არ ესამოვნა ჯერანს და გაიფიქრა: „ხომ არ გაუწყრა ღმერთი, აგი ხომ არ არის“ო. ჯერანი ვერ იცნობდა თავის საცოლოს. ის მხოლოდ დაჯერდა დედის სიტყვებს, „ძალუანი ქალი არის“, და წამოიღო სანიშნოდ ქარვა და ბეჭედი. დედას გარდა, ჯერანის დამ, ელისაბედმამც ნახა ლიზა და ისიც ეუბნებოდა ძმას „კაი ქალია“ო. მართალია, ელისაბედს მაინცდამაინც არ მოსწონდა ლიზას თვალ-ტანა[19]დობა, ის უკეთეს ქალს ეძებდა ძმისათვის, იმისთანას, რომ „სახტარზე მისი რძლისთან ქალი მეორე არ გამოსულიყო“. მაგრამ მკითხავენის სიტყვით, ლიზა იყო ჯერანის ბედზე დაბადებული. ასე გასინჯეთ, მესამე მკითხავმა, მეზანქოვმა, პირველი ორი მკითხავის სიტყვებს მიემოწმა. მეზანქოვე მკითხავმა ისიც დაუმატა: „იმ ქალის (ლიზას) მამას ფული ქონებია შენახული, ჯერ არ აჩენს. იგი ფულიც ჯერანის ლუკმაა“ო. ამის შემდეგ აბა როგორ არ ურჩევდა ცრუმორწმუნე ელისაბედ თავის ძმას, ლიზა შეირთეო. ჯერანის მხლებლებშიაც, გარდა ერთისა, ვერც ერთი ვერ იცნობდა ჯერანის საცოლოს.

როცა ქალები დასხდნენ, ქალიჯან მიუბრუნდა თავის ძმისწულს და თავისებური სადა კილოთი ჰკითხა:

– იგი, ბიჭო, რომელია შენი?

– რა ვიცი მე რომელია! – უპასუხა ჯერანმა.

– ეე, თეთრი რომ აცვია, იგია, – აჩვენა ქალიჯანმა იმ ქალზე, რომლის შესახებაც იმ ორი-სამი წამის წინეთ ჯერან ფიქრობდა: „არ გაუწყრეს ღმერთი, იგი არ იყოს“ო.

ჯერანს სახეზე შავი ფერი გადაეკრა და წარბები მის უნებურად ჩამოეხარა ძირს. – „ყველამ მე რეიზა მიღალატა, მამიდამ, დედამ, დამ, რას შემართლებოდნენ?“ – გაიფიქრა ჯერანმა, მაგრამ ენით თქმას კი ვერ ახერხებდა.

– რაა, ბიჭო, არ დაგიჯდა? – ჩურჩულით ჰკითხა ქალიჯანმა.

– რას მერჩოდი, მამიდავ, რომ ჩეიქციე ჩემი სისხლი? – ძლივს გასაგონად ჩაულაპარავა ჯერანმა ქალიჯანს.

– რას ჩივი, ბიჭო, შენ კარქა არ შეგიხედავს, თვარა ძალიან ქალია! კაი რომ არ იყოს, მე კაი, თუ გინდა, [20] მარა დედა და დაი რავა გიღალატებდა! ყველას მოსწონს შენსგამეტს, – ხმდაბლა უპასუხა ქალიჯანმა.

ამ ლაპარაკს ყური მოჰკრეს ჯერანის მხლებლებმაც, რომლებშიაც ზოგი ახლო ნათესავი იყო ჯერანისა, ზოგი მეგობარი და ზოგი კარგი მეზობელი და ფუჩუნით კითხულობდნენ, – „რომელია“ო. ქალიჯანმა ამათაც დაანახა ლიზა და ახლა ამათაც დაუწყეს ლიზას ჰკრეტა. ჰკრეტის დროს ზოგი წარბებს ხრიდა, ზოგი ერთმანეთში რაღაცას ფუჩუნობდა. უნდა ვთქვათ, რომ თეთრ ტანსაცმელში ლიზა არ ჩანდა ლამაზ ქალად. ამასთან ლიზა ბუნებრივად მორცხვი იყო და, როცა შეამჩნია, ძალზე მიჰკრეტენო, სულ მთლად მოიბუზა. იჯდა თავდალუნული, წარბებ დახრილი, სახემოღრუბლული და თავს ვერ იღებდა. ერთმა მისმა ახლო ნათესავმა გაიხმო ცალკე ჯერან და ჰკითხა:

– მოგწონს ქალი?
 – ყველამ მილალატა, ყველამ! – უპასუხა გულმოკლულად ჯერანმა.
 – რა ვქნათ ახლა?
 – რაღა უნდა ვქნა! სხაპში ვარ გაბმული და რაღა უნდა ვქნა! ცხენები რომ ხელში გვყავდეს, კიდევ რამეს ვიფიქრებდი, თუ გინდა მოვეკალი. ახლა რაღაი!
 – სადაა, თუ იცი, ჩვენი ცხენები?
 – რა ვიცი სადაა? რალამც იგი ქონდენ გულში, ცხენებსაც ქე დამალავდენ. ახლა რა მიწაში ჩვევდე! დავტოვ აქნაი შვიდი ცხენი და წვევდე? მერე მე რავა შემოძლია გადვუხადო პატრონებს, ჩემი ოჯახი არ უუთავდება! არა და რაი! მილალატეს, გამაბეს სხაპში და იგია! რაღა ვქნა ახლა, თავი მევიკლა, თუ რაღა ვქნა?

– მეიცა, ბიჭებსაც ვკითხვო.

[21] ჯერანის ნათესავმა გამოიხმო გარეთ თავისი ამხანაგები, დასხდნენ ერთი ხის ძირში და დაიწყეს თათბირი. მაგრამ ყველა მათგანი სხვა-და-სხვა აზრისანი იყვნენ იმის შესახებ, რაც ისე აღელვებდა ჯერანს. ზოგი ამბობდა: „მართალია, მზისუნახავი არაა, მარა არც თლათ დასაწუნარია. კაცის ოჯახში ჩამოვსულვართ, ახლა ასე წრიხი აღარ დეიკვრის; ავი რომ ვქნათ, უთოფოთ არ გაგვიშვებენ“ო. ზოგი იმ აზრისა იყო, რომ ჯერანის შესაფერი ქალი არ არის და მისი მხლებლებისათვის სირცხვილი იქნება, იმაზე რომ დაინიშნოსო. ზოგი არჩევდა, – „ცხენები მოვითხოვოთ, თუ მოგვცეს, იგია, თუ არა, ჩვენ მაინც წვევდეთ და ცხენებს მერე საჩივრით ამოვიგებთ“ო. უკანასკნელ, ყველა ამ დასკვნამდე მივიდა: „წასვლა რომ ვიფიქროთ, არც ერთს ცოცხალს არ გაგვიშვებენ ზალიკაი და მისი სახლიკაცები“ო. სცადეს, გაუფზავნეს ზალიკას მოციქული და შეუთვალეს: სასიძოს ქალი არ მოსწონს და ნაძალადევით შერთული მადლიანი საქმე არ იქნებაო.

– გაბახება ზდომებია ჩემი ოჯახის! ჩემმა მტერ-მოყვარემ ყველამ შეიტყო იგი ამბავი, თუ სადმე მოკეთე მყავდა, ყველაი ვაწვიე და ახლა ამას მიჩივს! ჩემი ოჯახის შერცხვენას ნუ შეინდომებს, თვარა დღეს მეც გავთავდები და იგიც გათავდება! მოყვარეთ მოსულა, ჩვენც მოყვრათ დავხვებით და თუ სამტროთ მოვიდა, ჩვენც ვიციტ მტერის დახვედრა! – უპასუხა მოციქულს ზალიკამ.

მართალია, ზალიკაი არ იყო ისეთი პირი, რომელიც სარგებლობს შემთხვევით და, თუ შემთხვევამ საქმე მოუმარჯვა, სამართლიანობას აღარ დაგიდევს. არა, რაც გაეგებოდა, ზალიკაი სამართლიანობის მოყვარე კაცი იყო, სჯული და სინდისი დიდად სწამდა. მაგრამ ნათქვამია, ჩვეულება რჯულზე უმტკიცესიაო. მას თავის დღეში ასე ენახა და გაეგონა: მშობლები მონახავენ ვაჟიშვილისთვის საცოლოს და ქალიშვილისთვის – საქმროს და გააწყობენ საქმეს ისე, რომ ხშირად ჯვარის წერამდე ვერც კი გაიგებენ ამას საქმრო-საცოლო. მართალია, ხანდახან მოხდება კი, რომ საქმრო და საცოლო თვითონ აირჩევენ ერთმანეთს, მაგრამ ეს იშვიათი მოვლენაა და ხშირად ასეთი არჩევა, თუ საქმრო-საცოლოს მშობლებს არ მოეწონათ, ვერც კი მიაღწევს მიზანს. ზალიკაის ქალი ნახეს ჯერანის დედამ და დამ, საქმე გააწყვეს და ეხლა ჯერანი უარს ამბობდა! ჯერანს რომ ლიზა დაწუნებით დაეტოვებია, ზალიკაის ოჯახი ხომ შერცხვენილი დარჩებოდა მისი მეზობლების თვალში! ამ შემთხვევაში სამართლიანად მიაჩნდა ზალიკას ძალის მოხმარება.

მოციქულმა მიუტანა ზალიკაის სიტყვები ჯერანს. რაღა უნდა ექნათ! ცოცხალ-მკვდარი ჯერან თითქმის ხელით შეიტანს სახლში მისმა მხლებლებმა. გააწყვეს სუფრა. როცა თითო ჭიქა ღვინო დაილოცეს, ჯერანის ნათესავმა კაცმა გადასცა ქალიჯანს ჯერანის მაგიერ ქალის სანიშნოდ ქარვის კირიალესონი და პატარა, ხუთმანეთიანი ოქროს ბეჭედი, ფირუზის თვლიანი. ქალიჯანმა კირიალესონი კი-

სერზე გადააცვა ლიზას და ბეჭედი თითზე წამოუფო. ლიზას ისე შერცხვა ამ დროს, რო ქვესკნელში ჩავარდნილიყო, გული არ უშლიდა. გაჩნდა ღვინის სმა, ზალიკაის სტუმრები თანდათან მხიარულებაში შედიოდნენ. მხოლოდ ჯერან იყო მოწყენილი. რაც შეეხება ლიზას, თუმცაღა მისთვის არავის უთქვამს, „გიწუნებენ“ო, მაგრამ მან ინსტიტუტად იგრძნო, საქმრო მწუნობსო და ცოცხლად მოკლა ამ იქვმა. მართალია. თავისი მხრით ლიზა[23]საც არ მოეწონა საქმრო, რაღაც უეშხო კაცად ეჩვენა, მაგრამ ამის თქმას როგორღა გაბედავდა ლიზა ან თავისიანთან და ან სხვასთან! თქმა კი არა და ისე იჯდა გაქვავებული, რომ ერთხელაც ზევით არ აუხედნია. ლიზას სიახლოვეს იჯდა ორი ყმაწვილი ქალი, – ერთი ქერა და მეორე რძე და ღვინისფერი. ეს ქალები ისეთი ლამაზები იყვნენ, რომ მგონია, მშვენიერი თამარ-მეფე და ეგვიპტის დედოფალი კლეოპატრა ამათზე ლამაზი არ იქნებოდნენ. ამ ქალების სილამაზემ მაინც სულ დაჩრდილა ლიზა. ჯერან ისეთი თვალით შეხედავდა ჯერ ამ ლამაზ ქალებს და მერე ლიზას. თითქო ერთ მხარეს სა-მოთხვა, მეორე მხარეს ჯოჯოხეთი და ჯერანს ეს უკანასკნელი რგებიაო.

შექვიფიანებულმა სტუმრებმა თითქმის ძალად მიიყვანეს ჯერან და დასვეს ლიზას პირდაპირ სუფრაზე. მერე დაუყინეს და სადღეგრძელო დაალევინეს ერთს მეორესი. მაგრამ ყოველივე ამას ისეთი ნამალადეობა ეტყობოდა, თითქო ორი მონდურავი ადამიანი მოუყვანიათ ერთმანეთთან შესარიგებლად, მაგრამ არ რიგდებიანო. როცა ერთმანეთის სადღეგრძელოს სვამდნენ, არც ჯერანს და არც ლიზას ხმა არ ამოუღია. ისე მხოლოდ ჯერანმა ნახევარი ჭიქა დასცალა და ლიზამ კი პირით შეეხო ჭიქას, ღვინო არც კი ჩაუშვია პირში. მეორე დღეს, სხვა სტუმრებთან ერთად, ჯერანმა გადმოიარა ზალიკას სახლიდან და გაუდგა თავის შინისკენ. მოლაპარაკება სიძე და სიმამრს შორის არავითარი არ ყოფილა იმის გარდა, რომ ზალიკამ უთხრა ჯერანს:

– ჩემო სიძევ, წაყვანის ვადა დამიდევო.

– ჯერ ვერ გეტყვი ნამდვილს. აგერ შინ მივაღ, მევიფიქრებ და შეგატყობი-
ებ, – უპასუხა ჯერანმა.

V

[24] გავიდა შემოდგომის ორი მესამედი. სოფელმა ჭირნახული მიაღაგა და გაჩნდა ქორწილები; ისე კვირა-უქმე დღე არ გავიდოდა, რომ ქორწილი არ მომხდარიყო. შემოდგომა, ჭირნახულის დალაგების შემდეგ, საუკეთესო დროა სოფ-
ლელებისთვის, ვისაც ჯვარის დაწერა და ქორწილი კი ესაჭიროება. პური, ღვინო, თავისუფალი დრო თუ აქვს, სწორედ მაშინ აქვს გლეხ-კაცს. გასათხოვარი ქალებიც მოუთმენლად მოელოდებიან ამ დროს. ზალიკაი წარიშვლილი დღითი დღე მოელოდა თავისი სიძისაგან ამზავს, მაგრამ დღეები, კვირეები გადიოდა და ჯერ არც ჯერან და არც მისგან გამოგზავნილი კაცი არსად ჩანდა.

ბოლოს ზალიკამ დაჰკარგა მოთმინება და თვითონ გაუგზავნა მოციქული ჯერანს: – მიგყავს ჩემი ქალი, თუ არაო. – „ქალი დანიშნული მყავს, იგია, და აწი ჭკუაში რომ მომივა, ჯვარს დავიწერ ზეთ!“ო, იყო ჯერანისაგან პასუხი. ზალიკაის მეუღლე დადიოდა მკითხავებთან, მაგრამ არც ერთი მკითხავი საწუგემოს არას ეუბნებოდა. მეტადრე ერთმა მკითხავმა ძლიერ გაუტეხა გული სულსანას: „ტყუი-
ლია, არ შეირთავს“ო. მაგრამ თან ამასაც უმატებდა ის მკითხავი: „მაგიორში მეორე ნიშანი მოდის და იგი კი უტყუარია, გვირგვინი მოყობა ამ მეორეს“ო. მაგრამ ჯერ არსად ჩანდა არც ეს მეორე. ამ გარემოებამ ბოლოს და ბოლოს მეტად დააღონა ზალიკაის ოჯახი. ლიზას კი ერთი მხრით თითქოს კიდევ უხაროდა მისი გათხოვე-

ბის დაგვიანება: მას გარკვევით ჩაბეჭდოდა ხსოვნაში ჯერანის დახრილი წარბები და მწერომარე თვალები; კარგად იცოდა ისიც, მისმა საქმრომ იმიტომ დახარა წარბები, იმიტომ [25] მიიღო მწერომარე გამომეტყველება, რომ ის, ლიზა არ მოსწონდა. ამასთან, თვითონ ლიზასაც არ მოსწონდა ჯერან, მისი შეხედულებით, ძლიერ უეშხო და უსიამოვნო თვალადობის კაცი იყო მისი საქმრო. მაგრამ, მეორე მხრით, ლიზას გულს უკლავდა, რომ ის დანიშვნის შემდეგ დატოვა ქმარმა. რას იტყოდა მასზე ამის შემდეგ მისი მეზობლები! ჯერე ცოტაოდენი დააგვიანდა დანიშვნის შემდეგ ლიზას გათხოვებას და ზოგიერთმა ენაქარტალა მეზობლის ქალმა ათასგვარი გულის მომშახმველი ჭორი კი გაავრცელა ლიზას და მის მშობლებს. როცა ნამდვილს გაიგონებდნენ, – დატოვაო, მაშინ რაღას იზამდნენ! „რეიზა დევიბადე მე ამისთანაი? ჩემს სიცოცხლეში სადარდელოა უნდა დუჟუვარდე ჩემ დედ-მამას! რა უჭირდა არ გევეჩინე ღმერთს!“ – ფიქრობდა ლიზა. ამგვარი მუდმივი მწარე ფიქრებისგან მისი სავსე პირისახე საკმაოდ დადნა. სუსანაი წუწუნებდა: „დადნა ციცი თლათ, დადნაო“, მაგრამ რა უნდა ექნა იმაზე მეტი, რომ მკითხავის სიტყვებით ანუგეშებდა.

ქალიჯან ძლიერ სწუხდა, რომ მისი დაწყებული საქმე ასე ცუდად ბოლოვდებოდა, მაგრამ რა ექნა? ჯერანმა ის დაითხოვა:

– „ჩემ ოჯახში ფეხი არ დააბიჯო, რაღამც ასე მიღალატე“ო. დიდი საყვედური შეხვდა ქალიჯანს ზალიკაის ოჯახიდანაც.

საკმაოდ დაიტანჯენ ჯერანის დედაც და დაც: ჯერანმა, ლიზას დანიშვნის შემდეგ რომ შინ დაბრუნდა, დედას და დას ასე უთხრა: „ზღაპარში გამოგონია დედა და დაი მოღალატეთ, მარა თუ მართალი იყო, დღემდე არ ვიცოდი და დღეს კი ჩემი თვალთ ვნახე“ო.

– რავა, მე გიღალატე? – ძლივს მოიბრუნა ენა გულ[26]მოწყვეტილმა ხვარამზემ, – შვილი რომ ამას მწამობს, სხვაი რაღას მეტყვის!... მიღალატეო!... – ხვარამზემ დაიწყო ტირილი.

– თვარ გიღალატებია, წაი, კარჯა შეხედე შენ სარძლოს და ქე მიხთები! – უთხრა დედას ჯერანმა მწარედ.

– კი გიღალატეთ და ქთამიც ევილეთ შენს ღალატში! – მწარედ უპასუხა მმას ელისაბედმა.

– ელისაბედავ, შენ მაინც დამეთხუე, აღარ გამაგონო შენი შხამიანი ენა, თვარა ან თავს მევიკლავ და ან შენ მოგკლავ! – უთხრა გაცეცხლებულმა ჯერანმა.

– კაია, საცოლო ქე დანიშნე და აწი რაღათ გინდა ან დაი ან დედა! დაგვხოცე! ამაზე უკეთესს მაინც არ მოველით შენგან!

ამ მწარე სიტყვებმა ისე გაავოფა ჯერან, რომ რაც კი შეხვდა სიახლოვეს, ჭურჭელი თუ სხვა, სულ დალეწა. მხოლოდ დას კი არ შეეხო ხელით, ეს რჯულად ჰქონდა, – „ვინც დედას, დას და ცოლს გალახავს, იგი კაცათ არ მიხსენებია“ო.

ორი დღის განმავლობაში ამას შემდეგ ჯერანისას არც სადილი და არც ვახშამი აღარ გაკეთებულა. ნახევარი თვე ისე გავიდა, რომ ჯერანს ხმა არ გაუცია დედის და დისათვის. მართალია, ის სრულიადაც არ იყო დარწმუნებული, თითქო დედას და დას მისთვის ეღალატებოდა და განზრახ გამოენახოს მისთვის ისეთი ქალი, რომელიც, ჯერანის ფიქრით, თითქმის მახინჯი იყო. მაგრამ გულმოსულობის დროს ის აღარ არჩევდა, მართალია თუ მტყუანიო, რაც მოადგა ენაზე გულდათუთულ ადამიანს, ის წამოისროლა. ნახევარი თვის შემდეგ, როცა ჯერანი დედას და დას შეურიგდა, გააფთხილა [27] ეს უკანასკნელები: – „იმ ქალზე აღარაფერი გამახსენოთ, თვარა მიგიტიებთ ამ ოჯახს და დევიკარქები“ო.

ამის შემდეგ ზვარამზე და ელისაბედ მართლადაც კრინტს ვერ სძრავდნენ ჯერანთან ამ უკანასკნელის საცოლოზედ, თუმცა კი სიშით გული უსკტებოდათ, – თუ ლიზა არ შეირთო, ზალიკაი მოკლავს ჯერანსო. ამიტომ ჩუმად ეხვეწებოდნენ ყველა თავიანთ მოკეთეს: ურჩიეთ ჯერანს, შეართვიეთ ლიზაო. მაგრამ ჯერანი ყველას ასეთ პასუხს აძლევდა: „მაცათ, თუ ღმერთი გწამთ, ჩვეიჭერი ერთი კაცი იგია, და სულს ქე მაინც ნულარ შემიწუხებთ სულ ამის ლაპარაკით“ო. ეს იმას ნიშნავდა, რომ ჯერანს ლიზა არ უნდოდა ცოლად, მაგრამ დანიშნულ ქალზე ხელის აღებაც უპირობად და უსინდისობად მიუჩნდა. ვინ იგის, რამდენ ხანს გაგრძელდებოდა ასეთი მდგომარეობა ჯერანს და ზალიკას შორის, რომ ერთ მოულოდნელ გარემოებას არ აეჩქარებინა ამ საქმის გადაწყვეტა.

ზალიკა ნარიშვილის მეზობლად ესახლა ერთი ობოლი გლეხი, ნიკო მოახლიშვილი. ლიზა და ნიკო, როგორც ახლო მეზობლები და ერთი წლოვანებისა, ბავშვობისას ერთად დადიოდნენ ფიჩხზე, ძროხების მოსადენად, ხბოების სამწყემსავად, სათამაშოდ და სხვაგან. უყვარდათ კიდეც ბავშვური სიყვარულით ერთმანეთი. როცა გაიზარდნენ, როგორც ეს ჩვეულებად არის, რიდი შეექმნათ ერთმანეთის, წინანდებურად მარტო წასვლა-მოსვლა აღარ შეეძლოთ ერთმანეთთან. მაგრამ სიყვარული და თანაგრძნობა ერთმანეთისადმი კი არ გამქრალიყო ამათ გულში. ლიზას ისე ძმასავით უყვარდა ნიკო; ნიკო კი ფიქრობდა ლიზას ცოლად შეერთვას, მაგრამ ჯერ ოჯახი ჰქონდა გაუწყობელი, ამიტომ აგვიანებდა და ვერ უმხელდა ზალიკას. ამასობაში [28] ის იყო, ჯერანმა მოასწრო ლიზას დანიშვნა. საწყალ ნიკოს მთელი ღამე არ უძინია, როცა გაიგო, – ლიზა დანიშნესო. შემდეგ, როცა ჯერანმა ლიზას წაყვანა დააგვიანა ნიკოს იმედი მოეცა, „აღარ შეირთავს“ო და მიუფხავნა ზალიკას შუამავალი – ლიზა მომეცი ცოლადო. სუსანამ სიხარულით მიიღო ნიკოს მოციქული და თანხმობა განაცხადა ნიკოს წინადადებაზე; ლიზასაც გულმა სიხარულით დაუწყო ცემა. მაგრამ პირმართალი ზალიკაი სულ სხვანაირად უყურებდა საქმეს: „მე კაცს მიძახიან, პირი მაქ, იმ კაცმა ჩემი ქალი დანიშნა და ახლა სხვაზე რავა გავათხოვო ასე ადვილათ“ო, – უთხრა მან ნიკოს მოციქულს. აქ ჯერანსაც მიუვიდა ამბავი, ზალიკაი სხვაზე ათხოვებს ლიზასო. „რავა, ჩემი ნიშანი ხელზე აქ ქალს და ახლა სხვაზე ათხოვენ! არ ნდომებიან თავი ცოცხალი და იგია! ეტყობა, კაცათ არ მაგდებენ, ამის მეტი სირცხვილის ჭამა რალა იქნება, ჩემ დანიშნულ ქალს სხვაი შეირთავს!“ – თქვა ჯერანმა და აფრინა კაცი ზალიკასთან: ამა და ამ ღამეს ჯვარი უნდა დავიწერო შენ ქალზეო. სიხარულისაგან აღტაცებულმა ზალიკამ დანიშნულ დროსთვის გამოუწყო თავის ქალს შეძლებისდაგვარად მზითვი.

გიორგობისთვის წყნარი დღე იყო. ლიზას ისე ჩარჩა ხსოვნაში დაუვიწყარად ის სევდიანი წყნარი დღე. მთვრალმა მაცრებმა მშობლის სახლიდან წაიყვანეს ლიზა ეკკლესიაზე, სადაც ღვდელმა ქრისტიანული წესით შეაულლა ჯერანთან.

VI

– ნეტაი, ნენავ, შენ და ბაბიდას უწინ ფეხი მოგტეხოდა, სანამდი ჯერანის საცოლოს გამონახავდით! – ეუბნე[29]ბოდა ერთ უქმე დღეს ეკლესიიდან დაბრუნებული ელისაბედი თავის დედას. – გამოვიდენ ახალ მოყვანილი ქალები, მარა რა გამოვიდენ! იმისთანაი თვალ-ტანადი, რომ მეტი არ იქნება! შევხედე ჩემ რძალს, მიწა გამისკტა... დგანა აგი შავრიოზაი! შინ ქეა კიდე რაცხა, აი მიწა გასახეთქი, იქინეი, რომ გვერია ქალებში, აღარც თვალადობა უვარგოდა და აღარც ტა-

ნადობა! ოსიკელაის ცოლყოფილმა თამარამ იკითხა: ვინ არისო და, რომ შეიტყო, მე ჩამიფურჩულა ყურში: რამ დაგიყენა ყველას თვალი, აი, რა ჯერანის სკადრი-სიაო! თინიეის ბიჭი, მასიკელაი, ჯერანის ფეხთა მტვრათ არ ღირს, მარა მის ცოლს დღეს თელი სახტარი უბზერდა. რომ იდგა ქალებში ჯილასავით, კურცხალი მომადგა თვალებზე, – აგი რეიზა ჩვენი რძალი არ არის-მეთქი. თინიეის ბიჭს თუ კი მისცეს იმისთანაი ქალი, ჯერანს ვინ დუუკავებდა! მარა წადით ორი გამოყრუებული მოლაზანი, ნახეთ აი შავრიოზაი და კაი გეგონენ.

– მე არა, მამიდაშენს რეიზა არ დუუდგა უწინ თვალები და მოტყტა ფეხი! იმას უნდა სცოდნოდა, იმ კისერ მოსატეხს, თვარა მე რა შვაში ვარ! ერთი გზობა ვნახე და რა გასაკვირვალა, მოვტყუვდი! – უპასუხა ქალიშვილს ხვარამზემ და ამოიოხრა, რადგანაც დანაშაულად მიაჩნდა თავისი თავი – „რეიზა უკეთესი ქალი, თინიეის რძალი რომაა, ვთქვათ, იმისთანაი არ მოვაყვანიე ჯერანს“ო.

ასე გასაყიდი საქონელივით ფასდებოდა ლიზა მას შემდეგ, რაც კი ტევრიძის ოჯახში შევიდა. ჯერე ახალმოყვანილი რომ იყო ლიზა, როგორც ეს ჩვეულებად აქვთ სოფელში, დადიოდნენ მის სანახავად ჯერანის ნათესავები და მეზობლები, მეტადრე ქალები. ამათ წინდაწინვე შე[30]ტყობილი ჰქონდათ – ჯერან ცოლს წუნობსო, ამიტომ წინდაწინვე შედგენილი აზრით, – „ეტყობა, გლახა ქალი უნდა იყოს ჯერანის ცოლი“ო, სჭვრეტდნენ ლიზას და იპრუწავდნენ ტუჩებს აღმა: „მართალი ყოფილა, შენი ჭირიმე, იგი ბიჭი მოტყუებულა“ო. „ვინც ნამეტარს მეინდომებს, იმას ყოველთვის ვარესი შეხთება“ო, – ნიშნის მოგებით ამბობდნენ ჯერანზე ერთმანეთში საიდუმლოთ ზოგიერთები. ჯერანის მეზობლებში ერია კი ერთი-ორი ისეთი პირიც, რომელსაც, როცა კარგა დააკვირდა მის საქციელს, ლაპარაკს, მიხრა-მოხრას, ლიზა ძლიერ მოსწონდა. მეტადრე ძლიერ აქებდა ლიზას ერთი ჯერანის მეზობელი მოხუცი ქალი, თეკლე.

– მოგიკტი, თუ ჯერანის ცოლი ბევრით არ ჯობდეს იმ ქალებს, სახტარზე რომ ჯილასავით იჯგიმებიან და შინ რომ ნახო სადეთ, ტყემლათ არ ღირს არცეთი. აგი სხვანაირი ყუნჩი ქალია. უწინ არ გეჩვენება კაი, მარა მერე რომ დუუკვირდები და დუუკვირდები, სულ კეთულობს შენ თვალში. სხვაი სხვაია, რაცხა იმისთანაი საყვარელია, რომ ამის გულიზა მოკკტე, გული არ მიშლისო, იტყვი, როიცხა კარქს გეიცნობ“ – ეუბნებოდა თეკლე ერთხელ თავის მეუღლეს.

ჯერანს ხომ თაობოდანვე არ მოსწონდა თავისი ცოლი. მართალია, ის დარწმუნდა, რომ ლიზა სრულიად არ იყო ისეთი მახინჯი, როგორადაც მას ნიშნობის ღამეს ეჩვენა. მაგრამ ერთხელ გატეხილი გული ჯერანის თავის მეუღლეზედ მაინც აღარ მრთელდებოდა. ის დარწმუნებული იყო, რომ თითქო ის მოხერხებულად გააბა ზალიკამ მახეში. სხვათაშორის ლიზას მზითვითაც არ იყო ჯერან კმაყოფილი. ერთი იაფფასიანი ნოხი, ერთი ფარდაგი, [31] ერთი სპილენძის ქვაბი, ერთი მწვანე ზანდუკი და ერთი ხელი ლოგინის წყობილება, – აი, ეს იყო სულ ლიზას მზითვი. ჯერან შეხედავდა თავის ცოლის ღარიბ მზითვს და მწარე დაცინვით ეტყოდა ცოლს: „რა ბერძეგანი მამა გყავს, რა გვზითი მოგცა! მარტო ზანტუკი ღირს ერთ ბედაურ ცხენათ!“

ლიზა, როგორც ახალმოყვანილი ქალი, ურიგობად სთვლიდა ხმის ამოღებას, თუმცადა კი გულზედ კბენდა ეს მწარე დაცინვა. ჯერან განაგრძობდა:

– მარა შენისთანა ბზის უნახავს რათ უნდოდა გვზითი? მაინც გაგასალა მამაშენმა! ეხლა ჯერან დედას მიუბრუნდა:

– დიდვხანს ეძება ნენამ და ბოლოს მიაგნო, რავაც იყო ამ ბზის უნახავს!

– კაი, ახლა, ყოველიფერი ბედის საქმეა. ახლა რომ იწუნო, გამოგიცვლიან თუ? ალბათ აგი ყოფილა შენი ბედი! – უპასუხებდა შვილს დედა.

– შენ რომ დაბერდე და თვალეზმა გიმტყუნოს, აქნაი ბედი რა შვამია? – გესლიანდ ეტყოდა ჯერან დედას.

– ცთაი ბედის მონახვერეო, იტყვიან, მარა ახლა რაღა დროისაა! – ჩაერეოდა ელისაბედიც ლაპარაკში.

ხშირად ჰქონდათ ამნაირი ლაპარაკი ჯერანისას, როცა ლიზა ჯერ კიდევ ახალმოყვანილი იყო. ლიზას ბევრჯერ ჩუმად უტირია ასეთი ლაპარაკის გამო. მაგრამ მარტო ამ ლაპარაკით არ თავდებოდა ჯერანის უკმაყოფილება ცოლისადმი. რადგანაც ლიზა სილამაზით არ უდრიდა მის იდეალს, ჯერანმა გადასწყვიტა: „წამბთარ საქმეზე, ხასიათით მაინც იმისთანა უნდა გავხადო, რავაიც მე მიიღო“. პირველი ნაბიჯი ჯერანისაგან ამ მიზნის მისაღწევად ის იყო, რომ [32] სახელი დაუწუნა თავის ცოლს. – „ლიზაი ბოზის სახელია, პატიოსანი ქალი ლიზას სახელათ რავა დეითქვამს!“ო – და, ლიზას მაგიერათ მელანია უწოდა სახელად. შემდეგ ჯერანმა მიჰყო ხელი მელანიას (ამას შემდეგ ჩვენც მელანია ვუწოდოთ ჯერანის მეუღლეს) ზნე-ჩვეულების გარდაქმნას და ისეთ წვრილმანობამდე მივიდა, რომ თავისი თმაც კი ისე უნდა დაეწუნა მელანიას, როგორც ჯერანს მოსწონდა. დედა და დაც, რა თქმა უნდა, ეხმარებოდა ამ საქმეში ჯერანს. – „თვალ-ტანადობაში ქე მოვტყუვდით და სხვაფერ მაინც დარჩეს ჯერანის მოსიამე და მორჩილი“ო – ფიქრობდნენ ესენი. ამ განზრახვით ამათაც დაუწყეს დევნა მელანიას იმ ჩვეულებებს და ხასიათს, რომლებიც ჯერანს არ მოეწონებოდა.

ეს დევნა იქამდე მივიდა, რომ მელანიას არ შეეძლო წყენა, ან სიხარული გაემჟღავნებია რომელიმე შემთხვევის გამო, თუ კი ეს წყენა, თუ სიხარული მის ქმარს, დედამთილს და მუღს არ მოეწონებოდათ. მელანია პირველად თითქმის ყოველივეში ემორჩილებოდა ამათ. მართალია, ხან-და-ხან გული მოუვიდოდა: „ყოლიფერი, მათ ნებაზე უნდებიან“ო, მაგრამ ფარავდა თავის გულის მოყვანას; რომ არ ეწყებინებია ქმარისა და დედამთილ-მუღისათვის, ის ხშირად უარს ამბობდა თავის გრძნობებზე. მაგალითად, ხშირი იყო ასეთი სცენა:

– რა არის, ქალო, რომ მოხარე წარბები! ქმრის შიში და რიდი აღარ აქ მაინც!
– მუჟარა-საყვედურით ეტყოდა დედამთილი, ან მუღი რძალს, თუ ამ უკანასკნელს რამე ეწყებოდა ქმრის, ან მისი დედის და დის ნებადაურთველად.

– აფერი არ მწყენია, ესე ტყულაი, – უარობდა მელანია.

[33] – რავა არ გწყენია, რომ წარბები მოხარე!

– დედა არ მომიკტეს, არ მწყენოდეს.

ან კიდევ, მაგალითად:

– რა არის, ქალბატონო, რომ გაგიბრწყინდა სახე? თუ გასახარელი ყოფილიყო, ჩვენ რეიზა არ გაგვიხარდა? – წაეკიდებოდა რძალს მუღი.

– არ გამხარებია, ისე ტყულა, – ფიცავდა მელანია.

– რავა არ გაგხარებია, სახეზე ბზეი ამოგივიდა! ამაზე მეტი მორიდება არ გაქკაცის?!

– მამა არ მომიკტეს, არ გამხარებოდეს!

ერთხელ მაგალითად ასეთი შემთხვევა იყო: ელისაბედმა მოიტანა საიდგან-ღაც ორი სხვა-და-სხვაფერი ჩითის ნიმუში და აჩვენა დედას, რომელი ჯოხსო. ერთი ნიმუში იისფერი იყო და ზედ იის ყვავილის მზგავსი შავი სახეები ჰქონდა ამოყვანილი; მეორე, მიწისფერი ჩითი კი ვარდის სახე ლაჟვარდი ყვავილებით იყო მოპკეპული. ხვარამზემ ეს უკანასკნელი არჩია.

– მეც აგი ვარჩიე, – მიემოწმა დედას ქალიშვილი.

– მე რომ მკითხოს კაცმა, აგი მირჩევნია, – თქვა მელანიამ და აჩვენა იისფერ ჩითზე.

– აბა აგია, ამის მეტი ზდილობა და მორიდება არ გაქ! დედამ და შვილმა, ორივემ მიწისფერი ვირჩიეთ, შენ მაინც-და-მაინც – იისფერი! ვითამ რაი, რალამც თქვენ მოგწონს, მე ჯიბზე აღარ მევიწონებო! თვარა ვინ იტყვის, შენს მეტი, მიწის-ფერს იისფერი ჯობსო? – უთხრა მწარე საყვედურით რძალს მულმა.

– ჩემი მორიდება რალაიზა ექნება ახლა ვინმეს! – ისეთი გულამწვილებით თქვა ხვარამზემ, თითქო ვისმე დიდი შეურაცხყოფა მიეყენებინოს.

[34] – არა, ქალბატონო, ესე, უწინ ერთ შეხედვაზე ვერ მივხთი, თვარა სტორეთ მიწისფერი ჯობს, – საჩქაროდ გაასწორა თავისი შეცთომა მელანიათ, რომელიც დარწმუნებული იყო, უნცროსმა უფროსს ყოველივეში უნდა დაეთანხმოს, თორემ უზდელობა იქნებაო. მართალია, მელანიას აჯავრებდა ეს თვალთმაქცობა: – „რაც იგინს მოსწონს, შენც იგი მიეწონე! ვაჟო, ეგება არ მომწონს! არა, მაინც „კი“ თქვიო. კაი, ვთქვი, მარა რა გამოვიდა ამით, ჩემ გულში მაინც არ მომწონს!“

მელანიას ჩვეულებად ჰქონდა „როცა სასაქმოს გაათავებდა, დაჯდებოდა თავის ლოგინზე ზანდუკთან, ნიდაყვს ზანდუკზედ დააბჯენდა, შემოიდებდა თავზე ცალ ხელს და სევდიანად დაფიქრდებოდა. ეს ჩვეულება არ დარჩა შეუმჩნევლად, მეტადრე ელისაბედისაგან, რომელიც დედაზე და მმაზე ბევრით უფრო ფხიზელი იყო ამისთანაობის შემჩნევაში.

– ნეტაი რა ფორმაა, აი გლოვიარეთ ჯდომა! საგლოვიარო, ღვთის მადლით, ჯერ აფერი სჭირს ჩვენ ოჯახს! – შენიშნა ერთ დღეს ელისაბედმა მელანიას, როცა ეს უკანასკნელი მოწყენილი, თავზე ხელ შემოდებული იჯდა თავის ზანდუკთან.

– აფერი, რაცხა ესე დავფიქრთი, – უპასუხა მელანიამ, ჩამოიღო თავიდან ხელი და ცდილობდა მზიარული სახე მიეღო, მაგრამ ვერ ახერხებდა.

ელისაბედმა ამ ხელად ზემო თქმული შენიშვნით გაათავა ეს ლაპარაკი, მაგრამ დაიხსომა კი ეს შემთხვევა.

არ გასულა ამის შემდეგ ერთი კვირა, რომ ელისაბედმა ნახა კიდევ რძალი დაღონებული და თავზე ხელ შემოდებული.

[35] – რავა, კიდევ ასე მგლოვიარეთ დამჯდარხარ! არა, ახლა თვარ მითხარი, რა გლოვა გაქ, არ გაგეყრები!

– აფერი, ისე ტყულაი, – თქვა მელანიამ, ადგა და აპირობდა წასვლას.

– სად მიხვალ? უნდა მითხრა!..

– ღმერთი არ გამიწყლეს, აფერი არ ყოფილიყოს.

– ააა, ასთე ვერ მომატყუებ! რაცხა დიდ ამბავში ხარ, მარა უნდა მითხრა, რა არის.

– რა იყო, ცავ? – იკითხა ხვარამზემ, რომელიც ამ დროს შემოვიდა სახლში.

– რა იყო, რას ქვია? გამევიხედავ, ქე ზის აქანაი გლოვიარეთ, გემევიხედავ, ქე ზის! ახლა უნდა მითხრას, რა ამბავია! – თქვა ელისაბედმა.

– გლოვა ჩემი მტერის ოჯახს დუღუმედეს! ჩვენ რა გვჭირს საგლოვი! – თქვა ხვარამზემ და წყრომთარედ შეხედა რძალს.

– დედა არ მომიკტეს, არაფერი არ ყოფილიყოს, ესე ტყულაი ჩამომეყვინთა, – ფიცულობდა მელანია.

– ააა, სხვანაირობა ჩვენს ოჯახში არ დევინახო, თვარა!.. მუქარით უთხრა ბოლოს ხვარამზემ.

იმ დღიდან მოწყებული, მელანიამაც თავი დაანება ზანდუკთან თავზე ხელშემოდებულ ჯდომას. როცა დაფიქრებული იყო, მელანია იმალებოდა დედამთილისა და მულისაგან.

VII

გავიდა რამდენიმე თვე. მელანია ეხლა უკვირდებოდა თავის ცხოვრებას და ხედავდა, რომ, რაც დრო გადიოდა, მით უფრო მწელი ასატანი ხდებოდა მისთვის ეს [36] ცხოვრება. ცდილობდა, მაგრამ ჯერანის გულში მცირეოდენი თანაგრძნობის ადგილიც კი ვერ დაიჭირა.

მათი ცოლ-ქმრობა მხოლოდ იმაში გამოიხატებოდა, რომ ღამით ერთმანეთთან წვებოდნენ, ესეც ისეთი გულცივად და უხასიათოდ, რომ თითოეო ძალდატანებით ასრულებინებენ ამ მოვალეობასო. დაწოლის დროს ჯერან ან ლოგინს დაიწუნებდა, – უხეიროთ არის დაგებულიო, ან სხვა რასმე მოიმიზეზებდა და მაინც უსაყვედურებდა ცოლს, რაც უნდა რიგზე ყოფილიყო ყოველივე. თუ უქმე ან ავდრიანი დღე იყო, ჯერან დილიდან საღამომდე შინ დარჩებოდა და მაშინ ხომ რა, – ერთი წვალეზა უნდა გამოეცლო მელანიას: ჯერან უთვალთვალეზა მას საქმის კეთებაზე, უწუნებდა ყოველივეს, აყვედრიდა ყოველ წამში: – „სხვაი-სხვაი და საქციერიც უხეირო გაქო! ხვარამზე და ელისაბედ ხომ მუდამ შინ იყვენ და მუდამ წვრთნიდნენ რძალს წაღმა-უკულმა, მაგრამ რაც დრო გადიოდა, მით თანდათან ჰკარგავდა მელანია ამათდამი პატივისცემას და მორიდებას. – „რაც უნდა მეინდომო, რაც უნდა აამო, აგინის გულს მაინც ვერ შეაჯერებ“ო.

ახლა დედამთილი და მული რომ ბრალის დებას დაუწყებდნენ, მელანია წინანდებურად ფიცილს კი არ მოყვებოდა, არა ისე სიჩუმით ჩაატარებდა.

მართალია, ხვარამზეს და ელისაბედს, მეტადრე ანჩხლი ხასიათის ელისაბედს, ძლიერ აჯავრებდა ეს გამოურკვეველი სიჩუმე.

– ესე გველსავით გარისინდება და ჩეიწყევდს ენას, რომ გულზე ცეხლათ მოგეკიდება კაცს! – ეუბნებოდა ერთ დღეს ელისაბედ დედას.

– ყველა გველმა ადამიანმა ესე იცის გაჩერება, ვითამდა ასე, მე კაი სულიერი ვარ, შენ რაც გინდა მითხარი, [37] მე მაინც არ მეწყინება, მაგიორს არ გეტყვიო. მარა გულში ქე სწერს ყველას და ბოლოს გველსავით საწამლავათ გადმოიანთხევს, – მიუგო ქალიშვილს ხვარამზემ.

ერთ დღეს ელისაბედმა ატება მსჯელობა თეთრფეროვანი და შავგრუმანი ქალების ხასიათებზე და ბოლოს თითონვე მისცა თავის მსჯელობას დასკვნა:

– შავგრუმან ქალებში უფრო ბევრი მოდის ავი გულის პატრონები და კაბპებიც! – თითონ ელისაბედ და დედამისი შაქრისფერი თეთრი ქალები იყვენ. – მელანიამ მულის სიტყვებზე წარბები ჩამოუშვა, რადგანაც, მისი ფიქრით, ეს სიტყვები მისკენ იყო გადაკრული. ელისაბედი თავისებურად ჩაუჭინდა რძალს:

– წარბები რომ დახარე, აბა რა ვთქვი შენი საწყენიო.

– რა ვიცი, კი მეწყინა და! – უპასუხა მელანიამ ცოტა ცივად.

– კი მარა იმას აღარ მეტყვი, რა იყო ამაში შენი საწყენი?

– იყო, თუ არ იყო, კი მეწყინა და ახლა რაი! გულს ხომ ვერ ამევიგლეჯ!

– თქვი ბარემ, რა გიქნეს საწყენი? – უთხრა ხვარამზემ.

– მეწყინა-მეთქინ, ვთქვი, იგია და მეტი რაი!

– რომ გეწყინა, იმას გკითხავ მეც, რა ვთქვი შენი საწყენი? რეიზა მიიღე შენ თავზე?

– ჩემზე თქვი და ჩემ თავზე მივიღე.

– მერე რა მტერობა მქონდა შენზე? ხედავ, რა ავი გულის ყოფილა! რა იფიქრა! ჩემზე თქვიო! თურმე მტერათ გვიყურებს!

– რა ვიცი, ყოლთვის კი ჩივით იმისთანას, რო მეწყინება და! – გამოტყდა მელანია.

[38] – აბა, ამიჯა იყო, რომ მე და ნენას წამ და უწუმ გვიჭუხავდი წარბებს! ამისთანა გული გაქ შენ! – მძიმე საყვედურით უთხრა ელისაშედმა.

აქ რძალმა რაღაც მწარე სიტყვა შემოსტყორცნა მულის და გაიმართა კაი-გვარიანი აყალ-მაყალი, რომელშიაც მეღანამ საკმაო მწარე სიტყვებად გადმოანთხია აქამომდე დაფარული და გულში დაგუბებული ნაღველი. იმ დღიდან მოწყებული ხშირად იმართებოდა ჯერანის ოჯახში ასეთი აყალ-მაყალი, რომელიც დროთ განმავლობაში უფრო და უფრო ცხარე ხასიათსაც ღებულობდა. ბოლოს და ბოლოს მეღანა ადარ ურჩებოდა უკან დედამთილს და მულის წყევალ-კრულვაში და ლანძღვა-გინებაში, რაც იშვიათი არ იყო ამათ შორის. ამ გარემოებამ ჯერანის ყურამდეც მიაწია. – „ნენას და ჩემ დას ავი სიტყვა არ აკადრო, თვარა სულს ამოგხთი“ო! – ექადოდა ჯერან ცოლს. მაგრამ ეს მუქარა სრულიადაც ვერ სპობდა მის ოჯახში ქალების დავას და უთანხმოებას.

VIII

რაც დრო გადიოდა, მით უფრო და უფრო ძნელი ასატანი ხდებოდა ჯერანის და მეღანას ერთმანეთთან ცხოვრება. ჯერან თხოულობდა თავის მეუღლისაგან უსაზღვრო მორჩილებას. ეს კიდეც, ჰო, ვთქვათ, არ ეუცხოებოდა მეღანას, რადგანაც თითქმის ყველა გაუნათლებელი და, მეტადრე გლეხ-კაცი, ამასვე თხოულობს თავისი მეუღლისაგან. მაგრამ ვაი-ვაგლახი ის იყო, რომ ცოლის იმ მოქმედებაში და სიტყვებშიაც კი, სადაც ეს უკანასკნელი ცდილობდა ქმრის სურვილის და გვარად მოქცეულობა, ჯერან უმორჩილობას ხედავდა და ცეცხლ[39]დებოდა: – „ავი მაიმუნი შევირთე და ხედავთ, ეგეც რაებს მიბედავს“ო. ამას გარდა იყო ორი ადამიანი, რომელიც იმგვარსავე უსაზღვრო მორჩილებას თხოულობდა მეღანასაგან, როგორსაც თვითონ ჯერან. ეს ორი ადამიანი მეღანას დედამთილი და მუღლი გახლდათ, რომლებმაც გულის და გრძნობის გამოცვლაც კი მოუწოდებდნენ მეღანას. ზემოთქმულის გარდა იყო კიდეც სხვა ისეთი მიზეზებიც, რომლებსაც შეუძლია უსწავლელ ხალხში შეყვარებულნიც კი დააშოროს და ერთმანეთის მომუღვარედ გახადოს.

აი ეს მიზეზებიც: ერთი მკითხავი ეუბნებოდა ხვარამზეს და მის ქალს: „თქვენი რძალი იმისთანა ავი ფეხის ყოფილა, რომ თქვენი ოჯახი აწი ძნელათ, რომ უკან-უკან არ წევიდეს“ო. საუბედუროდ, ცოლის შერთვის შემდეგ ერთი ხარი მგელმა შეუჭამა ჯერანს; ერთი ხბოიანი ძროხა რაღაც მოარულმა საქონლის ჭირმა მოუკლა. თითონ ჯერანმა საუკეთესო მუშაობის დროს უცბად ცული დაიკრა ფეხზე და მთელი ორი თვე ეზოდან არ გადაუარია, ისე უქმად იჯდა სახლში. ეს ზიანი, საგრძნობლად დააჩნდა ჯერანის ოჯახს და ყოველი ეს ზიანი ხვარამზეს და მისი ქალის ფიქრით, იმიტომ დაემართათ, რომ მათი რძალი ავ-ფეხი იყო. რაც შეეხება მას, რომ ერთ დროს მკითხავი ეუბნებოდა ხვარამზეს: ჯერანის სიმამრს დიდძალი ფული აქ მიწაში შენახული და ეს ფული ჯერანის ლუკმა გახდებოდა, ეს კი არ მართლდებოდა, როგორც ეტყობოდა, ზალიკას ან სულ არ ჰქონდა შენახული ფული და, თუ მაინც და მაინც ჰქონდა, ჯერანის ლუკმად არ გახდებოდა ეს ფული. ამის დასამტკიცებლად ისიც საკმაო იყო, რომ გაჭივ[40]რების დროს რამდენჯელმე მიიღებინა ჯერანმა სიმამრთან ფულის სასესხებლად, მაგრამ ვერც ერთ დროს ერთი გროშითაც ვერ გაიწყო ხელი. – „იგი საყვარელი ჩემი ქალიშვილი არ მომიკტეს, არ მქონდეს, თვარა შენ რავა დაგიკავებდი“ო, – ეფიცებოდა ზალიკა. ბევრჯერ ზალიკამ თავის მეზობლებშიაც დატრიალდა – იქნება ვიმონო სასესხებ-

ლად და სიძეს ხელი გავუწყოვო, მაგრამ ვერას გახდა. ჯერანს, არ სჯეროდა სიმამრის გულწრფელობა: – ბერძნული იგი, სხოგან რომ დარბის პირისფერობაი, მიწაში რომ აქ კოჭებით შენახული, იგი მომცეს“ო. თავდაპირველად ძლიერ ერიდებოდნენ ზალიკას სიძის სახლში. პირველად რომ ესტუმრა, ჯერანმა ისეთი სადილი გაუწყო, რომ ერთ პატარა ქორწილს შეეფერებოდა, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ფულის სესხებაზე გაწვილებული დაბრუნდა, ჯერან ძლიერ გულ-გრილად ექცეოდა სიმამრს. ზალიკამ შეატყო – სიძისას, ქალიშვილს გარდა, ყველა ცივად მუპყრობაო და ამიტომ ძლიერ გვიან-გვიან დაიწყო ქალიშვილისას სიარული. „რა ვქნა, მენატრება ჩემი ქალიშვილის ნახვა, მარა ვატყობ, სწყენენ ჩემი მისვლა და მეც ქე დევებოხუე. ქალი რო გათხოვდება, მერე ქმარია მისი პატრონი. მამა გულში თუ შეინახავს მის სიყვარულს, თვარა მეტი უფლება აღარ აქ“ო – ამბობდა გულდამწვარი ზალიკაი. მელანიას დედა, სუსანაი, სულ მთლად ფეხამოკვეთილი იყო სიძის სახლიდან. ჯერანს სიდედრი თაობიდანვე არ მოსწონდა, რადგანაც უთვალადო მოხუცი დედაკაცი იყო და სიტყვა-პასუხიც არ ჰქონდა რიგიანი. – „იგი რომ სტუმრებთან აბუტურდება, სირცხვილით ძვლები მიტყდება“ო, – ამბობდა სიძე. მაგრამ შესაძლებელია ამ მიზეზის[41]სათვის არ დაეთხოვა ჯერანს სიდედრი, რომ სხვა, უფრო დიდი მიზეზი არ გაჩენილიყო: იმ ღამეს, როცა ჯერანმა ჯვარი დაიწერა, ზალიკასიგან გაგზავნილ მაყრებში ერია სუსანაის ნათესავი ყმაწვილი კაცი, კოწიეი. კოწიეი იყო ოცი, თუ ოცდა ორი წლის, კარგი მოსიძლერე და მომლხენი, კოხტა ყმაწვილი. ამ ყმაწვილმა რომ თავისი წვრილა ხმით „ხასანბეგურაო“ შემოსძახა, მერე გამოვიდა და იცეკვა, იქ მყოფ ყმაწვილ ქალებს თვალი მზე შერჩათ. ერთი აზნაურის ცოლი, მეტად ლამაზი ქალი, დიდხანს უმზერდა კოწიას თვალებზე წყალ-მოდენილი, მერე მიუბრუნდა მის ახლო მჯდომ ქალს და ვითომ ხუმრობით, მაგრამ თან აღტაცებით უთხრა: „იფ, ვენაცვალე იმ კისერში, ბიჭი ამისთანაი უნდა“ო. ჯერანის ოჯახმა, ის იყო, იმ ღამეს პირველად გაიცნო კოწიეი, მაგრამ მოეწონათ კი ძლიერ. – „ვინ იფიქრებდა, თუ სუსანას ამისთანაი ნათესავი ეყოლებოდა!“ – მგონია სამჯელ კი უთხრა იმ ღამის განმავლობაში ხვარამზემ თავის ქალიშვილს. ელისაბედ დედის სიტყვებზე მორცხვად თავს ჩალუნავდა და ხმას არ იღებდა.

არ გასულა ქორწილის შემდეგ ერთი კვირა, რომ ჯერან ეუბნებოდა სიდედრს: – „ოღონდ კოწიეი სიძეთ შამეიყვანე ჩემ ოჯახში და სული არ მშურს, სული!“ „აბა შენი მოყვრობა ახლა დაფასდება, თუ ამ საქმეს გეიყვან“, – უმატებდა თავის მხრივ ხვარამზე. ელისაბედმა იცოდა კი, რომ მისი დედა და ძმა შეუდგნენ კოწიაზე მისი გათხოვების ზრუნვას, ძლიერაც უტოკავდა გული, რადგანაც კოწია მოეწონა, მაგრამ მონაწილეობას კი არ ღებულობდა თავის გათხოვების ზრუნვაში. ამ საქმეში რომ თითონ ჩარეოდა და თავისი მხრივაც რამე ეთქვა, ურცხოება[42]თავაშვებულობაში ჩამოართმევდნენ და ამას აბა როგორ იზამდა ისეთ სასტიკ ზნეობაში, – რასაკვირველია, თავისებურ ზნეობაში – აღზრდილი ქალი, როგორიც ელისაბედ იყო. – „აბა შენ იცი, ნენავ, ეცადე, ეცადე, დეიყოლიე კოწიეი! თვალ-ტანათ, შენც ხედავ, კაია, მარა თვალტანადობა რაა? იმისთანა ჭკუიანი და მეოჯახე ციციია, რომ ცივ ქვაზე დაასახლებს კაცს. ზოგიერთებს როის გავს, ბიჭებზე რო უჭირვენ თვალი, ამისთანობაში წმინდანი, წმინდანი. ჩემი ნენაი, შენებურა გულით მეინდომე, ჩემი ნენაი!“ – ეხვეწებოდა დედას მელანია თავისი მულისათვის.

სუსანა წრფელი გულით შეუდგა შვამავლობას და ერთ კვირა დღეს, ვითომც ისე, სტუმრად მოუყვანია თავის ნათესავი სიძისაო, ამოიყვანა კოწიეი ელისაბედის სანახავად. როგორც ვთქვი, ელისაბედი საკმაოდ ლამაზი ქალი იყო: სო-

ფელში ამბობდენ კიდეც: „თლათ დიდკაცური შეხედულება აქ ელისაბედს“ო. ხვარამზემ გამოაწყო საჩქაროდ თავისი ქალი და სადილოზე დაუსო კოწიას პირდაპირ. ყოვლიფერში გაბედული ელისაბედ ახლა ისე დამორცხდა, ისე მოკატუნდა, რომ ერთხელაც არ აუღია თავი ზევით. გათავდა ეს ნახვაც და კოწია იმ დღესვე წავიდა შინ. მაგრამ იმ დასაქცევს თურმე კი არ მოეწონა ელისაბედ! რამდენიმეჯერ იყო ამას შემდეგ სუსანა კოწიასთან, ეგება დავითანხმო, შევრთო ელისაბედიო, მაგრამ არ იქნა, ხუმარა კოწია ყოველთვის ამ სიტყვებით ისტუმრებდა სუსანას: – „არა, მამიდა ჩემო, ელისაბედისთანა მჭლე ქალი მე არ მინდა, ერთი ხვითქი ციცაი გამომინახე, ხვითქი“ო. კოწიასთვის ეს საქმე სახუმარო იყო, მაგრამ სუსანას და მისი ქალიშვილისთვის ძლიერ მწარე შედეგი [43] მოჰყვა: ხვარამზემ და მისმა შვილებმა შესწამეს სუსანას, – ამ საქმეში გულწრფელად არ მოქმედებდაო. – „არა, ამ საქმის შესრულება ზდომებოდა, იმას იზამდა, დაგვატაკა კაცი უცფათაი თავზე, ციცაის მოკაზმვაც ვერ მოვასარი ხეირიანათ! პირდაპირ ვარი ველარ გვითხრა და, იგი იყო, ვითომ დეიწყო საქმე ჩვენდა მოსატყუებლათ!“ – ამბობდა გულ დათუთული ხვარამზე.

– „თუ გულით მიენდომებია, ქალის სანახავათ რათ უნდოდა! საქმის გაკეთებაში რეიზა მიეყვანა! ჯერ საქმეს გავაკეთებდი და ქალის ნახვას, დასანიშნავათ რომ მოვიდოდა, მაშინც ქე მოესწრებოდა! ქვეყანა ასე შრობა. ქალის დასანიშნავათ რომ მიეყვანდი, მერე ქე ნახვდა, თუ წავიდოდა! ცოცხალს არ გადგუშობდი კარზე! – კოწიაზე ვარესი ბიჭი ვიყავი, რომ მიმიტყუეს და ძალითაი შემრთეს, ვინც არ მინდოდა, მარა არ მენდომა და იგია!“ – ამბობდა ჯერან. რა თქმა უნდა, ამის შემდეგ სუსანა ფეხს ვერ დაადგმიდა სიძის ოჯახში. მაგრამ სუსანას დათხოვნით არ დაბოლოებულა ეს საქმე: ხვარამზემ და მისმა ქალიშვილმა შესწამეს რძალს, თითქოს სულაც ამ უკანასკნელის სიტყვით ჩაშლილიყო ელისაბედის კოწიაზე გათხოვების საქმე. „არ ხედავდი, გახობოდა დედას და თითო საათს ჩუმათაი ეფუჩუნებოდა! თურმე ჩემი ცოცხლითაი დამარხვა უნდოდა!“ – ეუბნებოდა დედას კოწიისაგან დაწუნებული და მით გულ დამწვარი ელისაბედ. ამ ეჭვმა ისე დაამტერა ელისაბედ რძალთან, რომ სისხლი შეესვა ამ უკანასკნელის, გული არ მოუშლიდა.

– იგი, ნენა, წუხელის რა დამესიზმრა? – უთხრა ერთ დილას ელისაბედმა დედას, – ვითამ მოვიდა ჩემი რძალი, ამომართვა გული, ჩემი თვალით დევინახე კაკალი გული, გახვია ქხალდში და წაატანა დედამისს.

[44] ელისაბედ არ სტყუოდა, მან ნახა ძილში ეს სიზმარი.

ხვარამზე ისე შეაშინა ამ სიზმარმა, რომ სიტყვის თქმას ვერ აგებდა. ერთი საათის შემდეგ ის გაემგზავრა მკითხავთან.

– დედაც და შვილიც ორივე ყოფილა! – უთხრა მკითხავმა ხვარამზეს. სიტყვა „ყოფილა“ს განმარტება არ ეჭირებოდა ხვარამზესთვის. ის ცხადად მიხვდა მკითხავის აზრს, – მელანია და დედამისი მაგნე სული არიანო.

რომ დაეფარა ელისაბედ მაგნე სულისაგან, მკითხავმა გამოკერა რაღაც შელოცვილი ნივთი ტილოს ნაჭერში, მისცა ხვარამზეს, ელისაბედს შეაბი ყელზეო, შემდგომ მისცა სიტყვიერი დარიგება, თუ როგორ მოქცეულიყვნენ: – „ნამეტარი უფრთხილდი დადეგ დღეს (პირველ სექტემბერს)“ო, და ამნაირად დარიგებული გამოისტუმრა შინისაკენ. არ გასულა ამის შემდეგ ერთი თვე, რომ ელისაბედმა მეორე სიზმარი ნახა და უამბო დედას:

– წუხელი ძილში ჩემმა რძალმა ჯერ ქათმის ფინთი ჩამიდვა პირში და მერე ქათმის ფინთში გასვრილი ფეხი მკრა გულზე.

მელანიას საუბედუროდ ელისაბედ, მას შემდეგ რაც კოწიამ დაწუნებული დატოვა, ჩამოხმა და ხან-და-ხან ავად ხდებოდა კიდევ. ხვარამზე ყოველ კვირაში დადიოდა ხან ერთ, ხან მეორე, ხან მესამე მკითხავთან. ეს მკითხავებიც მოისმენდნენ ხვარამზესაგან ელისაბედის სიზმრებს და იმასვე იმეორებდნენ, რაც პირველმა მკითხავმა თქვა: „რძალი და დედამისი მავნე სული ყოფილან და ივინი ჭამენ ელისაბედის გულსო“. თავისი ქალის სიზმრები და მკითხავების სიტყვები ხვარამზემ უამბო ჯერანს. დამწვარზე მდულარე გადაესხაო, რომ იტყვიან, [45] სწორედ ისე დაემართა ჯერანს: ჯერ უამისოდაც არ უყვარდა ცოლი და ახლა კიდევ ეს საშინელი ამბავი! მელანიას თუმცადა არ უმხელდნენ ამ ამბავს, – მკითხავმა უთხრა ხვარამზეს: არ გაიგოს, თვარა წამალი აღარ გასჭრისო, – მაგრამ დედამთილის და მულის საიდუმლო ფუჩუნის და მათი მტრული გამომეტყველებიდან მისდამი მაინც მიხვდა მელანია, რომ მთელი ოჯახი რაღაც საშინელს სწამებდა მას. ბევრი ღამე გაატარებია ამ საიდუმლო ფუჩუნმა უძილოდ მელანიას; ბევრჯერ ჩუმად უტირია მას ამ საიდუმლო საშინელი დაწამების გამო. – „გული ამუართავო, მწამობენ! ამისთანაი საშინელი დაწამება! მე რაფერ შემედლო გულის ამორთმოვა! რეიზა უთხრა იმ დაწყევლილმა მარჩიელმა ამისთანაი ცრუობა? რა მტერობა ქონდა ჩემი! რეიზა უთხრა?“ – ყოველ ღამ ამის ფიქრში იყო მელანია. შუაღამე ისე გავიდა, რომ არ ეძინა. უკანასკნელ, იკვშიაც შევიდა თავის თავზე:

– „რა ვიცი, ეგება, რომ დამეძინება, მერე ეშმაკს მიყავს ჩემი სული და ავ საქმეს ასაქმებს“ო. ერთ ღამეს ამ ფიქრებზე მას მოაგონდა, თუ რამე ახირებული სიზმრები კი უნახავს მის სიცოცხლეში და ისე შეეშინდა, რომ საბანი წაიფარა თავზე და გატრუნა სული. იმ ღამიდან მოწყებული მელანია მუდამ იკვიანობდა თავის თავზე. იმდენზე აუტანელი შეიქნა მელანიას ცხოვრება ქმრის ოჯახში, რომ მელანიამ დაუწყო ქმარს ხვეწნა:

– „გამიშვი ბაბასთან, მასთან ვიქნები“ო. – „ეგდე! არ ამეიღო ენა, თვარა!“ – დაუყვირებდა ჯერან ამ ხვეწნის პასუხად.

ხანდახან, როცა ძლიერ სასტიკად მოეპყრობოდნენ ქმრის ოჯახში, მელანია ქმრის უნებურად დააპირებდა [46] მამისას გაეცევას, მაგრამ ჯერან თოფს წამოავლებდა ხელს და დაუმახებდა.

– „მობრუნდი, თვარა, კვერნაი რომ მომიკლავს, ისე გაგწევ წელში“ო.

მელანია ვეღარ გაბედავდა წასვლას. მობრუნებული დაეგდებოდა სახლის უკან მიწაზე და ტიროდა. მეტადრე მელანიას აშინებდა ის გარემოება, რომ ჯერან ექადოდა: – „მამაშენისას რომ გეიქცე, ჩამუვალ და შენიან დედ-მამაშენიანა ყველას ღორსავით დაგვლა“ო. მართალია, ჯერან არ იყო ისეთი სისხლის მოყვარე კაცი, რომ ადამიანის მოკვლა ან დაკვლა ისე ადვილი ყოფილიყოს მისთვის, როგორც ამბობდა. პირიქით, ბევრ შემთხვევაში ჯერან გულ-სათუთიც იყო, ძლიერ ეზარებოდა გოჭის ან ქათმის დაკვლა, ხარის და ძროხის, მით უმეტეს. მაგრამ ესეც კარგად იცოდა მელანიამ, რომ, როცა გულ-მოსული იყო მისი ქმარი, ცოფიანს მოგაგონებდა, ისე ლეწავდა სახლში ჭურჭელს და სხვა ავეჯს, რაც მოხვდებოდა. ამიტომაც ფიქრობდა მელანია: „იგი რომ გაცოფთება, ღმერთი აღარ ახსოვს, კაცის მოკლასაც არ დაზოგავსო!“ ჯერან იმიტომ კი არ იჭერდა თავის ცოლს, რომ თითქო, ცოტა არის, მაინც ყვარებოდეს; არა, ჯერანს სძულდა კიდევ ცოლი, მეტადრე მას შემდეგ, რაც მკითხავებმა უთხრეს, „მავნე სულია“ო. ის მხოლოდ შემდეგი მოსაზრებით არ აძლევდა ცოლს წასვლის ნებას: – „მამა მისისას რომ დეეგდებოდეს, მაშვინ რა მენადლეება, წეთერიოს და ეგდოს! მარა, რომ გაალიროს თავი და სადმე ქალაქში წეთერიოს საკახპოთ, მაშვინ ხომ მომეჭრა თავი! ქვეყანა იტყვის – ჯერანის

ცოლი საკახპოში აგდიაო! რაც უნდა იყოს, ჩემი სახელი ადევს, რჯულიერი ცოლი ქვია, [47] სახტარზე ქრისტიანულათ ჯვარი დაგვიწერია. არ მოვტყუებულობავი, კაი იყო და აწი რაღა დროისაა. ავია თუ კაი, გათავდა, აწი ერთად უნდა დავბერდეთ მე და იგი“ო. ამავე აზრის იყვენ ჯერანის დედაც და დაც. იმათი ფიქრით, მე-ლანია ფეხზე უკულმა მიდიოდა მათი ოჯახი, მანვე სულიც იყო მათი რძალი, მაგრამ რა უნდა ექნათ! – ბედმა აგი შეგვახვედრა და აწი რაღა ეშველება“ო, – ფიქრობდნენ ისინი. ხშირად თვალ-ყურსაც ადევნებდნენ რძალს, – არ გაიპაროსო.

IX

ერთ დღეს ხვარამზე და მისი ქალი სხვაგან წავიდნენ და მელანია მარტო დარჩა სახლში. მაისის ბრწყინვალე დღე იყო. მელანიამ, რაც საჭირო იყო, მიაღებ-მოაღება სახლში, შემდეგ გამოიტანა სკამი და დაჯდა ბალკონზედ. ის დიდ სიამოვნებას გრძნობდა, რომ ამ წამში მაინც მას არავინ უთვალთვალებდა. ასეთი თავისუფალი წამები, მას შემდეგ, რაც გათხოვდა, იშვიათი იყო მის ცხოვრებაში. ბალკონიდან ჩანდა აჭარის მთა, რომლის წვეროები აქა-იქ ჯერ კიდევ თოვლით იყო დაფარული და თვალის მომჭრელად ბრწყინავდა მზის სხივებში. მთას გადაღმა ცას რაღაც მკრთალი, მიბნედილი ფერი ედო. მელანია დიდხანს უყურებდა ამ სურათს და ფიქრობდა: – „ნეტაი ამსვა და იქინეი, იმ მთის გადაღმა, დამსვა! რა კაი იქნება! მოშორდი ამ წვალეებას, ამ ვაი-ვაგლახს! ვინ იცის, იქინეი რა ამბავია, მარა მაინც, რაც იყოს!.. ამაზე ვარესი ხომ არ იქნება! მარტო აქაურობის მოშორება რათ ღირს!..“ ამ ფიქრებიდან მელანია გადავიდა იმ ფიქრებზე, რომლებზედაც ას-ჯერ გაუტეხია ძილი: – „გევიპარვი აქედან, დევიკარქვი საცხა!“ო.

[48] ამ ხელად ერთი კიდევ დიდხანს იტრიალა მისმა ფიქრებმა ამ კითხვებზე და ბოლოს გადასწყვიტა: „გევიპარვი, გევიპარვი და დროიც ახლა მაქ“ო.

ამ გადაწყვეტილებით მელანიამ ამოაღება თავისი ზანდუკიდან ტანისამოსი, რაც საჭირო იყო, ჩაიცვა; რაც არა და, გამოვრა ფუთაში, ჩაიცვა ახალი წულეები, ქარვა და ბეჭედი, რომლითაც ის პირველად დანიშნა ქმარმა საცოლოდ, გაჯავრებით ჩააბრუნა ზანდუკში: – „ავი არ მინდა“ო; ის კაბაც დატოვა, რომელიც ჯვარის წერის დღეს ეცვა: „არც ავი მინდა“ო; დაშინჯა ყუთში რაღაც წვრიმალნი ნივთები, ამოიღო უმარილის სადაფი. – „ამას წვეილებ, ნენაის ნახელავია“ო; მერე ნახა თითბრის სათითური, – „ამასაც, – ბაბაის მოტანილია“ო; ჩაიდო ჯიბეში თეთრი ძვლის სავარცხელიც, – „ჩემი აფხანაგი ფოტინაის ნაჩუქარია“ო. ბოლოს დახურა ყუთი ამ სიტყვებით: – „მეტი არაფერია შით, არც მინდა“. ის ჩქარობდა, რომ დედამთილს და მულს არ მოესწროთ, ან სხვა გარემოებას არ შეეშალა ხელი განზრახულის აღსრულებაში. რამდენიმე წამის განმავლობაში ყოველივე მზად იყო, წასვლის მეტი აღარა აკლდა რა. მაგრამ ეგ წასვლა არ იყო ადვილი.

მელანიამ დაიკავა ხელში მოკრული ფუთა და დაჯდა ლოგინზე. „რა ტყუილად მოემზადე!“ – თითქოს ვიღაცამ გარკვევით ჩასძახა მას გულის ყურში. დიდხანს იყო მელანია დაფიქრებული, ბოლოს დადო მოკრული ფუთა ლოგინზე და თქვა: – „არა, ამას ვერ ვიზამ“ო. მას გაახსენდა თავისი მული და დედამთილის სიტყვები: „მიწაში, ქვესკნელში რომ ჩახვიდე, იქიდან ამოგათრევს შენი ქმარი და მაშინ უყურე შენს სეირს“ო. გაახსენდა ისიც, რომ ერთი მათი მეზობლის ქალი დაჭერილი მოაყვანია [49] მამასახლისმა და ჩააბარა ქმარს. გაგონილი ჰქონდა მელანიას ის შემთხვევაც, რომ ერთმა გლეხმა მიაგნო სადღაც ქალაქში თავის ცოლს და დამბაჩით მოკლა. „უშველოს ღმერთმა, ყაბახი იგი ყოფილა, ესე უნდოდა

იმისთანა ბოზ დედაკაცსაო“, – ამბობდა ამ შემთხვევის გამო ხალხი. ხმა გამოვიდა, რომ პოლიციამ მოუწონა გლეხს ეს მკვლელობა და „ფიქრი ნუ გაქ შენ, ამიზა ციმბირში არ გაგზავნიანო, უთხრაო. ხვარამზე და მისი ქალი განზრახ უამბობდნენ ერთმანეთს მელანიას გასაგონად სხვადასხვა შემთხვევას, თუ როგორ სასტიკად დაუსჯიათ ცოლი ზოგი თვითონ ქმარს, ზოგი სასულიერო მთავრობას და ზოგი პოლიციას, ქმრის სახლიდან გაქცევისთვის. ახსოვდა მელანიას ჯერანის მუქარაც: „იცოდე, რომ გეიპარო, შენთან შენი ჭირისუფალიანა, ყველას ღორსავით დაგკლა“ო. „ჩემ პირობაში ბაბას, ნენას ჩემ დებს და ძმებს მოკლავს“ო, – გაიფიქრა მელანიამ და სიშის ჟრუანტელი დაუარა ტანში. გაახსენდა ისიც რომ ქმრის ოჯახში ყველა ამას ეუბნებოდა: – „შენ იმისთანაი გვარი გაქ, რომ თუ თავი ხელათ იშონე, საკახოში გეიქცევი“ო. ეს აზრი მელანიას შესახებ გამოიწვია იმ გარემოებამ, რომ მელანიას ერთმა ბიძაშვილმა უგვირგვინოდ შვილი შობა და ბოლოს სადღაც გადაიკარგა. – „გამაგრდი, არ გაუმართლო სიტყვა დედამთილს და მულს“ო – ეუბნებოდა თავმოყვარეობა მელანიას. მაგრამ ყველა ზემო ჩამოთვლილის გარდა, იყო ერთი რამე, რის გამოც მელანიას არ შეეძლო ქმრის სახლის მიტოვება და მართლაც ტყუილად მოემზადა გასაპარავად. ეს ანდამატი, რომელიც ასე იქერდა და არ უშვებდა მელანიას ქმრის სახლიდან, გახლდათ პატარა ლუკა, ერთი წლის ვაჟი მელანიასი. პირველად წასვლა [50] რომ გადასწყვიტა მელანიამ, ლუკასაც წაყვანას უპირებდა, მაგრამ შემდეგ დაფიქრა: – „აბა სად უნდა წევიყვანო, თვითან მე სად მივალ, რომ არ ვიცი! ისევე გევიმაგრებ გულს, დავტიებ, კი გამიჭირდება, მარა რა ვენა, მისთვის უკეთესი იქნება; იგი ყველას უყვარს და კიდევ მოუვლიან“ო. ამ როგად ის აპირებდა ლუკას დატოვებას. მაგრამ, როცა ყოველივე მოამზადა და შეხედა აკვანში მძინარე ლუკას, რომელიც ის იყო იმ წამში უნდა დაეტოვებია, გული რაღაც სიტკბოებით დაუსავდა და მუხლები მოკვეთა. – „სხვაი ყველაი რომ აფერათ ჩავაგდო, ამას მაინც ვერ დავტიებ, ტყუილია, ვერ დავტიებ!“ – გადასწყვიტა თავის გულში მელანიამ და ჩააწყო წასაღებად მომზადებული ნივთები ხელახლა ზანდუკში.

ცოტა ხნის შიგნით გაიღვიძა ბავშვმა. მელანიამ საჩქაროდ ამოიყვანა ის, მიიკრა მკერდზე, თან ძუძუს აძლევდა და თან კოცნიდა. ბავშვი კარგა ხანს მადიანად ჭამდა ძუძუს, შემდეგ გაძლა, დაეთხოვა და ახლა რაღაცას, ეტიტინებოდა დედას თავის გაუგებარ ენაზე. მაგრამ ისე მჭევრ-მეტყველურად გამოთქმული სანუგეშო სიტყვები ვერ ანუგეშებს ადამიანს, როგორც ეს გაუგებარი ტიტინი ანუგეშებდა მელანიას, ლუკა, მხოლოდ ლუკა იმედის ლამძრად ენთო მელანიას ტანჯულ გულში. მართალია, ჯერან ხშირად ამბობდა: – „დედა რაა შვილის? დედა ტომარაია, მეტი აფერი. შვილი მამისაა, მამის გვარი ეთქმევა, კალონით შვილი მამას ერგება“ო და სხვა. ხვარამზე და მისი ქალიც ხუმრობით ასწავლიდნენ ლუკას:

– „დატი, დატი დედას“ო, – ლუკაც ვითომ და სცემსო, უფაჩხუნებდა თავისი პატარა ხელებით დედას სახეზე, მაგრამ მელანია კი ჩაიკრავდა ამ დროს შვილის [51] გულში და მხურვალედ კოცნიდა. ეს იყო დედის სიყვარული შვილისადმი, რომელიც მაღლა სდგას დედისთვის ყოველივე ცხოვრების ანგარიშზე. თუმცაღა თავის ლუკაზედ ისეთ იმედებსაც ამყარებდა მელანია, რომლებიც უფრო ცხოვრების ანგარიშს ეხება, მინამ უანგარო სიყვარულს, მაგალითად: „აგერ გეიზდება ჩემი ლუკაი და მერე ტკპილათ ვიცხოვრებ, ავათ მოპყრობასაც ვერვინ გამიბედავს“ო. მაგრამ ამ დროს რომ დაგერწმუნებიათ ის, – „ლუკა როცა გაიზდება, შეგიძულეხს, ჯერანზე უარესადაც მოგეპყრობა, გაგაგდებს კიდევაც სახლიდან, ჯობს ახლავე მოიშორო, მიატოვო“ო, მელანია გიპასუხებდა: – „რაც უნდა მიქნას

ლუკამ, მე მაინც ვერ მოვიძულე, მაინც მიყვარს იგი“ო და თან ისევ ისე მგრძნობიარედ ჩაკოცნიდა თავის პაწია ვაჟს. განა ცოტა იცოდა მელანია მგალითები, რომ შვილი დედას ცუდად ეპყრობოდა, სცემდა, სახლიდან აგდებდა, მაგრამ არც ერთს ამ მაგალითთაგანს არ შეურყევია დედის სიყვარული თავისი პაწია შვილისადმი.

ერთი-ორი საათის შემდეგ სრულიად დამშვიდებულმა მელანიამ, მის მაგიერად, რომ, როგორც თვითონ ფიქრობდა, სამუდამოდ გამოთხოვებოდა ქმრის ოჯახს და გადაკარგულიყო სადღაც შორს, შორს, დაიკავა ხელში თავისი პატარა ვაჟი და გადავიდა მეზობელ თევლესთან.

თევლე, რომელიც ერთ ადგილას ამ მოთხრობაში აქამომდეც გვყავს მოხსენებული, მოხუცი ქალი იყო, მეტად გულკეთილი, სოფლის დედაკაცს რაც შეეფერება ჭკუიანი და გაგებელი სიტყვა-პასუხის პატრონი. მელანიამ ადრე გაიგო, თევლეს თანამგრძნობი კეთილი გული აქვსო და ორ-სამჯელ მასთან ლაპარაკის შემდეგ ისე დაუახლოვდა [52] მას, რომ ყოველივე თავისი ხვაშიადი შეეძლო გაემხილა მასთან.

„ღმერთმა აცოცხლოს, ჩემი ნუგემის მცემელი და მასტავლებელი თევლეა. იგი რომ არ ყოფილიყო, აქამდე სხვაი თუ არა, წყალში გადავარდებოდი“ო, – ამბობდა მელანია და, ცოტა არ იყოს, ხშირ-ხშირად დადიოდა თევლესთან. რისთვისაც მას უწყრებოდნენ მული და დედამთილი – „რაა, ნეტაი, სულ თევლესას, სულ თევლესას! შენს ოჯახში ეკალი ხომ არ ამოგსვლია, რავეც მეიცი, რომ მაშინათვე თევლესას მირბი“ო – უწყრებოდნენ, მაგრამ მელანია არ იშლიდა თევლასას სიარულს, და უფრო სასტიკი ზომების მიღებას დედამთილი და მული არ ხედავდნენ საჭიროდ, რადგანც დარწმუნებული იყვნენ, რომ თევლე ცუდს არას ურჩევდა მათ რძალსა და თვითონაც ხშირი სტუმარი იყვნენ თევლასას, როგორც კარგი მეზობლისას. ხვარამზეს და მის ქალს თუ ეზარებოდათ რძალის თევლესთან ხშირი სიარული მხოლოდ იმიტომ, რომ ქმრის ოჯახის საიდუმლო თევლესთვის არ გადაეცა მელანიას: – „ვინც უნდა იყოს, ოჯახის საიდუმლო არ ითქმება მასთან, შენი ოჯახის ამბავი გარეშემ თავის დღეში ვერ უნდა გეიგოს“ო.

– რა შვილი გყავს, მელო, რა შვილი! ამის დედამ ყოლიფერი უნდა ეიტანო, – უთხრა თევლემ მისვლის დროს მელანიას, გამოართვა ზავში ხელიდან და ჩაკოცნა.

– მართალს ჩივი, თევლე, უნდა ევითანო, მარა ნამეტარი მომძულდა თავი, ქე ვიფიქრებ მე ცოდვილი, არც შვილის დელდი მაქ, არც რაი, თავს ვუშველი-მეთქინ. დღეს რაცხა ისთე მომექცა გული, რომ პაწია დამაკლტა კალამ... – მელანიას ტირილმა მოუსწრო და ველარ დააბოლოვა სიტყვა.

[53] – კალამ რაი?

– კალამ გადვირიე, კალამ გევიჭერი საცხა! – თქვა მელანიამ, რომელიც ცდილობდა ზდილობა მოეხმარა და სხვის ოჯახში არ ეტირა.

– გადირიე, ქალო, რას ქვია გაჭრა! აგერ ანგელოზსავით შვილი გეზდება, მოითმინე პაწია და მერე ესე წავა შენი ცხოვრება, რომ ღმერთს მადლოდე.

– ღმერთმა შენი თავი ნუ მომიშალოს, თევლე, სულ გულს მიკეთებ და მაიმედებ, მარა ნამეტარი გლახა ყოფაში ვარ; ათასნაირათ კი მევიწოდო შეფერება და არ იქნა.

– მართალია, შვილო, ძალიანი გასაჭირი საქმეა ძალიანი. რას ჩივი, სხვისი და სხვისი შვილი ჯერ ერთქამეთს ვერც ქე იცნობენ, ისე შეხთებიან ცოლ-ქმართ! თუ იღბალმა ქნა და კას თვალზე შეხედეს ერთქამეთს, იგია, ქე იცხოვრებენ, თუ

არა, ძნელია! ნამეტარი ძნელია! მარა სულგძელობის მეტი რა გეეწეობა. ხომ იგი, შვილო, თუ ერთი დეისკვნა, მერე ცოლ-ქმრობა აღარ დეირღოვა. შენ კიდეც რა გიჭირს! რამდონი შენზე ვარესი მინახავს და გამიგონია, ჰმ! მარა რას იზამ, ასია ჩვენი რჯული, სიცოცხლეში ცოლ-ქმარი ვეღარ მოსცილდება ერთი მეორეს. შენ გგონია, შენს ოჯახს უხარია ასე ყოფნა, გადაკიდული რომ ხართ? იგინიც წუხარიან, მარა რა ქნან? რამდონჯელ უტირია შენს დედამთილს ჩემთან, – თაობიდან იმას ვცთილობდი კარქათ ვყოფილიყავით, ტკპილათ ვყოფილიყავით ოჯახში და არ იქნაო. ერთი გზობა შენმა ქმარმაც მითხრა, ჩემი ჯანი ოჯახის კეთებას შევალე, კარქს ვიცხოვრებ ვფიქრობდი, მარა რაცხა ესე მეირთო ჩემი საქმე, რომ აღარ იქნაო. ასეა, შვილო, იგინიც არ [54] არიან ავი სულიერები, ჩვენ ქვეყანას იგინზე უკეთესი პირის და სამართლის ადამიანები არ მეიძებნება. მარა რაცხა ესე უკუღმა მოეწყო საქმე, იგინს შენ არ უყვარხარ და შენ – იგინი! ძალიან ძნელია ასე ყოფნა, მარა ახლა მოთმენის მეტი აღარ გეეწეობა. შენი კაი ქალობა იგი იქნება, მეითმინო და შუუფერო, ამასობაში, იგია, შვილიც გამოგეზდება, იგინიც გულს დეიდუმებენ და ესე კარქა წავა შენი ყოფნა, რომ შენც არ მიელოდე! აბა რავა გონია, თუ იგი? მერე კიდეც, რაც ქალს ამისთანაი შვილი გყავს, ამის დედამ ყოლიფერი ტანჯვა უნდა დეივიწყო! ავი, ავი ანგელოზი! – თეკლემ კიდეც ჩაკოცნა ბავშვი.

– სტორეთ, სტორეთ, თეკლე, ავი ანთია ჩემ დაღამებულ გულში სანთლათ, ავი რომ არ მყავდეს, რა ვიცი, რას ვიზამდი, – უთხრა მელანია თეკლეს და ჩაიკრა შვილი გულში.

კიდეც დიდხანს ილაპარაკეს თეკლემ და მელანიამ. თეკლემ გადავიდა სხვა-და-სხვა ამბავზე. იმდენი რაღაც გასართობი ძველი და ახალი უამბო, რომ მელანია კმაყოფილი გულით და დამშვიდებული სულით დაბრუნდა შინ.

X

ზაფხულის ღამე იყო, მაგრამ უმთვარო და მოღრუბლული. ხან-და-ხან გაანათებდა ელვა და სადღაც შორს-შორს გაისმოდა ქუხილის გუგუნნი. საწვიმრად მომზადებულ ბუნებაში მძიმედ ჩასძინებოდა სოფელს. ჯერან ტევრიძის ოჯახში ყველას ეძინა. გარდა მელანიასა. ეს უკანასკნელი კი წამომდგარიყო ლოგინიდან, ჩვეულებრივად შემოედგა თავზე ხელი და ნიდაყვი დაებჯინა თავის ზანდუკ[55]ზე; ელვაზე დაინახავდით, რომ ლოგინის მეორე მხარეს ეძინა ჯერანს. მხოლოდ ამათი ვაჟი – ლუკა აღარსად ჩანდა.

– „რაც უნდათ, იგი თქვან მერე!“ – ჩაიფუჩუნა მელანიამ და განაგრძო ნაჭერ-ნაჭერად ფიქრი, – „გული არ გეიტეხო, რას ქვია, ჯერ კიდეც ბაღანაი ხარ, გეგბა იმისთანაი ბედნიერება მოგელის, რომ შენ ბედს ძაღლმა არ დაჰყეფოსო, მითხრა თეკლემ. რა კაი გულისაა! ყველა უბედური ანუგემოს უნდა. კაია ნუგემი, თუ გწამს... მარა მე აღარ მწამს... წევრიდა იგი დროი, რომ ვფიქრობდი, აი დღეს, აი ხვალ უკეთესათ შეიცვლება ჩემი ყოფნა-მეთქინ!.. რა კაია ბაღნობა!.. რაზე გამახსენდა ახლა ბაღნობა?.. რავაც კაი ტკბილი სიზმარი, ესე მახსოვს ჩემი ბაღნობა... იმ ღამეს რომ სიზმარი ვნახე, ვითამ მე ნიკოს ცოლი ვიყავი, ახალი სახლი გვქონდა, ჩემი ლუკაი თეთრი პერანგით თამაშობდა ეზოში. ვითამ ჩემი და ნიკოს შვილი იყო. რავა სიყვარულით მიმზერდა ნიკო! მაინც სიზმარში ყოლიფერი ესე კარგათ არის, რომ ცხადათ თავის დღეში არ იქნება... მარა იმ ღამეს საშინელი სიზმარი ვნახე! კლტეი იყო, დაბლა ზღვასავით ბნელი იდგა. რაცხამ გადამაგდო და წვევდი უფსკრულში. არსა აღარ იყო ფსკერი, მივფრიალებდი ესე. რა შემეშინა!.. რომ გევიღვიძე, სული შემგუბებოდა. ნეტაი რაა სიზმარი? ნენამ მითხრა, კაცს რომ დიე-

ძინება, სული გაფრინდება და იგიაო. მერე ნიკოს ცოლი რომ არ ვყოფილვარ მე, რეიზა დამესიზმრა?... რა კაი იქნებოდა, ნიკოს ცოლი რომ ვყოფილიყავი, მარა ვინ იცის? ეგება ქე შეგვძულებოდა ერთი მეორეს. ბევრი ქნილა ამისთანაი... არა, ტყუილია! ერთი გზობა თუკი გი[56]ყვარდა კაცს, იმას მერე ასთე მაინც ვერ შეიძულე. რავარც მე ვძულვარ ჩემ ქმარს. ოცჯელ კი მითხრა – შენ არ მოკტები და სხვაი ყველაიო. მართალია! იმას მერე ვითამ და რავალ ვარ ცოცხალი!.. ღმერთმა იცის, ათასჯელ კი მინატრია სიკტილი. არ მოვკტი!.. რაა ახლა აგი, ყოლიფერი რომ გამახსენდა? რალათ მინდა ახლა აგინი? მესამე გზობაა აგი რომ მემართება: ვფიქრავ, ვფიქრავ, ყოლიფერი გამახსენდება და ბოლოს აღაფერი! იმ დღესაც ასთე დამემართა – ვფიქრე, ვფიქრე, ბოლოს ფიქრით მოღალულო მივედი წყლის პირზე, შემეშინა და ქე დავბრუნდი შინ. ერთი უწინ კიდევე მევიტანე ფიშტო, მქონდა, მქონდა ხელში, ველარ გავბედე და ისევ შევინახე. ნახავ, ახლაც ასე თუ არ დამემართოს!.. ამისთანა დროს ფიქრი ვის გუუგონია! უცფათაი უნდა... და გათავდა! მახსოვს, ბაღნობას ცოფიანმა დამსუნა. მომიტანეს ცოფის წამალი, მარა არ იქნა, ვერ დავლიე და ვერა. რავაც მივიკარებდი პირთან, გულზე წამომაზიდებდა და ვერ დავლევდი. არ დამელია, საშველი არ იყო. ბოლოს მივედი, უცფათაი დავხუჭე თვალები და გადვუშვი პირში. გათავდა, სულაც არ იყო ისე საშინელი, მე რომ მეგონა... რა კაია ბაღნობა! მე და ნიკო რომ დავპარპალდებოდით ქედში წაბლიზა! ბაღანას გული სამოთხეა! – ერთი გუშიდამ მესიზმა კიდევე: მე და ნიკო ვითამ ესევე ბაღანაი ვიყავით და ერთათ ვთამაშობდით. ესე ტკპილათ კი გამომღვდიძა მაშვინ რომ!.. ნეტაი არ გამომღვიძებოდა!.. ღმერთო, რა და რას მოვყვები!.. ვის ეწყინება? ნიკოს ეწყინება, ეგებ კიდევე ატირდეს. ნეტაი ერთი მანახვა ახლა! ჯერ ცოლი კიდევე არ შეურთავს თურმე. ნენას, ბაბას, დებს, ძმებს? უწინ ყველას ვუყვარდი და მას მერე ყველამ შემიჩვენა. [57] რამდონი ხანია თვალია აღარ შემივლია არცერთიზა! ნეტაი იგინს თუ ენატრება ჩემი ნახვა, რავაც მე იგინის? რა სულელი ვარ! თუ ენატრებოდეს, ვინ დუუშლიდა! რომ შევსძულდი, – შევსძულდი ყველას! რეზა შეცითო? რა ვიცი, რეზა შეცითი! ისე იყო ჩემი საქმე მოწყობილი და შეცვითი! თლათ იგინია დანაშაული ჩემ შეცთომაში! არა ვითამ? აბა მე ვარ? რა ვიცი, გეიგებს კაცი, ესეა მოწყობილი ჩვენი ყოფნა!.. ნეტაი ლევანს თუ ეწყინება? არა, იმას არ ვუყვარდი, თვარა არც ისე მომიძულებდა! მე ამ დღეში ჩამავდო, თვითონ ცოლი შეირთო და არის ტკპილათ!.. მატყუებდა მიყვარხარო! ვითამ და რა უნდა ექნა? მე ხომ ვერ შემირთავდა ქმრიან ქალს? ესე წევიყვანე სადმე? ჯერანს რომ, კაი, გადავრჩენოდით, კანოლი არ გაგვიშობდა. ძალიანი უბედურათ არის ქალის საქმე! ყაძახის ქალი ნამეტარი დაჭირულია! ჯერ დედ-მამა შენი ბატონი და მერე ქმარი! ხმაის ნება არც ერთთან არ გაქ! რომ განწვალონ, მაინც მათ ხელში უნდა დარჩე, სანამდი ცოცხალი ხარ! აბა, სხვაი რა გაგივა? გეიქცევი? რა გამოვიდა მერე? რამდონი გეიქცა, მარა ზოგი დაჭერილი მეიყვანეს, ზოგი ქმარმა მოკლა და ზოგი ჭირმა დააღპო. თაობიდან არის ყოლიფერი უხეიროთ მოწყობილი და იგია!.. რათ მინდა ახლა ამას რომ ვფიქრავ! დასწყევლოს ღმერთმა, ერთი ფიქრიდან მეორეს გავყვები და მერე აღარ გათავდება! ფიქრი? ფიქრს რა გაათავებს! ფიქრი მაშვინ გათავდება!.. მაშვინ ყოლიფერი გათავდება!.. რამდონზე ვაგვიანებ, იმდონზე ვარესია. ცოფის წამალი რომ არ დავლიე, იმის არ იყოს, უცფათაი დაჭუტე თვალები და გათავდა!... მეღანია ნელა წამოდგა ლოგინიდან და გაჩერდა.

[58] „ვაიმე, მაშვინდულა გული მისუსტდება და მიკანკალებს!“ – ჩაიფუჩუნა და დაუმატა: „არ შემიძლია!“ ხელ ახლავ დაჯდა ლოგინზე. დაჯდომის დროს ლოგინმა თუ იატაკმა დაიჭრიალა, ჭრიალზე ჯერანმა გაიღვმა და „ვაი შვილო“ო,

დაიძახა ზმორებით. „მჯდომარე არ დამინახოსო“, გაიფიქრა მელანია, დაწვა და წაიხურა თავზე საბანი, თითქოს სძინავსო.

მართალია, ჯერ არაფელი მითქვამს მის შესახებ, რომ იმ ხანად ჯერან ტევ-რიძის ოჯახში ორი სამწუხარო შემთხვევა მოხდა. რადგანაც მისი დაწვრილებით აწერა მეტად გააჭიანურებდა ჩვენ მოთხრობას, მოკლედ გიამბობ, მკითხველო, ამის შინაარსს.

* * *

ერთ ყმაწვილ კაცს, ჯერანის ახლო მეზობელს, ძლიერ მოსწონდა მელანია. „რაცხა იმფერი ეშხიანია, იმისთანაი საყვარელი ენა აქ, რომ მისი გულიზა დადნე-ბიო“, – ფიქრობდა მელანიას შესახებ ეს ყმაწვილი და თან ძლიერ ემდურებოდა ბედს, რომ მელანია მას არ შეახებდრა ცოლად. ერთ საღამოს მელანია ძროხების მოსადენათ წავიდა. მასის ია-კამა დარი იდგა: მწვანე ბუჩქებით და ტყეებით და-მოსილ ბუნებას გულის დამატკბობელი შეხედულება ედვა. მელანიას უყვარდა ბუნების ამნაირი მდუმარება. მის დაღონებულ გულს რაღაც ერთგვარი სიტკბოე-ბა ედებოდა, როცა უშზერდა საღამოს ლურჯი ცის ქვეშ დადუმებულ მწვანე ქე-დეებს, ბუჩქებს და პატარ-პატარა მინდვრებს, აქა-იქ ყანებით აჭრელებულს. ის მი-დიოდა ნელი ნაბიჯით და თან ესიყვარულებოდა ბუნებას. გაიარა ვიწრო, მწვანე მინდორი; გავიდა პატარა მდინარეზე, რომელიც, თითქო რაღაცას ლაპარა-კობ[59]სო, ისე ჩუმი, საიდუმლო დუდუნით გარბოდა წვრილი-შავი ქვით მოფე-ნილ კალაპოტში. აუარა გვერდი ყანას, რომელშიაც ლურჯ-მუქის ფრად, ზღვასა-ვით გადაშლილიყო ახალ ამოსული სიმინდი; უკანასკნელ, მელანია შევიდა ერთ ბუჩქნარში, რომელშიაც მიდიოდა ძლივს შესამჩნევი ბილიკი. როცა მიაწია იმ ად-გილს, სადაც ბილიკი ორად იყოფოდა, მელანიას შემოესმა ფოთლების შრიალი. – „სუ, ძროხა თუა!“ – იფიქრა ქალმა, შეჩერდა და გაიხედა იქით, საიდანაც შრიალი მოესმა. მაგრამ ძროხის მაგიერ ბილიკზე გამოვიდა ლევან (ის ყმაწვილი, რომელ-საც მელანია მოსწონდა) და მორცხვად უთხრა მელანიას:

– „საღამომშვიდობის“.

ხშირ სუნთქვაზე ეტყობოდა, რომ ყმაწვილი კაცის გული ძლიერ მღელვა-რებდა. მელანიას თუმცაღა ცოტაოდნად გაუკვირდა, – „რას უცდიდა აი კაცი აქა-ნაი“ო, მაგრამ მღელვარება კი არ შეუმჩნევია.

– ჩემი ძროხები ნახე ეგება? – ჰკითხა მან ყმაწვილ კაცს და როცა პასუხად მიიღო, – „ეგერაა ყველაყაი, გადაღმა“ო, აპირებდა წასვლას, მაგრამ ლევანმა გადა-ულობა გზა და ხმის კანკალით უთხრა:

– შენთან სიტყვა მაქ!

– რა სიტყვა? – ჰკითხა გაკვირვებულმა მელანიამ.

– იგი სიტყვა, რომ დევნიწი კაცი, შენმა ბზერამ დამწვა! – მღელვარებით უთხრა ლევანმა და სახეზედ ალმური მოედო.

მელანიასათვის ეს სიტყვები სრულიად მოულოდნელი იყო, მაგრამ მაინც კი სწრაფად უპასუხა ლევანს:

– ლევან, თუ კაცის ნამუსი გაქ, დამეთხუე! ყოლიფერში უბედური რომ გა-მუა ადამიანი, მე ვარ! ჩემ სი[60]ცოცხლეში იმისთანაობა გულში არ გამივლია და შენ მაინც გიფიქრია, ვითამც მე იმნაირი ქალი ვიყო!

– ვერ დაგეთხოვი! ვიცი, მიუკარებელი ხარ, მარა მაინც ვერ დაგეთხოვი!

– აბა, რას აპირობ, ძალას? აბა, ჰა, გაბედე თუ კაი ბიჭი ხარ! – მუქარით უთხრა მელანიამ და დააპირა წასვლა, მაგრამ ლევანმა მოჰკიდა ხელი და უთხრა:

– ვერ გაგიშობ, ჩემი გულის ამბავი თუ არ შეგატყობი, ისე ვერ გაგიშობ!
 – იცოდე ლევან, თავს შემოგაკლავ და საიმგვართ არ დაგნებდები! – თავ-
 განწირულებით მიუგო მელანია.
 – იმას არა, ისთე, ტყუილაი, თითო პირს შენთან ყოფნის ნებას მომცემ?
 – არა, ლევან, გაფიცებ, ხელი ეილო ჩემგან!..
 – თითო პირი ტყულაი, ესე ერთათ ყოფნა და ლაპარაკი?
 – ღმერთო! მოდი ჩვენსას და იყავი ვინ გიშლის?
 – თქვენსას ვერა, თქვენსას რომ მუალ, შემოხედვასაც ვერ ვბედავ, სადმე
 სხოგან.

– მერე რაი, რა გვაქ სალაპარაკო?
 – მე მაქ, – თუ ვინმე გიყვარს, სულ იმასთან იყო და ილაპარაკო გინდა კაცს.
 შენ მიყვარხარ, ტყვია მომხთეს ამ გულში, თუ ჯერ ესე მყვარებოდეს ვინმე, რავაც
 შენ!

– რეიზა, ლევან, სხვას ყველას ვძულვარ და შენ რა ჩემა უბედურობამ შეგაყ-
 ვარა ჩემი თავი? ან რათ გინდა ჩემი სიყვარული?!

– რა ვიცი, კი გაჩდა ამ გულში და, რა ვიცი! შენ გულს... შენ გულს არაფერი
 შეუტყვია? – ამ კითხვის დროს, ცოტა დააკლდა, კინაღამ ცრემლები არ გადმო-
 სცვივდა ლევანს თვალებიდან.

[61] მელანია შეხედა და მოაგონდა ნიკო მოახლიშვილი. ნიკომ იცოდა ასე
 მგრძნობიარედ შემოხედვა, როგორც ახლა უმზერდა მას ლევან. ამ მოგონებამ ცო-
 ტადონად მოალობ მელანიას გული.

– ჩემი გული რას შეიტყობდა? მე მიმაჩნიხარ ესე, რავაც ერთი კაი მეზობე-
 ლი.

– მეტი აფერი? რა ცრუობა ყოფილა, რომ იტყვიან, გული გულს უგძნობსო.
 ახლა მითხარი, მაძლევ თუ არა ნებას თქვენსას არა, სადმე სხოგან, ჩემს მეტი რომ
 არ იყოს ესე?

– ლევან, ტყულაი ერთათ ყოფნით და ლაპარაკით შენ აფერი გაგიკეთებდა
 და რომ შეგვიტყონ, ჩვენ არჩივ ქვეყანას ქე დააქცევენ. ხომ იცი, ჩვენი ოჯახის ამ-
 ბავი!

– ვერ შეგვიტყობენ, ვერა! ნუ მომკლავ! მითხარი, კი-თქვა.

– ღმერთო! ლევან, არ ჯობს, დამიჯერე!..

– სამშაბათს აქანაი დაგხთები.

– ნუ, ლევან, თვარა ბოლოს შენც გეწყინება, რეზა ვქენი აგიო!

– სამშაფათს ამ დროზე, მაძლევ თუ არა სიტყვას?

– არ ვიცი, ეგება ქე მევიდე, ნამდვილს ვერ გეტყვი.

– კაი, თუ გული გიზამს, მომატყუე. ჩემდა თავათ სამშაფათს აქანაი გიცთი,
 იცოდე.

ამ სიტყვებით დაშორდნენ იმ დღეს ლევან და მელანია ერთმანეთს. „ნა-
 მდვილათ მუალ-მეთქინ, ხომ არ მითქვამს, არც მივალ“, – ფიქრობდა პირველად
 მელანია და უნდოდა დაეიწყებოდა ის შემთხვევა, ლევანის იმ დღეინდელი შე-
 ხვედრა. მაგრამ არ იქნა, არ ავიწყებოდა. წინააღმდეგ, ატყობდა, რომ, იმ დღი-
 დან მოწყებული მის [62] გულში რაღაც ცვლილება მოხდა: რაღაც აშინებდა, თან
 რაღაც უხაროდა. ერთ ღამეს დაესიზმრა, რომ ლევან და ის ეხვეოდნენ ერთმა-
 ნეთს. შემდეგ კიდევ ნახა სიზმრად – თითქო ლევან იგივე ნიკო მოახლიშვილი
 იყო და ისე უყვარდა, რომ ისეთ მძლავრ სიყვარულს ენით ვერც კი გამოხატავს
 ადამიანი. ყოველ შემთხვევაში მელანია გადასწყვიტა არ მისულიყო ლევანთან

პაემანზე. მაგრამ მოაწია თუ არა პაემანის დღე, მელანიამ შესცვალა თავისი გადაწყვეტილება: ის ჩვეულებრივზე ერთი საათით ადრე წავიდა პროზების მოსადენად, რომ ლევანს შეხვედროდა დანიშნულ ადგილას. როცა ლევანმა უთხრა მას: „აბა მოვეფაროთ იქით და პაწა ხანს ვილაპარაკოთო“, მელანია თანახმა გაუხდა, მხოლოდ ეს კია, რომ ჯიბიდან ამოიღო პატარა ყვითელ-ტარიანი დანა, აჩვენა ლევანს და უთხრა:

– „აა, ხედავ ამას? იმისთანაობა რომ რამე იფიქრო და ძალით მომერიო, შენ თუ ვერა, ჩემ თავს შენ თვალიწინ დევიკლავ.

– იმ დღესაც გითხარი მიყვარხარ და შეყვარებულთან ძალადობას, აბა, რავა იზამს კაცი! მხეცი ხომ არ ვარ! – უპასუხა ლევანმა გულწრფელად.

კარგა ერთ საათს ისხდნენ მელანია და ლევან ერთად. ლევან უამბობდა, თუ პირველი გაცნობისთანავე „სხვაფერათ შეიქნა გული მასზე“, თუ როგორ ესიზმრა ერთ ღამეს, ვითომ მელანია მისი ცოლი იყო და სხვა ამგვარებს. მელანია გაჩუმებული უგდებდა ყურს და მხოლოდ ხან-და-ხან იტყოდა თითო-ოროლა სიტყვას: „მერე“, „ჰო“, „კი“ და სხვა ამისთანას. მაგრამ ლევანის საუბარმა, რომელშიაც ისმოდა გულწრფელობა და უტყუარობა, საკმაოდ იმოქმედა მათზე. მოშორების დროს ლევანმა და მელანიამ კიდევ დანიშნეს პაემანი, კიდევ შეხვდნენ ერთმანეთს, კიდევ ბევრი ილაპარაკა ლევანმა თავის გრძნობებზე. მელანიამ მეორე ნახვის დროს მხოლოდ თავის სიზმრები უამბო ლევანს. განმეორდა ასეთი პაემანი და ნახვა რამდენიმეჯერ. ყოველი ნახვის შემდეგ ლევან უფრო და უფრო ვრცელად ადგილს იჭერდა მელანიას გულში. მელანია დარწმუნდა, რომ ლევან ერთად-ერთი ადამიანი იყო მისთვის, რომელთანაც შეეძლო გამოეთქვა თავისი გულის ამბები. მართალია, მელანიას ასეთ ადამიანად ლევანის გაცნობამდე თეკლე მიაჩნდა, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ლევან გაიცნო, დარწმუნდა, თეკლეს ისე სრულიად არ შეეძლო მისი გულის გაგება, როგორც ლევანს. ლევანი და მელანია თითქოს ხედავდნენ კიდევ ერთმანეთის გულს, ისინი მარტო სიტყვით კი არა, თვალებითაც ელაპარაკებოდნენ ერთმანეთს. გაეგებოდათ ერთმანეთის გრძნობები და თანაუგრძნობდნენ ერთმანეთს. ამ ნაირი ერთმანეთის გაგებით და თანაგრძნობით უნდა აიხსნას ის, რომ მელანიას შეუყვარდა ლევან. ახლა მელანიასთვის ის წამი იყო ნეტარების წამი, როცა ლევანს უმზერდა. ის აღარ ეძუქრებოდა ლევანს, „იმგვარობა არ იფიქრო, თვარა დანით დევიკლავ თავსა“ო. ლევან რომ გაგაჩუქებულიყო და დანით მოენდომებია მელანიას დაკვლა, მელანია ყელს უჩვენებდა: „აჰა, დამკალი, თუ კი შენ გაამებ ამით“ო. ლევან და მელანია სრულიადაც არ ფიქრობდნენ იმაზე, თუ რა შედეგი უნდა ქონებოდა იმათ სიყვარულს. მხოლოდ, ხან-და-ხან მელანია კი ეტყოდა ლევანს: – „წვეიყვანოთ ჩემი ლუკაი და საცხა გადვიკარქოთ“ო. ლევანსაც უნდოდა მელანია საკუთარი მისი გამ[64]ხთარიყო, თავისუფლად შესძლებოდა მასთან ტრფიალი, მაგრამ კარგად იცოდა, რომ ამის მიღწევა შეუძლებელი იყო მისთვის: ჯერე რომ ჯერან არ გადაარჩენდა ცოცხალს ასეთი შეურაცხყოფისთვის. ეს, ვთქვათ, კიდევ არაფელი. ლევან კარგი ვაჟკაციური გულის და ღონის პატრონი იყო და არ შეუშინდებოდა ამ დაბკროლებას, მაგრამ სასულიერო და საერო კანონები, ხალხისაგან ლანძღვა-კიცხვა, ნათესავებისაგან წყრომა და სიძულვილი – ესენი ყველა მათ დაუწყებდა დევნას. თუმცაღა ლევან ერთი უსწავლელი გლეხი იყო, მაგრამ ესენი ყველა მაინც კარგად ესმოდა მას და ამიტომაც მელანიას ასე პასუხობდა: – „არა, ჩემო მელო, ასე ქურდულათ ვიყოთ, უკეთესია, თვარა რომ გევიქცეთ, მოგვაგნებენ, მთლათ მოგვაცილებენ ერთმანეთს. და მაშინ რაღაი!“ო – ეს კი, ლევანმა გადასწყვიტა თავის გულში: ცოლს არ შევირთავ, რაღამე მელანია შემიყვარდა“ო.

ვინ იცის, რამდენ ხანს გაგრძელდებოდა მელანიას და ლევანს შორის ამგვარი ცხოვრება, რომ ხვარამზეს და მის ქალს, განსაკუთრებით ამ უკანასკნელს, ეჭვი არ აეღო რძალზედ, – „ვინცა უნდა უყვარდეს“ო. ამ იჭვის მიზეზად გახდა ის გარემოება, რომ მელანიას ძლიერ შეუყვარდა ძროხის მოსადენად მარტო წასვლა. – „რაცა კი მიეგულება იქით, რომ ესე უხარია ამ ბოლოს ძროხიზა სიარული“ო, – ფიქრობდა ელისაბედი. ერთ დღეს, როცა მელანია ძროხების მოსადენად წავიდა, მულიც გაჰყვა უკან ჩუმად:

– რა ნახა დღეს იგი ჩემა დასაფსებმა თვალებმა! რეზა არ დამიდგა თვალები იმის ნახვამდი! – შეილაპარაკა სახეგაფითრებულმა ელისაბედმა სახლში, როცა დაბრუნდა.

[65] – რა იქნა, ციცავ? მითხარი რა ამბავია, თვარა აგია გამისკტა გული! – მიაგება თავის ქალს პირში ხვარამზემ, რომელმაც დიდი მოუთმენლობა იცოდა ამისთანაობაში.

ელისაბედმა უამბო დედას, თუ როგორ ისხდნენ მათი რძალი და ლევან ერთად ბუჩქნარში.

– მივარდნოდი და ფჩხილით დამეგლიჯა ორივე, გული არ მიშლიდა, მარა იქინეი ჩემი ყოფნა რომ შიეტყვენ, ჩვენი გამზახებული რძალი შინ აღარ მოვიდოდა, მომკლავენო, საცხა გეიქცევოდა და მაშვინ თლათ თავი მოგვეჭრებოდა ქვეყანაში! – დააბოლოვა ელისაბედმა თავისი სიტყვა.

ხვარამზეს ისეთი თავზარი დასცა ამ ამბავმა, რომ დიდხანს ვერ ახერხებდა სიტყვის თქმას. როცა ცოტაოდნათ დამშვიდდნენ, ხვარამზემ და მისმა ქალმა არჩიეს და გადასწყვიტეს, რომ ეს გარემოება გააგებიონ ჯერანს. მაგრამ ესეც ძლიერ საშიში საქმე იყო: ჯერან მოკლავდა ცოლს და მაშინ ხომ სულ დაილუპებოდნენ. საჭირო იყო, რომ ამ ამბის ჯერანთან გამხელის დროს, ორი-სამი მოკეთე და კაი მეზობელი დაესწროთ. ვინიციობაა, თუ ჯერან თავისი ცოლის მოკვლას დააპირებდა, ესენი არ დაანებებდნენ, ჩამოდგებოდნენ ცოლ-ქმარს შორის მოსაშვალედ, შეარიგებდნენ და მერე, როცა ჯერანი სიტყვას დადებდა, არ მოვკლავო, იცოდნენ, რომ აღარ უმტყუნებდა თავის სიტყვას.

მოსაღამოვდა. მელანიამ მოდენა ძროხები და დაამწყვდია „ქალტაში“, მერე მობრუნდა და დაუწყო სიყვარულობა თავის ლუკას. მეტისმეტ კარგ გუნებაზე იყო. იჭვადაც არ იცოდა, თუ რა ამბები ჰქონდათ მის გამო მის დედამთილს და მულს. მართალია, ეს უკანასკნელები [66] ისე უყურებდნენ მას, თითქო შეჰმა უნდათ მისიო, მაგრამ სიტყვით კი არას ეუბნებოდნენ და ამიტომ ვერ მიხვდა მათი გამომეტყველების აზრს. ათასჯელ უნახავს ამათ სახეზედ ასეთი გამომეტყველება. მოვიდა ჯერანიც ყანიდან. ხვარამზემ გადაიარა და მოიყვანა სამი კაცი, რომლებსაც წინდაწინვე გაანდო, ასე და ასეა საქმეო. შიშის ქრუანტელი უვლიდა ტანში როგორც ხვარამზეს, ისე მის ქალსაც. არ იცოდნენ, რით გათავდებოდა ეს საქმე. მაგრამ რა ექნათ? მათი ფიქრით, ისინი მოღალატენი შეიქნებოდნენ ჯერანის წინაშე, რომ არ გაემხილათ – ცოლი გღალატობსო.

ხვარამზემ გაიხმო ჯერან გარეთ და სახეგაფითრებულმა, ხმის კანკალით გაუმილა ყოველივე, – თუ როგორ ნახა ელისაბედმა მელანია და ლევან ერთად და სხვა. თითონ მელანია ამ დროს პატარა სახლში იყო და ვახშამს ამზადებდა. ჯერანს ისეთი სახე დაედო, რომ იფიქრებდით – ცოფდება, ან ბნედა ემართებაო. ის ხმამაღლდებლივ შევარდა სახლში, ჩამოიღო თოფი და დააპირა გარეთ გავარდნა. მაგრამ მას ეცნენ ხელში განზრახ ამ საქმისთვის მოწვეული მეზობლები და, როგორც იყო, აართვეს თოფი. ჯერან ეხლა მივარდა დამზახას, იგდო ხელში, ერთი

ლომით დატრიალდა, შემოიცილა გარს ყველა, მაგრამ კარებში ხელ-ახლავ შე-
ბოჭეს. მხოლოდ ეს კი, რომ არ იქნა, დამბაჩა ვერ წაართვს ხელიდგან.

– გამიშვით! გამიშვით! – გიჟივით ყვიროდა ჯერან, მაგრამ მეზობლებს მაგ-
რად ეჭირათ ხელში და ეუბნებოდნენ:

– გადირიე, ბიჭო?! თავს ილუპავ! შენგამეტს არ დამართია ამისთანაი თუ?
სიმბირში გაგავ ზავნიან! დედა და დაი მაინც აღარ გეცოდვება?

[67] ამ ხმაურობაზე მოვიდნენ სხვა მეზობლებიც, რომლებთანაც ზოგი ეხ-
ვეწებოდა ჯერანს, დადუმდიო, ზოგი უწყებოდა: – „ჩვენც კაცი ვართ, დაგვიჯე-
რე, თვარა ბაწრით შეგკრავთ და ისე გამყოფებთ“ო, ზოგი უსახელებდა მაგალი-
თებს – ამა და ამ კაცებს დაემართათ შენსავით, მარა ცოლი არ მოუკლავსო. – ქა-
ლები კი მელანიას შემოეხვივნენ და ერთ შავ დღეს აყენებდნენ: – „ცხენის ძუაზე
ჩამოსაკიდი ხარ, მიწაში უნდა ჩაძვრე, რავა გაბედე ასე ქვეყნის დაქცევა“ო და
სხვა. მელანია კი ეგდო მიწაზე და ტიროდა. თავის გასამართლებლად ერთ სი-
ტყვასაც ვერ ახერხებდა. უკანასკნელ, თან მოქანცულმა და თან მეზობლების რჩე-
ვით გონზე მოსულმა ჯერანმა გააგდო დამბაჩა ხელიდან. ამის შემდეგ სამ დღეს
კიდეც მალავდა თეკლე მელანიას თავის ოჯახში. მეოთხე დღეს მეზობლებმა
ჩამოდგნენ მოსაშვალედ და შეარიგეს ჯერანს ცოლი.

ამის შემდეგ წაიშალა ჯერანმა ხელი ცოლზე საცემრად, დაავიწყდა, რომ ამ-
ბობდა: „ცოლს ვინც გალახავს, იგი კაცათ არ მიხსენებია“ო. აიმიზეზებდა რაღაც
უმნიშვნელო საბაბს, მოავლებდა მელანიას თმაში ხელს, დასცემდა მიწაზე და
ამოიყრიდა ჯავრს. ხვარამზე და მისი ქალი ეცემოდნენ ჯერანს ხელში დასაკავებ-
ლად, მაგრამ რას გახდებოდა ორი სუსტი ქალის ძალა გალომებულ ვაჟკაცთან!
ხანდახან პატარა ლუკა იხსნიდა დედას ცემისაგან: ის გააბამდა საშინელ ტირილს
და კივილს, როცა დედას მიწაზე დაეცემულს დაინახავდა. ჯერანსაც მოულობებოდა
გული შვილის ტირილით და დაეთხოვებოდა მელანიას. მელანია დანაშაულად
გრძნობდა თავს და ამიტომ ემორჩილებოდა ქმრის სისასტიკეს. ფიქრადაც აღარ
მოსვლია [68] იმ შემთხვევის შემდეგ ქმრის სახლიდან გაქცევა, ან კი სად უნდა წა-
სულიყო? მისმა მშობლებმა როცა შეიტყვეს – ჩვენს ქალს ქმრისთვის უღალატაო,
წყევლა-კრულვით გამოეთხოვნენ მას. მელანია ყოველთვის ტირილს დაიწყებდა,
როცა გაახსენდებოდა მამის სიტყვები: „თავი მომჭარი ამ სიბერის დღეს, მარა ჩემ-
მა თვალმა აღარ გნახოს ამას იქით! შენ დღეის იქით აღარ გყავს არც დედ-მამა და
არც და-მშობი“ო. მართალია, მელანია ძლიერ იშვიათად დადიოდა მშობლების სა-
ხლში; ხან-და-ხან მამა თუ ინახულებდა თავის ქალს, თორემ სიდედრი, ცოლის
დები და ცოლის ძმები დათხოვნილი ჰყავდა ჯერანს თავის სახლიდან. მაგრამ მე-
ლანიას მაინც დიდ იმედად მიაჩნდა ისინი. ახლა ყველა დაჰკარგა! ლევანის ნახვა
ხომ აღარ შეეძლო და არა მელანიას. ხვარამზე და მისი ქალი ახლა კარზე აღარ უშ-
ვებდნენ რძალს მარტოდ. თვითონ ლევანსაც ხომ ასეთი დღე დააყენეს მშობლებ-
მა: „რავა გაბედე ქალის შეყვარება“ო; მერე მოუნახეს საცოლე და თითქმის ძალად
დააწერინეს ზედ ჯვარი. ამ უკანასკნელმა გარემოებამ სულ მთლად მოხარშა მა-
ინც მელანიას გული. მთელ ღამეებს ტირილით ატარებდა.

არ გაუვლია ზემოაწერილი შემთხვევის შემდეგ ორ თვეს, რომ მეორე თავ-
ზარდაცემი შემთხვევა მოხდა ჯერან ტევრიძის სახლში: ჯერანის ვაჟი ლუკა მო-
კვდა ყელის ტკივილით ანუ, როგორც სოფელში ეძახიან, „კისერბატონებით“. ლუ-
კას სიკვდილმა, რა თქმა უნდა, მთელი ოჯახი მწარედ დაავლოვია. ხვარამზე
დღე და ღამე არ ისვენებდა ტირილისაგან; ელისაბედ ყოველ დღე მოიტანდა ლუ-
კას პერანგს, რომელიც თავისი ხელით შეუკერა და აყრიდა ზედ ცრემლებს; ჯერან

ცოცხალ-მკვდა[69]რი დადიოდა და ყოველ წამში ოხვრით ამოიძახებდა: „ვაიმე, შვილოო“. მაგრამ მელანიას მწუხარება სულ სხვა იყო. მელანიასთვის შვილის სიკვდილით მოისპო ყოველივე ნუგეში; ის ხშირად ეკითხებოდა თავის თავს მას შემდეგ: „რადიზა ვარ ცოცხალი? რეიზა არ გავხევი ჩემ ლუკას“ო. მართალია აიშელებდნენ. მეტადრე თეკლე – „ნუ გეშინია, ჯერ კიდევ ბაღანაი ხარ, ასე ქვია, შვილსაც მიესწრობი და ყოლიფერ სიკეთეს“ო, მაგრამ მელანიასთვის ახლა აღარ ჰქონდა ამ სიტყვებს მანუგეშებელი ძალა; ცხოვრების უკუღმართობამ ასწავლა მას ყოველივესთვის ეჭვის თვალთი ემზირა. ოჯახი კი ისე უყურებდა მელანიას, თითქო ამ უკანასკნელს მოეკლას თავისი შვილი. – „შენმა ცოდვამ და ურჯულობამ დააქცია ჩვენი ოჯახი“ო, – ეუბნებოდა მას ხან მული და ხან დედამთილი. „შენ არ მოკტები, თვარა სხვაი ყველაი“ო, – რამდენჯერმე უთხრა ქმარმა. – „ვითამ რა დასაქცევი ყოფილა იი სიკვტილი! ვისაც არ უნდა, იმას კლავს და ჩემისთანა უბედურს არ ეკარებაო“, – ფიქრობდა მელანია. სცადა თითონ მოეღო ბოლო თავის თავისთვის, ერთჯელ წყალში გადავარდნა დააპირა, მეორეჯელ დამზაჩით აპირებდა თავის მოკვლას, მაგრამ ვერ გაბედა ვერც ერთი.

* * *

იმ ღამეს, რომელიც ჩვენ ამ თავის დასაწყისში მოვიხსენიეთ, მელანია მეტის მეტად აიტანა შავმა ფიქრებმა, ის რამდენიმეჯელ წამოდგა ლოგინიდან რაღაც განზრახვის სისრულეში მოსაყვანად, მაგრამ ვერ ზედავდა.

შუალამე გადავიდა. ქუხილი და ელვა მატულობდა. ბოლოს დაუშვა ზაფხულის მსხვილი წვიმა, რომელსაც საშინელი გრიალი გაჰქონდა ყავრით დახურულ სახლზე. – [70] „რა წვიმაა! – დაიწყო მელანიამ ფიქრი, – ამისთანაი წვიმა რომ იქნებოდა, ჩემი ლუკაი მკითხავდა, ნენა ლაა იიო. ნეტაი თუ ვნახავ ჩემ ლუკას? ბაღნები ანგელოზებში ურევიაო. მე ვინ მიმიშობს მასთან! იგიც კაია, შორიდან თუ დევინახე. ვინ იცის, ეგება ტყუილაი ვატყუებ თავს, აფერი არაა! სტავლულეებმა თურმე, – არააო. ეგება იმისთანაი ბნელი უფსკრულია, მე რომ იმ ღამეს მესიზმ. წახვალ შით, წახვალ, ხელის მოსაკიდი არ გაქ და ფეხის!.. რას ვფიქრავ? თვითონ ვნახავ, რაც არის... შენ არ მოკტები და სხვაი ყველაიო!.. ეგება დასტურ არ მოვკტები! არა, ცრუობაა, ყოლიკაცი მოკტება... სუ! მგონია მამალმა იყივლა, თუ ტყულა მომეყურა? მალე, თვარა დამათენდება თავზე! ამელამ თუ არ იქნა, მერე აღარ იქნება... აა, შენ გლახავ, ჩემო თაო! შენგამეტს არ უქნია თუ? ცოფის წამალზე რომ ვქენი, ესე თვალები დაჭუჭი, გააქანე ხელი და გათავდა!.. იმისთანაი წვიმაა, რომ კაცი ვეფერს გეიგონებს. მერე ქე გეიგონონ, თუ გინდა, რა მენაღვლეება! სიმთხილე კია საჭირო, სვლაზე არ დამინახოს. რას დეინახავს, სძინავს“ – ამ სიტყვებით მელანია ხელახლა წამოდგა ლოგინიდან, სწრაფად მივიდა ქმრის თავსასთუმალთან, ფრთხილად აიღო დამზაჩა და წამოიღო თავის ზანდუკისკენ. ჯერანს ეძინა. – „ამით მიპირობდა ჩემი ქმარი მოკვლას! ნეტაი მოვეკალი“, – გაიფიქრა მელანიამ და დაჯდა ლოგინზე. რამდენიმე ხანს კიდევ მძიმედ იყო ჩაფიქრებული, მერე ასწია თავი: – „ასე უნდა, მგონიაო, – თქვა, შეაყენა ჩახმახი ფეხზე, – აბა, მაშინ რომ ვქენი, ესეო“, – ჩაილაპარაკა და მიიღვა დამზაჩა გულზე. მაგრამ გააჟრჟოლა და ხელ-ახლავ ჩამოიღო ხელი. ერთი-ორი წამის შემდეგ ხელ-ახლავ მიიღვა, დახუჭა თვალები და სწრაფად მოსწია დამზაჩის ფეხი.

[71] დამზაჩის ხმამ გააღვიძა ჯერან, რომელსაც ეგონა, მეხი დაეცა სახლსო, და გაღვიძების დროს დაიყვია: – „აუ, დააქცია მეხმა სახლი!“ წამოვარდნენ ლოგინიდან ხვარამზე და ელისაბედიც, ამათაც ასე ეგონათ, მეხი მოხვდა სახლსო.

– რაიქნა ქიაფი? – დაუწყო ჯერანმა ძეზნა „სპიჩკას“.
 – რა ვიცი, თქვენ გქონდათ იქინეი, – გამოსძახა ელისაბედმა ძმას და შემდეგ გაჯავრებულმა, რომ მისი რძალი ხმას არ იღებს ასეთ დროს, დაატანა:
 – დედაკაცი, რომ გატყვირე ახლა სული, შენ ვერ მონახავ ქიაფს?
 – ამას სხუმის როის ქონდა ოჯახის დედი, ახლა რომ ექნება! სახლი კალამ დაგვექცა თავზე და ამას ყურიც არ გუუნძრევია! – თქვა მწყრომიარედ ჯერანმა, რომელმაც ამასობაში ნახა სპიჩკა და აანთო.

სინათლეზედ გამოჩნდა მელანია, რომელიც ზანდუკის სიახლოვეს დაცემულიყო იატაკზე და გულიდან მოსდიოდა სისხლი. მის სიახლოვეს ეგდო დაცლილი დამზაჩა, ოთახში იდგა თოფის წამლის სუნი. ჯერანმა მორთო ყვირილი. შემოვარდნენ ხვარამზე და ელისაბედ მეორე ოთახიდან და ამათაც მორთეს წივილ-კივილი. დიდხანს ყვიროდნენ და კიოდნენ, მაგრამ რადგანაც სამინელი წვიმა იყო, ამათი ხმა მეზობლებმა დილაძე ვერ გაიგონეს. როცა მეზობლები მოვიდნენ და ნახეს – მელანია ტყვიით არის მკვდარი, – მოილაპარაკეს ერთმანეთში: აგი რომ დავმალოთ, სისხლის სამართალში მიგვეცემნო. შეატყობინეს მამასახლისს. ამ უკანასკნელმა გაგზავნა რაპორტი, სადაც რიგი იყო. მოვიდნენ ექიმი და [72] გამომძიებელი, შეამოწმეს მელანიას გვამი და მისცეს ხალხს მისი დამარხვის ნება. ჯერან კი დაიჭირა გამომძიებელმა და გაგზავნა სატუსალოში. – როცა დატყვიცდებოდა, თვითონ მოიკლა თავი და შენ არ მოგიკლავს, გაგათავისუფლებნო, – უთხრა მას წაყვანის დროს.

* * *

გავიდა ხანი. ჯერან ციმბირში გაგზავნეს, რადგანაც ვერ დაამტკიცა, რომ მისმა ცოლმა თვითონ მოიკლა თავი. მეტადრე დიდი მნიშვნელობა იქონია ჯერანის საქმეში იმ გარემოებამ, რომ ჯერან ერთ დროს უპირებდა თავის ცოლს მოკვლას. ელისაბედს ხომ დიდი ხნიდან ეტყობოდა ჭლექის ნიშნები. ძმის დაკარგვამ სულ მთლად მოუღო ბოლო მის სიცოცხლეს. სამ წელს იყო ჭლექით ავად, შემდეგ მოკვდა. ხვარამზე რამდენიმე თვეს მოსთქვამდა და ტიროდა შვილებს. მერე დატოვა სახლ-კარი და სენაკში დადგა. მხოლოდ ხან-და-ხან ჩამოვიდოდა დაყრუებულ ოჯახში, თითო პირს იტირებდა და ხელ-ახლავ წავიდოდა. ბოლოს საბრალო ჭკუიდან შეიშალა და ვისაც შეხვდებოდა, ეხვეწებოდა – ჩემი ჯერანის საცოლოთ ერთი კაი ქალი გამომირჩიეთო. კარგა ხანს იყო ამ ყოფაში და ბოლოს ეშველა – მოკვდა.

უპატრონოდ დარჩენილი ჯერანის ოჯახი გაინაწილეს ჯერანის ახლო ნათესავებმა. წაიღეს ბეღელი, „ნალია“, პატარა სახლი და სხვა, რაც კი რამ მოიხმარებოდა. მხოლოდ „ოდას“ კი არავინ ჰკიდებდა ხელს, რადგანაც ჭლექიანი ანუ, როგორც სოფელში ეძახიან, ხველიანი მოკვდა შიდ. გაყიდვა უნდოდათ, მაგრამ მუშტარი არ გამოჩნდა: ამიტომაც ადგილზე ღვებოდა ეს კოპწია, ორ[73]ოთახიანი სახლი. ჯერანის ნათესავებთ შორის საცილოდ გამხდარი ეზო კი გავერანდა.

აი, ეს გახლავს, ჩემო მკითხველო, იმ პარტახის ისტორია, რომლის სურათი ამ მოთხრობის დასაწყისში შეგხვდათ.

10 დეკემბერს 1892 წ.

ქ. თბილისი

¹ ქიაფი – სპიჩკა.

შენიშვნები

შენიშვნები ეხება უმთავრესად ავტორის მიერვე შეტანილ შესწორებებს, მცირედენი გამონაკლისის გარდა სხვის (ან სხვათა) მიერ შეტანილი შესწორებანი უყურადღებოდაა დატოვებული; მაგ. ავტორს ყველგან თავის სიტყვაში (ე. ი. იმ ადგილების გარდა, სადაც მოქმედ პირებს გურულ კილოზე ალაპარაკებს) უწერია „ეხლა“, მაგრამ ვიღაც რედაქტორი მუდმივ „ახლა“-დ უსწორებს; ეგნატეს სალიტერატურო ენას ახასიათებს „ნენ“ დაბოლოების ხმარება მრავლობითის ფორმაში (იქნებოდნენ, აწყეინებდნენ, გაიბუტებოდნენ და მისთ.) ვიღაც ყოველთვის წინა ნარს უშლის და „ენ“-ად უკეთებს (იქნებოდნენ, აწყეინებდნენ, გაიბუტებოდნენ და მისთ.); ავტორი მესამე ობიექტური პირის ნიშანს სანს ხშირად ხმარობს (მოსწონდა, სცემსო, ჩასძინებოდა, შესძლებოდა, გადასწყვიტა და მისთ.), მაგრამ ვიღაც ამ ნიშანს ბევრგან უშლის (მოწონდა, ცემსო, ჩაძინებოდა, შეძლებოდა, გადაწყვიტა და მისთ.); ავტორი თითქმის ყველგან „ზედ“ თანდებულს ხმარობს (ბალკონზედ, სახეზედ, თავზედ, რძალზედ და მისთ.) რედაქტორის კალამს დონები წაუშლია (ბალკონზე, სახეზე, თავზე, რძალზე და მისთ.); მიმართულებითის ბრუნვაში ავტორის ენამ დ იცის (ხშირად, ჩუმად, სასტიკად, ერთად და სხვ.), რედაქტორი კი თანად უსწორებს (ხშირათ, ჩუმათ, სასტიკათ, ერთათ და მისთ.). რედაქტორი შეჰხებია არა მართო ეგნ. ნინოშვილის სალიტერატურო ენას, არამედ აქა-იქ მისი გმირების გურულ კილოსაც, მაგრამ ასეთ შესწორებათა აღნუსხვა საჭიროდ არ დავინახეთ. ამ გამოცემაში საზოგადოდ აღდგენილია და დაცული ეგნ. ნინოშვილის ორთოგრაფია.

პირვანდელი რედაქცია ავტორის ნაწერისა აღნიშნულია A ნიშნით; მაგ. ასე: „ამ ლაპარაკზე) პირველის ლაპარაკზე A“, ეს იმას ნიშნავს, რომ ავტორს ჯერ დაუწერია „პირველის ლაპარაკზე“ და შემდეგ გადაუსწორებია: „ამ ლაპარაკზე“; სხვა მაგალითი: „მოემზადებიან) დაეხვედრებიან A“. ეს ამას ნიშნავს: ეგნ. ნინოშვილს პირველად დაუწერია „დაეხვედრებიან“, შემდეგ კი გადაუსწორებია.

ამას გარდა: + (პლუსი) ნიშნავს: „უმატებს“, მაგალ. დასწყევლე) A + იმ დღესთან. ეს ამას ნიშნავს: პირვანდელ ნაწერში „დასწყევლე“ სიტყვის შემდეგ იკითხება კიდევ „იმ დღესთან“, რომელიც შემდეგ ავტორს წაუშლია.

ადგილების მოყვანისას ციფრები აღნიშნავს: პირველი გვერდს და მეორე სტრიქონს.

- 1, 10 მობარდულა.) დედანში: „მობადულა“, რედაქტორს შეუსწორებია; ჩვენც ვასწორებთ.
- 2, 14 დასწყევლე,) A + იმ დღესთან.
- , 15 პირველს) ხმელხმელს A.
- , 16 ამ ლაპარაკზე) პირველის ლაპარაკზე A.
- , 17 პირველი ქალის მახლობლად.) პირველის მახლობლად A.
- , 23 ქვესკნელში) A + რომ.
- 3, 18 ქალმა) დანარჩ. A.

- , 25 აფურტნი) დედანში შეცთომით „აფურტნი“ სწერია. ვიღაც რედაქტორს მის ნაცვლად „აფურთხე“ დაუწერია. ჩვენს გამოცემაში გასწორებულია გურული კილოს ფორმის მიხედვით.
- 4, 2 მეორემ.) A + პირველ ქალს.
- , 6 მოხუცმა) A + ქალმა.
- , 12 მოემზადებიათ.) დაეხვედრებიათ A.
- , 14 ფიზიკური) დედანში „ფიზუკური“ იკითხება; ვიღაცას გაუსწორებია.
- , 22 მტყუანი) მტყვანი 4.
- 5, 1 და,) A + კარგ.
- 6, 1 და სხვა) A + ამ გვარ.
- , 9 ბედმა) დედმამამ A.
- , 19 ამასთან) A + უნდა.
- , 20 დაჲ) დედანში ასე სწერია, მაგრამ ცოტა ეჭვი კი არის, რომ ო ავტორს ეკუთვნოდეს; თანახმა) წინ A + ამაზედ.
- , 27 დამდურდებოდნენ,) ხმას აღარ ელაპარაკებოდნენ ერთ მანეთს A.
- , 29 რომელიმე) ერთი A.
- 7, 11 ბედნიერი) ბედნიერება A.
- , 20 გათხოვება) გათხოვების საქმე A.
- , 26 იყო,) A + ელისაბედ.
- 8, 1 რადგანაც) A + გამხელას.
- 9, 10 შევიერთო!) A + დაამშვიდებ.
- 10, 3 თუ რამე ურიგობას ნახავდა) თუ რამეს ურიგოდ დაუნახავდა A.
- , 4 ყოველივეში) ამასთან A.
- 11, 24 ათხონიეთ) დედანში იკითხება „ათხოვნიეთ“, მაგრამ ვინი სხვისი ჩამატებული ჩანს.
- 12, 21 ხვარამზეს.) თავის მუღს A.
- 13, 6 უჭვრეტდა) A + ლიზას.
- , 20 ლიზამ,) A + მერე.
- , 23 წავალ) შემდეგ წაშლილია ხუთი სიტყვა ისე, რომ აღარაფერი იკითხება.
- 14, 2 ხვარამზემ.) A + რომელსაც.
- , 26 – მერე) ავტორს მხოლოდ „მე“ უწერია. ფანქრით, სხვა ხელით, მიწერილია „რე“. ჩვენც „მერე“ გავუშვით.
- 15, 7 იმდონი ქალი დაგვისახელეს) ხომ ამდენი ხანია გვიჩვიან A.
- , 8 ვინმეს,) A + რავაიც.
- , 25 ჭაჭა) A + მშრალად.
- 16, 12 კოვზი,) კოვზით A.
- , 23 სხვა დროს) A + საჭმელს.
- , 29 სადაც) A + იყო.
- 17, 18 ჩემა) პირვანდელი დაწერილი „ჩემმა“ა, შემდეგ ერთი მანი გადამოლილია. ჩვენ: სხვა ანალოგიურ შემთხვევათა მსგავსად „ჩემა“ დავტოვეთ.
- , 29 კიდევ უნდა ეთქვა) ეს სამი სიტყვა ორჯერ დაუწერია, ერთი მათგანი წაშლილია.
- 18, 4 სიძე და მისი მხლებელნი) მხლებლებითურთ A.

- , 7 ძველ სახლს, ძველ ბედელს, ძველ „ნალიას“ და პატარა შენობების, მაგალითად სამროხის და მისთანების გარდა) ჯერ დაუწერია: „ძველ სახლს, ძველ ბედელს და ძველ „ნალიას“ გარდა და პატარა შენობების, მაგალითად სამროხის და მისთანების გარდა“, მაგრამ პირველი „გარდა“ წაუშლია და ამიტომ მივიღეთ შეუსაბამობა, ერთ „გარდას“ დაუკავშირდა მიცემითი ბრუნვაც და ნათესაობითიც.
- , 10 ასე) A + თუ.
- , 14 არ გაუვლია ამის შემდეგ რამდენიმე წამს,) ცოტა ხანს შიგნით A.
- 19, 6 დაუმატა:) A + რომ.
- , 9 ელისაბედ) შეცთომით დაუწერია „მელანია“, შემდეგ გადაუსწორებია.
- , 9 გაუწყლეს) პირველად დაუწერია: გაუწყლეს (ლიტერატ. ფორმით), მაგრამ შემდეგ რ კი გადაუსწორებია ლასად, მაგრამ ზმნისწინი გა- ხე- ლუხლებელი დაუტოვებია (შდრ. „ხომ არ გუუწყლა ღმერთი“ 18,23).
- , 21 მიღალატა,) მიღალატეთ A.
- , 27 ძლივს) დედანშია „ძლის“.
- 20, 16 გულმოკლულად) გულმოკლულსავით A.
- , 24 დამალავდენ) დედანში იკითხება „დამალავდენ“. ჩვენ აქ პირველი ნარი ამოვშალეთ სხვა ანალოგიურ შემთხვევათა მსგავსად. ეგნ. ნი- ნოშვილი როცა გურულ კილოს გადმოსცემს ასეთ შემთხვევაში ყო- ველთვის „დენ“ს წერს და არა „დნენ“ს.
- , 25 მერე) A + რაით.
- , 26 არ უუთავდება! A + არა ვქნა ახლა.
- 21, 13 მივიდა:) A + რომ.
- , 21 დღეს) A + არც.
- , 23 დავხთებით) დედანშია „დავხთები“.
- , 26 სარგებლობს) ეს სიტყვა ორჯერ დაუწერია და ერთი წაუშლია.
- 22, 2 მონახავენ) მოუნახავენ A.
- , 2 ვაჟი შვილისთვის) დედანშია „ვაჟიშვილისთვის“.
- , 5 ამას) ამ ამბავს A.
- , 5 მართალია,) წინ წაშლილია: ეს ასე მომდ...
- , 9 მიზანს.) შემდეგ წაშლილია: „ეხლა წარმოიდგინეთ“, რომელსაც თავ- ზე აწერია: „ამის შემდეგ“ და ისიც წაშლილია.
- , 21 „ქალიჯანმა“) A + ქარვა.
- , 28 ინსტიტუტურად) დედანშია „ინსტიტუტურად“, ვილაცას გაუსწორებია.
- , 29 თავის მხრით) დედანშია: „თავის მხრი“. სხვა ასეთ გამოთქმათა მი- ხედვით დავუმატეთ თანი.
- 23, 1 ეჩვენა.) A + ის.
- , 16 ყოველივე) A + ესე.
- , 16 ისეთი) რაღაც A.
- , 23 ზალიკას) თავის A.
- , 26 უთხრა) ჰკითხა A.
- 24, 22 ბოლოს და ბოლოს) დედანშია: „ბოლო და ბოლოს“ ჩვენ გავასწორეთ.
- , 24 მისი გათხოვების დაგვიანება) ჯერანის დაგვიანება A.

- , 27 ისიც,) A + რომ.
- 25, 1 გამომეტყველება,) სახე A.
- , 2 ამასთან,) A + როგორც ზევით.
- 26, 10 აწი) A + ჩვენ.
- , 18 ორი დღის განმავლობაში ამის შემდეგ) იმ დღეს და მეორე დღეს A.
- , 23 ისეთი ქალი,) უთვალადო ქალი A.
- , 24 თითქმის მახინჯი იყო) ძლიერ ულამაზო იყო A.
- , 25 მაგრამ) A + პირველი.
- 27, 8 შეართვიეთ) მოაყვანიეთ A.
- , 8 ყველას) ამათ A.
- , 16 გადაწყვეტა.) ამის შემდეგ წაშლილია, შეიძლება თვით ავტორის მიერ, სამი სტრიქონი: „ჯერანმა გაიგო ზალიკაი სხვაზე ათხოვს ქალსო „რავა, ჩემი ნიშანი ხელზე აქ და ახლა სხვაზე თხოვდება! აღარ ზდომებიან თავი ცოცხალი“ თქვა ამ გარემოებით შეურაცხყოფილმა ჯერანმა“, მაგრამ ეს ადგილი ჩვენ არ შევიტანეთ ტექსტში, ვინაიდან ეგვე ადგილი, მცირეოდენი ცვლილებით, 28 გვერდზე მეორდება.
- , 23 შეექნათ) დედანშია: „შექნათ“. ვინი ამოუშლიათ.
- , 24 მარტო) A + მარტოს.
- , 27 ფიქრობდა) დედანშია „ფიქროდა“.
- , 29 უმხელდა) A + ნიკო ამის შესახებ, თავის განზრახვაზე.
- 28, 9 პირი მაქ,) A + სიტყვა.
- , 14 ნდომებიან) ზდომებიან A (შესწორება შეიძლება ავტორს არ ეკუთვნოდეს, მით უმეტეს, რომ ბოლოკიდური **ნ** თანად არის აგრეთვე შეცვლილი: „ნდომებიან“ პირვანდელი „ზდომებიან“ ფორმის ნაცვლად).
- 29, 8 თამარამ) A + შეხედა.
- , 19 მოტყტა) დედანში „მეიტეხა“ წერებულა „მოტყტა“დ იგი შემდეგაა გადასწორებული, შეიძლება არა ავტორის მიერ.
- 30, 5 „მოტყუებულა“-ო A + უჩურობდნენ ერთმანეთს ყურში.
- , 26 ის დარწმუნებული იყო) ის ჭრილობა, რომლითაც A.
- 31, 3 მზითვს) დედანში „მზითევს“ იკითხება, მაგრამ აქ ენი სხვა ხელითაა ჩამატებული.
- , 19 მიაგნო, რავაც იყო ამ ბზის უნახავას!) პირველად ყოფილა „მიაგნო, რავაც იყო აგო ბზის უნახავი!“ შემდეგ გადასწორებულია, შეიძლება არა ავტორის მიერ.
- 31, 19 მიუგებდა) ეტყოდა A.
- 32, 3 შემდეგ) ამის შემდეგ A.
- 33, 10 მამა) დედა A.
- , 13 ერთი) A + ნაჭერი.
- , 21 აბა) წინ წაშლილი; არა.
- , 27 რაღაიზა) დედანშია (მომდევნო სიტყვის დასაწყისი ენის გავლენით): რაღაიზე.
- 34, 9 მაინც) A + ვთქვი.
- , 17 გლოვიარეთ) ჯერ დაუწერია „მგლოვიარეთ“ და შემდეგ მანი წაუშლია.

- , 25 ელისაბედმა) A + ამაზე მეტი.
- 35, 3 ადგა) A + ზეზე.
- , 13 ელისაბედმა) მელანამ A.
- , 25 მელანია ეხლა უკვირდებოდა თავის ცხოვრებას და ხედავდა,) გაიარა მელანიას ასაკმოყვანილობის ხანამ და ის ეხლა A.
- 36, 12 უთვალთვალეზდა მას) A + ყოველივე.
- , 13 კეთებაზე,) A + ყოველივე ფეხის გადადგმაზე.
- , 14 სხვაი-სხვაია და) სხვა სიკეთეს გარდა A.
- , 20 ეხლა) როცა A.
- , 28 დედას.) დედამისს A.
- 37, 20 – უთხრა) ჰკითხა A.
- , 22 გკითხავ) დედანში შეცთომით „გკითხა“ სწერია.
- , 26 თურმე მტერათ გვიყურებს!) თურმე მტერათ არ გვიყურებს! A . („არ“ წაშლილია).
- 38, 2 ამისთანა) წინ წაშლილია: აბა.
- , 3 ელისაბედმა.) მელანამ A.
- , 4 რძალმა) მულმა A.
- , 4 მწარე) მკვახე A.
- , 9 რომელიც დროთ განმავლობაში უფრო და უფრო) რაც დრო გადიოდა, მით უფრო A.
- , 13 არ იყო) A + ბოლო დროს.
- , 16 მის ოჯახში ქალების დავას და უთანხმოებას) რძალსა და დედამთილ მულს შორის ჩამოვარდნილ უთანხმოებას A.
- 39, 3 იმგვარსავე) აგრეთვე A.
- , 4 ჯერან.) A + და ამათი.
- , 4 ადამიანი) A + ჯერან.
- , 7 ზემოთქმულს გარდა) ამას გარდა A.
- 40, 2 სასესხებლად) დედანში იკითხება: სასესხებლად.
- , 3 ვერ გაიწყო ხელი.) ვერ გაუწყო სიმამრმა სიმეს ხელი A.
- , 18 დაიწყო ქალიშვილისას სიარული.) დადიოდა მათ სანახავად ოჯახში A.
- , 19 მარა) A + ეგება.
- , 19 სწყენენ) დედანში იკითხება: „სწყენენ“ ყარი სხვა ხელითაა ჩამატებული.
- , 29 ამბობდა) A + მაზე ჯერან.
- 41, 5 ოცდა ორი წლის,) A + კაცი.
- , 5 კარგი) დედანში იკითხება: კარგირგი.
- , 25 გათხოვების) A + საქმეს.
- , 27 ღებულობდა) ღებულებდა A.
- , 28 რომ) A + მონაწილეობა.
- , 29 ურცხვობა-თავაშვებულობაში) ხომ ურცხვობაში და თავაშვებულობაში A.
- 42, 2 თავისებურ) თავისუფალ A.
- , 10 დედას) შემდეგ წაშლილია ორი სიტყვა: თეკლეს მიმართ.
- , 16 თვალადობა) შეხედულება A.
- , 20 აუღია) აუტანია A.

- , 23 სუსანაი კოწიასთან) კოწიეი სუსანასთან A.
- , 24 დავითანხმო,) დავიყოლიო A.
- 43, 1 შესწამეს) დასწამეს A.
- , 7 ხვარამზე) დედანში შეცდომით „ქეთევან“ სწერია. ვილაცას გადაუსწორებია.
- , 9 მეიყვანა!) A + საქმეს.
- , 12 მევიყვანდი) მოვიტყოვდი A.
- , 14 შემრთეს,) A + ცოლი.
- , 25 ეჭვმა) A + ამის შემდეგ.
- 44, 7 მკითხავის) A + სიტყვებს.
- , 8 არიანო) ყოფილაო A.
- , 9 დაეფარა) A + მელანია.
- , 14 ამნაირად) წინ წაშლილია: გამოისტუმრა ხვარამზე.
- , 25 იმეორებდნენ) უმეორებდნენ A.
- 45, 8 სწამებდა) სწამებდნენ A.
- , 16 თავის თავზე:) A + ცხადათ არა.
- , 18 სული) A + რამე ცუდ.
- , 18 ასაქმებს“ო) ამოქმედებს“ო A.
- , 21 იმ ღამიდან) ამ დღიდან A.
- , 22 იჭვიანობდა თავის თავზე.) A + ვინ იცის ეგება.
- 46, 6 უკან) გვერდში A.
- , 8 რომ გეიქცე,) A + ან გეიპარო.
- , 17 ჭურჭელს და სხვა ავეჯს, რაც მოხვდებოდა) რაც კი რამ მოხვდებოდა ხელში A.
- , 18 ფიქრობდა მელანია:) A + მაზედ.
- , 20 კი არ იჭედა თავის ცოლს,) A + კი არ უკრძალავდა სხვაგან წასვლას.
- , 23 „მაენე სულია“ო,) A + მაგრამ თუ იჭერდა და.
- , 24 არ აძლევდა ცოლს წასვლის ნებას:) A + არ აძლევდა, რომ გუშუშა.
- , 27 ქვეყანა) ჯედ დაუწერია: „ქვეყანაი“ და შემდეგ ინი წაუშლია.
- 47, 6 რა უნდა ექნათ!) ეს სიტყვები დედანში წამლილია, თითქო უფრო ავტორის მიერ.
- 48, 2 ამ კითხვებზე) დედანში შეცდომით „ამ მკითხვებზე“ იკითხება. მანი აქ ვილაცას წაუშლია.
- , 23 დიდხანს იყო მელანია დაფიქრებული, ბოლოს დადო მოკრული ფუთა ლოგინზე და თქვა: – „არა, მე ამას ვერ ვიზამ“ო. მას გაახსენდა თავისი) მიწაში რომ ჩავძვრე ჩემი ქმარი იქიდან ამომიყვანსო უიმედოდ თქვა მელანიამ, რამდენიმე წამის შემდეგ და დადო მოკრული ფუთა ლოგინზე A.
- 49, 17 გაახსენდა) A + მელანიას.
- , 26 მოემზადა) A + მისატოვებლად.
- 50, 1 მელანიამ,) A + ვითომდა.
- , 9 დაუსავდა) ჯერ თითქოს „დაუსავდა“ დაუწერია, მერე „დაუსავსავდა“დ გაუსწორებია, ბოლოს ესეც წაუშლია და ახლად დაუწერია „დაუსავსავდა“. ჩვენ „დაუსავდა“ გავუშვით, ვინაიდან ეს სიტყვა ამ ფორმით გვხვდება.

- , 27 „დატი, დატი) ორსავე შემთხვევაში ვიღაცას ანები ჩაუმატებია და „დაატი, დაატი“ გამოსულა. ჩვენ დედნის მიხედვით გავუშვით.
- 51, 13 ისევ ისე) დედანში იკითხება: ისევ ისევ.
- , 14 პაწია ვაჟს.) ლუკას A.
- 52, 1 მას,) A + როგორც შვილი დედას.
- , 6 ცოტა არ იყოს,) დედანში იკითხება: „ცოტა არ იყო“ ხანი სხვა ხელითაა მიწერილი.
- , 11 სიარულს,) A + და აკრძალვით კი A.
- , 18 ოჯახის) A + სრული.
- , 27 ვუშვეელი-მეთქინ) A + უპასუხა მელანია.
- 53, 1 კილამ) ხელნაწერში ყველგან „კალამ“ იკითხება (მაგ. 52, 29; 53, 2 და სხვა.), მაგრამ აქ გარკვევით „კილამ“ დაუწერია, რომელიც რედაქტორს „კალამა“დ გადაუკეთებია.
- 54, 9 გონია) ხელნაწერში „გგონია“ იკითხება, მაგრამ პირველი განი სხვა ხელითაა მიმატებული,
- 55, 18 სიზმარში) A + ხანდახან.
- 56, 22 გუშილამ) უწინაზე A.
- , 23 კიდავ:) ბოლოში გარკვევით იკითხება, „ვ“, მაგრამ ვიღაცას წაუშლია ორი ასო და წინა ხმოვანი (ალბათ ანი) აღარ ჩანს. გადასწორებულად „კიდო“ იკითხება.
- 57, 18 აბა,) წინ წაშლილია: მეტი.
- 58, 5 „მჯდომარე არ დამინახოს“,) „ელვაზე არ დამინახოს“ A.
- 59, 3 ლურჯ-მუქის ფრად) მოსალოდნელია უფრო „მუქლურჯის ფრად“, მაგრამ დედანში გარკვევით ასე სწერია. ვიღაცას გაუსწორებია: მწვანე მუქის ფერი.
- , 17 ძროხები) პირველად წერებულა „ძროხები“, მაგრამ შემდეგ პირველი ასო ზენად არის გადასწორებული, შეიძლება თვით ეგნატეს მიერაც (შდრ. ზროხიზა 64, 23).
- , 27 მაინც) დედანში იკითხება „მაინ“.
- , 29 გამუა) A + კაცი.
- 60, 12 ესთე,) ჯერ დაუწერია „ესთეი“ და შემდეგ ინი წაუშლია.
- , 21 იმასთან) დედანში:; იმისთან.
- 61, 27 იმ დღინდელი) პირველი A.
- 62, 6 ადამიანი. A + მიუხედავად ყოველივე ამ გარემოებისა,
- , 9 ჩვეულებრივზე) A + კარგა.
- , 27 სიტყვას:) სიტყვებს A.
- 63, 16 გაეგებოდათ) იმის გარდა, რომ არ ესმოდათ A.
- , 25 ლევან და მელანია) შეყვარებულები A.
- , 28 გადვიკარქოთ“ო) A + მაგრამ ლევან დაღონდებოდა ამ სიტყვებზე, მართალია.
- 64, 4 ეს, ვთქვათ, კიდე) კარგი თუნდა A.
- , 8 წყრომა) დედანშია „წრომა“, ყარი სხვა ხელითაა ჩამატებული.
- , 13 მთლათ) მართალია, ხელნაწერში ასე იკითხება მაგრამ მ სხვა პირის მიერ უნდა იყოს ჩამატებული.
- , 23 ამ ბოლოს) დედანშია „ამ ბოლო“.

- , 24 ელისაბედ.) დედანში შეცთომით „მელანია“ სწერია. რედაქტორს გა-
უსწორებია.
- , 25 უკინ) დედანში ასეა. ვიდაცას ინი ანად გადაუსწორებია.
- 65, 4 უამბო დედას,) A + ყოველივე რაც ნახა.
- , 9 თლათ) ამ სიტყვის წინ სხვა პირის მიერ მ არის დართული.
- 67, 13 ამის შემდეგ) წინ წაშლილია:: თუმცაღა კი.
- , 16 შეარიგეს ჯერანს ცოლი.) A + დაადობიეს სიტყვა.
- 69, 16 „ვითამ რა) მართალია, A.
- 70, 21 ფთხილად) ჩუმად A.
- , 24 ლოგინზედ.) ლოგინთან A.
- 71, 3 აუ,) შემდეგში გადაუსწორებით: „ავ“. რომ გამსწორებელი სხვა პირი
უნდა იყოს და არა ავტორი, ეს ჩანს წაშლის მანერისა და ვინის მოხა-
ზულობისაგან.
- , 6 რაიქნა) პირველი ანი ენად არის გადასწორებული, თითქო უფრო არა
ავტორის მიერ.
- , 21 რა ნახეს,) შემდეგ წაშლილია : ამათაც.
- 72, 9 მნიშვნელობა იქონია) შემდეგ წაშლილია: საქმის ჩვენება.
- , 10 ერთ დროს) A + თითონ.
- , 13 სამ წელს იყო ჭლექით ავად,) სამი წლის ავადმყოფობის A.
- , 14 მოკვდა.) გარდაიცვალა A.

ლექსიკონი

ა

- ა კითხვითი ნაწილაკია: „– რაა, ქალიჯან, რაფერი ხარ, ა!“ 13,19.
- ა კნინობითი, ნაწილაკია: პატარა ფიცრულ-ა სახლი 5,6; ელისაბედ-ა-ვ 26,7.
- აბა 10,15; 33,22; 38,1 მაშ.
- აბადია გააჩნია. „მაინც არა აბადია რა“ 5,26,.
- აბჟუტურება ნ. ბჟუტური.
- აგდება თ ა ვ ი ს ა, გ დ ე ბ ა თ ა ვ ი ს ა ნ. თავისგდება.
- აგერ 1. აქ. 2. აი
„ჯერ ვერ გეტყვი ნამდვილს აგერ შინ მივალ, მევიფიქრებ და შეგა-
ტყობიებ“ 23,28; „აგერ გეიზდება ჩემი ლუკაი და მერე ტკპილათ ვი-
ცხოვრებ“, 51,6.
- აგი 3,16; 11,20; 29,5 ეს. „აგინის გულს“ 36,19 ამათ გულს.
- ავი 1. ცუდი: „ავათ მოპურობასაც ვედარავინ გამიბედავს“ო 51,7; 2. ნ. სიავე.
- ავი სულიერი (ავი სურიელი) 54,1 ავი სული; გა და ტ ა ნ ი თ: ავი ადამიანი. სა-
წინააღმდეგოა: კ ა ი ს უ ლ ი ე რ ი (ნ).
- ავ-ფეხი 39,22; 39,12 ცუდი ფეხის ადამიანი, რომლის მოსვლასაც ოჯახში,
ხალხის რწმენით, რაიმე უბედურება მოჰყვება.

- ათაგება** კმარება, ყოფნა: „ჩემი ოჯახი არ უუთავდება!“ 20,26 ჩემი ოჯახი არ ეყოფა (გადასახადში).
- აი** 4,5; 10,2; 29,5 და სხვ. (< აგი) ეს.
- აკაფსვა** ნ. კაფსვა.
- აკითხვებდა** ნ. კითხვება.
- ამას იქით** ნ. იქით.
- ამასობაში** 4,10, 27,29 და სხვ. ამ ხნის განმავლობაში.
- ამება** სიამოვნება ვისიმე: „თუ კი შენ გაამებ ამითო“ 63, 24.
- ამიზა** ნ. -იზა.
- ამევიგლეჯ** 37,19 ამოვიგლეჯ.
- ამელამ** 11,27; 70,13 ამაღამ.
- ამისთანაი** 25,12; 45,11 და სხვ. ასეთი.
- ამოგება** უკანვე მიღება, დარჩენა: „ცხენებს მერე საჩივრით ამოვიგებთო“ 21,12.
- ამორთმევა** (გულისა) 45,12 ამორთმევა, ამოძრობა: „გული ამუართვაო“ 45,11.
- ამოღება** (ენისა) ამოღება ხმისა, გაღება ხმისა. „ეგდე! არ ამელო ენა, თვარა!“ 45,26 არ გაიღო ხმა, თორემ!
- ამოხთა** (სულისა) ამოხდა. „სულს ამოგხთი“ 38,15 სულს ამოგხდი.
- ამპარტოვანი** 8,19 ამპარტავანი.
- ანჩხლი** 36,23 კაპასი ნ. ანჩხლობა.
- ანჩხლობა** 9,8 კაპასობა.
- არაფელი** 64,4 არაფერი.
- არაფერამდი** არ, აფერამდი არ 3,23 არასგზით არ, არაფრით არ.
- არცეთი** 30,15 არცერთი.
- არჩივი** 61,12. არშივი, ხვედრი, წილი.
- ასეი** ასეთი; ასეია ჩვენი რჯული 53,20 (სადაც შეცდომით „ასის“ იკითხება).
- აუ** 71,3 შორისდებული.
- აფერი** 32,28; 50,24 და სხვ. არაფერი; აფერათ 50,10 არაფრად.
- აფრინა** 28,17 სასწრაფოდ გაგზავნა, გააფრინა.
- აფურტნი** ნ. ფურტნა.
- აფხანაგი** 48,14 ამხანაგი.
- აქ** 6,18; 40,10; 40,23 და სხვ. აქვს.
- აქანაი** 2,27; 31,18; 35,11 აქ.
- აღაფერი** 56,8 აღარაფერი.
- აღმა** ზევით: „იპრუწავდენ ტუჩებს აღმა“ 30,4.
- ამაღლება** ძალსავეთ გაბოროტება, გაბრაზება: „ამ სიბერის დროს, არ ამადაღლოს თვარა!“ 17,28.
- აწი** 11,24; 24,14; 26,10 და სხვ. 1. ამის შემდეგ, ამას იქით (დროზე). 2. ნეტა; აბა: „ღმერთო, საწევდე აწი!“ 2,27.
- ახლო** ნ. სიახლოვეს.
- აჯანყება** ამბოხება: „ორჯელ აუჯანყა თავის ბატონს შინაყმები“ 10,27.

ბ

ბაბაი მამა. „ბაბაი“ იხმარება საკუთარ მამაზე: „გამიშვი ბაბასთან, მასთან ვიქნებო“ 45,25; „ჩემ პირობაში ბაბას, ნენას, ჩემ დებს და ძმებს მოკლავს“ 49,15. საერთოდ კი მამა იხმარება. მაგ. მამა შენი, მამა მისი და სხვ. შდრ. ნენაი.

ბაზიდაი 10,15; 28,26 (ბაბა' დან ნ.) მამიდაი 15,16, მამიდა (შდრ. მამიდაშენს 29,18).

ბად ნ. აბადია.

ბალკონი 47,13; 47,17 აივანი.

ბარდი ნ. მოზარდვა.

ბალანაი 1. ბავშვი. 2. გადატანით: ახალგაზრდა. მაგ. იტყვიან: „ბალანაი ქალიაო“ ახალგაზრდა ქალიაო; „ჯერ კიდევ ბალანაი ხარ“ 55,6; 69,7 ჯერ კიდევ ახალგაზრდა ხარ.

ბაღნობა 55,12 ბავშვობა.

ბაწარი 2,26; 67,3 თოკი.

ბახ ნ. გაბახება,

ბედაური ჯიშიანი, კარგი ცხენი: „მარტო ზანტუკი ღირს ერთ ბედაურ ცხენათ“ 31,5.

ბედნიერობა 55,7 ბედნიერება.

ბერძალი 40,9 ბებერი ძაღლი (სალანძლავი სიტყვაა).

ბერძეგანი 31,4 ბეზირგანი, შეძლებული, მდიდარი.

ბზეი 33,8 მზე.

ბზერა 59,23 მზერა, ცქერა; უბზერდა 29,12 უცქეროდა: მიბზერდა 55,18 მიმზერდა.

ბზის უნახავი 31,10; 31,14 მზის უნახავი.

ბია 1,16 კომში.

ბიკი 11,4; 11,16; 11,27 და სხვ. ვაჟი, ვაჟიშვილი: „რა ქენი, ჩემო რძალო, ბიკს ცოლი ვერ აფიქრებზე?“ 10,7.

ბჟუტური, აბჟუტურება. სულელურად, ურიგოდ, უთავბოლოდ ლაპარაკი: „იგი, რომ სტუმრებთან აბჟუტურდება, სირცხვილით ძვლები მოტყებო“ 40,28.

ბუზვა ნ. მობუზვა.

ბუნდრუკი 2,21 თავისნებაზე სიარული, ხეტიალი; ვბუნდრუკოზ ჩემ ნებაზე დავდივარ, დავრბი.

ბურტყნა ბრტყენა, ბუმბულის გაცლა: „ქალები ბურტყნიდნენ დაკლულ ქათმებს“ 15,26.

ბ

გაბახება 17,20; 17,27; 21,18 და სხ. შერცხვენა, სირცხვილის ჭმევა, საქვეყნოდ თავის მოჭრა. აქიდან: გამბახებელი 65,8 – შემრცხვენილი; გაბახებული – შერცხვენილი, თავმოჭრილი.

გაბწყინება 33,4 გაბრწყინება.

გადაკიდება 1. საშველის არ მიცემა; გადაეკიდეთ 4,5 არ მოვეშვით, არ დავხსენით, საშველი არ მივეცით. 2. გადამტერება. გადამეკიდა გადამეტერა; გადაკირებულ ი 53,22 გადამტერებული, წაჩხუბებული.

გადაკიდული ნ. გადაკიდება.

გადარება 38,19 გადასვლა.

გადარევა: გადვირიე 53,2 გადავირიე; გადირიე 53,5 გადაირიე, გაგიჟდი.

გადაშვება კარზე ნ. კარზე გადაშვება.

გავერანება 73,2 გაოხრება, განადგურება. აქიდან: გავერანებულ ი 2,8.

გავლება გულში გატარება გულში: „რავა გეივლე გულში იმის შერთვა?“ 8,18.

გავხევი ნ. გაყოლა.

გაზდა გაზრდა; გეიზდება 51,6 გაიზრდება.

გაზვიადება: „აზვიადებდა ცოლის შერთვას“ 6,7 აგვიანებდა, აჭიანურებდა.

გათხუება, გათხოვა გათხოვება; გამათხუეს 13,17 გამათხოვეს.

გაუწყო ხელი ნ. ხელის გაწყობა.

გაკეთება გულისა ნ. გულის გაკეთება.

გალახვა 26,16 ცემა.

გამზახელი ნ. გაზახება.

-გამეტი (...გან მეტი): შენს გამეტი 20,2; 66, 27. შენს მეტი შენს გარდა; „ჩემს გამეტს არ უქნია თუ თუ?“ 70,14, ჩემს მეტს, სხვას.

გამოდევნება: გამომდიე 2,28 გამომედევნე.

გამოლანძღვა 8,17 გალანძღვა.

გამოლევა 5,15 დალევა, გათავება.

გამომდიე ნ. გამოდევნება.

გამორება გამოვლა: „მემაჯესთანაც ვიყავი და იქიდან მეხუთოესთანაც გამევიარე“ 14,13.

გამოყრუებული 29,16 მეტად მოხუცებული, რომელსაც აღარაფერი ესმის, აღარაფერი გაეგება. გამოყრუებული: დედაბერ, ბერიკაცი, მოლაზონი. გამოცყრუვდი მოვსწყდი ყველაფერს, ქვეყნის არაფერი გამეგება.

გამოხედვა: გამევხედავ 35,11; 35,12 გამოვიხედავ

გამტყუვნება დამრახვა, არ მოწონება, დაწუნება: ვუმტყუვნებ არ ვუწონებ, საქციელს ვუძრახავ; ვუმტყუვნებდა 10,2 არ მოუწონებდა, დაუძრახავდა.

განდობა გამხელა. „გადასწყვიტეს, რომ ჯერანსაც გაანდონ ამთავითვე ეს ამბავი“ 12,6. გაუმხილონ; გაანდო 66,6.

განზრახ განზრახვით, განგებ, წინასწარ, შეგნებულად; „მას ეცნენ ხელში განზრახ ამ საქმისთვის მოწვეული მეზობლები“ 66,19.

განძრევა: გუუნძრევია 71,14 გაუნძრევია.

გაპარვა: გევიპარვი 47,27; 48,3 გავიპარები.

გაპარპალება: გაშურება, გაქცევა: „მე და ნიკო რომ გავპარპალდებოდით ქედში წაბლიზა?“ 56,21 გავეშურებოდით ქედში წაბლისთვის.

გარევა: გეერია 29,6 გაერია.

გარეშე 52,20 უცხო არა შინაური ადამიანი.

გარისინება გატრუნვა, გაჩუმება: „ასე გველსავით გარისინდება და ჩეი-წყვედს ენას“. 36,26.

გარჯა 16,28 შრომა, საქმიანობა.

გასაკვირალი 29,21; გასაკვირვალა 6,2 გასაკვირველი, გასაკვირი, საკვირ-ველი.

გატყვერა სულისა გატრუნვა. „რომ გატყვერე ახლა სული“. 71,10 რომ გა-ტრუნე ახლა სული, რომ გაიტრუნე, ხმას რომ არ იღებ.

გაქ 3,2; 35,2 და სხვ. გაქვს.

გაღირება თავისა თავის გამართვა, გზაზე დადგომა, თავხედურად და ურ-ხვად წასვლა: „რომ გააღიროს თავი და სადმე ქალაქში წეთერიოს“ 46,26.

გაყვანა საქმისა გატანა საქმისა. „აბა შენი მოყვრობა ახლა დაფასდება, თუ ამ საქმეს გეიყვან“ 41,23.

გაყოლა: გავხევი 69,5 გაჰყვევი; გახოზოდა 43,21; გაჰყვეზოდა; გახოზი 57,23 გაჰყვეზი.

გაშობა გაშვება: „ვერ გაგიშობ“ 60,8 ვერ გაგიშვებ.

გაჩემება გაჩუმება, გაჩერება. „ყველა გველმა ადამიანმა ესე იცის გაჩემება, ვითამდა ასე, მე კაი სულიერი ვარ. შენ რაც გინდა მითხარი, მე მაინც არ მეწყინება, მაგიორს არ გეტყვიო“ 36,29.

გაჩენა: გაჩთა 60,27 გაჩნდა.

გაცეხლება გაცეცხლება, გაბრაზება, ანთება: გაცეხლთები 9,9 გაცეცხლები, აინთები.

გაწეკვა გაწევეტა, გაგლეჯა: „კვერნაი, რომ მომიკლავს, ესე გაგწეკვ წელ-შიო“ 46,4.

გაწყლობა 35,6 გაწყრომა: „ხომ არ გუუწყლა ღმერთი, ავი ხომ არ არისო“ 18,23. .

გაწყოზა ხელისა ნ. ხელის გაწყოზა.

გაჰივრება 39,29 გაჰივრება.

გაჰრა 53,5 გაქცევა, უგზო-უკვლოდ წასვლა, დაკარგვა: „კადამ გევიჰარი სა-ცხა“ 53,3.

გაზმობა 20,14 დაძახება, გაძახება: გაიხმო 66,12 დაუძახა, გაიძახა, წაიყვანა რისამე სათქმელად.

გაზოზოდა ნ. გაყოლა.

გაზოზი ნ. გაყოლა,

გება: „სიტყვის თქმას ვერ აგებ და“ 44,3. სიტყვის თქმას ვერ ახერხებდა.

გეგონენ 29,7 გეგონათ.

გეყვენ ნ. ყოფნა.

გვარიანი 38,5 რიგიანი, საკმაოდ ძლიერი: „ხან-და-ხან გვარიან ქარბუქად გადაიქცეოდა“ 7,4. იტყვიან: „გვარიანი“ საკმაოდ კარგია, რიგიანია.

გვზითი 31,5; 31,10 მზითევი.

გვირგვინი ნ. უგვირგვინოდ,

-**გზობა** 29,20 -გზის, ჯერ,-ხელ: ერთი გზობა 53,26 ერთ ჯერ...

გიეწყოზა: „მოთმენის მეტი რაღა გიეწყოზა“ 54,5 გაეწყოზა,

გიჩივი ნ. ჩივ.

გლახა 7,18; 30,2 ცუდი.

გლოვიარე 34,17; 35,1 მგლოვიარე; საგლოვიარო 34,17 სამგლოვიარო.

გონება: გეგონენ 29,17 გეგონათ; გონია 54,9 გგონია.

გრუმანი ნ. შავგრუმანი.

გულ-ამჩვილებით 33,28 გულ-აჩუყებით.

გულ-გახსნილი 10,4 გულ-ახდილი.

გულ-დათუთქული 26,25 გულ-დამწვარი.

გულ-დანდობილი 15,14 გულდა-მშვიდებული, ეჭვ-შეუპარებელი.

გულდიდი 10,18 გულზვიადი, ამპარტავანი, აქიდან გულდიდობს, ამპარტავნობს.

გულება: „რაცხა კი მიეგულებათ“ 64,23.

გულიზა: „რომ ამის გულიზა მოვკტე“ 30,19 გულისთვის (ნ.-იზა)

გულის გაკეთება დაიმედება: „სულ გულს მიკეთებ და მაიმედებ“ 53,9. იტყვიან: „გული გეიკეთე“ იმედი იქონიე.

გულის გრძნობა: გულმა მიგრძნო 14,21 ჩემი გულ მიხვდა.

გულის შექნა (ვიზედმე, რაზედმე) გულში ჩავარდა, მოწონება: „სხომის რამდონი უთქმან, მარა არც ერთზე გული არ შემქნია“ 14,20. „არც ერთი გულში არ ჩამვარდნია, არცერთი გულთან არ მიმსვლია, გულს არ უგრძნობნია: „სხვაფერად შეექმნა გული მაზე“ 62,24.

გულში გავლება ნ. გავლება გულში.

გუნება 13,28 ხასიათი, ბუნება.

გუნძრევია ნ. განძრევა,

გუშიდამ (< გუშინ დამ) 56,22 ამას წინეთ, რამდენიმე დღის წინ. ძოდან.

გძნობა გრძნობა: „დიდ სიამოვნებას გძნობდა“ 47,14; „გული გულს უგრძნობს“ 61,8.

დ

-და-თვის; შენდა 4,1 შენთვის.

დაბიჯება (ფეხისა) 25,21 დადგმა ფეხისა, მისვლა: „ფეხს აღარ დავაბიჯებ მერე მასთან“ 15,4 ფეხს არ დავადგამ მერმე მასთან.

დადგმა (ფეხისა); „ფეხს ვერ დაადგმიდა 43,17 ფეხს ვერ დაადგამდა, დასდგამდა.

დადგომა თვალისა დაყენება: თვალისა: „მამიდაშენს რეიზა არ დუუდგა უწინ თვალები“ 29,18.

დადეგი 44,13 პირველი სექტემბერი. ახალი წელიწადი ძველი ქართული კალენდრით (ხალხის რწმენით კუდიანების დღეა).

დადუმება დაწყნარება; „გულს დეიდუმებენ“ 54,7 გულს დაიდუმებენ, დაიწყნარებენ.

დავარდნა დარჩენა ვისიმე: „ჩემ სიცოცხლეში სადარდელოთ უნდა დუვუარდე ჩემ დედ-მამას“ 25,12 ჩემს სიცოცხლეში სადარდელოდ უნდა დავურჩე ჩემს დედ-მამას.

დათქმევა დარქმევა: დეითქვამს 32,2 დაირქმევს; ეთქმევა 50,24; ერქმევა.

დათხოვა 67,27 დათხოვება, დახსნა, თავის განებება: დამეთხოვეთ 2,29 დამეთხოვეთ, დამეხსენით; დიეთხოვე 4,3 დაეთხოვე, დაეხსენი, თავი გაანებე; დევეთხოვე 40,20 დავეთხოვე დავეხსენი. თავი დავანებე.

დაი, დაა 26,11;6,20 და.

დაილოცეს ნ. დალოცვა.

დაკავება 40,5 დაჭერა, უარის თქმა, არ მიცემა, გაწილება. „თინიის ბიჭს თუკი მისცეს იმისთანაი ქალი, ჯერანს ვინ დუუკავებდა“ 29,15 ...ჯერანს ვინ დაუჭერდა, ვინ ეტყოდა უარს.

დაკამება ნ. ია-კამა.

დაკარქვა დაკარგვა: დუუკარქე 4,21 დაუკარგე; დევიკარქები 27,2; დევიკარქი 47,28 დავიკარგები.

დაკვირება დაკვირვება: დუუკვირდები 30,17 დაუკვირდები.

დალოცვა ღვინისა 1. (სათავ. ქვ.) ღვინის დალევა დამწყალობნებით. 2. (გადატ.) ღვინის დალევა: „ღვინო დაილოცეს“ 22,18 ღვინო დალიეს.

დამართება ადამიანის თავზე რისამე მოსვლა: „თუ მტყუანი ვიყო, აგისრულოს, თუ არა და – შენ დაგმართოს“ 4,23 ...შენ მოგივიდეს, შენს თავს მოვიდეს.

დამედება დაკვებება, ბედად რგუნება, ბედად რგება: „გლოვა ჩემი მტრის ოჯახს დუუმედეს!“ 35,14.

დამორცხდა 42,19 დამორცხვდა, მორცხვი შეიქნა.

დანაშაული 57,6; 67,28 დამნაშავე; „დანაშაულად მიაჩნდა თავისი, თავი“ 29,22.

დარტყმევა: „დატი, დატი დედასო“ 50,27. დაარტყი (ზავშვის ენით).

დარღოვა დარღვევა: „აღარ დეირღოვა“ 53,18.

დარჩენა ყოფნა: „სხვაფერ მაინც დარჩეს ჯერანის მოსიამე“ 32,10 სხვა მხრივ მაინც იქნეს (იყოს) ჯერანის მამებელი.

დასავება ძალის გამოლევა: „გული რაღაც სიტკბოებით დაუსავდა და მუხლები მოეკვეთა“ 50,9. იტყვიან: „მუხლებში დამისავდა“ ო მუხლებში ძალა გამომელია.

დასაფსები (თვალეზი) დასაფსები, დასაბრმავებელი, დასაყენებელი თვალეზი: „რა ნახა დღეს იგი ჩემა დასაფსებმა თვალებმა“ 64,27.

დასიზმება 62,2 დასიზმრება, სიზმრად ჩვენება: „ – იგი ნენა, წუხელის რადამესიზმა?“ 43,27.

დასკვნა დაფუძნება: „თუ ერთი დეისკვნა, მერე ცოლ-ქმრობა აღარ დეირღოვა“ 53,18.

დასტურ მართლა: „ეგება დასტურ არ მოვკტები“ 70,10.

დასუსტება: „გული მესუსტება“ 58,1 გული მისუსტდება.

დატი ნ. დარტყმევა.

დატიება დატოვება: „ვერ დავტიებ“ 50,11; დავტიო 20,24 დავტოვო.

დაფიქრა „ლუკასაც წაყვანას უპირებდა, მაგრამ შემდეგ დაფიქრა“ 50,2 ჩაფიქრდა, აწონ-დაწონა, გადაიფიქრა.

დაფსება დავსება, ნ. დასაფსები.

დაქორწილება 7,3; 7,5 დაქორწინება.

დაქცევა დაღუპვა, დანგრევა: „ღმერთო, იგი დღეი რეზა არ დააქციე“ 2,11; 71,13.

დადამებული: „აგი ანთია ჩემს დაღამებულ გულში სანთლათ“ 54,13.
დაყოლიება (სათავ, ქც.) დაყოლება, დათანხმება: „აბა შენ იცი, ნენავ, ეცადე, ეცადე დეიყოლიე კოწიე“ 42,4 დაითანხმე.
დაშავება (საქონლისა: ცხენისა, ხარისა) 5.22 კეხისაგან ცხენს (ან ულლისაგან ხარს), რომ ტყავი გადასძვრება; აქიდან: დაშავებული ცხენი ტყავ-გადამძვრალი ცხენი.
დაშლა: „ვინ დუუშლიდა“ 57,3 ვინ დაუშლიდა.
დაჩდილული 1,5; 5,13 დაჩრდილული.
დაწამება: მწამობს 26,1 მწამებს; მწამობენ 45,11 მწამებენ.
დაწუნება: მწუნობს 22,28 მიწუნებს; წუნობს 30,1 იწუნებს.
დაჭივრება: ეჭივრებოდა 44,7 სჭირდებოდა, ეჭირებოდა.
დაჭირვა დაჭირა: დაჭირული 57,19 დაჭერილი.
დახუჭვა (თვალისა) 56,19; 57,27; 70,15 დახუჭვა თვალისა.
დახარჯვა სასყიდლის გაღება, „პაწაია რომ დევიხარჯო“ 6,7 ცოტა სასყიდელი, რომ გავიღო.
დახვითქინებული 13,15 შეთქვირბელი.
დახსნილი (ბატონისაგან) 5,11 საკუთრებად ქცეული გამოსყიდვის გზით.
დაჯდომა (თვალში, ჭკუაში) [სასხვ. ქც.] 10,10 მოწონება: „დამიჯდა თვალში“ 9,5. მომეწონა; „თუ თქვენც დაგიჯდეს“ 10,24 თუ თქვენც მოგეწონოთ; „თუ დუუჯდება“ 12,2 თუ მოგეწონება.
დგანა 29,4 დგას.
დედო ძროხა 39,16 ნახბორალი ფური.
დევიკარქები, დევიკარქვინ. დაკარქვა.
დელდი 52,27; 71,12 დერდი, დარდი.
დეიკვრის დაიკვრის, დაიკვრება: „კაცის ოჯახში ჩამოვსულვართ, ახლა ასე წრიხი აღარ დეიკვრის“ 21,6.
დიდი ნ. მედიდური, გულდიდი.
დუფუარდე ნ. დავარდნა.
დუუდგა ნ. დადგომა.
დუუკაგებდა ნ. დაკაგება.
დუუკარქე ნ. დაკარქვა.
დუუკვირდები ნ. დაკვირება.
დუუმედეს ნ. დამედება.
დუუშლიდა ნ. დაშლა.
დუუჯდება ნ. დაჯდომა.
დღეი 2,11; 3,2 და სხვ. დღე.
დღეის იქით ნ. იქით.

ე

ეე (ჩვენებითი ნაწილაკია) აი ის: „– ე ე, თეთრი რო აცვია, იგია“ 19,16.
-ეთი (ერთი) ნ. არცეთი.
ეიგდე თავი ნ. თავის გდება.
ელისაზედა 26,7 კნინობითი ფორმა ელისაზედისაგან (ნ. ა).
ენაპარტალა 25,8 ჭორიკანა, ენამრავალი.

ენის თქმა ენის თქმევა, ენის დაძვრა, სიტყვის თქმა: „ენის თქმას კი ვერ ახერხებდა“ 19,23; 65,13.

ერთ სულ-გულობა 7,6 ერთსულოვნება და ერთგულოვნება.

ერთქამეთი 3,17; 53,13 და სხვ. ერთმანეთი.

ესე 36,29 ასე. „ეს ე გველსავით გარისინდება და ჩეიწყვედს ენას“, 36,26.

ესე 34,22; 53,14; და სხვ. ისე: „რომ მოვხვე ასე და ეს ე-მეთქინ“ 11,20; „ეს ე ჩემი ჭკუით ამ ოჯახის შესაფერი კია“ 11,25; „იმ ქალის ფეხზე თქვენი ოჯახი, წვიმაში რომ წყალი მატულობდეს, ესე იმატებსო“ 14,17; „მერე ეს ე წავა შენი ცხოვრება, რომ ღმერთს მადლოდე“ 53,6.

ესევე ისევე: „ეს ევე შენიანის იმედი უნდა გქონდეს კაცს“ 15,6.

ესთე, ეს თეი 56,1; 60,12 ისე: „ეს თე მომეცა გული“ 52,28 ისე მომეცა გული.

ეშხიანი 12,24 მომხიბლველი, მიმზიდველი; უეშხო 23,1.

3

ვაჟო ვეჟო, ბიჯოს! „რაც იგინს მოსწონს, შენც იგი მეიწონე! ვაჟო, ეგება არ მომწონს!“ 34,7.

ვარესი 30,6; 57,26 უარესი.

ვარი 12,17; 43,5 უარი.

ვაწვიე ნ. წვევა.

ვენახი 5,12 ვაზი.

ვერანა ნ. გავერანება.

ვეფერი 57,7; 70,16 ვერაფერი.

ვზულვარ ნ. ძულება.

ვითამ 2,20; 9,1; 33,23 ვითომ.

ვინიცობაა 65,19 ვინიცის, ვთქვათ: „ვინიცობაა, ცოტა რამ მოგვცეს სასყიდლად და ჩვენი ქალი ითხოვოსო“ 65.

ვინცხა 64,20 (<ვინც-ღა) ვიღაც; ვინცხამ 42,21; ვინცხას 6,11.

ვფიქრე ნ. ფიქრვა.

ზ

ზალიკაი 10,25 და სხვ. კაცის სახელია

ზანტუკი 31,5 ზანდუკი.

ზდილობა 33,21 ზრდილობა; უზდელობა 34,5 უზრდელობა.

ზდომეზია ნ. ნდომება.

ზეთ ზედ, „ჯვარს დევიწერ ზეთ!“ 24,15.

ზვიადება ნ. გაზვიადება.

ზიდება ნ. წამოზიდება.

ზნეობა 42,3 ზნე-ჩვეულება.

ზროზა 64,23 ფური, ძროზა.

ზრუგიელი 15,24 საქონლის ზურგიდან ანაჭერი ნაწილი.

თ

თავათ: ჩემდა თავათ (ნ.).

თავის გაღირება ნ. გაღირება თავისა.

თავის გდება თავაშვებულობა, თვითნებობა, თავხედობა: „ქალო, შენ ნამეტარი ეი გდე თავი!“ 3,6. იტყვიან: „რა თავს იგდებ“ რას თავხედობ; „თავის გდება გაწყენს“.

თავის ხელათ შონა დროს ხელთება, თავისუფლების შოვნა: „თუ თავი ხელათ იშონე“ 49,19 თუ დრო იხელთე.

თავსთუმალი 70,20 სასტუმალი.

თანხმა 6,20; 12,4 და სხვ. თანახმა.

თაობიდან, თაობიდანვე 57,21; 30,22; 40,25 და სხვ. თავიდან, თავიდანვე, იმთავითვე.

თეთრ ფერვანი 37,4 თეთრ-ფეროვანი, თეთრი ფერისა.

თელი მთელი: „მის ცოლს დღეს თელი სახტარი უზზერდა“ 29,12; მთლათ 21,5; 42,16 მთლად, მთლიანად.

თვალადობა 6,14; 25,3; 29,6 შეხედულება, გარეგნობა (კარგი); უთვალადო 40,26 ცუდი შეხედულებისა.

თვალთვალი 47,15 დარაჯობა, თვალყურის დევნება: უთვალთვალეზდა 36,12 თვალყურს ადევნებდა.

თვარ 7,2; 26,3; 35,2 თუ არ.

თვარა 19,28; 21,21 და სხვ. (< თუ არა) თორემ.

თვითან 50,3 (<თვით მან) თვით, თვითონ.

თითოპირი 60,15 ცოტა ხნით: „თითო პირს შენთან ყოფნის ნებას მომცემ?“ 60,12; „თითო პირს იტირებდა“ 72,17.

თლათ ნ. თელი.

თოფი ნ. უთოფო.

თუნდა 20,2; 70,17 თუნდ, თუ უნდა, თუ გინდ.

-თქვა თქვა, თქო. იხმარება მეორე პირთან: „იმახე ახლა სა წევიდ და სა წევიდე-თქვა!“ 3,1.

თქმა ენისა ნ. ენის თქმა.

თქმევა ნ. დათქმევა.

ო

ია-კამა (დარი) დაწყნარებული, ცა-მოწყნდილი დარი: „მაისის ია-კამა დარი იდგა“ 58,20; დაკამება დაწყნარება (დარისა); დაკამებული დარი წყნარი დარი.

-იანა -ურთ, -იანად; „შენიან, დედ-მამაშენიანა“ 46,8 შენითა და დედ-მამაშენითურთ, შენიან დედმამაშენიანად; „შენიან, შენი ჭირისუფლიანა“ 49, 14.

იგი 2,27; 3,2 და სხვ. ის; იგინს 57,2 მათ, იმათ.

-იზა -ისთვის: იმიზა 10,22 იმესთვის; ამის გულიზა 30,19 ამის გულისთვის; რაღაიზა 43,27 რისთვისდა; ამიზა 49,7 ამისთვის; წაზლიზა 56,22; არცეთიზა 57,1; ზროზიზა 64,23 პროზისთვის.

იი 69,17; 70,2 (<იგი) ის. ზოგჯერ ნიშნავს: „ეგ“ მაგ.: 13,14; იმ (ირიზ ბრუნვებში) ასევე ზოგჯერ ნიშნავს: „მაგ“ მაგალითად: „გველი დაგეკიდა იმ ენაზე“ 4,24.

იმ ნ. იი.

იმდენზე, იმდონზე 45,22; 57,26 იმდენად.

იმდონი 15,6 იმდენი.

იმიზა ნ.-იზა.

იმისთანაი 2,23; 3,28; 6,17 და სხვ. ისეთი.

იმისთანაობა 62,16 ისეთი რამ; ცუდი ქცევა: „ჩემ სიცოცხლეში იმისთანაობა გულში არ გამივლია“ 60,1.

იმნაირი სხვანაირი, ცუდი ყოფაქცევისა: „შენ მაინც გიფიქრებია ვითამც მე იმნაირი ქალი ვიყო“ 60,2.

იმფერი 58,15 ისეთი.

იპროწავდენენ (ტუჩებს აღმა) ნ. პრუწვა.

ისევ-ისევ 13,7 ისევ-ისე.

ისეველე, ისევე 50,3; 56,12 ისევ.

ისლი 5,5; 16,18 ლელის მსგავსი მცენარეა. იხმარება სახლის სახურავად.

იფ 41,12 ვიში!

იქით შემდეგ (ითქმის დროზე): „ჩემა თვალმა აღარ გნახოს ამას იქით! შენ დღეის იქით აღარ გყავს არც დედ-მამა და არც და-ძმები“ 68,7.

იქინეი 2,23; 29,6; 65,7 1. იქ; 2. ზოგჯერ: მანდ: „რა ვიცი, თქვენ გქონდა იქინეი“ 71,7.

იქნა ნ. ქნაი.

იჯგიმებიან ნ. ჯგიმვა.

პ

კადრება შეფერება: „ბატონიშვილის ქალს ეკადრებოდა ჩემი ჯერან ქმართ“ 4,4. ...შეეფერებოდა..; „აი, რა ჯერანის საკადრისიაო!“ 29,10 ეს რა ჯერანის შესაფერისიაო.

კაი 3,28; 4,1 კარგი; კას 10,19 (მიც.) კარგს; კარქა 10,2, კარქათ 17,22 კარგად.

კაი სულიერი (კაი სურიელი) 36,30 კარგი ადამიანი, კეთილი, უვნებელი, კარგი არსება. საწინააღმდეგოა: ავი სულიერი (ნ.).

კაკალი: „ჩემი თვალთ დევინახე კაკალი გული“. 43,29.

***კამა** ნ. ია-კამა.

კანოლი 50,24; 57,13 კანონი.

კარდალი 15,21 სპილენძის ქვაბი.

კარზე გადაშეება (გადაშობა) გარეთ გაშეება: „ცოცხალს არ გადუშობდი კარზე!“ 43,13; „კარზე აღარ უშვებდნენ“ 68,15 კარიდან აღარ უშვებდნენ, კარიდან აღარ უშვებდნენ, გარეთ, არსად აღარ უშვებდნენ.

კარქა, კარქათ ნ. კაი.

კაფსვა ასო-ასო აჭრა დაკლული საქონლისა: „ვინ ახალ დაკლულ თხას კაფსავდა“ 25,21.

კალამ 52,29; 71,13 და სხვ. კინალამ (შდრ. კილამ).

კახა 37,8 მეძავი, ცუდი ყოფაქცევის ქალი. აქიდან: საკახპო 46,28 სამეძაო.
კეთულობს უკეთესდება; უფრო კარგი ხდება; „რომ დუუკვირდები და დუუკვირდები სულ კეთულობს შენ თვალში“ 30,17.
კელევერი 15,25; „საქონლის ზურგის ხერხემლის ამონაჭერი, სუკი“ (თ. კიკვაძე) ან კელავერი ილ. ჭყონიათი: „დასაკლავ საქონლის გვერდების ნაწილი, რომელიც ბეჭქვეშაა დაფარული“.
კვერნაი 46,3 კვერნა.
კვტომა კვდომა; ნაკვტავი 6,9 ნაკვდავი, ნაოფლარი, ნაღვაწი.
კიდავ 56,23 კიდევ.
კითხვება რჩევინება: „დადიოდა მკითხავენთან და აკითხვებდა“ 7,10 აკითხვინებდა, არჩევინებდა მკითხავს.
კირიალესონი 22,20; 22,21 კრიალოსანი.
კისერბატონები 68,24 ყელჭირვება, ქუნთრუშა (?) (თითქო ზოგჯერ ხუნაგიც უნდა იგულისხმებოდეს).
კისერ-მოსატები 29,19 წყევლა.
კილამ 53,1 კინალამ.
კლტეი 55,20 კლდე.
კოჭოპი კოჭოპი, პატარა ქოთან; კოჭპით 40,10.
კურო (მრავლ. კურუები) 6,11 საყვარელი (კაცი).
კურცხალი 29,14 ცრემლი.

ლ

ლა 70,2 რა (ბავშვის ენით).
ლამბი 2,25 1. ბლანდი საკერავისა 2. გადატ.: გაუხერხებელი, სუსტი ნებისყოფის ადამიანი.
ლაპარაკი 27,10; 60,15 (დაბეჭდილია შეცდომით: ლაპარაკი); 61,11 ლაპარაკი; სალაპარაკო 60,20 სალაპარაკო; ილაპარაკო 60,22.
ლოგინი ტახტი; „დაჯდომის დროს ლოგინმა თუ იატაკმა დაიჭრიალა“ 58,3.

მ

მაგიორი 37,1 მაგიერი; მაგიორში 3,25; 15,11; 24,20 სამაგიეროდ.
მადლობა: „რომ ღმერთს მადლოდე“ 53,7... მადლობდე.
მაიმუნი ეპითეტი ულამაზოს აღსანიშნავად: „შევართვიეთ აი მაიმუნი ცოლათ“ 4,5; „აგი მაიმუნი შევირთე და ხედავთ, ეგეც რაებს მიბედავსო“ 39,1.
მამაშენისას 46,8 მამაშენის ოჯახში.
მამულეზა მამულად ქცევა, მამულის გაშენება; ვამამულეზ – მამულად ვაქცევ; უმამულეზია: 6,2 მამულად უქცევია, მამული უშენებია.
მარა 3,2; 34,8; 54,2 მაგრამ.
მართლება: მემართლება 3,9 ახია ჩემზე, ღირსი ვარ, მეკუთვნის; ემართლები 3,23, ღირსია შენგან, ახია მასზე; „რას მემართლებოდენ“ 19,22 რას მერჩოდენ.

მარჩიელი 14,13 მკითხავი (ეგნ. ნინ.).

მარჯვე ყოჩალი: „ყველას მადლობას ეუბნებოდა მარჯვეთ გარჯისთვის“ 16,28.

მასიკელი 29,10 კაცის სახელია.

მასტავლებელი 52,4 მასწავლებელი.

მაქ 27,9; 48,3 და სხვ. მაქეს.

მაშვინ 7,10; 45,25 მაშინ.

მაშვინდულა 58,1 მაშინდებურად, როგორც მაშინ.

მაშვინე 14,18; 14,21 მაშინვე.

მაშინათვე 52,10 მაშინვე.

მაცათ ნ. ცლა.

მგმნობარე 61,2 მგრმნობიარე.

მდომე 9,20 მდომი, მსურველი.

მებანქოე, მებანქოვე 14,25; 14,26: 19,6 და სხვ. მკითხავი, რომელიც ბანქოს (სათამაშო კარტის) საშუალებით მკითხაობს.

მედიდური 8,19 ამპარტავანი, ამაყი, თავმომწონე.

მეზობლისას 51,23 მეზობლის ოჯახში.

-მეთქინ 2,13; 52,28 -მეთქი, -თქვა, -თქო. -მეთქინ იხმარება მხოლოდ პირველ პირთან მაგ. „დამეთხუეთ-მეთქინ, გიჩივი“, 2,29; „ნამეტარს ნუ გავჰყო-ბით-მეთქინ, ვჩივი“ 10,20 და სხვ. მეორე პირთან იხმარება -თქვა (ნ.)

მეიცაი ნ. მოცთა.

მეკურტნე ცხენი 5,21 საპალნის ცხენი.

მემართლებოდნენ ნ. მართლება.

მემაჯე 14,12; 14,15 მკითხავი, რომელიც მაჯის საშუალებით მკითხაობს.

მენაღლება 46,25 მენაღღლება.

მეოჯახე 5,3 ოჯახის ერთგული: 11,21 დიასახლისი.

მესუსტება ნ. დასუსტება.

-მეტი ნ. -გამეტი.

მეწველე 5,8 მეწველი.

მეხუთოე 14,13 მკითხავი, რომელიც ხუთოს საშუალებით მკითხაობს.

მთხილი ნ. სიმთხილე.

მიზნედილი (ფერი): „ცას რაღაც მკრთალი მიზნედილი ფერი ედო“ 7,20.

მიგაგნებს 2,24 მოგაგნებს.

მიერთო საქმე ნ. მორთვა საქმისა.

მიესრობი ნ. მოსრებ.

მივალ 52,3 მივდივარ.

მიმოწმება დამოწმება, დადასტურება; „მებანქოემაც კი პირველი ორი მკითხავის სიტყვებს მიემოწმა“ 19,5 დამოწმა; „მიემოწმა დედას ქალიშვილმა“ 33,18.

მიწამ 51,5 ვინემ.

მის დღეში 4,24 მუდამ, თავის დღეში.

მიტანება მიყოლება; „ბევრჯელ ღამე დღეზედ მიუტანებია მუშაობაში“ 5,18,„ მიუყოლებია...“

- მიტანება** თვალყურის დევნება: „გლეხის ქალებში ატანდა თვალყურს“ 6,13. იტყვიან: თვალყური მიატანე (ან: თვალ-ყურიატანე) თვალყური ადევნე.
- მიტიება** მიტოვება: „მიგიტებ ამ ოჯახს“ 27,2.
- მიუჩნდა** (სასხვ. ქც.) 27,13 მიაჩნდა: „ამ შემთხვევაში კი სამართლიანად მიუჩნდა ზალიკას ძალის მოხმარა“ 22,14.
- მიქენი** ნ. ქნაი.
- მიჩნევა** ნ. მიუჩნდა.
- მიწა-გასახეთქი** 29,5 წყევლაა.
- მიხავს** 45,18 მიჰყავს.
- მიხთენა** მიხვდომა: მიხთი 15,3 მიხვდი; მიხთები 26,4 მიხვდები მივხთი 34,2 მივხვდი.
- მოზარდვა** შეზარდვა, ზარდით დაფარვა. საერთოდ: მცენარეულით დაფარვა: „ხავსი მოჰკიდია, სუროთი მოზარდულა“ 1,10.
- მოზუზა** მოკუმშვა, მოკრუნჩხვა; „როცა შეამჩნია, ძალზე მიჰკრეტენო, სულ მთლად მოიზუზა 20, 12.
- მოგესრობა** ნ. მოსრება.
- მოგიკტი** ნ. მოკტომა.
- მოდავე** 3,11 ვინც დავობს, ჩხუბობს.
- მოდებული**: „ეზოზედ მოდებილი საჩეხი“, 5,13.
- მოვასარი** ნ. მოსრება.
- მოვხვე** ნ. მოყოლა.
- მოზდილი** 5,12 მოზრდილი.
- მოთმენა**: მეითმინე 53,6 მოითმინე.
- მოთქმა** ხმამაღლა დატირება გარდაცვალებულისა: „ხვარამზე რამდენიმე თვეს მოსთქვამდა და ტიროდა შვილებს“ 72,14.
- მოკატუნება**: „ყოლიფერში გაბედული ელისაზედ ეხლა ისე დამორცხდა, ისე მოკატუნდა, რომ ერთხელაც არ აუღია თავი ზევით“ 42,20.
- მოკვლა**: მომაკვლიებს 6,11 მომაკვლევენებს; „ნეტაი მივეკალი“ 70,23... მოვეკალი.
- მოკტომა** მოკვდომა; მოგიკტი 30,13 მოგიკვდი; მომიკტება 17,26 მომიკვდება; მოვკტე 20,19 მოვკვდე; მომიკტეს 33,2 მომიკვდეს.
- მოლაზონი** 29,16 1. მონაზონი (ქალი). 2. გადატანით: დედაბერი, მოხუცი ქალი.
- მომაკვლიებს** ნ. მოკვლა
- მომძულვარე** 39,9 მოძულე.
- მონდომება** მოსურვება: „ახლა მოგინდა უპატრონოთ ბუნდრუკი“ 2,21: „ვინც ნამეტარს მეინდომებს“ 30,5... მოისურვებს.
- მოპეპლული** მოწინწკლული; „მიწისფერი ჩითი კი ვარდის სახე ლაჟვარდი ყვავილებით იყო მოპეპლული“ 33,16.
- მორთვა** (საქმისა) მოწყობა, მოხერხება საქმისა; „ესე მეირთო ჩემი საქმე“ 53,28 ისე მოეწყო ჩემი საქმე; ვერ მოვრთე, ვერ მოვაწყვე, ვერ მოვახერხე.
- მოსაკიდი** ხელისა, ფეხისა 70,8 მოსაჭიდებელი.

მოსაღამოვება, მოსაღამურება შეღამება, მოსაღამოვდა 4,10; 65,25 შეღამდა.

მოსაშვალე 65,21: 67,15 საქმის გამრიგებელი; შუამავალი.

მოსიამე 32,10 მამებელი, მასიამოვნებელი.

მოსიმდერე 41,5 მომდერალი.

მოსრება მოსწრება; მოგესრობა 3,3 მოგესწრება; ვერ მოვასარი 43,4 ვერ მოვასწარი; მიესრობოდა 43,11 მოესწრებოდ; მიესრები 69,8 მოესწრები.

მოტყრომა მოტყდომა: მოტყტა 29,19 მოსტყდა.

მოქცევა გახდა, გახდენა: „ვინცხამ ასე მომაქცია 4,22 ვინც ასე გამხადა.

მოღალული 56,10 მოღლილი.

მოყოლა 1. ამბობა, მოთხრობა: მოვხვე 11,19 მოვჰყვე, გაიმბო. 2. „გვირგვინი მოხობა“ 24,21 გ. მოჰყვება.

მოყვარე 17,18 მოკეთე, არა სისხლით ნათესავი.

მოწიფული ასაკში შესული; მოწიფულობა 13,16.

მოწყობა ერთმანეთში შეწყობა, შეთანხმება; მოვწყვით შევთანხმდით; მოწყვენენ 12,5 მოეწყვენენ, შეთანხმდენ.

მოწყობა საქმისა: „მიეწყო საქმე“ 54,3 მოეწყო საქმე.

მოცთა მოცდა; მეიცაი 20,29 მოიცა(დე), დაიცა(დე).

მოცმა მოცვა; მოუცვამს 1,16; 1,18 მოუცავს.

მოძებნა პოვნა; „იგინზე უკეთესი პირის და სიმართლის ადამიანები არ მეიძებნება“ 54,2... არ იპოვება.

მოხარჩვა მოხარშვა; „უნდა მეიხარჩოს“ 15,24 უნდა მოიხარშოს.

მოხმობა 12,20 მოწოდება, დამახება.

მოხობა ნ. მოყოლა.

მოხუცი ნ. სიმოხუცე.

მტერობა 37,25 მტრობა.

მტყუანი, მტყვანი 4,22; 26,26 დამნაშავე, არა მართალი.

მტყუენება ნ. გამტყუენება.

მუალ, მუვალ 60,18; 13,23 მოვალ.

მუუკარებელი 60,3 მიუკარებელი.

მუყაითი 5,2 ბეჯითი, საქმის ერთგული: მუყაითად 13,25 ბეჯითად; საქმის მუყაითია საქმის ერთგულია.

მშრალი ხორცი უწვნო ხორცი, უბრალოდ მოხარშული; „მშრალ ხორცად მოსახარშავს...“ 15,21 უბრალოდ მოსახარშავ ხორცს.

მწამობს ნ. დაწამება.

მწუნობს ნ. დაწუნება.

მკლეი 42,26 გამხდარი, ხორცნაკლები.

ნ

ნადი 3,16 მამითადი.

ნავახშმევს 12,8 ვახშმობის შემდეგ.

ნაკვტავი 6,9 ნაკვდავი, ნაშრომი, ნაოფლარი.

ნალია 5,7; 18,7 „სასიმინდე“ (ეგნ. ნინ.).

ნამეტარი 3,6; 10,12; 10,18 და სხვ. ძალიან, მეტის-მეტად-ნახელავი 1. ხელიდან გამოსული, ნაკეთები, გაკეთებული; 2. ნაჩუქარი, მოძღვნილი: „ამას წევიღებ, ნენაის ნახელავია“ 48,12; „შენი ნახელავი მრავალ წელს“ო იციან დალოცვა რისამე მიწოდებაზე.

ნდომება ნდომა; ნდომებიან 28,14 სდომიათ; ზდომებია 21, 18 სდომია; ზდომებოდა 43,3 სდომოდა: უნდებიან 32,20 უნდათ (ნ. მონდომება).

ნება ნ. უნებური.

ნენაი დედა. „ნენაი“ იხმარება მიმართვის შემთხვევაში ან საკუთარ დედაზე მაგ.: „ვის, ქალო, ფუი ნენას“?! 3,22; „ნენამ ძალათაი შეართვია შენი თავი“ 3,24; „ნენას და ჩემ დას ავი სიტყვა არ ჰკადრო“ 38,14; „ჩემი ნენაი, შენებურა გულით მეინდომე, ჩემი ნენაი!“ 42,10. წოდებით-ში,თუ წინ „ჩემი“ ერთვის. მაშინ სახელობითის ფორმა იხმარება „ნენაი“ (42,10) ისე კი „ნენავ“ ან „ნენა: „აბა შენ იცი, ნენავ ეცადე, ეცადე“ 42,4 ან: „ნეტაი, ნენავ, შენ იცი, ნენავ, ეცადე, ეცადე“ 42,4 ან: „ნეტაი, ნენავ, შენ და ბაზიდას უწინ ფეხი მოგტეხოდა“ 28,26; „ნენა, ლაა იო“ 70,2. საერთოდ კი დედას ხმარობენ: „შენ მაინც მის-მეტი ხათრი და მორიდება არ გაქ შენი დედის და დის!“ 9,4; „ჯერ დედა და დაი და-გვკალი და მერე შეირთე!“ 9,7 და სხვ. (შდრ, ბაბაი).

ნეტაი 28,26; 34,17 ნეტავი, ნეტავ.

ნიგოზი როგორც კაკალი, ისე მისი შინარსი; აქიდან: ნიგვზის ხე, 5,13 კაკლის ხე.

ნიდაყვი 34,11; 54,29 იდაყვი.

ნწვალეზა 3,4 წვალეზა: მანწვალეზა 13,16 მაწვალეზა; ვანწვალეზ ვაწვალეზ; ვნწვალეზ ვწვალეზ.

ო

ოდა 72,25. ფიცრული სახლი, იატაკიანი, ხის ან ქვის ბოძებზე დადგმული.

ოსიკელაი 29,7 კაცის სახელია.

ოღონ 90,29 ოღონდ.

პ

პარპალი ნ. გაპარპალება.

პარტახი 1,1 „უპატრონოდ დარჩენილი სახლ-კარი და მიდამო“ (ეგნ. ნინ.).

პასუხი: პასუხოზა 64,11 უპასუხებდა.

პატივეცემა 6,30; 36,18 პატივისცემა.

პაწაი 6,7; 13,13; 52,28 და სხვ. ცოტა, პატარა.

1. **პირი**: „ჯერანს შენც კარქათ იცნობ რა პირის ბიჭია“ 17,22; „მე კაცს მიძახიან, პირი მაქ“ 28,9; „მართალი და პირიანი ოჯახია“ 11,23 სიტყვის ამსრულებელი, სიტყვის არ. გამტეხი; პირმართალი 28,8 სიტყვა-გაუტეხელი.

2. **პირი** ნ. თითო პირი.

პირიანი ნ. პირი 1.

პირისფერობაი. 43,9 პირფერობით.

პირმართალი ნ. პირი.

პირობაში: „ჩემ პირობაში ბაბას, ნენას და ჩემ დებს და ძმებს მოკლავს“ 49.15, ჩემ მაგიერ, ჩემი გულისთვის. იტყვიან: „რა პირობაში?“ ან „რაის პირობაში?“ რისათვის?, რის გამო?.

პიჯვარი 1,22 პირჯვარი.

პლანი 14,3 გეგმა.

პრუწვა (ტუჩისა) მრეზა; „იპრუწვანდენ ტუჩებს აღმა“ 30,4 იმრიზებოდნენ.

რ

რაგა 3,20; 4,1; 8,28 და სხვ. როგორ; რავაღა 56,4 როგორღა.

რაგაი 3,28 რაგვარი, როგორი: რავაიც 31,28 რაგვარიც, როგორიც.

რაი 6,8; 52,27 და სხვ. რა.

რა იქნა? 71,6 რა მოუვიდა? სადაა?; „რა იქნა ეს ადამიანი?“ 2,2.

რამდონი 14,20: 53,19 რამდენი; „რამდონზე ვაგვიანებ, იმდონზე ვარესია“ 57,25 რამდენადაც ვაგვიანებ, იმდენად უარესია.

რაპორტი 71,28 მოხსენება.

რაფერ 17,17 როგორ, რანაირად: რაფერი 13,19 როგორი.

რალაი 20,21; 64,14 რალა; რალაიზა 33,27; 69,5 რისთვისღა, რატომღა.

რალამც 20,23; 33,23 და სხვ რაკი, რალაი.

რაც დღეს 2,11 რა დღესაც: რაც ქალს 54,9 რა ქალსაც.

რაცხა 9,5; 29,5; 54,2 (რაც-ღა) რალაც.

რეზა ნ. რეიზა.

რეიზა 9,1; 12,1; რეზა 2,11; 57,4 რატომ, რისთვის.

რიდი 27,23; 32,25 მორიდება.

***რიოზაი** ნ. შავერიოზაი.

რისინი ნ. გარისინება.

რიხიანი 9,17 ლაპარაკის კილოთი შთაბეჭდილების მომხდენი.

რიუმეკა 16,14 ფეხიანი პატარა სასმისი.

როის 71,12 როდის.

როის როდი: „ზოგიერთებს როის გავს ბიჭებზე რომ უჭირვენ თვალი“ 42.7.

როიცხა [როდესაც-ღა] 1. როდესაც: „როიცხა კარქა გეიცნობ“ 30,20. 2. ოდეს-ღაც.

რომე 38,1 რომ.

რღოვა რღვევა: „აღარ დეირღოვა“ 53,18 აღარ დაირღვევა.

რძე და ღვინისფერი: „ერთი ქერა და მორე რძე და ღვინისფერი 23,6.

რჯულიერი სჯულიერი,კანონიერი (მეუღლე), საეკლესიო წესით შერთული: „ჩემი სახელი ადევს, რჯულიერი ცოლი ქვია“ 46,29.

ს

სა 2,27; 3,1 და სხ. სად.

სადამდი 57,17 სანამ, ვიდრე.

სადე 19,13 სადა, უბრალო; სადეთ 30,15 სადად, უბრალოდ.

საიმგვართ სხვანაირად, ცუდი განზრახვის შესასრულებლად: თავს შამოგაკ-ლაჲ და საიმგვართ არ დაგნებდები“ 60,10.

- საკახპო** 46,28; 49,19 სამეძაო (ნ. კახპა).
- საკადრისი** 29,10 შესაფერი (ნ. კადრება).
- სამშაფათი** 61,17 და სხვ. სამშაბათი.
- სანამდი** 28,27 სანამ, ვიდრე (ნ. სადამდი).
- სანაყი ქვა** 4,18 როდინის ქვა, ფილთაქვა.
- სასაქმო** 34,10 საქმე.
- საფაროშო** 17,2 საფარეშო, მოსართავ-მოსაკაზმავი სახლი.
- საქმე**: „არა, არაა ჩემი საქმე“ 6,12. არა, არაა ჩემი შესაფერი. იტყვიან: „არაა ჩემი საქმე ქალი“ – არაა ჩემი შესაფერი. ჩემთვის გამოსადეგი, ქალი: „არაა მისი საქმე“ და სხვ.
- საქმება**: 1. საქმეებს 45,18 1. აკეთებინებს, აქნევინებს. 2. საქმეს ავალებს.
- საქციერი** 36,14 საქციელი.
- საღავათი** 11,1 შეღავათი.
- საღამო** ნ. მოსაღამოვება.
- საღტარი** ნ. სახტარი.
- საყანე** 5,12 სახნავ-სათესი (ნ. ყანა).
- საჩეხი** 5,13 პატარა ტყე, რომელშიაც ჩეხენ ყოველდღიური საჭიროებისათვის შემას, წნელს, სარსა და სხვ.
- საცხა** 47,28 სადღაც.
- საწყევლეელი** 2,20 საწყევლი.
- სამღვარი** ნ. უსამღვრო.
- სახარჩოე** 15,21 ხარჩოსთვის გამოსადეგი ხორცი.
- სახლისკაცი** 21,14 მეგვარე.
- სახტარი** 29;12; 30,14; 47,1 საღტარი 19,2; საყდარი.
- საჯიქიო** 15,23 ღორის ზურგის წინა ნაწილი.
- სენაკი** 72,15 მონაზვნის სახლი განკერძოებული.
- სიავე**: „შენ მიქენი ყოლიფერი სიავეო“ 3,10 ავი, ცუდი, ბოროტი.
- სიახლოვეს** 3,11; 23,5 მახლობლად: „როცა გაივლიან ამ ყრუ მიდამოს სიახლოვეს“ 1,20.
- სიმბირი** 48,7; 66,28 ციმბირი.
- სიმთხილე** 70,18 სიფრთხილე.
- სიმოხუცე** 11,13 მოხუცებულობა.
- სიმსხო** სისხო, სიმსხვილე; „სხვადასხვა სიმსხო-სიდიდის და სახის ბოთლები“ 16,10.
- სიტყვა** სათქმელი: „შენთან სიტყვა მაქ“, 59.21 შენთან სათქმელი მაქვს.
- სიყვარულობა** 65,26 მოალერსება, მოფერება; „ესიყვარულებოდა ბუნებას“ 58,27 ეალერსებოდა, უალერსებდა ბუნებას.
- სიში** 27,5; 49,16 შიში.
- სიძისას** 49,16; 42,14 სიძის ოჯახში.
- სეტომა** სქდომა: „მიწა გამისკტა“ 29.2 მიწა გამისქდა.
- სღვა** სიარული: „სღვაზე არ დამინახოს“ 70,18.
- სპიკა** 71,6 ასანთი.
- სტავლული** 70,6 სწავლული, ნასწავლი.

სტეარინის სანთელი 16,14 ქონის სანთელი.

სტოლი 16,7 მაგიდა.

სტორეთ 14,19; 34,2 და სხვ. სწორედ.

სუ! 89,8; 70,11 ჩუ!

სურო მუდამ მწვანე, წამკიდავი მცენარე, რომელიც ხეს ეზრდება: „ხავსი მოჰკიდია, სუროთი მოზარდულა“ 1,10.

სუსანაი 16,29 ქალის სახელია.

სწყენენ ნ. წყენა.

სხაპი 20,27 ფრინველის დასაჭერი მახე; „სხაპში ვარ გაბმული“ 20,19 ჩაჭერილი ვარ, გაბმულივ ვარ მახეში.

სხვაი 7,3; 10,22; 40,18 სხვა.

სხვაფერ, სხვაფერათ სხვანაირად, სხვამხრივ: თვალტანადობაში ქე მოვტყუვდით და სხვაფერ მაინცს დარჩეს ჯერანის მოსიამე და მორჩილი“ 32,10; „სხვაფერათ შეექნა გული მაზე“ 62,24.

სხოგან 40,9 სხვაგან.

სხომის 14,20; სხუმის 71,12; სხვა დროს, სხვა ჯერ.

სხუმის ნ. სხომის.

სჯული 21,242; 22,1 რჯული.

ტ

ტანება ნ. მიტანება თვალ-ყურისა.

ტეფრი 1,15 ხშირი ტყე.

ტკბილი 55,13 ტკბილი: ტკპილათ 51,6 ტკბილად.

ტომარაი 52,23 ტომარი.

ტორცხნა ტყორცნა: „აქ რძალმა რაღაც მწარე სიტყვა შემოსტორცხნა მულს“ 38,4... · შემოსტყორცნა.

ტყუვილი 13,11 ტყუილი; ტყუვილად 17,15 ტყუილად.

ტყულაი, ტყულა 32,28; 33,7; 70,12 ტყვილად, უბრალოდ.

უ

უგვირგვინოდ 49,21 ჯვარდაუწერლად.

უვარობდა 32,28 უარობდა.

უთვალადო 40,26 ცუდი შეხედულებისა. ულამაზო (ნ. თვალადობა).

უთოფოთ მოუკლავად: „უთოფოთ ვერ გადამირჩება“ 17,20 მოუკლავად ვერ გადამირჩება; „აგი რომ ვქნათ, უთოფოთ არ გაგვიშობენ“ 21,7.

უთქმან 14,20 უთქვამთ.

უკინ 64,25 უკან.

უმამულეზია ნ. მამულეზა.

უმორჩილობა ურჩობა, (და)უმორჩილებლობა: „ჯერან უმორჩილობას ხედავდა და ცეცხლდებოდა“ 38,29.

უნდებთან ნ. ნდომება.

უნებური ნებადაურთავი, ვისიმე სურვილის საწინააღმდეგო: „იგი კაცათ არ მიხსენებია, ვინც დედის უნებურს იზამს“ 6,21; უნებურად 45,29 ნებადაურთავად.

ურთხელა 1,14 ურთხელი, უთხოვარი (ხეა, რომელსაც ამჟამად ზოგი, რუსულის გავლენით, წითელ ხესაც ეძახის).

ურიგო ნ. ურიგობა.

ურიგობა 10,3; 31,7 უწესობა.

უსაძღვრო 38,23; 39,3 უსაზღვრო.

უუთავდება ნ. ათავება.

უქმი 36,9 უქმე; უქმ დღეზე უქმე დღეს.

უცფათაი 43,4; 56,14 და სხვ. უცბად, უცებ, უცაბედად.

უწინ 1. მანამ: „მამიდაშენს რეიზა: არ დუუდგა უწინ თვალები და არ მოტყუა ფეხი“ 29,18. 2. პირველად: „უწინ არ გეჩვენება კაი“ 30,16; „-არა ქალბატონო, ესე უწინ ერთი შეხედვით ვერ მივხვით“ 34,1.

უჭირვენ ნ. ჭირვა.

უჯდა ნ. ჯდომა.

ფ

ფარდაგი 30,29 ნოხი.

ფაჩხუნი: „ლუკაც ვითომ სცემსო, უფაჩხუნებდა თავის პატარა ხელებით დედას სახეზედ“ 50,28.

ფაცხა 1,11; 5,7 მოწწული ქოხი.

ფელიკი დიდი ნაჭერი, ფეშხო (?): „ვინ ახალ დაკლულს მსუქან ღორს იღებდა ფელიკ-ფელიკად“ 15,23 ვინ ახალ დაკლულ მსუქან ღორს იღებდა ნაჭერ-ნაჭერ. აქიდან: დაფილეკება დახევა, დაჭრა ტანსაცმელისა თუ სხვა რისამე დიდ ნაჭრებად ან დაღება კარებისა; დაფილეკებული დახეული, დაფლეთილი; დაფილეკებული კარები დაღებული კარები...

ფელიკ-ფელიკად ნ. ფელიკი.

-ფერ, ნ. სხვაფერ, რაფერი, იმფერი, აფერი და სხვ.

ფერდო 1,5 ფერდობი, ფერდი.

ფერვანი 1. ფეროვანი, ფერიანი, ფერებიანი 2. კომპოზიტში თეთრფეროვანი 37,4 თეთრი.

ფებათ ნ. ფეხი.

1. **ფეხი** ფეხადობა: „იმ ქალის ფეხზე თქვენი ოჯახი წვიმაში რომ წყალი მატულობდეს ესე იმატებსო“ 14,16; „მელანიას ფეხზე უკუდმა მიდიოდა მათი ოჯახი“ 47,5 (ნ. ავ-ფეხი).

2. **ფეხი**: ფეხათ მოსრება ერთი ფეხის ნაბიჯით მოსწრება; „ფეხათ მოგასარი“ 14,12 ამ წუთს მოგისწარ, აი ეს-ეს არის მოგისწარ; ფეხათ გაგასრო ერთი ფეხის ნაბიჯით გაგასწრო.

ფეხ-ამოკვეთილი ფეხის დადგმის საშუალება წართმეული, ნება-წართმეული: „სუსანაი სულ მთლად ფეხ ამოკვეთილი იყო სიძის სახლიდან“ 40,24 სუსანას ნება არ ჰქონდა სიძის სახლში ფეხის დადგმისა.

ფთა 47,22 მთა.

ფთხილი 6,6 და სხვ. ფრთხილი.

ფილეკი ნ. ფელიკი.

ფილი 4.17 როდინი.

ფინთი 1. ცუდი, 2. განავალი: ქათმის ფინთი 44,17; 44,18 ქათმის სკინტლი.

ფანჯალი 16.11 ფინჯანი.

ფიქრა (< ფიქრვა) 57,22; ვფიქრე 50,9 ვიფიქრე. ვფიქრე მრავალგზისობას გამოხატავს გურულში, ვიფიქრე კი ერთგზისობას. ფიქრავდა 69,18 ფიქრობდა.

ფიქრება ფიქრი, მოფიქრება, დათანხმება, გადაწყვეტილება: „ბიჰს ცოლი ვერ აფიქრებო?“ 10,7 ცოლის შერთვაზე ვერ დათანხმე? ცოლის შერთვა ვერ გადააწყვეტინე?; „წასვლა რომ ვიფიქროთ, არც ერთს ცოცხალს არ გაგვიშობენ“ 21,13 წასვლა რომ დავაპიროთ, გადავწყვიტოთ..., წასვლა რომ გულში გავივლოთ...

ფიქრი ნ. ფიქრება, ფიქრა.

ფაცარი ნ. ფიცრულა სახლი.

ფიცვა ფიცავდა 33,7 უარყოფდა, იფიცებოდა, იფიცებდა; ფიცულობდა 35,18 იფიცებდა.

ფიცილი 35.21 ფიცი, (და)ფიცება.

ფიცრულა სახლი 5,6 (კნინ. ნ. ა.) პატარა ფიცრის სახლი.

ფიშტო 56,11 დამბაჩა.

ფოსტის ფული 6,1 მეფის დროინდელ რუსეთში საფოსტო გადასახადი.

ფოტინაი 48,14 ქალის სახელია.

ფრენა ნ. აფრინა.

ფუთა 48,6; 48,21 და სხვ. ფოტა, ბოხჩა.

ფუი ზიზღის გამოსახატავად: „ფუი, თქვენ ქალობას“ 3,17.

ფურტნა (ზოგჯერ: ფურტყნა) ფურთხება (მეგრ. ფურტინუა) აფურტნი 3,25 აფურთხებ. ამბობენ: იფურტნება იფურთხება, აფურთხებს.

ფუშვა შლა, დამლა, ჩაშლა: „აი საქმე რომ ახლა დეიფუშოს“ 17,26... დაიშალოს.

ფურთხვა ნ. შეფურთხვა.

ფურჩული, ფურჩუნი 29,8; 20,5; 20,9; 43,22 ჩურჩული.

ფუხარაი 18,10 „დატაკი“ (ეგნ. ნინ.).

ფჩხილი 65,6 ფრჩხილი.

ქ

ქალიჯან 12,3 და სხვ. ქალის სახელია.

ქალტა 65,26 ბაკი, ეზოსთან შემოღობილი ადგილი საქონლის დასამწყვდე-ვად.

ქახალდი 43,30 ქალალდი.

ქე 11,20; 11,24; 26,4 და სხვ. (< ქვე დადასტურებითი ნაწილაკი კი; ქემაინც 27,10.

ქვეყანა მხარე: „ჩვენ ქვეყანას იგინზე უკეთესი პირის და სიმართლის ადამიანები არ მეიძებნება“ 54,1.

ქვეყნის შარა: „გამომდგარხარ ქვეყნის შარაზე“ 3,7 საქვეყნოდ, საჯაროდ.

ქთამი 26,5 ქრთამი.

ქიაფი 71,6 „სპიჩკა“ (ეგნ. ნინ.), ასანთი.

ქნაი ქმნა, ყოფა; „შენ მიქენი“ 3,9 შენ მიყავი: „ღმერთმა გიქნა თქვენ იმისთანაი კაი, რავაიც მე მიქენით“ 3,28; გიქნიან 10,2 გიქნით.

ქნაი: რა იქნა 65,1 რა მოხდა; ქნილა 55,28 მომხდარა.

ქონება ქონა; „სხვაი საქმე არ მქონებია“ 10,23 სხვა საქმე არ მქონია; ქონებია 19,7 ჰქონია.

ქრისტიანულა 47,1 ქრისტიანულად.

1. **ქცევა** ნ. ჩაქცევა, დაქცევა, მოქცევა.

2. **ქცევა** 5,11 მიწის ზომა 900 კვ. საჟენი.

ღ

ღვინის ფერი ნ. რძე და ღვინისფერი.

ღოჯე კედლის ფიცრების ერთმანეთში გაყრით შექმნილი გარეგანი კუთხე გამოშვებული. „... კედლები სტიქიონთ ძალით გაშავებულა, აქა-იქ ღოჯებში დამპალა კიდეც“ 1,9. აქ მოცემული ფორმის მიხედვით მხოლოდობით ღოჯი უნდა გვევარაუდებია, მაგრამ ღოჯე იხმარება.

ყ

-ყა ნ. ყველაყაი.

ყანა 4,11; 7,22 სიმინდის ნათესი; საყანე 5,2.

ყამახი 1. გლეხი 6,9; 57,14. 2. ვაჟკაცი, ყოჩაღი 49,4.

ყველაი 17,19; 21,20 ყველა.

ყველაყაი 59,18 ყველა, სულყველა.

ყვინთება ნ. ჩამოყვინთება.

ყმაწვილი 18,17; 23,5 ახალგაზრდა.

ყოლ ნ. ყოლიფერამდი, ყოლიფერი, ყოლკვირაში, ყოლიკაცი, ყოლთვის.

ყოლთვის 30,6; 37,28 ყოველთვის.

ყოლიკაცი 70,11 ყოველი კაცი, ყოველი ადამიანი.

ყოლიფერამდი 10,14 ყველაფრით, ყოველმხრივ.

ყოლიფერი, ყოლიფერი 3,10; 31,15; 42,19 ყველაფერი.

ყოლკვირაში 44,22 ყოველ კვირაში.

1. **ყოფნა** 53,9; 54,8 ყოფა.

2. **ყოფნა**: გეყვენ 2,27 გეყოთ.

ყუნჩი 30,16 ყუჩი, ჩუმი, უსიტყვო უწყინარი ადამიანი.

შ

შა- (პრევერბია) შე-: „თავს შამოგაკლავ“ 60,10; „შამოხედვასაც ვერ ვბედავ“ 60,18.

შავგრუმანი 12,23; 18,21; 18,22; 37,5 და სხვ. შავგრუმანი.

შავრიოზაი 29,5; 29,16 მეტად შავი, ულამაზო ადამიანი.

შარა ნ. ქვეყნის შარა.

შაქრისფერი 37,9.

შეართვია ნ. შერთვა.

შეგართვით ნ. შერთვა.

შემიჩვენა ნ. შეჩვენება.

შემოსტორცხნა ნ. ტორცხნა.

შენდა ნ.-და.

შენებურა 43,9 შენებურად.

შენიან დედ-მამაშენიანა ნ. -იანა.

შენს გამეტი ნ. -გამეტი.

შერთვა: „ნენამ ძალათაი შემართვია შენი თავი“ 3,24 შემართვევინა...; შე-
მართვით 24,5 შემართვევინეთ.

შეტყობა „გაგება; „იქნეი ჩემი ყოფნა რომ შეიტყვენ“ 65,7 ...რომ შეეტყოთ, ...
რომ გაეგოთ; „შენ გულს აფერი შუუტყვია? 60,28 შენს გულს არაფე-
რი უგვრძენია?... არაფერი გაუგია?

შეურაცყოფა 64,4 შეურაცხყოფა.

შეფერება 53,10 შეგუება; „შენი კაი ქალობა იგი იქმნება, მეითმინო და შუუფე-
რო“ 54,6 ...შეუგუო.

შეფურთხება შეფურთხება; შეაფურთხავენ 1,20 შეაფურთხებენ.

შექნა გულისა ნ. გულის შექნა.

შეჩვენება შეძლება; „ყველამ შემიჩვენა“ 56,29 ყველამ შემიძულა.

შეწევა შეწევნა დახმარება; „შეეწიეთ ნადათ დედა-შვილმა ერთმანეთს“ 3,16.
ამბობენ: „ნადი შეიწია“ო.

შეხტომა შეხვდომა, შეხვედრა; შეხტება 30,6 შეხვდება.

შეჯერება დაკმაყოფილება; „რაც უნდა მიინდომო, რაც უნდა აამო, აგინის
გულს მაინც ვერ შეაჯერებ“ო 36,19.

-შიგნით -ში: ცოტა ხანშიგნით 50,14 ცოტა ხანში; ერთკვირე შიგნით, ორდღე-
შიგნით და სხვ.

შით, შიდ 48,16; 70,8; 72,27 შიგ.

შინაყმა 10,28 ბატონის სახლში მოსამსახურე ყმა.

შინჯვა 48,10 სინჯვა.

შონა შოვნა; იშონიდი 4,1 იშოვიდი; ვიშონეთ 10,13 ვიშოვეთ; ვიშონო
40,6 ვიშოვო.

შრობა 43,11 შვრება.

შუამავალი 8,15; 8,17 და სხვ. მაჭანკალი.

შურება (სრ. სახ. დაშურება) დანაწება: „სული არ მშურს, სული!“ 41,22. სუ-
ლი არ მენაწება, სული.

შუუტყვია ნ. შეტყობა.

ჩ

ჩამოყვინთება მჯდომარის ან მდგომარის თვლება, ჩამოძინება; „ესე ტყულაი
ჩამოძეყვინთა“ 35,18 ჩამთვლიმა.

ჩამუვალ 46,8 ჩამოვალ.

ჩაქცევა (სისხლისა) ცოდვის დადება; „რას მერჩოდი, მამიდავ, რომ ჩეიქ-
ციე ჩემი სისხლი“ 19,26... რომ დაიდე ჩემი ცოდვა კისერზე.

ჩაწყვედა ენისა ენის ჩავარდნა, გაჩუმება, ხმის არ ამოღება; „ასე გველსავით
გარისინდება და ჩეიწყვედს ენას“ 36,26.

ჩაჭრა ჩავარდნა, გაბმა რაშიმე, წაგება საქმეში: „ჩევიჭერი ერი კაცი, იგია“ 27,9.

ჩემდა თავათ 61,22 ჩემთავად, ჩემი მხრივ.

ჩემს გამეტი ნ. -გამეტი.

ჩივ: გიჩივი 2,29 გეუზნები; მიჩივა 3,9 მეუზნება; ჩივიან 11,17 ამბობენ; რას ჩივი 53,13 რას ამბობ.

ჩუმათაი 43,22 ჩუმად.

ჩქაროდა 48,16 ჩქარობდა, იჩქაროდა.

ც

ცავ ნ. ცივად.

ცეხლი 36,27 ცეცხლი. ნ. გაცეხლება.

ცთაი 31.20 ცდა.

ციცაი 10,23; 11,21 და სხვ. ქალიშვილი, გოგო; ციცავ 4,3; 10,18; 65,1 (წოდ.) გოგოვ. წოდებითში ზოგჯერ კარგავს წინა მარცვალს: „რა იყო, ცავ?“ 35,9 რა იყო, გოგოვ?

ცლა: მაცათ 27,9 დამაცადეთ.

ცოლყოფილი ნაცოლევი; „ოსიკელაის ცოლყოფილმა თამარამ“ 29,7.

ცოცხლითაი 43,22 ცოცხლად.

ცრუ ნ. ცრუობა.

ცრუობა 45,13; 61,7; 70,11 სიცრუე.

ძ

ძალათაი 3,24: ძალითაი 43,14 ძალად.

ძალითაი ნ. ძალათაი.

ძალუანი, ძალოვანი 3,1; 14,9; 18,25 ძალიანი.

ძალუვან 11,16 ძალიან.

ძადლი ნ. ბერძადლი, აძადლება.

ძეგლი 1. რისამე ხსოვნის აღსანიშნავად დადგმული ქვა (ჩვეულ. წარწერიანი); 2. საფლავის ქვა; 3. (გადატ. სახელი: „მაგრამ ვაჟკაცობის სახელი მაინც დარჩებოდა და ესეც დიდ ძეგლად მიაჩნდა ზალიკას“ 11,9.

ძმაი 15,10 ძმა.

ძმისული 15,11 ძმისწული.

ძულება: ვზულვარ 60,24 (< ვზბულვარ) ვსძულვარ.

წ

წაიშალა ხელი ნ. წაშლა ხელისა.

წაკიდება 3.26; 33,6 წაჩხუბება.

წამოგება წამოცმევა: „ბეჭედი თითზე წამოუგო“ 22,22.

წამოზიდება (გულზე) არევა გულისა; „გულზე წამომაზიდებდა და ველარ დავლევდი“ 56,17.

წამხთარი 31,27 წამხდარი.

წატანება გატანება, გაყოლება: „გახვია ქახალდში და წაატანა დედამის“ 43,30,

წყოფა ხელისა: „უნდოდა ყველგან ხელი წაეყო და მიხმარებოდა“ 16,27 უნდოდა ყველაფრისათვის ხელი შეეველო და მიხმარებოდა. იტყვიან: წაუყო ხელი, ე.ი. დაეხმარა.

წაშლა ხელისა ხელის მიყოფა (იტყვიან: ცემაზე, ქურდობაზე, გინებაზე) „წაიშალა ჯერანმა ხელი ცოლზე საცემრად“ 67,17.

წევიდე 2.27; 3,1 წავიდე.

წევვა, წოვა: „ჩემი მეუბოლები, და მოკეთე ყველაი ვაწვიე“ 17.20; აწოვს აწვევს, იწვევს.

წვრილშვილი 11,13 პატარა შვილები მრავლად.

წვრილმანობა 32,6 წვრილმანობა.

წნელი 5,14 წნელი (ღობის საღობი ნორჩი მცენარე, ან წვრილი ტოტი ხისა).

წმინდათ პატიოსნად: „იმისთანაი ეშმაკური თვალები აქ, რომ წმინდათ ვერ შეინახავს თავსო“ 6,18.

წრიხი 21,6 წიხლი.

წუხარიან 53,23 წუხან.

წუხელის, წუხელი 43,28; 44,13 წუხელ.

წყალ-მოდენილი (თვალებზე): „დიდხანს უმზერდა კოწიას თვალებზე წყალ-მოდენილი“ 41,10... წყლიანი თვალებით.

წყენა: სწყენენ 40,19 სწყინთ; მწყენს, მწყინობს მწყინს.

წყვედა ნ. ჩაწყვედა.

წყლომა. ნ. გაწყლომა.

წული ნ. ძმისული.

წუნობს ნ. დაწუნება.

წულა 48,6. ჩუსტი

ჰ

ჰარტალი მ. ენაჰარტალა.

ჰაჰა 15,25 თირკმელი.

1. **ჰირვა** (თვალისა) ჰერა: „უჰირვენ თვალი? 42.8 უჰირავთ თვალი.

2. **ჰირვა** ნ. დაჰირვა.

ჰირისუფალი 8,11 პატრონი, შინაური, თვისი; საჰირისუფლო გათხოვ. ქალის ნათესავები (ნათესაობა).

ჰისკარი 1,13; 17,12 ჰიშკარი.

ჰუხვა წუხვა, შეჰმუხვნა: „აბა, ამიზა იყო, რომე მე და ნენას წამდაუწუმ გვიჰუხავდი წარბებს“ 38,2.

ჰუჰვა ნ. დაჰუჰვა.

ხ

ხანშიგნით ნ. შიგნით.

ხანში შესული 15,27 ხნიერი.

ხარჩვა ნ. მოხარჩვა.

ხარჩო ნ. სახარჩოე.

ხასანზეგურაი 41,7 ერთნაირი სიმღერაა გურია-აჭარაში.

ხატავერი 13,5 ჭრელ-ზოლება კატა. აგრეთვე: ხატაურაი (კატა) [ხატაეთი-დან?].

ხელ ნ. ხელად.

ხელად: ამ ხელად 34,25; 48,1. ამ ჯერობაზე, ამ დროსთვის, на этот раз.

ხელათ შონათავისა ნ. თავის ხელათ შონა.

1. **ხელი** უფლება: „რა ხელი გაქ!“ 2,14 რა უფლება გაქვს?, რას ერჩი?

2. **ხელი:** „ერთი ხელი ლოგინის წყობილება“ 31,2.

ხელის გაწყობა 40,7 ხელის გამართვა: „ერთი გროშითაც ვერ გაიწყობ ხელი“ 40,3.

1. **ხელი წაყვო** ნ. წაყოფა ხელისა.

2. **ხელის წაშლა** ნ. წაშლა ხელისა.

ხვარამზე 7, 8 ქალის სახელია.

ხვაშიადი 59,1 საიდუმლო დაფარული.

ხველიანი 72,26 „ჰლექიანი“ (ეგნ. ნინ.)

ხვითქი ახალგაზრდა, ნორჩი, შეთქვირებული: „ერთი ხვითქი ციცაი გამომი-ნახე, ხვითქიო“ 42,27. (ნ. დახვითქინებული).

ხვითქინი ნ. დახვითქინებული.

1. **ხთომა** ხვდომა ნ. მიხთენა.

2. **ხთომა** ხვდომა ნ. შეხთომა.

ხმაი 7,11 და სხვ. ხმა.

ხმოზა ნ. გახმოზა, მოხმოზა.

ხო 13,2 ჰო.

ხუთო ქუა გესლთ მკურნალი (საბა). ნ. მეხუთოე.

ჯ

ჯანყი ნ. აჯანყება.

ჯგიმვა 30, 14 ამაყობით, ყოყორობით წელში გამართვა; ჭიმვა, გაჭიმვა.

ჯდომა (დაჯდომა) „... ოჯახის მოწყობა დიდ შრომად უჯდა“ 5, 18 ... ეჯდა -ჯელ, -ჯერ; ერთ ჯელ 11,2; 31,23; ას ჯელ 47,27 და სხვ.

ჯერე 25,7; 29,26 ჯერ.

ჯინი 33,24 ჟინი, ჯიბრი.

ჯიქია (?) ნ. საჯიქიო.

ჯილა თავსარჭობი. აქიდან: „იდგა ქალებში ჯილასავით“ 29,12 იდგა სწორად, მოხდენილად; „სახტარზე რომ ჯილასავით იჯგიმებიან“ 30,14.

ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა აფხაზური ენის შესასწავლად ლიხნში

1937 წლის ივლისში ენიშკის კავკასიურ ენათა განყოფილებამ თვენახევრით მიმავლინა აფხაზეთში სამუშაოდ.

მივლინების მთავარი მიზანი იყო პროფ. ს. ჯანაშიას მიერ შეკრებილი აძვიბჟური (აბჟუა) ფოლკლორული ძეგლებისათვის ლექსიკონის შედგენა და ადგილობრივ შემოწმება.

ეს სამუშაო უკვე დაწყებული გვქონდა. ამოწერილი და განმარტებული იყო 70 გვერდის მასალიდან სიტყვები. დანარჩენი სამუშაოს შესრულება და უკვე ამოწერილის შეჯერება უნდა მომხდარიყო ადგილობრივ.

ვინაიდან აბჟუის მეტყველება, ასე თუ ისე, ნაცნობი იყო ჩვენთვის და ეს მასალაც არა სალექსიკონოდ, მაგრამ მაინც, დამუშავებული და შედარებული გვქონდა ჯგერდაში, ახლა ჩვენ ავირჩიეთ ბზიფი (სოფ. ლიხნი, აფხ. ლეხნგ), რათა საშუალება მოგვცემოდა ბზიფის მეტყველებასაც გავცნობოდით. ლექსიკაშიაც ისეთი განსხვავება არ იყო მოსალოდნელი, რომ ამის იქ დამუშავება არ შეძლებულიყო. ეს არჩევანი იმანაც გაგვიმართლა, რომ იქვე ვიშოვეთ აბჟუელი, რომელთანაც მოხერხდა მისი დამუშავება.

ობიექტების მხრივ საერთოდ დიდ სიმცირეს განვიცდიდი. ზაფხული აფხაზეთში მოძალეებული სამუშაოების პერიოდია (თამბაქო, ჩაი, სიმინდი...) და თავისუფალი პირი ამ დროს ძნელი საშოვნელია. სოფლის მასწავლებლობა საზაფხულო დასვენებას იყენებდა და ადგილობრივ ვერც ერთ მათგანს ვეღარ იპოვიდით. რომელიმე სხვა ენის მცოდნე-კი (რუსული, ქართული) ჩვენი მუშაობისათვის აუცილებელი იყო. ჩვენ შეგვეძლო მხოლოდ აფხაზურის მცოდნეთაც დავკმაყოფილებულიყავით, უმთავრესად მაინც ასეთ პირთან მომიხდა მუშაობა, მაგრამ აფხაზურისათვის ამას თან სდევს გარკვეული ნაკლიც. აფხაზური სიტყვის თავისებური აღწერის წყალობით შეიძლება რომელიმე მათგანი რამდენსამე ცნებას გამოხატავდეს, მომდინარეს ძირითადი მნიშვნელობისგან. აფხაზისათვისაც ამოსავალი სწორედ ეს არის და განმარტების დროსაც ამ ძირითადს მნიშვნელობას უსვამს ხაზს. უკეთ რომ ვთქვათ, ახდენს მის ანალიზს და კონკრეტული მნიშვნელობა სიტყვისა მიუწვდომელი რჩება. ამისთვის ყოველთვის არც კონტექსტი შველის ადამიანს. ასეთს პირობებში თარგმნა ყველაზე უფრო სანდო საშუალებაა, ჩვენ კი მას ნაწილობრივ მოკლებული ვიყავით.

სოფ. ლიხნში (გუდ. რ.) დავყავი 40 დღეს.

ამ ხნის განმავლობაში:

ცალკე ბარათებზე ამოვწერე და განვმარტე დანარჩენი 200-ოდე გვერდის მასალიდან სიტყვები.

ერთხელ კიდევ შევამოწმე ჩემ მიერ ჯგერდაში ჩაწერილი ტექსტები.

ამოვწერე და განვმარტე 1936 წ. გამოსული აფხაზური ზღაპრების (apsua lak'kua) გაუგებარი სიტყვები და ფორმები (142 ნაბეჭდი გვერდისა).

ჩავიწერე ტექსტები ხსენებულ დიალექტზე დაახლოებით 50 რვ. გვერდის რაოდენობით.

გეოგრაფიული განყოფილების დავალებით შევამოწმე გუდაუთის რაიონის გეოგრაფიული ნომენკლატურა.

ვახდენდი დაკვირვებას ბზიფურ დიალექტზე.

ამ დიალექტებს შორის (აბჟურის, ბზიფურის) განსხვავება განსაკუთრებით საღად ფონეტიკაში მოჩანს. ბზიფურს მთელი რიგი თავისებური ბგერები გააჩნია. ჩვენც ვახერხებდით, თუ არა ზუსტი გამოთქმით, აკუსტიკურად მაინც მათ შორის განსხვავების დამყარებას. ამ ბგერებს წარმოადგენს ერთი მხრივ ხ^ჲ და მეორე მხრივ თავისებური სისინა თანხმოვნები ს^ჲ, ზ^ჲ, ც^ჲ, წ^ჲ, ძ^ჲ.

ყველა მკვლევარს, რომელიც კი ბზიფურის ბგერით სისტემას შეჰხეზია, ამასთანავე აღნიშნული აქვს განსხვავებული ჟ., ჟ.-ს არსებობა. რამდენადაც შეიძლება ჩვენს სმენას დავეყრდნოთ, განსხვავება შა^ჲ შა-სა და ჟ. ჟ.-ს შორის თითქოს აქ არ არსებობს, ყოველშემთხვევაში ეს განსხვავება ჩემთვის შეუნიშნავი დარჩა. თვით იქაური აფხაზებიც, ჩაკითხვისას ვერავითარ სხვაობას გამოთქმის მხრივ ვერ ხედავდნენ აშა-სა (კარი) და აშა-ს (წიფელი) შორის, აჟა-სა (ძველი, მოხუცი) და აჟა-ს (ძროხა) შორის. შეიძლება ეს მდგომარეობა დამახასიათებელი იყოს ლიხნის მეტყველებისათვის და სხვა სოფლებში ასეთი განსხვავებაც ჩანდეს.

ხსენებული სისინა თანხმოვნები თითქოს უფრო შიშინისაკენ იხრებიან. ამ მხრივ სწორედ საინტერესოა შესატყვისობები ბზიფურსა და აბჟურს შორის. ხშირად ბზიფური ს-ს შესატყვისად აბჟურში შ- გვაქვს. ირკვევა, რომ სწორედ ამ თავისებური ბზიფური ს-ს შესატყვისია შ აბჟურში, მაგ.: აბჟ. აშქჟს, ბზიფ. ასჟჟს, აბჟ. აშეშკამს, ბზიფ. ასჟჟკამს, აბჟ. იშჟჟოუ, ბზიფ. ისჟჟოუ და სხვ.

მართალია, ბზიფურს ბგერითი მხარე უფრო მდიდრულად და კარგად აქვს წარმოდგენილი, მაგრამ ზოგ შემთხვევაში ბგერის გამოთქმა იქ უფრო შერყეულა. კერძოდ ზ ბგერა გაცილებით უკეთ აქვს დაცული აბჟურს, ვინემ ბზიფურს. აქ უ-დ ქცეულა გარკვეულ შემთხვევაში, გარკვეულშია – ი-დ (შდრ. ბზიფ. („ცოცხი“) ამისაგ, მაჟა („ოცი“) აბჟ. აჟმსაგ, ჰაჟა).

ასევე ითქმის ჰ-ზედაც ა-ჰა-რა (თქმა) ზმნაში, ამ ზმნიდან ძირი ჰა გამოყენებულია სხვათა სიტყვისათვის ბზიფში მას ჰ-თი გადმოსცემენ, მაგ. დცელმტჰა – წავიდაო, იზბგმტ-ჰა – ვნახეო. ზოგჯერ თვით ზმნაშიაც მარტივდება იგი მაგ., იჰგმტ – თქვა და სხვ.

თანხმოვანთა ასიმილაცია ბზიფში უფრო განვითარებული ჩანს (მაგ.. სგიმგრშიგნ I სგიმგრშინ –სგიმგრშინ ჩემს თავს ნუ მოაკვლევინებ მას (კაცს); ისამმჰარ – ისამმგჰარ (არ მითხრა ქალო რამე); ედმზ > ედწზ (უმცროსი); იკგდმგრშუა – იკგდზგრშუა).

გვაქვს თითო-ოროლა შემთხვევები ბგერათა შენაცვლებისა დიალექტთა შორის მაგ.: აბჟ, ამჩანდგრ, ბზიფ, ამმანდგრ (ფანჩატური); აბჟ. ატარჰჰუ, ბზიფ. ატარჰალ (ხალიჩა) და სხვ.

დადასტურდა, უკვე ჩვენ მიერ აღნიშნული, გარკვეულ დროთა წარმოებისათვის დამახასიათებელი ა ხმოვნის შეკვეცა ბზიფურში და ამავე ხმოვნის სხვა მთელ რიგ შემთხვევებში მოკვეცა ან შეცვლა გ ხმოვნად. მაგ.: აბჟ. ახჟაჟა, ბზიფ. ახჟაჟ (წყავი), აბჟ. არაგა, ბზიფ. არაგ (ნახშირი), აბჟ. აკგრცხა, აკგრცხ, ადარდგ, ბზიფ. ადგრდგ (თითისტარი), ათრ ბზიფ. ათრგ (ბუდე) და სხვა მრავალი.

ამ მხრივ აბჟურში უფრო სრულად იცავს სიტყვის ფუძეს, მაგრამ ზოგჯერ გვხვდება სრულიად საწინააღმდეგო მოვლენაც. შეიძლება აბჟურში დაიკარგოს ფუძის ა ხმოვანი ან იქცეს გ-დ, ბზიფურმა კი ამ კერძო შემთხვევაში გადაარჩინოს იგი დაკარგვასა და რედუქციას, მაგ.: აბჟურში გვაქვს აჰჰაზგ (უფროსი), აჰწზგ (უმცროსი), ბზიფურში კი – აჰჰაზა, აჰწზა, სიტყვის აღნაგობითაც ეს სახეა მოსალოდნელი. აბჟურში ერთის აღმნიშვნელად გამოდის აკგ ბზიფურში: -აკა; თანდებული აყნგ (აბჟური) იქ წარმოდგენილია ა-ყა- ნგ)||ა-ყნგ-ს სახით.

მრავლობითის ვინ კლასის მაწარმოებელი ც.ა ბზიფში ზოგჯერ შეიძლება ც.-ს სახითაც მოგვევლინოს, მაგ., აშარაცაგ (მონადირეები). აქაც ალბათ ბზიფურისათვის დამახასიათებელი ბოლო ხმოვნის მოკვეცის წესი მოქმედობს.

ვითარების აღმნიშვნელ ელემენტად აბჟური შ-ს ნაცვლად ს გამოდის, მაგ., დესგყო – როგორც არის (გონ.), „დესბაყო“ „როგორ არის“ (გონ.)? (კითხვითი -ბა- ნაწილაკი ამ შემთხვევაში ასიმილაციას არ განიცდის ბზიფურში). ამ ს-ს გვერდით გვხვდება ზ-ც და შ-ც (ეს უკანასკნელი ბზიფურის კუთვნილება არაა); შეიძლება მაშასადამე დესბაყო-ც. უნდა ვიფიქროთ, რომ აქ ზ ბ-სთან გამჟღერებით მიღებულია ს-საგანო, მაგრამ ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ არა თუ კითხვით ფორმებში, სადაც ბა გვხვდება, არამედ. არა კითხვითშიაც ს-ს პარალელურად ზ გამოდის, მაგ., დესგყო „როგორც არის“ (გონ.), იზგლთახგზ „როგორც უნდოდა ქალს“, ამ შემთხვევაში დიდ სიჭრელეს აქვს ადგილი, ერთი და იგივე პი-

რი ხმარობს, როგორც ს^ჰ-ს, ისე ზ^ჰ-ს და შეიძლება შ-საც. ანდა შეიძლება ერთი პირი ყველგან ატარებდეს ს^ჰ-ს, მეორე კი (იმავე სოფლისა) ზ^ჰ-ს.

ზმნაში ადგილის („სადაც“) აღმნიშვნელად გამოდის (ა)ხ და არა ახ°, მაგ.: ჟოხნეიჟა (სადაც მიდიხარ), იხენაფშეზ (სადაც მიიხედეს).

მნიშვნელოვანი სხვაობა ჩანს ლექსიკაში. აბჟუური სიტყვა ზოგჯერ გაუგებარია ბზიველისათვის და პირუკუ. ხშირ შემთხვევაში ბზიფურს აბჟუურთან შედარებით უფრო დიფერენცირებული ცნებები და მათი შესაფერი სიტყვიერი გამოხატულება მოეპოება. მაგ., აკუტტწარა აბჟუურში ნიშნავს როგორც ბუდეს ქათმისას, ისე საქათმეს. ბზიფში აკუტტწარა ბუდეა (ქათმისა), საქათმე კი – აკუტტგრშოარა; წაყ აბჟუაში ნიშნავს ქვეშ, ქვევით. წაყ ბზიფში იქნება ქვეშ, ხოლო საარ – ქვევით, ძირს (მიწაზე); აბჟუურში თითზე ჩამოცმა, წელზე შერთყმა გამოიხატება ერთი სიტყვით – ამლაწარა. ბზიფში ამლაწარა ნიშნავს წელზე შერთყმას, ხოლო ამზაწარა – თითზე ჩამოცმას. ასევეა განსხვავებული სხვა აბჟუის მლა-თი შედგენილი სიტყვები.

ამასვე ერთვის სპეციფ. ბზიფური ბგერებით განსხვავებული სიტყვები. მაგ.: ახგსრა აბჟუაში ნიშნავს: 1. სროლას, 2. თავის წაკვეთას, 3. რაზედმე გადასვლას. პირველისათვის ბზიფში არის ახგსრა, მეორე-მესამისათვის – ახ°გსრა, აწარ აბჟუაში ნიშნავს ქმნას (კვერცხის დებას) და სწავლას, ბზიფში პირველისათვის რჩება აწარ, მეორისათვის – აწ°არა.

თუმც მორფოლოგიაში დიდი სხვაობა მაინც არ ჩანს აბჟუურთან შედარებით, მაგრამ ზემოაღნიშნული მოვლენები საკმაოდ თავისებურ სახეს აძლევენ ბზიფურ მეტყველებას. აბჟუელს ყოველთვის თავისუფლად არც შეუძლია მისი გაგება.

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და
მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე,
ტ. 2, 1937, ნაკვ. 3, გვ. 289-292.

ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსისა გურულსა და აჭარულში

I

გურული კილო, სხვა დასავლურ კილოებთან ერთად, განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია. მასში მნიშვნელოვანი და ანგარიშგასაწევი არქაიზმებია შემონახული უფრო მეტად, ვიდრე ეს ერთი შეხედვით ეგონება კაცს. იგი ამავე დროს თავისებურია ახალ წარმოებებითაც.

გურულ კილოზე მუშაობისას ჩვენი ყურადღება მიიქცია მესამე პირის ობიექტურმა პრეფიქსმა. გამოირკვა, რომ ეს პრეფიქსი გურულს მოეპოვება. იგი აქ ნაშთის სახეს ატარებს, მაგრამ ერთგვარად გარკვეულ სისტემასთან მაინც გვაქვს საქმე (ეს მოვლენა ანგარიშგასაწევია ქართულ დიალექტთა კლასიფიკაციის თვალსაზრისითაც).

აქვე უნდა აღვნიშნოთ გურულისათვის ერთი დამახასიათებელი თვისება – ნაირნაირობა წარმოებათა (იქ თითქმის ყველა ენობრივ მოვლენას სხვა პარალელური ფორმებიც გააჩნია, რაც ხშირად იძლევა საშუალებას ამა თუ იმ ენობრივი მოვლენის ისტორიის გათვალისწინებისას). ამიტომ, თუ გურულმა იხმარა უპრეფიქსო ფორმები (განსაკუთრებით ქალაქად გასულმა მოსწავლე ახალგაზრდობამ, რომელიც სალიტერატურო ენის გავლენას განიცდის), ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ იქ სხვაგვარი წარმოებაც არ არსებობდეს.

პროფ. აკ. შანიძე თავის სპეციალურ გამოკვლევაში პრეფიქსების შესახებ მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის არსებობის საკითხს გურულ კილოში უარყოფითად წყვეტს, მაგრამ მეცნიერული სიფრთხილით იგი მაინც შენიშნავს: „სპეციალურმა შესწავლამ შეიძლება გამოარკვიოს, რომ იქნებ S₂ და O₃, ზოგიერთ ზმნაში მაინც, დასავლურ კილოებსაც მოეპოვებოდეს, როგორც წარსულის ნაშთი“¹. ეს ვარაუდი გამართლდა.

ჩვენ მეორე სუბიექტური პირის ნიშანს არ ვეხებით. იგი მართლაც არ გააჩნია გურულს. ხარ და ხვალ ზმნებში მისი არსებობა ყველა კილოშია ცნობილი, ასევე გურულშიაც (იხ. იქვე). გურულს, მაშასადამე, მხოლოდ მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსი მოეპოვება. საინტერესოა ვიცოდეთ, რა შემთხვევაში იხმარება ის.

ძვ. ქართულში მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსი უსათუოდ ჩნდება მაშინ, თუ ზმნა იგუებს ირიბ დამატებას, ე. ი. დამატებას, რომელიც ფორმათა პირველსა და მეორე სერიაში მუდმივად მიცემითში დგას.

¹ აკ. შანიძე, „S₂ და O₃ ქართულ ზმნებში“. ტფილისი, 1920 წ. გვ. 172. შენიშვნა მეორე.

ცნობილია, რომ ეს პრეფიქსი ამჟამად ყველაზე უკეთ ხევსურულსა აქვს დაცული (იგი ძირითადად ძველ ქართულს მისდევს). და ვინაიდან გურულს ამ მხრივ დიდი მსგავსება აქვს ხევსურულთან, ზედმეტი არ იქნება თვალი გადავავლოთ მას ხევსურულშიაც.

ხევსურულში მესამე ობიექტური პირის ნიშანი ექვსამდის აღწევს (ესენია: **ხ, ღ, ს, ზ, შ, ჟ**) და ისინი ნაწილდებიან შემდეგნაირად:

ხ გვხვდება შემდეგ თანხმოვანთა წინ: **ჯ, ყ, კ, ქ, პ, ფ**

ღ გვხვდება შემდეგ თანხმოვანთა წინ: **ბ, გ, ვ, ლ, მ, ნ, რ**

ს გვხვდება შემდეგ თანხმოვანთა წინ: **ტ, თ, წ, ც**

ზ გვხვდება შემდეგ თანხმოვანთა წინ: **დ, ძ**

შ გვხვდება შემდეგ თანხმოვანთა წინ: **ჩ, ჭ**

ჟ გვხვდება შემდეგი თანხმოვნის წინ: **ჯ**

გამოყენების მიხედვით ისინი იხმარებიან მუდმივ მიცემით-დამატებიან ზმნებსა და სტატიკურ ვნებითში (სხვა შემთხვევები ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო არ არის).

II

გურულშიაც აღნიშნული პრეფიქსები ყველაა გამოყენებული ამ სახით, თუმცა არა ასე ფართო მოცულობით, არა ყველა ამ ბგერით დაწყებულ ირიბ-დამატებიან ზმნებში. აქ იგი აგრეთვე ზოგ სხვა ცვლილებასაც განიცდის. აღსანიშნავია, რომ ისინი გურულში უფრო იმ ზმნებთან არიან გადარჩენილნი, სადაც რაიმე ფონეტიკური ცვლილება იყო მოსალოდნელი, ე. ი. ფონეტიკურ ცვლილებებს უფრო გადაურჩენია. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იგინი ამის გამო მორფოლოგიურ ფუნქციას არ ასრულებენო, მაგრამ არა – ფონეტიკა და მორფოლოგია აქ მჭიდრო კავშირშია.

გურულში ეს პრეფიქსები გვხვდება: ირიბ-ობიექტიან ზმნასთან (შედარებით იშვიათად პირდაპირ-ობიექტიანთან. ამის შემთხვევებს სათანადო ადგილას მოვიგონებთ) და სპორადულად აგრეთვე სტატიკურ ვნებითში.

გურულში ეს ნიშანი ექვსამდის აღწევს ერთი მხრივ, მეორე მხრივ კი იმდენად თვით ნიშანი არ არის, რამდენადაც მისი არსებობის ნაშთი გამოსჭვავის ზმნის საწყისში. მისი არსებობა გარკვეული სახის ცვლილებას ახდენს ზმნის თემის დასაწყის თანხმოვანზე.

ეს პრეფიქსები შემდეგნაირად ნაწილდებიან იქ:

ს გვხვდება წინაენისმიერ ყრუ **თ ტ წ ც** სთან

ზ გვხვდება წინაენისმიერ მჟღერ **დ ძ** სთან

შ გვხვდება შიშინა აფრიკატ **ჩ ჭ** სთან

ჟ გვხვდება მჟღერ **ჯ** სთან

ხ { გვხვდება უკანაენისმიერ ყრუ **კ ქ** სთან

გვხვდება ხახისმიერ **ყ** სთან

ღ გვხვდება უკანაენისმიერ **გ** სთან

განვიხილოთ ხმარების მაგალითები:¹

ს თ

„ერთი რამე საქმე **ვსთხუე**, მარა ვერ დამპირდა კარქა“ ჩვეულებრივი გამოთქმა: „გემო ვერ **ვსთხუე** საჭმელს“, „ჭკუა ვერ **ვსთხუე**“², „**სთხუე** მოგიტანოს ჯამაგირი“ (ნ. ნაკაშიძე, „მოთხრობები“, 1935 წ. გვ. 40). „პურის გაყოფა **მოსთხუა**“. „დასთანხმდა“ და სხვ. არის ასეთი შემთხვევაც: „იგი დღეი დღეთ **დასთვალა** და აღარ უქნია“, „**მოსთქვამს**“, ე. ი. გვხვდება პირ-დაპირ-დამატებიან ზმნასთან.

ს ტ

„ბაღანამ **წასტირნა** დედამის“, „ვეფერს **გამოსტყოვ**“, „**შესტორცხნა** ნიგოზს“, „აქ რძალმა რაღაც მწარე სიტყვა **შემოსტორცხნა** მულს“ (ეგ. ნინოშვილი „პარტახი“, 1935 წ. გვ. 38); „მას აფერი **დასტყობია**“ და სხვ. პირ-დაპირ ობიექტთან: „**დასტკლიცა** ყავარი“, „სირცხვილი იმას, ვინც **გასტეხოს** სიტყვა“ (ნ. ნაკაშიძე, „მოთხრობები“, 1935 წ. გვ. 123).

ს წ

ს გვხვდება **წ**-თი დაწყებულ ირიბ-დამატებიან ზმნებში, მაგრამ აქ უნდა მოვიგონოთ ერთი ფონეტიკური წესი: გურული კილოსთვის არაა დამახასიათებელი **სწ** კომპლექსი. მან იქ შეიძლება ორგვარი ცვლილება განიცადოს:

1. შეიძლება **წ** იქცეს **ტ**-დ. მაგ. **სტორი** (და აქედან ნაწარმოები ყველა სიტყვა), **მასტავლებელი**, **დღესასტაული** || **დღესასტავლი**, **მოსტრობა**.. „ოჯო, წირვის **მოსტრობიზა** არ ვიკლავ თავს“ („ცნ. ფურცლის სურ. დამატ.“ 1903 წ. №151, გვ. 4. ნ. ნაკაშიძე, „ყაჭობა“) „კაბის ჩაცმაც ვეღარ **მუასტარი**“ (ნ. ნაკაშიძე, „მოთხრობები“, 1935 წ. გვ. 168) და სხვ.; ან

2. შეიძლება **წ** დაიკარგოს, მაგ. **მოსასრაფი**, **დისული**, **მმისული** (ეგ. ნინოშვილი, „პარტახი“, 1935 წ. გვ. 15), **მოსრებული**. „მარა იგი დღეი შენ არ **მოგესრობა**“ („პარტახი“, გვ. 3) „ფეხათ **მოგასარი**“ (იქვე, 14) და სხვ. მრავალი. შესაძლოა ამ შემთხვევაშიც **წ ტ**-დ ქცევის შემდეგ იკარგებოდეს, როგორც მაგ. **ტი** იკარგვის **დასურ**-ში (< **დასტურ**) ან **სრაჟნიკ**-ში (< **სტრაჟნიკი**). ამას ისიც გვაფიქრებინებს, რომ ზოგიერთ სიტყვაში ეს გარდამავალი სა-

¹ მაგალითები მოგვყავს ჩვენ მიერ ჩაწერილი ცალკე ფრაზებიდან და გაბმული ტექსტებიდან, რომლებიც უმთავრესად სოფ. მიმიტის, დვამზუს, ასკანა-ვანისქედის, ხიდისთავისა და მისი მიდამოების მეტყველებას ეყრდნობა. შესაძლებელ შემთხვევაში ვიდასტურებთ ლიტერატურაში არსებულ მაგალითებსაც.

² **ვსთხუე** = **ვსთხოვე**. სემანტიკურად კი: „გემოს ვერ გამოვრჩი“, „ჭკუას ვერ გამოვრჩი“.

ფეხური აშკარად ჩანს. მაგ. არის **მოსრება** || **მოსრობა**, მაგრამ – **მოსტრობა** – ც (შდრ. ზემოთ); არის **მოსასრაფი**, **სრაფი**, მაგრამ – „**შამომსტრაფეს**“ და სხვ.¹. თუმცა ისიცაა აღსანიშნავი, რომ თვით **სტ** კომპლექსში **ტ**-ს დაკარგვა ერთიან წესად არაა გატარებული; ან

3. შეიძლება **სწ** კომპლექსში **ს** დაიკარგოს, მაგ., **წორი**, მაგრამ ეს გურულისათვისაც არაა სპეციფიკური და არც ჩვენი შემთხვევისათვისაა მნიშვნელოვანი (საერთოდ იშვიათია იგი).

ეს ფონეტიკური წესი იმიტომ მოვიგონეთ, რომ იგი შეიძლება ძალაში დარჩეს პრეფიქსის შემთხვევაშიც. ობიექტის ნიშანი უფრო გამძლე ჩანს და **წ** იკარგვის.

მაგალითები: „რა ღმერთი **გასყლომია**“ || **გასწყლომია**, „მუატანე და **ესყვიდე**² (**ვსწყვიდე**) თავში“. აქ შეიძლება პირდაპირ ობიექტთანაც შევხვდეთ ნიშანს „**დავსწყვიდე** (|| **დავსყვიდე**) დიდი-პატარე“, „წერილის წერაც **შევესყვიდე**“ (გურულის ერთ-ერთი კერძო წერილიდან), „ღორი... ქე **გასწყვიტა** წროულს ჭირმა“ (ნ. ნაკაშიძე, „მოთხრობები“, გვ. 149).

არის ერთი ზმნა, რომელშიაც, ზემოთ დასახელებული ფონეტიკური წესის გამო, **წილის** აღმოჩენა ძნელი ხდება. ესაა **მიწვდომა** ზმნა; აქედან გვაქვს: „რაფერ **გასტვა** ამდენ საქმეს“, **მივსტვი** || **მივსტვედი** || **მივტვედი** || **მივტვი**, **მისტვა** და სხვ. „ჭოკით ველარ **სტობოდა** მოსარეკათ“, „ხალხი **დასტობა**“. ამ ზმნაში ასეთი პროცესი უნდა იყოს მომხდარი: „**მისწყდა** > **მისტვა** > **მისტვა**. აქ რომ **ს** უდაოდ ობიექტის ნიშანია, იქიდან ჩანს, რომ შეუძლებელია „**მიტვა**“ (არის მუდამ **მისტვა**), მაგრამ დასაშვები და ჩვეულებრივია **მომტვა**, **მოგტვა** || **მომწტა**, **მოგწტა**. ისმის საკითხი: როგორღა მივიღეთ პირველსა და მეორე ობიექტურ პირებში **წ**-საგან **ტ**, თუ მის მეზობლად **ს** არ უნდა ყოფილიყო? ფონეტიკური ცვლილების შემდეგ მესამე პირის ფორმისაგან ფუძისეულად **წ** აღარ იქნა გაგებული, მისი ადგილი დაიჭირა **ტ**-მ. **ს** კი, ნიშანი მესამე ობიექტური პირისა, რომელმაც შექმნა **წ**-ს **ტ**-დ ქცევის შესაძლებლობა I და II პირში აღარ შეიქმნა აუცილებელი. მაგრამ ამავე დროს თუ ეს **ს** შეგვხვდება „**მომსტვა**“, „**მოგსტვა**“-ში და „**გამსტვენ**“ ფორმაშიაც კი, ეს გადმოყოლილი იქნება ობიექტის ნიშნიდან, რადგანაც, როგორც ვთქვით, პარალელურად არსებობენ ფორმები: **მომტვა**, **მოგტვა**, **გამტვენი** და სხვ. აქ ამ ობიექტური პრეფიქსისა და შემდეგ ფონეტიკური წესის ნიადაგზეა ცვლილი **წ** **ტ**-დ თორემ არსებობს მაგ.: „**გაწტილი** (|| **გაწვტილი** = გაწვდილი) ქონდა ფეხი მკტარსავით“, „იგი შენთან

¹ ამ პროცესის ასეთ გზაზე მიგვიითითებს სხვა კილოებიც, რომლებიც **სწ**-ს **სტ**-დ ქცევის საფეხურზე არიან უფრო შეჩერებულნი, მაგ.: აჭარული, იმერული, რაჭული. აჭარული: „მარა ტარიელმა **მუსტრა** და გადაარჩინა“ (ლიტ. აჭარისტანი. 1935 წ., №2, გვ. 5) „**დისტული**“, გაგვიგონია რაჭველისაგან: „უნა **დევესტროთ**“ და სხვ.

² გურულმა ამ ზმნაში ძველი მდგომარეობა შემოგვინახა: **დ ტ**-დ არ ქვეულა.

ვერ **წამოწტის** ჭოჭს“ (ლალიონი, „მოთხრობები“, 1920, გვ. 98) და თვით მასდარი **„მიწტომა“**¹. ხოლო მიწვდენა ზმნაში (გურულში ამისი მასდარია როგორც **მიწტენა**, ისე **მისტვენა**) **ს** მესამე პირის ანალოგიით (**„ასტვინა ამ-ბავი“**) დაუფლებია I და II ობიექტურ პირებსაც და დღეს მეტად გავრცელებული ფორმაა: **„მასტვინა ამბავი“**, **„გასტვინა ამბავი“** (|| **მაწტინა, გაწტინა** და სხვ.).

ს პრეფიქსი შემონახული აქვს **მოწყენა** ზმნასაც: „ვატყობ, **სწყენენ** ჩემი მისვლა და მეც ქე დევებოხუე“ („პარტახი“, გვ. 40), „– აი, რავა **მოსწყინდება** კაცს“ (ლალიონი, „მოთხრობები“, 1920 წ.; გვ. 121), მე „მომწყინდება“, მაგრამ მას **„მოსწყინდება“** || **„მოსყინდება“**. მაგ. ჩვენ მიერ ჩაწერილი საათის გამოცანაში იკითხება:

აიანდური, მაიანდური
ბუბუ-კოკობ იანდური,
ეიშლება, მეიშლება
მოსყინდება სიარული.

ამავე რიგს განეკუთვნება „დავიწყება“ ზმნა, რომელშიაც მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსი „ინფიქსადაა“ გადაქცეული. აქ ზმნის თემა **ვი-**ნით იწყება და უნდა გვევარაუდებინა, რომ, თუ იგი ნიშანს გაიჩენდა, ყოველ შემთხვევაში **ს** არ იქნებოდა. მაგრამ აქ ობიექტის ნიშანი ზმნას ფუძეში ჩაერთვის და **წ**-თი დაწყებულ ზმნებს მისდევს. ასე მაგ. დამვიწყებია, დაგვიწყებია, მაგრამ: **დავიწყებია** || **დავისყებია**.² პრეფიქსის „გაინფიქსება“ არც ძველი ქართულისთვის არის უცხო³. საინტერესოა ის, რომ ეს მოვლენა მესამე პირის პრეფიქსს ახასიათებს. იგი ცდილობს შესაფერ გარემოში მოხვედრას.

ს ც

ჩვეულებრივია **ს** პრეფიქსი **მიცემა** ზმნაში: **მისცა**. „**მივსცეთ** ერთმანეთს პატიოსანი სიტყვა“ (ნ. ნაკაშიძე, „მოთხრობები“, 1935 წ. 123 და სხვ.); „წულის მეტი აფერი **სცმია** მისდღემჩი“ („ცნ. ფურც. სურ. დამ.“ 1903 წ. №155 გვ. 2. ნ. ნაკაშ., „ყაჭობა“); „რეიზა **სცოდავ** ბედს ამ ბრევაწობა საღამოს“ (იქვე, №179, გვ. 1), „ღმერთს არ **ვსცოდავ**, არ ვტირი“ (იქვე, 1905 წ. №310, გვ. 3), „რა **შევსცოდეთ** ვითამ ამის ფასი“ (იქვე, გვ. 151); „შენ კერიას ვერ **სცილდები**“ (იქვე გვ. 230), „ვერ **ვსცილდები**“ (იქვე, გვ. 230 და სხვ.); „ყოველკვირეში სად **სცალია** სასიარულოთ“ (იქვე, გვ. 36), „არ **დასცალდა**

¹ ამ უკანასკნელ შემთხვევაში **ტ** უკვე **დ**-საგან არის **წ**-ს მეზობლობაში გამკვეთრებული.

² მაგალითებად მეტწილ შემთხვევაში თურმეობითის ფორმები გვაქვს მოყვანილი, რადგან აქ უფრო გამოჩნდება ხოლმე პრეფიქსები.

³ აკ. შანიძე, „პრეფიქსები“, 1920, გვ. 120-121.

საცოდავს“, „საწყალი ბაბაიც, რომ **დასცლოდა**, აქანაი ფიქრობდა დასახლებას“ (ლალიონი, „მოთხრობები“, 1920 წ. გვ. 69) და სხვ. აქ, მესამე პირის ფორმაში, შესაძლოა **ც** სულაც აღარ ჩანდეს და მივიღოთ **მისა** (მისცა), **სმია** (სცმია) და მაგვარი ფორმები.

აქვე შემოდის ერთი **რ**-აეთი დაწყებული ზმნა: **რცხვენა**. **რ** იკარგვის ორ თანხმოვანს შორის¹ (ესეც დამახასიათებელი წესია გურული ფონეტიკისთვის; შდრ. **მგვალი** || **ნგვალი**, **ფთაი**, **ფთხილი** || **მთხილი**, **დაპკოლება** < **დაბრკოლება** და სხვ. მრ.) და ვიღებთ: **შემცხვა**, **შექცხვა**, **შესცხვა**². „ნეტა მაინც თვალ-ტანათ არ ვარგოდეს მაი მიწა გასახეთქი, მაშინ ვიტყოდი თავის გამოჩენა **სცხვენია** მეთქი“ („ცნ. ფურც. სურ. დამატ.“ 1904 წ. №260, გვ. 2, შ. შარაშიძე, „ნარო“). ეს ასეა ხევსურულშიაც „ვაჟსაც **შასცხვენდების**“ (ზ. გაბუური, გვ. 135).

ზ დ

„ცალ ხელჩი თოფი ეჭირა ცრემლი **მოზდიოდა** თვალჩი“, „ცხვირში სისხლი **ზდინდა**“, „თუნგს **მიზდივა**“ (= გასდის), „ამდენი ხნის უხმარი ჭურჭელი იყო და **გაზდინდა**“, „ქისიმში **ჩაზდევეს**“. მაგრამ ამ ზმნაში ეს **ზ** პირველსა და მეორე ობიექტურ პირებშიაც შეიძლება გადმოჰყვეს, შეიძლება გადმოჰყვეს მასდარშიაც (რაც მეორეული ამბავია). მაგ.: **მომზდევეს**, **მოგზდევეს**, **ზდევენა**, **გაზდევენა**. თუმცა პარალელურად არსებობს: **მომდევეს**, **მოგდევეს**, **დევენა**, **გადევენა**. მაგ.: „ახლა აქანაიც **გამომდიე**“ („პარტახი“, გვ. 2). სხვა მაგალითები: „მოსამსახურეთ **დაზდგომია**“; გაბახება **ზდომებია**³ ჩემი ოჯახის“ (იქვე, გვ. 21), „არა, ამ საქმის შესრულება **ზდომებოდა**, ამას იზამდა“... (იქვე, გვ. 43, გვ. 91); „მივიდა ცოლის ძმამა და **ზდრინგა** და **ზდრინგა** ჯოხი წელზე“; „ცას და ქვეყანას **მოზდება** მისი ამბავი“ და სხვ.

ზ მ

„წასზლია სულმა“⁴; „**მოზძრა** კიდეც რქაი და გამეიყვანა ბიჭი“, „წა-**ძრა** რკინა“; „მწარეს ნურავინ **ჩაზძახებთ**“. აღსანიშნავია, რომ სანის **ზე**-ნად ქცევის შემდეგ **ზენის** მეზობლობაში **ძ** იკარგვის და გვაქვს აგრეთვე: „წაზლია სულმა“, „**მოზრა** რქაი“, „წაზრა“ და სხვ. ასევე უნდა აიხსნას ეგ. ნინოშვილის „პარტახში“ ერთი ადგილი: „სხვას ყველას **ვზულვარ** და შენ

¹ ამ შემთხვევაში **რ**აეს თანხმოვანთა შორის ობიექტური პრეფიქსები მოაქცევენ.

² **შესცხვა**, **სცხვენია**-ში, ისე როგორც „**დავისწყებია**“-ში **ს** შეიძლება გაინფიქსებულიდგა გაიგოს კაცმა, მით უმეტეს, რომ გაგვიგონია: „რეიზა არ **რსცხვენია**“.

³ შეიძლება აქაც **ზ** „გაინფიქსირებული“ იყოს, რადგან მასდარი გვაქვს „ნდომება“, პირის ნიშანთან ეს **ნ** იკარგვის და ვიღებთ ასეთ ფორმებს: **მდომებია**, **გდომებია**, **ზდომებია**, მაგრამ გვხვდება აგრეთვე: **ნზდომებია**-ც.

⁴ შდრ. „ხანდახან კაცს სული წასძლევს“ (ნ. ნაკაშ. „მოთხრობები“, 1935, გვ. 230).

რა ჩემა უბედურობამ შეგაყვარა ჩემი თავი“ („პარტახი“ გვ. 60). აქ **ზ** უნდა იყოს ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა **ძილის** მეზობლობაში გამჟღერებული, რის შემდეგაც **ძ** შეიძლება დაკარგულიყო (შეიძლება თვით ამავე **ზენთან** უკუდამსგავსების, ე. ი. **ზენად** ქცევის შემდეგაც) და აქ არ უნდა გვექონდეს უბრალო ცვლა **ძილისა ზენად**, რაც, მსგავსად აჭარულისა, საკმაოდ გავრცელებულია გურულში. რომ ამ შემთხვევაში ეს **ზ** პრეფიქსის ნიშანია **ძილთან**, რომლის მეზობლობაშიაც თვით ძირისეული **ძ** დაკარგულია, ამას, სხვას რომ თავი დავანებოთ, მისი წინა (**ვზძულვარ**) საფეხური ამტკიცებს, რომელიც უფრო ცოცხალი და მოქმედია გურულში ახლაც.

ზ გვხვდება ძილის წინ ნახევრად გარდამავალ **გაძლება** ზმნაშიც, მაგ., **გავზძელი** || **გავზელი**, **გაძზლო** || **გაზლო** და სხვ.

შ ჭ

„ამიზა ათასი ჭირი **მოშჰამა** თავში“; „რა **შჰირს** ნეტაი“¹, „კაი არ **შჰირს** იმ უბედურს“; „სხვასაც ქე **შჰირია** ეგება“². უნიშნოდაც ხშირად გვხვდება ეს ზმნები. ჭართან **შ** პრეფიქსი გარდამავალ ზმნასაც გამოაჩნდება ხოლმე. მაგ.: „**დავშჰარი**“³ კაი დამვანტალეებული ნოლები“⁴.

შ ჩ

შ გამოყენებულია პრეფიქსად ყველა ზმნასთან, თუ იგი ირიბ ობიექტს იგულებს და თუ ზმნის თემა ჩინით იწყება. შეიძლება ეს **ჩ** ყოველთვის თემის დასაწყის თანხმოვანს არ წარმოადგენდეს, არამედ მის წინ დაკარგული იყოს **რ**, რომელიც ორ თანხმოვანს შორის ვერ ძლებს (იხ. ზევით).

მაგ.:

დაჩენა (ჭრილობისა)	შეჩენა (შეუჩნდა იგი მას)
დამჩენია	შემჩენია
დაქჩენია ⁵	შექჩენია
დაშჩენია	შეშჩენია.

¹ გურული მწერლები ასეთ შემთხვევებში პრეფიქსებს გადმოსცემენ უასიმილაციოდ: მაგ. „ღვთის მადლით ჯერ აფერი სჰირს ჩვენს ოჯახს“ („პარტახი“, გვ. 34); „საკერავს... **გამოვსჰრი**“ (ნ. ნაკაშ. „მოთხრობები“, გვ. 234).

² ზოგჯერ ამ ზმნებში (პრეფიქსის დართვის შედეგად) **ჭ** სუსტად ისმის.

³ აქ თითქმის ერთგვარი ინტენსივობის გამოხატვას აკისრებს პრეფიქსს გურული.

⁴ ნოღა – ნორჩი თხმელა.

⁵ მეორე სუბიექტური პირის პრეფიქსი **გ** (მზ. და მრ.) და პირველი მრ. პირის ობიექტური პრეფიქსი **გგ**, ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციის წყალობით, ფშვინვიერებთან (**ქ თ ფ ც ჩ ს ზ ხ**), ქ და ქგ ჯგუფის სახით გვევლინება, ხოლო მკვეთრ ხშულებთან (**კ ტ პ ყ წ ჭ**) – კ-დ, კგ-დ (ზოგჯერ აქაც შეიძლება ქ, ქგ გავიგონოთ. შესაძლებელია ამ ფონეტიკურმა ცვლილებებმა სხვა მხრივაც შეცვალონ ვითარება). ეს მოვლენა სხვა კილოებსაც ახასიათებს.

დაჩემება (ავადმყოფობისა) შეჩვევა

დამჩემდა	შემჩოვია
დაქემდა	შექჩვია
დაშჩემდა	შეშჩოვია.

შერჩენა

შემჩა
შექჩა
შეშჩა

დარჩენა

დამჩა
დაქჩა
დაშჩა ¹ და სხვ.

მაგალითები: „მუუვიდა იგენს ჩხუბი, ვის **დაშჩეს** ქალიო“ შდრ. ხევ-სურული: „ჯარს და გუთანს რო გადმართავს, ბარაქა სოფელს **დაშჩება**, ვინაც მამისთვინ ავია, გამოქცეულიმც **დარჩება**“ და სხვ. (ა. შანიძე, „ხალხური პოეზია“, ტ. I, №616). გურულიც კარგად არჩევს ამ შემთხვევებს: „იგი **დარჩა**“, მაგრამ „მას **დაშჩა**“ (**წაშჩა**, **შეშჩა** და სხვ.) „**შეშჩა** ტყემლის კეკალსავით ამისანე ამბავი“; „ქალო, **მოშჩა** იმ დასალუპავს რამეო?“ და სხვ.

ქ ჯ

ასეთი შემთხვევა გვხვდება, მაგრამ იშვიათად. მაგ.: „სხვისი არ **ქჯე-რა** და მისი არ იცის“, „სულ ერთია რაც უნდა უთხრა, მაინც იმის **ქჯერა**“, „კაი კიდომ, რომ რომ ასე **დაქჯერდა**“; „უნცროსი **ქჯოზნებია** სტავლაში“.

ღ ბ

ესეც იშვიათია. მაგ., „**მიღგვარენ** თურმე მაშვინათე“, „**წაღგვარა**“. გაგვიგონია: „**ღგაგნებია**“-ც.

ხ კ

ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა **ჰ კ**-ს წინ იქცევა **ხ**-დ (ამ შემთხვევაში სხვაგვარი შედეგიცა გვაქვს, რომელიც ბოლოს იქნება განხილული) და მივიღებთ: „იმისანე **წახკიდებია**, რომე ორი ორს კითხავდეს“; „**ხკარი** ხელი და გადუძახე ამ ფერდშიო“² და სხვ.

¹ ასეთი შემთხვევები გვხვდება კიდევ ამ პრეფიქსს ნაშთი ვუწოდოთ, მაგრამ მაინც ნაშთთან გვაქვს საქმე, რადგანაც იგი მხოლოდ გარკვეულ ბგერათა კომპლექსებთან შენახულა; ხოლო, თუ ხელშემწყობი ბგერათა კომპლექსი არ არსებობს, იგი როდია მოსალოდნელი.

² ამგვარივე წარმოებაა აჭარულშიაც (შდრ. მ. ხუბუა, „ზემო აჭარის ენობრივი მიმოხილვა“, გვ. 15). მ. ხუბუა მეორე სუბიექტურ პირზე წერს: „ჩვეულებრივად მეორე პირშიაც არ ჩანს სუბიექტური პრეფიქსი“-ო და მოჰყავს მაგალითები. „მაგრამ არის“-ო: „თუ ბიჭი ხარ თოფი **ხკარი**“ (იქვე, გვ. 14). გამოდის, რომ აქ ხ II სუბიექტური პირის პრეფიქსია. ნამდვილად კი იგი აქაც III პირის ობიექტური პირის პრეფიქსი უნდა იყოს.

ხ ქ

ეს კომპლექსი გვხვდება იშვიათად თითო-ორი ზმნაში, მაგ.: **ხქო-ნება** (ჰქონია), **ხქეიბია** და სხვ.

ხყ > ხ

ირიბ დამატებიან ზმნებში ობიექტური პრეფიქსი **ყ**-ს წინაც გვაქვს, მაგრამ აქ **ყ**-ს მეზობლობაში **ხ**-დ ქცეულა (სხვა შესაძლებლობის შესახებ იხ. ქვემოთ) და შემდეგ ამ ორი მონათესავე ბგერის შეხვედრით თვით ძირეული **ყ** დაკარგულა (**ყ** დაკარგული იყოს, ეგების, არა თავისი წმინდა სახით, შეიძლება მან თვით განიცადა შემდეგ **ხანთან** ასიმილაცია და ისე დაიკარგა) და მის ნიადაგზე ცვლილი პრეფიქსი შერჩენილა. ამიტომ გვაქვს არა „ჰყავს“¹ ან „ხყავს“, არამედ „**ხავს**“.

შეიძლება გვეფიქრა, რომ აქ III პ. ობიექტური პრეფიქსი არაფერ შუაშია, არამედ **ყარის** **ხანად** ქცევის ჩვეულებრივი შემთხვევა გვაქვსო, რაც, მართლაც, ხშირია გურულ კილოში. მაგ.: **ხტაი** (< **ყტაი** < **ყდაი**), **სა-ხტარი** (< **საყტარი** < **საყდარი**), **ხვიჩილი** (< **ყვი[ნ]ჩილი**) და სხვ. მაგრამ არა, – აქ **ყ** კი არ იქცა **ხანად**, არამედ **ჰ** იქცა **ყართან** **ხანად**, რის შემდეგაც **ყ** დაიკარგა (ამ გზაზე მიგვითითებს გარდამავალი ფორმები). საჭიროა გათვალისწინებულ იქნეს ბგერის გარემო, რომელშიაც შეიძლება ის იცვალოს. აქ ეს გარემო მორფოლოგიამ შექმნა. რომ აქ მარტო ფონეტიკური ამბავი არ არის და მორფოლოგიასაც თავისი წილი უდევს, იქიდანაც ჩანს, რომ მსგავს ცვლილებას არ განიცდის პირველი და მეორე ობიექტური პირები, სადაც, თითქო, ისეთივე ფონეტიკური გამართლება უნდა ჰქონოდა **ყარის** **ხანად** ქცევას, როგორიც აქ. ამიტომ გვაქვს:

1. მყავს	ვხავარ	მივხოზი	მივხიდე	მომყიდა
2. კყავს	ხავხარ	მიხოზი	მიხიდე	მოკყიდა
3. ხავს	ხავს	მიხოზა	მიხიდა	მიხიდა
1. კყყავს	ვხავართ	მივხოზით	მივხიდეთ	მოკყყიდა ²
2. კყავენ	ხავხართ	მიხოზით	მიხიდეთ	მოკყყიდენ
3. ხავენ	ხავენ	მიხოზიენ	მიხიდეენ	მიხიდეენ

ასეა ყველა ირიბ-დამატებიანი **ყარით** დაწყებული ზმნა.

¹ გურული მწერლები ასეთ ზმნებთან პრეფიქსად ჰაეს ტოვებენ (იგულისხმება თავიანთ გურულ გმირთა მეტყველებაში), მაგ.: „ჩემისთანაი შვილები კაცს ჰყავდეს და შიმშილის ეშინოდეს?“ (ნ. ნაკაშ. „მოთხრობები“, გვ. 121); „გაფრინდაშვილს უნდა წაჰყვესო“ (იქვე, გვ. 221; გვ. 223); „საღებავს ჰყიდიან“ (იქვე, გვ. 121). აქ ჩვენთვის საინტერესოა თვით პრეფიქსის დაცვა.

² ნ. გვ. 354, შენიშვნა 5.

მაგალითები:

„**დახარა** [დაჰყარა] ბაღანას მუწუკები ქლა ტანზე“; „**მოხვა** [მოჰყვა] ახლა წილაბოდილე“¹. აქ საინტერესოა ის, რომ სინტაქსური კონსტრუქცია იცვალა – მიცემითი სახელობითად იქცა, მაგრამ ობიექტის ნიშანი ზმნაში მაინც შენარჩუნლებულ იქნა. „იი კაცი არ **გახვესო**“, „გახტა პკალი [მკალი, კალია], **გახვა** ჯარი“²; „დიდძალი სკაი **ხავდა**“, „აი ზროხა ერ თვეს მოლა მასრადინას **ხავდა**“ და სხვ.

გურული სადიალექტოლოგიო მასალისთვის თავის დროზე გადაკითხულ იქნა ეგ. ნინოშვილის თხზულებანი, მაგრამ, სამწუხაროდ, იქ დიალექტიზმები არ არის ხეირიანად დაცული, რის მიზეზიც უთუოდ იმაში უნდა ვეძიოთ, რომ ალბათ ფორმები გაუსწორეს რედაქტორებმა. ამ მწერლის ავტოგრაფი თუ მოგვეპოვება, მოგვეპოვება მხოლოდ ერთის, შედარებით პატარა მოთხრობისა, სახელდობრ, „პარტახისა“, რომელსაც სწორედ ენობრივი თვალსაზრისით ყურადღება პროფ. ა. შანიძემ მიაქცია. იგი გამოიცა კიდეც ამ ავტოგრაფის მიხედვით³. საყურადღებოა იგი ამ ობიექტური პრეფიქსის ხმარების თვალსაზრისითაც. მასში რამდენჯერმე გვხვდება **ხ ყ**არით დაწყებულ ირიბ-დამატებიან ზმნებში, რომელიც შემდეგ რედაქტორებს გადაუსწორებიათ. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ასე მოუვიდა ეგ. ნინოშვილის სხვა ნაწარმოებთაც. „პარტახში“ გვხვდება:

„ახლა მე მაჰანკალი არ ვარ, რომ **მოვხვე** ასე და ასე მეთქინ“ („პარტახი“, გვ. 11), „მაგიორში მეორე ნიშანი მოდის და იგი უტყუარია, გვირგვინი **მოხოზა** ამ მეორესო“ (იქვე, გვ.24); „არ ხედავდი, **გახოზოდა** დედას და თითო საათს ჩუმათაი ეფურჩულებოდა“ (იქვე, გვ. 43); „რა ვიცი, ეგება, რომ დამეძინება, მერე ეშმაკს **მიხავს** ჩემი სული და ავ საქმეს ასაქმებსო“ (იქვე, გვ. 45), „ერთი ფიქრიდან მეორეს **გახოზი** და მერე აღარ გათავდება“ (იქვე, გვ. 57); „რადიზა ვარ ცოცხალი, რეიზა არ **გავხვეი** ჩემ ლუკასო“ (იქვე, გვ. 69).

დ. ბაქრაძეს ვანის-ქედის ეკლესიაში უპოვია წიგნი ჟამნ-გულანი, რომელსაც მინაწერი ჰქონია. ამ მინაწერის ერთი ადგილი ასე იკითხებაო: „... კ მწიფობისთვის თოვლი მოვიდა მფრინველი მოხვა, რო ნახევარი კაცმა ვერ იცნა“⁴.

ეს პრეფიქსი ამ სახით გამოყენებული ჰქონია ნ. ნაკაშიძესაც თავის მოთხრობებში⁵. მაგ.: „**გამოხვეი** პაწაი აქით“ („ცნ. ფურცლ. სურ. დამატება“ 1903 წ. №153, გვ. 1, ნ. ნაკაშიძე, „ყაჭობა“), „რაა რომ **გადახვეი** თლა მაგ ყაქს“ (იქვე, №156, გვ. 2); „რავა გაბედა, ყაზახს... რავა **წახვაო**“ (იქვე, №156,

¹ წილაბოდილე – აბდაუბდა.

² გამოცანა (კრუხი და წიწლები).

³ ე. ნინოშვილი. პარტახი (პროფ. ა. შანიძის რედაქციით). სახ. უნივ. გამოცემა. ტფილისი. 1935 წ. (როცა „პარტახია“ დამოწმებული, ყველგან ეს გამოცემა იგულისხმება).

⁴ დ. ბაქრაძე, „Ареолог. Пут. По Гурии и Адчаре“, გვ. 209

⁵ ამაზე პროფ. არნ. ჩიქობავამ მიგვითითა.

გვ. 3, „ყაჭობა“, 1904 წ. №225, გვ. 1 „დამნაშავე“), „კაცი **ხავს** პაწაი უხასია-
თოვო“ (იქვე, 1904, №225, გვ. 3 „დამნაშავე“), „ნეტაი, შენი ღვთის მადლით,
დასურ არ **წახოლოდი**“¹ (იქვე, 1904 წ. №233, გვ. 3, „დამნაშავე“) და სხვ.

ამ პროცესის წინა საფეხურს წარმოგვიდგენს შემდეგი მაგალითი:
„დაადგა ამ შუკას და **გახყვა**“². ასეთ შემთხვევებში **ყ** შეიძლება კიდევ გაი-
გონოს გურულისაგან კაცმა, მაგრამ – იშვიათად.

გურულში **ხ** ყარით დაწყებულ ზმნასთან სტატიკურს ვნებითთანაც
შეგვხვდება: „ცა და ქვეყნის ბონდო **ხრია** [ჰყრია] აქანე“, „ჩვენი სარკეები
რომ დაჩეჩქვა და **ხრია** დაჩეჩქვილი, რას ფიქრავს, თუ იცის?“ და სხვ.

III

ჩვენ აქამდის ვიხილავდით ისეთ შემთხვევებს, როცა ობიექტური
პრეფიქსები ს და ჰ თავიანთ არსებობას ინარჩუნებდნენ ამა თუ იმ ფონე-
ტიკურ ცვლილებათა შედეგად და ხანდახან ცვლილებას იწვევდნენ თვით
ძირეული ელემენტებისას. ახლა განსახილველია ისეთები, როცა თვით
პრეფიქსი უკვე აღარა ჩანს, მაგრამ მისი არსებობის ნაშთი შემონახულია
თავკიდურ თანხმოვანში, ამ უკანასკნელის ცვლის გზით³. ამ მხრივ საყუ-
რადღებოა:

ჰ კ > ფ

1. ჰარით დაწყებული ირიბ-დამატებიანი ზმნები, სადაც ძირეული **ჰ**
თავის ადგილას რჩება, მაგრამ III ჰ. ობიექტ. პრეფიქსი ჰაეს ფშვინვიერო-
ბას იძენს, იქცევა **ფ**რად, ხოლო თვით **ჰ** აღარ ჩანს. მაგ., **დაპირება** ზმნისა-
გან: **დაფირება** (დაჰპირება), **დაფირდა**⁴; **პარვა** ზმნისაგან: **მოფარა** (მო-
ჰპარა) და სხვ. აქაც, მსგავსად ზევით განხილული ზოგი შემთხვევისა, შე-
იძლება აღრევას ჰქონდეს ადგილი, ე. ი. **ფ** მასდარსა და სხვა ობიექტურს
პირებშიაც გადავიდეს, მაგრამ ეს არ იქნება ჩვეულებრივი.

ჰ კ > ქ

2. კანით დაწყებული ირიბ-დამატებიანი ზმნების შესახებ უკვე ვი-
ცით, რომ იქ ობიექტური პრეფიქსი III პირისა იქცევა **ხანად**. ეს არის ერთი
გზა, მაგრამ მეორე გზითაც მიდის ამ ფორმის წარმოება: **კანის** ნაცვლად,
ობიექტური **ჰ** პრეფიქსის დართვის შედეგად ვიღებთ **ქანს**. ეს ადვილი

¹ ახალს გამოცემაში (ნ. ნაკაშიძე, „მოთხრობები“, 1935 წ.) ეს პრეფიქსები ამ
შემთხვევებში არც ერთჯერ აღარ გვხვდება.

² „ძველი საქართველო“, ტ. IV, გვ. 48, გურული ზღაპრები.

³ აქვე აღვნიშნავთ, რომ ასეთი შემთხვევები შედარებით იშვიათია და გაცილე-
ბით უფრო დამახასიათებელი მოხუცთა მეტყველებისათვის (არ ვგულისხმობთ
მაინცდამაინც ღრმა მოხუცებს).

⁴ შმრ. „დიღვარდისაი ხომ ბიჭიას **დაჰპირდი**“ (ნ. ნაკაშ. „მოთხრობები“. გვ.
137). საგულისხმოა აქ პრეფიქსის შენარჩუნება.

წარმოსადგენია: **ჰ** და **ჟ** წარმოების ადგილის მიხედვით მონათესავე ბგერებია, იმ განსხვავებით, რომ **ჰ**ანს ფშვინვა ახლავს. სწორედ ამ ფშვინვირობას უნდა ანიჭებდეს მას ობიექტ. პრეფიქსი **ჰ**, რომელიც ამ პროცესს “თან გადაჰყვება” და ცალკე უკვე აღარ ჩანს¹. მაგ.: „კარში გამუარდა, ვირმა წრიხი **ჰრა**² (ჰკრა)“; „ვითამ რაფერ **ჰადრა**³ (ჰკადრა) ამ ხნის ქალს აი?!“; „**დაფქარი** ფეხი და გევიქეცი“; „**მოქიდა** ხელი“; „ფეხზე **ქიდა** მისი ამბავი“ და სხვ.

ან კიდევ:

აბესალომ და ქოქირა	ერთ პატარა გორაზე
ჰამის გამრიგე ყოფილა,	ყურდგელი იჯდა ქვაზე,
მას ერთი კაცი ზღუბია,	მივედი და შამოფქარი
თავზე ბანალი ჰლეზია (ჰკლეზია)	მუშტუქუნები ყაზაზე ⁴ .

სტატიკურ ვნებითან: „ეგერ **ქიდა** (ჰკიდა) კედელზე“ და სხვ. „**ზდეწა**“ ზმნისა არ იყოს, აქაც შეიძლება **ჟ** სხვა ფორმებშიაც იყოს იშვიათად გადასული, მაგრამ ეს მისი პრეფიქსული წარმოშობილობის წინააღმდეგ, გვგონია, მაინც ვერაფერს იტყვის⁵.

¹ როგორც მოხსენების დროს სტეფ. ჩხენკელმა აღნიშნა, საგულისხმოა ამ მხრივ ანალოგია სვანურთან. სვანურში ასეთი რამ თუმცა წინდებულთან ხდება, მაგრამ პროცესი იგივეა (ნ. ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში, „არილი“, 1925, გვ. 182).

² ამ **ჰ**ანში არ ავრევთ, რა თქმა უნდა, I და II ობიექტ. პირების **ჟ** პრეფიქსს (იხ. ზემოთ). ისინი სხვადასხვა გზით არიან მიღებულნი.

³ შდრ. „ნენას და ჩემ დას ავი სიტყვა არ **ჰკადრო**, თვარა სულს ამოგხდი“ („პარტახი“, გვ. 38).

⁴ გაგონილია სოფ. ვანისქედის მცხოვ. ნ. ჟღენტისაგან (59 წლის). პირველი გამოცანა გულისხმობს ჩოგანს (სუთს), მეორე კი – საჩეჩელს.

⁵ თუ ზემოთ მოყვანილი ფორმების (**დაფირებია**, **ჰლეზია**, **შამოფქარი** და სხვ.) აქ წარმოდგენილი ახსნა დამაჯერებელი და სწორია, მაშინ **ხავს** და მსგავს ფორმებშიც ერთგვარ პარალელთან გვაქვს საქმე, რადგანაც

$$\begin{aligned} \text{ჰ ჰ} &> \begin{cases} 1. \text{ ხ} & \text{ჰ} & (\text{არა გურულში}). \\ 2. \text{ ფ} \end{cases} \\ \text{ჰ ჟ} &> \begin{cases} 1. \text{ ხ} & \text{ჰ} \\ 2. & \text{ჟ} \end{cases} \\ \text{ჰ ყ} &> \begin{cases} 1. \text{ ხ} & \text{ყ} \\ 2. & \text{ხ} \end{cases} \end{aligned}$$

და შესაძლებელია ხავს ფორმაში **ხ** მიღებული იყოს **ჰ** და **ყ** ბგერათა შერწყმისაგან, მით უმეტეს, რომ, თუ კი ენის უკიდურესად უკანა ნაწილში ნაწარმოებ ყრუ ყარს ფშვინვა შეუერთდებოდა **ჰ**ავს სახით, მაშინ ბუნებრივია, ქართულში არსებული ბგერათა მარაგის მიხედვით, მისგან **ხ**ანი მიგველო.

წარმოების ტიპის განსაზღვრისათვის მაინც ყველაზე უფრო დასაყრდენ მასალას ჩინით და ყარით დაწყებული ირიბდამატებიანი ზმნები იძლევა. აქ აღრევას ადგილი არა აქვს, სისტემა მთლიანადაა გატარებული და პრეფიქსის როლიც ნათლად ჩანს.

IV

„ხავს“ ფორმა ჩვენ აჭარლისგანაც გაგვეგონა. ესა და ის გარემოება, რომ გურულსა და აჭარულს შორის საერთოდ დიდი მსგავსებაა, გვაფიქრებინებდა, რომ ეს პრეფიქსი შეიძლება ამ სახით აჭარულსაც გააჩნდესო. გაზ. „ლიტერატურულ აჭარისტანში“ დაიბეჭდა ფოლკლორული მასალა „ქაიხოსრო ხემწიფე“, ჩაწერილი ჯ. ნოლაიდელის მიერ, რომელმაც ეს მოსაზრება გაამართლა. მასალა ვრცელი არ არის, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, პრეფიქსის ამ სახით გამოქვეყნების 13 შემთხვევა გვაქვს.

მაგ.: „იყო და არა იყო რა. იყო ერთი ქაიხოსრო ხემწიფე, **ხავდა** ერთი მოურავი ტარიელი, ქაიხოსროს **ხავდა** ერთი მზის უნახავი“ („ლიტ. აჭარისტ.“ №2, გვ. 5), „ქაიხოსროს ერთი გადაკიდებული მეფე **ხავდა**“ (იქვე), „მას შავი, ქარის ცხენი **ხავსო**“ (იქვე), „ერთი მომდურავე ხემწიფე **ხავდა**“ (იქვე); „უშკურის ფელუკი ერთ მენავეს **მიხავდა**“ (იქვე); „მელტონ დარეჯანი **მოხავდა**“ (იქვე); „ერთხელ ღამეში თვარე ზღვიდან **მოხვა** ნაპირისკენ, **მოხვა** და ზღვის პირზე რომ ჩვევდი, თვარე შესურდა ზღვაში“ (იქვე), „საშუაგულო ზღვაში ერთი თვარე ამოვდა, **მოხვა, მოხვა** და თვალის სიწიერზე რომ თვარე მოსიახლდა“ (იქვე), „უშკურიც თან **წამოხვა**“ (იქვე), „მელტონ დარეჯანმაც ღმერთი მისცა თავდებათ, რუმ შენ მეტ კაცს არ **წახვებო**?“ (იქვე). მხოლოდ ერთს მოსალოდნელ შემთხვევაში არ იყო იგი აქ გამოყენებული.

აჭარულშიაც მესამე ობიექტური პირის პრეფიქსების ამბები ამით არ ამოიწურება. თვით გამოქვეყნებული მასალის მიხედვითაც ¹ და 1935 წლის ზაფხულში ჩვენ მიერ ჩაწერილი აჭარული ტექსტებიდანაც ირკვევა, რომ აჭარულში მესამე პ. ობიექტური პრეფიქსის მიხედვით თითქმის ისეთივე მდგომარეობაა, როგორიც გურულში, თუმცა მთლიანად მას არ ემთხვევა². მაგალითად:

¹ იგულისხმება ზემოთ დასახელებული („ლიტ. აჭარისტანში“), აგრეთვე აჭარული ტექსტები, რომლებიც გამოქვეყნებულია ჯ. ნოლაიდელისავე ნარკვევში „ეთნოგრაფიული ნარკვევი აჭარელთა ყოფა-ცხოვრებიდან“, 1935 წ. თბილისი, და მ. ხუბუას „ზემოაჭ. ენობრ. მიმოხილვა“, 1932 წ.).

² გამოქვეყნებული ტექსტები არ შეიძლება ამომწურავად ჩავთვალოთ ამ საკითხისათვის. ისინი უმთავრესად, რომელიმე რაიონს (მაგ. ქობულეთისას) უფრო მეტად წარმოადგენენ, ჩვენს მუშაობას კი აჭარაში წმინდა საენათმეცნიერო მიზანი არ ჰქონია (თუმცა შესაძლებლობის მიხედვით ვაგროვებდით ამ მიმართულებითაც მასალებს) და ამიტომ სრული ფორმულის წარმოდგენა ამჟამად მწელდება (ეს საკითხი დამატებით შესწავლას მოითხოვს), მაგრამ ძირითადად შეიძლება პრეფიქსის ხასიათი აჭარულში მაინც განვსაზღვროთ.

1. უფრო ხშირია აჭარულში პრეფიქსის ხმარება პირდაპირ ობიექტთან;
2. საგმოდ ხშირია პრეფიქსების (ს, ჰ) გამოყენება უასიმილაციოდ;
3. პარით დაწყებული ირიბ-დამატებიანი ზმნები, ხევსურულის მსგავსად, აჭარულშიაც პრეფიქსად **ხ**ანს წარმოგვიდგენენ და სხვ.

აღსანიშნავია ერთიც: აჭარულზე რომ ვლაპარაკობთ ამ შემთხვევაში, შეიძლება სრული ერთიანობა არ იყოს აჭარის ყველა რაიონში. ყოველ შემთხვევაში, ჩვენ მიერ ჩაწერილ მასალებშია და ჯ. ნოღაიდელის მიერ გამოქვეყნებულებშიაც პრეფიქსები (და განსაკუთრებით, „შეშჩა“, „ხავს“ და მაგვარები) თითქოს უფრო დამახასიათებელია დიდ-აჭარისა და გურიის მოსაზღვრე ქობულეთის რაიონის მეტყველებისთვის.

ერთი დეტალიც: მხოლოდ ქობულეთის რაიონს უნდა ახასიათებდეს (მისი უკიდურესი საზღვრიდან, ზემო ხინოდან მოკიდებული) „ქონება“ ზმნის მესამე პირში: **ხ: ხონდა** (< ჰქონდა), რადგანაც მე არ მქონია შემთხვევა იგი სხვა რაიონში გამეგონა და გამოქვეყნებულ ტექსტებშიაც ერთჯერ გვხვდება, ისიც – ქობულეთლისაგან.

მაგალითები აჭარულიდან:

ს თ

„ქაიხოსროს ერთი გადაკიდებული ხემწიფე ხავდა, რომელმაც **შესთხუა**¹ მელტონ დარეჯანი“ („ლიტ. აჭარისტ.“ №2, გვ.5), „**მოსთხოვს** ბიჭის მამას“ (ჯ. ნოღაიდ. „ნარკვევი“, გვ. 28).

ს ტ

„სიცხე წაახთენს, **დასტკლევს**“ (სოფ. გოგმაჩაური, ქობ. რ.)

ს წ

„**მოსწეინდა** იმ ბიჭს“ (ჯ. ნოდ. „ნარკვევი“, გვ. 76); „ერთ დიდ მთაზე გევდა. იქანა საბალახო **მოსწონდა**“ (იქვე, გვ. 76); „**სწერია** შით“ (იქვე, გვ. 76); „თივას **დასწავს**, ჩალას **დასწავს**“ (იქვე, გვ. 29); „**სწერა** წიგნი და გზანა“ (იქვე, გვ. 57); „სასტუმალს წიგნი დახტა, **ასწია** და წეიკითხა“ (იქვე, გვ. 57) და სხვ.

ს ც

„ტარიელმა ღმერთი **მისცა** თავდებათ. მელტონ დარეჯანმაც ღმერთი **მისცა** თავდებათ“ („ლიტ. აჭარისტ.“ №2, გვ. 5), „ეს და ეს ხემწიფე ქალს მთხოვს რა ვქნა **მივსცე** თუ არავო“ (იქვე), „პასუხი ვერ **გასცა**“ (ჯ. ნოღაიდ., „ნარკვევი“, გვ. 75) და სხვ.

¹ შდრ. მ. ხუბუა, „ზემო აჭარის ენობრივი მიმოხილვა“, 1932 წ. ბათომი, გვ. 14.

ს დ, ზ დ

„**მიზდევეს** ხალხი“ (იქვე, გვ. 74); „ამას [ქუფრობას] დიდი ხანია **მი-ზდევენ** აქ“ (შუახევი, ხულოს რ.), „რაფერ **ჩასდიე** მიწაში“ (ჯ. ნოდ. „ნარკვეი“, გვ. 63), „**მიზდივა**“ (სოფ. გოგმაჩაური, ქობ. რ.)

ზ ძ

„**მოზრა** მისი ფეხი“ (ქობ. რ.)

ს კ, შ კ

„**წასკარი** სამვეს თავიო“ (ჯ. ნოდ. „ნარკვ.“ გვ. 69), „**წაშკრა** და **წაშკრა** თითი“ („ლიტ. აჭარისტ.“¹ 2; გვ. 5); „თუ **შესკირდა**“ (დიდ-აჭარა, ხულ. რ.). „**მოსკრი** პატარა კისრის ტყავს“ (ქედის რ.). „**მოვშკარი** კალაპოტში“ (ქობულ. რ.), „**დაშკედეს** სკივრი... ასმათსაც **შკედდენ**“ („ლიტ. აჭარისტ.“ №2, გვ. 5). „ცალი გვერდი ამძიმებდა, ცალი მგელმა **გამოშკამა**“ (ჯ. ნოდ., „ნარკვეი“, გვ. 55), „**გაშკრეს**“ (იქვე, 79), „**შკამდი**“ (იქვე, გვ. 55), „ერთჯერ ამ ჯორები **დაშკვირთა**“ (იქვე, 67).

შ ჯ

შჯობია (იქვე, გვ. 79)

შ ჩ

„იმას ბაღანე **დაშჩა**, რაფერაა ნეტა?“ (ქობ. რ.). „ამ ადგილებში არ **შე-შჩება** ცხენს [კვიცი] და ვერ აშენებენ. ექვს თვეს დაბმულია და რაფერ **შე-შჩება**“ (ზემო ხინო, ქობ. რ.).

ძერამ კრუხი მეიპარა,
იმას დაშჩა წიწილები,
სიბერემ წამომეწია
ოხრათ რჩება ციციები¹

პ კ, ხ კ

„უშკურმა **გამოჰკითხა**“ („ლიტ. აჭარისტ.“ №2, გვ. 5); „ხმელ ბოლს (ტოტს) თურმე ხელი **მოჰკიდე** და მოტყდა“ (ჯ. ნოდ. „ნარკვ.“, გვ. 65), „**ხკი-თხა** მამამ თავის შვილს“² (იქვე, გვ. 68); „**გადახკიდა** ქვეშაგებელი“ (ქობულ. რ.), „საჰმელი **მიხკლებია**“ (ქობ. რ.).

¹ გაგონილია დიდ-აჭარაში მოხუც ურიშანა ხოზრევანიძისაგან.

² შდრ. აგრეთვე მ. ხუბუა „ზემ. აჭ. ენობრ. მიმოხ.“ 1932 წ. ბათომი, გვ. 15.

ჰ კ, ხ კ

„თავის ჭირისუფალს **დაჰპაიჯებს**“ (ჯ. ნოდ. „ნარკვევი“, გვ. 28 და სხვ.), „პატარა“ კი შიეზარა უშკურს, მარა **დახპირდა** მოვალო“ („ლიტ. აჭარისტ.“ №2, გვ. 5), „უშკურმა **დახპირდა** შენ სამყოფი მასტავლე ამ მიწუთ-ში წავალ და მოვკლავო“ (იქვე).

ხქ > ხ

„ალარც ყაჩაღის დრო **ხონდა**“ (ქობ. რ.). ამ ზმნაში ისეთივე მდგომარეობაა, როგორიც „ხავს“ ზმნაში გვაქვს. **ხ** აქ შეიძლება მიღებული იყოს **ხქონდა < ჰქონდა** ფორმისაგან ქანის დაკარგვით (შდრ. ანალოგიური შემთხვევები ზემოთ). ბუნებრივია, რომ I-სა და II ობიექტურ პირებში მსგავსი ცვლილება არ ხდება; ამიტომ გვაქვს: **მქონდა, გქონდა, ხონდა**. „თხმელას ძირიდან აქვს ბოლები, მარა **ხონდეს** მერე, მაინც მერე გადავჭრით“ (ს. ზემო ხინო, ქობ. რ.). „მასაც **ხონია**“ (სოფ. გოგმაჩაური, ქობ. რ.) „ჯიხურს ერთი კარის მეტი არ **ხონდა**“ (ჯ. ნოდ. „ნარკვევი“ გვ. 64).

ჰ ყ, ხ ყ

1. შემთხვევები, როცა შემონახულია ჰ || ხ ცა და ყ-ც „დედოფალი **მოჰყავანო**, საჩუქარი რა **ჰყავანო**, მუნიანი თხა **ჰყავანო**“ (ჯ. ნოდ. „ნარკვევი“, გვ. 30), „რაცხა **ჩახყვება**“ (სოფ. დიაკვანიძეები, ხულოს რ.), „შით **მოხყვება** ხიები“ (სოფ. ჭვანა, ხულოს რ.), „**წახყვება**“ (დიდ-აჭარა, ხულოს რ.), „ვიფიქრე, რუმ მოვლიან ვაჭრები **წავხყვე**“ (ჯ. ნოდ. „ნარკვევი“, გვ. 78), „ერთი **ჩახყრის** და მეორე დააბრუნებს“ (ხულოს რ.).

2. შემთხვევები, როცა **ჰყ < ხ-ს** „ცხვარი **ხაყდენ**, მატყლი ქონდენ ჰე-ბეთ ქსოვდენ პერანგს“ (დიდ-აჭარა, ხულოს რ.), „კი **ხაყენ** ცხენები, აბა რა-ით უნდა იმუშაოს ხალხმა. აჭარაში **ხაყენ** ვირი. ყოველგვარი ჯიშის ცხენი **ხაყან**“ (ს. ზემო ხინო, ქობ. რ.), „დაბალ ადგილებში გაშობილი **ხაყან**“ (ზემო ხინო, ქობ. რ.), „ზაბითაღა კომახიდის კაი გოგო **ხაყსო**“ (ჯ. ნოდ., „ნარკვევი“ გვ. 17 და სხვ.) „**გაყხევი** და გავაყურე, **გაყხევი** და გევიპარე, **მიყხევი** და მიველ ძირსა“ (იქვე, გვ. 54 და სხვ.)¹.

მაშასადამე, ნაშთები III პ. ობიექტური პრეფიქსისა აჭარულსაც გააჩნია.

¹ შდრ. აგრეთვე ამის მაგალითები ზევით.

V

დავასკვნათ:

1. გურულს გააჩნია, ნაშთის სახით, ობიექტური პრეფიქსები მესამე პირისა. იგინი წარმოსდგებიან **ჰ** და **ს**ანისაგან. სხვადასხვა ფონეტიკურ კომბინაციაში სახეს იცვლიან და აღწევენ ექვსამდის. **ს**ანის ხაზით ვიღებთ ოთხ სახეს: **ს**, **ზ**, **შ**, **ჟ**-ს, ჰაეს ხაზით კი ორს: **ხ**, **ღ**-ს. ჰაესავე ხაზით იგი ცვლილებას იწვევს ზმნათა თემის დასაწყის თანხმოვნებში.
2. პრეფიქსები იხმარება მაშინ, როცა ზმნა ირიბ ობიექტს იგუბს (იშვიათად მაშინაც, როცა პირდაპირი ობიექტია) და სპორადულად სტატიკურ ვნებითან.
3. წარმოების სისტემითა და პრეფიქსთა სახეობებით გურული კილო ხევსურულს მოვაგონებს (რა თქმა უნდა, იგივეობა არაა).
4. ეს ირიბი ობიექტის პრეფიქსი გურულში, შეიძლება ზმნის ფუძეში იყოს ჩართული და „ინფიქსად“ მოგვევლინოს.
5. III ობიექტური პირის პრეფიქსთა ნაშთები, თითქმის, ასეთივე სახით, დაცული აქვს აჭარულსაც. იგინი უცხო არ უნდა იყოს არც სხვა დასავლური კილოებისათვის.

თსუ შრომები,

ტ. VI, თბილისი, 1937-1938, გვ. 128-137.

საანგარიშო მოხსენება აფხაზური ენის ბზიფურ კილოზე მუშაობის შესახებ

(ს. უათჰარაში, გუდაუთ. რ. 17.1–28.II.1938 წ.)¹

ენიმკი-ს კავკასიურ ენათა განყოფილების მივლინებით ამა წლის იანვარ-თებერვალში (თვე-ნახევრით) მუშაობა მომიხდა ბზიფურს დიალექტზე.

ბზიფური დიალექტის ლიხნურ თქმას ჩვენ გასულ წელს გავეცანით, მაგრამ აქ სხვადასხვა თქმათა და სალიტ. ენის გავლენის შედეგად ზოგი, ბზიფური დიალექტისათვის ნიშანდობლივი, მოვლენა უკვე გამქრალა, საჭირო იყო ისეთი პუნქტის არჩევა, სადაც უფრო კონცენტრირებული იქნებოდა ბზიფური დიალექტის ძირითადი თავისებურებები: ასეთად არჩეულ იქნა მთის სოფელი უათჰარა (გუდაუთ. რ.), დაახლოებით ოცი კილომეტრით დაშორებული ქ. გუდაუთს. არჩევანი რიგიანი გამოდგა. აქ და მახლობელ სოფლებშიც აფხაზური მოსახლეობის კომპაქტური მასაა. სხვა ენის ცოდნა იშვიათია.

მუშაობის პირობებიც – ზაფხულთან შედარებით – ამ დროს გაცილებით უფრო კარგი იყო. უფრო თავისუფლად იშოვებოდა ობიექტები, ამაში ადგილობრივი ხელისუფლებაც დიდ დახმარებას გვიწევდა, ოღონდ სრულიად არ მოხერხდა დახმარების აღმოჩენა შეგროვილი მასალის გარჩევაში მასწავლებლობისა და სოფლის ინტელიგენციის მეტად დატვირთულობის გამო.

მივლინების მიზანი იყო ბზიფური დიალექტოლოგიური ტექსტების შეგროვება და იმ თავისებურებებთან გაცნობა, რაც ამ დიალექტს აბჟუურთან შედარებით ახასიათებს.

ჩაწერილ იქნა ტექსტები 200 რვეულის გვერდამდე. ამ მასალას შეადგენს: ზღაპრები, გადმოცემები, მოსწრებული სიტყვები, გამოცანები, ზოგი დღესასწაულის აღწერილობა.

შეგროვილ იქნა სამეურნეო ხასიათის ლექსიკური მასალა (მეფუტკრეობის ტერმინები, იარაღთა სახელები, სადგომები, შინაურ ცხოველთა და ფრინველთა სახელები, წისქვილის, ურმის ნაწილთა სახელები, თვეთა სახელები, ნათესაობის ტერმინები, სხეულის ნაწილების სახელები და სხვ.).

ჩაწერილ იქნა აგრეთვე მონადირეთა ენისათვის, ანუ, როგორც აფხაზები ეტყვიან, ტყის ენისათვის (აზნა ბეზშა) დამახასიათებელი ლექსიკა. საინტერესოა, რომ ამ მხრივ დიდი სხვაობაა აბჟუელ და ბზიფელ მონადირეთა მეტყველებაში.

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენიმკი-ში 13. X. 1938 წ.

ბზიფური დიალექტის განვითარების თანამედროვე საფეხურზე ყუ-რადღებას იქცევს ხსენებული სოფლის მეტყველება ბგერითი შედგენილობის თვალსაზრისით. მთელი რიგი ბგერები, როგორც ეს არა ერთგზის აღნიშნულა მიაჩნიათ ბზიფურის კუთვნილებად. ეს ბგერებია ხ, ს, ც, წ, ზ, ჟ, შ. ყოველ შემთხვევაში, არც ერთ ამ ბგერათაგანი თანამედროვე აბჟუურში არ გვხვდება.

პირველად აფხაზურ ბგერათა შედარებით სრული სურათი პ. უს-ლარმა წარმოგვიდგინა ს, ც, წ, ჟ, შ, ხ ბგერათა განსხვავებული სახეობებიც პირველად უსლარისავე ნაშრომშია მოცემული, ოღონდ უსლარს მხოლოდ ს, წ, ხ-ს შესახებ შეუნიშნავს, რომ ისინი მარტო ბზიფურს ახასიათებს. ზოგი დანარჩენი ც, ჟ, შ სხვა მათი მსგავსი ბგერებისაგან გარჩეული, რა თქმა უნდა, აქვს, მაგრამ არ უწერია, რომ ბზიფურისათვისაა დამახასიათებელი. საქმე ის არის, რომ პ. უსლარის ობიექტი ბზიფელი იყო და ეს ბგერითი მარაგიც მისგან უნდა მომდინარეობდეს. როგორც ჩანს, უსლარს სხვა დიალექტზე ყველა ამ მასალის შემოწმება ვერ მოუხერხებია და ამიტომაც დანარჩენთათვის ასეთი შენიშვნა არ მოიპოვება. უნდა ვიფიქროთ, რომ არც ამ დროისათვის არ უნდა ყოფილიყვნენ ისინი აბჟუურისათვის დამახასიათებელნი. ამის გამო ბუნებრივია, რომ ყველა ზემოჩამოთვლილ ბგერას ბზიფურის კუთვნილებად მიიჩნევენ. ეს ბგერები უსლარის შემდეგ გვხვდება ყველა სხვა მკვლევრის ნაშრომებში. ნ. მართან მათ ბზიფურისათვის ერთვის აგრეთვე ზ, ძ.

1937 წელს, სოფ. ლიხნში ჩვენ მიერ ჩატარებულ მუშაობის შედეგად განსხვავებული ჟ, შ ბგერები არ დადასტურდა, თუმცა ერთი შემთხვევის გამო ჩემს ჩაწერილ მასალებში შენიშვნა მაქვს, აკუმჟე აჟ ჟ ცოტა სხვანაირად გამოითქმის-მეთქი. ადგილობრივი აფხაზი სპეციალისტები შ და ჟ არსებობას საერთოდ უარყოფდნენ თანამედროვე ბზიფურში. ლიხნელები საერთოდ, ყოველ შემთხვევაში, ამ სხვაობას ვეღარ ამჩნევენ. ამის გამო ლიხნში მივლინების ანგარიშში ჩვენ აღვნიშნავდით: „თვით იქაური (იგულისხმება ლიხნელი) აფხაზებიც, ჩაკითხვისას ვერავითარ სხვაობას გამოთქმის მხრივ ვერ ხედავენ აშ-ისა (კარი) და აშ-ს (წიფელი) შორის, აჟ-სა (ძველი) და აჟ-ს (ძროხა) შორის. შეიძლება ეს მდგომარეობა დამახასიათებელი იყოს ლიხნის მეტყველებისათვის და სხვა სოფლებში ასეთი განსხვავებაც ჩანდეს-მეთქი“ (ენიმიკი-ს მოამბე II, გვ. 290).

სოფ. უბათჰარაში, ბლაზურხვასა და მთის სხვა სოფლებში ეს ბგერები არსებობს და თავიანთ ფონემატურ ფუნქციასაც მკაცრად ასრულებენ, ოღონდ საჭიროდ მიგვაჩნია მათს დღემდე არსებულ განმარტებაში ერთგვარი კორექტივი შევიტანოთ. ყველა მკვლევრის აზრით ისინი შ, ჟ-ს სხვა სახეობას წარმოადგენენ. მათი ფიზიოლოგიური დახასიათება მხო-

ლოდ უსლარს აქვს მოცემული. სხვა ავტორები ამაზე დაყრდნობით განმარტავენ. ჟ-ს შესახებ უსლარს უწერია: „ჟ დაახლოებით გამოიხატება ჟზვ-თი. კბილები ერთმანეთს უახლოვდება, მაგრამ არა მჭიდროდ. ენა მდებარეობს ქვედა კბილების ღრძილთან შეერთების ადგილას, ბაგეები დაახლოებულია ისე, რომ რჩება მხოლოდ ვიწრო შუალედი ჰაერის გამოსაშვებად. ჟ და ჟ° განსხვავდებიან მხოლოდ ბგერათ-რაოდენობით (звукочислительством). პირველი არის media, მეორე – tenuis“ (უსლარი, Абхазский язык, გვ. 12).

შ-ს შესახებ წერს: „შ შვ. კბილები არ ეხება ერთმანეთს, ენა უძრავ მდგომარეობაშია, ჰაერი გამოსუნთქვის თანაბრად ბაგეთა შორის, რომლებიც დაახლოებული არიან ზედა და ქვედა კბილების შეერთების სწვრივზე. შ°-ს წარმოთქმისას ისმის მინასტვენი (присвист)“ (id. გვ. 14).

უსლარის მიერ მოცემული აღწერილობა ამ ბგერათა მეორე სახეობებისა არ არის ზუსტი, ბგერათ-რაოდენობის თვალსაზრისით განსხვავება არაა ამ შემთხვევაში გადამწყვეტი. ჟ° და ჟ ურთიერთის მიმართ media tenuis-ის მდგომარეობაში კი არ იმყოფებიან, არამედ აქ გვაქვს წარმოების ადგილით და, მაშ, თვისობრივადაც არსებითად განსხვავებული ბგერები.

თუ ჟ-ს წარმოებისათვის დამახასიათებელია ის, რომ ენა მდებარეობს ქვედა კბილების ღრძილთან შეერთების ადგილას, ბაგეები უახლოვდებიან ერთმანეთს... და სხვ., ჟ°-ს წარმოთქმისას წინა ენა უახლოვდება ზედა კბილების ღრძილს, ზემო ტუჩი უძრავია და ქვემო ტუჩის შიგნითა ნაწილი ქმნის ვიწრო ნაპრალს ზემო კბილებთან და ისმის ბგერა ზ-ს მსგავსი. პირველ შემთხვევაში იქნება დაჟგდტ – „დაბერდა“, აჟ – ბერი, ბე-ბერი, ძველი, მოხუცი, მეორე შემთხვევაში – აზ (აჟ°) – ძროხა.

ასევე, თუ შ-სათვის ენა უძრავ მდგომარეობაშია, ბაგეები ერთმანეთს თანაბარი ინტენსივობით უახლოვდება და სხვ., შ°-ს წარმოებისას ენის წინა ნაწილის ზურგი უახლოვდება ზემო კბილების ღრძილს არა სრულ შეერთებამდე, ზედა ბაგე უძრავია და ქვედა ბაგე კი უფრო თავისი შიგნითა ნაწილით ვიწრო ნაპრალს ქმნის ზემო კბილებთან. ვიღებთ რთულ სისინა ბგერას ს°-ს მსგავსს. საინტერესოა, რომ უსლარიც შ°-სა და შ°-ს სხვაობაში მინასტვენს (присвист) უსვამდა ხაზს.

აქაც ჩვენი აზრით, ისევე, როგორც სხვა რთულ ლაბიალიზებულ ბგერათა შემთხვევაში, საწყისად უნდა მივიჩნიოთ არა შ და ჟ, არამედ ს და ზ.

ამ შესაძლებლობის შემდეგ ისმის ერთი მეტად მნიშვნელოვანი საკითხი, თუ რატომ არა აქვს აფხაზურ ენას სჟ და ზჟ კომპლექსები ისევე, როგორც არა აქვს სხვა მსგავს რთულ ბგერათა შემადგენელი კომპლექსები ცალკე.

ერთ-ერთ ჩვენს მოხსენებაში ჩვენ დავსვით ასეთი საკითხი. იქ მოგვყავდა აკად ნ. მარის მოსაზრება აფაშ, ჟერგტ, ჟრაბ სიტყვების შესახებ, ნ. მარი აღნიშნავდა, რომ აქ თუბალ-კაინიზმი ს იქცა შ-დ, ზ იქცა ჟ-დო. ჩვენ კი აღვნიშნეთ, რომ ასეთ თუბალ-კაინიზმს ადგილი არა აქვს. ქართულისა და სხვა ენის ს, ზ კი არ იქცევა შ, ჟ-დ იქ. არამედ კომპლექსები სვ გვაძლევს შ-ს, ზვ გვაძლევს ჟ-ს და ეს იმიტომ მხოლოდ, რომ სჟ და ზჟ კომპლექსები აფხაზურს არ გააჩნია-მეთქი. ეს დებულება ახლაც ძალაში რჩება, ოღონდ მას მეტი დაზუსტება სჭირდება, დებულება გამოდგება არა ზოგადად აფხაზურისათვის, არამედ მხოლოდ აბჟურისათვის. აბჟურს დღეს ყოველ შემთხვევაში, არა აქვს ამ კომპლექსების შემცველი რთული ბგერები და მათ გადმოსცემს ყველაზე უფრო მიახლოებული სახეობებით.

აქიდან უკვე ჩვენ ლოგიკურად მივდივართ შემდეგ დასკვნამდე: რაკი ბზიფურს სჟ, ზჟ-სა და შჟ, ჟჟ-ს შემცველი რთული ბგერები გააჩნია, იქ უნდა გვქონდეს არა აფაშ, ჟერგტ და სხვა, არამედ აფას' (< ქართ. ფესვი), ზერგტ, მაგრამ ეს ასე არ არის.

აქ უნდა გავითვალისწინოთ ის გარემოება, თუ რომელი დიალექტია მათი მსესხებელი. ქართველური ენებიდან ხსენებული ლექსიკური მასალა აბჟულთა გზით შესულა აფხაზურში, ამიტომაც სჟ, შჟ-სა და ზჟ, ჟჟ-ს გადიფერენცირების საჭიროება აღარ დამდგარა. ეს გარემოება შესაძლოა ქრონოლოგიურ მომენტის სარკვევადაც გამოგვადგეს ზოგჯერ სიტყვის სესხების დადგენისას.

სამაგიეროდ, ადილეურ და ჩრდ. კავკასიის ენათა მასალების ამ თვალსაზრისით შესწავლა გვგონია მეტ საბუთს მისცემს ხსენებულ დებულებას.

ასე, მაგ., უბიხურსა და ჩერქეზულში ს-ს თავისებური სახეობა მონაწილეობს მრ. II პირის ნიშანში და ბზიფურშიაც ამ პირისათვის გვაქვს შ° (ს°) და არა შ°; ეგვევ ბგერა გვხვდება ჩერქეზულში ბრმა სიტყვის შემადგენლობაში – несы (უსლ. Абх. язык. დანართი: „О распространении грамотности среди горцев“, გვ. 66), რაც ბზიფურად აგრეთვე გადმოცემულია ალაშ° (ალას°)-ით.

ასევე ძროხის სახელწოდება გადმოცემულია ზ-თი: აზ° (აჟ°), რასაც ჩვენ უკვე ანდიურ ზივუ-ს ვუკავშირებდით თავის დროზე.

აქვე არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ბგერითი გადასვლები, ისევე, როგორც სხვა შემთხვევაში, არც აქ იქნება მოულოდნელი.

ახლა რაც შეეხება ამ შესაძლებლობის – ე. ი., რომ აქ ს და ზ-საგან ნაწარმოები რთული ბგერები გვაქვს – თეორიულ მხარეს; სისტემის თვალსაზრისითაც სრული კანონზომიერებით იყო სწორედ მოსალოდნელი ძ°,

წ, ც, ჟ, შ-ს გვერდით ს, ზ-ს ლაბიალიზებული სახეობები. ლაბიალიზაცია აფხაზურში დენტალური ბგერებისა და წინაენისმიერ და ყელის სპირანტთა წარმოებაშია სწორედ დამახასიათებელი.

ეს ორი განსხვავებული ბგერა დღეს უკვე არა თუ აბჟუურს არ გააჩნია, აღარ ცოცხლობს არც ბზიფის ყველა თქმაში. ს. ლიხნში მას უკვე აღარ ხმარობენ. მთის სოფლების ახალგაზრდობის მეტყველებაშიაც ისინი თანდათან ამოიკვეთებიან, და სულ მალე, ალბათ, საერთოდ დაკარგავენ თავისთავადობას: მათი ექსპერიმენტალური შესწავლა გადაუდებელი ამოცანაა. უამისოდ ყოველი ასეთი აკუსტიკური შთაბეჭდილების შედეგად მიღებული დებულება წინასწარი ვარაუდის ფარგალს ვერ გასცილდება.

იმ ზოგი რამის გარდა, რაც უკვე აღნიშნულა, ბზიფური დიალექტისათვის დამახასიათებლად უნდა მივიჩნიოთ შემდეგი:

საყურადღებოა, რომ ბზიფურში მრგ. I პირის ნიშანი (ჰ) ჯერ კიდევ გადარჩენია ფონეტიკურ ცვლილებებს მჟღერ ფუძისეულ თანხმოვნებთან უშუალოდ შეხვედრისას. იქ შესაძლოა ფორმები ძაჰგოზ ნაცვლად ძაჰგოზ-ისა, დააჟაზარ ჰბაჰ ნაცვლად დააჟაზარ ააბაჰ-ისა: დაჰბგდტ ნაცვლად დააბგდტ-ისა, ძაჰდგრგჰ ნაცვლად ძაადგრგჰ-ისა და სხვ.

დროთა საწარმოებელს ფორმანტებში ზოგი ახალი ცვლილების გამო –ი> ე-ის დაკარგვა – ფუძისეული და ფორმანტისეული ა-ს უასიმილაციო სახეობები გვხვდება: მაგ., „არახუ სთიჟატ-ჰან“... „საქონელს ვყიდო, თქვა რა კაცმა“...: „ჟაშა დგუგსთჟატ ლჰედტ“ „შენს ძმას, ვაჟო, მოგცემო, თქვა ქალმა“; „ძაშაზარ ზბუტ-ჰა“ „თუ მართალია, ვნახავო“; „იზდგრჟატ ახა“ „ვიცი, მაგრამ“... და სხვ.

კითხვით ფორმებს შესაძლოა არ დაერთოს კითხვითი ი ნაწილაკი. იქნება დაბაცა? ნაცვლად: დაბაცე(ე)-სა „სად წავიდა (გონ.)“; უარყოფით კითხვითში: უმცუნ? ნაცვლად უმცრდ-სა „არ მიდიხარ (ვაჟ.)?“ და სხვ.

ნ. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური
კულტურის ინსტიტუტის მოამბე,
ტ. 4, 1939, ნაკვ. 3, გვ. 235-239.

რედუპლიკაციის ფუნქციისათვის აფხაზურში

რედუპლიკაცია ანუ ფუძის (თუ ფუძის ნაწილის) გაორკეცება საკმაოდ ცნობილი მოვლენაა ყველა ენისათვის. მეტნაკლები ინტენსივობით შეიძლება გვხვდებოდეს იგი ამა თუ იმ ენაში. რედუპლიკაციის სამოქმედო უბანიც შედარებით ზოგადი ხასიათისაა.

გაორკეცებულად გვევლინება უმთავრესად ონომატოპოეტური ლექსიკა. ეს გასაგებიცაა, რადგანაც ხმაბაძვა უშუალოდ გადმოსცემს მოვლენისათვის დამახასიათებელ ბერას და მის ხანგრძლივობა-განმეორადობას.

დასაწყისში რედუპლიკაციის შინაარსი სიმრავლე-მრავალგზისობა-ინტენსივობის გამოხატვა უნდა ყოფილიყო. აქედან ის ზოგჯერ თითქოს სულ საწინააღმდეგო მნიშვნელობასაც იგუებს, სიმრავლე-ინტენსივობის შინაარსის გამოსახატავად რედუპლიკაციისათვის დამახასიათებელი მიმატების ეს წესი უაღრესად საინტერესოა აზროვნების თვალსაზრისით. იგი შედარებით მეტი კონკრეტულობით დახასიათებული აზროვნების ანარეკლია.

რედუპლიკაციის გამოყენება გარკვეულ შემთხვევებში ზუსტ მორფოლოგიურ მოვლენად იქცევა, გარკვეულ შემთხვევებში კი – სემასოლოგიურად.

საენათმეცნიერო კურსები მას მორფოლოგიაში განიხილავენ და სრულიად ბუნებრივია ეს მაშინ, როცა იგი ეწევა სპეციალური ფორმანტის მაგივრობას. მორფოლოგიაში განიხილავენ მას სწორედ იმიტომ, რომ ინდოევროპულ ენებში, მაგალითად, რედუპლიკაცია დროთა, ამ უაღრესად მორფოლოგიური კატეგორიის, მადიფერენცირებელ საშუალებად გვევლინება; ნამყოს ფუძის გამოყოფა აწმყოს ფუძისაგან ამ ნიადაგზე ხდება (იხ. პ ა უ ლ ი. Prinzipien der Sprachgeschichte, 1920, გვ. 210; ტ ო მ ს ო ნ ი, Общее языковедение, 1910, გვ. 317 ...) გაორკეცება გვევლინება ზოგ ენაში ინფინიტივისა, მრავლობითი რიცხვისა და სხვათა ფუნქციით (შდრ. ვუნდტი, Völkerpsychologie, Der Sprache, 191, გვ. 635; ს ე პ ი რ ი, Язык, 1934, გვ. 60-61 ...). მაგრამ ამით არ ამოიწურება რედუპლიკაციის გამოყენების არე, იგი მძლავრად მომქმედი სემანტიკური ფაქტორიც არის.

განსაკუთრებით ვრცელი გამოყენება, როგორც ეს ე დ უ ა რ დ ს ე - პ ი რ მ ა გვიჩვენა (იქვე), ამერიკულსა და აფრიკულ ენებში მოეპოება რედუპლიკაციას. საგულისხმო ფაქტია ამ შემთხვევაში აფხაზურთან შეხვედრა. აფხაზურში ძირითა რედუპლიკაცია ერთი ყველაზე უფრო დამახასიათებელი გრამატიკული მოვლენაა. რედუპლიკაციით იქ გამსჭვალულია, როგორც მორფოლოგიის, ისე სემასიოლოგიის უბნები.

მეტად დემონსტრაციულია მისი მორფოლოგიური ფუნქცია, როცა ზმნაში სუბიექტის ან ობიექტის მრავლობითობაა გამოსახატავი. თუ ზმნას ობიექტი (ერთპირიანებში – სუბიექტი) მხოლოდობით რიცხვში აქვს, მაშინ ჩვეულებრივ, ურედუპლიკაციო სახეობას იყენებს, როგორც კი ეს ზმნასთან დაკავშირებული სახელი მრავლობითის გაგებას მოგვცემს, მაშინვე ზმნის ძირი გაორკეცებულად წარმოგვიდგება.

მაგალითად:

აფწარა – გაწყვეტა, მოწყვეტა, მოტეხა: „სგბლა **ფწეიტ**“ (ივ. პასკერ, „თემერ“, გვ. 6) „წელი მომწყდა“; „აშახა **ფწეიტ**“ „თოკი გაწყდა“. **აფწწარა** – მრავალნაწილად დაწყვეტა, დატეხა, დამსხვრევა: „**იფწწო რლგზ** ამაწქა ნკალფსან“... (იქვე, გვ. 21) „ქალს მსხვრევით რომ ტოტები ეჭირა, დაყარა რა“...; „ზინა ძაღმფგზაშაზ მაწგ **ფწწანგ** იკაფსო დგგლან დმგრჟა“ (იქვე, გვ. 19) „ზინა ტოტს, რომელიც ხელში შემოხვდა, ამსხვრედა და ყრიდა რა, იდგა მსმენარე“. ამ შემთხვევებში მომდევნო ზმნაც (ნკალფსან, იკაფსო) კარგად არკვევს ამ რედუპლიკაციის შინაარსს. **აკაფსარა** ზმნა მხოლოდ მრავლობითი ობიექტის მიმართ შეიძლება იყოს გამოყენებული და „მრავლის დაყრას“ გულისხმობს. „...აჯაჟაჯგგზ ზეგ ეზან **ამგაქა ფწწანგ**, აქუჯმა ააძ ახერგუახუაზ იკნე იტეიტ“ („აფსუა ლაჟქა“, 1935, გვ. 12134) „ოცივე შეიკრიბნენ. საიდანაც ფიქრობდნენ (მოელოდნენ) მგელი მოვაო გზები გადაკვეთით (გადაჭრით) დაიჭირეს და დასხდნენ“. აქ თვით **ამგაქა**-ს (გზები) მრავლობითი განსაზღვრავს **აფწწარა** ზმნის რედუპლიკაციას.

ახწარა – გადაკვეთა, გადატეხა, მოკვეთა თავისა: „იხე **ხგმწეიტ**“ „მან (კაცმა) მას (კაცს) თავი მოჰკვეთა“. **ახწწარა** – მრავლის გადაკვეთა, წატეხა, წაწყვეტა: „ბაშა სახვალაზ სგუ ძამუჟა **ამღქა ხგსგწწოიტ** ჰა საჟუჰ“ (ივ. პასკერ, „თემერ“, გვ. 49) „ტყუილა რომ ჩავიარე გვერდით, გულმა არ მიქნა და ბარდებს (ეკლებს) წავწყვეტ მეთქი, დავიწყე“¹; „აჰაჰ ილაბეფეშ იშხოუწწო იუმჰწანგმწაჰ“ „მღვდლის ჯოხსავით რომ ჭრი და ჭრი თავს (რომ წაჰკვეთ და წაჰკვეთ), ხელში არ ჩაგელიოს“².

აკგლწარა – ნახვრეტი; გამოხვრეტა: „აგუთა ააკგლეფწოტ“ (ჯგერდული ტექსტები) „შუაგულს გამოხვრეტს“, **აკგლწწარა** – მრავალ ადგილას დახვრეტა: „აღქქა რგჟწარა იკგლწწანგ...“ (ჯგერდ. ტექსტ.) „ძელებს შორის დახვრეტით მრავალ ადგილას...“.

¹ ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო ნაწილის გარდა თარგმანი სიტყვა-სიტყვითი არ არის. თანაც, ზოგჯერ, სიზუსტის დასაცავად, გამართული ქართულით ვერ ითარგმნა.

² ასე შენიშნეს შემდეგი შემთხვევის გამო: ერთი ვინმე ფანქარს წვერს უთლიდა, რამდენჯერაც წაუთალა, იმდენჯერვე წვერი წაუტყდა წათლისავე პროცესში.

აიგვწარა – შუაზე განკვეთა: „სეფუწაჰ-ჰა უყოჲმა“ – „შუაზე განკვეთ გგონია?“ **აიგვწარა** – დაკვეთა მრავალ ნაწილად: „ედღუჲ ამჲს სგთ, აჲხანდ კასცოდჲ, მამხარ **უშეიგვსგწო** დგრ!“ („აფსუა ლაკუტჲ გვ. 14¹²) „უკეთესია გზა მომეცი, რემას (ცხენის ჯოგს) გავრეკავ, თორემ რომ დაგკვეთავ (დაგკუწავ. დაგჭრი, დაგამტვრევ) მრავალ ნაწილად, იცოდე!“.

აფჟარა – გახეთქა, გასკდომა: „ახაჰ ურშერგი **ფჟოტ**“ (ივ. პაპას-კერ, „თემერ“, გვ. 44²²) „ქვაც რომ გაახურო გასკდეზა“; „იგუგ **ფჟანგ** დგუშიტ საბ რეცჲა“ (იქვე. გვ. 60) „გულის გახეთქით მოკალით საბრალო მამაჩემი“; „უბასყავ იგუგ **ფჟონ** იფა იზგ“ (იქვე. გვ. 83) „იმოდენად გული უსკდეზოდა თავის შვილისათვის“. **აფჟჟარა** – მრავალ ნაწილად დახეთქა, დასკდომა, დაგლეჯა: „აფჰგს აცჰარა, აღრ დაჰგნ ლგფსახგ **ფჟჟო**“ (იქვე. გვ. 44¹⁹) „ქალი იგინებოდა, ილანდებოდა, მეტად გულმოსული (სულს თავის გლეჯით) იგივეა **აჟჟარა** – დაჩეჩევა, დამტვრევა მრავალ ნაწილად: „აგუარა აკუტდრშოტ ათგრას არახუ **ირმგჟჟარც**“ (ჯგერდ. ტექსტ.) „ღობეს შემოავლებენ გარშემო, რათა საქონელმა გვიმრა არ დაჩეჩოს“; „იტყუაცგზ **აჟჟჟი** იგუგ, იშაცჲა“ (ზ. შგნკუ-ბა, „აფხატი აჟაჲა“, 1938, გვ. 11¹¹) „გამსკდარმა [ყუმბარამ] დაფლითა [მრავალ ნაწილად] მისი (კაცის) გული, მისი წმინდა სისხლი“.

ამჟარა – მოწყვეტა, მოგლეჯა: „არი მაჰას აჟა აბჟაც აჟაჲ რლახ აამ-მენარცცგმტ ივნუგჲა იგუგ აკგ **ამერჟაზშა**“ (დ. ჭონქაძე, „სურამ აბაა“, 1936, გვ. 42⁵) „ეს სიტყვა რომ გაიგონა შუამავალი დაიღრია ისე, თითქოს გულიდან მოსწყვიტეს რამეო“. **ამჟჟარა** – მრავალ ნაწილად დაგლეჯა. დაფლეთა, დაწეწა: „ჰად, ალაჲჲ **ემერჟჟაჲ**!“ „ჰად, ძაღლებსაც დაუწეწიათ“; „უგზუსთოჲ სჰჰ, მამხარ **უეილმგჟჟა** უტჲგსწოდჲ!“ („აფსუა ლაკუტჲ“, გვ. 14¹⁰) „ვინა ხარ მითხარი, თორემ დაგგლეჯ, დაგწეწ (დაგლეჯით, დაწეწვით, დაფლეთით) [და] დაგდეზ“.

ახჟარა – მოტკლევა, გადატკლევა. „აწლა ხჟემტ“ „ხე მოსკდა, გადასკდა“. **ახგჟარა** – (გა)დატკლევა მრავლისა: „აწლაჲთა **იხგჟჟანგიკაჲ**ჲჲან“ (ამეიბჟური ტექსტები, III, 16⁵) „ხეებს ტკლევით ძირს ყრიდა“. „ხეებს ტკლევდა რა მრავლად ძირს ყრიდა“; „რშაჰგცჲაგჲ ზეგჲ **ხგჟჟამეი**ტ (დ. გულია, „შარფგჟა“, 1937, გვ. 28¹²) „მათი ფეხის ფრჩხილები ყველანი წატყდნენ“.

ეგვეე ძირი მრავლობითის ცნების გამოსახატავად გაორკვეებულია ზმნებში: **აილაჟჟარა** – ჩაღეწვა, ჩაჩეჩევა მრავლისა: „ამხგჲ **ეილაჟჟა** იკაჲჲგნ“ (ივ. პაპას-კერ, „თემერ“, გვ. 5⁶) „ყანაც ჩაღეწილი ეყარა“: **ამჟჟარა** – „დაფლეთა, დაგლეჯა მრავალ ნაწილად: „აგარაგანჲა აღაჲსაჲჰა მანგლეზა აჰსაჲთა **ემჟჟჟა** ილგჲჲერწ“ („აფსუა ლაკუტჲ“, გვ. 51¹¹) „გაუხედნელმა ცხენებმა აქეთ იქით რომ გაიწიეს, ქალები [ნაკუწად] დაგლიჯეს და დადვეს“; ამ ფორმათა შინაარსი კარგად ჩანს დ. გულიას ლექსში:

აყვზი აკუტეჲ ედმანგ
შაკუტეჲ ც'გშეჲ ედლანგ
ლბაა აბაჰა ითანგ,
აბგა-ხუჰე ნარგლალტ,
აკაკალა **იჟ'ანგ**
რემწ'გჟ'აქტა **ჰაგწ'ანგ**
რხგ, რგხტდა **ხგწ'ანგ**
აბგა-ხუჰე ნარგლგეჲტ.

ბატი და იხვი ერთად
თეთრი და ნაცრისფერი არეული
ბაღში რომ იყვნენ ჩასული
ტურა დაერიათ.
სათითოდ და გლეჯით
მათი ფრთების დაჰუტვით
თავ-კისერის წაწყვეტით
ტურამ ისინი მოსპო.

(დ. გულია, „შარფგ-ეწა“, გვ. 94).

აფჩარა – გატეხა: იფესჩამტ – გავტეხე რამე. **აფჩარა** – მრავალ ნაწილად, მრავლის დატეხა, დამსხვრევა, დაფშვნა. ამ ფორმითაა, მაგალითად, გამოხატული ადგილი ოთხთავიდან ქრისტეს მიერ პურის მრავალ ნაწილად დატეხისა და მოწაფეთათვის დარიგების შესახებ. „ახუჩაკვი ავგფსგმკვი ჯგშთგხნგ, აჟ'ანან, დჯაფშინგ იფშეიტ, ნას აჩაქტა **ფჩარანგ** იწავც'ა ირთიიტ, იწავც'ა აჟ'ლარ ირგრთიიტ“ (მათე, თ. 14¹⁹) „მოიღო ხუთი იგი პური და ორი თევზი, აღიხილნა ზეცად, და აკურთხა და განსტეხა (მარკოზი, ლუკა: დაჰმუსრა) და მისცნა პური იგი მოწაფეთა თვსთა; და მოწაფეთა მათ მისცეს ერსა მას“.

აფბაჩარა – ურთიერთ დატეხვა, დამსხვრევა: „ტაჟ'გშთა სარა სზგ ზეგ'ე აკაუპ, ედბაშემოუ რგხტაგ'ე **ფიბა ჩააბტ**“ (დ. ჭონქაძე, „სურამ. აბაა“, გვ. 70¹⁹) „აწ ჩემთვის ყველაფერი ერთია, უომნიათ არა (თუ უნდათ) ერთმანეთისთვის თავებიც დაუტეხიათ“¹.

აფყარა – გაჭრა: „აჯმა ახტდა **ფუყარგ'ე** ალა ააფშეჲტ“ (ივ. პაპას-კ'ერ, „თემგრ“, გვ. 47) „თხას კისერიც რომ მოსჭრა, თვალი გამოიხედავს“. **აფგყარა** – დაჭრა მრავალ ნაწილად, მრავლისა: „აღტე ახრა რზდგრძომგზტ ფასა. უბას იყარწონ: „**აწლა მაშაქტა ფგყარანგ**, იგწ'წანგ იდგრშმონ“ (ჯგერდ. ტექსტ.) ძელის დახერხვა არ იცოდნენ უწინ. ასე აკეთებდნენ: სწორ ხეებს დაჭრიდნენ, (გა)დაკვეთდნენ და დააპობდნენ“ „აგ' აც'პ დგრყაცტდტ, ივარ ედმას **იფგრყყოტ**“ („ანბან შ'ყუ“, 1938, გვ. 115) „ხარის ტყავი გააწვიპარტეს [გასხიპეს, გააკოპიტეს], რომ გახმება [მრავალ] საქალამნედ დასჭრიან“.

არშარა – გაპობა: „წლაკგ ააფრყან **აირშან** ანდც'იტ“ (ჯგერდ. ტექსტ.) „ერთი ხე მოჭრა მან (კაც.) გამოაპო (გააპო) და გათალა“. **არშარა** – მრავლის, მრავალ ნაწილად დაპობა: „აწლა **მაშაქტა** იფგყარანგ, იგწ'წანგ იდგრშმონ“ (ჯგერდ. ტექსტ.) „სწორი ხეები დაჭრა, გადაკვეთა და აპობდა“ (მრავლად); „აკალათ აზგ ატკ'აც იურშშომა“ – „კალათისათვის ტკეჩს ხდი [მრავალს]?“

¹ ქართული დედნის შესატყვისი ადგილი ცოტა განსხვავებულია. ჩვენ აფხაზური თარგმანის თარგმანსვე ვიძლევი.

აქუყარა – ჩქარა გაგდება, გავარდნა, ჩამოვარდნა რისგანმე: „აჩუგ დაქუყან დკაჰადტ“ „ცხენიდან ჩამოვარდნით დავარდა ძირს“. **აქუყყარა** – მრავლის გაყრა, გაცენა რისგანმე: „ჩაჰჴგლა დრჴჴლანგ ზეგ რეჴჴა ირჴჴყარა იკაჴნგ...“ („აფსუა ლაკჴჴა“, გვ. 4128) „ცხენის მკერდით მიჰვარდა მათ (ცხენი მკერდით მიაგდო მათზე) და ყველანი თავიანთი (ცხენებიდან) გადმოცვიენით ძირს ჩამოყარა რა...“

ამ-პ-რა – გათიშვა, განშორება, ერთმანეთისაგან განსვლა: **ემ-პ-იტ** – ერთმანეთს განშორდნენ. ეგევე ძირი გვხვდება გაორკეცებულადაც სხვა წინდებულით: **ანთ-პ-რა** – მრავლად განსვლა, მრავლის განშორება: „შეგჴშთან რა ყალახან ადგრბა მოსკვა ძანნე, აშეგჴკამს როთა ინთგჴჴა ედჴჴ, წჴა ზმამეჴ აჴაა ადგლბა ინთგჴჴიტ, ახე დარკნე აჴგჴანბა“ (ივ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 95) „ნაშუადღევი უკვე გამხდარიყო, მატარებელი რომ მოსკოვს მივიდა. ჭიანჭველები რომ თავიანთი ბუდიდან გამოიშლებიან (გამოვლენ მრავლად) ისე გადმოვიდა ურიცხვი ხალხი (მრავლად) მატარებლიდან“. ამ სიმრავლის საილუსტრაციოდ კარგად აქვს ის ავტორს შედარებული ჭიანჭველებისათვის.

ათგრშარა – (მსუბუქი) რისამე ამოგდება „ამჴჴ აპატრონა ით-სგრშედტ“ „თოფიდან ტყვია ამოვაგდე“. **ათგრშარა** – ამოყრა მრავლისა: „იჯგბახ ინაპგ ნდჴჴჴინან ათათგნ თგრშარანგ აცარდალჴ ინჴჴჴიფსედტ“ (ივ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 6429) „ჯიბეში ხელი ჩაიყო, თუთუნი ამოყარა და ტახტზე დააბნია (დაყარა)“; „ითგთგნგჴგ ნთგდრშარან ნაყ ივარახ ინგშთეჴჴედტ“ (დ. ჭონქაძე, „სურამ აბაა“, გვ. 5828) „სათუთუნე გამორეკა (მრავალი გამოყარა) და გვერდზე დადო“.

ალშარა – მსუბუქი რისამე (გა)მოვარდნა: „ახახუც ალშედტ“ „თმის ღერი (ჩა)მოვარდა“. **ალშარა** – მრავლის გამოცენა, გამოყრა, გამოვარდნა: „ვგბღგცკალ შშჴჴოდტ“ (სოფ. უათჰარის ტექსტებიდან) „ორი ფურცელი (აქ ორი ღერი ფრთა იგულისხმება) «მოჰვარდებიან» მას (უგ.-ს)“; „ამგჴ აჴგჴან დააძასგნ ლჴემაჴჴა ნალგშლგრშარან ლშაპგ ლგჴმედტ“ (ივ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 5714). „ქალმა წყაროს ბოლოს ჩაიარა, თავისი ფეხსაცმელი ფეხიდან წაიყარა და ფეხი დაიბანა“.

აჴგშარა („პირიდან“) (გა)მოვარდნა, „აჴა ჴშანგ იკაშედტ“ – „ვაშლი მოვარდნით ჩამოვარდა“.

აჴგშარა – (პირიდან) გამოცენა, გამოყრა: „...ამჰაბე დჰადტ რჴჴთან ამჴ კუტგჴ შიმიმაჴ. უბრი აჴჴტგ აჴგ ზჴჴა ხგშში რახ ჩანაგ ანგ შგჴა-შშჴაჴ“ („აფსუა ლაკჴჴა“ გვ. 69ა) „...უფროსმა გაიგონა, რომ მათ სოფელში ვიღაცას ერთი ქათამი ჰყავსო, ვინც იმ ქათმის ხორცსა ჴამს, ყოველ სამ დღეში ერთჯერ პირიდან ოქრო გამოსცვივავო (ბლომად)“.

ამჴგშარა – ხელიდან გავარდნა: „ამჴგლ სგმჴგშედტ“ „ბურთი ხელიდან გამოვიარდა“. **ამჴგშარა** – ხელიდან დაცენა: „აფარა ჴჴა იმ-პგშშანგ ადამმა იჴჴსეჴედტ“ (ნ. გოგოლ, „რევიზორ“ 1937, გვ. 5728) „ფულები ხელიდან დაუცვივდა და იატაკზე დაიბნა“.

აჭარა – დახდა მაგ. ტკეჩისა: „აბგცა ბზიენ **იჭოიტ** ტკ^აცნგ“ „წნელი ტკეჩად კარგად იხ დ ე ბ ა“. **აჭკარ** – დასკდომა, დახეთქვა მრავალ ადგილას, მრავალ ნაწილად: „სნაპგ **ჭკეიტ**“ „ხელი დამეხეთქა, დამისკდა, დამეშუშხა“ და სხვ.

ეგვევ მოვლენა შეიძლება დაუკავშირდეს პროცესის ხანგრძლივობა-განმეორებადობას ერთი მხრივ, ან მის ინტენსიურობას მეორე მხრივ. მაგ., წასმა აფხაზურში გამოხატულია **შ** ძირით. გვხვდება იგი სხვადასხვა წინდებულთან ერთად: **აწგ-შ-რა** – ამოსმა ქვეშიდან; **ათ-შ-რა** – ამოსმა „რასშიმით“: „აჰ^აგზბა **აწ^აშგიტ**“ (ჯგერდული ტექსტ.) „დანა ამოუსვა ქვეშიდან მან (კაცმა)“; „ილგმჰა **ითშნგ** ილერშგიტ“ (სოფ. უათჰარის ტექსტებიდან) „(კაცმა) თავის ყურში ამოისვა [რადაც] და ძირს ჩამოაგდო“... მაგრამ თუ გამოსახატავია სმა ხანგრძლივად და განმეორებულად, მაშინ გამოყენებული იქნება **შშ**: „ამგ **ეფხ^აგშშ-ააჰა** კუაპედკ ტანგ აფჰალ ინთალ-თ^აედტ“ (ივ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 57²⁰). „წყალში კოპის (ამო)სმით (წყალს) იღებდა რა, კოკაში (ფოხალში) ასხამდა“¹. აქედანვე უნდა იყოს ნაწარმოები შესაკაზმი ლობიოს ამოსარევი, ამოსალესი იარაღის – **ბურ-ეჰყ**-ი ს (გურ.) – სახელწოდება, როგორც მრავალგზის „ამოსასმელ“-ამოსარევისა – **აყუდგრ-შშ-გგა**.

აბგლარ – (და)წვა: „იბლგ^ადტ“ – „დაიწვა რამე“. თუ გამოხატულ უნდა იქნას ის, რომ „ძალიან დაიწვა, დაიბრაწა რამე“, ამისათვის გაორკეცებული **აგ^აგ-ბზგლარ**-ს სახით მოგვევლინება იგივე ძირი. მაგ., „აკუ^ატგ **იგ^აგიბზგლტ**“ – „ხორცი ძალიან დაეწვა, დაებრაწა“.

განსაკუთრებით ხშირია რედუპლიკაცია სიტყვის მნიშვნელობის საცვლელ საშუალებად. ეს თავისთავად საგულისხმო ფაქტია სიტყვათა აგებულების თვალსაზრისით.

სემასიოლოგია ენათმეცნიერებაში ერთი ყველაზე უფრო ნაკლებად დამუშავებული დარგია. არ არის სათანადოდ შესწავლილი სიტყვის, როგორც სემანტიკური ერთეულის, შენების საკითხები, ბოლო ხანებში მნიშვნელოვანი ნაბიჯები იქნა ამ მიმართულებითაც გადადგმული. სიტყვის მცვლელ აფიქსებს, სიტყვის შინაარსობრივი ანალიზის საფუძველზე, სემანტიკის კომპეტენციაში აქცევენ. ამით სემანტიკის, როგორც მეცნიერების, საგანი ირკვევა, ფართოვდება სემანტიკის საკვლევი უბანი და ჩნდება საკითხთა ახალი წყება, რომლებიც ახალი თვალსაზრისით განხილვას საჭიროებენ².

¹ ინთალთ^აედტ – ჩაასხა-ს ნიშნავს, მაგრამ ქართულ თარგმანში ნამყო უსრულის ფორმა უფრო უდგება.

² სიტყვის მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსები, ე. ი. ფუძის საწარმოებელი აფიქსები, სემასიოლოგიის საგნად აქვს მიჩნეული პროფ. არნ. ჩიქოზაძეს; სათანადო დასაბუთებაც არის წარმოდგენილი მის „ზოგად ენათმეცნიერებაში“ I, ტფილისი, 1935, თავი II.

ერთ, ყველაზე უფრო გავრცელებულ, სიტყვათწარმოებით საშუალებას რედუქლიკაცია წარმოადგენს. რედუქლიკაცია, როგორც აღნიშნულია, უმთავრესად ხმაბადვით სიტყვებს მოიცავს. ეს ნათელი ხდება ყველა ენის მასალაზე. რა თქმა უნდა, ყველა ხმაბადვითი სიტყვა აუცილებელი არაა იყოს რედუქლიცირებული. რედუქლიკაციის საფუძველი ამ შემთხვევაშიაც მოვლენის ინტენსივობა-ხანგრძლივობა-განმეორადობაა და თუ აქ უფრო ხშირად გვხვდება, გვხვდება იმიტომ, რომ რეალურად ახასიათებს იგი მოვლენას და ხმაბადვაშიაც ეს უფრო მიახლოებით აისახება. ერთჯერადი მომენტებისათვის აქაც გაუორკვევბელი ხმაბადვითი კომპლექსები გვექნება (შდრ. ქართ. „ბრავგანი გაადინა“ და „ბრავა-ბრუგი“).

რედუქლიკაციით წარმოებულ ხმაბადვით სიტყვათა განუსაზღვრელი რაოდენობაა აფხაზურში.

მაგალითად:

აჟჟაჰა: „იზიამა აჰარქუა აგტაშო დადგლან აჟჟაჰა ნთეწყა იჰიტაზ რანაც რახ იკელფშუა“ (ივ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 55). „მის (კაც.) პირდაპირ ხბოები მომდგარნი იყენენ ჭიშკართან და ქვევით [გაცხარებით]¹ მობალახე თავიანთი დედებისაკენ იყურებოდნენ“; „ნეხ, ბაშოლუპ რსხტეცუა! – აჟჟაჰა იხეილაჰანგ დენდღლწმეტ“ (იქვე, გვ. 84¹⁹) „ეჰ, ტყუილია, რასაც ვფიქრობ! [სწრაფად, ხელად, ერთბაშად] ტანთ ჩაიცვა (კაცმა) და გარეთ გამოვიდა“.

აკკაჰა: „აკკაჰა არბაღქუა რჰებთებუე იგტე მანაქტუჰ“ (იქვე, გვ. 51) „კაკანი თ მამლების ყივილის ხმა რომ მიესმა“; „ეს-ჩანგ ტაჟანგ არხანტ“, **აკკაჰა** აჰკუნცა რაშაჰაბუე იგოზგე ავტამეზტ“ (იქვე, გვ. 57), „ყოველდღე ამ დროზე ბარიდან ყმაწვილების სიმღერის [ჩქარა და წკრიალით] ხმა რომ ისმოდა, [ახლა] აღარ ისმის (ისმოდა)“.

აჰჰაჰა: „აჰჰაჰა აშო იზატიტ“ (აძვიბჟ. ტექსტები.) „[ჭრიალით, ჭრიჭინით] კარი გაეღო მას (კაცს)“: „სკუადერ ჟგრგვთ დასხტემეტჰა უსჰაგგლანგ **აჰჰაჰა** უცაჟომეტ“ (ივ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 17). „ჩემი უნაგირი ზუგდიდის ვიყიდეო პირში წამდგომიხარ და [ურცხვად, შეუჩერებლივ, ხმამაღლა] ლაპარაკობ“; „იხაპგე **აჰჰა** ააწვირგეიმეტ“ (იქვე, გვ. 24) „თავის კბილებს [კრაჰუნთი] გამოაცემინა“.

აჰჰაჰა: „აწაჰ ხუჰჰ **აჰჰაჰა** აშყუ დანფხომეტ **აჰჰაჰა** ადწყაქუა დერხგსუემეტ“ („ანბან შყუ“, 1938, გვ. 151) „პატარა მოსწავლე წიგნს [რაკრაკით] კითხულობს (ჩაარაკრაკებს,) [სწრაფად, ერთი მეორის მიყოლებით] გვერდიდან გვერდზე გადადის“.

¹ ასეთი ხმაბადვითი სიტყვების გადმოცემა ქართულად სრულიად მოუხერხებელი ხდება.

ადღება: „ზტ^ე იჭოზ ანხაც^ედ მარედ **ადღება** მააფსუა“... (ივ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 385). „ის და გლეხები, რომლის ქონებასაც ჭამდა, ერთმანეთს [დ რ ი ა ლ ი თ] ერხუბებოდნენ რა“...; **ადღება** ირგშკელ ინაწე-მბაჰან. აკერთა რეიბამთო დანააჩეჟერხ“ (ივ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 1620). „[ყველანი ერთბაშად] ავჟანდას ეცნენ, ერთმანეთს რომ არ უთმობდნენ ისე, ცხენიდან როცა ჩამოსვეს ის (გონიერი არსება)“.

აჟჟება: „შტ^ე აქტა, შ^ეგზგელოუზი“ **იჰან აჟჟება** დნარგვეან ატესკ^ერთა დადხალტ“ (იქვე, გვ. 673) „დასხედით, რას დგახართო“ თქვა, [სწრაფად] მათ გვერდით ჩაუარა და სამმართველოში ავიდა“.

აშშება: „იკტშან იგელაზ ანხაც^ე **აშშება** დნარგლსენ დანგნაფშა“... (იქვე, გვ. 1735) „მის (კაც.) გარშემო რომ გლეხები იდგნენ, [წყნარად] რომ მათ შეხედა“... **აშშება** ლჰენალხეიდტ“ (იქვე, გვ. 256) „[წყნარად, ნელა] მობრუნდა ქალი“; **აშშება** მააჰგნალტ“ (იქვე, გვ. 39). „წყნარად შემოვიდნენ სახლში“.

აჩჩაჰა: „იხაჰ^ე ხ^ემათახა იგტე აწა ითაჟეზ აშაურა **აჩჩაჰა** ედთააილაშ-იტ“ (იქვე, გვ. 653) „მძიმე ქვასავით რომ პქონდა გულში ჩავარდნილი სისხლის ალება [შ უ შ ხ უ ნ ი თ] კვლავ აუდღულდა“.

აჩჩაჰა: „ადრემგ^ე იკურ-კურუა აჰგნანახეიდტ, **აჩჩაჰა** ამე თევრნე იკათო“ (იქვე, გვ. 5839) „კოკა კოტრიალით ჩაგორდა, წყალი [ჩ უ ხ ჩ უ - ხ ი თ] იღვრებოდა რა“.

აჯჯაჰა: „შოლუკ **აჯჯაჰა** აჯგქტრედ ჰეხრა მაჰენ“ (იქვე, გვ. 7525) „ვიდაცები [ჟ ი ვ ი ლ - ხ ი ვ ი ლ ი თ] სიმინდს ტეხდნენ“.

ახზ^ეაჰა: „...წა ზმამ აჯბღ^ე გქტა ააჰნახენ ელახგეჟუა აჟ^ეჰან იგტახ^ეგ ინხანაგალტ, ხეზ^ე იმცაკტა წაყა ილეფზ^ე **ახზ^ეაჰა** ინეჟტეფსეიდტ ადგ^ელაჰე“ (იქვე, გვ. 769) „ურიცხვი მუხის ფოთლები მოწყვიტა, ერთმანეთში დაატრიალა და ცის სიღრმეში აიტანა [ქარმა]. რომლებიც ზევით აუსვლელად ძირს წამოვიდნენ, [ჩ ხ რ ი ა ლ ი თ] მიწაზე დაცვივდნენ“; „ირემბნებან **ახზ^ეაჰა** ამცაჰე მააჰჰ^ეაზხეიდტ“ (უათჰარის ტექსტ.) „ვერცხლად ქცეული [ჩ ხ რ ი ა ლ ი თ] ცეცხლში ჩარჩა (ჩაცვივდა)“.

აგტგტაჰა: „**აგტგტაჰა** აკაზაკც^ე რცნე დააჩეჟწეიდტ აურიადნიკ (იქვე, გვ. 6323) „ურიადნიკი ჩამოხტა ცხენიდან [დ რ ა გ უ ნ ი თ] ახლდა რა ყაზახები“; „გ ჰგე ზმამ იკაზარმა აგტგტაჰა ათერქტ^ე ეწან ათათენ აზრეხეჟაზ“ (იქვე, გვ. 3419) „მის ყაზარმაში, რომელსაც სამი პირი ჰქონდა, იყვნენ [გ უ გ უ ნ ი თ] თუთუნის ამცმელი თურქები“.

აკტუტგტაჰა: „ზინა ლჰენარყტნე ლაბ ედმსქტა **აკტუტგტაჰა** დრეხო დახ^ეგელაზ“ (იქვე, გვ., 27:.) „ზინა თავჩალუნული მამის პაჭიჭებს [გ ა ნ უ - წ ყ ვ ე ტ ლ ი ვ] რომ წევდა [ფეხიდან] და იდგა“.

აკაკეიჰა: „სამ **აკაკეიჰა** აკამბაშქტა დრეჟაყ^ეო დც^ეალჟო დააფტან“ (იქვე, გვ. 6226) „მამაჩემი [შ ე კ ი ვ ლ ე ბ ი თ] კამეჩებს უწყრებოდა, ხნავდა და მოდიოდა“; „იგტე ითაზ ამაშა ანგწელხ, **აკაკეიჰა** დიგწაყ^ეიდტ, დე-

ფხალწედტ ალაჟ° ედფშ უსგმზახაადტ ჰ°ა“ (იქვე, გვ. 23) „მას გულში რა ედო როცა გაიგო ქალმა, [მკვახედ] გაუწყრა, გააგდო ბებერ ძალლივით, კვლავაც აღარ მენახო“.

აჰერ-ჰერჰა: „ნაყტ°გირახ° იგლოუ არა დეუ აჰე **აჰერ-ჰერჰა** არაშ°გა აბჟგონ“ (ივ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 48). „გაღმით რომ კაკლის ხე დგას იმაზე [ჰრიჰინით] ს ხმა ისმოდა“.

აყერ-ყერჰა: „მეკეჰ **აყერ-ყერჰა** დააჩჩედტ“ (იქვე, გვ. 42) „მიკიჰმა [ხარხარით] გაიცინა“.

აკერ-კერჰა: „ზინა **აკერ-კერჰა** დააჩჩან“... (იქვე, გვ. 26) „ზინამ [კისკისით, კარკაცით] გაიცინა რა“...

ადგ-დგჰა: „იგუჲ **ადგ-დგჰა** ედსუა“ (იქვე, გვ. 80) „მისი გული [დაგა-დეგით] სცემდა რა“.

ატახ-ტახჰა: „ატახ-ტახჰა აყამჩე შთებჟე გეიდტ“ (იქვე, გვ. 64) „[ტყლაშუნი] მათრახის ხმა გაისმა“.

ააჟ-ააჰჰა: „ალა.... ქდუხუჲაკ აშაჰაჰე იბღ°ათო **ააჟ-ააჰჰა** იშუა იგელან“ (იქვე, გვ. 48) „ძალი ჯიკვის ძირში (მიწის) ფოფხვით [„ამამ“-ის] ყეფით იდგა“.

ადგრ-დგრჰა: „აჩ° **ადგრ-დგრჰა** აჩ° არშშ°ედტ“ (ჯგერდ. ტექსტ.) „ცხენმა [„ხმაურით“] ტანი შეიბერტყა“.

აგუგრ-გუგრჰა: „ამჲ **აგუგრ-გუგრჰა** ეხშუაზ“ (ამვიბჟ. ტექსტ.) „წყალი [ხვარჩალოთ] რომ დულდა“.

უახა-სახაჰა: „აჩნჲ ანხაგ° **უახა-სახაჰა** იც°ალუო რჰ°ესთაქუა ირ-თან“ (ივ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 12) „იმ დღეს გლეხები [გამალებით] ხვნით თავიანთ სახნავებში იყვნენ“.

აყგუჲ-ჩგგუჲჰა: „ზინა აჩუან აკნელხენ ახერგ°აგ° ინთალერგელტ ამსთხუაგალა **აყგუჲ-ჩგგუჲჰა** ელახუტო“ (იქვე, გვ. 27) „ზინამ ჩახანა ჩამო-ხსნა გორგოლაში ჩადგა, სუთით [ტკაცა-ტკუცით] ზელდა რა“.

აღგდ-მგდგჰა: „აგაზეთქუა **აღგდ-მგდგჰა** რგფხ°არა დედთალაგონ აწხგჟონ“ (იქვე, გვ. 66) „გაზეთების [ბურტყუნით] კითხვას კვლავ იწყებდა შუადამისას“.

ხმაბამვით სიტყვათა ასეთი სიმრავლე შემთხვევითი არ არის აფხაზურში. ონომატოპოეტური სიტყვები სხვა მეტეველების ნაწილთა მაგივრობას ეწევიან იქ. ხმაბამვითაა აფხაზურში გამოხატული თითქმის ყველა ის შემთხვევა, რომლებშიაც სხვა ენაში ზმნისართები იქნებოდა გამოყენებული.

აქაც, ერთხელ კიდევ, ხაზი ესმის აფხაზურისათვის დამახასიათებელ კონკრეტულ აზროვნებას. ხმაბამვითი სიტყვით გამოხატვა ხსენებული შინაარსისა გაცილებით უფრო უშუალო და მარტივია და უფრო ახლოა ენობრივი განვითარების ადრეულ საფეხურებთან, ვიდრე ზმნისართებით აზროვნება.

იქ, სადაც ჩვენ „სწრაფად“ ვიტყოდით, აფხაზურში კვლავ ხმაბაძვით სიტყვათა მთელი წყება მოგვევლინება, მაგალითად:

„**აშაგაპა** დენდ¹ გლყ² ედტ“ (იქვე, გვ. 78) „სწრაფად გავარდა გარეთ“.

„**აყფა** დნეშთასგნ ინეშთიფაადტ ედგტშ“ (იქვე, გვ. 24) „სწრაფად წაავლო (ხელი) და აიტაცა ნაჯახი“.

„**ახშთა** დენჩაჟ³ ფედტ“ (ივ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 19). „სწრაფად ჩამოხტა ცხენიდან“.

„**აშერა** დნეშთაფან ამაა ღნაპე ნადერლ⁴ ღლ⁵ ღლ⁶“ (იქვე, გვ. 58) „სწრაფად გადახტა და (ჭურჭლის) სახელურზე ქალს ხელი დააჭირა“.

„შტაქტა, შგზგლოუზი“ იპან **აჟაგა** დნარგეც⁷ ან აუსპართა დაახალტ“ (იქვე, გვ. 67) „დაჯექით, რას დგახართო“ თქვა რა სწრაფად მათ გვერდით ჩაუარა და სამმართველოში ავიდა“.

„ნგხ, ბაშოუპ ისხტუა! – **აჟაგა** იჩეილაპანგ დენდ⁸ გლყ⁹ ედტ“ (იქვე, გვ. 84) „ეჰ, ტყუილია რასაც ვფიქრობ! სწრაფად ტანთ ჩაიცვა და გარეთ გამოვიდა“. და ასევეა თითქმის ყველა სხვა ზმნისართიც.

აქ მოყვანილი ექვსი სხვადასხვა სახე (ზოგი სხვაგვ) ყველა „სწრაფად“-ს აღნიშნავს. სხვანაირად შეუძლებელია ჩვენ ისინი გადმოვთარგმნოთ, მაგრამ არცერთი მათგანი, ვთქვათ, იმავე ქართული „სწრაფად“-ის ეკვივალენტი არ არის. ამ უკანასკნელში ჩვენ განყენებული ცნება გვაქვს, აფხაზური კი კონკრეტულ სახეებს ემყარება; მას ათეული სიტყვის გამოყენება უხდება, რათა გადმოსცეს სისწრაფის სხვადასხვა ვარიაცია ცალკეულ და კონკრეტულ მოვლენებში არსებული. ამის გამოვე აფხაზური სათანადო შემთხვევებში ვერ გვაძლევს სიტყვას (რომელიც თავისში უკვე შეიცავს აბსტრაქციას), არამედ – ხმაბაძვით კომპლექსებს. თვით კომპლექსები კი დამოკიდებულია იმაზე, თუ რა ბგერა შეეფერება ამა თუ იმ მოვლენას.

აფხაზური ენისთვის ნიშანდობლივი ჭარბი კონკრეტულობა მრავლად დასტურდება ლექსიკაშიაც და მორფოლოგიურ მოვლენებშიაც.

აფხაზური ხმაბაძვითი სიტყვები ყურადღებას იქცევენ თავიანთი „წარმოებითაც“. ისინი ყველანი ბოლოს **-ჰა** მარცვალს დაირთავენ. ეს კი **აჰარა** „თქმა“ ზმნის ძირია. ამის გამო აშკარა მითითებაა იმაზე, რომ ამ რიგის სიტყვა მას გაგებული აქვს, როგორც მოვლენის, საგნის მიერ გამოცემული ბგერა ანუ თქმა. „აჰჰაჰა აშ იხატრტ“ „აჰჰა-ს თქმ(ით) კარი გაეღო“ ე. ი. „კარმა აჰჰა“ თქვა (და) გაეღო¹. საინტერესო ფაქტია ონომატოპოეტურ სიტყვათა წარმომავლობისათვის; ის, რაც სხვა ენის მასალის მიხედვით დაშვებულ უნდა იქნეს, აფხაზურში სრული რელიეფურობით გამოვლინდება.

¹ შეიძლება ხმაბაძვის სიტყვას **ჰა** არ დაერთოს. ეს შინაარსი მაინც იქნება გამოხატული სხვა მისი შინაარსის მქონე ზმნით, მაგ., „იხაპგე აჰჰა ა გუგა“ (ყაზბეგი, „ელი-სო“, გვ. 3124 „თარგმანი 1937 წ.“) „თავის კბილს აჰჰა ა გამოაცემინარა“.

გაორმაგებულ ხმაბადვით სიტყვათა გამოძახილია მთელ რიგ სახე-
ლებში, როგორიცაა, მაგალითად, **აჰ'გჰ'** – მტრედი, **აჰუჰუ** – გუგული,
აწ'წ' – ზარი, ეჟვანი, **აყურაყურ** – ზარი ხისა, აყაფყაფ – რიკრიკა (წისქვი-
ლისა), **აყაფყაფ** – „ოჩოფეხა“ და სხვ.

რედუქლიკაციას დიდი სარბიელი მოუპოვებია თვისების გამო-
მხატველ სიტყვებში. აქ განსაკუთრებით საჭირო ხდება განცდის ინტენსი-
ურად გამოხატვა.

აჯაჯა – მაგარი, უხეში, მსხვილი: „აღმჰჰაქტა **რჯაჯა** ივეფეფ-
შეფტ“ (ი.ვ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 5). „ყურების გაჯიქებით (სიდი-
დით) მიჰხედა“.

აღგუგუტრა – ამოზურცულობა, „იზაკუკელგუტგუტ-მელგუტგუტო-
ზი“ „რა ოდრო-ჩოდროობაა (ამოზურცული ზედაპირია)“.

აკაზ-კაზრა – კანკალა, ნათელი, სუფთა: „აჟჟან **კაზ-კაზრა** ფსთჰა
შეწრაჰ ჯარგჰ იუმბო დაყალეფტ“ (ი.ვ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 29). „მო-
კრიალებულ, კანკალა ცა(ზე) ერთ ღრუბელსაც რომ ვერ დაინახავდი, ისე
გახდა“.

აცგრ-ცგრრა – ბრჭყვიალი: „ახ-გ-მაგაზ **ცგრცგრრა** რლაჰან“ (იქვე,
გვ. 24) „ბრჭყვიან ლა ოქროს ბეჭედი გახვეული იყო“.

ათ-შაშა – ბრწყინვალე: „ლელა **თშაშაქტა**“ (იქვე, გვ. 49) „მისი (ქ.)
ბრწყინვალე თვალები“.

ცაჰ-ცაჰ – ძალიან ცხელი: „აბრყა ინთყაზ ახე **ცაჰ-ცაჰ** აუმა მე-
იგუტ ითაშაზ“ (იქვე, გვ. 80) „აქიდან გამოვარდნილი ცხელი ტყვია იყო
მიტას გულში რომ ჩავარდა, გულში რომ მოხვდა“...

აიწგ-ხუხუტა – გაწუწული.

ფგხხა – გახეთქვა, დაფშვნა: „ლგჰნგყა **ფგხხა** დაგეფტ“ (იქვე, გვ.
55) „შიგნით (მუცელში) გახეთქა“...

აჰეა-პეიდრა – ძალიან გავსილობა (გაპიპინება): „ჰამგუტა **პეაჰეიდრა**
ყალრდტე“ (ამეიბჰ. ტექსტ.) „ჩვენი მუცელი „გაპიპინებული“ გახდება“.

არხხარა – გაწოდება, გაწვდა: „ინაჰე **რგხხანგ** დგმგელაზ“ (ი.ვ. პა-
პასკერ, „თემერ“, გვ. 24). „ხელგაწვდილი რომ იდგა“.

არ-ხახარა – სიმეჩხრე: „ბეცალა ირხანანგ იშაშაჰეფტ“ (ჯგერდ.
ტექსტ.) „წნელით მეჩხრად ლოზავს“.

აგწგ-ზზარა – ადგომა, წამოწევა: იხ. **აგწირზან** დანგმერჰე... (ი.ვ.
პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 82). „თავისი თავი რომ წამოსწია და ყური
დაუგდო“...

აგწწ-ჰჰარა – გადმორჩენა, გადმოშორება, ამოყოფა, გამოჩენა: „ლხე
აგწჰჰო“.... (ტათჰარის ტექსტ.) „თავის ამოყოფით“...

ასევე მთელი რიგი თვისების აღმნიშვნელი სიტყვები მუდამ მხო-
ლოდ გაორკეცებულად გვხვდება.

მაგალითად:

აწწგ – მჟავე.

აყყა – ბრტყელი.

აკაკა – მაგარი.

ატატა – რბილი.

აღტღა – ძლიერი, მაგარი (იგივეა, რაც ქართ. ლო[ნი-ერი], ოღონდ რედუპლიკაციით).

აჯაჯა – მოუხეშავი, დახეთქილი, სქელი (მაგ. „ანარმა. ჯაჯა“ – სქელი, უხეში ნარმა).

ბაბა – გაბურდნული, გაშლილი.

ზოგ მათგანში გარკვეული ნაწილი შეიძლება იყოს მხოლოდ ორმაგად წარმოდგენილი.

მაგალითად:

ხაკუტაკუტარა – სასიამოვნო.

აშკუტაკუტა – თეთრი.

აყუმშგშ – თეთრი და რბილი, ფუნთუშა.

ახშაშა – ცივი.

ამხგშაშა – კარგი, მოქნილი ტანადი.

ადაწყყარა – ძალიან მუქი, მწვანე (შდრ. ადაწა – მწვანე).

სიტყვათა ამ კატეგორიისათვის რომ განსაკუთრებით საჭირო ხდება ინტენსიური გამოხატვა და რომ რედუპლიკაციას ეს ფუნქცია აქვს დაკისრებული, სხვა გზითაც ნათელი ხდება. სწორედ თვისების აღმნიშვნელ სიტყვებს, შეიძლება უკვე გაორმაგებულსაც, ერთვის სპეციალური ინტენსივობის გამომხატველი ნაწილაკი – **ძა**.

მაგალითად:

„ამშენ დათგწუაზ აფშს ხაკუტაკუტარა-**ძა**“ (ივ. პაპასკერ, „თემგრ“, გვ. 42). „ზღვიდან რომ (ძალზე) სასიამოვნო ქარი მოდიოდა“.

„მგგჳ დგმღლ-**ძა** დგმრჳტან“ (იქვე, გვ. 43³⁹) „მიკიჭი (ძალიან) გულმოდგინედ ისმენდა“.

„აჰასკენ დაწა ქაქა-**ძა** აშთქუედ აკაკაქუედ ეღარცგრუა“... (იქვე, გვ. 48) „ლამაზად მწვანე ბალახებში ყვავილები და „ვარდები“ ერთმანეთში ბრწყინავდნენ რა“...

„ახგზ ახგჳ აჳგ დგხუხუა-**ძა** დიან, იფსგიშონ“ (იქვე, გვ. 48) „წყაროს პირას გაშხვართული იწვა, ისვენებდა“.

„დყატა-**ძა** ლჩგედეწღლხგდტ“ (იქვე, გვ. 58) „გრძლად გასწორდა“.

„შეჟმთან ჟა-სათკ გეოუპ უჰარატგ ამრა ყაყა-**ძა** აჟჳან აჩკდნა-ხალახან“ (იქვე, გვ. 66) „დილის ათი საათიო იტყოდი მზე (ძალიან) ფართედ ცაზე ა(მო)სულიყო“.

„იცქაკუტაკუტარა-**ძა** ინგყუდგონ“ (იქვე, გვ. 72⁸⁶) „(ძალიან) სუფთად უვლიდა მას“.

„თემგრ დგზხტაფშაჟაჰ ასალამ შყუტ რჩანგ იჯგზა ინთედნან დყაფშ-
ძა დნედრაშქედტ მკკჳ დანნეხტაფშ“ (იქვე, გვ. 74) „თემურმა წერილი, რომელსაც ათვალერებდა, დაკეცა და ჯიბეში ჩაიდო რა (ძალიან) წით-
ლა და ანთო (წითლად მოეკიდა მას), მიკიჰს რომ შეხედა“.

„აუსჰართა მამარიანგ აჟჳანახ აჟარბაჟქუა ბზა-**ძა** აფსთჰა მაწა-
ლანგ აგეჟრა მაჰენ“ (იქვე, გვ. 76¹⁰) „სამმართველოს ასწვრივ ცაში ორბები
გაშლილი ღრუბლებში იყვნენ და ტრიალებდნენ“.

„იჟაპცა ხელფა ხაჩახ-**ძა** ქაადკ იმწანან აზრა დაჰენ“ (იქვე, გვ. 78)
„თავისი პატარა ნაბდის ქუდში [ეხურა-რა] ქაღალდი წინ ედო და წერა-
ში იყო გართული“.

„იჯედშედტ თემგრ იკაჩა-კაჩა-**ძა** ათათგნ იქუგვლანგ ანიბა“ (იქვე,
გვ. 95²) „გაიკვირვა თემურმა „დაბზღირტულად“ მდგომარე თუთუნი
რომ დაინახა“.

„ჟდ შჯედშოზ მააცგრყედტ ინედფგნკვლამანგ ახგლაზ აცაჰა უბ-
რიგ ილაჩა-ლაჩა-**ძა** ნაცკეს-ნაცკეს მაყარნგ იჰაზ ალაჰყაქუა“ (ივ. პა-
პასკერ, „თემგრ“, გვ. 95). „ამას რომ კვირობდა მის წინ გადაიშალა მთე-
ლი ველი, სადღაც ნეკისოდენა დაღეული სიმინდის ტარობიანი [ყანა
იყო]“.

„დბააძაჟჟერა-**ძა** აცა დაალწმეტ“ (იქვე, გვ. 18) „[ოფლით] გაწუ-
წულმა (ძალიან დასველებულმა) გამოიღვიძა“.

„აქუჰამტოკუა იმგრჟუა ეთანატქედტ იყუგთ-ყუგით-**ძა**“ (იქვე, გვ.
36²⁴) „ხმაგაუცემლივ უსმენდნენ რა ერთმანეთს კვლავ მისხდნენ მდუ-
მარედ“.

„იკტკუა-**ძა** ინთალაზ ამრა“ (იქვე, გვ. 42⁷) „პირდაპირ რომ ჩაეშვა
მზე“.

„დკევ-**ძა** დგგლოუპ“ „განმხოლოებით (განმარტოებით,
სულმარტო) დგას იგი (გონ)“.

„აჰმათ დგლბააჰშა ანაბა ამარდუან აწაყა იქაქა-**ძა** იტაზ ალა
ჟაგვლტ“ (ივ. პაპასკერ, „თემგრ“, გვ. 85) „აჰმათი ჩამოდისო რომ დაინა-
ხა, კიბის ქვეშ დახვეული (დაგორგლილი) რომ იწვა (იჯდა) ძალ-
ლი, წამოდგა“.

„ჯგზას ისოუშაგჯ აჟაა იბაღა-ბაღა-**ძა** იგგლოუპ“ (იქვე, გვ. 100¹⁶)
„ჩემი საამხანაგო ხალხი კეტივით მაგრად დგას“.

„იბჟე ჰააცა-**ძა** ეთანგრგლაირგვლტ აჰმათ“ (იქვე, გვ. 129) „თავისი
(ძალიან) მკვეთრი ხმა კვლავ შეურთო აჰმათმა“.

„ლენაცკარქუა ხუხუა-ხუხუა-**ძა**“ (დ. ჭონქაძე, სურამ აბაა, გვ.
13²⁴) „მისი (ქალის) (ძალიან) გრძელ-გრძელი თითები“.

„დგზა-**ძა** დგქუიან“ „უშველებლად (გაუნძრევლად) იწვა“.

განსაკუთრებით ფერებში ჩანს ეს: „არაცეეფშა ექჟაწახხგრა-**ძა**“
„ნახშირივით შავად“; „დგცგში-**ძა** დგყან“ „ნაცრისფრად იყო იგი
(გონ.), „დყაფშ-**ძა**“ „წითლად“, ივედჟ-**ძა** „ყვითლად“ და სხვ.

ამ რიგის სიტყვებში **-ძა** მუდმივად შეიძლება არც არსებობდეს. არის: აყაფშ (წითელი), ხაკუტაკუტარა (საამო) და სხვ. **-ძა** თითქოს მაშინ უფრო ერთვის, როცა ეს თვისების აღმნიშვნელი სიტყვები ზმნისართების როლში გამოდიან, მაგრამ აქ **-ძა**-ს ზმნისართულობის მაწარმოებლად ვერ მივიჩნევთ. მისი თავდაპირველი ფუნქცია აქაც ინტენსივობაა, რაც სრულ ჰარმონიაში მოდის თვისების აღმნიშვნელ სიტყვებთან.

მეტიც ითქმის: გარდა იმისა, რომ ეს **-ძა** ძალიან ხშირად ერთვის თვისების აღმნიშვნელ სიტყვებს, არის რიგი ამ სიტყვათა, რომლებიც ინტენსივობის **-ძა** სუფიქსის გარეშე უკვე აღარ წარმოიდგინებიან, მაგალითად, **აფშაძა** „ლამაზი“, „კარგი“: „ზინა უარა დუზჰანგ დტოუ დტამუ სა-რა დაარა **ფშაძა** იზდგრუდტ“ „ზინა შენთვის დანიშნული („თხოვილი“) ზის თუ არა ძალიან **კარგად (ლამაზად)** ვიცი“.... ამ სიტყვას განმეორებითაც შეიძლება იგივე **-ძა** დაერთოს: „ალემ ასახანანგ **იფშაძაძა** ათამც იკ-გდგრშ“ გლაზუ აუარ-ჰაუ **ფშაძა**“ (იქვე, გვ. 40) „კედელზე რომ იდო **ლამაზი** ხალიჩა გაკრული, **ლამაზად** ლომის სახე გამოხატული“. პირველ შემთხვევაში **ძა** თითქოს სიტყვის ძირეულ ნაწილს განეკუთვნებოდეს, იმდენად შეჰხორცებია მას. ნამდვილად კი ამ სიტყვის ძირს **აფშა-რა** „სახე“, „ყურება“ სიტყვის ძირთან მიყვავართ.

ასევე **-ძა**-ს გარეშე შეუძლებელია თვისების აღმნიშვნელი სიტყვები: ირულა-**ძა**, იხხა-**ძა**, ზიენ-**ძა**...

„აჰმათ ედგუშე გრულაძა აღურა დახგნგჰტიგრშეზ“... („თემგრ“, გვ. 49) „აჰმათმა ნაჯახი ძალიან შორს მოქნევი თ იატაკზე (ძელზე) რომ მიაგდო...“.

„დაადგლფშიტ კატია, აცგმზა ხხაძა იკნგ“ (იქვე, გვ. 97³⁴) „გამოიხედა გარეთ კატია „აზრდღვიალეზული“ სანთელი ეჭირა რა (ხელში)“.

„ამგრხუაგა იხააძა იცგრწგზ **ზენმა** იჰგცგნ“ (ზ. შგნკუბა, აფნატო აუაქუა, გვ. 326) „მზის სხივები სასიამოვნოდ რომ ამოვიდა, მთლიანად (სულ ერთიანად) ახალი იყო“.

ასე, რომ თვისების აღმნიშვნელ სიტყვებში აღქმის ინტენსიური სახის გამოხატვა უცილობელი ხდება და პირველყოფლის ამ დანიშნულებას რედუპლიკაცია ემსახურება. გარკვეულ შემთხვევებში მას ცვლის ინტენსივობის აფიქსი.

სიტყვათწარმოებითი ძალა რედუპლიკაციისა აფხაზურში მჟღავნდება მთელ რიგ ლექსიკურ მასალაში. იგი საკმაოდ მძლავრი ფაქტორია ახალ ცნებათა აღმნიშვნელი სიტყვების წარმოსაქმნელად. რა თქმა უნდა, რედუპლიკაციის ძირითადი შინაარსია (ინტენსივობა, სიმრუდე მრავალგზისობა) აქაც ამოსავალია.

თუ, მაგალითად, „სითბოს“, „სიცხეს“ აფხაზურში გამოხატავს **შა** ძირი (აქედან თვით „სიცხის“ სახელწოდება **ა-შა-ოურა**), მეორე მხრივ მომეტებული სიცხის, „გახურების“ გამომხატველია სპეციფიკური „ავადმყო-

ფობის“ სახელწოდება – „არ-შეშ-რა“ „გახურება“. იგი რედუპლიკაციის გზით მიიღება.

აჭარა არის „თქმა“. აქედან „ყვირილი“ ანუ „ინტენსიურად თქმა“ არის **აჭჭარა**¹.

შა ძირი სხვადასხვა შეერთებაში (აკა-შა-რა, ათა-შა-რა, აღ-შა-რა....). „ვარდნა“-ს გამოხატავს. მისი გაორკეცებული სახეობა უნდა გვქონდეს „ქნევა“ ზმნის შემადგენლობაში. „ალა ჯაგელან იწეხუა **რშშო** აჩაა-რხხედტ“ (ი.ვ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 59). „ძალი წამოდგა და კუდის ქნევიტ (ცანცალიტ) მიბრუნდა“.

„ერთ“-ის გამომხატველად ს (←სა) || ს (←სა) უნდა ვივარაუდოთ აფხაზურისათვის გარკვეულ შემთხვევებში. მისი რედუპლიკაციით ვიღებთ ახალ შინაარსს – **ასსა** (ბზიფ. **ასსა**) „წვირილი“, „წვნივი“ (მრავლის მნიშვნელობით) ანუ „**მრავალი (მცირე) ერთეული**“².

ზემოთ განხილულ შემთხვევებში ჯერ გვქონდა გაუორკეცებელი სახეობა და მისი რედუპლიკაცია გვაძლევდა სულ ახალ ცნებას. არის დიდი რაოდენობა სიტყვებისა, რომელთაც ურედუპლიკაციო ვარიანტები არ მოეძებნებათ და მხოლოდ ამ ორკეცი სახით გვხვდებიან. ასეთები, ერთი მხრივ, იყო ზემოგანხილული თვისების აღმნიშვნელი სიტყვები, მეორე მხრივ მოიპოება სიტყვები, რომელთაც თავიანთი ბუნებით ახასიათებთ სიმრავლე, მრავალგზისობა, მოვლენის განმეორებადობა ისე, როგორც ეს ხმაბადვით სიტყვებში გვქონდა.

მაგალითად:

აძძარა „რეცხვა“ → „ბანა“. ცალკე **ძ** resp. **ძა** ამ შინაარსით არსად გვხვდება. მისი ორკეცი სახეობა „რეცხვა“ ზმნისათვის იმიტომ ხდება დამახასიათებელი, რომ იგი წარმოდგენილია, როგორც უწყვეტი, ხანგრძლივი პროცესი.

¹ სანტერესო ანალოგია მოეპოება მას, ვ. ვუნდტის მოწმობით, სამოა ენაში: „t a b a sprechen, t a b a t a b a schreien“ (W. Wuudt, Völkerpsychologie... Die Sprache, Erst. Teil, Leipzig, 1911, გვ. 639).

² შეიძლება ამასვე დაუკავშირდეს რედუპლიკაციის ერთი შემთხვევა წმინდა მორფოლოგიური ბუნებისა. ამ შესაძლებლობის დაშვების ნიადაგზე ფარდა ეხდება „ქალ“ სიტყვის „უკანონოდ“ ნაწარმოებ მრავლობით რიცხვს. ქალი აფხაზურად არის **აფჭჭ** (ბზიფ. **აფჭჭა**) ← **აფჭჭა** (|| **აფჭჭა**). **ს** (|| **სა**) აქ ერთეულის აღმნიშვნელ სუფიქსს უნდა წარმოადგენდეს არა მთელი სიტყვის, არამედ მხოლოდ ამ ნაწილის რედუპლიკაციით მივიღეთ მრავლობითის გაგება და ამ ნიადაგზე გვაქვს სრულიად გამხოლოებით მდგომი მრავლობითის ფორმა – **აჭჭა**. სწორედ მრავლობით ფორმაში **ა** ხმოვნის თანაარსებობაც მიმართავს რედუპლიკაციისაკენ ყურადღებას (შდრ. ქვემოთ მსგავსი სახე რედუპლიკაციისა). **აჭჭა** (resp. **აჭჭა**) მიღებულად უნდა ვცნოთ **აჭჭა** (resp. **აჭჭა**) (← **აფჭჭა** || **აფჭჭა**)-საგან. ამ შესაძლებლობის ისტორიული დასაბუთებაც მოგვეპოება პ. უსლარი სჩანაწერში, სადაც, მართლაც, ხსენებული სიტყვის მრავლობითი ფორმა მუდამ ორი სა-თია წარმოდგენილი – **აჭჭა**. აბაზურ დიალექტებში დღესაც მისი მხოლოდ ორ-ს-იანი სახეობაა ცნობილი – **აჭა** || **აჭა** (ქა).

აქტ-პაპა-რა: „მრავლის ერთად მიყრა, მისხდომა“; „აჩა ალა ამწყტა აქტპაპელიტ“ „ცხენს თვალზე ბუზები მიახსდა“.

აშ:შირა „ჩივილი“.

აშ:შირა „ღობვა“ და თვით „აშ:შე“ „ღობე“.

აე:ჟრა „ჟონვა“. უნდა ივარაუდებოდეს მრავალ ადგილას გამოჟონვა: „ლელაქტა აბაამარა **ნარვეწაჟიტი**“ (ივ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 21). „მას (ქალს) თვალზე სისველე მოედიწა (მოეჟონა)“.

ემა-რ-ც-რა „შეჭმუხვნა“: „ღელაზ“ ემგრცცუა“ „შუბლის შეჭმუხვნიტ“. აქ ივარაუდება მრავალი ნაოჭის წარმოქმნა.

აგ:ცრა „ძალიან გასუქება“, „გალაღება“: „მგრზაყან რეძა იგტე **ან-ცგ:გზ** ძარფერგმთა დანტეტუზ აკუნ“ (იქვე, გვ. 16) „მურზაყანის გული ყველაზე უფრო ყმაწვილობისას იყო გაღალღებული“.

აზგზ „მტვერი“. რედუპლიკაციის საფუძველს აქ ქმნის ის, რომ იგი წარმოდგენილია, როგორც მრავალი ერთეულისაგან შემდგარი. რომ ასეთი გაგება მასში მოცემული, ამას მისი ერთეული ცნების წარმოებაც ნათელყოფს (ბებეცკ)¹.

აიცგშ „ფერფლი“ ესეც გაგებულია, როგორც მრავალი ერთეულისაგან შემდგარი.

აიცაკრა „სიჩქარე“. წარმოდგენილი უნდა იყოს, როგორც განმეორებადი, ინტენსიური პროცესი.

აილა-ტატა-რა „ერთმანეთში არევ-დარევა“..

ათგრ-ზგზ-რ „გუნდ-გუნდად, გაშლით გამოსვლა (კვამლისა, ღრუბლისა)“: „ალვა იჭე **ითგრზზუა** დააცაჟედტ“ (ივ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 61) „პირიდან კვამლს გუნდ-გუნდად, გაშლით უშვებდა რა დაილაპარაკა“.

აფსსარა „გვა“, „ხვეტა“.

აყაყარა „ლეჭვა“.

აჩჩარა „სიცილი“.

აფხ. **აჩჩარა** ძირეული მასალითაც საერთო ჩანს ქართ. სი-ც-ილ – სი-ც-ინ-თან. უნდა ვიფიქროთ, რომ სწორედ ამ **ც**-ს შიშინა სახეობა იყოს წარმოდგენილი აფხაზურ **ჩ**- (resp. **ჩა**)-ში. ზანურმა (მეგრულ-ჭანურმა) ეს შიშინა სახეობა არ შემოგვინახა. სვანურსაც ქართულიდან ნახესხები **ც** ძირი გააჩნია (სიცილი – ლიცვნალ), თუმცა სვანურში მისი შიშინა სახეობაც დასტურდება: ხა **ჩა**-ს პროფ. ვ. თოფური ა ერთგან („სვანური ზმნა“ გვ. 260) თარგმნის „უხარია“-დ, მაგრამ მეორე ადგილას გადმოცემული აქვს ხა **ჩა** – ეცინება, უხარია; მა **ჩონ**, ჯა **ჩონ**, ხა **ჩონ** – მეცინებოდა, გეცინებოდა, ეცინებოდა (იქვე, გვ. 94).

¹ ერთეულის მაწარმოებლების შესახებ სხვაგან.

აფხაზურში ეს სვანური სახეობაა შემონახული, მაგრამ უკვე გაორკეცებით. აქ მის რედუპლიკაციას ის იწვევს, რომ აფხაზურისათვის დამახასიათებელი ცნობიერებით პროცესი გაგებულ და დაფასებულ იქნა, როგორც განმეორებადი და უწყვეტელი.

სიცილის სხვადასხვა სახეობისათვის საერთოდ დამასახიათებელია გაორკეცება, მაგ., ქართ. ხით-ხითი, კის-კისი, ხარ-ხარი... აფხაზ. აყერ-ყერ-ჰა და სხვ. აჩჩარა-ს შემთხვევაშიაც იგივე მეორდება, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ პირველ შემთხვევაში ხმაბაძვითი სიტყვები გვაქვს და თითქოს ეს ორკეცობაც უფრო ბუნებრივია. აქ უფრო ბუნებრივად მიტომ გვეჩვენება რომ ცოცხალი სახე ხმაბაძვის შემთხვევაში უფრო ადვილად შეგრძნობადია. აჩჩარა-ში კი ეს ცოცხალი სახე არ ჩანს. აჩჩარა ისევეა გაგებული და აგებული, როგორც **აყერ-ყერ-ჰა, ხით-ხითი** და სხვ. მათგან მხოლოდ სახელდების პრინციპშია სხვაობა. აჩჩარა-ში არ ჩანს თუ რატომ უნდა იყოს ამ შინაარსისათვის გამოყენებული **ჩჩა, აყერ-ყერ-ჰა**-ში ეს სახე მიახლოებით მაინც გამართლებულია.

ხსენებულ ცნებათათვის მრავალგზისობის მომენტი განუყრელია და მათი გამომხატველი ენობრივი ყალიბიც რთულია და შედგენილი. თანამედროვე აფხაზური ენობრივი შეგნებისათვის ჩჩა, ძიძი და სხვა ორკეცი ძირები განუყოფელ მთლიანობას წარმოადგენენ და შედგენილი ფუძეების მსგავსად როდი გაიყოფებიან ახალი ელემენტების დართვისას, შდრ. მაგ., **აყაწარა** „კეთება“ აორისტი იყა-სგ-მ-წე-მტ, აძძრა „რეცხა“ აორ. **ი-სგმ-ძძე-მტ**.

რედუპლიკაციის სხვადასხვა სახე გვხვდება აფხაზურში. მაინც ყველაზე უფრო გავრცელებულად უნდა მივიჩნიოთ სიტყვის ძირეული მასალის რედუპლიკაცია. ჩვენ მიერ განხილული ე. წ. მორფოლოგიური დანიშნულების მქონე რედუპლიკაციის დროს, მაინცადამაინც, დამახასიათებელია სიტყვის მეორე ნაწილის (ეს მეორე ნაწილი თითქმის მუდამ მეორე თანხმოვანია) გაორკეცება, მაგ., აფგწწარა, აფგჩჩარა, ახგჟჟარა და სხვ. ასეთი გაორმაგების წესი აფხაზურისათვის მეტად დამახასიათებელია და საინტერესოა იმით, რომ სიტყვის მეორე ნაწილის (ან თანხმოვნის) რედუპლიკაცია თითქმის მუდამ სიტყვის ძირეულ მასალაზე მოდის¹. ხსენებულ სიტყვათა შედარება რომ მოვახდინოთ, ყველა მათგანში პირველი ნაწილი გამოიყოფა, მაგ. **ახგ-წწარა, ახგ-ჟჟარა...**; **აფგ-წწარა, აფგ-ჟჟარა** და სხვ. ამიტომ შეგვეძლო მათთვის ძირთა რედუპლიკაცია გვეწოდებინა, მაგრამ ზოგ სიტყვათა ჯერ ბუნდოვანი ეტიმოლოგიები მა-

¹ მაგისტრალური ხაზი თუმცა მაინც ამ სახეობაზე გადის, მაგრამ შეიძლება სხვა შემთხვევებსაც წავაწყდეთ, მაგ., იგივე **ახგლრა** „წვა“ ზმნა რომ ავიღოთ ჯერჯერობით არ ჩანს, რომ მისი დაყოფა შეიძლებოდეს, რედუპლიკაციის დროს კი მხოლოდ ძირის ერთი წარმომადგენელი (**ბ**) გაორკეცდა.

ინც გვიკარნახებენ ასეთი განზოგადებისაგან თავი შევიკავოთ. ამავე დროს, რედუპლიკაციის მონაცემების საფუძველზე, უნდა ვთქვათ, რომ იგი აფხაზურ სიტყვათა აღნაგობის რკვევისას ანგარიშგასაწევი საანალიზო ნიშანია.

ურიცხვ შემთხვევაში ამ ძირეულ გაორკეცებულ ნაწილს ერთი თანხმოვანი წარმოადგენს. თუ იმას გავითვალისწინებთ, რომ გაორკეცებული სიტყვები უძველესი ფორმაციისანი არიან, ეს ფაქტი ყურადღებას მიიპყრობს აფხაზურ ძირთა წარმოქმნის ისტორიის თვალსაზრისით.

ამ სახეობის გაორკეცებულ სიტყვათა გარკვეული ნაწილი წარმოგვიდგენს გაორკეცებულად მხოლოდ თანხმოვანს, მაგ... **ა-შა-რა** და სხვ. მეორე მხრივ გვხვდება გაორკეცებული თანხმოვნები და მათ შემდეგ **ა** ხმოვანი, მაგ., **აძძარა** – ასეთ სიტყვებში სავარაუდებელია „ძირეულად“ არა მარტო ერთი თანხმოვანი, არამედ მარცვალი **ძა, ჩა, წა** და სხვ. გაორკეცებაც სწორედ ამ მარცვლისა უნდა ხდებოდეს, მაგრამ გაორკეცებისას პირველი ნაწილის ეს **ა** ხმოვანი ჩავარდება და შერჩება მხოლოდ მეორე ნაწილთან. ისინი რომ აღგვედგინა, უნდა გვქონოდა **ძაძა, ჩაჩა, სასა** და სხვ. მეტად იშვიათად შესაძლოა ამ ტიპის რედუპლიკაციაში პირველ ნაწილშიაც ხმოვნის შენარჩუნება, მაგ., ახ-ტატა-რა (წაცხება), აქუ-პაპარა (მისევა), მაგრამ აქ (თითქმის) ყოველთვის გაორკეცებული ელემენტის პირველ ხმოვანზე მოდის მახვილი, ამიტომ ბუნებრივი იქნება თუ ვიფიქრებთ, რომ მახვილის როლი უმნიშვნელო არ უნდა იყოს ზემოგანხილულ სიტყვებშიაც **ა** ხმოვნის ამოვარდნის საქმეში.

საკმაოდ გავრცელებულია, თუ შეიძლება ასე ვუწოდოთ, „დისიმილაციური“ რედუპლიკაციაც, სადაც გაორკეცებული სიტყვის მეორე ნაწილი სრულიად თანხვედნილი არ არის პირველისა. აქ მუდამ ორ ან მეტ თანხმოვნის სიტყვები გვაქვს თვით პირველ ნაწილში.

მაგალითად:

კუაჯ-მაჯ: „ამხვ ითეწნე ადგ დანააქტლა იჟმაჰო, **იკუაჯ-მაჯუა**“ „ყანიდან რომ ამოვიდა ცოხნით მინდორს გაუდგა მძიმე სიარულით“.

გუგრემ-შგრემ: „**დგუგრემ-შგრემუა**“ (ივ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 82). „ჯუჯლუნი“.

ჰლგვ-სლგვ: „აშგრ ჭარა დაადჟან აჟა ააშაქტა **იჰლგვ-სლგვუა**“ (ივ. პაპასკერ, „თემერ“, გვ. 82) „ხილის საჭმელად მოდიოდა ზარმაცი მოხეტიალე ხალხი“.

უყან-ჩყან „არხა ენგუაზ **უყან-ჩყან** ბეჟტა დერზემერჟუან“ (იქვე, გვ. 129) „ბარიდან რომ დრიანცელის ხმა ისმოდა, იმას უსმენდა“.

კვჭვ-მვჭვ: „**დკვჭ-მვჭვუა** ასოჲ დააქტგელტ“ (იქვე, გვ. 1420) „ზლაზვნი თაივანზე გამოვიდა“.

ხელდა-მელდა: „ამჟა დანქელა **დხელდა-მილდო**, დენკდგფშგ-ლა-აკდგფშგლო...“ (იქვე, გვ. 1520) „გზას რომ გაუდგა უ ა ზ რ ო დ აქეთ-იქით მაყურებელი“.

ხრაა-ძრაა: „დნედუან... **დგხრაა-ძრაა**“ (იქვე, გვ. 1522) „მიდიოდა ისე რომ ყურადღებას არაფერს აქცევდა“.

ჰგგ-მგგ: „სნაჰ-აჰ“უა, **სჰგგ-მგგ**უა სექტიან“ (იქვე, გვ. 20) „იქით მიბრუნება-მობრუნებით, წ რ ი ა ლ ი თ ვიწექი“.

აფაშ-მაშ – ძირ-ფესვი („ფესვ-მესვი“)

მაჰკ-საჰკ – ცოტა-მატა.

ხგმა-ფსგმა: „ხგმა-ფსგმა დენდგლყნ“ (იქვე, გვ. 18) რო გ ო რ ღ ა ც ჩ ქ ა რ ა გავარდა“.

მაქარ-ჩაქარ: „**დმაქარ-ჩაქარ**უა იჰენეხეძტ“ (იქვე, გვ. 25) „მ უ ქ ა - რ ი თ გაბრუნდა“.

აურაუ-ზაურაუ: „**აუროზორო**უ დგხჰჟეჟუჰ“ (იქვე, გვ. 25) „თავით ბოლომდე („სიგრძე-მიგრძით“) ყვითელი ოქროა“.

ჰარ-ფსარ „დნახგნჰ აკგ ყალწოშ“ **დჰარ-ფსარ**უა აგჰჰარა დნგ-ჰალტ“ (იქვე, გვ. 25) „მიბრუნდა თითქოს რამეს ფ ა ც ა-ფ უ ც ი თ აკეთებდა და კუთხეში დადგა“.

აგჰყ-წყ: „ბარა ბგზიბარა სგჰყ-წყჰუან“ (იქვე, გვ. 33) „შენი სიყვარული ქალო მტანჯავდა“.

ამათა-აგთა – „ტანსაცმელი-მანსაცმელი“.

აკჰშა-მგჰშა – „ირგვლივ-მირგვლივ“.

შაფგ-რჰაფგ: „ზინა, **დშაფგ-რჰაფგ**უა ილურა ლზგმდერუა ლჩაან-კგლტ“ (იქვე, გვ. 57) „ზინამ დ ა მ ფ რ თ ხ ა ლ მ ა რ იცოდა რა ექნა“.

ყჰგნდ-შგნდ: „იხაჰგ აცგზა ნგლჰტგრგლანგ **დყჰგნდ-შგნდ**უა აფზარა დშაჰგზ აცა დგნთაგგლონ“ (იქვე, გვ. 66) „თავთან სანთელს და-იდგამდა და ჩ უ რ ჩ უ ლ ი თ კითხვაში რომ იყო გართული, ჩაეძინებოდა“.

თაა-მაა: „მახნ ცჰგ სგზმგცაზტ, **სთაა-მააშა** სუზგრბო უიოჰუ“ (იქვე, გვ. 61) „დღეს კარგად არ მეძინა ზ ა ნ ტ ა დ იმიტომ გეჩვენები“.

ხტიგ-წიი: „სარგჄ უზასწყოჰუჰ სშაგყოჰ! – **დხტიგ-წიი**უა დალაგჄ-დტ მგშაგჄ“ (იქვე, გვ. 85) „მეც სწორედ აგრე ვარ! ზ მ ო რ ე ბ ი თ დაიწყო მი-შამაც“.

გარკვეული კანონზომიერება განსხვავებულ თანხმევანთა გამოყენებაში არ ჩანს; ყველაზე ხშირად გვხვდება მ, ჯ, ს.

შეიძლება სიტყვის პირველი ნაწილი გაორკეცდეს, მაგ., აცცაკრა, აკჰალჰჰაჯრა, ლაბა-ლამსგ და სხვ.

ინტენსიურობის გამოსახატავად შეიძლება გაორკეცდეს რომელიმე თანხმევანი სიტყვაში, მაგ., იყაფშშა („ძალიან წითლად“) (შდრ. აყაფშ „წითელი“). შეიძლება სიტყვის ძირეულ ნაწილზე სულაც არ მოვიდეს გაორკეცება, არამედ ინტენსივობის ფორმანტზე, მაგ., **დჰძმა** „ძალიან დიდი“ („დუ“, „დიდი“, „დგუმა“ „ძალიან დიდი“) და სხვ.

ნაწილობრივი რედუპლიკაციის ერთ-ერთ სახეობად გვევლინება ბგერის გაგრძელება. სიგრძე, რა თქმა უნდა, სიტყვის ვოკალურ ნაწილს ეხება. ესა თუ ის ხმოვანი თავისი ნატურალური მოცემულობით იქ მართვია, გაგრძელება მაშინ, თუ ინტენსიურად უნდა გამოიხატოს ცნება. ასე, მაგალითად, აფხაზი ამბობს „**დარა** იბზიოუპ“ „ძალიან კარგია“, მაგრამ თუ მთქმელი თავის ძლიერ განცდას უფრო ადეკვატურ შეფასებას მოუწოდებებს, იტყვის: „**დარა** იბზიოუპ || **დარაძა** იბზიოუპ“. ამ შემთხვევაში სწორედ ორი **ა**-თი გადმოსცემენ ხოლმე ამ სიგრძეს – დ ა ა რ ა.

„სალამომდე“ აფხაზურად იქნება „**ხულანმა**“. მაგრამ თუ მთქმელი მოისურვებს გამოხატოს პროცესის ხანგრძლივობა, რომ, მაშასადამე, ესა და ეს მოვლენა ხდებოდა, გრძელდებოდა, დილიდან მოყოლებული სალამომდე, ამბობს: „**ჩნაკ ხულანმა**“. აქ ხმოვნის გაგრძელება შესაძლებელია ad infinitum. მისი გრაფიკულად გადმოცემა არც ხერხდება¹.

რედუპლიკაციის ფუნქციები მორფოლოგიასა და სემასიოლოგიას შორის ნაწილდება აფხაზურში. მეტად გავრცელებულ მორფოლოგიურ მოვლენას წარმოადგენს იგი მაშინ, როცა ობიექტთა სიმრავლის ან პროცესის ხანგრძლივობა იხატება. არა ნაკლები პრეტენზიები გააჩნია მასზე სემასიოლოგიას. მნიშვნელოვან სიტყვათწარმოებით საშუალებად იქცევა იგი სემასიოლოგიაში. აფხაზური ლექსიკა გაჟღენთილია რედუპლიკაციით.

ორსავე შემთხვევაში ამ მოვლენას მისი შინაარსის – სიმრავლე მრავალგზისობა-ინტენსივობის – ერთი ცენტრისკენ მივყავართ.

მათ შორის ურთიერთგადასვლა ჩვეულებრივი მოვლენაა. სიმრავლე-მრავალგზისობასა და ინტენსივობას შორის ზღვარი ძველად უფრო ნაკლებ მტკიცე რომ უნდა ყოფილიყო, ამაში სხვა მოვლენების განხილვის დროსაც დავრწმუნდებით.

რედუპლიკაციის წესისა და მრავლობითობის აფიქსთა ურთიერთობის საკითხები ამ ნიადაგზე ბუნებრივად დაისმის თუ მოვლენაში რედუპლიკაცია გვაქვს, იმავე მოვლენის გამოსახატავად შესაძლოა სხვა ენაში მრავლობითობის აფიქსი იჩენდეს თავს და პირუკუ. შდრ. აფხაზური „**ირ-ჰაჰგიყყეიტ**“ და ძვ. ქართ. „მან მათგან ისინი გაყარნა“ და ასევე მრავლობითობის აფიქსები თვით აფხაზურშიაც ანალოგიურ შემთხვევებში.

პრინციპულად შესაძლებელია რედუპლიკაცია ყველგან იყოს იქ, სადაც მრავლობითობის აფიქსი გაგვაჩნია (ვგულისხმობთ განსხვავებულ ენობრივ ერთეულსა და განვითარების განსხვავებულ საფეხურსაც). გარკვეულ შემთხვევებში ისინი ერთმანეთის შინაარსს ხსნიან. ასე, მაგ. აფხა-

¹ ამ კონტექსტში ყურადღებას მიიქცევდა ქართულშიც მსგავსი მოვლენა. კურდღელმა რომ ასეთი დილემის წინაშე დააყენა თავისი ბაჭია: „ს ა მ ს თ ვ ე ს გაწოვო ძუძუ თუ სწმს დღეს“-ო. საბრალო ბაჭიამ, რა თქმა უნდა, უფრო ხანგრძლივი – „**სწმი დღე**“ – აირჩია.

ზურში დროის წარმოებაში სათანადო შემთხვევებში გვხვდება მრავლობითობის სუფიქსი **ქტა**, ნამყ. სრ. – „**იყასწახ ეიტ**“ – „უკვე გავაკეთე“, მაგრამ იგივე დრო – „**იყასწაქტა-ხ ეიტ**“ – „უკვე **მრავალგზის** გავაკეთე“. ამ მრავალგზისობას აქ მრავლობითობის **-ქტა** სუფიქსი გადმოგვცემს. აქედან უკვე სულ მცირე მანძილია ინდოევროპულ ენათა გაორკეცების გზით ნაწარმოებ პერფექტამდე, რამდენადაც ეს პერფექტი დასრულებულ მოქმედებას გადმოგვცემს და დასრულება კი გაგებულია, როგორც ხანგრძლივად ჩატარებული მოვლენის შედეგი.

აფხაზურში მეორე, უფრო ორდინარული, მაწარმოებელი ხოლმეობა-მრავალგზისობისა – **-ლა-ც** – შეიძლება მრავლობითობის აფიქსს წარმოადგენდეს. ქართველურ ენათა სხვადასხვა დროთა წარმოებაში გამოყენებულმა აფიქსებმაც შეიძლება არა მცირედი წვლილი შეიტანონ ამ მოვლენის გარკვევაში, მაგრამ ეს მომავლის საქმეა.

რეზიუმე

რედუქციაცია საერთოდ დამახასიათებელი მოვლენაა სხვადასხვა ტიპის ენებისათვის. ზოგში მას ფართოდ მოხაზული სამოქმედო უბანი გააჩნია. უმთავრესად სხვადასხვა მორფემის როლში გამოსვლა უხდება რედუქციაციას, მაგ., იგი დროთა განმასხვავებელი ნიშანია, ინფინიტივის, მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელია და სხვ.

მართალია სრულიად განსხვავებული ენობრივი კატეგორიების საწარმოებლად შეიძლება იქნეს იგი გამოყენებული, მაგრამ ამოსავალი შინაარსი ყველა მათგანისათვის ერთი იქნება სიმრავლე-ინტენსივობა-განმეორებადობის ცნება და, მაშასადამე, მის ნაცვლად, გარკვეული პირობების გათვალისწინებით (ენობრივი ტიპი, პერიოდი) შეგვეძლება ყველგან მრავლობითობა-ინტენსივობის აფიქსები ვივარაუდოთ.

ფართოდ იყენებს მას აფხაზური ენა ერთი მხრივ როგორც მორფოლოგიურ საშუალებას, მეორე მხრივ კი როგორც სემანტიკურ საშუალებას.

სიმრავლის გამოსახატავად იხმარება იგი ზმნებში, მაგ., **აფყარა** – „გაჭრა“: **იფგსყეიტ** „გავჭერი“, მაგრამ **აფგყყარა** – „დაჭრა მრავლისა, დაჭრა მრავლად“: „აღ აცა დგრყაცეიტ, იჯარ ედმას **იფგრყყოიტ**“ („ანბან შყუ“ 1938, გვ. 115) „ხარის ტყავი გასხიპეს (გააწვიპარტეს), რომ გახმება საქალამნე[ებ]ად და სჭრიან“; **ამპგწშარა** – „ხელიდან გავარდნა“: „ამპგლ **სგმპგწშეიტ**“ „ბურთი ხელიდან გამივარდა“, მაგრამ **ამპგწშშარა** – „მრავლის დაცვენა“, „აფარაქტა **იმპგწშშანგ** ადამმა იქჟფსეიტ“ (ნ. გოგოლ „რევიზორ“ 1938, გვ. 57²⁸) „ფულები ხელიდან დაუცვივდა და იატაკზე დაიბნა“ და სხვ. მრავალი.

სემანტიკური მხრივ სიტყვათა რედუპლიკაცია უმთავრესად ეხება: ხმაბაძვით სიტყვებს, რამდენადაც ხმაბაძვით კომპლექსებში უშუალოდ გადმოიცემა განმეორებადობა-ინტენსივობა მოვლენისა, მაგ., **აჭაჭაჭა** – ჭრიჭინი(თ), **აშშგ-ჭა** – წყნარ(ად), **აჩჩა-ჭა** – ჩუხჩუხი(თ), **ახხე-ჭა** – ჩხრიალი(თ) და სხვ.; თვისების აღმნიშვნელ სიტყვებს და ამ თვისების მატარებელ საგნებს: **აჭგჭ** – მტრედი, **აწწწ** – ზარი, **აჯაჯა** – მაგარი, მოუხეშავი, მსხვილი, **ცაპ-ცაპ** – ცხელი, **არ-ხახარა** – სიმეჩხრე, **აწწგ** – მჟავე, **აყყყა** – ბრტყელი, **აკკკა** – მაგარი, **ატატა** – რბილი, **აღღღა** – ძლიერ [← ღონიერი], **ბაბა** – გაბურდნული, გაშლილი... რადგან განსაკუთრებით ხაზი ესმის ინტენსივობას თვისების აღნიშვნის დროს; მრავალგზისი მოქმედების შემცველ ზმნებსა და სიმრავლის გამომხატველ სახელებს: აძძარა – „რეცხვა“, **აშშრა** – „ღობვა“, აყყარა – „ღეჭვა“, აჩჩარა – „სიცილი“, აბბ – „მტვერი“, აცცეშ – „ფერფლი“ და სხვ.

ცალმაგი სახეობის მქონე სიტყვებისაგან რედუპლიკაციის გზით ახალი ცნების შემცველი სიტყვის წარმოება ხშირი მოვლენაა აგრეთვე აფხაზურში, მაგ., **ა-კა-შა-რა** – „გადაგდება“, **ა-თა-შა-რა** „ჩაგდება“... (ძირი – **შა**), მაგრამ **არ-შა-რა** – „ქნევა“; **ა-შა-ოურა** – „სიციხე“, **არ-შა-რა** – „გახურება“ (სპეციფიკ. ავადმყოფობის სახელწოდება), **აჭარა** – „თქმა“, **აჭჭარა** – „ყვირილი“ (ინტენსიურად თქმა) და სხვ.

ორკეცდება უმთავრესად სიტყვის ძირეული თანხმოვანი, (მაგ., აფ-ყა-რა და აფგ-ყყა-რა) შეიძლება გაორკეცება ძირს არც შეეხოს (მაგ., დუ – დიდი, დუ-ძმა – ძალიან დიდი). თუ მახვილი არ გადაარჩენს ასეთ შემთხვევაში წესად არის გატარებული ის, რომ გასაორკეცებელ თანხმოვანთან არსებული ხმოვანი პირველ ნაწილთან დაიკარგება (ა-ფ-ყა-რა, მაგრამ: აფგ-ყყა-რა ← *აფგ-ყყყა-რა) შესაძლოა ე. წ. დისიმილაციური რედუპლიკაციაც სიტყვებისა, სადაც პირველი ნაწილი სიტყვისა სხვა სახეობით იქნება წარმოდგენილი, მაგ., **ამათა-აჯგთა** „ტანსაცმელ-მანსაცმელი“ და ნაწილობრივი რედუპლიკაცია ანუ ხმოვნის გაგრძელება მაგ., **დარა** – ძალიან, **დარა** – ძალიან (უფრო ინტენსიური გაგებით).

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და
მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე,
ტ. 5-6, 1940, გვ. 115-135.

ერთეულის კატეგორია და მისი მაწარმოებლები აფხაზურში¹

ერთეულის გამომხატველი რიცხვითი სახელის გარდა, აფხაზურ ენას ხშირად სახელებში, ზმნისართებში და ზოგჯერ ზმნათა ფუძეებშიაც გამოაჩნდება ერთეულის გამომხატველი ელემენტები. როგორც მოსალოდნელი იყო, აქა-იქ ამ ელემენტებში „ერთის“ გაგება უკვე დაჩრდილულა და მათ სხვა სემასიოლოგიური ნიუანსების გადმოცემა დაკისრებიან. ჩვენ აქ შევეცდებით ასეთ მაწარმოებელთა სახეებს თავი მოვუყაროთ და მათი პირვანდელი მნიშვნელობა, შეძლებისდაგვარად, განვსაზღვროთ.

ერთეულის ცნების გამომხატველად, პირველყოვლისა, თანამედროვე აფხაზურში არსებული სიტყვა **აკჷ** („ერთი რამ“) და ამავე სიტყვისაგან მომდინარე ერთადერთი მოქმედი სუფიქსი **კ** წარმოგვიდგება.

აკჷ-თი აფხაზური არაგონიერთა კლასის რიცხვით სახელს გადმო-სცემს. ბზიფურს დიალექტში მისი **აკა** სახეობაც ხშირად დასტურდება. „ართი“-ს გვერდით ეგვევ სიტყვა ამ სახით გვხვდება მეგრულშიაც: „აკა ხვალე один только, **აკაშა, აკაშახ** однажды, раз ...**აკაბურცხა** немного, ср. гр. ერთი ფინჩხა, ერთი ფრჩხილის ოდენა“ (იხ. იო ს. ყიფშიძე, Грамматика мингрельского языка გვ. 193; გვ. 210)².

ამ სიტყვისაგან მომდინარე ერთადერთი ცოცხალი აფიქსი გამოყენებულია სახელთა განუსაზღვრელი, გერმანული ein, eine, ein-ისა და ფრანგული un, une-ს შესატყვისი ფორმის საწარმოებლად. თუ მაგ., „ვაჟიშვილის“, „მის“ გამომხატველი ზოგადი ფორმა მხოლოდობით რიცხვში იქნება **ა-ფა**, „ერთი რომელიღაც ვაჟიშვილი“ იქნება **ფა-კ; ა-ჟნჷ** – სახლი, **ჟნჷ-კ** – „ერთი სახლი“, ერთი რომელიღაც სახლი“ და სხვა.

მართალია, დღევანდელ აფხაზურში, როგორც რიცხვითი სახელი და როგორც აფიქსიც, ერთეულის კატეგორიის გამომხატველი ხსენებული **აკჷ** სიტყვაა, მაგრამ იქვე ამ ფუნქციით სხვა მაწარმოებლებიც უნდა ყოფილიყო.

კერძოდ, არა ერთგზის აღნიშნულა, რომ აფხაზურში გვხვდება ერთის გამომხატველად **ზ** (ნ. მ ა რ ი, დ ი უ მ ე ზ ი ლ ი, ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა). არც თუ მცირეა იმ სიტყვათა რიცხვი, რომლებშიაც ეს უკანასკნელი გვევლინება.

ცალკე რიცხვით სახელში აფხაზურს ეს ელემენტი აღარ დაუცავს, მაგრამ საყურადღებოა, რომ გ ა უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ა და კ ლ ა პ რ ო -

¹ წაკითხულ იქნა ენიმკი-ს კავკ. ენათა განყ. სხდომაზე 1938 წ. 1 ივლისს.

² ეს ძირი თავისიანებს შეიძლება ქართულშიაც არ იყოს მოკლებული, მაგრამ მათ განხილვას აქ არ შევუდგებით.

თის ჩანაწერებში (ეს ჩანაწერები ეხება პირიქითა აფხაზურს) ერთი გადმოცემულია ასე: sake, რაც, ალბათ, უნდა წავიკითხოთ: **ზაკგ**-დ და, მართლაც, დღევანდელ აბაზურ (პირიქითა აფხაზურ) დიალექტებში „ერთი რამ“ (არაგონიერთა კლასის წარმომადგენელი) მხოლოდ და მხოლოდ **ზაკგ**-თი გამოითქმის: „ერთი ვინმე“ (გონიერთა კლასის წარმომადგენელი) იქნება – **ზა-ძ¹**.

იგივე **ზა** აფხაზურს მოეპოება თერთმეტის სახელში. თერთმეტი არის **ქ¹-ა-ზა**. **ქ¹** – აქ ა თ ს ნიშნავს (შდრ. **ქ¹-ზა** „ათი“), **ა** – ი კავშირია, **ზა** – ერთის გამომხატველი.

იგივე **ზა** → **ზ** გვხვდება „ზმნისართებში: **ზ-ნგ-კ** „ერთჯერ“. აქ ჯერობის შემცველი **ნ** უნდა იყოს, **კ** – განმეორებით დართული ერთეულის ელემენტი; **ზნგკ**-აწ² **კკ** „ცოტახნით“; **ზა-წ²-კ** „ერთად ერთი“; **ზაა**, **ზაანაწ** „ადრე“ ← „პირველად“ („ვიდრე პირველი“).

ამავე რიგს განეკუთვნება **აზ-ნა**, რომელსაც დღეს აფხაზურში „სავსის“ მნიშვნელობა დაუფლება და რომელიც წარმოშობით ალბათ „ერთს“, „პირველს“, „ერთჯერსა“ ნიშნავდა. ამ მნიშვნელობისათვის ყურადღებას იპყრობს. ერთი აფხაზური ანდაზა: „**აზნა აჟ³შა** იზზგმდგრგზ **აჯგნა იდგრჟგატ**“ – „ვინც ერთი ვერ დალია, ორი დააღევინეს“-ო. როცა ამ ანდაზას ვარჩევდით, ჩემი აფხაზი მთქმელისათვის **აზნა**-ში „ერთის“ შინაარსის ამოკითხვა გაძნელდა და ამ ანდაზის ასეთი რედაქციით შეცვლას ითხოვდა: „**აჟ³ აზნა აჟ³შა** იზზგმდგრგზ **აჯგნა იდგრჟგატ**“-ო. **აჟა** ძველებური ხის სასმისია ღვინისა. ანდაზაში მისი ჩასმა მთქმელის აზრით **აზნა**-ს მნიშვნელობას ამართლებდა, გამოდიოდა: „სავსე ვინც ვერ დალია...“ და სხვ. სხვა პირები, რომლებიც ამ ანდაზის ანალიზს არ ახდენდნენ და იგი გარკვეული ფორმულის სახით ჰქონდათ შეთვისებული, რათქმა უნდა, ამ უკანასკნელ რედაქციას მხარს არ უჭერდნენ (ასეთ რედაქციულ ცვლილებას თვით **აჯგნა** სიტყვასთან შეპირისპირებაც ელოდება წინ), მაგრამ ცალკე **აზნა** სიტყვა მათაც მხოლოდ „სავსედ“ ესმოდათ. ცხადია, „სავსის“ გაგება „მთელისა“ და ეს უკანასკნელი კი „ერთის“ გაგებიდან მომდინარეობს.

საინტერესოა ამავე ანდაზაში სიტყვაწარმოება **აჯგ-ნა**, **აზ-ნა**, რომელიც რიგითობა-ჯერობის გაგებას იძლევა. „ერთჯერის“, „პირველის“ **აზნა**-თი გადმოცემის სხვა შემთხვევაც შეიძლება დავადასტუროთ აფხაზურში: მაგ., **აზნაშ⁴არა** – ეწოდება „პირველ გათოხნას“ (გურ. „გამარგვლას“). **აჯგნაშ⁴** – „მეორე გათოხნას“ (გურ. „გათოხვას“).

¹ საინტერესო იყო აგრეთვე საკითხი აფხ. **აძ¹**-ს („ერთი ვინმე“) დამოკიდებულებისა ერთის გამომხატველ **ზა** ელემენტთან, მაგრამ აბაზურის მასალების გათვალისწინების შემდეგ, ეს საკითხი უფრო რთული ჩანს, ვინემ ერთი შეხედვით შეიძლება გვეჩვენოს, და ამიტომ ამ საკითხს აქ ვერ შევხებით.

იმავე **ზ**-ს უკავშირდება ზმნისართები: **ზგ-ნმა** „მთლიანად“, „სავსებით“, „ერთიანად“, **მარზ-ზ-ნაკ** „ერთბაშად“ (იმ ერთჯერობაზე?).

ამავე ერთეულის გამომხატველისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები სიტყვა **„ზეგ“** – „ყველა“. ძირად აქაც უნდა **ზა** ვცნოთ, **-გ** შეიძლება კავშირად მიგვეჩნია ასეთ დაყოფას ის უწყობს ხელს, რომ სხვა შემთხვევაშიაც ჩვეულებრივ კავშირი **-გ** ერთვის ხოლმე სიტყვას და მთლიანობის ცნების განსაკუთრებით ხაზგასმას იწვევს. ამ მხრივ საყურადღებოა იმავე ერთის ცნების გადმომცემი სხვა **-აკ** – სიტყვა, რომელიც **-გ**-ს დართვით (**აკ-გ**) უარყოფითი ფორმის მქონე ზმნასთან იძლევა მნიშვნელობას „არაფერი“ ე. ი. „ერთიც“, „რამეც“, „რამეც არ...“ ანუ „არაფერი“. შესაძლოა ასეთივე მდგომარეობა გვქონდეს „ზეგ“-სთანაც: „ერთიც რამეც“ → „მთელი ც“ → „ყველა“ → „ყველაფერი“.

ზეგ-სთან თავის მხრივ კავშირს აჩენს ათასის სახელწოდება **ზქგ** || **ზგქგ**. აკად. ნ. მარს დადასტურებული აქვს მისი უფრო ძველი **ზგ** სახეობაც (იხ. მისი Абхазско-русский словарь გვ. 21). ამ სიტყვათა დაკავშირების შესაძლებლობა პ. უსლარმა აღნიშნა, ის წერდა: „зк'і тысяча. Быть может, в связи с zjari „все“, так как 1000 представляется огромным числом“. (იხ. მისი Этнография Кавказа. I. Абхазский язык. გვ. 136). ამ მოსაზრებას ძველი ქართულიც მიემოწმება, სადაც ათიათასისათვის სხვა სიტყვა არც არსებობდა, თუ არ „ბევირ“.

„ყველა“ სიტყვით დიდი რიცხვის გამოხატვა საერთოდ დამახასიათებელი მოვლენაა ენებისათვის, ლევი ბრიულის მოწმობით, ანდამანის კუნძულებზე მცხოვრებთა ენებში 5 გამოხატულია სიტყვით „ყველა“ და აქვე თავდება მათი თვლაც (იხ. მისი, Первобытное мышление, 1930 წ. გვ. 127).

როგორც აქ წარმოდგენილი მასალიდან ჩანს, ერთეულის გამომხატველმა **ზა** || **ზ**-ელემენტმა გადმოსცა მისთვის სრულად საპირისპირო „ყველას“ ცნება. ამ წინააღმდეგურ ცნებებს ერთის, როგორც მთლიანობის გაგება ითავსებს თავისში.

თითო-ოროლა სხვა სიტყვებშიაც ვვარაუდობთ ჩვენ ერთის გამომხატველ **ზა** || **ზ**-ს, მაგრამ ვინაიდან ამ სიტყვათა ეტიმოლოგიას მეტი გარკვევა სჭირდება, ჯერჯერობით ისინი შეიძლება აღარ დავასახელოთ.

ზ ისევე, როგორც სხვა რიცხვის გამომხატველი ელემენტები, შეიძლება მიერთოს სახელს წინიდან ერთის გამომხატველად მაგ., „ერთი, ცალი მხარი“ გამოითქმის – ა-**ზ**-მახუარკ“ „ერთი, ცალი ხელი“ – ა-**ზ**-მაპკ და სხვ.

გარკვეულ სიტყვათა რიგში ერთის გამომხატველად უნდა გვევლინებოდეს აგრეთვე **ს** (**სა**). ასეთ სიტყვათა კატეგორიას შეადგენენ უმთავრესად ცხოველთა ნაშვირების სახელები და სხვ. ხსენებულ „სახელებში მხოლოდობითი რიცხვის ფუძისათვის დამახასიათებელია **ს** (ბზიფ. დიალექტ. -ს) სუფიქსი, რომელიც მრავლობით რიცხვში უკვე აღარ გადაყვება. ისიც

უთუოდ საყურადღებოა, რომ მრავლობით რიცხვს ამ რიგის სიტყვები -რ აკრებით-მრავლობითის აფიქსით აწარმოებენ და არა ჩვეულებრივი მრავლობითის -ქტა სუფიქსით.

მაგ.,

მხოლოდ. რ.

აჰ-გ-ს (ბზიფ. აჰ-გს) – ხბო

ასგ-ს („ასგს“) – ბატკანი

აძს („აძს“) – თიკანი

მრავლობ. რ.

აჰ-რა || აჰ-რა-ქტა¹ || აჰ-რ-ქუა – ხბოები

ასა-რა || ასა-რა-ქტა || ასა-რ-ქტა – ბატკნები

აძ-რა || აძ-რა-ქტა || აძ-რ-ქტა – თიკნები.

სრულიად უდაოა, რომ აქ მოყვანილ შემთხვევებში **ს** აფიქსია. კითხვა დაისმის: რაკი ეს **ს** მხოლოდ ცხოველთა ნაშიერებისა და სიპატარავის გადმოცემ სახელებს ერთვის², ხომ არ ნიშნავს ეს იმას, რომ მასთან სიმცირის ცნებაა დაკავშირებული? ასეთი მისი ინტერპრეტაცია სრულიად ბუნებრივი იქნებოდა, რომ თვით სიტყვათა ძირების საშუალებით არ იყოს გადმოცემული სიმცირე-სიპატარავის მნიშვნელობა.

ძროხა – აჟ; ხბო – აჰ-გ-ს

ცხვარი – ატასა; ბატკანი – ასგს (ათსგს)

თხა- აჯ-მა; თიკანი – აძს და სხვ.

როგორც ამ შედარებათაგან ჩანს, აჟ (ძროხა) ერთი მხრივ, აჰ-გს (ხბო) – მეორე მხრივ, და სხვა ერთმანეთისაგან „ძირეულად“ განსხვავდებიან. აჰ-გს-ში ხბოს სიპატარავეს თვით ჰგ (*ჰა) ძირი გადმოსცემს. მამასა-დამე, ს-ს სხვა, – ერთეულის გამოხატვის – ფუნქცია ეკისრება, მის ერთეულის გამომხატველობას ის გარემოება ასაბუთებს სწორედ, რომ მრავლობითში ამ აფიქსის (**ს**) საჭიროება აღარ არის³.

ზემოთ განხილული **ს** (ბზიფ. ს), მაწარმოებელი გვხვდება ზოგადად „ჩიტისა“ და ჩიტთა სხვადასხვა სახეობის აღმნიშვნელ სახელებში.

ჩიტი აფხაზურად არის აწგს (ბზიფ. აწგს); მრავლობითში აქაც **ს** (ს) ჩამოშორდება და მივიღებთ აწარ || აწარაქტა || აწარ-რქტა.

¹ ამგვარ შემთხვევებში მრავლობითი ორმაგადაა ნაწარმოები.

² ასეთივე აგებულებისა უწდა იყოს „არფგს“ – „ყმაწვილი“, რომლის ორმაგად ნაწარმოები მრავლობითია არფარგა.

³ შეიძლება ვინმემ აწარმოოს მრავლობითი ასედაც: აჰ-გსქტა ე. ი. მრავლობითშიაც შენარჩუნებულ იქნას **ს**, მაგრამ ასეთ წარმოებას არა ბუნებრივად და ხელოვნურ წარმოებად მიიჩნევენ აფხაზები. სახუმაროდ იციან ხოლმე თქმა, მაგ.: „აბასრუჰ იშგყოლ ატგსქტა, აძმახ ითოლჰ აჰ-გსქტა“. აქ რითმისათვის და თანაც სახუმაროდაა ხელოვნურად წარმოებული ფორმა „აჰ-გსქტა“.

წეს მთლიანად ერთვის ჩიტთა სხვადასხვა სახეობასაც და გამოდის: **აჟწეს** – „მერცხალი“ – მრავლ. **აჟწარ-ქუა**; **ახულფწეს** – „დამურა“ (სიტყვა-სიტყვით – დამის ჩიტი), მრავლ. **ახულფწარაქუა** და სხვ.

ფრინველისათვის აფხაზურში გამოყენებულია **აფსაა** || **აფსაატ**¹, თვით ჩიტის სახელწოდება თავისი შინაარსით „ბ ა რ ტ ყ ს“, „პ ა წ ი ა ს“ უნდა გადმოსცემდეს წარმოშობით¹. -ს ამ სიტყვაშიაც ხსენებული ერთეულის მაწარმოებელია, ხოლო **წა** ძირი უკავშირდება ქართველურსა და, უფრო ზოგადად რომ ვთქვათ, კავკასიურ ენებში ასე ფართოდ გამოყენებულ **წა, ჰა** ძირებს, რაც ახალს, ნორჩს, პატარას ნიშნავს, ეს **წა, ჰა** ძირი აფხაზურშიაც, ისევე როგორც ქართულში, ერთმანეთს მონაცვლეობს და სიახლე-სიპატარავე-სიმცირის აღმნიშვნელ მრავალ სიტყვაში გვხვდება. ასე მაგ. სეფ-წო-უპ (← ს-ეფ-წა-უპ), „მე უმცროსი ვარ“, „მე პატარა ვარ; ეფ-წ-ბგ – „უმცროსი“ (შდრ. ქართ. უმრწემესი).

ჰა : დგ-ჰრ-უპ – იგი (გონ.), „ახალგაზრდაა“. ამავე ძირისა ჩანს აფხაზურში **ჰჭკუნ** „ყმაწვილი“, აბჟუაში მას მხოლოდ „ყმაწვილის“, „ბიჭის“ მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ ბზიფში იგი საერთოდ ახალგაზრდას აღნიშნავს. იქ ჩვეულებრივია გამოთქმა „სან **დგჭკუნოუპ** მეკანა“ – „დედა ჩემი ყმაწვილია, ახალგაზრდაა ჯერ“, რაც აბჟუურად უაზრობას მოგვცემდა.

ეგვევ ძირი გვაქვს ადიღეურ ენებში შდრ. **ჰალა** – „ყმაწვილი“ და სხვა.

წა, ჰა რთულ სიტყვებში სიმცირე-სიახლის საწარმოებელ განსაზღვრებადაც გამოიყენება. აფხაზურად „კალათი“ არის **აკლათ**. „პატარა კალათი“ აბჟუურ დიალექტში წარმოდგენილია **აკლაჰკურ**-ის სახით (იხ. ნ. მარი ხსენებ. ლექსიკ. გვ. 44), ხოლო ბზიფურ დიალექტში **აკაწურ** -ის ან **აკაწკურ**-ის სახით². **აკაწკურ** ხანდახან, ჩვენებურს დიდ კალათსაც უდრის; ერთი გადმოცემის მიხედვით მასში კაციც კი მოთავსდა, მაგრამ საქმე ისაა, რომ თვით იქაური კალათი ჩვენებურ გოდრადაა ქცეული. მასთან მიმართებით, რა თქმა უნდა, **აკაწკურ** (კალათი) „პატარა კალათი“ იქნება.

ჰა, ჰგ-ც ახალს ნიშნავს. წყევლაა აფხაზურად „**აჰა-მაჰა** უმჰაადტ“ – „ახალ-უხალი არ გიჰამია!“, **აზზა-ჰა** „ახალი მთვარე“ და სხვ.

სიპატარავისათვის გამოყენებულია სიტყვები **მაჰა, პა-ჰა**, რომელთა ძირი იგივე სიმცირის **ჰა** → **ჰ** არის. „ი-მა-ჰ-უპ“« ნიშნავს „ცოტა“, აქედან არის აგრეთვე საკუთარი სახელებიც: **მა-ჰა** (გოგონას სახელია), **მგ-ჰა** (ბიჭის სახელია), **პა-ჰა** (საკუთარი სახელი). **პაჰა** ერთვის ატრიბუტად სიტყვებს **ალაზა პაჰა** – „პატარა ჯოხი“ (იხ. მარი, იქვე, გვ. 66)³ **ჰა** გაორკეცებული სახითაც გვხვდება აფხაზურში სიტყვებს დართული (შდრ. მეგრ.

¹ ამჟამად საკუთრივ სიტყვა „ბარტყი“ აღწერილობა ნაწარმოები აწეს-ხუჭქუა – „ჩიტი პატარა“ – მრავლ. აწარახუჭქუა – „ჩიტები პატარები“.

² **წ** **ჰ**-ს ურთიერთ მონაცვლეობა თითქოს დიალექტურ მოვლენად ჩანს აფხაზურში. ბზიფისთვის უფრო **წ**, **წ** არის დამახასიათებელი. აბჟუურისთვის – **ჰ** შდრ. ბზ. **წ გ ც** „ახალი“ აბჟ. – **ჰ გ გ**; აბჟ. **ანჰასრა** – ბზიფ. **ანწასრა** – დარჩენა“ და სხვ.

³ ჩვენი ჩაწერით: **ალაზაზ-პაჰგ**.

ქიჭე) **ამგ-ჭკა-ქუა** (ამვიბუ. ტექსტებიდან) – „პატარა წყლები“, „მდინარის ფრთები“. **აჰ** – „მსხალი“, **აჰჭკა** – „პანტა მსხალი“, „წვრილი მსხალი“; **აკუარა** – „ღელე“, **აკუარა-ჭკა** – „პატარა ღელე“ და სხვ. **ჭა**-ს ამ მნიშვნელობით გამოყენება ჩვეულებრივია ადიღურ ენებშიაც.

ქართულშიაც ამ ძირთან მისი სხვადასხვა სახეობით (**ტა, წა, ჭა**) დაკავშირებულია სიმცირე-სიპატარავისა და განსაკუთრებით ცხოველთა შვილების სახელები. შდრ. წიწილი, ჭუჭული, ჭუკი (ინდაურის წიწილი). პა-ტა-რა, ბა-ტარა სიტყვა გვაქვს ცხოველთა შვილების სახელებში მაგ., მეგრ. ბა-ტ-ში, რაც ზაქს, კამერის პატარა შვილს აღნიშნავს. აქედან იგი შესულია აფხაზურშიაც, გვაქვს: **აბატ**. ეს იგივეა თავისი მასალით რაც ბატკი „ჩრდილი თიკანი“ (საბა), ბა-რ-ტ-ყი¹ – „ფრინველის შვილი“; ბატკანი...

ქართული „ბატკანი“ შესულა აფხაზურშიაც და იქ გვაქვს **აბათკან...** **აბათკან** აფხაზურში საერთოდ აღნიშნავს, როგორც ცხვრის, ისე თხის შვილს, ოღონდ გვიან დაბადებულს. გარდა ამისა მისი სიმცირე-სინორჩის შინაარსისათვის საინტერესოა ის მნიშვნელობა, რომელიც **აბათკანს** ბზიფურ დიალექტში მიუღია. იქ „აბათკან“ ზედსართავ სახელადაა გამოყენებული საერთოდ ნორჩისათვის. ნორჩ ბალახზე ამბობენ, მაგალითად „აჰასკ²გნ ბათკან“ და სხვ.

აფხაზურთან საერთო ძირისაა ქართულში: ბიჭი, ბაჭია² – „ყურდგლის მცირე შვილი“ (საბა), ბუწი – წლის კრავი და მცირედ ნაკლები“ (საბა), წალი – „წლამდი თიკანი“ (საბა), საბასავე განმარტებით ბაწკი (ბაწყი) აღნიშნავს „სუსტ ძაფს“. აქაც ალბათ წვრილი ძაფი იგულისხმება და იგივე სიტყვაა, რაც ბეწვი (შდრ. „ერთი ბეწვი“, „ერთი ბეწვა“), ან საკუთარი სახელები კაცისა ხევსურულში: ბეწიკუა, ბეწინა, ბეწინიკა (იხ. აკ. შანიძე, ხევსურული მასალების ლექსიკონი. წელიწდეული გვ. 264).

ასეთივე წარმოშობისა უნდა იყოს, თუმცა შემდეგ თავისი ძირითადი მნიშვნელობა დაუკარგავს და დღეს თოკის სინონიმად ქცეულა, ბაწარი. ზოგ დიალექტში (აღმოსავლ. დიალექტებში, აჭარულში) ახლაც ნაწილობრივ ცოცხალია მისი ძირითადი მნიშვნელობა: ბაწარი „წვრილ თოკს“ ნიშნავს. მართალია, საბასა მისთვის „მსხვილი ღაზლა ქალამნისა“-ო უწერია, მაგრამ აქ სიმსხო ძაფის მიმართ ივარაუდება; თოკთან მიმართებით იგი წვრილია.

¹ ბატყის სიპატარავის მნიშვნელობისათვის მეტად საინტერესოა ის, რომ აჭარულად „ვირის ჩოჩორს ბატყი (|| ბატყი) ჰქვია“ (ჩვენ მიერ ჩაწერილი ტექსტებიდან).

² აქაც და სხვა შემთხვევებშიაც ხსენებულ სიტყვებში მეტწილად გვხვდება **ბ** (ბა, ბი, ბუ...), რასაც კლასიკატეგორიის ნიშნად მიიჩნევენ.

ჰ სიპატარავის გამომხატველი უნდა მონაწილეობდეს ქართ. გოჰ სიტყვაშიაც¹.

მამასადამე **წა** (resp. **ჰა**), რომელიც შედის, აფხაზურ ჩიტ სიტყვის (წეს) სახელწოდებაში უნდა დაუკავშირდეს სიმცირე-სიპატარავს. ეს სიტყვა (წეს) შემდეგ მთლიანად გამოყენებულია სხვა სიტყვათაგან ახალი სიმცირის ცნების საწარმოებლად და ისეთ სიტყვებშიაც, რომლებშიაც სრულიად, გაუმართლებელი იქნებოდა შემადგენელ ნაწილად ჩიტ-სიტყვის არსებობა; ასე მაგ., იგი მაწარმოებლად ერთვის ახალგაზრდა, ნორჩი ხეების სახელებს. **არა** – კაკლის ხე; პატარა, ნორჩი კაკლის ხე – **არაწეს**, **არაჰეს**; მრავლ. **არაწარჰუა**, **არაჰარჰუა**; **აშ** – წიფელი, პატარა, ნორჩი წიფელი **აშჰეს**; **ალ** თხმელა, პატარა, ნორჩი თხმელა – **ალწეს**, **ალჰეს**; **ახადა** – „რცხილა“, ნორჩი რცხილა – **ახადაწეს**, **ახადაჰეს** და სხვ.

ამავე **წეს** → **ჰეს**-ით გამოიხატება „წიწილიც“. ქათამი არის აფხ. **აკუტტჰ**. აქედან უნდა მიგვეღო წიწილისათვის **ჰეს**-ის დართვით „**აკუტტჰეს**“, რომლისაგანაც **ტ**-ს დაკარგვით **ჰ**-ს მეზობლობაში და **ს**-ს შინად ქცევით იმავე **ჰ**-ს ზეგავლენით გამოვიდა **აკუტჰჰ** (ბზიფ. **აკუჰეს**) მრავლობითი – **აკუტჰარჰუა** || **აკუტჰარჰუა**.

ასევე ცხენი არის **აჩჰ**, კვიცი – **აჩაწეს**.

ს წინამავალ შიშინა ბგერასთან ასიმილაციის გამო ქცეულა **შ**-დ. ამ სახით გვხვდება, მაგალითად, იგი გოჰ სიტყვის სახელში. ღორი აფხ. არის **აჰჰ**, გოჭისთვის სხვა ძირია აღებული. გოჭი იქნება – **აშჰ-შ**, რომელსაც **აჰჰეს**-ის მსგავსად შორდება **შ** მრავლობითის წარმოებისას და მივიღებთ: **აშა-რ**, **აშარა**, **აშარაჰუა**. „გოჭი“ შეიძლება სხვანაირად, თვით ღორ – სიტყვის ძირისაგანაც აწარმოონ იმავე „წეს“-ის დართვით: „**აჰაწეს**“ და სხვ.

ს ამგვარი წარმოშობისა ხომ არ უნდა იყოს სიტყვებში: **აშაგჰეს** („თითი ფეხისა“) და **ანაგჰჰეს** („თითი ხელისა“), მრავლობითის წარმოებისას **ს** აქაც გაუჩინარდება და იქნება: **აშაგჰარჰუა**, **ანაგჰარჰუა**. ესენი, მართალია, დღეს ზოგადად თითის სინონიმებადაც იხმარებიან, მაგრამ ნეკს აღნიშნავენ წარმოშობით ე. ი. „ნეკი თითი ფეხისა“, „ნეკი თითი ხელისა“². თითს აქ **ც**(ა) გამოხატავს **მა** || **ნა** ხელის აღმნიშვნელია. გასარკვევი რჩება ელემენტი **-ჰეს**, მოსალოდნელია, მას სიპატარავის გაგება შეაქვს ფუძეში. **ს** იგივე უნდა იყოს, რაც სხვა ზემოთ განხილულ შემთხვევებში.

¹ აფხაზ მონადირეებს გააჩნიათ ე. წ. ტყის ანუ სანადირო ენა. მონადირე არავითარ შემთხვევაში იმ სიტყვებს არ გამოიყენებს ნადირობისას, რომელსაც იგი ჩვეულებრივ ხმარობს ხოლმე. აფხაზურად თხა არის **აჯჰა**; მონადირეთა ენაზე ეს იქნება **აკჰეს**; თხის პატარა შვილს ეწოდება **აშს**. მონადირეთა ენაზე ესეც გადარქმეულია და ამბობენ **აკჰეს-გუაჰჰ** (აგუაჰჰ აფხაზურში ცალკე არ გვხვდება) არც მეტი, არც ნაკლები, ეს იგივეა რაც „კჰეს“-ის გოჭი“ ე. ი. თხის პატარა შვილი.

² საერთოდ, თითი ხელისა **ანაგჰა**-ც იქნება.

მას შემდეგ რაც აფხ. ნეკის სახელწოდებამ თავისი ძირითადი ფუნქციის გამოხატვასთან ერთად საერთოდ თითის გამოხატვაც იკისრა, მივიღეთ მრავლობითი ფორმაც, რომელშიაც **ს**-ს საჭიროება აღარ არის. **ანაგჳარ** უკვე საერთოდ ხელის თითებს ნიშნავს.

აქ **კ** (**კ**) ეგებ ქართულისავე ნე-კ-ი სიტყვის ძირეული ელემენტი იყოს¹. ქართულ ნეკ-ში **ნე** ისეთსავე მაწარმოებლად შეიძლება მივიჩნიოთ, როგორიც გვხვდება ნე-რგში, ნე-რჩში², ნე-შტში, ნე-ცვში და სხვ. ნეკი სხვა სახეობა უნდა იყოს ნაკისა (იხ. საბა) ე. ი. ნიშნავს დაკლებულს ანუ პატარა „თითს“.

აფხაზურად გვერდი არის **აგარა**. აქედან გვერდის ძვალი ბზიფ. დი-ალექტში იქნება **აგაგზ**, **აგაწგ**, და განიმარტება ასე – „გვერდის ერთი ძვალი“, აზჟუაში გვხვდება **აგაწგ** ან **აგაწგს**. მრავლობითში იქნება: **აგაგზმჟა**, **აგაწგმჟა** და **აგაწგს**-ისაგან **აგაწარაჟა**, **ც** ამ შემთხვევაში **ს**-ს პარალელური ერთის გამომხატველი აფიქსია (იხ. ქვევით).

გვერდის ძვლის სახელწოდებაში შესაძლოა მეორე ელემენტად ზემოთ განხილული **კგს**-ისგან მიმდინარე – **კგ** → **წგ** → **წგ** მონაწილეობდეს. ნეკი, შემდეგ საერთოდ თითად ქცეული, შეიძლებოდა გვერდის ძვლების ან უფრო ზუსტად გვერდის „თითების“ გამომხატველად გამომდგარიყო³. ასევე უნდა იყოს თავად ქართულში ნეკისაგან მიღებული ნეკნი.

ხსენებული **ს** აფიქსი **სა**-ს სახით მაწარმოებელია წვრილისა, მცირისა აფხაზურში (იხ. პ. უსლარი, იქვე გვ. 60). უსლარს **არასა** (ბზიფ. **არასა**) – „თხილი“ განმარტებული აქვს, როგორც „წვრილი (ნიგოზი) კაკალი“. არა იქ ნიშნავს „კაკლის ხეს“; ასევე **აფსგმ** – „თევზი“, მაგრამ **აფსგმსსა** (ბზიფ. **აფსგმსსა**) – „წვრილი თევზი“ და სხვ.

ამ უკანასკნელ შემთხვევებში მრავლობითის წარმოებისას **სა**-ს მოკვეცა არ ხდება და ეგებ გვეფიქრა, რომ წარმოშობითაც არ უდრის ზემოხსენებულ **ს**-სო, მაგრამ აქ ის გარემოება თამაშობს გადამწყვეტ როლს, რომ, ჯერ ერთი, ფორმალურადაც სხვა სახე აქვს ამ **სა**-ს (**სსა**-ს), რის გამოც მათ განსხვავებული შინაარსიც შეუძენიათ და, მეორე: აქ სხვა ძირთან როდი გვაქვს საქმე, ორსავე შემთხვევაში ერთი და იგივე სიტყვაა გამოყენებული:

¹ თუმცა ამის მტკიცება მანამ გაჭირდებოდა, სანამ არ გაირკვევა სხვა კავკასიურ ენებშიაც არსებული თითის გამომხატველი **კის(ა)**, **კიშა** სიტყვის ურთიერთობა აფსაზურ – **კგს**-თან.

² ნერჩს აჭარაში იმ კუნძს ეტყვიან, რომელსაც სახვეწი ვერ მიუდგება მოსახვეწად, ე. ი. ნარჩენს.

³ შეიძლებოდა კაცს ეფიქრა, რომ თვით ნეკის სახელწოდებაში – **კგს**, რომლის სხვა სახედ „გვერდის ძვლის“ სახელწოდებაში **წგს** გამოდის იგივე სიმცირის გამომხატველი **წგს** („ჩიტი“) არისო, მაგრამ **წ**-დან **კ**-ს მიღება. ძნელი დასაჯერებელია, პირიქით შემთხვევები კი მოსალოდნელია.

არა – კაკალი არასა (← *არასა) – თხილი (– „წვრილი კაკალი“).

სა-ს (resp. **სსა**-ს) დართვას აქ უკვე სრულიად ახალი სემანტიკური ოდენობის წარმოქმნა შეუძლია, ის, რომ მრავლობითში ჩამოშორებოდა ფუძეს, მაშინ განსხვავებაც უნდა წაშლილიყო ამ ფუძეთა შორის.

ამ უკანასკნელ სიტყვებში არსებული **სსა** → **სა**, რომელიც დამოუკიდებლად გვხვდება (**ასსა**) „წვრილის“ მნიშვნელობით, მიღებული უნდა იყოს სავარაუდო ერთეულის აღმნიშვნელი **სა** → **ს**-საგან გაორკეცების წესით¹ და უნდა გულისხმობდეს „მრავალ ერთს“ – ანუ „წვრილს“, „წვნიკს“ (იხ. „რედუქციკაციის ფუნქციებისათვის აფხაზურში“ ენიმკის მოამბე ტ. IV-V).

ერთეულის აღმნიშვნელი **სა** || **ს** (**სა** || **ს**) მაინც უნდა იყოს ამ ძირითადი მნიშვნელობით შემონახული აფხაზურში სხვა შემთხვევაშიაც. ამ მხრივ ყურადღებას მიიპყრობს სიტყვა **აჟოგტ⁰ჟსა**, ზოიფ. **აოგგტ⁰გჟს** || **აოგტ⁰გს**. რაც აღნიშნავს „ადამიანი შვილს“, „კაცად – კაცადს“. **აოგ** || **აჟოგ** არის „კაცი“, „ადამიანი“, **ტ⁰** კუთვნილებას გამოხატავს **აჟოგტ⁰** იქნება მაშ „ადამიანისა“, „ადამიანური“, „ადამიანისეული“, „ადამიანისგანი“, შემდეგ მას კვლავ ერთვის ადამიანობის მაწარმოებელი **ჟ** და ბოლოს **სა** || **ს** ერთეულისა ე. ი. „ადამიანთაგანი ადამიანი ერთი“, „კაცად-კაცადი“, „ადამიანიშვილი“, „ადამიანი ადამიანთაგანი“. ამ სიტყვისაგან მრავლობითის წარმოება ჭირს, თუ მაინც იწარმოება, იქნება **აჟაატ⁰გჟსა**. აქ თვით ამ სიტყვის მრავლობითად გამოხატვა კი არ ხდება, არამედ მრავლობითში აღებულია ხალხი სიტყვა (აჟაა).

ერთის ცნების გამოსახატავად **სა** → **ს**, **ზა** → **ზ**-ს ადგილს **ც**-ც იჭერს აფხაზურში. აქვე შეგვხვდა იმის მაგალითები რომ **ზ**-სა და **ს**-ს ნაცვლად გამოდიოდა **ც**. შდრ. **ავაწეს** და **ავაწც**; **იზნაპკალა** – „მისი (ვ) ერთი ხელით და შესაძლო სახეობა – **იგნაპკალა** „მისი (ვ.) ერთი ხელით“, არა გვგონია ამ უკანასკნელ შემთხვევაში, მაინცდამაინც უბრალო ფონეტიკურ ცვლილებასთან გვეკონდეს საქმე.

ზ-სა და **ს**-ს მსგავსად მთელ ფენაში ერთეულის საწარმოებლად შემორჩენილა **ც**-ც. **ც** (ც-რა-კ) იქმარცვალს, ცალს აღნიშნავს და ისეთ სახელთა ერთეულის ფორმაში გვხვდება, რომლებიც მრავალ ერთეულად არიან წარმოდგენილნი. ასე მაგ., **აყუდ** „ლობიო“, მაგრამ ერთი ლობიო, ერთი მარცვალი ლობიოსი **ყუდ-ც-კ**; **აშაქარ** „შაქარი“, ერთი ნატეხი შაქარი – **შაქარც-კ**; **აშხა** – „ფუტკარი“ **შხა-ც -კ** – „ერთი ფუტკარი“; **აბღ⁰გ** – „ფოთო-

¹ ანალოგიური მდგომარეობა გვაქვს ქალის სახელწოდებაში. ქალი აფხაზურად მხოლოდობითში არის **აფჰ⁰გს**. მისგან მრავლობითის წარმოებისას, უკანასკნელი თანხმოვნის გაორკეცებით, ვიღებთ ***აფჰ⁰სსა** → **აჰ⁰სსა** → **აჰ⁰სა-ს**, **აფჰ⁰გს**-ში თვით ეს **ს** საძიებელია.

ლი“, **ბღ-გ-ვ(კ)** – „ერთი ფოთოლი“; **აფშა** – სიმინდი – **ფშგ-ვ(კ)** „ერთი სიმინდის მარცვალი“.

იგი შეხორცებულია ახ უ ც სიტყვაში, რაც თ მ ა ს, უკეთ: „თმის ერთ ბეწვს, ღერს“ ნიშნავს ზოგადად თმა არის **ახახუ**. (სიტყვასიტყვით: „თავის თმა“).

ეგვევ **ვ** ერთის აღმნიშვნელი აფხაზურში უნდა აღნიშნავდეს კბილ-საც – კბილის გამომხატველად იგი ცალკეც უნდა იხმარებოდეს. კბილი აფხაზურად არის **ახაპც**, მაგრამ გვხვდება ანდაზა: „**აცი აშო რგბჟარა დგ-ხეალეიტ**“; იტყვიან ამ ანდაზას მაშინ, როცა ვინმე უხერხულად გაივლის რისამე ან ვისამე შორის. ცალკე არც **ავ** და არც **აშ** არ გვხვდება აფხაზურში, მაგრამ აფხაზის წარმოდგენით ანდაზა „კბილსა და ტუჩს, ნუნებს(?) შორის“ გავლას უსვამს ხაზს. **ავ** აქ, მართლაც, კბილის აღმნიშვნელი უნდა იყოს. ეს მტკიცდება სხვა მაგალითებითაც. როცა თავის სახელს აფხაზები ტაბუ-დადებულად გამოთქვამენ **ავ-და**-ს უწოდებენ, რაც „უკბილოს“ ნიშნავს (საწინააღმდეგოდ ნამდვილი ვითარებისა!). ზოგიფში „ჯერ კბილ ამოუსვლელ ჩვილს“ „**ა-ვ-და აშ-და**“-ს უწოდებენ.

იგივე კბილის გამომხატველი **ვ** მონაწილეობს, ალბათ, ზმნაში **ა-ვ-ჰარა** „კბენა“.

ვ დამოუკიდებლად კბილის აღმნიშვნელი უნდა იყოს „ნისკარტის“ სახელწოდებაში ქათმის (ერთ) კბილს ჰქვია **აკუტბ-ვ** (**აკუტბ** – ქათამი).

ერთის სახელწოდების კბილთან ურთიერთობა უფრო რეალურად გვეჩვენება, თუ მოვიგონებთ, რომ ქართულშიაც – დასავლურ დიალექტებში ყოველშემთხვევაში – კ ბ ი ლ ი სათვალავად არის გამოყენებული, გურიაში მაგალითად ნიორს მხოლოდ „კბილობით“ ანგარიშობენ. იმერულ-რაჭული ლექსიკონის მიხედვით „კ ბ ი ლ ი (ყველი)“ „ნ ა ჭ ე რ ყველს“ ნიშნავს.

აფხაზურში ეს ერთის აღმნიშვნელი **ვ, ვა**-ვე უნდა იყოს სიტყვაში **ამაცარა**, რაც „მარტო“-ს, „მხოლოდ“-ს, „ერთს“ აღნიშნავს. **მა** აქ ქონა, ყო-ლა ზმნათა ძირი უნდა იყოს **ამაცარა** მამ „მარტო ქონა, ყოლა“ იქნება. გამოთქმაში „**ლგ-მაცარა დგნხეიტ**“ – იგი (ქ.) მარტო დარჩა“ ე. ი... „იგი (ქ) მხოლოდ თავისი ყოლით დარჩა“. ქონება, ყოლა ზმნის ასეთი გამოყენება დამახასიათებელია აფხაზურისათვის; მაგ. ზმნისართი „**ეა-მანგ**“ – „ერთად“ სიტყვა-სიტყვით: „ურთიერთის ყოლით“, „ამგმაცარა“ – „მხოლოდ წყალი“ იგივეა, რაც „ცალიერი წყალი“. ამ **ვ**-ს უკავშირებენ ქართულ ც ა ლ ს. აქედან უნდა მოდიოდეს შემდეგ დ ა ც ლ ა ც და სხვ.

ეს **ვ**-ვე უნდა გვქონდეს აფხაზურში ზმნათა ფუძის მაწარმოებელ ელემენტადაც, რომლის მნიშვნელობაც შეიძლება „თან“, „ურთ“ თანდებულებით გადმოიცეს და რომელიც „ერთიანობას“, „ერთობა“-ს ნიშნავს. მი-

მატებისათვის აფხაზურში არის ზმნა. **ა-ც-წა-რა**. წა აქ მოქმედების აღმნიშვნელია, **ც** – „თან“, მთლიანად გამოვა: „მი-თან-ება“, „მ ი ე რ თ ე ბ ა“ – „შე-ერთება“. იგივე **ც** არის „გამოკლებაში“ **ა-ც-ძაარა** „თან არსებულიდან გამოკლება“. „გამოერთება“; **ა-ც-ცარა** – „ერთად წასვლა“, „თან წასვლა“ და სხვ.

მასვე შეიძლება დაუკავშირდეს სვანურ რთულ „ც ა ხ ა ნ თ ა ნ დ ე-ბულში მონაწილე **ცა-ც**: **ვაზრალ-ცახან** – „ვეზირებთან ერთად“.

ერთის აღმნიშვნელი **ც** გვხვდება, ალბათ **ცგფხაძა** (ზზიფ. **ცგფხაძა** სიტყვაში. **აფხაძარა** ნიშნავს „თვლას“ აქედან **ცგფხაძა** – „სათითაო“, „სათითაოდ“ ანუ „თითოს, თითოეულის ჩათვლით“.

ერთეულის მაწარმოებლად, როგორც აქედან ჩანს, დღეს აფხაზურში ცოცხალ **-ჰჰ** აფიქსის გვერდით სხვადასხვა უბნებზე საკმაო რაოდენობით შემორჩენილა **ზ** (resp. **ზა**), **ს** (resp. **სა**) და **ც** (resp. ***ცა**). მათ ერთი და იმავე მასალის ფონეტიკურ ნიადაგზე მიღებულ ვარიანტებად ვერ მივიჩნევთ. ყველა მათგანს სხვა კავკასიურ ენებშიაც დაეძებნებათ ასეთივე სახეობები. მათი სადაურობის საკითხის გარკვევა დიდ სირთულეს შეიცავს და აქ მისი განხილვა შეუძლებელი იყო. ასეთი სიჭრელე ხსენებული ელემენტებისა აფხაზურში უთუოდ საყურადღებოა. ფაქტი ისაა, რომ თითოეულ მათგანს მეტ-ნაკლებად განსაზღვრული, საკუთარი უბანი აქვს ერთეულის კატეგორიის საწარმოებლად მიჩენილი.

КАТЕГОРИЯ ЕДИНИЧНОСТИ И ОБРАЗУЮЩИЕ ЕЕ АФФИКСЫ В АБХАЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В абхазском языке для образования категории единичности кроме действительного суффикса **ჰ ჰ**, который выражает также и неопределенность, сохранились и другие аффиксы.

Таковы: **ზ(ა) ზ(ა)**; **ს(ა) ს(ა)**; **ც(*ა) ც(*ა)**.

ზ(ა) ზ(ა) встречается в основах слов, семантически передающих понятие единичности. При наличии совмещения понятия „единицы“ с понятием „целого, **ზ(ა) ზ(ა)** может даже получить совершенно противоположное значение – „все“.

Этот же аффикс встречается в именах для выражения числительного „один“. Напр., **ა-ზ-ნაჰჰ-ჰ** **a-z-narəḥ** „одна“ рука“ и т. п.

ს(ა) s(a) встречается в основах единственного числа имен, являющихся названиями детёнышей и птенцов. Множественное число этих имен и по образованию и по значению является собирательным именем.

Образованное таким образом название птички (**აწვს** აწვს) употребляется для передачи понятия *детеныша, птенца и малыша*, вообще и, в частности, в растительном мире.

ს(ა) s(a) же используется для передачи понятия единичности и в некоторых других, случаях, как то устанавливается на основе этимологического анализа.

Путем редупликации означенной частицы **სა sa** получено слово „мелкий“ (**ასსა** assa).

ც(*ა) c(*a) употребляется преимущественно для образования слов, обозначающих предметы, состоящие из множества единиц (напр., **ბღჯ-ც** bğǵ-c – „лист“ и т. п.).

ც c означает „единицу“, „штуку“ и находится в связи со словом „зуб“.

Он же встречается в глаголах для передачи значения „вместе“, „совместно“.

Все эти элементы могут иметь параллели и в других кавказских языках.

Эти элементы в абхазском языке нельзя считать фонетическими видоизменениями одного и того же материала.

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და
მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე,
ტ. 10, 1941, გვ.197-207.

ბრუნების საკითხი აფხაზურში*

აფხაზური ბრუნების შესახებ ორი ძირითადი თვალსაზრისი არსებობს. ერთი მათგანი თვლის, რომ აფხაზურს ბრუნება ახასიათებს, მეორე კი ამ უკანასკნელს აფხაზურისათვის დამახასიათებლად არ მიიჩნევს.

აფხაზური ენის სტრუქტურის პირველი მეცნიერული ანალიზი პ. უსლარმა მოგვცა. მასვე აქვს გამოთქმული მოსაზრება ბრუნვათა არსებობის შესახებ ამ ენაში. ის წერს: „Таковые (იგულისხმება падежные флексии – **ქ. ლ.**) несомненно существуют в абхазском языке; быть может, даже числом падежей не уступает он языку тушскому...“ (იხ. მისი, Абхазский язык. – Этнография Кавказа I, გვ. 80-81).

იგი ხაზგასმით აღნიშნავს აგრეთვე, რომ ბრალდებითი ბრუნვა ისე, როგორც სხვა კავკასიურ ენებს, არც აფხაზურს გააჩნია. აღნიშნავს ასევე, რომ ნათესაობითი ბრუნვისათვის არა გვაქვს ბრუნვის ნიშანი და ეს ურთიერთობა გამოხატულია ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკების საშუალებით (იქვე, გვ. 82), რომ მიცემითს არა აქვს ბრუნვითი დაბოლოება (იქვე, გვ. 83). სამაგიეროდ, უსლარი გამოჰყოფს მაინც ოთხამდე ბრუნვას. ესენია:

1. იარაღობითი ანუ ინსტრუმენტალისი (მოქმედებითი), ნაწარმოები -**ლა**-თი: ნაპგ-**ლა** – „ხელით“;

2. უქონლობისა (пад. лишения) casus caritivus -**და**-ს საშუალებით გამოხატული: ჩა-**და** – „უპურო“, „უპუროდ“.

3. სათანაო с. comitativus, -**ო** (-**ა**) კავშირით გამოხატული: სარე-**ა** საბგ-**ა** – „მე-და მამაჩემი-[და]“;

4. Factitivus, რომელიც ნაწარმოებია -**ს** სუფიქსით: აბგ-**ს** – „მამად“.

მართალია, უსლარი ამ ბრუნვებს გამოჰყოფს, მაგრამ პირველ სამზე უწერია – „გამოიხატება ამა და ამ ნაწილაკის დართვით“-ო. უკანასკნელი ფორმის შესახებ კი იგი შენიშნავს: „სახელები იღებენ ნამდვილ ბრუნვით ფლექსიას“-ო (იქვე, გვ. 84).

პ. უსლარის აქ წარმოდგენილ მოსაზრებებს იზიარებენ შიფნერი, დირი და სხვ.

ნ. მარი აფხაზურისათვის მიიჩნევს ორგანული კანკლედობის არსებობას და იმ საერთო ტენდენციასთან დაკავშირებით, მისი აზრით, რომ აფხაზურმა შეზღუდა და დაკარგა სუფიქსური წარმოება პრეფიქსულის

* წაკითხულია მოხსენებად სტალინის სახელობის „თბილ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო კონფერენციაზე 1939 წ. 27 მაისს.

გამლიერების ხარჯზე (რაც ძნელი დასაჯერებელია – ქ. ლ.), უნდა შესცვლოდა მას ამ კანკლედობის ხასიათიც. ენამ ამ მორფოლოგიური კატეგორიის შესავსებად ახალ საშუალებებს მიმართაო. მას სრულიად უდაოდ მიაჩნია ბრუნვითი სისტემის არსებობა აფხაზურში და მაწარმოებელ ელემენტთა ნასესხებობა იაფეტური ენებიდან. თანამედროვე მდგომარეობა აფხაზურისა, მისი აზრით, მეორეულია და სრულ ანალოგიას პოულობს ფრანგულისა და ინგლისურის აწინდელ ნათესაობითი ბრუნვის აღწერითად – de, of-ის საშუალებით – წარმოებასთან¹.

ნ. მ ა რ ი ს მოსაზრებაში აფხაზურის მიმართ დიდ გავლენას ამჟღავნებს ქართველური (მაშინდელი მისი ტერმინოლოგიით „იაფეტური“) ენებისათვის დამახასიათებელი მდგომარეობა. ქართულის ანალოგიითაა, რომ მას უხდება ვარაუდის დაშვება ბრუნვათა გაცილებით მეტი რიცხვის არსებობის შესახებ აფხაზურში, ვინემ ამას სხვები მიიჩნევდნენ. ის ცალკეულ ბრუნვათა „მაწარმოებლებსაც ცოცხლად შემორჩენილად პოულობს თანამედროვე აფხაზურში და „იაფეტურისას“ უკავშირებს.

თავის სპეციალურ წერილშიაც „Орудивный и исходный падеж в кабардинском и абхазском“ – თავად ამ ბრუნვებს, მართალია, არ განიხილავს, მაგრამ სათაურიდანაც და საერთო მსჯელობიდანაც ჩანს, რომ ასეთი კატეგორიის არსებობა მისთვის სადაო არ არის. თუმცა კი გაურკვეველი რჩება, რას ვარაუდობდა იგი „исходный падеж“-ში.

ივ. მე შ ჩ ა ნ ი ნ ო ვ ი ს მოსაზრებით, აფხაზურს სუსტად განვითარებული ბრუნება მაინც აქვს. შეიძლება გამოიყოს კიდევ რამდენიმე „ბრუნვა“². ასეთად ის თვლის:

1. ი ა რ ა ლ ო ბ ი თ ს (ინსტრუმენტალის),
2. ბრუნვას, რომელიც რადმე გარდაქცევას გამოხატავს. იგივე Factitivus-ს და
3. უ ქ ო ნ ლ ო ბ ი ს ბრუნვას³.

დასასრულ ნ. ი ა კ ო ვ ლ ე ვ ი ს ყაბარდოული ენის გრამატიკაში („Краткая грамматика кабардино-черкесского языка“ 1938 წ.), ორი ბრუნვა – ინსტრუმენტალისი და გარდაქცევითი (превратительный) – უდაოდაა დასახელებული აფხაზურისთვისაც (გვ. 128). უმართებულოდაა მათ მაწარმოებლად გამოყოფილი **აღა** – ერთი მხრივ – და **ას** – მეორე მხრივ. დღევანდელი აფხაზური, ყოველ შემთხვევაში, ამ წინახმოვნიან სახეობებს მხარს არ უჭერს.

¹ იხ. მისი, „К вопросу о положении абхазского языка среди яфетических“ §§ 5-7.

² საყურადღებოა, რომ თვით ავტორი იძულებულია აქ „ბრუნვა“ ბრჭყალებში ჩასვას.

³ იხ. მისი, „Новое учение об языке“ 1936 წ., გვ. 165.

მეორე თვალსაზრისი, რომ აფხაზურს ბრუნვები არ გააჩნია (გარდა ერთი გარდაქცევითი ბრუნვისა), ლექციებზე გაუტარებია ს. ჯანაშიას, ხოლო წერილობით გამოთქმული აქვს არნ. ჩიქობავას „ზოგადი ენათმეცნიერების სახელმძღვანელოში“¹.

ვინაიდან წერილობით არც ამ თვალსაზრისის დასაბუთება ყოფილა მოცემული და საკითხი კი სადაოდ ითვლება, საჭიროა იგი უფრო გამოწვლილვით განვიხილოთ.

ბრუნვა მხოლოდ და მხოლოდ სახელური კატეგორიაა. ყოველ ენაში, რომელშიაც კი ის არსებობს, ამ უკანასკნელი ნიშნის მიხედვით ხდება სახელისა და ზმნის მორფოლოგიური დაპირისპირება.

რა არის დამახასიათებელი ბრუნვისათვის?– ამა თუ იმ ბრუნვისათვის დამახასიათებელი უნდა იყოს გარკვეული მორფემის არსებობა სახელთან და აგრეთვე, რაც მთავარია, მისი არსებობით უნდა მყარდებოდეს გარკვეული სინტაქსური ურთიერთობა ან სახელისა სახელთან, ან უმთავრესად, სახელისა – ზმნასთან.

ამ თვალსაზრისით თუ განვიხილავთ ბრუნების საკითხს აფხაზურში, შემდეგ სურათს მივიღებთ:

1. სახელობითი ბრუნვა არავითარი ფორმის სახით არ არის გამოხატული აფხაზურში; საგნის სახელწოდება გადმოიცემა სიტყვის ფუძით (წინ მას ზოგადობის ა- პრეფიქსი მიერთვის). ის მკვლევრებიც კი, რომლებიც ბრუნვათა არსებობას აფხაზურში მხარს უჭერენ, ამ ბრუნვას, ჩვეულებრივ, არც გამოყოფენ.

ერთადერთი ნ. მარი თვლის, რომ აფხაზურს სახელობითი ბრუნვის ნიშანი უნდა ჰქონოდა, მაგრამ, ისევე. როგორც სვანურმა, აფხაზურმაც დაკარგა ამ ბრუნვის ხმოვნითი სახეო, შემდეგ გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ შეიძლება ეს ხმოვნითი სახე სახელობითი ბრუნვისა დასუსტებულად წარმოდგენილი იყოს გ დაბოლოების მქონე სიტყვებშიო, მაგ. **აძგ** („წყალი“) და იქვე დასძენს ორ საწინააღმდეგო მოსაზრებას: ისიც შეიძლებაო, რომ **გ** აქ ფუძის შინაგანი ხმოვნის დასუსტების შედეგად მიღებული იყოს, ან კიდევ, იგი იყოს რომელიმე სხვა ბრუნვის დასუსტებული სახეობაო. ჩვენ გვგონია, რომ მის მიერვე გამოთქმული პირველი საწინააღმდეგო დებულება უფრო შეეფერება საქმის ვითარებას და ხსენებული ბრუნვის ნიშნის ძიება უშედეგო ამოცანას უნდა წარმოადგენდეს.

სინტაქსურად კი სახელობითი ბრუნვის გაგების მოცემა დაკავშირებულია ზმნაში პირის ნიშნებთან².

¹ არნ. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება 1, „პროპედევტიკული ნაწილი. თბილისი; 1939 წ. § 50.

² ეს და მსგავსი საკითხები განხილული გვაქვს ცალკე.

2. ასევე არ ჩამოუყალიბებია აფხაზურს ნათესაობითი ბრუნვა. მსაზღვრელ-სასაზღვრის ურთიერთობა გამოიხატება ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკებით, რომლებიც პრეფიქსებად მიერთვიან სასაზღვრ სახელს, მაგ., „ქალის ღონე“ – „აფჰეს **ლ**-გ-მჩ“, „კაცის ღონე“ – „ახაწა რ-მჩ“, „ცხენის ღონე“ – „აჩ(გ) **ა**-მჩ“ და სხვ.

აფხაზურში ბრუნვის არსებობის მომხრეებიც კი ამ ურთიერთობას ბრუნვად არ მიიჩნევენ.

3. არც მიცემითის გაგებას გადმოგვცემს აფხაზური სახელი. რასაც მიცემითი ბრუნვა გამოხატავს სხვა ენაში, აფხაზურში მას კისრულობს ზმნა, resp. ამ ზმნაში განლაგებული პირიელი ნაწილაკები, მაგ., „მე მას (ქალს) ვსცემე“ იქნება – „სარს ლარს ს-**ლ**-გ-სტ“. ქართული მიცემითის – **მას** – შინაარსი გადმოგვცა აფხაზურ ზმნაში წარმოდგენილმა **-ლ-მ**. ასე განსხვავებული იქნებოდა ეს სხვა პირთა მიხედვითაც. მაგ., „მას (არაგონიერს) მივეცი ის (რამე) იქნება: „**მ-ა**-სთედტ“. მიცემითის შინაარსის გადმოცემა ზმნაში დამოკიდებული ხდება პირის ნიშანთა ნაირობასა და მათ ადგილმდებარეობაზე.

არც ამ ბრუნვის არსებობას აღნიშნავენ აფხაზურში.

4. მოთხრობითი ანუ ერგატივი აგრეთვე არ გააჩნია მას. ამაში პასუხისმგებლობა ისევ აფხაზურ ზმნას აწევს. იმ ურთიერთობის გამოხატვა, რომელიც სათანადო ენებში ნაკისრი აქვს მოთხრობით ბრუნვას, აფხაზურში ზმნას ევალება, resp. ზმნაში წარმოდგენილ პირიელ ნაწილაკებს. მაგ., „დათვმა მოკლა კაცი“ აფხაზურად გამოვა: „**ა**მშ^ა ატოჰ^ა დ-ა-შრტ“. დათვის მიერ „მკვლელობა“ ამ შემთხვევაში გადმოცემულია **ა**- პირის ნიშნით, განსხვავებული ნიშნები (**ს**-, **უ**-, **ხ**-, **ლ**-, **ო**-, **ა**-, **ჰ(ა)**-, **შ**-, **რ**-) იქნება გამოყენებული განსხვავებულ პირთათვის. არც ამ შემთხვევაში, მაშასადამე, ბრუნვის აფიქსთან არა გვაქვს საქმე.

ახლა განვიხილოთ ის ბრუნვები, რომელთაც ასახელებენ აფხაზურში. ესენია: იარაღობითი, საურთიერთო (სათანაო) უქონლობისა და გარდაქცევითი.

1. იარაღობითის ანუ ინსტრუმენტალისათვის მაწარმოებლად აცხადებენ **-ლა**-ს და მართლაც

„ჩემი ხელით გავაკეთე ის (რაღაც)“ იქნება:	„სნაპ ლა იყასწედტ“
„ჩემი ფეხით მოვედი“	– „სშ აპლა საადტ“
„ჯოხით დავარტყი მას (კაცს)“	– „ლაბ ლა სისტ“
„დანით გავჭერი ის (რაღაც)“	– „ჰზ ბლა იფგსყედტ“

და სხვ.

საქმე ის არის, რომ აქ აღებულ მაგალითებში გვხვდება სახელები ან **ა**-ზე დაბოლოებულნი, ან არადა სახელები არა-ადამიანთა კლასისა მხოლოობით რიცხვში, რომელთა კუთვნილებითი ნაწილაკია **ა**-. ეს **ა**- მიერთვის **ლა**-ს და **ა-ლა**-ს მთლიანად მირთვა სახელზე და მისი ერთ სიტყვად

აღქმა სიძნელეს არ წარმოადგენს – სნაპჲ („ჩემი ხელი“) – სნაპ-გ-ლ ა („ჩემი ხელით“), – მაგრამ როგორც კი მას ავიღებთ სხვა კლასთან თუ რიცხვთან დაკავშირებით, მაშინვე ვითარება შეიცვლება და ეს „ბრუნვის ნიშანი“ წარმოგვიდგება ცალკე გაფორმებულ სიტყვად. მაგ., „მარჯ **ი-ლა** რფსგ თოლუპ – „მისით (კაცით) სული უდგათ“, „ახაჰჲქუა **რგლა** ილბაასგჲთიტ აწჲ“ – „ქვეებით ჩამოვაგდე ვაშლი“ და სხვ. თავში არავის მოუვა ამ შემთხვევაში ილა, რგლა სახელთან ერთად დაწეროს. სხვა გარემოებაც რომ არ იყოს, ესეც თავის მხრივ ხელს შეგვიშლიდა მისთვის ბრუნვის ნიშანი გვეწოდებინა.

ლა-ს ეკისრება აფხაზურში „ინსტრუმენტალობის“ გადმოცემა საერთოდ. ამ შინაარსით იგი ჩვეულებრივია ზმნაშიაც. მაგ.:

„აგჲა დ-ა-**ლა**-სგრკტჲეჲტ“ – ს. ჯანაშიას მიერ ჩაწერილ აძვიბჲჲ-რი ტექსტებიდან – „მას. (აღამ.)-მისით-(არა-აღამ.)-ვაძინებ“;
 „ხახა-ხგჲჲ წჷოჲტ, აბას ახუჩჲა დ-ა-**ლა**-ჟო სააჲჲაჲჲთე“ – იქვე – „აგერ სამი დღე-ღამეა, ბავშვებს რომ იმ-ით-(არა-აღამ.)-ვატყუებ და გამოვდივარ“.

ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ თუ **-ლა**- ზმნაშია წარმოდგენილი, მაშინ სახელზე მისი დართვა საჭირო აღარ არის.

იქნება:

სახელთან:	ზმნასთან:
ტრაქტორ- ლა სცჲლჲეჲტ	ატრაქტორ ს-ა- ლა -ცჲლჲეჲტ
ტრაქტორით მე-(მო)ვხანია	ტრაქტორი მე-მის-ით-ვხანია
ჩგ- ლა დააჲტ	აჩგ დ-ა- ლა -აჲტ
ცხენით იგი-(აღამ.)-მოვიდა	ცხენი იგი-(აღამ.)-მის-ით-მოვიდა
ჩგ- ლა დცეჲტ	აჩგ დ-ა- ლა -ცეჲტ
ცხენით წავიდა	ცხენი იგი-(აღამ.) – მისით-წავიდა
ჰგზბლ ა ისჲიტ	აზრრ აჰგზბა აჲ ა- ლა -ს-ჲიტ
დანით იგი-(არა-აღამ.)-მე-დავკალ	ეს დანა ძროხა მისით-მე-დავკალი
სჲაჰჲჲა რგლ ა სააჲტ	სჲაჰჲჲა ს-რგ- ლა -აჲტ
ჩემი ფეხები მათით მოვედი	ჩემი ფეხები მე-მათ-ით-მოვედი
აჩაჲჲა რგლ ა დცეჲტ	აჩჲჲჲა დ-რგ-ლ ა -ცეჲტ
ცხენები მათით იგი-(აღამ.)-წავიდა	ცხენები იგი-(აღამ.)-მათ-ით-წავიდა

და სხვ.

ზმნაში **ლა**-ს საშუალებით გამოხატული ინსტრუმენტალობის კატეგორიის არსებობას, რა თქმა უნდა, ბრუნვად ვერ მივიჩნევთ. ინსტრუმენტალობის კატეგორია არსებობს აფხაზურში და თანაბრად ახასიათებს, როგორც სახელს, ისე ზმნას. მეტიც ითქმის, ზმნასთან ის უფროა ფორმის სახით დაკავშირებული (ჩართულია შიგ ზმნაში), ვიდრე სახელთან. სა-ხელს ის ჯერჯერობით ისე არ შეხორცებია რომ

ბ რ უ ნ ვ ა შე ე ქ მ ნ ა, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ „ტ რ ა ქ ტ ო რ-**ლ ა**“ და მსგავს ფორმათა არსებობა „ა ტ რ ა ქ ტ ო რ ა ლ ა“-ს პარალელურად და სანაცვლოდ გარკვეულ ნაბიჯს ამ მიმართულებით უკვე წარმოადგენს.

ზოგ შემთხვევაში **-ლ ა** სახელს ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკის გარეშე ერთვის. მაშინ, მეტწილად, ზმნისართს ვიღებთ. მაგ., ჩ ა ნ -**ლ ა**¹ „დღისით“; ჟ ო ხ გ ნ -**ლ ა** „ღამით“; ნ ა პ გ -**ლ ა** „ხელით“ საზოგადოდ (შდრ. ს-ნ ა პ-**ლ ა** – „ჩემი ხელით“ – „ჩემი-ხელი-მით“), შ ა პ გ -**ლ ა** „ფეხით“ საზოგადოდ (შდრ. ს შ ა პ-**ა-ლ ა** – „ჩემი ფეხით“ – „ჩემი-ფეხი-მით“).

თუ ასეთი ვითარება გავრცელდება სახელთან ს ა ე რ თ ო დ ყველა ფორმაში და იგი (**ლ ა**) მოსალოდნელია თანდათან ჩამოშორდება ზმნას, მაშინ კიდევ შეგვეძლება მას ბრუნვა შევარქვათ.

2. პ. უ ს ლ ა რ ი ს მიხედვით აფხაზურში არსებობს ბრუნვა ს ა თ ა - ნ ა ო (casus comitativus). აქ ბრუნვა-ცნება მეტისმეტად ფართოდაა გაგებული. ასეთი ბრუნვა არც სხვა ენებისთვისაა ბუნებრივი, არა თუ აფხაზური-სათვის. მასში წარმოდგენილია ჩვეულებრივი კავშირი, ოღონდ მისთვის ისაა დამახასიათებელი, რომ ეს კავშირი კავშირში შემავალ ყველა წევრს (სახელს) დაერთვის, რაც ჩვეულებრივი მოვლენაა აფხაზურ-ადიღეური ენებისათვის. კავშირად აფხაზურში გამოყენებულია სახელებთან **o** (|| **ა**). „ჩემი დედა და ჩემი მამა“ – იქნება: „ს-ან-რ ს-აბ-რ“.

არც ამ ფორმის მიჩნევა შეიძლება ბრუნვად.

3. პ. უ ს ლ ა რ ი, მისი გავლენით ივ. მე შ ჩ ა ნ ი ნ ო ვ ი და სხვებიც ასახელებენ უ ქ ო ნ ლ ო ბ ი ს ბრუნვას (casus caritativus). იგი საუკეთესო შემთხვევაში სიტყვაწარმოებაა და მეტი არაფერი. არავითარ ურთიერთობას არც ქმნის ეს წარმოება არც სახელისა სახელთან და არც სახელისა ზმნასთან. გარდა ამისა ისევე, როგორც **ლ ა**-ს შემთხვევაში, ეს „უქონლობის“ გამომხატველი **და**-ც ცალკე გამოდის ხოლმე. მაგ., „მაბ ზაწ გ კ **o**-და ჟოჯ დგმამამ“ „ერთად ერთი მამის გ ა რ და ა რ ა ვ ი ნ ჰყავს მას (კ.)“; „იჩაქტა რ გ-**და** დ გ ხ ჟ ა რ თ ა მ“ – „**უ**-თავისცხენებოდ არ ვარგა ის (კ.)“ და სხვ.

სხვა ენებშიაც ცნობილია მსგავსი წარმოება, მაგრამ ის ბრუნვად არ გამოუყვიათ. მით უმეტეს, ამის შესაძლებლობა არ არის აფხაზურში.

ზემოხსენებულ ფორმებს თუ ბრუნვად ჩავთვლიდით, უბოლოოდ შეგვეძლო გაგვემრავლებინა ბრუნვათა რიცხვი. რატომ არ უნდა იყოს მაშინ ბრუნვა ა ჰ წ ა ს – ბატონსავით“, ა ფ ჰ გ ს გ გ – „ქალიც“ და სხვ. მრავალი. პირიქით, ეს **-წას**, **-გ გ** უფრო ამჟღავნებენ – სახელის ფუძეზე დართვის წესით – აფიქსობას.

¹ ამას უთუოდ ხელი შეუწყო იმ გარემოებამ, რომ ზმნისართებთან საჭირო იყო კუთვნილებით ნაცვალსახელოვანი ელემენტად არა-ადამ. კლასის მხოლოდობითი რიცხვის **ა**- აფიქსი, რომლის მოკვეცაც შემდეგ სიმნელეს აღარ წარმოადგენდა, რის გამოც **-ლ ა**-ს უშუალოდ შეეძლო ფუძეს დაკავშირებოდა და ერთი ფორმა შეექმნა.

4. დასასრულ, ბრუნვის თვალსაზრისით ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანია ე. წ. გარდაქცევითი ან ვითარებითი ფორმა. მას, მართლაც გააჩნია გარკვეული აფიქსი (-ხ) და სახელზე დართვის წესითაც ჩვეულებრივ ბრუნვის ფლექსიას მიაგავს, მრავლობითსაც, საკმაოდ იშვიათად, მაგრამ აგლუტინაციურად აწარმოებს იგი, რაც სრულიად მოულოდნელი იყო სხვა ფორმათა შემთხვევაში. მას არავითარი ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკები არ სჭირდება. იგი გადმოგვცემს ქართული გარდაქცევითი ბრუნვის როგორობის, ვითარების შინაარსს:

აჰა-ხ¹ დყალჲდტ – „ბატონად, მთავრად, მფლობელად იქცა“
 დეშ²-ხ დყასწედტ – „ძმად გავიხადე – დავიმშობილე“
 გუყორა-ხ იმან – „მწუხარებად, დარდად ჰქონდა მას (კ.)“
 აჰ დმგუაფხედტ ფჰგ³ს-ს (– ბზიფ. ტექსტ.) – „ბატონს მოეწონა
 საცოლედ“

უს-ხ ისგმაზი? (– იქვე) – „საქმედ რა მაქვს?“
 ამატ⁴ ლაბაქუ⁵ლ აზა-ხ იკნგ... (– იქვე) – „რკინის ჯოხები ჯოხად დაიჭირეს რა...“.

ჰკუნავ... ხა-ხ იკგდტ (– იქვე) – „ერთმა ბიჭმა... დარდად გაიხადა“
 ახუჰგ⁶ დმაწაა⁷დტ ფსუ⁸ხა⁹ა-ხ დამოუზი-ჰა (– იქვე) – „ბიჭი შეკითხა, საშველად რა აქვსო, ე. ი., რა ეშველებათ“ და სხვ.

მრავლობითში:

ჰსა-ხგ – „ცოლებად“ (ჰჰსა- ცოლები). აფხ. ზღაპრ. 1937 წ. გვ. 109.
 აჰცა-ხ იჰჰმაზ აზართ რაკუნ – „ბატონებად, მთავრებად ვინც
 გვყავდნენ ესენი იყვნენ“ და სხვ.

მის ბრუნვად მიჩნევისას ის გარემოება უთუოდ მიიპყრობს ყურადღებას, რომ ასეთი წარმოება მეტად შეზღუდულია საერთოდ. სახელის ზოგი კატეგორიისათვის (მაგ. ნაცვალსახელები), იგი სრულიად უცნობია. ამ შინაარსის (ე. ი. გარდაქცევითობის) გამოსახატავად სხვა საშუალებებიც მოეპოვება აფხაზურს (იხ. ქვევით). ზმნას, თავის მხრივ, შეუძლია ნაწილობრივ იგივე გაგება მოგვცეს სათანადო (-ხა, -ტ¹⁰) აფიქსების გამოყენებით.

წარმოშობით ეს ფორმა, რომელსაც ე. წ. გარდაქცევითი „ბრუნვა“ იძლევა, ჩვენი აზრით, არის აგრეთვე სიტყვაწარმოებითი მოვლენა და ისეთსავე მდგომარეობას უნდა გვიხატავდეს, როგორსაც აფხაზურისავე ინსტრუმენტალისის ფორმა.

იგი ვითარების ანუ როგორობის შინაარსის მატარებელი უნდა ყოფილიყო.

¹ -ხ-ს დართვა სახელზე იწვევს ზოგადობის ა- პრეფიქსის ჩამოშორებას (ეს ჩვეულებრივი მოვლენაა აფხაზურში სახელის ფორმის ცვლისას). ამიტომ, თუ ასეთ შემთხვევაში ა- სიტყვის თავში შენარჩუნებულ იქნა (მაგ. აჰა-ს), ეს იმას ნიშნავს, რომ იგი ფუძის კუთვნილებას და არა ზოგადი ფორმის პრეფიქსი.

ვითარებას ამ ელემენტით, გვგონია, დღესაც კი აფხაზურში ზმნაც გადმოგვცემს და სახელიც, ოღონდ მცირეოდენი გადახრა შინაარსში გვაფიქრებინებს, თითქოს იგი სრულიად დამოუკიდებელი სახელური ფორმის მაწარმოებელი-ღა, იყოს.

დღევანდელ გარდაქცევით ფორმაში ამოსავალ შინაარსად „მსგავსი“-ს, „ნაირი“-ს ცნება უნდა ვივარაუდოთ. „აბგ-ს დეჟადწედტ“ – „მამად გაიხადა“ ნიშნავს, მაშასადამე, „მამ(ის) ნაირ ან უკეთ მამა-ნაირ (მამის ნაირად), ვით-მამა გაიხადა“ და ისეთივე სიტყვაწარმოება იქნებოდა, როგორიცაა აფხაზურისავე აბ-წას, სადაც წას ქართ. წეს-ს უდრის და, „მამის წესზე“ ან „მამასავით“-ს ნიშნავს.

იგივე ელემენტი (-ს) უნდა გვხვდებოდეს ზმნაში ვითარების გადმოსაცემად (კითხვითსა და რელატიურ ფორმებში), ოღონდ, საერთოდ, აფხაზური ენისათვის მას ამ შემთხვევაში შ-ს სახე ახასიათებს:

კითხვით-ვითარებითი ფორმები ზმნისა:

დგ-შ-ფცედ „იგი (აღამ.) როგორ (ვით, რანაირად) წავიდა?“

დგ-შ-ფყოლ – „იგი (აღამ.) როგორ (ვით, რანაირად) არის?!

რელატიურ-ვითარებითი ფორმები ზმნისა:

დგ-შ-გყოლ – „როგორც (ვითაც, რანაირადაც) არის ის (აღამ.)“

ი-შ-გდჟო – „ „ „ „ ჭამს იგი (კ.)
მას (არა-აღამ.)“

ი-შ-გზბო – „ „ „ „ ვხედავ მას (არა-ად.)“

ი-შ-გყასწო – „ „ „ „ ვაკეთებ მას (არა-ად.)“
და სხვ.

მართალია, ერთგვარ უხერხულობას ქმნის სახელთან ვითარების გამომხატველი -ს სუფიქსის ზმნის ვითარების გამომხატველ შ-ს პრეფიქსთან დაკავშირება, მათი ფონეტიკურად განსხვავებული სახის გამო, მაგრამ ამ დაკავშირებაში უთუოდ გვშველის ბზიფური დიალექტი, სადაც ხსენებული შ-ს ნაცვლად ზმნაში ს-ს გარკვეული ვარიანტი ს- მოგვეპოება. ამ დიალექტში ზმნის ვითარების გამომხატველად ს-ც გვევლინება და მისი მჟღერი ბგერინაცვალი ზ-ც.

მაგ.:

დგ-ს-გყაზ||დგ-ზ-გყაზ – როგორც (ვითარც, რანაირადაც)

იყო იგი (აღამ.)“

დგ-ს-ზაცუა||დგ-ზ-ზაცუა „ „ „ „ მიდის ის (აღამ.)“.

ბზიფურში ამ შინაარსის უფრო ძველ მაწარმოებლად ჩვენ ს- მიგვაჩნია და არა ზ-. ზ- კითხვით-ვითარებით ფორმებში მჟღერი კითხვითი ბა- ელემენტის დართვით უნდა იყოს მიღებული იმავე ს-საგან და

შემდეგ უნდა ვრცელდებოდეს თანდათან ვითარების რელატიურ ფორმებშიაც. მაშასადამე, ჯერ დგ-ს-ბაცუა → დგზ-ბაცუა და ამის ანალოგიით დღს-გყაზ → დგზ-გყაზ.

რაც შეეხება თვით ამ ბზიფურ ს-სა და, აბჟუურ ან სხვა აფხაზური დიალექტების, შა-ს ურთიერთობას, შეიძლება ვთქვათ, რომ სხვა კერძო-ულ შემთხვევებშიაც ამ შესატყვისობის ასეთი კანონზომიერება შეინიშნება: ბზიფ. ს- აბჟუურში წარმოდგენილია მაგარი შა-თი.

მაგ.: ბზიფ. ას-გს-კამს აბჟ. აშგშ-კამს – „ჯინჭველა“

„ას-გქუს“ „აშგქუს“ – „წელიწადი“ და სხვ.¹.

-ს-სა (აბგ-ს „მამად“) და ს-ს (დგ-ს-გყოლ – „იგი (ადამ.) როგორც არის“) იგივეობა ამ კონტექსტში მაინც დასამტკიცებელი რჩება. თანამედროვე აფხაზურში (resp. ბზიფურ დიალექტში) ისინი ხომ სრულიად განსხვავებულ ფონემებს წარმოადგენენ. რაკი ძირითადად თითქოს ორივე ს-ა, ამიტომ ერთი და იგივე უნდა იყოსო, ვერ ვიტყვით. ეს უკვე ნიშნავს თავისთავად ურთულეს სპეციფიკურ ბზიფურ ბგერათა ფორმაციის საკითხზე პასუხის გაცემას. მაგრამ ამ კერძო შემთხვევაში მათი დაკავშირებისათვის ხსენებული დიალექტივე იძლევა შესაძლებლობას.

თვით სახელთა წარმოებაში ბზიფურ დიალექტში მონაწილეობას იღებს „როგორც -ს, ისე -ს“. სახელებში ვითარებითი ფორმისათვის იქაც მარტივი -ს გვხვდება, მაგრამ ზოგ შეყინულ ზმნისართულ წარმოებაში -ს-ც იჩენს თავს. სრულიად უდაოდ მიგვაჩნია, რომ ზმნისართები უბგ-ს, უ-ს, („ისე“); აბა-ს, ა-ს („ასე“); აწგ-ს („ნაცვლად“) იგივე ვითარებითი ფორმებია. ამაში გვარწმუნებს თვით ამ ზმნისართების ფუძეთა აღნაგობა, შინაარსი და სხვა ენათა მასალის ანალოგიური წარმოება. ამიტომაც მათ დეტალურად განვიხილვას აქ აღარ შევუძლებით.

ამათ გვერდით რამდენიმე ზმნისართი, ასეთივე წარმოებისა, ჩვენი აზრით, იმავე ბზიფურში გვხვდება, მხოლოდ და მხოლოდ -ს-თი გაფორმებული (აბჟუურში ყველგან მხოლოდ -ს-ა). იგივე ვითარებითი ფორმა, ალბათ, ზმნისართი ნა-ს „მერმე“, „შემდეგ“ (უკეთ: „შემდგომად“), რომელიც ბზიფურ დიალექტშიაც ამ სახითაა და რომელიც უნდა იშლებოდეს ნა-დ და ს-დ. ნა- მიმართულების აღმნიშვნელი ელემენტია შინაარსით „იქი თ“, რომელიც ჩვეულებრივ წინდებულადაა გამოყენებული ზმნებში (შდრ. ა-ნა-გარა „იქი თ მიტანა“ და სხვ.), ხოლო -ს არის ვითარების გადმოცემა. მაშ, ნა-ს = „იქი თ ად“ – „შემდეგ“, „მერმე“ (შდრ. ასევე ზმნისართები: ა-ნა-ხგ-ს „შემდეგ“ „გარდა“; ა-ნა-გგ-ს „შემდეგ“...).

¹ იხ. ავტორისავე, „ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა აფხაზური ენის შესასწავლად ლიხნში“. – ენიმკი-ს მოამბე 1937 წ. II, გვ. 290.

ასევე უნდა იმღებოდეს ზმნისართი **ფასა** „უწინ“, „პირველად“, „ადრე“. აქ **ფა-** აფხაზურ-ადილეურის ზიარი ძირია საერთოდ **წინა**-ს გამომხატველი (მომდინარე „ცხვირ“ – სიტყვიდან), **-სა** – კი იგივე ვითარებათობის აფიქსია გახმოვნებულად წარმოდგენილი.

შინაარსის ერთიანობისა: და ფუნქციათა სრული დამთხვევის პირობებში შეგვიძლია, მაშასადამე, ეს სახეობები (**ს** და **ს'**) ერთმანეთს დავუკავშიროთ.

ვითარებათობის კატეგორიის გამომხატველობითი ძალა აფხაზურში ამით არ ამოიწურება. არის ნიშნები ვიფიქროთ, რომ იგი გაცილებით უფრო ფართოდ უნდა იყოს აფხაზურ ზმნაში გამოყენებული, ვიდრე ეს დღეს ერთი შეხედვით გვეგონება.

ზმნებში გვხვდება იშვიათი წარმოება **-ს'**-თი, რომელიც თითქოს დროის წარმოებას მიჰყვება, მაგრამ რომელსაც თვით დროის წარმოებასთან არავითარი კავშირი არ უნდა ჰქონდეს. ეს წარმოება გვადლევს თავისებურ საგარემოებო ფორმას. ამ უკანასკნელის ორადორი შემთხვევა მოიპოვება ჩვენ მიერ ჩაწერილ ბზიფურ ტექსტებში:

„...ანცა დეყას რუმდგრუა იფაგანგ იყალგდტ“ – „ღმერთი რომარი (თუ რომ იყო?) [ამის] არ ცოდნით (არ შეგნებით) მედიდურად, ყოყოჩად გახდნენ“, ე. ი. „ღმერთი რომ არსებობს, ამას ანგარიში არ გაუწიეს და გამედიდურდნენ“.

„ბემჭატტ ციჩა იბსგბ! – იპან – „უარს უჟგ უსგუხგუამა? არს სარს სეჟოუპ-ჰა ძალჰგდტ – ილსგხნგ დგდბანა-ს ლგტრანამგდტ – ... ნას დესგდბაზ ლდგრტ“ – „შენი ხის სამოსი (ტანსაცმელი) გაიხადეო, მას (ქალს) უთხრა. – შენ შენს ხორცს იხდი? ეს ჩემი ხორციაო, უთხრა ქალმა – გახდილი რომ-უკვე დაენახა მას (კ.) მან (ქ.) არც კი იცოდა – ... შემდეგ რომ (როგორც) დაენახა მას (კ.) გაიგო მან (ქ.)“.

ორსავე ამ შემთხვევაში შეგვეძლო და უნდა გამოგვეყენებინა კიდევ საგარემოებო ფორმები, – საგარემოებო ფორმები სწორედ ვითარებათობისა, ოღონდ აქ უკვე ვითარების გამომხატველი ელემენტი **შა**-, resp. **ს'** პრეფიქსად მოგვევლინებოდა. იქნებოდა: „ანცა დესგყაზ || დეშგყაზ...“ და „ილსგხნგ დესგდბანაზ || დეშგდბანაზ...“ და შინაარსითაც სრულიად იმასვე მივიღებდით, რაც მივიღეთ წინა გამოთქმაში.

ვფიქრობთ, რომ აქაც **-ს** იგივე ვითარების გამომხატველი ელემენტი, ოღონდ სუფიქსად მოქცეული და დროის რაიმე ნიშანთან საქმე არა გვაქვს. ზმნა ასეთი წარმოებით გვადლევს საგარემოებო ფორმის ან აბსოლუტივის გაგებას. აბსოლუტივის შინაარსის მიღება ამ ფორმისაგან სრულიად რეალური შესაძლებლობაა. ამის ილუსტრაცია ამავე ენის სხვა მასალაზე და სხვა ენათა მასალაზედაც შეიძლება მოვახდინოთ¹.

¹ შდრ. ასეთივე მორფოლოგიური მონაცემი – **-ჟა** ადილეურ ენებში სახელისა და ზმნის კატეგორიებში. იხ. გ. როგავა, „ქვემო-ადილეურის ბრუნებისათვის“. – ენიმკი-ს მოამბე, ტ. IV.

თუ აქ წამოყენებული ახსნა დ გ ყ ა ს, დ გ მ ბ ა ხ ა ს ფორმებისა სწორია, პრინციპული მნიშვნელობა შეიძლება მიენიჭოს მას სხვა მაწარმოებლების, რომლებიც დროის მაწარმოებლებად არიან მიჩნეული, ახსნისა და გენეზისის საკითხში. ზოგ მათგანს ასევე სხვა ფუნქცია უნდა ჰქონოდა, მაგრამ გარკვეულ ფორმასთან ფიქსაციით თითქოს დროის ფორმანტად ჩამოყალიბდა.

ვითარებით-გარდაქცევით ფორმასთან დაკავშირებით საყურადღებო ჩვენებას ვაწყდებით აბაზურში (უფრო ზუსტად: ტაპანთურში). ბრუნების მხრივ იქაც თითქმის იგივე მდგომარეობა უნდა ყოფილიყო, რაც საერთოდ აფხაზურში¹. განსხვავებული ჩანს გარდაქცევითი ფორმის მაწარმოებელი. -ს-ს ნაცვლად იქ გამოდის -თა² სუფიქსი. იგივე -თა აბსოლუტივის მაწარმოებელია ზმნებში. აწარმოებს ზმნისართებს და გამოყენებულია აგრეთვე და კავშირისათვის ზმნებთან.

მაგ.:

აღლაჰ, ყალა-თა იჩფა! (- ტაპანთური ტექსტები) – „ღმერთო, ციხედ ქენი!“
 უარს სარს აშ-თა უსჩფიტ – „ „ – „მე შენ (კ.) ძმად გაგიხდი“
 ათარკუაზგ რეჟტპრ-მაც აქტა იცქა-თა აფარნახტ“ (- იქვე) – „კვლავ (მათი) თავიანთი ჭურჭელი სუფთად დახვდათ“.

აჩც-გუგფგ აჩიტრნ აც-თა იძჭტუგლტ“ (- იქვე) – „მხედრების ჯგუფიც ეტლს ახლდა რა, გაემართა“

ლასგ-თა (- იქვე) – „ჩქარა-იდ“, „მალიად“ და სხვ.

მართალია, ტაპანთურს -თა აქვს სახელებთან, ზმნისართებთან და ზმნებთანაც (აბსოლუტივში) გამოყენებული, მაგრამ აქა-იქ რამდენსამე ზმნისართში ტაპანთურშიაც შემორჩენილა -ს-ც. უკეთ, მისი ხმოვნისანი სახეობა -სა. ზმნისართი „ასე“, „ამგვარად“ იქ იქნება. „არა-სა“ (შდრ. აფხ. აბა-ს, ა-ს), „ანა-სა“ (შდრ. აფხ. ან-ს); „ისე“, „იმგვარად“ – „აჟა-სა“. ამ ზმნისართების სხვანაირი წარმოება არც უხერხდება აბაზურს.

თავისი -თა-ს ფუნქციებით ტაპანთური უფრო მისდევს თითქმის იმავე შინაარსის -ნ-თი წარმოებას აფხაზურისას. -ს-ს გვერდით აფხაზურშივე გამოვლინდება -ნ(გ). მაგ.:

„აჰცა-ნგ იყალედტ“ – „ბატონებად იქცნენ“

„იმბაცგუ წესჟლაკ იბედტ აბჟა-ხ-ნგ, აბჟა-რაზნ-ნგ“ – ბზიფ. ტექსტ. – „ჯერ რომ არ ენახა ჩიტი რამ ნახა, ნახევარი – ოქროდ, ნახევარი ვერცხლად [იყო].“

თუმცა ამისათვის უფრო დამახასიათებელია პირიან ანუ გაზმნურებული ფორმებთან გამოყენება:

დაამესთა-ნგ დეყალედტ – „იგი (ადამ.) თავად იშვილად იქცა, გახდა“.

¹ დაწვრილებით ამის შესახებ – ცალკე.

² პარალელურად გვხვდება -შთა-ც.

დგზჟქტოუ უჩერც არშაგა-**ნგ** უჩარბჟ! (– ბზიფ. ტექსტ.) – „იგი (ადამ.) რაზედაც ზის (მას) შენი-თავი-საფრთხოებელად აჩვენე!“

იზიზი**ნგ** – „კარგად“ ის (რადაც)“

იხარა-**ნგ** – „შორს ის (რადაც)“

იჰსაქხუა აჰჰაბგ იხაჩა-**ნგ** დტან, აფზბგ – იშაჰა-ნგ (– ბზიფ. ტექსტ.)

– „უფროსი მისი ცოლი თავთან იჯდა, უმცროსი – ფეხთან“.

ზმნისართებში:

უშთა**ნ** – „შემდეგ“

აშგჟგმთა**ნ** – „დილით“ და სხვ.

აფხაზურ სიტყვაწარმოებაში **-ნ**-ს მრავალმხრივი გამოყენება აქვს. იგი გვხვდება დროისა და ადგილის ზმნისართებში, მხარეთა სახელებში, კომპოზიტებში, რიცხვთა სახელებში და სხვ. იგი სპეციალურ ძიებას მოითხოვს და აქ მას ვერ შევხებით.

წარმოდგენილი შედარებითი მასალის საფუძველზე, ე. წ. გარდაქცევითი ბრუნვაც, თავისი წარმოშობით, სიტყვაწარმოებითი ხასიათისა უნდა იყოს.

ჟ. დჟუმეზილს აქ განხილულ ე. წ. ბრუნვათა გარდა ყველა თანდებულიანი აფხაზური ფორმა ბრუნვების თავში აქვს მოქცეული, თუმცა მათ ბრუნვად მონათვლას მაინც ერიდება¹.

ასევე ნ. მარი **-ზგ** „თვის“ თანდებულს მიიჩნევს (აზგ – სახეობით?! ქ. ლ.) ქართების მიცემითი ბრუნვის გამჟღერებულ სახეობად და შინაარსითაც ამავე ბრუნვის გადმომცემად.

მასვე **-ტ** თანდებული, „სარა სყენ**ტ**“ – „ჩემგან“ გამოთქმაში, მიაჩნია იაფეტური მოქმედებითი ბრუნვისა და (ზოგ შემთხვევაში) მიმართულებითი (направительный) ბრუნვის ნიშნიდან მომდინარედ².

-ზ („თვის“ გამომხატველ) თანდებულს ისევე არ დაერქმის ბრუნვა, როგორც, ვთქვათ, ინსტრუმენტალის. ისიც (და სხვა თანდებულებიც, საერთოდ) ცალკე ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკებითაა გაფორმებული. მაგ., „აძლაბ ლზგ იჰქედტ“ – „ქალიშვილისთვის თქვა“ – „ქალიშვილ მისთვის (|| მისად) თქვა“; „სარა სზგ ააადგედტ“ – ჩემთვის მოიტანა“ – „მე მე-სთვის მოიტანა“ და სხვ. იგი ამავე წესით ჩართულია ზმნაშიაც. მოყვანილი ფრაზები ამ სახითაც გამოითქმის: „აძლაბ ი-ლ-**ზ**-გჰქედტ“ – „ქალიშვილი ის-(რადაც)-მის-თვის-მან-(კაც.)-თქვა“; „სარა ი-ს-**ზ**-აადგედტ“ – „მე ის-(რადაც)- მე-სთვის-მან-(კაც.)-მოიტანა“ – „მომიტანა“ და სხვ. ზმნაში **ზ**-ს გამოყენებას ქცევებრი შინაარსის შექმნა შეუძლია.

¹ იხ. მისი, Études comparatives sur les langues caucasiennes du Nord-ouest. Morphologie. Paris, 1932, გვ. 41-82.

² იხ. მისი, „К вопросу о положении абхазск. языка...“ § 6.

ზმნასთანვე დაკავშირებული გვხვდება -ტ°-ც. არის „სარა სყენტ“ – „ჩემგან“ – „მე ჩემ-კენ-ით“ (აქაც იგი ცალკე ნაწილაკია და არა ბრუნვის ნიშანი), მაგრამ იმავე ქართ. -გ ა ნ თანდებულის მნიშვნელობით იქნება ზმნაში: „ს-აბა-ნ-ტ°-აა უეღ?“ – „ს ა ი დ ა ნ-მოვდივარ?“ (შდრ. სათანადო შემთხვევები ქართულში). მისი მომდინარეობა იაფეტური -თე ბრუნვის ნიშნიდან ძნელი დასაჯერებელია. ტ°-ს სრულიად ნათელი ეტიმოლოგია მოეპოვება აფხაზურისავე ნიადაგზე. იგი კუთვნილებას აღნიშნავს, კუთვნილებითობიდანვე მომდინარეობს შემდეგ ქართ. -გ ა ნ – თანდებულისებრი შინაარსიც.

საერთოდ კი თანდებულები აფხაზურში სახელებს შეიძლება ერთვოდნენ და შეიძლება არც ერთვოდნენ. მაგ.:

ა ბ ნ ა ა მ შ ° ზ ბ ე მ ტ	{	„ტყეში დათვი ვნახე“
და ა ბ ნ ა-ყ ა მ შ ° ზ ბ ე მ ტ		
ა ჯ ნ გ დ ც ე მ ტ	{	„იგი (ადამ.) შინ (სახლში) წავიდა“ და სხვ.
და ა ჯ ნ გ-ყ ა დ ც ე მ ტ		

უფრო ძველია, ჩვენი აზრით, ის მდგომარეობა, როცა სახელები უთანდებულოდ იხმარება. თანდებულები ჩანს, რომ ახალი შენაზარდია სახელებთან.

თანდებულებს ხომ უმთავრესად მიმართულების გამოხატვა ეკისრებათ და სათანადო შინაარსის გადმოცემას აფხაზურში თვით ზმნა ახერხებს. სრულიად მოსალოდნელი იქნებოდა, თუ ისინი სახელებს არ დაერთვოდნენ. რომ ავიღოთ გამოთქმები: „აწლა სა-მწა-ტოუჰ“ – „ხის წინ-ქვეშ“ „ვზივარ“ – „ხე მე-მის-წინ-ქვეშ-ვზივარ“ და „აწლა სგ-ქწ-ტოუჰ – „ხეზე ვივარ“ – „ხე მე-ზედ-ვზივარ“ რად უნდა დასჭირვებოდა აქ სახელს („ხე“) თანდებულები, როცა ისინი ზმნაში უკვე იყვნენ მოცემულნი? ასეთივე მსჯელობა შეგვეძლო სხვა თანდებულებზედაც განგვევრცო.

განხილული მასალის მიხედვით ვამჩნევთ, რომ აფხაზურში თანდებულებისა და ე. წ. ბრუნვის ნიშნების კავშირი სახელთან ან სუსტია ან სულ არ არის. უნდა ვივარაუდოთ, რომ აფხაზური და, საერთოდ, აფხაზურ-ადიღეურ ენათა ზმნის პოლისინთეზურ ბუნებასთან არის დაკავშირებული სახელთა ესოდენ სიღარიბე.

დღეს უკვე უჩნდება აფხაზურს ტენდენცია სახელებში ბრუნვითი ფლექსიის ჩამოყალიბებისა. ასე, მაგ., ნათესაობითისათვის გზას იკვლევს -ტ° (გამოთქმებში „აფსნგ-ტ° ასსრ“, „აფხაზეთის ავტ. სოციალისტ, საბჭ. რესპ“ (და სხვ.), მიცემითისათვის – -ზ. არა ისე შორეულ მომავალში მოსალოდნელია აფხაზურმა ბრუნვები განივითაროს, ყველაზე ადრე ბრუნვად ქცევა გარდაქცევით-ვითარებითმა ფორმამ მოასწრო. სიტყვაწარმოებითი

შინაარსის ფორმები უფრო ადრე მოახერხებენ ამას, ვიდრე ძირითადი სინტაქსური ურთიერთობის შემქმნელი ბრუნვები. მის შემდეგ შეიძლება ჩამოყალიბდეს მოქმედებითი, მიმართულებითი, აბლატივი, გარკვეული ვიწრო მნიშვნელობით ნათესაობითი და მიცემითი, რამდენადაც ზმნაში პირთა განრიგებაზე არ იქნებიან ისინი დამოკიდებულნი, ხოლო ყველაზე გვიან – მოთხოვითი და სახელობითი. ამ უკანასკნელთა ჩამოყალიბება უკვე მომასწავებელი იქნება აფხაზურ სინტაქსში ძირეული ცვლილებისა.

ერთი, შედარებით უფრო ბრუნვის სახით ჩამოყალიბებული, ვითარებით-გარდაქცევითი ფორმის არსებობით – მისი გენეზისისა და ზმნურ წარმოებასთან შეხვედრის მიუხედავად რომ ვიმსჯელოთ – არ შეგვიძლია ბრუნვის სისტემის არსებობა დავუშვათ აფხაზური სახელის განვითარების თანამედროვე საფეხურიდანაც კი.

ПРОБЛЕМА СКЛОНЕНИЯ В АБХАЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Характерные для кавказских языков падежи, создающие основные синтаксические отношения, – именительный, родительный, дательный, повествовательный или эргативный, – не встречаются в абхазском языке.

Синтаксическое взаимоотношение, связанное с соответствующими падежами (за исключением родительного), в нем выражено в глаголе при помощи разных видов личных показателей и их порядка.

В функции родительного падежа выступают местоименные префиксы:

Абхазский, как типичный кавказский язык, не имел надобности в именительном падеже; и мы не должны были ожидать в нем такого падежа.

Отмечают в абхазском языке наличие следующих падежей: Caritivus, Comitativus, Instrumentalis и Factitivus.

Caritivus **ჩა-და და-და** „без хлеба“ и Comitativus (**საბჟ-ა სარჯ-ა** *sabə-γ saré-γ* „я и мой отец [-и]“) нельзя считать падежами. Caritivus относится к области словообразования, а Comitativus выражает союз „и“. Если всякий именной аффикс квалифицировать, как падежную форму, то мы будем вынуждены изменить само понятие падежа.

Орудивного падежа (Instrumentalis) также нет в абхазском языке.

В нем встречается только категория, выражающая орудивность, которая, мы бы сказали, более тесно связана с глаголом, чем – с именем. Частица **ლა** *la*, выражающая эту категорию, с именем редко встречается; она даже

воспринимается, как отдельное слово (напр. აჩქუა რ გ ლ ა დცეღტ აჩ̣kwa r ə l a dceyt – „он (человек) поехал на лошадах“ – „лошади и м и он (человек) поехал“ – в то время, как в глаголе она дается, как единая форма (ср. აჩქუა დ-რგ-ლა-ცეღტ აჩ̣kwa d-**ra-la**-ceyt – „лошади он-(человек)-ими-поехал“). Аффикс этот еще не слился с именем, как, напр., то имеет место в наречиях: ჩგ-ლა ča-la „лошадью“, т. е. „верхом“, ნ ა პ გ-ლ ა n a p ə l a „рукой“; ჩგ ნ-ლ ა čəp-la „днем“.

По своему типу образования падежный характер носит единственная обстоятельственная форма имени (Factitivus) – с аффиксом **-ლ(ა)-s(a)**, – которая по своему происхождению относится к области словообразования и исходным значением которой надо считать „обстоятельность“.

В этом понимании этот аффикс **-ლ-s**, должно быть, увязывается с обстоятельственным элементом в глаголе – ზა- ზა- диалект, || ს' || *ლ- [ср. ი-ზა-გ-ყო|ი-ს'-ყო -i-sə-qo|i-s'-əqo „так, как он (нечел. суш.) есть“]. В виде **-ლ-s**, – как это имеется и в именах –, нам кажется, он выступает в определенных глагольных формах, как напр., დ გ ყ ა-ლ d ə q a-**s** „он (чел.) что был“ – „он (чел.) так, как был“.

Вместо **-ლ-s** в тапантском диал. выступает **-თა-ta** с более расширенной функцией, хотя в единичных наречиях (adverb.) и в тапантском диал. появляется **-სა-sa** (ср. ა რ ა-ს ა a r a-sa „так“, „таким образом“; ა ჟ ა-ს ა a z a-sa „сяк“...).

Отсутствие падежей в абхазском языке вызывается тем, что соответствующие функции выполняются аффиксами (частицами), чрезмерно богато представленными в абхазских глаголах.

ბ. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის
ინსტიტუტის მოამბე, ტ. 12, 1942, გვ. 183-197, რეზ. რუს.

გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურ ზმნებში*

გარდაუვალობა და გარდამავლობა ისევე, როგორც სხვა საგრამატიკო ტერმინი, ჩვენი სინამდვილის ენების მიმართაც ინდო-ევროპულ ენათა სამყაროდან მომდინარეობს. ინდო-ევროპულ ენების ნიადაგზე შემუშავებული ცნებები სადმე თუ კი მოითხოვს რევიზიას, ბუნებრივია, ამას საჭიროებდეს ისეთი ძირითადი ცნების მიმართ, როგორიც არის გარდაუვალობა და გარდამავლობა.

გარდამავლობა-გარდაუვალობის საკითხის გარკვევა, სხვას რომ თავი დავანებოთ, წინასწარ ვარაუდობს პასუხის გაცემას საკითხზე ზმნათა გვარების შესახებ. ჯერჯერობით კავკასიის დასავლური ჯგუფის ენათა სინამდვილეში ეს საკითხი სათანადოდ დამუშავებული არ არის.

გარდამავლობის საკითხი უაღრესად რთული საკითხია, როგორც სემანტიკური, ისე სინტაქსურ-მორფოლოგიური თვალსაზრისით. მასთან კავშირს აბამენ გრამატიკის სხვადასხვა უბნის მოვლენები. ასე რომ, მათგან განყენება ხსენებული პრობლემის რკვევის დროს მხოლოდ ზიანს თუ მოგვითქვამს. ჩვენ ამ შემთხვევაში გვინდოდა მაინც ვიწროდ შემოვფარგლულიყავით, თუმცა ზოგი მასთან კავშირში მყოფი მოვლენის შესახებ გარკვეული საკვლეო პერსპექტივის ქონა მაინც აუცილებელი აღმოჩნდა.

სირთულე ამ პრობლემის რკვევისას განსაკუთრებით ნათელი გახდა არნ. ჩიქობავას გამოკვლევის შემდეგ (ვგულისხმობთ: „ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემისათვის: ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები“. წაკითხული იყო სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის სამეცნიერო სესიაზე 28.IX.39 წ.).

როგორც აღვნიშნეთ, გარდამავლობა-გარდაუვალობისათვის ამოსავალია ინდო-ევროპულ ენათა ნიადაგზე შემუშავებული შინაარსი. თუმცა უნდა ითქვას, რომ მის განმარტებაში ერთგვარობას ადგილი არა აქვს. გარკვეულს ლიტერატურაში გარდამავლობა ზმნისა ნიშნავს „მოქმედების გამომხატველობას, როცა ეს მოქმედება გადადის სხვა საგანზე“, ე. ი. მისი დაზუსტებული მნიშვნელობით იგი ემთხვევა ე. წ. მოქმედებითი გვარის ზმნას¹. თუ, მაშასადამე, ზმნა გამოხატავს მოქმედებას და ეს მოქმედება გარკვეულ სამოქმედო საგანსაც ვარაუდობს, ზმნა იქნება გარდამავალი. ამ

* წაკითხულია მოხსენებად კავკ. ენათა განყოფილების სხდომაზე 1939 წ. 31 დეკემბერს.

¹ აფხაზურშიაც მოქმედებით გვართან გარდამავლობის გათანაბრების შემთხვევას ვხვდებით პ. უ ს ლ ა რ თ ა ნ. იხ. Этнография Кавказа. I. Абхазский язык გვ. 44-45.

შინაარსობლივ მომენტს გარკვეული გრამატიკული მხარეც შეეფარდება. მაგრამ ისე, როგორც სხვა გრამატიკული მოვლენებიდანაც ცნობილია, აქაც, სხვადასხვა ენაში ერთიან, ზოგად შინაარსობლივ მომენტს ერთი და იგივე გრამატიკული მხარე არ ფარავს და, მაშასადამე, აქაც ვიღებთ გარდამავლობა-გარდაუვალობის განსხვავებულ გაგებას. ასე მაგ., არაფრით არ არის უფრო აქტიური აფხაზური ზმნა: **აზნ' სგრგ'ლოიტ** – „სახლს ვაგებ“ და **დგსფყრ'იტ** – „ვურტყამ, ვლახავ (გონიერს)“, ვიდრე ზმნა **სლგ'სჟეიტ** – „ვსცემ მას (ქალს)“. თუ მოქმედების გადასვლაზე იქნებოდა მსჯელობა, ყველა მოყვანილ მაგალითში მოქმედება გადადის სხვაზე; თუ აქტიურობაზე იქნებოდა მსჯელობა, ყველა აქ მოხსენებულს ზმნაში უადრესად აქტიური შინაარსია მოცემული. ყოველ შემთხვევაში „ცემა“-ს ნაკლებ აქტიურობას და ნაკლებ მოქმედებითობას ვერ დავსწამებთ, ვინემ დანარჩენ ორს („აგებას“ და „გალახვას“), მაგრამ გამოირკვა, რომ **აფყარა**, **არგ'გლარა** ზმნები არიან გარდამავალნი, **ასრა** „ცემა“ კი გარდაუვალია.

გარდამავლად და გარდაუვალად ზმნათა დაყოფა აფხაზურისთვისაც რეალური მონაცემია, ოღონდ გარდაუვალი ზმნის დამთხვევა აქტიურ შინაარსთან არ ხდება, ან უკეთ, ყოველი აქტიური შინაარსის მქონე ზმნა, რომელიც ამ თავის მოქმედებას სხვა საგანზე ავრცელებს, არაა სავალდებულო იყოს გარდამავალი: მით უმეტეს გარდაუვალობა ვერ მოგვცემს ენებითობას.

აფხაზურის მეცნიერულად შესწავლასთან არის დაკავშირებული მასში გარდაუვალ და გარდამავალ ზმნათა გამოყოფა. კერძოდ, იგი პ. უსლარის სახელს მიეწერება. უსლარის შემდგომ ამ საკითხს თავის ფაქტიურს ნაწილში არაფერი შემატებია. უსლარისეული დაყოფა ზმნებისა გარდამავლად და გარდაუვალად მხოლოდ გაზიარებულ იქნა სხვა მკვლევართა მიერ¹ და ზოგი საკითხი, რომელიც თვით უსლარს დასმული ჰქონდა, საკითხადვე დარჩა მიუხედავად იმისა, რომ აფხაზურის გარდამავალი ზმნის შესახებ საკმაო ლიტერატურა მოიპოვება. ხსენებულს ლიტერატურაში აფხაზური გარდამავალი ზმნის კონსტრუქციის ინტერპრეტაციაა მხოლოდ ყურადღების ცენტრში მოქცეული.

ზმნათა გარდაუვალობა-გარდამავლობისათვის ჩვეულებრივ მიმართავენ ბრუნვას სახელებისას, რომლებიც სინტაქსურად დაკავშირებულნი არიან ამა თუ იმ ზმნასთან. ევროპული ენებისათვის, მაგალითად, სახელობითში დასმული სუბიექტი და აკუზატივში დასმული ობიექტი არის ნიშანი ზმნის გარდამავლობისა; ქართულში, ერთი მხრივ, სახელობითში (აწმყო) და მოთხრობითში (ნამყო ძირითადი) დასმული სუბიექტი, ხოლო, მეორე მხრივ, მიცემითში (აწმყო) და სახელობითში (ნამყო ძირითადი) დასმული ობიექტი გვაძლევს ზმნის გარდამავლობას.

¹ ერთადერთ გამონაკლისს ამ მხრივ, რამდენადაც ჩვენ ლიტერატურაზე ხელი მიგვიწვდება, ქმნის გ. შმიდტი, რომელიც გარდამავლობას საერთოდ უარყოფს აფხაზურში, იხ. ამის შესახებ აქვე, გვ. 23, შენიშვნა 2.

აფხაზურში, როგორც უკვე ცნობილია, ბრუნვის კატეგორია არ არსებობს. ყოველ შემთხვევაში ე. წ. მეორეხარისხოვან ბრუნვებს რომ თავი დავანებოთ, სინტაქსური კონსტრუქციისათვის მიუცილებელი და ძირითადი ბრუნვების – სახელობითის, მიცემითის, მოთხრობითისა (ერგატივის) და აკუზატივის – ქონა-არქონის შესახებ აფხაზურში არავინ დაობს. მაშასადამე, თუ ზმნა გარდამავლობა-გარდაუვალობას მაინც განარჩევს, ბუნებრივია, ამის გამოსაცნობი ნიშნები ისევ ზმნაში ვეძიოთ.

ინდო-ევროპული ენების ზმნაში სუბიექტის პირია მხოლოდ გამოხატული. სინტაქსურს კონსტრუქციაში ამის გამო სახელების უაღრესად აქტიური როლი ჩანს. ქართულს ენაში გაცილებით უფრო მეტადაა დატვირთული ზმნა: ჩვეულებრივია ორი პირის გამოხატვა, თუმცა სახელებიც თავის წვლილს ამჟღავნებენ სინტაქსურს კონსტრუქციაში. მათაც, ინდო-ევროპულ ენათა სახელის მსგავსად, ბრუნვათა ცვლა ახასიათებს ზმნასთან დაკავშირებით. ამ მხრივ ქართულისათვის ნიშანდობლივია ისიც, რომ აქ გვხვდება ზმნასთან ოდენ-სინტაქსურად დაკავშირებული ობიექტი, რაც სრულიად უცხოა აფხაზური ზმნისათვის. ამ თვალსაზრისით ერთგვარი პროპორციაც მყარდება სახელსა და ზმნას შორის ენათა მიხედვით: რამდენადაც მეტად იტვირთება სახელი, მით უფრო მარტივდება ზმნა და პირუკუ. აფხაზური ზმნა მაქსიმალურად დატვირთულია; სინტაქსური ურთიერთობა მთლიანად ზმნაშია მოქცეული, ზმნასთან სინტაქსურად დაკავშირებული სახელი მორფოლოგიურადაცაა მასში გამოხატული. ამიტომაც უსლარი გარდამავლობა-გარდაუვალობის საკითხს აფხაზურში სწევებს მხოლოდ და მხოლოდ ზმნის, ან ზმნაში წარმოდგენილ პირთა ნიშნებისა და ამ ნიშანთა თანამიმდევრობის წესის მიხედვით.

აფხაზურში ზმნიდან ამოსვლის შემთხვევაშიაც მთელ რიგ სიმძნელებს ვაწყდებით. ყველაზე არსებითი სწორედ ზმნაში წარმოდგენილ ამ პირის ნიშნებში გარკვევაა. აფხაზური ენა ვერ ასხვავებს სუბიექტურ და ობიექტურ პირთა ნიშნებს: ის, რაც ერთ შემთხვევაში S-ის ნიშანია, მეორე ზმნასთან ან უკეთ, მეორე შემთხვევაში O-ის ნიშნად მოგვევლინება და პირუკუ. ამის გამო ძნელდება სუბიექტის პირის გარკვევა და გარდამავლობის დადგენა.

არსებით ნიშნად გარდამავლობა-გარდაუვალობისათვის სრულიად სამართლიანად და ობიექტური ვითარების ადეკვატურად პ. უსლარს მიჩნეული აქვს პირის ნიშანთა ადგილმდებარეობა. ანალოგიური პრინციპი მჟღავნდება ისეთ ევროპულს ენებში, რომლებშიც სახელებს ბრუნვები დაუკარგავთ (ევროპულს ზმნაში ხომ თავად არ იყო მოცემული ობიექტის პირები). ერთად ერთ ნიშნად გარდამავლობის გარკვევისათვის აქ ზმნასთან სინტაქსურად დაკავშირებულ სახელთა თანამიმდევრობადა გამოდის.

პირის ნიშნები

აფხაზურ ზმნას პირველ პირში, როგორც სუბიექტის, ისე ობიექტის ნიშნად, გამოყენებული აქვს **ს**- პრეფიქსი. მას იყენებს, როგორც მდედრობითი სქესის წარმომადგენელი, ისე მამრობითისა.

მეორე პირში განსხვავებულია პირის ნიშნები სქესთა მიხედვით. მამრობითისათვის არის **ჟ**-, მდედრობითისათვის – **ბ**-. ესენიც გვევლინებიან, როგორც სუბიექტის ნიშნად, ისე ობიექტისად.

განსხვავებული მდგომარეობაა მარტოოდენ III პირში. აქ, ერთი მხრივ, გვაქვს მხოლოდობით რიცხვში დაყოფა ადამიანთა კლასად (ნიშანი – **დ**-) და არა-ადამიანთა (ნივთთა) კლასად (ნიშანი – **ო**-); მეორე მხრივ, დაყოფა სქესის მიხედვით ადამიანთა კლასში (მამრ. სქ. ნიშ. – **ო**-, მდედრ. სქ. ნიშ. – **ლ**-) და არა-ადამიანთა (ნივთთა) კლასში სხვა (**ა**- || **ნა**-) ნიშნის გამოყენება. მესამე პირში უკვე იწყება გარჩევა ობიექტისა და სუბიექტისა. ერთსა და იმავე ზმნაში III პირისათვის სუბიექტის ნიშანი სხვაა და ობიექტისა – სხვა.

მრავლობითის პირველ ორ პირში განსხვავებული ნიშანი არც კლასის, არც სქესისა და არც სუბიექტ-ობიექტის მიხედვით არ ჩანს. პირველ პირში მრავლობითში მუდამ არის **ჰ**-, **ჰა**- → **აა**-, II პირში **შ**°- → || **ჟ**°. მესამე პირში მრავლობითშიაც განსხვავებულია ნიშანი, ოღონდ მხოლოდ სუბიექტ-ობიექტობის მიხედვით: გარკვეულ შემთხვევაში არის **რ**- (|| **დ**-), გარკვეულში კიდეც – **ო**-.

მოყვანილი პირის ნიშნები და ადგილმდებარეობა შემდეგი სახისა იქნება სუბიექტ-ობიექტობისა და ზმნათა გარდამავლობა-გარდაუვალობის მიხედვით:

ერთპირიანი ზმნები:

ძირი: გ გ ლ ა	– დგომა	ა ც ა რ ა	– წასვლა
ს გგლოუპ	– ვდგავარ	ს ცრმტ	– მივდივარ
ბ გგლოუპ	– დგახარ (ქ.)	ბ ცრმტ	– მიდიხარ (ქ.)
უ გგლოუპ	– დგახარ (ვაჟ.)	უ ცრმტ	– მიდიხარ (ვ.)
დ გგლოუპ	– დგას (ადამ.)	დ ცრმტ	– მიდის (ადამიანი)
ი გგლოუპ	– „ (არა-ადამ.)	ი ცრმტ	– მიდის (არა-ადამიანი)
ჰ გგლოუპ	– ვდგავართ	ჰ ცრმტ	– მივდივართ
შ °გგლოუპ	– დგახართ	შ °ცრმტ	– მიდიხართ
ო გგლოუპ	– დგანან	ო ცრმტ	– მიდიან

ეს ზმნები, მაშასადამე, სუბიექტად განარჩევენ „ვინ“ (ანუ ადამიანთა) კლასს და „რა“ (ანუ არა-ადამიანთა, ნივთთა) კლასს. პირის (resp. სუბიექტის) ნიშანი პირველ ადგილზეა, წინ უმდგის ზმნის თემას.

ორპირიანი გარდაუვალი ზმნა:

ა ც ლ ა ბ რ ა შეჯიბრება

ს-ჟ -სცლაბჟემტ	– გეჯიბრები მე შენ (ვ.)
ს-ხ -სცლაბჟემტ	– გეჯიბრები მე შენ (ქ.)
ს-ლ -სცლაბჟემტ	– ვეჯიბრები მე მას (ქ.)
ს-მ -სცლაბჟემტ	– ვეჯიბრები მე მას (ვ.)
ს-ა -სცლაბჟემტ	– ვეჯიბრები მე მას (არა-აღამ.)
ს-შ -სცლაბჟემტ	– გეჯიბრებით მე თქვენ
ს-რ -სცლაბჟემტ	– ვეჯიბრები მე მათ
ო-ს -სცლაბჟემტ	– ის (არა-ად.) მეჯიბრება მე
ო-ხ -სცლაბჟემტ	– ის (არა-ად.) გეჯიბრება შენ (ქ.)
ო-ჟ -სცლაბჟემტ	– ის (არა-ად.) გეჯიბრება შენ (ვ.)
ო-ლ -სცლაბჟემტ	– ის (არა-ად.) ეჯიბრება მას (ქ.)
ო-მ -სცლაბჟემტ	– ის (არა-ად.) ეჯიბრება მას (ვ.)
მ-ა -სცლაბჟემტ	– ის (არა-ად.) ეჯიბრება მას (არა-აღამ.)
ო-ჰ -სცლაბჟემტ	– ის (არა-ად.) გვეჯიბრება
ო-შ -სცლაბჟემტ	– ის (არა-ად.) გეჯიბრებათ
ო-რ -სცლაბჟემტ	– ის (არა-ად.) ეჯიბრება მათ
დ-ს -სცლაბჟემტ	– ის (ად.) მეჯიბრება მე
დ-ხ -სცლაბჟემტ	– ის (ად.) გეჯიბრება შენ (ქ.)
დ-ჟ -სცლაბჟემტ	– ის (ად.) გეჯიბრება შენ (ვ.)
დ-ლ -სცლაბჟემტ	– ის (ად.) გეჯიბრება შენ (ქ.)
დ-მ -სცლაბჟემტ	– ის გეჯიბრება შენ (ვ.)
დ-ა -სცლაბჟემტ	– ის ეჯიბრება მას (არა-ად.)
დ-ჰ -სცლაბჟემტ	– ის გვეჯიბრება ჩვენ
დ-შ -სცლაბჟემტ	– ის გეჯიბრებათ თქვენ
დ-რ -სცლაბჟემტ	– ის ეჯიბრება მათ
ო-ს -სცლაბჟემტ	– ისინი მეჯიბრებიან მე
ო-ხ -სცლაბჟემტ	– ისინი გეჯიბრებიან შენ (ქ.)
ო-ჟ -სცლაბჟემტ	– ისინი გეჯიბრებიან შენ (ვ.)
ო-ლ -სცლაბჟემტ	– ისინი ეჯიბრებიან მას (ქ.)
ო-მ -სცლაბჟემტ	– ისინი ეჯიბრებიან მას (ვ.)
მ-ა -სცლაბჟემტ	– ისინი ეჯიბრებიან მას (არა-ად.)
ო-ჰ -სცლაბჟემტ	– ისინი გვეჯიბრებიან ჩვენ
ო-შ -სცლაბჟემტ	– ისინი გეჯიბრებიან თქვენ
ო-რ -სცლაბჟემტ	– ისინი ეჯიბრებიან მათ

სხვა პირებს აღარ გამოვუდგებით. მთავარი – III პირი – სუბიექტა-დაცაა მოცემული და ობიექტადაც ყველა ნიშნით, როგორც მრავლობითში, ისე მხოლოდობითში.

ამ რიგის ზმნები, როგორც აქ მოყვანილი მაგალითიდან ჩანს, განარჩევენ, მაშასადამე: S-ად III პირში ადამიანთა და არა-ადამიანთა კლასს (შდრ. დსცლაბუდტ და ისცლაბუდტ); ირიბობიექტად III პირში როგორც სქესს, ისე კლასს მხოლოობითში (შდრ. ს-ლ-სცლაბუდტ, ს-მ-სცლაბუდტ, ს(ა)ცლაბუდტ); III მრ. პირში სუბიექტსა და ირიბობიექტს (შდრ. **ო-რ**-სცლაბუდტ – ისინი მათ ეჯიბრებიან).

ამ ზმნებშიაც სუბიექტის ნიშანი პირველ ადგილას გვევლინება, მას მოსდევს ირიბობიექტი.

ორპირიანი გარდამავალი ზმნა:

პირდ. ობ. სუბიექ.	ს კ უ ა ბ რ ა – ბ ა ნ ა		
დგ-ს -კუაბრდტ	–	ვბან მე მას (ადამ.)	
დ-გ -ბკუაბრდტ	–	ბან. შენ (ქ.) მას (ადამ.)	
დ-გ-უ -კუაბრდტ	–	ბან. შენ. (ქ.) მას (ადამ.)	
დ-გ-ლ -კუაბრდტ	–	ბანს იგი (ქ.) „ „	
დ-გ-მ -კუაბრდტ	–	„ „ (ვ.) „ „	
დ-ა -კუაბრდტ	–	„ „ „ (არა-ად.)	
დ-(ა)ჰ -კუაბრდტ	–	ვბანთ ჩვენ „ „	
დგ-შ -კუაბრდტ	–	ბანთ თქვენ „ „	
დგ-რ -კუაბრდტ	–	ბანენ ისინი „ „	
ო-ს -კუაბრდტ	–	მე ვბან მას (არა-ად.) მათ	
ო-ბ -კუაბრდტ	–	შენ (ქ.) ბან. „ „	
ო-უ -კუაბრდტ	–	(ვ.) „ „ „	
ო-ლ -კუაბრდტ	–	ის (ქ) ბანს „ „	
ო-მ -კუაბრდტ	–	„ (ვ.) „ „	
მ-ა -კუაბრდტ	–	„ (არა-ად.) „ „	
მ-(ა)ჰ -კუაბრდტ	–	ჩვენ ვბანთ „ „	
ო-შ -კუაბრდტ	–	თქვენ ბანთ „ „	
ო-რ -კუაბრდტ	–	ისინი ბანენ „ „	

ორპირიანი გარდამავალი ზმნა III პირში პირდაპირ ობიექტად განარჩევს ადამიანთა და არა-ადამიანთა კლასს მხოლოობითში, მრავლობითში პირდაპირ ობიექტს აგრეთვე ცალკენიშანი აქვს – **ო**- (შდრ. დგსკუაბრდტ, ისკუაბრდტ).

სუბიექტად III პირში განარჩევს როგორც კლასს, ისე სქესს (შდრ. დგლკუაბრდტ, დიკუაბრდტ, დაკუაბრდტ, დგრკუაბრდტ).

თანამიმდევრობა პირებში ასეთია: პირველ ადგილას დგას უკვე პირდაპირი ობიექტის ნიშანი, ხოლო მეორე ადგილას სუბიექტის ნიშანი.

სამპირიანი გარდამავალი ზმნა:

ათარა – მიცემა

პირდ. ირიბ. ობ. სუბიექ.									
დ-ს-ს-თოდტ	–	მათ		მას (არა-ად.)	ვადლევ	მას (არა-ადამ.)	მე		
დ-ს-ბ-თოდტ	–	მათ		მას (არა-ად.)	აძლევ	მას (არა-ადამ.)	შენ (ქ.)		
დ-ს-ჟ-თოდტ	–	„		„	„	„	„	„	(ვ.)
დ-ს-ლ-თოდტ	–	„		„	„	აძლევს	„	„	(ქ.)
დ-ს-მ-თოდტ	–	„		„	„	„	„	„	(ვ.)
დ-ს-ნა-თოდტ	–	„		„	„	„	„	„	(არა-ადამ.)
დ-ს-ჰ-თოდტ	–	მათ		მას (არა-ად.)	ვადლევ	მას (არა-ადამ.)	ჩვენ		
დ-ს-შ-თოდტ	–	„		„	„	აძლევს	„	„	თქვენ
დ-ს-რ-თოდტ	–	„		„	„	აძლევს	„	„	ისინი
დგ-ბგ-ს-თოდტ	–	მას (ადამ.)			ვადლევ		შენ (ქ.)		
დგ-ჟ-ს-თოდტ	–	„			„		(ვ.)		
დგ-ლგ-ს-თოდტ	–	„			ვადლევ	მას (ქ.)			
დგ-მ-ს-თოდტ	–	„			„		(ვ.)		
დ-ს-ს-თოდტ	–	„			„	„	(არა-ადამ.)		
დგ-შგ-ს-თოდტ	–	„			ვადლევთ		თქვენ		
დგ-რგ-ს-თოდტ	–	„			ვადლევთ	მათ			

პირთა შესაძლო კომბინაციას III პირის მიხედვითაც აღარ განვაგრძობთ.

სამპირიანი გარდამავალი ზმნა პირდაპირ ობიექტსა და სუბიექტს განარჩევს ისევე, როგორც ორპირიანი გარდამავალი. ირიბ ობიექტში კი პირის გარჩევა ემთხვევა გარდამავალ ზმნაში სუბიექტის პირის გარჩევას, ოღონდ არაადამიანთა კლასის ნიშნად ირიბ ობიექტში გარკვეულ გარდამავალ ზმნათა სუბიექტის მსგავსად მუდამ ა- იქნება და არა – ა-ცა და ნა-ც.

თანამიმდევრობა: პირველად გილას სამპირიან გარდამავალს ზმნაში დგას პირდაპირი ობიექტი, მეორეად გილას – ირიბი ობიექტი და მესამეად გილას – სუბიექტი.

განხილულ პირის ნიშნებს რომ თავი მოვუყაროთ, ფონეტიკური ცვლილებების გარეშე, ასეთ სურათს მივიღებთ:

მხოლოდობითი:

მრავლობითი:

I	ს-	ჰ(ა)-
II	{ ზ- მდედრ. უ- მამრ.	შ°

პირველი რიგის ნიშნები:

მეორე რიგის ნიშნები:

მხოლოდ. მრავლ. მხოლოდ. მრავლ.

III	{ დ- ადამ. კლ. ო- არა-ად. კლ.	{	ო-	ლ-		{	რ- (დ-)
			ო-	ა- () ნა- – არა-ად			

გარდაუვალი ზმნის სუბიექტის ნიშნები პირდაპირი დამატების ნიშნად არის წარმოდგენილი გარდამავალს ზმნაში; გარდამავალი ზმნის სუბიექტის ნიშნები, რომლებიც აგრეთვე კუთვნილებითი ურთიერთობის გამოსახატავად გამოიყენება, არაპირდაპირი ობიექტის ნიშნად გვევლინება როგორც გარდამავალ, ისე გარდაუვალ ზმნაში¹.

აღნიშნული იყო, რომ პირველსა და მეორე პირში სუბიექტ-ობიექტის ნიშნები არ არის განსხვავებული. მათი სუბიექტად ან ობიექტად წარმოდგენა დამოკიდებულია იმაზე, თუ რა ადგილი უჭირავთ მათ ზმნაში. განსხვავებული ნიშნები III პირში გვხვდება. მაგრამ აქაც ის, რაც სუბიექტია ერთ შემთხვევაში ობიექტად წარმოგვიდგება მეორეში.

¹ ერთად ერთ გამონაკლისს ამ წესიდან ქმნის მეშველი „არს“ ზმნა. ამ ზმნაში, უთუოდ გარდაუვალში, S-ის ნიშნად იგივე პრეფიქსებია გამოყენებული, რაც გარდამავალი ზმნის სუბიექტისათვის გვხვდებოდა. არის:

სრუპ	– ვარ
ბრუპ	– ხარ (ქ.)
ურუპ	– ხარ (ვ.)
ლრუპ	– არის (ქ.)
დრუპ	– „ (ვ.)
არუპ	– „ (არა-ად.)
ჰრუპ	– ვართ
შ°რუპ	– ხართ
რრუპ	– არიან

ამათ შესახებ იხ. ცალკე ნარკვევში.

შინაარსის გამოყენება სუბიექტ-ობიექტის, მამასადამე გარდაუვალობა-გარდამავლობის გარკვევისას, როგორც უკვე ვნახეთ; ვერ იქნება ამოსავალი. პირის ნიშნებიც, თუნდაც ისინი III პირს გულისხმობდნენ ვერ გამოგვადგება, რადგან სუბიექტისა და ობიექტის ნიშნები ამ შემთხვევაშიც, უფრო შეზღუდულად, მაგრამ მაინც, ემთხვევიან ერთმანეთს.

უ ს ლ ა რ ის მიერ თავის თავად სწორად შენიშნული პირის ნიშანთა თანამიმდევრობა-ადგილმდებარეობის წესი თვითონ მოითხოვს გასარკვევ კრიტერიუმს, რადგანაც გარდამავალი ზმნის პირდაპირი ობიექტი, რომელიც პირველ ადგილზე იმყოფება, შეიძლება გარდაუვალი ზმნის სუბიექტად დავსახოთ. ამაში ხელს არ შეგვიშლის პირის ნიშნის სახეობა, ხელს არ შეგვიშლის მისი არც ადგილმდებარეობა. ერთად ერთი ანგარიშგასაწევი მომენტი შეიძლებოდა ზ მ ნ ის შ ი ნ ა ა რ ს ი ყოფილიყო, მაგრამ ზმნის შინაარსსაც ყოველთვის ერთნაირად როდი იგებენ. განსაკუთრებით ისეთ ზმნებში ჭირს ეს, რომლებშიაც მოქმედი პირი თანდათან იზრდილება, მაგ.. ე.წ. ინვერსიულ ზმნებში (იხ. ქვევით).

პირის ნიშანთა თანამიმდევრობის წესი რომ მოითხოვს ერთგვარ დამატებით ნიშანს, ეს მეტად თვალსაჩინოდ მჟღავნდება ისეთ ზმნებზე, რომელთაც გარდაუვალობაც შეუძლიათ და გარდამავლობაც მოგვცენ ერთ და იმავე პირის ნიშანთა თითქოს ერთნაირი თანამიმდევრობით. ა კ - რ ა – „ჭერა“ ზმნიდან შეიძლება:

ახუჭ • გ დგ-ს-კუპ – ბავშვი მიჭირავს (გარდაუვ.)

ახუჭ • გ დგ-ს-კუშდტ – ბავშვს ვიჭერ (გარდამ.)

არავითარი სხვაობა გარეგნულად პირის ნიშანთა მიხედვით მათ შორის არ ჩანს. ნამდვილად კი დ- პირველ შემთხვევაში სუბიექტის ნიშანია, მეორეში – პირდაპირი დამატებისა. ასევე ს- „დგსკუპ“-ში –არაპირდ. ობიექტის ნიშანია, დგსკუშ-დტ“-ში – სუბიექტისა.

კარგად გამოხატავს ამ სხვაობას ქართული „მ ი ჭ ი რ ა ვ ს“ და „ვ ი - ჭ ე რ“.

რომ პირის ნიშანთა ადგილმდებარეობა თითონ მოითხოვს გარკვევას, იქიდანაც ჩანს, რომ თვით უ ს ლ ა რ ს, რომელმაც მიაგნო გარდამავლობა-გარდაუვალობის ამ ნიშანს სწორედ პირის ნიშანთა თანამიმდევრობაზე დაყრდნობით შეცთომა მოუვიდა და გარდაუვალი ა გ უ ა ფ ხ ა რ ა – „მოწონება“-ზმნა გარდამავლად ჩასთვალა (იქვე, გვ. 56; 81).

უ ს ლ ა რ ის ამ შეცთომას იმეორებს შემდეგ ყველა მკვლევარი (ში ფ ნ ე რ ი, დ ი რ ი, მ ე შ ჩ ა ნ ი ნ ო ვ ი...).

განსაკუთრებით მოუგვარებელია ამ მხრივ მდგომარეობა უახლოეს ლიტერატურაში. ერთ-ერთ სპეციალურს წერილში, რომელიც აფხაზური ზმნის ამ მხარეს მიეძღვნა, მთლიანად არეულია ყველაფერი. ანგარიში არ ეწევა არც შინაარსსა და არც ფორმას. ან უკეთ, არც შინაარსი და არც მასზე

დაყრდნობილი უსლარისეული ფორმულა პირის ნიშანთა თანამიმდევრობისა საკმაო არ აღმოჩნდა ზმნათა სწორი კლასიფიკაციისთვის. აშკარად გარდაუვალი ზმნები **აჟსრა** – შეხება, **აჟუჯრა** – ჩამოშორება, **ახჟჩრა** – დაცინვა და სხვ. პირის ნიშანთა მდებარეობის მიხედვით (დგ-ს-ხჟჩრჟ, დსკჟსჟეჟ, დგსჟაჟჟეჟ) გარდამავლად ცხადდება (იხ. «Die passive Konstruktion des abchasischen Verbums» – Яфетический сборник, ტ. VI, გვ. 208).

პირის ნიშანთა თანამიმდევრობაში გარკვევისათვის და ზმნათა გარდაუვალობა-გარდამავლობის დასადგენად აფხაზურს, მეტი რომ არა ვთქვათ, სამიოდე ნიშანი მაინც მოეპოვება. ორი მათგანი პრინციპულად სრულიად ზუსტი საშუალებაა ზმნათა დაყოფისათვის, ოღონდ ერთი მათგანის გამოყენება სათანადო ფონეტიკური გარემოს არსებობას ვარაუდობს, მეორე კი – ფუძეთა რთულ შედგენილობას, მესამე – მორფოლოგიური ხასიათის აბსოლუტური ხერხია ზმნის გარდამავლობის გასარკვევად.

I. ეს არის პირის ნიშანთა ფონეტიკურად ცვლილი სახეობები, ზემოთ წარმოდგენილი პირის ნიშანთა სახე არ არის ერთადერთი. პირველი პირის ნიშნები მხოლ. ს-, მრ. ჰ(ა)- და II მრავლ. პირ. ნიშანი ჰ იცვლება. ს-საგან ვიღებთ ზ-ს, ჰ(ა)-საგან – აა-ს¹, ჰ-საგან – ჟ-ს, ე. ი. ხდება მათი გამჟღერება. უსლარი შენიშნავს, რომ ასეთი ცვლილება დამახასიათებელია იმ ზმნებისათვის, რომლებშიაც ძირი იწყება ერთ-ერთი ამ ბგერათაგანით: **ბ, ჯ, ჟ, ძ, ძჟ, უ**. უსლარს აქ გამორჩენილი აქვს **დ, ლ** და სხვ. აჯობებდა: ასეთი ცვლილება ხდება მაშინ, როცა ზმნის თემა იწყება მჟღერი თანხმოვნით და **უ**-თი და როცა პირის ნიშანი უშუალოდ ხდება ზმნის ფუძეს. მაგრამ ამით მაინც არ იქნება სრულად განსაზღვრული წესი.

უსლარმა პირის ნიშანთა ცვლილებაში შენიშნა მხოლოდ ფონეტიკური მომენტი, მაგრამ ეს ფონეტიკური მომენტი მორფოლოგიურ საყრდენს ვარაუდობს. ყველა მჟღერთა დაწყებული თემის მქონე ზმნა როდი იწვევს გამჟღერებას პირის ნიშნებში, არამედ – მხოლოდ და მხოლოდ გარდამავალი ზმნები და ისიც სუბიექტური პირისას (ზმნის თემას უშუალოდ სუბიექტის პირი ხვდება).

¹ ჰ(ა)-საგან აა-ს მიღება გამჟღერებით უნდა ავხსნათ. ჰ(ა)ს გამჟღერებით უნდა მიგველო მისივე რიგის მჟღერი სპირანტი, რომლის, როგორც ბგერის, დაკარგვამაც აფხაზურში აა რეფლექსი მოგვცა.

ამის მიხედვით გვექნება:

- ადგრა** – ცოდნა (გარდამავალია)
ი-ზ-დგრუემტ – ვიცი რაღაც (არა-აღამ.)
ი-ზ-დგრუემტ – ვიცით „ „
ი-შ-დგრუემტ – იცით „ „
აგრა – წალება (გარდამავალია)
ი-ზ-გომტ – მიმაქვს რაღაც (არა-აღამ.)
ი-ზ-გრმტ – მიგვაქვს „ „
ი-შ-გრმტ – მიგაქვთ „ „
ა-ზარა – დანახვა, ხედვა (გარდამავალია)
ი-ზ-ბრმტ – ვხედავ რაღაცას (არა-აღამ.)
ი-ზ-ბრმტ – ვხედავთ „ „
ი-შ-ბრმტ – ხედავთ „ „ და სხვ.

მაგრამ იგივე **აგტაფხარა** – მოწონება ზმნა (გარდაუვალია), რომლის ფუძეც აგრეთვე მჟღერი თანხმოვნით იწყება, მსგავს ცვლილებას არ მოგვცემს.

იქნება:

- ი-ს-გტაფხომტ** – მომწონს რაღაც (არა-აღამ.)
ი-ზ-გტაფხომტ – მოგვწონს „ „
ი-შ-გტაფხომტ – მოგწონთ „ „

ეს უფრო ნათლად ჩანს ისეთ მჟღერით დაწყებულ ზმნებში, რომლებიც გარდამავალნიც შეიძლება იყვნენ და გარდაუვალნიც. ასეთ შემთხვევაში ერთი და იგივე ზმნა ხან გაამჟღერებს პირის ნიშანს, ხან – არა. მაგ.,

აძახრა – კერვა (გარდაუვ.)

- ს-ძახტემტ** – „ვმკერავობ“, „ვკერავ“, კერვას ვეწევი
ზ-ძახტემტ – „ვმკერავობთ“, „ვკერავთ“, კერვას ვეწევით
შ-ძახტემტ – „მკერავობთ“, „კერავთ“, „კერვას ეწევით“.

აძახრა – კერვა (გარდამავალი)

- ი-ზ-ძახტემტ** – ვკერავ რასმე
ი-ზ-ძახტემტ – კერავთ რასმე
ი-შ-ძახტემტ – კერავთ რასმე

აჯრა – წერა (გარდაუვ.)

აჯრა – წერა (გარდამ.)

- ს-ჯტემტ** – ვწერ, „ვმწერლობ“, წერაში ვარ გართული **ი-ზ-ჯტემტ** – ვწერ რაღაცას
ზ-ჯტემტ – ვწერთ „ „ „ „ **ი-ზ-ჯტემტ** – ვწერთ რაღაცას
შ-ჯტემტ – წერთ „ „ „ „ **ი-შ-ჯტემტ** – წერთ რაღაცას
 და სხვ.

მაშასადამე, პირის ნიშანთა გამჟღერება ზმნის თემის საწყის მჟღერ ბგერებთან მხოლოდ გარდამავალი ზმნი-სათვის არის ნიშანდობლივი.

II. აფხაზურ ზმნათა ფუძეები მარტივი სახისაც არიან და რთულისაც. რთული ფუძის მქონე განკვეთილი ზმნებისათვის დამახასიათებელია პირის ნიშნის განკვეთის ადგილას ჩართვა. პირის ნიშნათა ფუძეში მოქცევა უსლარისთვისაც იყო ცნობილი, მაგრამ ის წერდა: „...в некоторых (глаголах – ქ. ლ.) ставятся они (характеристики – ქ. ლ.) внутри самих корней. Не знаю, существуют ли какие-либо наружные приметы, определяющие таковое явление; по крайней мере, мне не удалось открыть их“ (ib. § 41).

ირკვევა, რომ ზმნის ფუძეში განკვეთის ადგილას არსებული პირის ნიშნები გარდამავალი ზმნის სუბიექტური პირის ნიშნებია და იმ ზოგ ზმნას, რომელიც უსლარს ვერ განესაზღვრა, სწორედ ეს განკვეთილი გარდამავალი ზმნები შეადგენენ. განკვეთილი ზმნა გარდაუვალიც ჩვეულებრივია. მათთან არავითარს შემთხვევაში არაა შესაძლებლობა პირის ნიშნათა ინფიქსაციისა.

ორპირიანი გარდაუვალი განკვეთილი ზმნები:

ა-ლა-ლა რა – შიგ (პარტიაში, კოლმეურნეობაში...) შესვლა
 ს-ა-ლა-ლომტ – მე შევდივარ მასში (არა-აღამ.)
 ალ-წრა – გამოსვლა „რასშიმეით“
 ს-ა-ლ-წუმტ – გამოვდივარ რისგანმე (არა-აღამ.)
 ალ-შარა – შეძლება
 ი-სგ-ლ-შომტ – შემიძლია რამე და სხვ.

ორპირიანი გარდამავალი განკვეთილი ზმნები:

აყა-წარა – კეთება
 ი-ყა-ს-წომტ – ვაკეთებ რასმე
 აქუ-წარა – ზედ დადება
 რ-ქუ-ს-წომტ – ვდებ ზედ რასმე
 აჭა-ჰარა – დაბმა
 ი-ჭა-ს-ჰომტ – ვაბამ რასმე და სხვ.

იგივე გარდაუვალი ზმნები რომ გარდამავლად გადავაქციოთ, პირის ნიშანი მაშინვე ფუძეში აღმოჩნდება. გარდამავალი ზმნა „შიგ შეყვანა“
ალა-ლარა-სგან იქნება ალა-წარა. აქედან:

დ-ა-ლა-ს-წომტ – იგი (აღამ.) შემყავს რაღაცაში
 ალ-ხრა – შიგნიდან გამოიყვანა.
 დ-ა-ლ-ს-ხუმტ – იგი (აღამ.) გამომყავს რაღაციდან
 ალგ-რ-შარა – შეძლებინება

ი-უ-ლ-სგ-რ-შოდტ – შეგადლებინებ შენ (მე) მას. ასე რომ, რა წამს განკვეთილი გარდაუვალი ზმნა გარდამავლად იქცა, პირის ნიშანიც, ფუძეში აღმოჩნდა.

ამასთან დაკავშირებით ორიოდ შენიშვნაც არის საჭირო.

1. არის **აკტრა** – „მახება“-ზმნა. რომელსაც ერთი პირი გააჩნია და ეს ერთი პირიც განკვეთილს ფუძეშია, მოქცეული. „ვიმახი“ იქნება ჭგ-ს-თუძედტ. ამის გამო შეიძლება კაცს ეფიქრა, რომ ეს ზმნა გარდაუვალია. მაგრამ იგი გარდამავალი ზმნაა, რომელსაც პირდაპირი ობიექტი დაუკარგავს. უნდა ვივარაუდოთ, რომ იგი ნიშნავდა არა საერთოდ „მახებას“, არამედ „რისამე დამახებას“. როგორც აქედან ჩანს, აფხაზურშია გარკვეულ ზმნებთან, მაინცდამაინც, პირდაპირი ობიექტის მიმართ იწყება იგივე პროცესი, რაც ზოგ ქართულ ზმნაში უკვე დასრულდა.

2. ისეთი შემთხვევაც შეიძლება შეგვხვდეს, რომ ზმნაც გარდამავალი იყოს, ფუძეც განკვეთილი, მაგრამ პირის ნიშნები ყველა ფუძის გარეთ დალაგდეს. ეს შესაძლოა მაშინ, თუ განკვეთილობა ამ ზმნის ფუძისათვის აფხაზისათვის დაჩრდილულია, რაც მეტად იშვიათი მოვლენაა.

ან ზოგჯერ კაუზატივის წარმოებისას, ზოგი ზმნის კაუზატიურს ფორმაში სუბიექტის ნიშანი განკვეთილ გარდამავალ ზმნაშია ფუძის გარეთ ექცევა.

კაუზატივის **-რ-** მაწარმოებელი განკვეთილ ზმნებში, ჩვეულებრივ. ფუძეშია ჩართული ხოლმე, მაგ... ანგ-რ-წარა – „მოსპობა“. „განადგურება“ (შდრ. გარდაუვ. ანწარა). აქედან: ი-ნ-სგ-რ-წოდტ – „ვსპობ, ვანადგურებ რასმე“ და სხვ.

ზოგ განკვეთილ ზმნას კაუზატივის ნიშანი ფუძის გარეთ მოუდის და ამიტომაც ბუნებრივია, თუ სუბიექტის ნიშანიც ფუძის გარეთ გამოვა. სუბიექტის მოქმედებითობა კაუზატივის ნიშანთან არის დაკავშირებული და სუბიექტის ნიშანიც მის გვერდით აღმოჩნდება.

ამ ნაწილში ასახსნელი რჩება არა ის, თუ სუბიექტის ნიშანი რად არის განკვეთილ-გარდამავალი ზმნის გარეთ, არამედ ის, თუ ფუძის გარეთ ამ ზოგ ზმნაში რად ექცევა კაუზატივის ნიშანი.

იქნება:

არ -ყა-წარა	– გაკეთებინება
არ -ლა-წარა	– დათესვინება
არ -შარტვარა	– სანადიროდ წარგზავნა
ი-უ-სგ-რ-ყაწოდტ	– რაღაცას გაკეთებინებ შენ (ვ.)
იუ-ს-გ-რ-ლა-წოდტ	– რაღაცას გათესვინებ შენ (ვ.)
დგ-ს-გ-რ-შარტვოდტ	– ნადირობად წარგზავნი (აღამ.), ვანადირებ.

ასეთი ზმნები, ჯერ ერთი, მცირე რაოდენობით გვხვდება, მეორეცაა და, მათშია სხვა შემთხვევაში სუბიექტის ნიშანი ინფიქსად მოიპოვება (შდრ. იყა-ს-წოდტ, ილა-ს-წოდტ).

სუბიექტის ნიშანი ფუძის გარეთ გამოდის ასეთს განკვეთილ ზმნებში პოტენციალურ ფორმებშიც. თვით პოტენციალისის **ზ** ელემენტი ფუძის გარეთაა, იგი სუბიექტის „შესაძლებლობას“ გამოხატავს და სუბიექტის ნიშანსაც აიძულებს მის გვერდით აღმოჩნდეს. თუ, მაშასადამე, „რას-მე ვაკეთებ“, იქნება ი-ყა-ს-წოდტ, „რომ შევიძლო და გავაკეთო“, „გაკეთება რომ შევიძლო“ იქნება ი-ს-ზგ-ყა-წარ, „ვერ გავაკეთებ“ ი-ს-ზგ-ყა-წომ და სხვ., მაგრამ ამასთან დაკავშირებით ზოგ სხვა ცვლილებასაც აქვს ადგილი. კერძოდ, სამპირიანს გარდამავალს ზმნაში, ასეთი პირი მეორე ადგილზე გვხვდება, მაგ., ი-ს-ზგ-უ-თომ – „ვერ მოგცემ შენ (ვ.) მას, (არა-ად.)“ შდრ. იუ-ს-თომ – „მას (არა-ად.) შენ (ვ.) არ მოგცემ“.

რამდენადაც არ უნდა გვზღუდავდეს ასეთი კანონზომიერი გადახვევებიც გარდამავლობისათვის ურყევ წესად მაინც უნდა მივიჩნიოთ ამ ნიადაგზე შემდეგი: თუ ზმნის ფუძეში პირის ნიშანი ინფიქსად შეგვხვდა, ეს სუბიექტური პირის ნიშანი იქნება და ზმნა უთუოდ გარდამავალი. ნეგატიური სახით ეს დებულება ასეთსავე კატეგორიულობას ვერ ინარჩუნებს.

მთელ რიგ ზმნებში შედგენილი ფუძის საშუალებითაც ხერხდება გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნის გარჩევა გარკვეული წინდებულებისაგან ნაწარმოები ზმნებისათვის, თუ ისინი გამოხატავენ თავისით მიმდინარეობას მოქმედებისას. ფუძის მაწარმოებელ ნაწილად გამოყენებული იქნება **-ლა**, **-წ**, **-ხა** და ზმნა იქნება გარდაუვალი, ხოლო თუ იგივე ზმნა მოქმედებაში სხვის მონაწილეობასაც ვარაუდობს, გამოყენებული იქნება **-წა**, **-ხ...** და იქნება – გარდამავალი, მაგ.:

გ ა რ დ ა უ ვ ა ლ ი:

- ა-ჭა-ლა-რა – ასვლა
- ა-ლა-ლა-რა – შორის შესვლა
- ა-წა-ლა-რა – ქვეშ შესვლა
- ა-ჭა-ხა-რა – ზედ შერჩენა
- ა-ლ-წ-რა – შიგნიდან გამოსვლა და სხვ.

გ ა რ დ ა მ ა ვ ა ლ ი:

- ა-ლა-წა-რა – შორის დადება, შედება
- ა-ჭა-წარა – პირში, შიგ, ზედ დადება
- ა-წა-წარა – ქვეშ შედება
- ა-ჭა-გ-ხ-რა – გამოხსნა
- ა-ლ-ხ-რა – გამოღება. გამორჩევა... და სხვ.

ამგვარად ფუძენაწარმოები ზმნები ძირითად მარაგს წარმოადგენენ აფხაზურისათვის.

III. ბრძანებითის წარმოება. აფხაზურ ზმნათა გარდამავლობა-გარდაუვალობის ზუსტ ნიშნად წართქმითი ბრძანებითის წარმოება გვევლინება. თვით ბრძანებითის შესახებ როზენისა და უსლარის მიერთითო-ოროლა უსისტემოდ მოყვანილ მაგალითს თუ არ გავითვალისწინებთ, არაფერი მოიპოვება¹. ვინაიდან ჩვენც ცალკე ამ საკითხის გარკვევას აღარ ვაპირებთ. შედარებით ვრცლად შევჩერდებით მასზე აქვე, გარდამავლობის გარკვევასთან დაკავშირებით, რამდენადაც ამას გარდამავლობის საკითხი აიტანს.

ბრძანებითის ფორმას მეტყველების პროცესში, საერთოდ, თანსდევს ინტონაციური სხვაობა თხრობითთან შედარებით. გარდა ამისა მას ახასიათებს უფრო არსებითი მორფოლოგიური ნიშანიც – მეორე სუბიექტური პირის აღმნიშვნელი ნაწილაკის დაკარგვა.

ბრძანებითში II პირის ნიშნის დაკარგვა ცნობილია ქართულიდანაც. განსაკუთრებით ძველს ქართულში იყო გარჩეული შესაფერი ფორმის მიხედვით თხრობითი და ბრძანებითი კილო (იხ. აკ. შანიძე. S₂O₃ ქართულ ზმნებში, გვ. 4-5) შდრ. წახვედი და წადი!

ასევეა აფხაზურის მონათესავე ენებშიაც.

ადილეურში:

თხრობ.

ბრძან.

უზლ'ალუგხ – შენ ხედავ მათ ლ'ალუგხ – დაინახენ იგინი!

უზკუა – მიდიხარ კუა – წადი!

უბიხურში: :

დესთხენ – ვწერ

თხ'გ² – წადი!

აფხაზურშიაც ადგილი აქვს ამ მოვლენას. ბრძანებითში იკარგვის II სუბიექტური პირის ნიშანი, ოღონდ იმ განსხვავებით ჩვენთვის ცნობილი ენებისაგან, რომ აქ სუბიექტური პირის ნიშნის დაკარგვა ეხება, მხოლოდ გარდამავალ ზმნებს.

ზმნები აფხაზურში ორ დიდ ჯგუფად იყოფა ბრძანებითის წარმოების მიხედვით და ეს დაყოფა თანხვედნილია ზმნათა აგრეთვე ორ ჯგუფად – გარდამავლებად და გარდაუვალებად – დაყოფასთან. გარდაუვალი ზმნა, სულ ერთია, აბსოლუტური იქნება იგი თუ რელატიუ-

¹ როზენს მხოლოდ ასეთი შენიშვნა აქვს ბრძანებითის წარმოების შესახებ: „Den Imperativ bildet man aus der Radix, bisweilen das Präfix დი [? – ქ. ლ.], oder auch den Charakter der zweiten Person vorsetzend und die Endungen i oder a anhängend. Eine bestimmte Regel besteht dabei nicht“ (ხაზი ჩვენია – ქ. ლ.). იხ. G. Rosen, „Ossetische Sprachlehre nebst einer Abhandlung über das Mingrelische, Suanische und Abchasische“, – Lemgo und Detmold, 1846, გვ. 78.

² ად. დირო, Einführung in das Studium der kaukasischen, გვ. 28.

რი, ბრძანებითში არავითარ პირიელ ცვლილებას არ განიცდის, თხრობითი კილოსაგან მისი განსხვავება მხოლოდ სუფიქსაციაში გამოიხატება. ბრძანებითში ყველა ზმნა წარმოდგენილია წმინდა ფუძით¹. არ ვგულისხმობთ ისეთ შემთხვევებს, როცა ბრძანებითსაც შეიძლება სხვა კილოური ფორმანტიც დაერთოს, მაგ., **უცჳ-მშ!** „აბა ერთი წადი!“ და სხვ.

სუბიექტური პირის ნიშნის დაკარგვა მხოლოდ გარდამავალი ზმნისათვის არის დამახასიათებელი, მაგრამ აქაც პირის ნიშნის დაკარგვა ეხება II პირის მხოლოდობითს რიცხვს, როგორც მდებრობითისას (**ბ-**) ისე მამრობითისას (**ჟ-**) და არა II პ. მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელს (**შ**).

აფხაზურისათვის ეს გასაგებიცაა. როგორც ვიცით, იქ მრავლობითობის აფიქსები გამოხატავენ როგორც რიცხვს, ისე პირს და რომელიმე შ⁰-ში მოცემულია ისიც, რომ ეს მეორე პირია და ისიც, რომ მრავლობითია, აფხაზურს რომ ამათთვის სხვადასხვა აფიქსები ჰქონოდა, ერთი, გამომხატველი რიცხვისა და მეორე, პირისა – ქართულის მსგავსად (შდრ. მოდი-**ხ-არ-თ**) – მაშინ უნდა გვევარაუდებინა, რომ აქაც პირის ნიშანი დაიკარგოდა. თუ ახლა შერჩენილია, შერჩენილია არა პირის ნიშანი, არამედ რიცხვისა, რათა მხოლოდობითსა და მრავლობითს შორის განსხვავება შენარჩუნებულ იქნეს.

II პ. მრავლობითობის აფიქსის შესახებ ასეთი მოსაზრება სემინარებზე გამოთქმული ჰქონდა აკად. ს. ჯანაშიას.

პირის ნიშნის დაუკარგველობით ბრძანებითში ერთ მწკრივზე ლაგდება გარდაუვალი ზმნები, სულ ერთია, სტატიკური იქნება ეს ზმნა თუ დინამიკური (იხ. ქვევით). ერთნიც და მეორენიც შეიძლება იყვნენ აბსოლუტურნიცა და რელატიურნიც; ოღონდ სტატიკურ ზმნებს განსხვავებული ექნებათ ბრძანებითის ფუძე. სტატიკურ ზმნებს ერთვის **ზ**. გარდა ამისა, სტატიკური ზმნის ბრძანებითის ფორმა სხვა წარმოების პარალელურად კონიუნქტივის მნიშვნელობითაც არის ნახმარი სხვა პირებში. მაგ., **უყაზ** – იყავ (ვ.)! მაგრამ **სგ-ყაზ** || **სგყაზაატ** – „ვიყო“ და სხვ.

ერთპირიანი გარდაუვალი ზმნები:

სტატიკური

აყაზარა – ყოფნა

თხრობითი კ.

ბრძანებითი კ.

სუბიექტი

მხ. II პ. ბგყოუპ – ხარ შენ (ქ.)

ბგყაზ – იყავ (ქ.)!

უყოუპ – „ „ (ვ)

უყაზ – (ვ.)!

II პ. მრ. შგყოუპ – ხართ თქვენ

შგყაზ – იყავით!

¹ დიალექტური სხვაობისა და ფუძეში მომხდარი ცვლილებების შესახებ ინტონაცია მახვილთან დაკავშირებით იხ. „ძირითად დროთა წარმოებისათვის აფხაზურში“, ენიმკი-ს მოამბე, ტ. II. გვ. 187-192.

დინამიკური

ა გ გ ლ ა რ ა – ადგომა

მხ. II პ. ბგგლოდტ – დგები შენ (ქ.) ბგგლ – ადექ (ქ)!

უგგლოდტ – „ „ (ვ) უგგლ! – ადექ (ვ.)!

II პ. მრ. შგგლოდტ – დგებით თქვენ შგგლ! – ადექით!

რელატიურ-გარდაუვალი ზმნები:

ა ხ მ ა რ ა – დაწევა

თ ხ რ ო ბ ი თ ი კ.

ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი კ.

სუბიექტი

II პ. მხ. ზ-ლგზძრდტ – შენ (ქ.) ეწევი მას (ქ.) ზ-ლგზძს! – დაეწიე შენ (ქ.) მას (ქ)!

უ-ლგზძრდტ – „ „ „ „ „ უ-ლგზძს! – „ „ (ვ.) „ „ !

II პ. მრ. შ-ლგზძრდტ – თქვენ ეწევით „ „ შ-ლგზძს! – დაეწით „ „ !

ა ც კ ა რ ა – კბენა

სუბიექტი

II პ. მხ. ზ-ს-ცკაჲდტ – შენ (ქ.) მას (არა-ად.) კბენ

უ-ს-ცკაჲდტ – „ (ვ) „ „ „

II პ. მრ. შ-ს-ცკაჲდტ – თქვენ „ „ კბენთ

ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი კ.

II პ. მხ. ზ-ს-ცკა! – შენ (ქ.) მას (არა-ად.) უკბინე!

უ-ს-ცკა! – „ (ვ.) „ „ „

II პ. მრ. შ-ს-ცკა! – თქვე „ „ უკბინეთ!

რელატიურ-გარდამავალი ზმნები:

ა გ ა რ ა – წაღება, წაყვანა (ორპირიანი)

თ ხ რ ო ბ ი თ ი

ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი

სუბიექტი

II პ. მხ. { დგ-ზ-გრდტ – შენ (ქ) იგი (ადამ.) მიგყავს დგ-გს { წაიყვანე
 { დგ-უ-გრდტ – შენ (ვ) „ „ „ დგ-გს { იგი (ადამ.)

II პ. მრ. დგ-ჟ-გრდტ – თქვენ „ „ „ მიგყავთ დგ-ჟ-გს – წაიყვანეთ!

ამ ზმნებს (ზოგს მაინცა და მაინც) დიდი ნაბიჯი გადაუდგამს გარდამავალი ზმნისაკენ, მაგრამ ჯერ მათ ვერ დამთხვევიან. ნაბიჯის გადადგმა კი იმაში გამოიხატება, რომ მათ გაუჩნდათ ბრძანებითის ფორმა იმ პირისათვის, რომელიც ობიექტური პირი უნდა ყოფილიყო და რომელსაც ბრძანებითის ფორმა ვერას გზით ვერ ექნებოდა. მას მხოლოდ კონიუნქტივის წარმოება უნდა შესძლებოდა. ხსენებული პირისათვის ბრძანებითის ფორმის გაჩენით ისინი არსებითად დაშორდნენ გარდაუვალს ზმნებს, მაგრამ რომ სრულს გათანაბრებას გარდამავლობთან ვერ ახერხე-

ბენ, იქიდან ჩანს, რომ თუმცა ბრძანებითის ფორმა გაიჩინეს, მაგრამ გარდამავალ ზმნათა მსგავსად, საბრძანებელი პირის ნიშანს როდი კარგავენ! ამით ისინი ჯერ კიდევ გარდაუვალი ზმნის თვისებას ინარჩუნებენ პრინციპში.

ამ ინვერსიულ-გარდაუვალმა ზმნებმა, მაშასადამე, შეიძლება მოგვცენ უღვლილების ასეთი შერეული ტიპი:

აჰარა – სმენა (გაგონება)

თხრობითი:

ი-ბ-აჰაუტ – გესმის შენ (ქ.) ის (რადაც)

ი-ჟ-აჰაუტ – გესმის შენ (ვ.) „ „

ი-შ-აჰაუტ – გესმით თქვენ „ „

ბრძანებითი:

ი-ბ-აჰა! – ისმინე შენ (ქ.) რადაც „გესმას!“

ი-ჟ-აჰა! – „ „ (ვ.) „ „ „გესმას!“¹

ი-შ-აჰა! – ისმინეთ „ „ „გესმათ!“

აურა – რგება (შოვნა)

თხრობითი:

ი-ბ-რუტ – გერგება შენ (ქ.) რადაც || შოულობ

ი-ჟ-რუტ – „ „ (ვ.) „ „

ი-შ-რუტ – გერგებათ თქვენ „ || შოულობთ

ბრძანებითი:

ი-ბ-რუ – იშოვე შენ (ქ.) გერგოს რაიმე!

ი-ჟ-რუ – „ „ (ვ.) „ „ !

ი-შ-რუ – იშოვეთ „ „ გერგოს „ „ !

ასევე **აღშარა** – „შეძლება“ ზმნისაგან ბრძანებითად ასახელებენ **იულშა**-ს „შესძელ რამე“ (იხ. ნ. მარი, Абхазско-русский словарь გვ. 95, а).

ზოგ ამ ზმნათაგან, რომელთაც პირის კომბინაცია უხერხდება, ბრძანებითი შეიძლება წარმოებულ ექნეს II პირისათვის მაშინაც, როცა იგი სუბიექტია და მაშინაც, როცა იგი ობიექტია. მაგ., ჩვენი ჩაკითხვის დროს აფხაზები ადასტურებდნენ ფორმებს უ-ს-რუ „მერგე!“ ფრაზაში: „ეხა ზა-წგ უსრუ!“ – „მხოლოდ დღეს მერგე“, „მეშოვე“ – „მომეხმარე“ (მამითადის შეწვევის შემთხვევაში შეიძლება მივმართოთ ასეო) და **იურუ!** „გერგოს“ და სწორედ იმიტომ, რომ ჯერ კარგად არ არის გარკვეული სუბიექტი მასში.

¹ შდრ. უსლართან ბრძ. **იუაჰა**. „Этнография Кавказа“. Абхазский яз., გვ. 120.

² შდრ. მართან ბრძ. **იურუ** – „Получи“. Абхазско-русский словарь, გვ. 2, აურა ზმნასთან.

დიალექტობრივ ზოგ მათგანს ბრძანებითში პარალელურად სუბიექტის ნიშან-ჩამოცლილი ფორმებიც უნდა მოეპოვებოდეს. მაგალითად, ბზიფელები გვარწმუნებდნენ, რომ შეიძლებაო ფორმა როგორც **დგუთახზ**, ისე **დგუთახზ** – „ინდომე“, „გიყვარდეს ის (ადამ).“.

აბაზურში სისტემა, მცირეოდენი სხვაობის გარდა, თითქმის ისეთივეა, როგორიც აფხაზურში; გარდამავალი ზმნები ბრძანებითში იქაც კარგავენ სუბიექტის ნიშანს, გარდაუვალები – არა, ინვერსიულ ზმნებში კი იქ ცვლილება უფრო შორს წასული ჩანს და შეიძლება ეს აფხაზურის განვითარების პერსპექტივაც იყოს. აბაზური ცდილობს ამ ზმნებშიაც პირის ნიშნის დაკარგვას. შესაძლოა ფორმები **დგ კგზლა** – „გეჭიროს ის (ადამ).“ შდრ. აფხ. დგ-უ-კგზ „გეჭიროს შენ (ვ.) (ადამ.)“¹; **იმაზლა** – „გქონდეს რამე“ (შდრ. აფხ. იუმაზ). ი-ჟ-აჟ² „გერგოს რამ“ (შდრ. აფხ. ი-ჟ-რჟ!).

საერთოდ უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ ტიპის ზმნებისათვის ბრძანებითის წარმოება მაინც ხელოვნურობის შთაბეჭდილებას ტოვებს. სისტემის ჩამოყალიბება ჯერ არ მოხერხებულა, რადგან ჯერ ენას არა აქვს საბოლოოდ გარკვეული მათში სუბიექტის ვინაობა.

ეს ზმნები თავისი შინაარსის მიხედვით დაძრული არიან გარდამავლობისაკენ. ამ შინაარსობლივ ცვლილებას ენა ცდილობს გრამატიკულ მხარეშიაც გზა გაუხსნას, რაც იმაში გამოიხატა, რომ მას ბრძანებითის ფორმა გაუჩინა, მაგრამ ეს პროცესიც ჯერ არ დამთავრებულა. სხვა ფორმალური ნიშნები კი მათ შენარჩუნებული აქვთ იმავე გარდაუვალი ზმნებისა: ფუძის განკვეთილობის შემთხვევაში პირის ნიშანი არ ექცევა ფუძეში; თემის მჟღერი თანხმოვნით დაწყების შემთხვევაში არ ხდება პირის ნიშანთა გამჟღერება დაბოლოს, როგორც კი კაუზატივობის ელემენტით, ან სხვა საშუალებით, ამავე ზმნათა ფუძეს გარდამავლობა მიენიჭება, მაშინვე ყველა აქ ჩამოთვლილი ფორმალური მხარე ამოქმედდება: პირის ნიშანი ინფიქსად მოგვევლინება; ბრძანებითის წარმოებაც შესაძლებელი გახდება და წართქმითს ბრძანებითში სუბიექტის ნიშანი დაიკარგვის.

იმავე ზმნებისაგან გვექნება:

ახგ-რ-შარა – დაბადებინება

თხრობითი:

დგ-ლგ-ხ-ბგ-რ-შოადტ – შენ (ქ.)
მას (ქ.) ადამიანს აბადებინებ

ბრძანებითი:

დ-გლ-ხგ-რშა³ – შენ მას (ქ.) ის
(ადამ.) დააბადებინე!

¹ ჩვენ ბზიფშიაც გვეუბნებოდნენ: შეიძლებაო – **დგკგზ** „გეჭიროს ადამიანი“.

² ჟ(ა) აბაზურში **მო**- პრევერბს გადმოსცემს, აფხაზურს-კი ამ ზმნაში პრევერბი არ სჭირდება.

³ საყურადღებოა, რომ პარალელურად ასეთ ფორმებსაც მისახელებდნენ **არ-ხ-გ-შარა** – **დ-ლ-ბგ-რ-ხშოადტ** და ბრძანებითში **დგლგრხშა**!

აგუა-რ-ფხარა – მოწონებინება

თ ხ რ ო ბ ი თ ი:

ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი:

ი-ს-გუა-ზგ-რ-ფხოფტ – შენ (ქ.)

ი-ს-გუა-რ-ფხა – შენ (ქ.) ის (არა-ად.)

მე მას (არა-ად.) მაწონებ

მომაწონე!

არ-ჰარა – გაგონებინებ

თ ხ რ ო ბ ი თ ი:

ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი:

ი-ს-გ-უ-რ-ჰაჟედტ – შენ (ვ.)

ისგ-რ-ჰა! – შენ (ვ.) მე ის (არა-ად.)

მე მას (არა-ად.) მასმენინებ

მომასმენინე!

ი-უ-უ-რ-ჰაჟედტ – შენ (ვ.) შენს

იუ-რ-ჰა! – შენ (ვ.) ის (არა-ად.) შენ თავს

თავს მას (არა-ად.) ასმენინებ.

ასმენინე – ისმენინე! და სხვ.

ასე რომ, ინვერსიული ხმნები თუმცა შინაარსით გარდამავალი ზმნებისაკენ გადახრას ცდილობენ, მაგრამ ძირითადად მაინც გარდაუვალ ზმნებს მიჰყვებიან.

ბრძანებითის წარმოების მიხედვით ზმნათა ორი ძირითადი ჯგუფის, გარდამავალისა და გარდაუვალის, გამოყოფა ხერხდება.

ზმნათა გარდამავლად მიჩნევისათვის, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მნიშვნელოვანია მხოლოდ წართქმითი ბრძანებითი, უკუთქმითს ბრძანებითში ზმნათა მიხედვით სხვაობა არ ჩანს, რადგანაც მას, მართალია, ბრძანებითის ფორმა გააჩნია, მაგრამ სუბიექტური პირის ნიშანი არსად არ იკარგვის, რაც ცნობილი მოვლენაა სხვა ენებიდანაც.

ფუძედ აქაც ისაა აღებული, რაც დადებითს ბრძანებითში იყო, ოღონდ წინ, ან განკვეთილს ზმნებში განკვეთის ადგილას, ერთვის უარყოფითობის აფიქსი -მ- და ბოლოს სუფიქსად -ნ.

იქნება:

უ-მ-ცა-ნ – არ წახვიდე შენ (ვ.)! – **აგარა** – წასვლა**უ-მ-გტლა-ნ** – არ ადგე „ „ ! – **აგტლარა** – ადგომა**უ-ლ-ხ-გ-მ-მა-ნ** – არ დაეწიო მას (ქ.) შენ (ვ.)! – **ახ-მარა** – დაწევა**დგ-უ-მ-გა-ნ** – არ წაიყვანო შენ (ვ.) იგი (აღამ.)! – **აგარა** წაყვანა

ი-ლ-გ-უ-მ-თა-ნა – რ მისცე შენ (ვ.) მას (ქ.) ის (არა-ად.)! – **ათარა** – მიცემა და სხვ. უარყოფითი ბრძანებითის წარმოება არ უხერხდება სტატიკურ ზმნებს. ისინი ამ შემთხვევაში ჩვეულებრივ კავშირებითს მიმართავენ:

უ-ყა-მ-ზააფტ – არ იყო შენ (ვ.)!**ი-უ-მა-მ-ზააფტ** – არ გქონდეს შენ (ვ.) იგი (არა-ად.)!

უარყ. ბრძანებითში **უყამგზ** ფორმა შეიძლება შეგვხვდეს, მაგრამ არც ისე ბუნებრივია და ყველა ზმნაც ვერ ახერხებს ასეთ წარმოებას.

უარყოფითს ბრძანებითსაც ფუძედ ისა აქვს გამოყენებული, რაც დადებითს, ოღონდ აქ. უკვე სუფიქსად ერთვის -**ფ**. თინ. გ ო ნ ი ა შ ვ ი ლ მ ა თავის მოხსენებაში – „უარყოფითობის მაწარმოებლები ჩაჩნურში“ ეს **ფ** სამართლიანად იმავე უარყოფითობის აფიქსად მიიჩნია. **ფ** რომ უარყოფისათვის **მ**-ს სახესხვაობა უნდა იყოს, იქიდანაც მტკიცდება, რომ აფხაზურში აღნიშნულს ფორმებში აქ მოყვანილთა პარალელურად შეგვხვდებოდა **მ**-ც, როგორც **უმცან**, მაშასადამე, ისე **უმცამ**, რაც უთუოდ მიუთითებს უარყოფითი ბრძანებითის ორმაგად წარმოებაზე. უარყოფითს წარმოებაში ინტენსიური გამოხატვის წესი ჩვეულებრივი მოვლენაა. ასე. მაგალითად, აფხაზური ზმნის უარყოფითს ფორმებში ინტენსიურობის -**ძა** ელემენტი ისეა შეხორცებული, რომ უმისოდ ჭირს კიდეც უარყოფის გამოხატვა. უფრო ბუნებრივია **ისგმა-ძა-მ** – „არა მაქვს სრულიად“, ვინემ „ისგმამ“.

ბრძანებითის წარმოებისას ინტენსიურობის ხაზგასმა – ამ შემთხვევაში აფიქსის გაორმაგების წესით – ბუნებრივია, თუ გზას გაიკვლევდა. ასეთი მოვლენა ქართულიდანაც ხომ ცნობილია.

ბრძანებითის წარმოების შესახებ აფხაზურში კიდეც ბევრის თქმა შეიძლებოდა¹, მაგრამ ისედაც დიდი წიაღსვლა მოგვივიდა.

ზემოგანხილული მოვლენები რომ შევაჯამოთ, შემდეგ სურათს მივიღებთ: აფხაზური ზმნები გარდამავლობა-გარდაუვალობის მიხედვით იყოფა ორ ჯგუფად.

გარდაუვალში ექცევა როგორც დინამიკური ზმნები, გამომხატველი მოქმედებისა, ისე სტატიკურნი ინვერსიული ზმნებითურთ. ასეთი ზმნები შეიძლება იყვნენ რელატიურნიც.

გარდამავლებში ექცევა დანარჩენი დინამიკური ზმნები.

¹ საყურადღებოა, მაგალითად, ბზიფში შესაძლებელი ფორმები ბრძანებითისა, როცა ღმერთს შესთხოვენ: **ანც' ბზარა უთ!** – „ღმერთმა სიკეთე მოგცეს (შენ) (ვ.)“; **ანც' ბზარა შ'გზე ყაწ!** – „ღმერთმა მშვიდობა გიყოთ თქვენ“; **ანც' შ'ნგჰა** – „ღმერთმა დაგლოცათ“!; **ანცია ილფხა პჰათ!** – „ღმერთის მადლი მოგვეცი“, ღმერთის მადლი (ღმერთისი მადლი) მოგვეცი (ღმერთო)! შეუსაბამობასთან გვაქვს საქმე. აქ ყველგან კონიუნქტივი უნდა ყოფილიყო, რადგან მესამე პირში ივარაუდება ღმერთი, მაგრამ ბრძანებითის შინაარსის საწარმოებლად ენამ ერთსა და იმავე ზმნაში შეათავსა ორი მეორე პირი. აქ მესამე პირის „ბრძანებითი“ კი არ უნდა იყოს, არამედ იმავე მეორე პირისა. II პირის ნიშანი კი როგორც წესი, ბრძანებითის წარმოების დროს, დაკარგულად უნდა ივარაუდებოდეს. ეს ნათლად ჩანს იმავე შემთხვევებში უარყოფითი ფორმის წარმოებისას, როცა პირის ნიშანი არ იკარგვის. აქ უკვე ორი მეორე პირია გამოხატული ისეთ ზმნაში, რომელშიაც ეს სრულიად შეუწყნარებელი უნდა იყოს. არის, მაგ., **„ანც' ბზარა უუ-მთან || ხეუმთან** – ღმერთმა სიკეთე მშვიდობა არ მოგცეს (ვ., ქ.) **„ანც' ბზარა შ'გზეყო-უმწან“!** – ღმერთმა სიკეთე ნუ გიყოთ!“, **ანც' შ'უმნგჰან** „ღმერთმა არ დაგლოცოს“ და სხვ. ჩვენ ყველა აქ წარმოდგენილი მაგალითი კონიუნქტივით ვთარგმნეთ, სხვანაირად არ მოხერხდა. მათი თარგმნა საერთოდ არ შეიძლება. მეორე პირი, როგორც S-ად ისე O-ად არარეფლექსურს ზმნაში, წარმოუდგენელია.

გარდამავალი ზმნებისათვის არსებითია პირდაპირი დამატების ქონა. ერთი და იგივე ზმნა შეიძლება გარდამავალიც იყოს და გარდაუვალიც; ამას წყვეტს პირდაპირი დამატება, მაგალითად:

ა ც °ალტარა

დ-ც °ალტრმტ – ხნავს (ადამ.), ხვნას ეწევა (გარდაუვ.)

ი-ი-ც °ალტრმტ – ხნავს რაღაცას ის (კ.) (გარდამავ.)

დ-მახტმტ – კერავს საერთოდ (ადამ.), კერვას, მკერაობას ეწევა (გარდაუვ.)

ი-ლ-მახტმტ – კერავს ქალი რაღაცას (გარდამავ.)

დგ-ჰტმტ – იგი (ადამ.) წერს საერთოდ, „მწერაობს“ (გარდაუვ.)

ი-ლგ-ჰტმტ – იგი (ქ.) წერს რაღაცას (გარდამავ.).

შესაძლოა სხვანაირადაც გაუჩნდეს ზოგ ზმნას პირი, მაგრამ ეს ვერ მოგვცემს გარდამავლობას, მაგ.:

ს-ტ °რმტ – ვჯდები

ატ °არა – ჯდომა

სგ-რ-დ-ტ °ალომტ – (მას) (ვ.) მივუ-

ა-დ-ტიალარა – მიჯდომა

ჯდები გვერდით

დგფსტმტ – კვდება (ადამ.)

აფსრა – სიკვდილი

დგლ-ც °გფსტმტ – მას (ქ.) უკვდება (ადამ.)

ა ც °გფსრა – გამოცლა, ვისთვისმე მოკვდომა

დ-წააჰტმტ – კითხულობს, იკითხავს (ადამ.) აწაარა – შეკითხვა

დ-ლგ-ზ-წააჰტმტ – ეკითხება იგი (ადამ.) მას (ქ.) აზწაარა –

„სხვისთვის“ შეკითხვა.

ამ უკანასკნელებში გაჩენილი პირები არ არის პირდაპირი ობიექტის პირები. პირდაპირი ობიექტის პირი კი აუცილებელია გარდამავლობისათვის, ოღონდ ესეც გაგებული არა ზოგადი შინაარსის თვალსაზრისით, არამედ გრამატიკულად: იგი სახელობით ბრუნვის შინაარსს უნდა ჰგუობდეს. რადგანაც სხვა ენის პირდაპირი დამატება შესაძლოა სულ სხვანაირად იქნეს დაფასებული აფხაზურში. ამისათვის ამოსავალია თვით აფხაზური ზმნის ფუძე. ასე, მაგალითად. ზმნები „გათავება“ (ალგარა) და „დაწყება“ (ალაგარა) მოსალოდნელია გარდამავლები იყვნენ, მაგრამ აფხაზურ ნიადაგზე არც ერთი და არც მეორე გარდამავლობას არ იძლევა. არ იძლევა მიტომ, რომ ზმნის ფუძე გათავება-დაწყებას კი არ გადმოგვცემს რისამე, არამედ „საქმეში შესვლას“ და „საქმიდან გამოსვლას“: მათ არ უხერხდებათ პირდაპირი ობიექტი¹.

პირის ნიშანთა ერთიანობის პირობებში პირდაპირი-არაპირდაპირი ობიექტისა და სუბიექტის პირთა გარკვევა პირის ნიშანთა ადგილმდებარეობაზეა დამოკიდებული, თავის მხრივ, პირის ნიშანთა თანამიმდევრო-

¹ ამ ზმნათა შესახებ – ცალკე.

ბაში გასარკვევად და ზმნის გარდამავლობის გამოსაცნობად მნიშვნელოვანია პირის ნიშანთა ფონეტიკურად ცვლილი ვარიანტები, მათი განკვეთილ ფუძეებში მოქცევის წესი, ზმნათა ფუძეების აღნაგობა და წართქმითი ბრძანებითი წარმოება.

II. გარდამავალი ზმნის კონსტრუქციისათვის.

აფხაზური გარდამავალი ზმნის შესახებ მსჯელობაში ძირითადად კონსტრუქციის საკითხი იდგა. ამ კონსტრუქციით დაინტერესებული იყვნენ როგორც აფხაზურისა და კავკასიური ენის სპეციალისტები, ისე პირებიც, რომელთაც ზოგადად იზიდავს ეს პრობლემა. ერთნიცა და მეორენიც, თითქმის უგამონაკლისოდ, ერთ დასკვნამდე მიდიოდნენ და ეს დასკვნა იყო აფხაზური გარდამავალი ზმნა პასიური კონსტრუქციისა.

არსებითად საწინააღმდეგო თვალსაზრისია წამოყენებული არნ. ჩიქობავას ხსენებულ ნაშრომში ზოგადად კავკასიურ ენების შესახებ და, კერძოდ, აფხაზურის შესახებაც, სადაც გარდამავალი ზმნის პასიურობაცა და აქტიურობაც უარყოფილია მისი ნეიტრალურობით.

იქვე დასაბუთებულია აფხაზურ გარდამავალ ზმნაში ერგატიული კონსტრუქციის არსებობა.

ივ. მეშჩანინოვი აფხაზურ გარდამავალ ზმნაში ერგატიული კონსტრუქციის დავის სტადიას ხედავს (იხ. მისი, „Новое учение о языке“, 1936 წ. გვ. 166).

აფხაზური გარდამავალი ზმნის პასიურად მიჩნევას სათავე ჰ. შუხარდტის ცნობილი ნაშრომით: «Über den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen» (1895) – დაედო. შემდეგ იგი გაზიარებულ იქნა სხვა მკვლევართა მიერაც.

ჰ. უსლარს თავისი შეხედულება აფხ. გარდამავალი ზმნის ბუნების შესახებ არ გამოუთქვამს. საკვირველია, რომ ამ კონსტრუქციის პასიურობის მომხრენი უსლარს თავიანთ თანამოაზრედ აცხადებენ. ეგების, აფხაზურ ენას სხვა კავკასიურ ენათა შესწავლის შემდეგ რომ გასცნობოდა უსლარი, მასაც იგივე აზრი გამოუთქვა, მაგრამ ფაქტი ის არის, რომ ამ საკითხის შესახებ მას სიჩუმე დაუცავს, და ეს ეგებ არც შემთხვევითი იყოს.

თავს იჭერს ამ კონსტრუქციის ინტერპრეტაციისაგან ად. დირიც (Einführung, გვ. 75).

მკვლევართა ერთი ჯგუფი – ჰ. შუხარდტი, გ. დეეტერსი, ივ. მეშჩანინოვი, კაცნელსონი... მასში პასიურობას ხედავენ. მიზეზი ასეთი შეხედულებისა ინდო-ევროპულ ენათა ზმნაში მარხია. ხსენებული მკვლევრებიც გამოდიან იმ გაგებიდან, რასაც ინდო-ევროპულ ენათა ზმნა იძლევა. მათში კი გარდამავალი ზმნისათვის ამოსავალი სუბიექტის სახელობითი ბრუნვაა და პირდაპირი ობიექტის აკუზატივი. სხვანაირი

სუბიექტი მათ არ იციან, ამიტომაც, თუ კავკასიურ ენებში გვხვდება გარდამავალი ზმნა, აქაც სუბიექტი სახელობითს ბრუნვაში უნდა ვეძიოთ. კავკასიურ ენებს კი თითქოს გარდამავალს ზმნაში სუბიექტი ე. წ. ერგატივის (მოთხოვნიტის) ბრუნვაში გააჩნიათ. ერგატივი სახელობითი არ არის, მასში დასმული პირიც არ იქნება სუბიექტის პირი, მაშასადამე, კონსტრუქცია პასიურია.

აქედან პროექცია ეშვება, თუმცა უბრუნვო, მაგრამ სუბიექტისა (გარდაუვალში) და პირდაპირი ობიექტისათვის ერთნაირი ნიშნის მქონე აფხაზურ ზმნაზედაც.

გარდამავალი ზმნის პასიურობის დებულება რომ იქნეს წამოყენებული, ორი პირობა მაინც უნდა იყვეს დაცული: ან შინაარსით უნდა გვაძლევდეს ასეთი ზმნა პასიურობას, ან ფორმით უნდა იყოს ეს გამოხატული. შინაარსის მიხედვით არ შეიძლება აფხაზური გარდამავალი ზმნა პასიური ბუნებისად ჩავთვალოთ. საკვირველი ის არის მხოლოდ, რომ ამას მხარს უჭერენ აფხაზი სპეციალისტებიც, რომელთათვისაც ხსენებულ ზმნათა არაპასიურობა აგრე რიგად ნათელი უნდა იყოს. არა თუ ამ შემთხვევაში, აფხაზურ ზმნას საერთოდაც უჭირს პასიური შინაარსის გადმოცემა. სამართლიანობა მოითხოვს აღვნიშნოთ, რომ ერთ-ერთი ასეთი სპეციალისტი შენიშვნაში მაინც ამბობს: „Die Beispiele der transitiven Zeitwörter werden hier in der aktiven Konstruktion übersetzt, wie es eben der jetzige Abchase versteht“¹. ცხადია, ამ კონსტრუქციის შინაარსით პასიურობაზე ლაპარაკი ზედმეტია.

ამას ადასტურებს ბრძანებითის წარმოებაც. სუბიექტის პირად რომ ამ ზმნებში პირველ ადგილას არსებული პირი ივარაუდებოდეს, მაშინ ხომ ბრძანებითის ფორმაც მას გაუჩნდებოდა. **რჭ**- კი არ იქნებოდა „ჰამე რაღაც“, არამედ ***ჟ-ა-ჭ** „შეგჭამოს რაღაცამ“, რაც წარმოუდგენელია. ბრძანებითით მიმართავენ სწორედ შინაარსით სუბიექტის პირს.

ახლა ფორმალურ მხარეს რაც შეეხება, პასიურობის მომხრეთა მთელი არგუმენტაცია იმ გარემოებას ემყარება, რომ გარდამავალი ზმნის სუბიექტური ნიშანი არ ემთხვევა გარდაუვალი ზმნის სუბიექტის ნიშანს, არამედ ე. წ. პირდაპირი ობიექტისას. მაგალითად, დგ-გგლომტ – „დგება ის (ადამიანი)“ აქ III პ. მხ. რიცხვის სუბიექტის ნიშანი ადამიანთა კლასისათვის **დ-ა**, ასევეა იგი ფორმაში **დგ-ს-შჟ-რმტ** – „გვკლავ მას (ადამ.)“. ამ გარდამავალი ზმნის პირდაპირი ობიექტის **დ-** ნიშანი შეხვდა გარდაუვალი ზმნის სუბიექტის ნიშანს. მაშასადამე, აქაც იგი ობიექტს კი არ უნდა

¹ Яфетический сборник, ტ. VI: Die passive Konstruktion Jes abchasischen Verbums, გვ. 207, შენიშ. 2.

გადმოსცემდეს, არამედ, სუბიექტს. აქედან გარდამავალი ზმნა პასიური კონსტრუქციისაა¹.

მართალია, გარდაუვალი ზმნის სუბიექტის ნიშანს გარეგნულად ემთხვევა გარდამავალი ზმნის პირდაპირი ობიექტის ნიშანი, მაგრამ აქედან ისეთი დასკვნის გამოტანა, რომ აქაც ეს სუბიექტის გადმომცემიაო, არ ხერხდება. არ ხერხდება იმიტომ, რომ ენაში ჩვეულებრივია ერთი და იმავე აფიქსის სხვადასხვა ფუნქციით გამოყენება.

აფხაზურის ეს მდგომარეობა ბრუნვის მქონე ენაზე გადათარგმნილი ნიშნავს, რომ გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი დგას სახელობითს ბრუნვაში და აგრეთვე გარდამავალი ზმნის პირდაპირი ობიექტი დგას სახელობითს ბრუნვაში; ამ უკანასკნელის სუბიექტი კი ერგატივითაა წარმოდგენილი. აფხაზურს რომ ბრუნების სისტემა ჰქონოდა, სწორედ ასეთ სურათს მოგვცემდა. ასეთ სურათს იძლევა კიდევ ბრუნვის მქონე ადილურ ენათა ზმნა.

ჭ ა ლ ზ-რ მათხ-ა – ბავშვი წერს

ჭ ა ლ ზ-მ თხ-გ ლ-გ რ ათხ-გ – ბავშვი წიგნს წერს.

ამ უკანასკნელის ზუსტი თარგმანი უნდა ყოფილიყო: „ბავშვმა წიგნი წერს“. ქართულშიაც ხომ სუბიექტის ბრუნვა ემთხვევა პირდ. ობიექტის ბრუნვას.

ახლა არა ბრუნვიდან, არამედ პირის ნიშნებიდან რომ გამოვიდეთ. სხვა ენებს რომ თავი დავანებოთ, იმავე აფხაზურში განა ჩვეულებრივი არ არის ერთი და იმავე პირის სუბიექტად და ობიექტადაც წარმოდგენა?! ხსენებული დებულების პრინციპი რომ განგვევრცო, I-სა და II პირს ისინი

¹ იმავე არგუმენტაციას ემყარება სრულიად განსხვავებული დასკვნის შემცველი დებულება, რომელიც გ. შმიდტმა წამოაყენა (იხ. მისი ნაშრომი „Zum Konjugationssystem des Abchasischen“, – Studia Orientalia, I Helsingforsiae, 1925, გვ. 242-252). მისი აზრითაც ყველა აფხაზურ ზმნაში **დ** (და მისი რიგის პირის ნიშნები) სუბიექტს გადმოგვცემს, ამიტომაც ყველა ეს ზმნა არის ინდო-ევროპულ ენათა გაგებით გარდაუვალი. გარდამავალ ზმნას აფხაზურში ადგილი არა აქვს. რაკი აფხაზურს გარდამავლობის კატეგორია არ გააჩნია, მას არც აქტივ-პასივის კატეგორია შეიძლება ჰქონდეს.

თავისთავად საყურადღებო ეს უკანასკნელი დასკვნა სრულიად მცდარ საფუძველზეა აღმოცენებული. როგორც აქ მოყვანილი საბუთიანობით დავრწმუნდით, აფხაზურისთვის გარდამავლობის კატეგორიის არსებობა ფაქტია. აქტივ-პასივის უქონლობამ გარდამავლობის უარყოფამდე კი არ უნდა მიგვიყვანოს აფხაზურში (თუმცა ავტორი პირუკუ ჩადის: ჯერ ვარაუდობს, რომ გარდამავლობა არ არსებობს აფხაზურში და ამ ნიადაგზე უარყოფს პასიურობასაც და არ გამოდის თვით აქტიურობისა და პასიურობის არარსებობის ფაქტიდან), არამედ ამ გარდამავლობის სპეციფიკური ბუნების გამომჟღავნებამდე.

გ. შმიდტის ზემოხსენებულ ნაშრომში წამოყენებულ დებულებებს უფრო ვრცლად ცალკე შევხებით.

ობიექტად ვედარსად ნახავდენ: **ისჰოიტ**-შიც – „რაღაცას ვჰამ“ – **ს** სუბიექტი უნდა ყოფილიყო და **სგრჰროიტ**-შიც – „მე მჰამენ“ – და სხვ.

დ-, **ო**- (მხოლ.) **ო**- (მრ.) გარდაუვალ ზმნებთან სუბიექტის ნიშნებს წარმოადგენენ და გარდამავლებთან – პირდაპირი ობიექტისას ისევე, როგორც ქართულსა და ადიღეურს ენებში სახელობითი ბრუნვა სუბიექტის ბრუნვაც არის და ობიექტისაც.

აფხაზური გარდამავალი ზმნის კონსტრუქციაში გარკვევისათვის, ზემოთ განხილული საყურადღებო მომენტების გვერდით, არსებითია ზმნის ფუძის მნიშვნელობის საკითხი, რომელიც არნ. ჩიქობავას ზემოხსენებულს ნარკვევში იყო დასმული და რომლის მიხედვითაც ეს მნიშვნელობა ნეიტრალურია.

ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ აფხაზურში დაპირისპირება ვნებით-მოქმედებითი გვარებისა არ ხერხდება. წარმოუდგენელია აფხაზურში იმ ვნებითი შინაარსის მოცემა, რომელსაც სხვა ენები ახერხებენ. აბსოლუტურად შეუძლებელია: კეთდება, იყოფა, შენდება, იწერება, იბეჭდება და სხვ. მით უმეტეს შეუძლებელია ორპირ-გამოხატული RS-ის შემცველი ფორმები – „მის მიერ კეთდება“ და სხვ.

ერთადერთი, რაც აფხაზურმა თითქოს ვნებითი შინაარსით შეიძლება აწარმოოს, სტატიკური ფორმაა – დაწერილია – **იჯღუბ**, გაკეთებულია – **იყაწრუბ**, გაყოფილია – **იეგჷშოუბ**¹, მაგრამ არავითარი ნიშნით არც ესენი ვნებითობას არ გვაძლევენ. თუ მათ ვნებითად ჩავთვლიდით, მაშინ ვნებითადვე უნდა მიგვეჩნია ნომინალური ძირებისაგან წარმოები შედგენილი შემასმენელიც:

დხაწოუბ – კაცია (ახაწა)
დეგჷგსუბ – ქალია (აფჷგს)
იბზოუბ – კარგია რაღაც (აბზრა)
იდეგუუბ – დიდია „(ადგუ) და სხვ.

არავითარი სხვაობა წარმოების მიხედვით მათ შორის არ ჩანს.

ამასთანავეა დაკავშირებული სწორედ გვარების საკითხიც აფხაზურში.

აფხაზური ენის პირველ სერიოზულ მკვლევარს ყრუდ გამოთქმული აქვს შემდეგი მნიშვნელოვანი დებულება: Страдательного залога, повидимому вовсе нет в абхазском языке² (ხაზი ავტორისაა – **ქ. ლ.**), რაც

¹ ესა და მსგავსი საკითხები სპეციალურს შესწავლას მოითხოვს აფხაზურში. აქ – მხოლოდ გაკვრით.

² ხსენ. ნაშრომი, გვ. 61. § 48.

განმეორებული აქვს შემდეგ შიფნერსაც: Ein Passivum besteht nicht¹ და რასაც შემდეგ სადაოდ ხდის ჰ. შუხარდტი².

ჩვენ გვგონია, უსლარის ზემოხსენებულს დებულებაში საკმაოდ ბევრია მოცემული იმისათვის, რომ მას აფხაზური ზმნა პასიური კონსტრუქციისად არ მიეჩნია. ამიტომაც ვთვლიდით მის მდუმარებას აფხაზური ზმნის კონსტრუქციის შესახებ არაშემთხვევითად.

უსლარმა აფხაზური ზმნები გვართა მიხედვით ორ ჯგუფად დაყო. ესენია: მოქმედებითი გვარის ანუ ტრანზიტიული ზმნები და საშუალო გვარის ანუ ინტრანზიტიული ზმნები (იხ. გვ. 43, 46).

ამ შემთხვევაში უსლარი ვერ თავისუფლდება მისთვის ცნობილ ენათა ზმნის შინაარსისაგან.

როგორც ვიცით, მოქმედებითი გვარი საპირისპირო ცნებაა ვნებითი გვარისა. ვნებითი გვარი კი უსლარის მიხედვითაც არ ჩანს აფხაზურში. მაშასადამე, მასში არც სათანადო მოქმედებითს გვარს უნდა ვეძებდეთ.

მოქმედებითად, ვნებითად და საშუალო გვარად აფხაზურ ზმნებს ვერ დავყოფთ.

მოქმედებითობა და ვნებითობა რომ არ არის აფხაზურში მკვეთრად გამიჯნული, სწორედ ამის გამოა, რომ იქ მოქმედებითი და ვნებითი გვარის მიმღეობებს ვერ ვიღებთ, მსგავსი ფორმები მხოლოდ საურთიერთო ნაცვალსახელის მნიშვნელობას იძლევიან. აღსანიშნავია, რომ მათს ნიშნებში ისეთივე შეფარდება მყარდება, როგორიც პირის ნიშნებში გვქონდა.

¹ Abchasische Studien, გვ. 24, § 43.

² შუხარდტი წერს: Schiffner § 43 macht die von Fr. Müller S. 56 wiederholte Bemerkung, dass das Abchasische kein Passiv kenne, dass man den Satz „ich werde von meinem Vater geliebt“ ausdrücken müsse: „mein Vater liebt mich“, streng genommen ist... die Sache gerade umgekehrt: das abch. mein Vater ich-er-liebt entspricht nicht sowohl dem letzteren als dem ersteren Satze (იხ. ხსენ. ნაშრ. გვ. 6).

უნდა შევნიშნოთ, რომ უსლარის მიერ მოყვანილი საილუსტრაციო მაგალითი ვნებითობის არ არსებობისათვის აფხაზურში „სარა საბ დესთახუჲ“, რომელსაც შემდეგ შიფნერი, შუხარდტი და კაცნელსონი ემყარებიან და რომელსაც ეს ორი უკანასკნელი სრულიად საწინააღმდეგო დებულებისათვის იყენებენ, არ არის თავის ადგილზე. მისი საშუალებით არც პასიურობის დამტკიცება მოხერხდება და არც აქტიურობისა, რადგანაც „დესთახუჲ“ სიტყვა-სიტყვით: იგი (აღამ.) „მინდა“ მათ ესმით რუს. „я его люблю“-დ და, მაშასადამე, მოქმედებით გვარად მიიჩნევენ. აფხაზურში ასეთი გვარის არსებობის პრობლემა „დესთახუჲ“ მისი წარმომადგენელი ვერ იქნება. იგი გარდაუვალი ზმნა არის.

მხოლოდ პირის ნიშანთა თანამიმდევრობამ უსლარი კვლავ შეიყვანა შეცდომაში.

მიმღებები ამ სახისაა:

- რ-ცო – ის, რომელიც მიდის (მივდივარ, მიდიხარ...)
 რ-ყო – ის, რომელიც არის (ვარ, ხარ...)
 რ-სშუა – ის, რომელსაც ვკლავ (გკლავ...)
 დგ-ზ-შუა – ის, რომელიც კლავს მას (ადამ. ვკლავ...)
 დგ-ზ-გუაფხო – ის, რომელსაც უყვარს, მოსწონს ის (ადამ.)
 (მომწონს, მოგწონს...) და სხვ.

აქტიურობისა და პასიურობის საკითხი ამ ფორმებში მოხსნილია.

აფხაზური ცდილობს ჩამოაყალიბოს მაინც ფორმები *nomen agentis* და *nomen patientis* გამომხატველი. ამისათვის ზმნის ფუძეს პირველ შემთხვევაში ურთავს ადამიანობის გამომხატველ **ჯ** სუფიქსს და მეორე შემთხვევაში კუთვნილების **-ტ** სუფიქსს ვიღებთ:

აყაწაჯგ – მკეთებელი, კეთებ(-ის) კაცი.

აყაწატგ – გასაკეთებელი – გაკეთებისა და სხვ.

ეს მოვლენა ახალ ფეხადგმული ჩანს და ყველა ზმნაში ჯერაც ვერ გატარებულა, თანაც გარდამავლობას ის მაინც ვერ დაუკავშირდება.

აფხაზურ ზმნათა დაყოფა თუ ხდება, ხდება მათი მდგომარეობისა და მოქმედების მიხედვით სტატკურ და დინამკურ ზმნებად.

გარდამავალი ზმნა რეზერვს დინამკური ზმნებისაგან იღებს. დინამკური ზმნა გარდაუვალად ჩვეულებრივი მოვლენაა. სტატკური ზმნა კი ყველა გარდაუვალია. აქვე შემოდის ე. წ. შედგენილი შემასმენელიც.

სტატკური ფორმა შეიძლება მიიღოს დინამკურმა ზმნამაც. მაგალითად, **იყაწოუზ** – „გაკეთებულია რაღაც“ იმისდა აღუნიშვნელად, თუ ვის მიერაა გაკეთებული. კაუზატიური სამპირიანი ზმნებიდან ასეთ შემთხვევაში ორი პირიც იქნება გამოხატული, მაგრამ სუბიექტი არც მაშინ ჩანს, მაგალითად, **იდგრყაწოუზ** „გაკეთებინებულია რაღაც მათგან“. აქ მოცემულია პირდ. ობიექტისა და მოქმედების შემსრულებლის პირი; სუბიექტი – არაა.

დინამკურს ზმნაში, თუ ის ნასახელარია, თითქოს ხერხდება ვნებითურად და მოქმედებითურად დაყოფა ფორმებისა.

სახელის დინამკურ ზმნად გადაქცევისათვის საჭირო ხდება მაღინამიკურებელი **-ხა** სუფიქსის დართვა, რომელიც ქართულად გადმოთარგმნილი **დ**-თი ნაწარმოები ვნებითის შინაარსს მოგვცემდა.

ამავე ზმნებს მეორე **-ტ** სუფიქსი გააჩნიათ დინამიკურობისათვის, რომელიც აგრეთვე დინამიკურობის გარდა იძლევა იმის გაგებასაც, რომ ამ მოქმედებაში სხვა პირი ურევია. ასე მაგ.:

აზზრა – კარგი

დგზზროუზ – კარგია ის (ადამ.)

დგზზრა-ხოდტ – კარგდება ის (ადამ.)

დგზზრას-ტგუეძტ – ვაკარგებ, ვაკეთილებ მას (ადამ.).

ეს – ტ თავისი მათქმურებელი ფუნქციით იმასვე აწარმოებს სახელებში, რასაც კაუზატივი ზმნებში (კაუზატივის რ სახელებშიაც შეიძლება იყოს გამოყენებული).

-ხა და -ტ თითქმის ისეთსავე შეპირისპირებას გვაძლევს ნასახელარ ზმნებში, რასაც გარკვეული ზმნების ფუძის მაწარმოებლები – -ლა, -წ..., ერთი მხრივ, და -წა, -ხ..., მეორე მხრივ (იხ. აქვე გვ. 13).

დგზრახოიტ-ში გარდაქცევითობაა მოცემული. სხვა ენებისათვის დამახასიათებელი ვნებითობა აქაც არ ჩანს მკვეთრად.

მაშასადამე, ჩამოკვეთილი სახით ვნებითი გვარი აფხაზურ ზმნას არ მოეპოება. თუ იგი სადმე ამ შინაარსს გადმოგვცემს, იქაც შეზღუდულია „მდგომარეობითი“ ვნებითით; საკუთარი ფორმები მას არც ამისათვის გააჩნია.

ვნებითის საპირისპირო მოქმედებითი გვარიც არ უჩანს აფხაზურს. არავითარი ფორმა გვარისათვის მას არ მოეპოება. ფუძის მნიშვნელობა კი არც აქტივს იძლევა და არც პასივს, იგი ნეიტრალურია. ჩამოთვლილ გვართა ნაცვლად თავისი ფორმით აფხაზური ზმნები სტატიკურ და დინამიკურ ზმნათა სახეებს გვაძლევენ. ამ თვალსაზრისით, როგორც შინაარსი, ისე ფორმა მკვეთრადაა განსხვავებული ზმნათა მიხედვით.

КАТЕГОРИЯ ПЕРЕХОДНОСТИ В АБХАЗСКОМ. ГЛАГОЛЕ

Резюме

Категория переходности и непереходности свойственна и абхазским глаголам; но не всякий глагол, действие которого распространяется на другой предмет, может быть переходным.

Для переходности в абхазском языке глагол должен иметь т. н. прямой объект, т. е. такой объект, который подразумевается в именительном падеже.

Имя в абхазском языке не изменяется по падежам.

Синтаксическое взаимоотношение между именами и глаголами выражается с помощью личных аффиксов.

Абхазский язык имеет два ряда морфологически различных личных аффиксов только для третьего лица. Один ряд различает только классы (класс „человека“ и класс „вещей“), а другой – те-же классы, но в классе человека выделяются также и роли (мужеский и женский).

Личные аффиксы одного ряда выражают субъект непереходного глагола и прямой объект переходного глагола. Личные же аффиксы другого ряда – субъект переходного глагола и косвенный объект (они же выражают отношение принадлежности и субъект единственного непереходного вспомогательного глагола „быть“).

Местоположением этих двух рядов личных аффиксов определяются в глаголе субъект и объект, т. е. определяется переходность и непереходность глаголов.

В непереходном глаголе субъект стоит на первом месте, а косвенный объект, если таковой имеется, – на втором.

В переходном глаголе прямой объект стоит на первом месте, а субъект – на втором, если глагол двухличный. В трехличных же переходных глаголах на первом месте опять-таки ставится прямой объект, на втором месте – косвенный объект, а на третьем – субъект.

Такой последовательностью личных аффиксов точно определяется переходность и непереходность, но необходимо выяснить, что именно мы должны считать субъектом и что – объектом, ибо даже и в третьем лице, где мы имеем два ряда различных личных аффиксов, субъективный аффикс переходного глагола совпадает с аффиксом косвенного объекта, с одной стороны, субъективный аффикс непереходного глагола совпадает с аффиксом прямого объекта переходного глагола, с другой стороны.

Напр. $\text{d-}\mathfrak{a}\text{-}\mathfrak{s}\text{-}\text{qur}$ „держу его“ точнее: „находится“ (у меня в руках) (челов.) – непереходный глагол; $\text{d-}\mathfrak{a}\text{-}\mathfrak{s}\text{-}\mathfrak{k}\text{-}\text{wéj}\mathfrak{t}$ „ловлю его“ (челов.) „задерживаю его“ (челов.) переходный глагол.

В этих условиях переходность глаголов может быть установлена следующими способами:

I. Способ озвончения субъективных аффиксов (в I лице единств. и множеств. чисел и во II лице множественного числа) в глаголах, основа которых начинается звонкими согласными.

Если в глаголе, основа которого начинается звонким согласным, наблюдается озвончение личных аффиксов I лица как единственного, так и множественного чисел и аффикса II лица множественного числа, то глагол безусловно является переходным. Напр., $\text{i-}\mathfrak{z}\text{-}\text{goj}\mathfrak{t}$ – „несу что-то“ (переходн.) сравн. $\text{i-}\mathfrak{s}\text{-}\text{gwarxoj}\mathfrak{t}$ – „правится мне что-то“ (непереходн.).

2. *Способ включения субъективных аффиксов внутрь основы в глаголах, имеющих сложную основу.* Если глагол имеет сложную основу и в то же время является переходным, субъективный аффикс включается внутрь основы, напр.: $\text{i-}\mathfrak{q}\mathfrak{a}\text{-}\mathfrak{s}\text{-}\mathfrak{c}\text{-}\text{warxoj}\mathfrak{t}$ – „делаю что-то“ (переходн.) сравн. $\text{i-}\mathfrak{s}\text{-}\text{gwárxoj}\mathfrak{t}$ „нравится мне что-то“ (непереходн.).

3. *Способ образования положительной формы повелительного наклонения.* Если глагол переходный, то при образовании положительной формы повелительного наклонения аффикс II субъективного лица единственного числа опускается. Напр.: в изъявит. наклон. **o-ჟ-გრძ** **i-u-gójt** „ты (муж.) несешь что-то“, **o-b-გრძ** **i-b-gójt** „ты. (жен.) несешь что-то“; в повелит. наклон. **o-g-ა!** **i-g-á!** „ты (не различая рода) неси что-то“!

Сравни непереходный глагол:

в изъявит. накл.	ჟ-ცრძ	u-cójt	„ты (муж.) идешь“
	b-ცრძ	b-cojt	„(жен.) идешь“
в повелит. накл.	ჟ-ც	u-sá	„ты (муж.) иди!“
	b-ც	b-sá	„(жен.) иди!“ ит. д.

Почти все исследователи абхазского языка признают абхазский переходный глагол по своей структуре пассивным.

В противоположность такому пониманию А. С. Чикобава выдвигает положение о нейтральном характере основы переходных глаголов в кавказских языках (см. по этому поводу доклад „К проблеме эргативной конструкции: стабильный и лабильный варианты этой конструкции“. Опубликовано на I сессии Груз. Филиала АН СССР 28.IX.39 г.).

Сторонники пассивности переходного глагола основывали на том факте, что субъективный аффикс непереходного глагола (напр. **დ-ცრძ** **d-cojt** „он [челов.] идет“) совпадает с аффиксом прямого объекта переходных глаголов (сравни. **დ-ს-შჟრძ** **d-s-šwéjt** „я его [чел.] убиваю“). Если этим аффиксом в непереходных глаголах передается субъект, то тот же аффикс должен передавать субъект и в переходных глаголах, поэтому, заключают они, абхазский переходный глагол пассивной конструкции, ибо **დ-ს-შჟრძ** **d-s-šwéjt** не значит „я убиваю его-[чел.]“, а „он [чел.] убивается мною“.

Совпадение аффиксов субъекта переходных глаголов и прямого объекта непереходных глаголов в абхазском языке такое же явление, какое имеется в грузинском и адыгейских языках. В этих языках одним и тем же падежом передается как субъект непереходного глагола, так и прямой объект переходного глагола.

Абхазский переходный глагол, повидимому, нейтральной природы; поэтому то в абхазском языке не различаются действительный и страдательный залого, известные нам из других языков.

В абхазском языке глаголы. делятся на статические и динамические, но эти категории не связаны с различием переходных и непереходных глаголов.

კითხვითი ფორმები აფხაზურში¹

კითხვითი ფორმები დიდ ნაირსახეობას იძლევა აფხაზურში²:

1. ზმნის დადებით-კითხვითი ფორმა იყენებს **-მა** და **-უ** სუფიქსს. ისინი დაერთვიან ზმნის ამა თუ იმ დროის ინფინიტურ ფორმას. მაგ.:

ბცრ-**მა** ← ბცა³-**მა**? – „შენ (ქ.) მიდიხარ?“

ბცარგ-**მა** – „შენ (ქ.) წახვალ?“

ბგყოლ-**მა** – „შენ (ქ.) ხარ?“

ბგყაზ-**მა** – „შენ (ქ.) იყავ?“ და სხვ.

... უშ⁴ოზ-**უ**? – ([1], გვ. 48, 20) – „შენ (ვ.) გეშინოდა?“

... ისიაიუა დყალარ-**უ** – ([1], გვ. 31, 13) – „ჩემი მომრევი იქნება?“

... იუბო (← იუბა⁵-**უ**) – ([1], გვ. 27, 16) – „შენ (ვ.) ხედავ?“

... იუგაზ უთრ-**უ**? – [2] – „შენ (ვ.) რაც წაიყვანე? გაყიდე?“

და სხვ.

-უ სუფიქსს ენა მაინც რჩეობს დაპირისპირებული კითხვისას თულობითი შინაარსისათვის. მაგ.:

ბგყაზ⁶უ ბგყამზ⁷უ – „შენ (ქ.) იყავ თუ არ იყავ (თუ)?“ და სხვ.

2. უარყოფით-კითხვითი ფორმების საწარმოებლად აგრეთვე აღებულია სხვადასხვა დროში შესაფერი უარყოფით-ინფინიტური ფორმები (მათ შესახებ ცალკე!) და სუფიქსად დაერთვის კითხვითი ნაწილაკი – **ო** (ხმოვანთან – **ე**) და გვექნება:

იყასგმწრ-**ო** – „არ ვაკეთებ მას (არა-ადამ.)?“

– „მას (არა-ადამ.) არ ვაკეთებ განა?“

იყასგმწრზ-**ო** – „არ ვაკეთებდი მას (არა-ადამ.)?“

სგყამ-**ო** – „არა ვარ?“ „განა არა ვარ?“

სგყამზ-**ო** – „არ ვიყავ?“ „განა არ ვიყავ?“ და სხვ.

აფხაზურისათვის დამახასიათებელია ის, რომ გარემოებისა (ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით) და პირის აღმნიშვნელი კითხვითი სიტყვებიც უმთავრესად ზმნის გარკვეული ფორმის საშუალებით გამოიხატება.

3. საგარემოებო-კითხვითი ფორმები აფხაზურ ზმნაში დაფუძნებულია მის საგარემოებო ფორმებზე. საგარემოებო ფორმების საწარმოებლად ზმნაში გვაქვს სხვადასხვა ელემენტი. ეს ელემენტები მარტივი სახით მი-

¹ მოხსენებული იყო სტალინის სახელობის თბ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის კავკასიურ ენათა კათედრის სხდომაზე 1941 წლ. 24 მარტს. იბეჭდება შემოკლებით.

² აქ უმთავრესად გადმოდმურ აფხაზურ დიალექტებს ვითვალისწინებთ გადაღებული დიალექტების ჩვენება სათანადო ადგილას იქნება განხილული.

მართებით-საგარემოებო ფორმებს იძლევა, რთული სახით კი – კითხვითს. ადგილის გამომხატველად გვევლინება **ახ**- (ბზიფ. დიალექტ. || **ახ**-), დროისა – **ან**-, ვითარებისა – **შა**- (ბზიფ. დიალექტ. -ს- → -ზ-) და სხვ. მაგ.: ს-**ახ**-ცო – „სადაც მივდივარ“, სგ-**შა**-ცო (|| სგ-ს-ცო) – „როგორც მივდივარ“, ს-**ან**-ცო – „როცა მივდივარ“ და სხვ.

იგივე მოდალობის გამომხატველი ელემენტები კითხვითად რომ მოვაქციოთ, მიიღებენ შემდეგ სახეს: ...**ა-ბა**- „სად“?... **შა-ფა**- || ს-**ბა** → -**ზა**- „როგორ?“... **ან-ბა** – „როდის?“ აქედან: ს-**აბა**-ცო – „სად მივდივარ?“, სგ-**შაფა**-ცო – „როგორ მივდივარ?“ და ს-**ანბა**-ცო – „როდის მივდივარ?“

კითხვითი ფორმის წარმოებისას ზემოხსენებულ საგარემოებო ნაწილაკებს ერთვის **ბა** → -**ფა** ელემენტი, რომელთანაც უნდა იყოს სწორედ დაკავშირებული კითხვითობა. ამ ნიადაგზე **ან** – „როცა“ გვამღევს – **ანბა**-ს „როდის“, **შა** – „როგორც“ – **შა-ფა** – (← **შა-ბა**)-ს „როგორ?“. რაც შეეხება **აბა**-ს („სად“), უსლარიდან მოყოლებული ([3]), გვ.123) ყველა სხვა მკვლევარიც **ბა**-ს მიიჩნევს ადგილის გამომხატველ ელემენტად. **ბა** ამ შემთხვევაშიაც კითხვითი ნაწილაკი უნდა იყოს, ხოლო ადგილის გამოხატვა უნდა ეკისრებოდეს **-ა**-ს, რომელიც უნდა წარმოადგენდეს ნაშთს ზემოგანხილული **ახ** (ან ეგებ **აყ**, **ყ**) ნაწილაკისას. საგულისხმოა, რომ გადმოღმურ დიალექტებშიაც და გადამღმურში ხომ სისტემატურად, ადგილის აღმნიშვნელი **ახ**- ელემენტის ნაცვლად გვევლინება **აყ**- (← **ყ**-), მაგ.: საყცო – „სადაც მივდივარ“, რომელიც ისე როგორც **ახ**, კავშირში უნდა იყოს თანდებულთან. შდრ. აბან-**ახ**, სცოდტ – „აბანოზე მივდივარ“, აშკოლ**ახ** სცოდტ – „სკოლაში მივდივარ“ და აზნგ-**ყა** სცოდტ – „შინ, სახლში მივდივარ“ და სხვ.

რომ – **აბა**-ში ადგილის გამომხატველი თანხმოვნითი ნაწილი უნდა მართლა ყოფილიყო, ეს დასტურდება სიტყვისაგან – **ა-აბა-ბა**-ლაკ – „ყველგან“ ← „სადაც უნდა იყოს“. მაშ – **ბა ა-ბა**-შიაც კითხვითი ნაწილაკია და არ უნდა იყოს სწორი მისი უბიხურ **მა**-სთან დაკავშირება ([4], გვ. 243; [5], გვ. 90, შენ. 2), რამდენადაც ამ უკანასკნელს იგებენ ადგილის გამომხატველად. შდრ. უჯილ’ა **მშ**-თი? – „შენი ძმა სად არის?“ ([5], გვ. 90).

ასეთ კითხვით ფორმათა წარმოებისასაც აღებულია ზმნის ინფინიტური ფორმები დროთა მიხედვით:

მაგ.:

... ასასც’ა ანბა -ცო-ჰა	– ([1], გვ. 60, 6) – „სტუმრები როდის მიდიანო?“
... უ- აბა -ცოზ	– ([1], გვ. 36, 25) – „შენ (ვ.) სად მიდიოდი?“
... ი- შაფა -ყოუ	– ([1], გვ. 37, 27) – „ის (არა-აღამ.) როგორია?“
... ი- სბა -ყასწყა-ჰა	– [2] – „როგორ გავაკეთო ის (არა-აღამ.)?“
... სანფსუა ზზო უმდერუა	– [2] – „როცა მოგვკვდები, შენ (ვ.) როგორ არ იცი?“ და სხვ.

პარალელურად ამ სახეობებისა შეიძლება არსებობდეს **-ი** კითხვით-ნაწილაკ-დართული ფორმებიც, მაგ.: **ა-აბა**-აუგე-ი – ([1], გვ. 31, 8), – „ის

(არა-ადამ.) შენ (ვ.) საიდან მოიტანე?“ **ჰ-აბა-თალარ-ო** – [2] – „სად ჩავიდეთ?“ და სხვ. **-ო** კითხვითი ნაწილაკის დართვა ბზიფურ დიალექტში უფრო იშვიათი შემთხვევაა. სტატისკურ ზმნებში არაა დამახასიათებელი იგი არც აბჟურისათვის (ჩვეულებრივია **ჟ-აბა-ყო** – „სად ხარ?“), მყოფადის ფორმას იგი თითქმის მუდამ ახლავს (მაგ., **ს-აბა-ცარ-ო** – „სად წავიდე?“), **-ო** ასეთ შემთხვევებში მეორეულად დართულია. კითხვითობისთვის თავის დროზე საკმარისი იყო ზემოხსენებული **ბა**- ნაწილაკი.

ეგვევ **-ბა** ნაწილაკი სხვა ცალკე არსებულ სიტყვებშიაც იჩენს თავს. მაგ., „რატომ“ აფხაზურად არის **იზბან** (ბზიფ. || **იზბან**): **ი-** პირის ნიშანია, **ზ** – გამომხატველია „თვის“-ისა (შდრ. ძარა ი-ზე – „მის (კაც.)-თვის“ (**-ბა** – კითხვითი ნაწილაკია, **-ნ** – კი არა-კითხვით ფორმაშიაც გვხვდება (შდრ. ძარა **იზენ** – „მის (კაც.)-თვის“ და მაშ **იზბან** – ნიშნავს – „იგი-თვის-რა? → „რისთვის“, „რატომ“ და არის კითხვითი ფორმა **იზენ** – „მისთვის“ – სიტყვისა).

ამ **-ბა**-სავე საშუალებით იწარმოება კითხვითი ნაცვალსახელი და **რბან** „ვინ“, „რომელი (ის ადამ.)“, რომელსაც პიროვნული ნაცვალსახელის ფუძე აქვს გამოყენებული თავის პირისა და კლასის ნიშნებითურთ. მაგ. **სარ-ბა-ნ** **სა-რ** – „ვინ ვარ მე?“...

ბა, როგორც კითხვითი ნაწილაკი, ცალკეც გამოიყენება ე. წ. ჩაკითხვითი კითხვისას. იგი ასეთ შემთხვევაში შეიძლება ცალკე სიტყვის და, შესაძლებელია, მთელი ფრაზის კითხვას გულისხმობდეს, მაგრამ თუ ზმნის კითხვა იქნება ხაზგასმული, ზმნა წარმოდგენილი იქნება ფინიტური ფორმით. მაგ. **აზნე სერგელტ** – „სახლი დავდე“ – ჩაეკითხებიან: **აზნე ბა?** – „სახლი?“; **დეგლეიტ** – „იგი (ადამ.) ადგა“ – ჩაეკითხებიან – **დეგლეიტ ბა?** – „ადგა?“ და სხვ. ამ ფუნქციით კითხვითი **ბა** დამახასიათებელია ადიღური ენებისათვისაც.

4. კითხვითი ნაცვალსახელიც, ჩვეულებრივ, ზმნის ფორმით არის წარმოდგენილი. ამისათვის აღებულია ზმნის მიმართებითი ნაცვალსახელის შემცველი ფორმები [6] დადებითში – დადებითი, უარყოფითში – უარყოფითი, დროთა მიხედვით და ბოლოს მიერთვის კლასთა განსხვავებით **-და** სუფიქსი ადამიანთა კლასში, ხოლო **-ო** ან **-ზე** → || **ზი** არა-ადამიანთა კლასში [7]. მაგ. **იყა-ზ-წო-და** – „ვინ აკეთებს მას (არა-ადამ.)?“¹. იგი (კითხვითი სუფიქსი) იმდენად შერწყმული ჩანს ზმნასთან, რომ ნამყო დროში შეიძლება რთულ დროულ სუფიქსში ინფიქსირებულადაც მოგვევლინოს, მაგ.: **იყაზ-წო-და-ზ** – „ვინ აკეთებდა მას (არა-ადამ.)?“ და სხვ.

¹ სტატისკურ ზმნებში აწმყოში ადამიანთა კლასის კითხვის შემთხვევაში ზმნა წმინდა ფუძით გვხვდება, მაგ., **იყა-და** – „ვინ არის?“ უსლარს აქაც ნაჩვენები აქვს ინფინიტური იყო-**და** ფორმა ([3], § 19). ახლა გადმოღმურ დიალექტებში ასეთი წარმოება არ ჩანს, ტაპანთურში კი იგი ერთადერთია.

„ვინ“ კითხვის გამომხატველი **-და** ნაწილაკი ჩვენ დ ა რ ბ ა ნ კითხვითი სიტყვისაგან („ვინ“, „რომელი“) მომდინარედ მიგვაჩნია [7], გვ. 228). ამას გვაფიქრებინებს პარალელურად არსებული აღწერითი სახეობები. იყაზწოდა-ს გვერდით ჩვეულებრივია იყაზწო დარბან?“ – „ვინც, რომელიც აკეთებს, ვინა(ა)?“¹ და სხვ.

თვით ეს **-და** ნაწილაკი კითხვითობას შეიცავს იმდენად, რამდენადაც წარმომადგენელია კითხვითი **დარბან** – სიტყვისა, თორემ ის სხვა არაფერია, თუ არ კლასის ნიშანი. ამდენად უმართებულო უნდა იყოს დ ი უ მ ე ზ ი ლ ის მოსაზრება მისი უბიხურისა და ქვემო-ადილეურის კითხვით სიტყვებსა და ნაწილაკებში არსებულ **დ(ა)**-სთან დაკავშირებისა ([4], გვ. 242), თუ მართლაც ეს უკანასკნელი იმ ენებში კითხვას გამოხატავს.

ზმნაში **რა** – კითხვითი ნაცვალსახელის გამოსახატავადაც აღებულია ინფინიტური ფორმები ზმნის დროებისა და ერთვის ან **-ო** ან **-ზედ** → || **-ზი**; მაგ., იყაუწო-**ი** || იყაუწო-ზედ || იყაუწო-ზი – „შენ (ვ.) რას აკეთებ?“; ი-**ზ**-გე-**ი** || იზ-გა-ზედ || იზ-გა-ზი – „ის (არა-ადამ.) რამ წაიღო, წაიყვანა?“ და. სხვ.

გარკვეულ ნამყო დროთა ინფინიტურ ფორმებს დროის სუფიქსად **-ზ** ახასიათებს ([7], გვ. 226). მათთან თუ **-ზედ** → || **ზი**-თი გვექნებოდა **რა** – კლასის კითხვა ნაწარმოები, უნდა მიგვეღო მაგ., ფორმა იყაუწო**ზზედ** → იყაუწო**ზი**, მაგრამ ამათ ნაცვლად გვხვდება იყაუწო**ზგზ** – „რას (გა)აკეთებდი შენ (ვ.)?“ და სხვ. უსლართან, თუმცა კითხვითი ნიშნით, ასეთ შემთხვევაში გვხვდება, ფორმა იზბლუა**ზიზ** ([3], გვ. 41) – „რას ვწვავდი?“ ეს ფორმა ამოსავალი უნდა იყოს იზბლუა**ზგზ** (შდრ. იყაუწო**ზგზ**) – ფორმისათვის. **ი** აქ შემდეგ უნდა იყოს დაკარგული და კითხვითი – **ზი** ← **ზედ** – ნაწილაკი ისე, როგორც **-და** (იხ. აქვე, გვ. 975) ჩართული უნდა ყოფილიყო ინფიქსად დროის სუფიქსში.

კითხვითობას ამ შემთხვევაში მართო **-ზ**- გადმოგვცემს, მაგრამ იგი კითხვითი ნაწილაკი არ არის, ასეთი ფუნქცია მას მხოლოდ კითხვითი **-ი** ნაწილაკის დაკარგვის შედეგად დაჰკისრებია.

უსლარი ([3], გვ. 135) და დირი ([5], გვ. 90, შენ. 2) ამ **-ზ**-ს (← **ზი** ← **-ზედ**) და **ზ** წინასართს, ფორმაში იზბლუადა („ვინ წვავს“) თვლიან კითხვით აფიქსად. ამის შემდეგ აკავშირებენ მას უბიხურ **სა**-სთან, რომელსაც გამოთქმაში „უღტა სობიენი – საუბიენი?“ (შენ რას ხედავ“) მიიჩნევენ **რა** –

¹ ასეთ შემთხვევაში კითხვითი სიტყვა შეიძლება პირებსაც ასხვავებდეს, მაგ., იყაზწო უარბან „ვინც აკეთებს ვინ ხარ?“. ორგანულ წარმოებაში მხოლოდ მესამე პირის ადამიანთა კლასის (დარბან) – ფორმას გაუკავფავს გზა. დარბან, უარბან, სარბან და სხვათა გვერდით აღწერით წარმოებაში შეიძლება სხვა კითხვითი სიტყვაც გვხვდებოდეს, მაგ., დგზტესდა... და სხვ., მაგრამ უფრო იშვიათად.

კითხვით სიტყვად ([5], გვ. 90). უბიხური **სა**-ს შესახებ ამთავითვე გადაწყვეტით რისამე თქმა გაგვიჭირდება, მაგრამ მართლა თუ იგი კითხვითი ნაწილაკია, მაშინ შეუძლებელი ხდება მისი აფხაზურ **ზ**-სთან დაკავშირება. **ზ**- იზბლუადა-ში მიმართებითი ნაცვალსახელის გამომხატველია [6]. ასეთივე უნდა იყოს მეორე **-ზ-ც -ზეი** || **-ზი** კითხვითი ნაწილაკისა. **-ზი** || **-ზეი** ნაწილაკი მომდინარეობს კითხვითი „ზაკუზი“ || „ზაკუზეი“ – „რა?“ სიტყვისაგან ([7], გვ. 228). ამ კითხვით სიტყვას ძირად გამოყენებული აქვს მეშველი **აკუ-** ზმნა („ყოფნა“). ეს ერთადერთი გარდაუვალი ზმნაა, რომელიც სუბიექტის გამოსახატავად **ლ**-ს რიგის პირის ნიშნებს იყენებს [6]. კითხვითობა „ზაკუზი“, „ზაკუზეი“ ფორმაში **-ი** (ა) სუფიქსთან არის დაკავშირებული. საყურადღებოა, რომ პარალელურად არსებობს **ზაკუ-ი** ფორმაც („რაა“). ეს კითხვითი ფორმა მეშველი ზმნისა დაფუძნებული უნდა იყოს მიმართებით-ნაცვალსახელურ ფორმაზე ისე, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული (შდრ. იყაუწო-ი – „რას აკეთებ?“), ხოლო მისი, როგორც **ლ**-ს რიგის პირის ნიშნის მქონე ზმნის, მიმართებით-ნაცვალსახელური ფორმა უნდა ყოფილიყო **ზ**-თი ნაწარმოები [6], ე. ი. **ზ ა კ უ-** ნიშნავს, „რაც არის“.¹ კითხვითი ფორმა მისგან – კითხვითი **-ი** სუფიქსის დართვით იქნება: **ზაკუ-ი** – „რაც არის რა?“. ასე, რომ პრეფიქსად არსებული **ზ**- მასში კითხვითი ელემენტი არაა. რაღა უნდა იყოს – **ზეი** → **ზი**, რომელიც ამ კითხვით სიტყვასაც ერთვის? იგი მომდინარეობს **-ზა-ი**-საგან, **-ი** მასში კითხვითი აფიქსია, ხოლო **-ზა** იგივე **-ზა** არის, რაც **ზაკუ-ი** სიტყვაში გვაქვს. იგი განმეორებითაა დართული ბოლოს. ისე როგორც იმავე **დარბან** („ვინ“) სიტყვაში შეიძლება შეგვხვდეს ბოლოს განმეორებით **და-** დართული „დარბან-და“ – ფორმა.

ამ წარმოებითაა გამოხატული ზმნაში კითხვა – „რით?“, „რისთვის“, „რატომ“ და სხვ. მაგ., **უ-ზ-ლა-ცო-ზი** – „რით მიდიხარ?“. პირველი **ზ** აქ იგივე მიმართებითი ნაცვალსახელის გამომხატველია, **ლა** – ინსტრუმენტალობისა. ერთად **-ზ-ლა-** „რითაც“, **-ზი** – კი კითხვითი აფიქსი („ზაკუზი“-საგან მომდინარე). სულ ნიშნავს: „რითაც მიდიხარ, რაა?“. აქაც ჩვეულებრივია აღწერითი წარმოება **უ ზ ლ ა ც ო ზ ა კ უ ზ ი** – „რითაც მიდიხარ, რაა?“, იზგყაუწაზი – „რატომ გააკეთე შენ (ვ.) ის (არა-აღამ.)?“. პირველი **ზ** აქ იგივეა, რაც იზბან – („რატომ“) – სიტყვაში გვქონდა. მნიშვნელობით:

¹ თავის გამონაკლისი ხასიათისა და პირის ნიშანთა აღრეულობის გამო ამ ზმნამ მიმართებითი ნაცვალსახელი **დ**-ს რიგის პირის ნიშანთა მქონე ზმნების მსგავსად შეიძლება **ი**-თი აწარმოოს. ამით უნდა აიხსნებოდეს ფორმა **ი ა კ უ მ ზ** გამოთქმაში „**აკუმზ** აკ სგზდტ – უცნაური (რომელიც არ იყო ისეთი) რამ დამემართა“. **ზ ა კ უ** მიმართებით ნაცვალსახელურ ფორმად აღარ იქნა გაგებული, იგი გაქვავებულ ფორმად იქცა, რითაც უნდა აიხსნებოდეს მასზე განმეორებით პირის ნიშანთა დართვა ფორმებში **იზაკუზი** – „რა არის“, **დგზაკუზი** – „ვინ არის?“ და სხვ.

„თვის“, ხოლო ბოლოს დართული **ზი** აგრეთვე **ზ ა კ უ ზ ი**-საგან მომდინარეა. ნიშნავს – „ის (არა-აღამ.) – (რის)-თვისაც გააკეთე-რა?“, „რატომ გააკეთე?“ და სხვ.

კითხვით სიტყვად არის მიჩნეული **ზ ა ყ ა** (აბჟ. დიალექტ. || შაყა). თარგმნიან მას ასე: „რამდენი“. ჩვენ ვიტყვით – „რამდენიც“. დღუმეზილი **ზაყა**-ში **ზა**-ს კითხვით ნაწილაკად მიიჩნევენ და ზმნის **-ზეი** კითხვით სუფიქსთან აკავშირებს, ხოლო **ყა**-ს შესახებ კითხვას სვამს, ხომ იგივე არ არის, რაც თანდებული **ყა-ო** ([4], გვ. 244). **ზ ა ყ ა** წარმოშობით კითხვითი სიტყვა არ არის. იგი დაკავშირებულია ზმნის არაკითხვით მიმართებით ფორმასთან. შდრ. მაგ.: გამოთქმაში: „სარა **ზ ა ყ ა**-სგლტლტაზ აყარა ბგლტლტან ბყალოდტ ([1], გვ. 34, 30) – „მე რამდენიც (რამდენადაც) ძლიერი ვიყავ, იმოდენად ძლიერი გახდები შენ (ქ.)“, ხოლო როცა **ზ ა ყ ა** – კითხვით შინაარსს იღებს, მაშინ საჭირო ხდება ზმნას, რომელთანაც ისაა დაკავშირებული, დაერთოს კითხვითი **ო** (|| **-ზი**) ნაწილაკი, მაგ.: „**ზ ა ყ ა უმოზი**“ – „რამდენი გაქვს“. ზუსტად: „რამდენიც გაქვს, რაა?“. შეიძლება **ზ ა ყ ა -მ** მართლა შეიგუოს კითხვა, მაგრამ ეს მისი შემდგომი გაქვავების შედეგია. კითხვითობის ელემენტი მასში არა გვაქვს. **ზ**- იგივე მიმართებით-ნაცვალსახელური ნაწილაკია, (**აყა** კი დაკავშირებულია **აყარა**-სთან „ოდენი“. **ზ ა ყ ა** – მაშ იქნება „რომლისაც-ოდენი“, „რაოდენიც“ → „რამდენი“.

კითხვითი ნაცვალსახელი გამოხატულია აგრეთვე ...**ზუტგსდა** || **-ზუტგსთა**- სიტყვით, რომელსაც წინ მიერთვის სხვადასხვა პირისა და კლასის ნიშნები. სგზუტგსდა – „მე ვინ ვარ?“ დგზუტგსდა – „ის (აღამ.) ვინ არის?“ და სხვ.

სწორედ აკავშირებს მას ნ. მარი ატგს – „საქმე“ – სიტყვის ძირთან [8]. დგ-ზ-უტგს-და – „ვისიც საქმეა ის (აღამ.) ვინაა?“ – „ვინ არის?“ და სხვ. აგებულია ჩვეულებრივი წესით. აქ განხილული აგებულება აქვს საერთოდ თითქმის ყველა კითხვით სიტყვას.

მაშასადამე: **ზ** კითხვით აფიქსად აფხაზურში არსად არ არის. კითხვითი აფიქსები ოთხი სახისა მოიპოვება იქ: **-მა**, **-უ**, **-ო**, **ბა**. **მა**, **-უ** ახასიათებს დადებით კითხვას ზმნისა. **ბა** კითხვით ნაწილაკად გამოყენებულია საგარემოებო-კითხვით ფორმებში და ცალკეულ სიტყვებში, აგრეთვე ფრაზაში ჩაკითხვისას. უარყოფით კითხვით ფორმებსა, მიმართებითი ნაცვალსახელის შემცველ ზმნის ფორმებში და სხვ. კითხვისათვის გამოყენებულია **-ო**. ამ აფიქსთა გენეზისი შემდგომ მიებას მოითხოვს.

კითხვით აფიქსად შეიძლება გამოყენებული იყოს **-და** და **-ზ**-ც, მაგრამ არც ერთი მათგანი კითხვითი აფიქსი არ არის. მომდინარეობენ პირის ნიშნებისაგან. ამიტომაც ვერ გავიზიარებთ დღუმეზილისა და ღირის მოსაზრებებს აფხ.-ში **და**-ს, **ზ**-ს კითხვით აფიქსად მიჩნევისა და უბიხურ-ადიღეურ **ს**-, **დ(ა)**-სთან დაკავშირების შესახებ (ასევე მათ აზრს აფხ.

კითხვ. **ბა**-ს უბიხურ **მა**-სთან, ადგილის გამომხატველ კითხვასთან, დაკავშირების შესახებ), თუ მართლაც კითხვად უნდა იქნენ გაგებული ეს უკანასკნელები ხსენებულ ენებში.

მიუხედავად იმისა, რომ დირიც, დუმეზილიც, მეშაროშიც ერთხმად ამტკიცებენ, რომ უბიხურში ადგილის კითხვას **მა** გამოხატავსო და **სა** და **დ(ა)** კითხვითი ნაწილაკებიაო, მაინც ჭირს ამ გაგების გაზიარება, თუ ამოვალთ სტრუქტურულად მსგავსი აფხაზური ენის აგებულებიდან და თვით მათ მიერ მოცემული მასალიდანაც. საქმე ისაა, რომ იგივე ელემენტები მათსავე მასალებში არა-კითხვით ფორმებშიაც გვხვდება (მაგ., დირის მაგალითი მწუ-კჷ-ყა-სეზლჷ დედჷნ ანგსა – wo-du-hingegangen-bist, (das) Land sehr schön (ist). ([5], გვ. 90). აქ **მა**- არ გვაძლევს კითხვას „სად?“, არამედ უდრის „სადაც“-ს, და, გარდა ამისა, სადაც მათ კითხვითი შინაარსის გადმოცემა ეკისრება, ზმნას მუდამ ახლავს კითხვითი **ო** ნაწილაკი აფხაზურის ანალოგიურად (შდრ. ჟუჟილ'ა **მა**-კენ-**ო**? – wohin geht dein Bruder [5], გვ. 90); ულჷა **სოზიენი** – „შენ რას ხედავ?“ ([5], გვ. 90) და სხვ.

თუ უბიხურისათვის მათი კითხვითობის საკითხი უარყოფითად გადაწყდებოდა, მაშინ შეიძლება უფრო მოხერხებულიყო, ზოგი მათგანის მაინც, აფხაზურთან დაკავშირება, მაგრამ ეს თვით უბიხური მასალის უფრო ღრმად შესწავლას მოითხოვს.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
აკად. ნ. მარის სახელობის ენის ინსტიტუტი,
თბილისი
(შემოვიდა რედაქციაში 18.9.1942)

ВОПРОСИТЕЛЬНЫЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛА В АБХАЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье анализируются вопросительные формы абхазского глагола, а также рассматриваются отдельные вопросительные слова. Устанавливается целый ряд вопросительных частиц, как, напр.: **-ma**, **-u**, **-ba**, **i**. Характерной чертой абхазского языка является то, что все эти вопросительные частицы (и вообще вопросительные образования) включаются в глагольную форму.

Для образования глагольных форм исходными являются инфинитивные формы глагола (в соответствующем времени).

Положительно-вопросительные формы образуются посредством суффиксов **-ma** или **-u** (напр.: *usó-ma*, *uso-u?* – «ты (мужч.) идешь?»). В отрицательно-вопросительных формах в качестве вопросительной частицы выступает суффикс **-i** (*umso-i* – «ты (мужч.) не идешь?»).

При образовании обстоятельственно-вопросительных форм, обстоятельственные частицы присоединяют вопросительную частицу **-ba** → **-pa**. И в обстоятельственно-вопросительной частице места **aba** «где» **-ba** является вопросительной частицей, а не обстоятельством места, поэтому элемент **-ba** нельзя сопоставлять с убыхским **-ma** ([4], стр. 243); в частице **a-ba** («где?») недостает согласного элемента: **x̣** или **q** (которые восходят к соответствующим послелогам). Этот же элемент **-ba** выступает в отдельных вопросительных словах, как, напр.: *dag-ba-n* – «кто такой?», *iz-ba-n* – «почему?».

При образовании вопросительно-местоименных форм глагола, берутся его относительно-местоименные формы [6] и в качестве вопросительного суффикса добавляется в классе людей (вопрос – «кто?») **-da**, а в классе вещей (вопрос – «что?») **-i** || **-zei** (← **zai**). Напр.: *iqazço-da* – «кто делает?», *iqasço-zei* || *iqasço-zi* – «что делаю?» и т. п. Из них только **-i** является вопросительной частицей; на **-da** и **-za** → **z** возложена такая функция потому, что они происходят от вопросительных слов: первое (**-da**) от *darban* – «кто, кто такой?»; второе (**ze + i** ← **za + i**) от *zaḳuzei* || *zaḳuzi* «что такой?» Первый из них является по происхождению показателем класса людей, а второй – отрицательным местоимением [6].

Наряду с этими органическими образованиями существуют и описательные образования вопросительных форм: *iqazço darban* – «тот, который делает, кто (есть)?», *iqasço zaḳuzi* – «то, что я делаю, что такое (есть)?» и т. п.

Исходя из этого, нельзя **-za** и **-da** считать вопросительными частицами и сопоставлять их с убыхским **sa** и **d(ä)** ([4], стр. 242; [5], стр. 90), если эти последние действительно являются вопросительными частицами (как это принято считать в соответствующей литературе).

Академия Наук Грузинской ССР
Институт языка им. Н. Я. Марра,
Тбилиси

ციტირებული ლიტერატურა
Цитированная литература

აფსუა ლაკუქუა, 1940.

ბზიფური ტექსტები, შეკრებილი ავტორის მიერ, 1937 წ. (ხელნაწერად).

П. У с л а р. Абхазский язык. Этнография Кавказа, т. I. 1887.

G. D u m é z i l. Etudes comparatives sur les langues caucasiennes du Nord-Ouest (Morphologie), 1932.

A. D i r r. Die Sprache der Ubychen. Caucasia, fasc. IV, 1927.

К. Л о м т а т и д з е. Относительные местоимения в глагольных формах абхазского языка. Сообщения Акад. Наук Груз. ССР, т. III, № 4, 1942.

ქ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე. ძირითად დროთა წარმოებისათვის აფხაზურში. ენიმკი-ს მოამბე, ტ. II, 2, 1938.

Н. М а р р. Абхазско-русский словарь, 1926.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე,
ტ. III, № 9, 1942, გვ. 973-980.

ОБ ОДНОЙ ФОНЕТИЧЕСКОЙ ЗАКОНОМЕРНОСТИ В АБХАЗСКО-АБАЗИНСКИХ ДИАЛЕКТАХ¹

Предметом данной работы являются губно-зубные троечные спиранты **ʏ v f**.

Из них в современном литературном абхазском языке наличны лишь **v** и **f**.

П. Чарая первый отметил, что в абхазском языке употребляется звук **ʏ** (**ʏ** него: **ф'**) и что этот звук встречается только в одном слове а **ʏ** а «тонкий» ([I] стр. 56, прим. I). Он же замечает, что «последнее (т. е. **аʏа** – К. Л.) в Абжувее более употребительно» (наверно по сравнению с **ара** К. Л.).

Пределы распространения упомянутого звука уточняются С. Н. Джанашиа; он отмечает, что звук **ʏ** свойственен говору одного или двух сел абжуйского диалекта ([2], стр. 69, примеч. 3).

В бзыбском диалекте этого звука уже нет. Нами лично он был засвидетельствован в речи представителей сел Тамыша и Чилоу (абжуйск. диалект): Он, должно быть, встречается и в речи некоторых других сел этого же диалекта, но одно безусловно ясно: он находится и тут на пути к исчезновению.

Этот звук не что иное, как абруптивная ровня того же абхазского **v**, которые вместе с **f** составляют тройку губно-зубных спирантов (**ʏ v f**).

v также считается в абхазском языке очень редким по употреблению звуком. Главным образом, мы его встречаем в слове **ávara** «бок» и в производных от него же словах: **avanəza** «селезенка», **avaçəs** «ребро». Корень этого же слова выступает в роли проверба, напр.

a-va-gəlara	«сбоку, рядом стоять»
a-v-sara	«сбоку отгонять» и т. п.

Он встречается и в некоторых других словах. Этим же звуком передается русский губно-зубной звук **в**, напр. «ведро» абх. **avedra**; «Иван» абх. **Ivan**², хотя абхазское **v** надо считать звуком более напряженного образования.

f является придыхательной разновидностью того же **v**. Он фигури-

¹ Доложено на сессии Отделения Литературы и Языка АН СССР 27.1.1941. Доклад представляет собой извлечение из монографии «Фонетическая система абазинских диалектов».

² Для характеристики этого звука существенно, что то же самое имя, усвоенное абхазским языком из грузинского языка, произносится как **Iwana**, т. е. абх. **з** (**v**) отнюдь не соответствует грузинскому **з** (**v**).

рует также в ограниченном количестве слов, как напр., **afara** «кушать», «есть»; **afyó** «запах» и т. д.

Что же касается абазинских диалектов¹, то в ашхарском, подобно некоторым говорам абжуйского диалекта, в вышеупомянутом слове «тонкий» налицо **ү**.

В литературе отмечается наличие этого звука (**ү**) и в тапантском диалекте ([3], стр. 247).

В действительности, хотя в нем этот звук и встречается, но только в заимствованных из кабардинского языка словах (напр. тапантск. **үej** – каб. **үaj** «грязь» и т. п.); а слово «тонкий» в тапантском диалекте выступает в виде **аҗа** (вместо **аүа**), т. е. в нем нет звука **ү**. Это, должно быть, не случайное явление; в тапантском диалекте и вовсе не должно было быть этого звука (**ү**).

Если, с одной стороны, в ашхарском и абжуйском диалектах слово «тонкий» передается через **аүа** (и мы полагаем, что от него получена разновидность **ара** в бзыбском диалекте, как дальнейшая трансформация **ү** в **р**), то в тапантском диалекте вместо него выступает (**а**)**җа**. **аүа** и **аҗа** нами рассматриваются, как два разных рефлекса одного и того же фонетического материала.

*Во всех случаях наличия этих губно-зубных спирантов (**ү в f**) мы предполагаем момент разложения определенных лабиализованных сложных звуков, рефлексом которых, в одном случае (в тапантском), является делабиализованный вид основного звука. Второй рефлекс, наличный в остальных диалектах, таков: основные звуки этих сложных лабиализованных фонем исчезают, причем сохраняется момент их лабиализации, а также гортанная их артикуляция.*

Отражением этих сложных лабиализованных звуков и являются соответственно **ү в f**. **ү** должен отражать собою лабиальный момент абруптивного лабиального сложного звука; **в** – звонкого того же ряда, а, **f** – придыхательного.

Таким образом, сохранившийся в одном диалектном кругу (в тапантском) в упомянутом случае **җ** и в другом диалектном кругу – **ү**, это – два разных момента разложения одного и того же звука. На более ранней ступени развития абхазского языка мы ожидали бы в нем сложный звук, совмещающий в себе основные моменты **җ** и **ү**, а именно – ***җү**². К сожалению, других примеров для установления таких соответствий пока еще не имеется в нашем распоряжении.

¹ Принято делить их на два диалекта: ашхарский и тапантский.

² Нам думается, что эта основа входит в состав слова **á-ma-җ°** «ветка», которое можно толковать так; «тонкая, маленькая рука» (ср. **a-ma-xw** «ветвь»).

Выясняя такой путь изменения этих форм упомянутого слова, само собой ставится вопрос о взаимоотношении его с грузинским словом **წვრილო** || **წვლილო** (*čwřili* || *čwřili*), где **-ოლ -il** является основообразующим суффиксом.

Что же касается звука **v**, если мы будем придерживаться вышеупомянутого принципа, то звуком, исторически включающим в себя звук **v**, мы должны были бы признать звонкий лабиальный звук ***ʒ**¹.

Основным лексическим фондом для звука **v** в абхазском языке является слово «бок» и образованные от него слова. И чрезвычайно интересно, что этот корень в тапантском диалекте представлен не в виде **va**, а в виде **za**. Абхазско-ашхарское **ávara** по-тапантски будет (**a**)**za** («бок»); абх. **avánəza**, тапант. **azənaza** «селезенка»; абх. **avaçəs**, тапант. **azaçəs** «ребро».

А в глагольных формах на месте абхазского **va** выступает в тапантском диалекте **zqa** (напр. **a-zqa-gəla** «стоять сбоку, рядом»).

К. Боуда считает **zqa** чуждым абхазскому языку и связывает его, с одной стороны, с кабардинским **caga** («бок», «ребро»)² и, с другой, с убыхским **zägä** («бок», «ребро») ([5], стр. 246-247).

Против такой увязки этих слов ничего нельзя возразить, но для нас является бесспорным, что **zqa** и **za** одно и то же слово и что его отнюдь нельзя считать по своему происхождению чуждым абхазскому языку корнем. Это тот же самый элемент, что и в абхазском **va**, и является результатом видоизменения первоначального ***ʒa**.

Что касается **qa** (в **zqa**), трудно представить себе, чтобы эта часть слова являлась корневой. Тогда было бы непонятно, почему **zqa** выступает в усеченном виде, когда мы имеем дело с отдельным словом (**za** «бок»), а в полном виде, – когда налицо преверб (**zqa-**). Против этого говорят соответствующие образования абхазского языка (ср. **avara** и **va-**).

По нашему мнению, не исключена возможность объяснения **zqa** при помощи данных абхазского языка. Надо полагать, что **zqa** – сложное слово, что оно происходит из **za** и **qa**; **za** то же самое слово «бок», а **qa** – аффикс направления, которому в абхазском языке часто соответствует **x'a**, ср. абх. **ap-x'a** и тапант. **ap-qa** «вперед», «сперва», где корнем является (**a**)**p**; **x'a** || **qa** – аффиксом направления.

На основе такого анализа ясно будет, почему именно в превербе и в наречии выступает оно в сложном виде. Итак, **zqa** (← ***zaqa**) имеет значение «сбоку» (по-грузински: გვერდით, გვერდითკენ).

¹ Можно было допустить и другой звук – переднеязычный, лабиальный, звонкий.

² У Лопатинского, между прочим **zaža** [9].

Думается, что и в этом случае тапантский диалект нам сохранил делабиализованную разновидность основного сложного лабиального звука, а остальные диалекты – его же лабиальный момент, и что исходной абхазской формой для обозначения слова «бок» мы должны были иметь $*\text{ʒ}^\circ(\text{a})$.

С этим вполне естественно увязывается корень грузинского слова **zwali** ძვალი «кость».

В грузинском слове **ძვალი zwali** корневым элементом является **zw-** (ძვ.), **a -al** (ალ) является детерминантом основы ([6], стр. 94-95).

С груз. корнем **ძვ-** **zw-** совпадает абхазское $*\text{ʒ}^\circ(\text{a})$; но как же объяснить в абхазском **avara** элемент *ra*? Что и тут корнем является **va** (resp. $*\text{ʒ}^\circ(\text{a})$), это становится бесспорным, если учесть наличие от него же образованных слов (**avanəza**, **avaçəs**) и поговорка (**va-** || **v-**). Совершенно справедливо замечает Н. Я. Марр относительно формы **avara**, что это – pluralia tantum ([7], стр. 37); **-ra** в абхазском языке выражает собирательность.

Несколько в ином положении находимся в отношении к звуку **f**. В абхазских словах **f** свойственен и тапантскому диалекту, но имеются и такие случаи, когда абхазскому **f** в тапантском соответствует **c**, напр.

абжуйский, бзыбский, ашхарский	f-ba	} «шесть»
тапантский	c-ba ¹	

Согласно вышеупомянутой закономерности исходной формой этого слова можно было считать $*\text{c}^\circ\text{-ba}$.

Есть и другой случай. Божество грома и молнии у абхазов носит название **afə**, по Марру, и **apə**² ([7], стр. 77). Этим же словом передается и «гром» в выражении **af usaajt** «пусть ударит, поразит тебя (муж.) гром» (проклинание). В тапантском диалекте означенное слово звучит **ac**. Оно имеет значение как грома, так и молнии.

Тут тапантский диалект нам сохраняет опять-таки делабиализованный вид предполагаемого $*\text{c}^\circ$, а остальные диалекты – лабиальный момент в виде придыхательного **f**.

Что такое предположение близко к действительности, видно из следующего. Как было упомянуто выше, в абхазском языке **af**, **ac** выражают как «божество молнии и грома», так и «гром и молнию», но интересно также,

¹ Все эти разновидности (как напр. **aça**, **ava**; **za**, **avara**; **c-ba**, **f-ba**) засвидетельствованы и у Гюльденштедта и Клапрота, но отнесены эти формы к разным диалектам неправильно (см. об этом в специальной работе «Абазинские материалы Гюльденштедта и Клапрота»).

² А priori можно полагать, что и в других случаях на место **y v f** выступают **p b p**, как дальнейшее их преобразование.

что в самом абхазском языке существует глагол, выражающий действие молнии **amac^oəsa** «сверкание молнии» (буквально: «молнить») и потом от него образованное имя существительное **amac^oəs** (или же **afamac^oəs**) «молния», которое легко разлагается на составные элементы. **s** в нем корень глагола **a-s-ra** «бить», «ударить», **amac^o** – хотя отдельно и не встречается, но оно то же самое слово, что и нижне-адыгейское **maʃ^a** (и каб. **maʃa**) «огонь», который расчленяется на **ma** и **ʃ^a**; а это последнее не что иное, как **c^o**, сохранившееся в вышеупомянутом абхазском глаголе **amac^oəsa**) и который, должно быть является корнем слова «огонь». Отсюда же **amac^oəsa** будет значить: «удар огня, ударить огнем», т. е. «удар грома, ударить громом». Так же образуют этот глагол и адыгейские языки (ср. напр., каб. **maʃa-qopsk**).

Мы думаем, что в этом звуке **c^o** (**ama-c^o-əs**) как раз и предлежит тот более древний вид исследуемого звука, который лег в основу как тапантского **ac**, так и **af** других диалектов.

Интересно, что наличное в современном абхазском языке **amca** («огонь») то же самое слово, что и наличный в абхазском языке **mac^oə** (в слове **amac^oəs**), только в слове **amca** второе **a** усечено, а **ca** (|| **c^oa**) тот же самый элемент, который нам известен из грузинского языка в слове ცეცხლი **cecxi** «огонь», восходящий к форме *სე-ცხ-ლი ***se-cx-li**, повидимому, к форме *სე-ც-ლი ***se-c-li**. По крайней мере, абхазско-адыгейские языки не дают возможности предполагать в нем **x**. Да и по данным грузинского языка легко объясняется фонетическое наращение **x** (**c** → **cx**).

Немаловажное значение имеет то обстоятельство, что в абхазском слове **amca c** не лабиализованный звук, как это имеется в идентичном ему *ma-c^o(a) (в слове a-ma-c^oə-s).

Разумеется, нельзя сказать, чтобы абхазское **amca** «огонь» и слово того же корня **ac** «молния», «гром» (← «огонь») в тапантском диалекте являлись бы фактами одной и той же эпохи и результатом одних и тех же изменений. **c** в тапантском **ac** сравнительно новое явление и ведет начало из лабиальной разновидности, тогда как **c** в слове **amca** относится к более ранней эпохе.

Вопрос о первичности **amca** и **amac^oəs**, т. е. лабиализованных и нелабиализованных разновидностей, является очередным вопросом и требует специального изучения.

Выше мы приводили по одному или, в лучшем случае, по два примера для абхазско-тапантского звукосоответствия; базируясь на этом, устанавливали предполагаемую разновидность этих соответствий и приходили к выводу о несуществовании троечных губно-зубных спирантов **v** **v** **f** в абхазском языке на определенной ступени его развития. Убедительными делают эти предположения и данные нижнеадыгейско-кабардинского звукосоответствия.

Проф. Н. Ф. Яковлев приводит звукосоответствие, наличное в нижеадыгейском и кабардинском языках [8]. По таблице шестой видно, что:

1. Кабардинскому **v** соответствует в нижеадыгейском **ʃ¹**, (напр., каб. **və**, нижеадыгейск. **ʃ¹ə** «хороший»).

2. Кабардинскому **v** соответствует в нижеадыгейском, с одной стороны, **z¹**,¹ с другой стороны, **c¹**. (Напр., 1. каб. **və**, нижеадыгейск. **z¹ə** «расплавь»; 2. Каб. **və**, нижеадыгейск. **c¹ə** бык»)

3. Кабардинскому **f** в нижеадыгейском – **ʃo** (напр. каб. **fə**, нижеадыгейск. **ʃ¹a** «кожа»).

Но кабардинскому **v** соответствует также нижеадыгейское **z¹** (напр., нижеадыгейское **həanʒ¹ə**, каб. **həav¹ə** «скирда»)².

Как видно из этих соответствий, и в кабардинском языке спиранты **y** **v** **f** ведут начало от вышеупомянутых нижеадыгейских лабиальных согласных, теряя основной их элемент и сохраняя гортанную их артикуляцию.

Исходя из природы этих самых спирантов и учитывая данные тапантского диалекта, можно сказать, что кабардинское **v** нельзя считать соответствующим нижеадыгскому **c¹**; хотя это с первого взгляда и кажется очевидным. Нижеадыгейское **c¹** в кабардинском языке должно было дать придыхательное **f**, а не звонкий **v**. Нужно думать, что еще до того как нижеадыгейское **c¹** дало в кабардинском языке **v**, оно должно было, на кабардинской почве, стать звонким **z¹**, и через **z¹** (а может быть потом и через **ʒ¹**) мы могли получить **v**.

Что это реальная возможность, доказывается тем, что *определённым придыхательным звукам нижеадыгейского языка в кабардинском соответствуют их звонкие виды*. Напр., нижеадыгейский **са**, каб. **за** «зуб» и т. п. ([18], таблица X).

В обоих случаях как в абхазском (в убыхском), так и в кабардинском языке имеют место одни и те же процессы – с той лишь разницей, что в кабардинском языке они доведены до конца, а в абхазском (и убыхском также) замечаются лишь зачатки процесса. В нем эти процессы не получили развития³. Потому именно в абхазском языке налицо и то, что характерно для нижеадыгейского (наличие **ʃ¹**, **c¹**, **z¹**...), и то, что характерно для кабардинского языка (наличие **y** **v** **f**).

¹ Аналогичное явление засвидетельствовано и в убыхском языке, напр. у Дирра встречаем **meʃ¹-v(w)**, а у Дюмезиля **meʃ¹a-z¹ü** ([4], стр. 4).

² На этот факт обратил наше внимание Г. В. Рогава.

³ Должно быть, этим и объясняется такое редкое употребление фонем **y** **v** **f** в абхазском языке.

В тапантском же диалекте, хотя в нем и теперь происходит делабиализация упомянутых согласных звуков (ɕ°, ʒ°, ɕ°...), однако, теперь уже в основу этого процесса кладется иной принцип, и результат получается совсем другой (подробнее об этом см. в нашей работе «Фонетическая система абазинских диалектов»).

Мы полагаем, что эти спиранты (ყ **v** **f**) получены из упомянутых лабиальных сложных звуков независимо друг от друга – в каждом из этих языков.

Кроме рассмотренных закономерных соответствий, в некоторых случаях замечается и отклонение от них. К таким случаям относится, например, наличие в некоторых словах звука **f** как в тапантском диалекте (см. выше), так и в нижнеадыгейском языке (напр. кабардинское ɕəhw, нижнеадыгейское ɕəf «мужчина»).

И в этих случаях **f** мы считаем вторичным явлением. Некоторые факты, доказывающие это, и теперь имеются в нашем распоряжении, но этот вопрос, равно как и основной вопрос о лабиализованных звуках, требуют специального изучения. Для этого необходимо выйти за пределы как абхазских диалектов, так и абхазско-убыхско-адыгейских языков; в этом отношении весьма интересны и данные картвельских, а также других кавказских языков.

Академия Наук Грузинской ССР
Институт Языка имени акад. Н. Я. Марра
Тбилиси, (Поступило в редакцию 21.5.1942)

ერთი ფონეტიკური კანონზომიერების შესახებ აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში

რეზიუმე

ნაშრომში განხილულია ხსენებულ დიალექტთა შორის არსებული კანონზომიერება, რომლის მიხედვითაც აფხაზურის ყველა დიალექტში, გარდა ტაპანტურისა, ერთი მხრივ გვაქვს **ჭ ჭ** სპირანტები, ხოლო ტაპანტურში სათანადო სიტყვებში გვევლინება **წ ძ ც** აფრიკატები.

ორივე ეს სახეობა ჩათვლილია რთულ ლაბიალიზებულ **წ° ძ° ც°** საშუალო ცვლილებების სხვადასხვა შედეგად: ერთ შემთხვევაში – დელაბილიზაცია (**წ ძ ც**), მეორეში – ძირითადი თანხმოვნის დაკარგვა და შენარ-

ჩუნება ლაბიალური მომენტისა ყელის არტიკულაციითურთ (**ჭჭ ჭ**). ამ ნი-
ადაგზე **ჭჭ ჭ** მიჩნეულია შედარებით ახალი წარმოშობის ბგერებად.

ასევე მეორეული წარმოშობისადაა (ამავე ლაბილიზებულ აფრიკატ-
თა ან სპირანტთაგან) მიჩნეული **ჭჭ ჭ** საერთოდ აფხაზურ-ადიღეური
ჯგუფის ენებში (კერძოდ, ყაბარდოულში).

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია.
აკად. ნ. მარის სახელობის ენის ინსტიტუტი,
თბილისი

Цитированная литература ციტირებული ლიტერატურა

П. Ч а р а я. Об отношении абхазского языка к яфетическим. Материа-
лы по яфетическому языкознанию. IV. 1912.

ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა. ეგნატე ინგოროყვას გენეალოგიისათვის. ლიტერატუ-
რული მემკვიდრეობა. 1935.

Г. П. С е р д ю ч е н к о. Об абазинских диалектах, Сборн. памяти Н. Я.
Марра. 1938.

C. D u m é z i l. La langue des Oubyks. 1932.

K. B o u d a. Das Abasinische, eine unbekannte abchasische Mundart.
Zeitschrift Deutsch. Morgenländ. Gesellsch. BD. 94. H. 2. 1940.

არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა. ქართული ძვალ- სიტყვის ზანური შესატყვისისა-
თვის. სსრკ მეცნ. აკადემიის საქართვე. ფილიალის მოამბე, ტ. I, №1, 1940.

Н. Я. М а р р. Абхазско-русский словарь. 1926.

N. J a k o v l e v. Kurze Übersicht über die tscherkessischen (adygeischen)
Dialekte und Sprachen. Caucasica. 6

Л. Л о п а т и н с к и й. Русско-кабардинский словарь. СМОМПК, т. XII.

საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე,
ტ. 3, №8, 1942, გვ. 861-868.

ОТНОСИТЕЛЬНОЕ МЕСТОИМЕНИЕ В ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМАХ АБХАЗСКОГО ЯЗЫКА¹

Относительного местоимения, как такового, нет в абхазском языке. Местоимение «который», равно как вопросительные местоимения «кто», «что» лишены здесь самостоятельного существования, и наличны лишь в глагольных формах, включаясь в виде частиц, чем и затрудняется выделение и точная квалификация их ([4], стр. 198-199).

Абхазский глагол со включенными в его форму местоименными частицами выступает в роли причастий (причастия, образованные иным способом, начинают формироваться лишь за последнее время, да и то не у всех глаголов). Такие причастия, естественно, разнятся по временам.

Уяснение соответствующих образований надо предварить анализом личных показателей (аффиксов) абхазского глагола.

В абхазском глаголе различаются личные аффиксы **двух рядов**. Различением их, а также последовательностью их в глагольной форме, определяется синтаксическая роль имен, связанных с глаголом и не изменяющихся по падежам.

Различение двоякого ряда личных аффиксов имеет место лишь применительно к третьему лицу (и единств., и множеств. чисел); в первом же и во втором лицах эти ряды не могут быть выделены.

Морфологически для одного из этих рядов в III лице характерны лишь вариации классных показателей; этот ряд условно нами обозначается, как **ряд d**.

Другой ряд дает вариации и по классам и по родам² – в пределах класса разумных существ; обозначаем этот ряд условно как **ряд l**.

Схема личных показателей в глаголах:

ряда d			ряда l		
единств. ч.			единств. ч.		
I	s		s		
II	{ b	(женщ.)	{ b	(женщ.)	
	{ u w	(мужч.)	{ u w	(мужч.)	

¹ Доложено на научной сессии Тбилисского Государственного Университета имени Сталина 17.5.1940.

² Роды различаются только в классе разумных существ (т. е. людей).

ряда d		ряда l	
единств. ч.		единств. ч.	
III	$\left\{ \begin{array}{ll} d & (\text{кл. разумн.}) \\ i & (\text{кл. неразум.}) \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{ll} l & (\text{женщ.}) \\ i & (\text{мужч.}) \\ a \parallel na & (\text{кл. нераз.}) \end{array} \right.$	
Множеств. ч.		Множеств. ч.	
I	h h(a)	h h(a) (→ aa)	
II	š°	š° (→ j°)	
III	i (y)	r (d)	

Синтаксические функции этих аффиксов распределены следующим образом:

1. Показатели ряда **d** используются:

а) в *непереходных глаголах* (и абсолютных, и релятивных) для обозначения субъекта; так, например:

а б с о л. гл.	р е л я т. гл.
sə-qour «я есмь»	s-a-š taloyt «я за ним (нераз.) гонюсь
bə-qour «ты (женщ.) еси»	b-a-š taloyt «ты (женщ.) за ним (нераз.) гонишься»
u-qour „ (мужч.) „	w-a-š taloyt «ты (мужч.) за ним (нераз.) гонишься»
də-qour «он (раз. сущ.) есть»	d-a-š taloyt «он (раз.) за ним (нераз.) гонится»
i-qour „ (нераз. сущ.) „	y-a-š taloyt «он (нераз.) за ним (нераз.) гонится»
ha-qour «мы есми»	h-a-š taloyt «мы за ним (нераз.) гонимся»
š°ə-qour «вы есте»	š°-a-š taloyt «вы „ „ „ гонитесь»
i-qour «они суть»	y-a-š taloyt «они „ „ „ гонятся»

б) в *переходных глаголах* – для обозначения *прямого объекта*.

sə-l-boyt	«она (женщ.)	меня	видит»
bə-l-boyt	„	тебя (женщ.)	видит
u-l-boyt	„	„ (мужч.)	„
də-l-boyt	„	его (раз.)	„
i-l-boyt	„	„ (нераз.)	„
ha-l-boyt	„	нас	„
š°ə-l-boyt	„	вас	„
i-l-boyt	„	их	„

II. Показатели **ряда 1** используются:

ა) *для обозначения субъекта переходных глаголов :*

i-qa-s-çoyt	«я делаю что-то»
i-qa-b-çoyt	«ты (женщ.) делаешь что-то»
i-qa-w-çoyt	„ (мужч.) „ „ „
i-qa-l-çoyt	«она (женщ.) делает что-то
i-qa-y-çoyt	«он (мужч.) „ „
i-qa-na-çoyt	«он, она, оно (нераз.) делает что-то»
i-qa-h-çoyt	«мы делаем что-то»
i-qa-š°-çoyt	«вы делаете „ „
i-qa-r-çoyt	«они делают „ „

П р и м е ч а н и е. Единственное исключение – вспомогательный глагол l-aup «она есть, l-akup «она была»...

Глагол этот, хотя и непереходен и, по всей видимости, одноличен (абсолют. фор.), но для обозначения лиц субъекта использует показатели ряда 1.

ბ) *для обозначения косвенного объекта* как при непереходных, так и при переходных глаголах.

при непереход. глаг.:

d-sə-š°taloyt	«он (челов.) гонится за мной»
d-bə-š°taloyt	„ „ „ „ тобой (женщ.)»
d-wə-š°taloyt	„ „ „ „ „ (мужч.)»
d-lə-š°taloyt	„ „ „ „ ней (женщ.)»
d-i-š°taloyt	„ „ „ „ ним (мужч.)»
d-a-š°taloyt	„ „ „ „ „ (нераз.)»
d-ha-š°taloyt	„ „ „ „ нами»
d-š°ə-š°taloyt	„ „ „ „ вами»
d-rə-š°taloyt	„ „ „ „ ними»

при переход. глаг.:

də-sə-l-toyt	«его (чел.) мне отдает она (женщ.)»
də-bə-l-toyt	„ „ тебе (женщ.) отдает она (женщ.)»
də-wəa-l-toyt	„ „ „ (мужч.) „ „ „
də-ləa-l-toyt	„ „ ей (женщ.) „ „ „
də-ia-l-toyt	„ „ ему (мужч.) „ „ „
d-aa-l-toyt	„ „ „ (нераз.) „ „ „
d-ha-l-toyt	„ „ нам „ „ „ „
də-š°ə-l-toyt	„ „ вам „ „ „ „
də-rə-l-toyt	„ „ им „ „ „ „ и т. д.

Помимо этого показатели *ряда I* используются:

а) в именах – для обозначения принадлежности.

sə-parə	«моя рука»
bə-parə	«твоя (женщ.) рука»
u-parə	„ (мужч.) рука»
lə-parə	«ее (женщ.) рука»
i-parə	«его (мужч.) рука»
a-parə	«его (нераз.) рука», затем: вообще «рука»
ha-parə	«наша рука»
š°ə-parə	«ваша рука»
rə-parə	«их рука».

б) базируясь на этот ряд, абхазский язык при помощи элемента la выражает инструментальность, как в именах, так и в глаголах; например:

sara sə-la	«мною»
bara bə-la	«тобою (женщ.)»
wara wə-la	„ (мужч.)»
lara lə-la	«ею (женщ.)»
yara a-la	«им (мужч.)»
(yara) a-la	«им (нераз.)»
hara ha-la	«нами»
š°ara š°ə-la	«вами»
dara rə-la	«ими»

Срав. также примеры употребления частиц с именами, каковы: s-par-a-la «моей рукой»...; с глаголами: d-a-la-soyʈ «идет он (чел.) посредством него» (букв. «им» – нераз.); d-rə-la-soyʈ – «идет он (чел.) посредством их («ими»).

Показатели *ряда I*, за исключением двух случаев, восходят к личным местоимениям; срав.:

единств. ч.			множеств. ч.		
I л.	sa-ra	«я»	I л.	ha-ra	«мы»
II л.	{	ba-ra „ты» (женщ.)	II л.	š°a-ra	«вы»
		wa-ra „ (мужч.)	III л.	da-ra	«они»
III л.	{	la-ra „она» (женщ.)			
		ya-ra «он» (мужч.)			
		ya-ra «он», «она», «оно» (нераз.)			

Различением двух рядов личных показателей в абхазском глаголе находим полную аналогию в наличии двух основных падежей в адыгейских языках.

Отсюда вовсе не следует, что в абхазском языке также имеются паде-

жи, как и в адыгейских языках; в абхазском языке имена не склоняются [5]: *аналогия с адыгейскими языками структурного порядка* – один и тот же морфологический принцип проявляется и в различении двух падежей адыгейских языков и в различении двух рядов личных показателей в абхазском языке.

В адыгейских языках имя, взятое в определенной форме, имеет два падежа; но те же имена, будучи использованы в неопределенной форме, не дают этих падежных различий так же, как и в абхазском языке.

Не предпреляя вопроса о квалификации означенных двух падежей адыгейского языка, считаем целесообразным именовать их по показателям, как **ṛ**-падеж и как **m**-падеж.

В именах с определенной формой при помощи падежа **ṛ** обозначаются субъект непереходного глагола и прямой объект переходного глагола; основательно считают этот падеж именительным падежом ([1], стр. 126...; [2]), например:

čal ^a - ṛ matx ^a	«мальчик пишет»
čal ^a - m tx ^a l'ə- ṛ ətx ^a əy	«мальчик написал письмо»
Ср. личные формы ряда <i>d</i> в абхаз. языке:	
ač ^h kun d -coy ^t	«мальчик идет»
ač ^h kun də -z-bey ^t	«мальчика увидел я».

В адыгейских языках **m**-падежом выражается субъект переходного глагола; это – характерный для кавказских языков эргативный падеж.

Падеж **m**, помимо этого, может обозначать и косвенный объект, а также замещать *родительный* (причем привлекаются притяжательные аффиксы) и творительный падежи (с использованием образовательного элемента творительного падежа).

Например:

- a) čal^a-**m** tx^al'ə-**ṛ** ətx^aəy «мальчик написал письмо»
- b) čal^a-**r** tx^al'ə**m** š^aha «мальчик касается, дотрагивается книги»
- c) kɔlx^ozə-**m** i-cux^ar cud^ayux «волы колхоза хороши»
- d) študentə-**m** q^alamə-**m** **ṛ**-itx^aəy «студент карандашом написал»

Срав. глагольные формы с личными показателями ряда *l* в абхазском языке:

- a) azyab aš^oqwa (i)-**lə**-wa^t «девочка письмо написала»
- b) azyab lan de-l-k^oswey^t «девочка трогает свою мать»
- c) aqɔlxoz **a**-c^okwa c^oabziakwou^r «волы колхоза хорошие волы»
- 4) aštudent^t qarandaškwa **ṛə**-la iwa^t «студент карандашами написал».

Итак, на показатели ряда *d* возлагается выражение того взаимоотношения, для которого был бы использован именительный падеж (при на-

личии склонения), на показателей же ряда *l* – взаимоотношения, могущего быть выраженным *эргативным*, а также *дательным*, *родительным* и *творительным* падежами.

Что два ряда личных показателей абхазского языка функционально соответствуют двум основным падежам адыгейских языков – **г**-падежу и **м**-падежу, – становится очевидным из анализа глагольных форм, со включенными местоименными частицами, выполняющих роль причастий.

Два префикса используются в абхаз. яз. для таких «причастий» **-i** и **z**.

Первый из них **-i** выступает в «причастиях» для обозначения субъекта непереходного глагола, с одной стороны, и прямого объекта переходного глагола, с другой стороны.

Префикс **z** указывает: на субъект *переходного* глагола, *косвенный* объект, а также отношение *принадлежности* и *инструментальности* (с аффиксом – **la**).

При этом достойно внимания, что эти аффиксы – **i**, **z** – не различаются ни по грамматическим классам, ни по родам, ни по числам, и что существеннее, – ни по лицам.

Таким образом, аффикс **i** используется при показателях ряда *d*, т.е. им обозначается «именительный падеж»; **z** используется при показателях ряда *l* соответствует падежам «эргативному», «дательному», «родительному» и частично «творительному».

Показатели ряда <i>d</i>	Относит. местоим.	Показатели ряда <i>l</i>	Относит. местоим.
s	i	s	z
b		b	
u		u	
d		l	
i		i	
h(a)		a	
š°		h(a)	
i		š°	
		i	

Иллюстрацией к этому служат следующие примеры¹:

i-so – «тот, который идет..» сравн. **d**-soyṭ... «он (чел.) идет»

i-l-bo – «тот, которого видит она (женщ.)...» сравн. də-l-boyṭ –

«она (женщ.) его (чел.) видит»

¹ Ограничиваемся лишь некоторыми примерами; желающих ближе ознакомиться с соответствующими глагольными образованиями отсылаем к работе автора [4].

iqa-**z**-so – «тот, который делает что-то...» сравн. iqa-l-soy –
«она (женщ.) делает что-то».

i-**z**-l-to «тот, которому она (женщ.) дает что-то»... сравн. i-l-toy –
«она (женщ.) дает ей (женщ.) что-то»

z-an... – «которого мать» сравн. **l**-an – «ее (женщины) мать»

də-**z**-la-so – «которым идет он (чел.)» сравн. d-**a**-la-soy «посредством
него (нераз.) идет он (чел.)» и т. д.

Любопытно, что и в адыгейских языках мы имеем такие же «причастия», т. е. в роли причастий выступают глагольные формы, включающие в себя относительные местоимения.

К тому же в адыгейских глаголах констатируется аффикс **z** в тех же случаях, в которых он встречается и в абхазском языке: **z** соответствует падежу **m**.

Падеж **r** в глагольной форме соответственного аффикса не имеет: налицо отрицательная форма.

Причастное образование с частицей **z** Н. Ф. Яковлев считает действительным залогом, причастное же образование без показателя (с «нулевым показателем») – страдательным залогом.

Подобная квалификация означенных образований неосновательна. Абхазскому глаголу, равно как и адыгейскому, чуждо противопоставление действительного и страдательного залогов. Переходные глаголы этих языков по характеру своей основы нейтральны [3].

Нейтральность глагольной основы в абхазском языке демонстративно проявляется на материале глагольных образований со включенными в них относительными местоим. частицами.

de-**z**-š'ua «тот, *который* убивает его» (чел.)

i-l-š'ua «тот, *которого* убивает она» (женщ.).

Эти глагольные образования не соответствуют ни «убивающему», ни «убиваемому»: глагольная основа в них не изменяется, варьируют местоименные частицы, придавая одной и той же нейтральной основе значение то действительного, то страдательного причастия. Эти образования не дают возможности говорить ни о действительном, ни о страдательном залогах; строго говоря, это и не причастия, а слова-предложения с функцией причастий.

მიმართებითი ნაცვალსახელი აფხაზური ზმნის ფორმებში

რ ე ზ ი უ მ ე

მიმართებითი ნაცვალსახელი, როგორც ასეთი, ცალკე არ გვხვდება აფხაზურში. იგი გარკვეული ნაწილაკების საშუალებით წარმოდგენილია თვით ზმნაში. ზმნის ასეთი ფორმები გამოდიან მიმღეობის როლში.

ხსენებული ფორმები შეეფარდებიან ზმნაში წარმოდგენილ პირის ნიშანთა სახეობებს. აფხაზურ ზმნაში ორი რიგის პირის ნიშნები გვხვდება. პირის ნიშანთა განსხვავებული სახეობები თავს იჩენს მხოლოდ მესამე პირში. ერთი რიგისათვის დამახასიათებელია სხვაობის გამოხატვა მხოლოდ კლასთა (ადამიანთა და არა-ადამიანთა) მიხედვით.

მეორე რიგი, გარდა კლასთა მიხედვით განსხვავებისა, გამოხატავს სქესთა მიხედვით განსხვავებასაც (ადამიანთა კლასში).

მესამე პ. მდედრ. სქესის აფიქსის მიხედვით, პირობითად, პირველს ვუწოდებთ **დ**-ს რიგის პირის ნიშანს, მეორეს – **ლ**-ს რიგის პირის ნიშანს.

სინტაქსური ფუნქციის მიხედვით **დ**-ს რიგის პირის ნიშნები გამოყენებულია: ა) გარდაუვალ ზმნათა სუბიექტისა და ბ) გარდამავალ ზმნათა პირდაპირი ობიექტის გამოსახატავად. ხოლო **ლ**-ს რიგის პირის ნიშნები: ა) გარდამავალ ზმნათა სუბიექტისა, ბ) ირიბი ობიექტისა, გ) სახელებში კუთვნილებითი ურთიერთობისა და დ) გარკვეული **-ლა** ნაწილაკის დართვით, ინსტრუმენტალობის გამოსახატავად.

ორი რიგის პირის ნიშანთა არსებობა აფხაზურ ზმნაში სრულ ანალოგიას პოულობს ორი ძირითადი ბრუნვის არსებობასთან ადიღურ ენებში.

განსაზღვრული ფორმის სახელები ადიღურ ენებში ორ, **რ**-სა და **მ**-ბრუნვას გვიჩვენებენ.

რომ პირის ნიშანთა ორი რიგი გამოიყოფა აფხაზურში და იგი ადიღურში არსებული ორი ბრუნვის ფუნქციონალური შესატყვისია, ჩანს ზმნაში წარმოდგენილი, მიმღეობის შინაარსის მქონე, საურთიერთო [სამიმართებო – რედ.] ნაცვალსახელის გამომხატველი ორი **ო**- და **-ზ**- აფიქსის მიხედვით.

ო- გამოყენებულია **დ**-ს რიგის პირის ნიშნების ნაცვლად გარდაუვალი ზმნის სუბიექტისა და გარდამავალი ზმნის ობიექტის „მიმღეობათა“ გამოსახატავად: **ო**-ცო, რომელიც მიდის (მივდივარ, მიდიხარ, მივდივართ...); **ო**-ლბო, რომელსაც ხედავს (ვხედავ); ასევე **-ზ**- გამოყენებულია **ლ**-ს რიგის პირის ნიშანთა ნაცვლად:

ო-ყა-**ზ**-წო – ვინც აკეთებს, ვაკეთებ...მას (არა-ადამ.).

ი-ზგ-ლთო – ვისაც აძლევს, მაძლევს... იგი (ქალ.) მას (არა-ადამ.).

ზ-ან – ვისიც დედა

დგ-ზ-ლა-ცო – რითაც მიდის და სხვ.

საგულისხმოა, რომ პირის ნიშანთა საწინააღმდეგოდ **ი** და **ზ** აფიქსები არ განარჩევენ არც პირს, არც კლასს, არც სქესსა და არც რიცხვს.

ასეთივე „მიმღებური“ ზმნის ფორმები ახასიათებს ადიღურ ენებსაც. იგივე **ზ** აფიქსი და იმავე ფუნქციით გვხვდება იქაც. აფხაზ. **ი**-ს შესაბამისად კი იქ უაფიქსო ფორმებია წარმოდგენილი.

უსაფუძვლოა ხსენებულ ფორმათა ვნებითი და მოქმედებითი გვარის „მიმღებებად“ კვალიფიკაცია. აფხაზურ-ადიღური ენებისათვის უცხოა მოქმედებით ფორმათა მიმღებებად მიჩნევა. ისინი სიტყვა-წინადადებებს წარმოადგენენ მიმღებობის ფუნქციით.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია.

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის ინსტიტუტი
თბილისი

Цитириованная литература ციტირებული ლიტერატურა

Н. Ф. Яковлев. Краткая грамматика кабардино-черкесского языка. 1932.

გ. როგავა. ქვემო-ადიღურის ბრუნვათა საკითხისათვის. ენიმკი-ს მოამბე, ტ. IV, 2.

არნ. ჩიქობავა. ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა კავკასიურ ენებში: ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები. ენიმკი-ს მოამბე, ტ. XII.

ქ. ლომთათიძე. ძირითად დროთა წარმოებისათვის აფხაზურში. ენიმკი-ს მოამბე, ტ. II, 2.

ქ. ლომთათიძე. ბრუნების საკითხი აფხაზურში. ენიმკი-ს მოამბე, ტ. XII.

საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე
(Сообщения Акад. наук Груз. ССР),
Т. 3, №4, 1942, с. 389-396.

ბულბულის ერთ-ერთი სახელწოდების ყარანა-ს გამო

საბა ორბელიანი ბულბულის შესახებ წერს: „**ბულბული** ვარდის ჩი-ტი (ფრინ.)“ რედაქტორები შენიშნავენ: [ნ. დადონი, ნიბლია] [1]. იადონთან დაკავშირებით ვრცელი განმარტებაა მოყვანილი, რომელიც ჩვენთვის აქ საინტერესო არ არის. ნიბლიაზე კი შემდეგს ვკითხულობთ იმავე ავტორთან: („**ნიბლია** პირველად ბულბული ეწოდება, კათათვეში ნიბლია და ან-წლის დროს **ყარანა**“) [1].

ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ბულბულის ეს სახელწოდება (გარკვეულ პერიოდში აფხაზური ენის მასალასთან შეპირისპირებით).

ჩუბინაშვილი **ყარანა**-ს არ იცნობს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ქართულში (თუ მის დიალექტებში) უნდა არსებულიყო ეს სიტყვა, რაკი იგი სახელგანთქმულ ლექსიკოგრაფთან გამოჩნდა. ერისთავს დაუზუსტებლად უწერია „**ყარანა** (მფრინველი)“ [2]. დიალექტოლოგიურ ლექსიკონთაგან გ. შარაშიძის გურულ ლექსიკონში გვხვდება „**ყარანა**“, როგორც ძველი სიმღერა [3]. ეს სახელწოდება დაკავშირებულია ხსენებულ ფრინველთან.

სპეციალურ ლიტერატურაში მკაცრად არის განსხვავებული ამ სხვადასხვა სახელწოდებით ფრინველები ([4], გვ. 11) და ყარანა-ს რუსულ შესატყვისად მოცემულია «пеночка». სათანადო შემთხვევებში ავტორს მიწერილი აქვს, თუ რომელი დიალექტის მასალაა გამოყენებული, ყარანადვე თარგმნიან пеночка-ს საერთოდ რუსულ-ქართული ლექსიკონები.

ბრემის ცნობილი ნაშრომის მიხედვით [5] пеночка ცალკე ოჯახს შეადგენს და соловей კი სხვა ოჯახში.

რამდენად ზუსტია ზოოლოგიური თვალსაზრისით ბულბულისა და ყარანას გაერთიანება, ეს სხვა საკითხია, მისი უარყოფითად გადაწყვეტა საბასეულ კავშირს მაინც ვერ დაარღვევს, არაა სავალდებულო ისეთივე ზღვარი დაედო და ისეთივე ზოოლოგიური თვალსაზრისი გამოეყენებინა ხალხს გარკვეული ფრინველისათვის ამა თუ იმ სახელის მიკუთვნებისას, რაც მის მეცნიერულ სისტემატიკაში არის მიუცდილებელი.

ასე, რომ ენობრივი ძიებისათვის საბასეული გაბმარტება ძალაში რჩება.

აფხაზურში ბულბულს ეწოდება **ანცარწეს**, სიტყვასიტყვით „ღვთის ჩიტი“, ანცა – „ღმერთი“, აწეს – „ჩიტი“. ღმერთი აქ უნდა იგულისხმებოდეს მრავლობითი რიცხვში [6], რის გამოც გაჩნდა **წეს** სიტყვის წინ რ- მრავლობითი რიცხვისთვის შესაფერი კუთვნილებითი ნაწილაკი, ე. ი. ანცარწეს ნიშნავს „ღმერთთა ჩიტი“ – „ღვთის ჩიტი“.

იმავე აფხაზურში გვხვდება ბულბულის სხვა, ჩვენთვის საინტერესო სახელწოდებაც: **აყარმაწეს. წეს** აქაც „ჩიტს“ აღნიშნავს. ხაზს გავუსვამდით ამ სიტყვაში პირველ ნაწილს **აყარმა-**. **აყარმა** ცალკეც არსებობს აფხაზურში და გარკვეული მცენარის სახელწოდებაა. ჩვეულებრივ ფშალაზე მიუთითებენ, როცა აყარმა-ს გიჩვენებენ. ნ. მარის ლექსიკონში იგი ასეა განმარტებული: «а-карма (и х) хмель (из Дзидз. Это не хмель, а вид ползучей ивы: из нея плетут корзины, б,г какое-то растение)» ([7], გვ. 91b). მასვე უკავშირდება ბულბულის სახელწოდება აფხაზურში. ნ. მარსავე აყარმაწეს-ზე შემდეგი უწერია: «а кармаios б,г соловей, букв. Хмельная птица...» ნ. მარსავე მოჰყავს ნ. ჯანაშიას გადმოცემა ბულბულისა და ფშალას ურთიერთ კავშირის შესახებ: «если соловей перестает петь, то через него проростает хмель, потому он поет непрерывно» ([7], გვ. 91b).

რა თვალსაზრისითაა ბულბულის სახელწოდება ამ მცენარესთან დაკავშირებული, ეს სხვა საკითხია. ფაქტია, რომ მეგრულად ბულბულს ფშალას ჩიტად თვლიან აფხაზები.

საყურადღებოა, რომ მეგრულად ბულბულს მაფშალია-ს უწოდებენ. მეგრული ამ შემთხვევაში აფხაზურის შინაარსობლივად შესატყვისი გამოდის. ისიც **ფშალას**-თან აკავშირებს ხსენებული ფრინველის სახელწოდებას, და არა თუ მარტო მეგრულში, ეს სახელი ბულბულისთვის საბასთანაც გვხვდება **მეფშალია**-ს სახით. ჩვენთვის ძალზე საყურადღებოა მისი განმარტება სწორედ საბასთან: „**მეფშალია** მცირე ბულბული, ანუ **ყარანა**“-ო, წერს იგი. საბამაც, მაშასადამე, ყარანა და მეფშალია გააიგივა თავის განმარტებაში.

ასე, რომ ქართული **ყარანა** თავისი მნიშვნელობით სავსებით ემთხვევა აფხაზურ **აყარმა-წეს**-ს, თითქოს თავიანთი ფუძითაც ისინი საერთო მასალას უნდა წარმოადგენდნენ. გარეგნული სხვაობა, რომელიც მათ შორის ჩანს, ადვილი ასახსნელია. აფხაზურ ფუძეს ქართულთან შედარებით აკლია **რ**-ს მომდევნოდ **ა** ხმოვანი. ეს სავსებით კანონზომიერი შედეგი ჩანს აფხაზური მახვილის ბუნების გათვალისწინების შემდეგ. აფხაზურში არსებული ინტენსიური მახვილი ჩვეულებრივ იწვევს წინამავალი თუ მომდევნო უმახვილო ხმოვნის რედუქციას. მაგ., ტაპ. **აბანი** > პირაქეთა აფხაზურში **აბნი** და სხვ.

ზემოხსენებულ შემთხვევაშიაც შეიძლება გვქონოდა აყარამა...

მეორე: აფხაზურში გვაქვს **მ** ხმოვანი, ქართულში – **ნ**. ასეთი მონაცვლეობა **ნ||მ**-სი ქართულშიაც ჩვეულებრივია და აფხაზურშიაც. კერძოდ, აფხაზურში **ნ**-ს **მ**-დ ცვლა, მაგალითად, გავრცელებულია როგორც საკუთარ მასალაში (ზენძაკ > ზემძაკ – „სულ“, ახ^ნთა || ახ^მთა „მძიმე“), ისე ნაესხებში (აგ^ამ < ქართ. გვანი „ნაგავი“; აჩამგუგრ < ქართ. ჩანგური და

სხვ.). ამ მხრივ თითქოს ამ სიტყვათა დაკავშირებისათვის დაბრკოლება არ უნდა გვექონდეს.

ერთი აკლია ქართულ სიტყვას: მასში თითქოს არ ჩანს აფხაზი. **-წეს** სიტყვის საბადლო ნაწილი. შეიძლება გვეფიქრა, რომ ბოლოკიდური ა **ყარანა**-ში გაგებულ იქნა ქართული თვისება-კუთვნილების **ა**-დ, რომელიც ახასიათებს კიდევ ამ რიგის სახელწოდებებს, მაგ., ნაფოტა, მწიფობელა ([4], 153) და სხვ.

ანდა ეგების პირდაპირ ფუძეც იქნა გამოყენებული, მით უმეტეს, ამ ფუძის სხვა მნიშვნელობა მას ხელს არ უშლიდა.

ბოლოს დგება ერთი საკითხიც: თუ ეს ერთი და იგივე სიტყვაა (აფხ. და ქართ.), რომელი მათგანი უნდა მივიჩნიოთ ამოსავლად? მნიშვნელობით თითქოს ფრინველის სახელწოდებისათვის აფხაზურია ამოსავალი, რამდენადაც ი გვაქვს აყარმ მცენარის სახელად დაცული, მაგრამ ამთავითვე ამ მოსაზრების მიმხრობა გაგვიჭირდებოდა, რადგან ჩვენი დიალექტების ლექსიკა ჯერჯერობით არაა შესაფერად შესწავლილი და მწელია იმის გათვალისწინებაც, თუ რა ცვლილებებს შეიტანს სათანადო მასალათა შესწავლა ამა თუ დასკვნაში.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
აკად. ნ. მარის სახელობის ენის ინსტიტუტი
(შემოვიდა რედაქციაში 6.1.1944)

О СЛОВЕ **ყარანა** **qARANA** – «СОЛОВЕЙ» В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Грузинское слово **ყარანა** **qarana** лексикограф С. Орбелиани разъясняет как одно из названий соловья.

В абхазском также имеется одно название соловья – **აყარმაწეს** **aqarmačəs**, которое разлагается из две основы (resp. слова): **ა-ყარმა** **aqama** «хмель» и **ა-წეს** **a-čəs** «птичка», т. е. «хмельная птичка» (ср. [7]).

Таким же образом в мегрельском название соловья – **მაფშალია** **maṭšalia** образовано от слова **ფშალი** **pšali** (ср. груз. **ფშალა** **pšala**) «хмель»; **მაფშალია** – «хмельная [птичка]». Слово **მე-ფშალ-ია** **meṭšalia** засвидетельствовано и у С. Орбелиани для грузинского языка и разъясняется так: „**მე-ფშალია** **მცირე ბუღბული, ანუ ყარანა**“, „**მეფშალია** **meṭšalia** **маленький**

соловей, т. е. ყარანა қарапа [1]. Исходя из этого, подтверждается, что абхаз. а-ყარმა-წეს ақармацәс и груз. ყარანა қарапа идентичны по значению. Предполагается, что в словах абх. а-ყარმა-წეს а-қарма-цәс и груз. ყარანა қарапа мы имеем одну и ту же основу.

Академия Наук Грузинской ССР
Институт языка имени акад. Н. Я. Марра
Тбилиси

ციტირებული ლიტერატურა Цитированная литература

სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი პროფ. იოსებ ყიფშიძისა და პროფ. აკაკი შანიძის რედაქციით, ტფილისი, 1928.

რ. ერისთავი, მოკლე ქართულ-რუსულ-ლათინური ლექსიკონი: მცენარეთა, ცხოველთა და ლითონთა სამეფოებიდან. 1884.

გ. შარაშიძე, გურული ლექსიკონი. ქართველურ ენათა ლექსიკა I. გურული, ზემოიმერული და ლეჩხუმური ლექსიკონები. სსრკ მეცნ. აკად. საქართველოს ფილიალის გამომ. ტფილისი, 1938.

ივ. ჩხიკვიშვილი, საქართველოს ხერხემლიანთა ნომენკლატურა, ტფილისი, 1926.

А. Брем. Жизнь животных. Птицы, Т. III, Санкт-Петербург, 1870.

ს. ჯანაშია, აფხაზური უზენაესი ღვთაების მრავლობითი ფორმისათვის, არილი, ტფილისი, 1925.

Н. Марр, Абхазско-русский словарь, Ленинград, 1926

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე,
ტ. V, №1, 1944, გვ. 121-124.

აფხაზური აფსაა // აფსაატ¹ („ფრინველი“) სიტყვის ეტიმოლოგიისათვის¹

აფხაზურში „ფრინველის“ აღსანიშნავად გვხვდება აფსაა || აფსაატ² (ბზიფ. აფსაა || აფსაატ³). აფსაატ სახეობა ყურადღებას იპყრობს თავისი წარმოებით. -ტ⁴ აფხაზურში კუთვნილების გამომხატველი აფიქსია და ჩვეულებრივ გამოყენებულია ნაზმნარ სახელებში, თუ შეიძლება ასე ვუწოდოთ, სამოქმედო, მოქმედებისათვის განკუთვნილი სახელის საწარმოებელ აფიქსად (მაგ., აშ-ტ⁵ – დასაკლავი, საკლავი. სიტყვა-სიტყვით: „კვლისა“ აშრა – კვლა – ზმნისაგან; აყაწა-ტ⁶ – გასაკეთებელი. სიტყვა-სიტყვით: „გაკეთებისა“ აყაწარა – კეთება – ზმნისაგან; აჭა-ტ⁷ – საჭმელი – „ჭამისა“ აჭარა – ჭამა – ზმნისაგან; ამბატ⁸ – საოცარი, უხილავი – „არ ნახვისა“ აზარა- (და) – ნახვა ზმნის უარყოფითი ფორმისაგან; მი-ტ⁹ – საოცარი – „არ დასაზადებელი“¹⁰, „არ დაზადებისა“ აირა – დაზადება – ზმნის უარყოფითი ფორმისაგან და სხვა). იგი გამოიყენება არა-ადამიანთა, ნივთთა კლასის აფიქსად აღნიშნულს შემთხვევებში (შდრ. სათანადო წარმოებები ქართულში: სასმელი, საჭმელი, საგზალი...)

ასე, რომ ფსაა- აქაც გარკვეული ზმნის ფუძედ უნდა გვევლინებოდეს, ხოლო -ტ¹¹ მისგან შესაძლოა აღნიშნული წესით აწარმოებდეს ფრინველის სახელწოდებას.

ფსაა- ფუძის მქონე ზმნა აფხაზურში გვხვდება, მაგრამ მას „დალბობის“ მნიშვნელობა აქვს და თითქოს სემანტიკურად „ფრინველ“ სიტყვას საფუძვლად ვერ დაედებოდა.

ბუნებრივად ამ წარმოებისათვის უნდა გვევარაუდებინა „ფრენა“ ზმნა, მაგრამ აფხაზურის პირაქეთა დიალექტებში ამ მნიშვნელობით გამოყენებულია ა-ფრგ-რა (ქართულიდან ნასესხები).

სამაგიეროდ ტაპანთურმა დიალექტმა აფრგრა ზმნა არ იცის. მის ნაცვლად არის ა-ფსჰა-რა¹². ტაპანთურში ხსენებული ზმნის დადასტურების შემდეგ ნათელი ხდება აფსაატ სიტყვის ეტიმოლოგია. იგი მართლაც უნდა ნიშნავდეს: „ფრენისა“, „საფრენი“ resp. ფრინველი.

შესაძლოა, ამასვე უკავშირდებოდეს საკითხი ზანურში არსებული ფსუა || ფსვა || მსვა || სუა სიტყვისა, რომელიც ფრთას აღნიშნავს.

¹ მოხსენდა პროფ. იოს. ყიფშიძის ხსოვნისადმი ენის ინსტიტუტის მიერ მიძღვნილ სამეცნიერო სესიას 29.V.1944 წ.

² ა-ფსჰა-რა-ში ფსჰვა- ფუძე ფონეტიკურად სავსებით თანხვედნილია პირაქეთა დიალექტების ფსაა-სთან; შ-ს დაკარგვის ნიადაგზე ვიღებთ ა(ა)-ს.

სათანადო ლიტერატურაში ამ სიტყვისათვის ძირეულ მასალად მიჩნეულია სუ- || სვ-, ა –ალ დეტერმინანტს განეკუთვნება ([1], გვ. 101-102). ეგევე სიტყვა სვე-ს სახით („ფრთა“), როგორც მ. ანდრონიკაშვილმა მიგვითითა, იხმარება თუშურსა და ხევსურულში. საყურადღებოა, რომ ქართველურ ენებში სიტყვის ძირეულ მასალაში შესატყვისობას ადგილი არა აქვს.

საფიქრებელია, ზანური **ფსუა** || **ფსვა** || **მსვა** || **სუა**, თუშურ-ხევსურული **სვე** („ფრთა“) კავშირში იყოს აფხაზურ ა-**ფსჴა**-რა („ფრენა“), **აფსაა** || **აფსაატ°** და ადიღ. **ბზგუ**- სიტყვასთან, რაც ჩიტს, ფრინველს ნიშნავს.

ადიღური **ბზგუ**, თავის მხრივ, შესატყვისი ჩანს აფხაზ. **ფსაა** || **ფსჴა**-სი. ფშვინვიერი სახეობები აფხაზურისა (სწორედ ამ რიგის ბგერებში) მჟღერით არის წარმოდგენილი ადიღურში სხვა შემთხვევაშიც. მაგ.,

აფხაზ. ა-ლა-**ფს**

ადიღ. ჰა-**ბზ** – „ძუ ძაღლი“ და სხვა. შემდგომ დაზუსტებას მოითხოვს ოღონდ აფხაზ. ჴა-სა და ადიღ. უ-ს საკითხი.

როგორც ვნახეთ, ტაპანთურ ფსჴარა („ფრენა“) ზმნისა, საერთოდ აფხაზ. აფსაა || აფსაატ° („ფრინველი“) და ადიღ. **ბზგუ** („ფრინველი“) სიტყვათა თავკიდური ნაწილის ზანურ *ფსუ-ალ („ფრთა“) სიტყვასთან შედარება გარეგნულადაც და შინაარსითაც მსგავსებას ამჟღავნებს¹.

ერთი შეხედვით საყურადღებოა, რომ ზანურმა და ქართულმა დიალექტებმაც შეინარჩუნა ძირითადი ცნების შემცველი სიტყვა („ფრთა“)², ხოლო აფხაზურ-ადიღურმა მასზე ნაწარმოები ცნებებისა – ფრენა, ფრინველი³, თუმცა შესაძლოა ქართულშიაც აფხაზურ-ადიღურ ენათა მსგავსად იმავე ფრინველის მნიშვნელობით თავს იჩენდეს ეს სიტყვა მტაცებელ ფრინველთა **სგ-ავ**-ისა **ფსოგ**-ის (< *ფსვ-ავ?) სახელწოდებებში, ხოლო მნიშვნელობით აღნიშნული ძირი ჰქონოდა აფხაზურ-ადიღურ ენებსაც. ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს ფრთის უბიხური სახელწოდება ბზაფჴ Mészáros-ით bzip’ε ([2] გვ. 234).

¹ რაც შეეხება თავკიდურ ფ- || მ- თანხმოვანს ზანურში, აფხაზურ-ადიღურ ნიადაგზე ფ- || მ-ს საკითხი მარტივად წყდება: იგი ამ ენებში გარკვეული აფიქსი ჩანს. მას ჩვეულებრივ ისეთი ვარიანტები ახასიათებს, რასაც მომდევნო თანხმოვნის ფონეტიკური ბუნება მოითხოვს.

² ფრთის გამოსახატავად აფხაზურში გვხვდება ამწ°ჴჴჴჴ, ადიღურში – დამჴ.

³ ამავე ძირიდან ზანურში „ფრთის“ მნიშვნელობის დადასტურების შემდეგ შესაძლოა აფსაატ° განგვემარტა, როგორც „ფრთისა“ ე. ი. ფრთოსანი და არა ფრინველი (შდრ. აფსტ°გ „ცხოველი“ = „სულიერი“?). სახელებში -ტ° კუთვნილებითი აფიქსის დართვა უჩვეულო მოვლენა არ არის, თუმცა ასეთ შემთხვევაში ჩვეულებრივ მსაზღვრელის მნიშვნელობას ვიღებთ და თითქოს სასაზღვრის არსებობაცაა მოსალოდნელი.

ეგვე ძირი ეგების ზოგ სხვა აფხაზურ სიტყვაშიაც დასტურდებოდეს როგორიცაა მაგ., აფსა „მახვილი“, „ხიშტი“ და სხვა), მაგრამ ეს შემდგომი ძიების საქმეა.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
აკად. ნ. მარის სახელობის ენის ინსტიტუტი, თბილისი
(შემოვიდა რედაქციაში 7.4.1945)

К ЭТИМОЛОГИИ АБХАЗСКОГО СЛОВА აფსაა || აფსააღ APSAA || APSAAT° («ПТИЦА»)

Резюме

1. Для обозначения понятия «птицы» в абхазском языке имеется слово აფსაა || აფსააღ *apsaa* || *apsaat°* (бзыбск. აფსაა || აფსააღ). Наличие аффикса -ღ -т° в последней форме указывает на то, что это слово является отглагольным именем. В подобных случаях -ღ -т° образует имена со значением: «предназначенные к какому-то действию» т. е. совпадающие с именами класса вещей. Напр. აფაღ *afat°* – предназначенное к еде т. е. пища (ср. груз. საქმელი *sačmeli* – пища).

2. Соответствующую глагольную основу для слово აფსააღ *apsaat°* в южных диалектах абхазского языка не находим. Было бы естественно если бы и здесь имели основу глагола – «летать». Но в южных диалектах в значении – «летать» имеется глагол ა-ფრგ-რა *a-prə-ra* заимствованный, повидимому, из грузинского языка (ср. груз. ფრ-ენ-ა *pr-en-a* «летать»).

3. В адыгейских языках соответственно слову აფსაა || აფსააღ *apsaa* || *apsaat°* имеется ბზუ *bzəu* («птица»).

4. Можно полагать, что эту же основу выявляет занское слово ფსუა || ფსვა || მსვა || სუა *psua* || *pswa* || *mswa* || *sua* за а также в тушинском и хевсурском говорах грузинского языка слово სვე *swe* («крыло») и названия хищных птиц в грузинском языке ფსო-ვ-ი *pso-w-i* («беркут»), სვ-ავ-ი *sw-awi* («беркут, гриф»).

5. Корень упомянутого слова, по всей вероятности, существовал в своем основном значении («крыло») и в абхазско-адыгейских языках: в этом

отношении заслуживает внимания убыхское слово ბზჳჳ (по Mészáros-y bzer'ε), «крылья» ([2], стр. 234).

Тот же самый корень, повидимому, выявляется в абхазском слове აფსა aps'a «штык, копье».

Академия Наук Грузинской ССР
Институт Языка имени акад. Н. Я. Марра
Тбилиси

ციტირებული ლიტერატურა Цитированная литература

არნ. ჩიქობავა. ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, ტფილისი, 1938.

I. Mészáros. Die Päkhy-Sprache. Studies in Ancient Oriental Civilization, №9, Chicago, Illinois, 1934.

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე,
ტ. 6, N4, 1945, გვ. 309-312.

კაუზატივის კატეგორია აფხაზურში*

კაუზატივის კატეგორია აფხაზურში გარკვეული აფიქსით გამოიხატება. ესაა რ- პრეფიქსი.

კაუზატივის აფიქსს აქვს ორგვარი გამოყენება: **ა.** გარდაუვალ ზმნებს იგი აქცევს გარდამავლად. ყოფილი გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი აქ პირდაპირ ობიექტად გვევლინება და ზმნას ახალი, სუბიექტის, პირი ემატება (მაგ., დგგღლტ – „დადგა ის [ვიღაც]“ და დგდრგღლტ – „დააყენა მან [მამაკ.] ის ვიღაც“¹; **ბ.** გარდამავალ ზმნებში კი მას შეაქვს შუალობის შინაარსი. ზმნას უჩნდება ახალი, სხვისი საშუალებით მოქმედების შემსრულებელი, პირი (მაგ., – ილგჯგღტ „მან [დედაკ.] დაწერა ის [რადაც]“ და ილგდრგჯგღტ – „მან [მამაკ.] მას [დედაკ.] დააწერინა ის [რადაც]“¹).

ზმნათა გარდამავლად ქცევა კაუზატივის აფიქსის გარეშეც ჩვეულებრივი მოვლენაა აფხაზურში. ჯერ ერთი, ერთი და იგივე ზმნა შეიძლება იყოს გარდაუვალიცა და გარდამავალიც. მაგ., გარდაუვ. სძახუემტ – „ვკერავ“, „კერვას ვეწევი“ და გარდამავ. იზძახუემტ – „ვკერავ მას [რასმე]“ და სხვა. მეორე, ამავე მიზნით ნასახელარ ზმნებში გამოყენებულია ტ°, კუთვნილებითი შინაარსიდან მომდინარე სუფიქსი. მაგ., აზზია-ტ°-რა – „გაკარგება, გაკეთილება სხვისი საშუალებით, სხვის მიერ“; იზზიას-ტ°-უემტ – „ვაკეთილებ, ვაკარგებ მას [რადაცას], კეთილი ისა და ვაქცევ“ (შდრ. აზზია – „კარგი“, აზზიას-რა – „გაკეთილება, გაკარგება, კეთილად ქცევა თავისით“). მესამე, გარდა მთლიანად განსხვავებული ფუძეების გამოყენებისა (მაგ., აფსრა – „მოკვდომა“ და აშრა – „მოკვლა“), ფართო გასაქანი აქვს თვით ზმნათა ფუძეების გარკვეულ ცვლას. თუ, მაგალითად, „შეწყვეტა მოქმედებისა, რაზედმე თავის დანებება, ჩამოხსნა თავისით“ იქნებოდა აყ'გწრა (დაყ'გწგღტ – „ის [ვიღაც] მას [რადაცას] ჩამოეხსნა), „შეწყვეტა მოქმედებისა, თავის დანებება რაზედმე, სხვისი საშუალებით“ იქნებოდა აყ'გზრა (დაყ'გზგღტ – „ის [ვიღაც] მას [რადაცას] ჩამოვაშორე“) და სხვა.

კაუზატიური წარმოება აფხაზურში სხვა მხრივაც ნაწილობრივ შეზღუდული ჩანს, ვინემ, მაგალითად, ადილეურ ენებში. აფხაზურში კაუზატიური წარმოება თუ ჩვეულებრივია ერთპირიან ზმნათაგან (როგორიცაა, მაგ., აგღლარა – „ადგომა“, ატ°არა – „დაჯდომა“ და სხვა, რომელთაგანაც ვიღებთ გარდამავალ ზმნებს: დგსგრტ°ოდტ – „მას [ვიღაცას] ვსვამ“... ან

* წაკითხული იყო მოხსენებად კავკასიურ ენათა განყოფილების სხდომაზე 1942 წ. 15. 2 დეკემბერს.

¹ შდრ. სათანადო ფორმები ქართულში.

ორპირიანი გარდაუვალი ზმნებისაგან (მაგ., ა ლ გ ა რ ა-საგან „შიგნიდან გამოყვანა“ = „გათავება“. კაუზ. ა ლ გ რ გ ა რ ა ითქმის ავადმყოფობიდან მორჩენაზე, ე. ი. ავადმყოფობის შიგნიდან გამოყვანა-გამოდევნაზე: დ-ა-ლგ-მ-რ-გედტ – „მან [მამაკ.] მისგან [რაღაცისაგან] ის [ვიღაც] გამოიყვანა“ = „მან [მამაკ.] ის [ვიღაც] მოარჩინა“...) და აგრეთვე ორპირიანი გარდამავალი ზმნებისაგან (მაგ., ი ლ მ ა ხ ლ ე დ ტ – „ის [დედაკ.] მას [რაღაცას] კერავს“, კაუზ. ი-ლ ს გ-რ-მ ა ხ ლ ე დ ტ – „მას [დედაკ.] მას [რაღაცას] ვაკერვინებ“...), ჩვეულებრივი უკვე აღარ იქნება კაუზატივის წარმოება სამპირიანი გარდამავალი ზმნებისაგან.

მარტივი ფუძის მქონე სამპირიანი ზმნებისაგან, როგორიცაა ა თ ა რ ა „მიცემა“ (ი ლ გ ს თ ო მ დ ტ – მას [რაღაცას] მას [დედაკ.] ვაძლევ“) ან ა ჰ ა რ ა – „თხრობა“, „თქმა“ ზმნისგან (ი ლ ა ს ჰ ო მ დ ტ – „მას [დედაკ.] მას [რაღაცას] ვეუბნები“) კაუზატიური წარმოება არ გვხვდება¹, მაშინ, როდესაც კაუზატიური წარმოება ამ შემთხვევაშიაც ჩვეულებრივი ჩანს ადილურ ენებში. შდრ. მაგ., ქვემო-ადილური უ-რ-მ-ს-ა-ლ-თ-გ – „შენ (შენს თავს) მისთვის მას ვაძლევინებ“ ([1], გვ. 108).

აფხაზურში რაიმე ელემენტით (წინდებულობით, ნაწილაკით) გართულებული ფუძის სამპირიან ზმნებში კიდეც არის შესაძლებლობა გვეყენოს კაუზატიური წარმოება. მაგ., ი ო უ ზ ლ ს გ რ მ ა ხ ლ ე დ ტ – „მას [დედაკ.] შენთვის [მამაკ.] მას [რაღაცას] ვაკერვინებ“; და ლ გ მ ს გ რ ც ო მ დ ტ – „მას [მამაკ.] მისგან [რაღაცისაგან] მას [ვიღაცას] გამოვადებინებ“ და სხვა, მაგრამ არც ისინი არიან ბუნებრივი. ზოგი მთქმელი სათანადო ფორმებს ადასტურებს, ზოგი კი ყოყმანობს.

სამპირიანი ზმნებიდან კაუზატიურ შინაარსს აფხაზური ენა აღწერილი წარმოებით გამოხატავს. იმავე მ ი ც ე მ ა (ათარა) სამპირიანი ზმნისაგან კაუზატიური შინაარსის მქონე იქნებოდა გამოთქმა: უ ლ გ რ თ ა რ ა ტ ო გ ყ ა ს წ ა ჰ „შენ [მამაკ.] მას [დედაკ.] მათ რომ მიგცენ ვიქმ“ და სხვა.

კაუზატივის უფრო ვრცელი გამოყენების მხრივ ყურადღებას იქცევს აფხაზურის პირიქითა დიალექტები, განსაკუთრებით ტაპანთური. აქ, ერთი მხრივ, კაუზატიური წარმოება ხშირია ისეთ ზმნებთან, რომლებთანაც პირაქეთა, დიალექტებში კაუზატივი არ იქნებოდა ჩვეულებრივი. მაგ.:

დ ჰ ა ი რ მ ა დ – ([2], გვ. 67, 10) – „მან [მამაკ.] ისინი მორევა“.

უ ნ ა ს ა (ი) რ ზ ზ დ გ რ ზ ფ ა ტ – ([2], გვ. 9, 32) – „მან (მამაკ.) მათ ბრძანება აყოფინა მათთვის“ და სხვა..

გარდა ამისა, იქვე ადგილი აქვს კაუზატივის ორმაგ წარმოებას, რაც აგრეთვე სრულიად უცხოა პირაქეთა დიალექტებისათვის.

¹ შდრ. იგივე ა ჰ ა რ ა ზმნა ორპირიანი „თქმა“ ზმნის მნიშვნელობით. ი ლ ჰ ო მ დ ტ – „ის [დედაკ.] მას [რაღაცას] აშობს“ და კაუზ. ა რ ჰ ა რ ა ინსტრუმენტზე დაკვრის, resp. ინსტრუმენტის თ ქ მ ე ე ე ნ ე ბ ის მნიშვნელობით: ა ჩ ა მ გ ო რ დ ე რ ჰ ე დ ტ – „ჩონგური დაუკრა“ = „ჩონგურს მან [მამაკ.] ის [ხმა] ათქმევინა“.

ორკეცი კაუზატიური ფორმა ტაპანთურში დამახასიათებელია ისეთი ზმნებისათვის, რომელთაც ჩვეულებრივ გარდამავლობა კაუზატიური წარმოების გზით მიუღიათ (ან იშვიათად იმთავითვე იყვნენ გარდამავლები) და ამ კაუზატიური ფუძიდან კვლავ აწარმოებენ კაუზატივს შუალობითობის შინაარსისათვის და აფიქსსაც აორკეცებენ.

მაგ.:

იჩაჰ^ედდგრშაჲ – ([2], გვ. 26,⁴⁰) – „მან [მამაკ.] იმათ ისინი გარშემო-ავლებინა“ (აჰ შარა – „გარშემოვლა თავისით“, კაუზ. აჰ^ეგრშარა – „გარშემოვლა სხვის მიერ“, ორმაგი კაუზ. აჰ^ეგრგრშარა – „გარშემოვლებინება“).

დდდგრცაჲ – ([2], გვ. 17,³⁸) – „მან [მამაკ.] მათ იგი [ვილაც] გააგზავნინა, გააშვებინა“ (შდრ. აცარა – „წასვლა“, კაუზ. არცარა – გაშვება“, ორმაგი კაუზ. არგრცარა – „გაშვებინება“ და სხვა.

ასევე შესაძლებელი ფორმაა დგლსგრჩაჲ – „ვაიძულე ის [დედაკ.] მისთვის [ვილაცისთვის] ეჭმია“ (შდრ. აჩარა – „ჭამა“; დჩიტ – „ჭამს“; არჩარა: დგლსგრჩიტ – „ვაჭმევ მას [ვილაცას]“ და არგრჩარა: დგლსგრჩიტ).

ამ ნიადაგზე ორპირიან გარდამავალ ზმნათაგან გვიწარმოებდნენ ოთხპირიან ფორმებსაც. მაგ., ილგლსგრგრჩაჲ – „მე ვაიძულე ის [დედაკ.], რომ მას ეიძულებინა ის [დედაკ.], რათა მას ის [რალაც] გაეკეთებინებინა“.

ეს კაუზატიური წარმოებები პირიქითა აფხაზურში ადიღურ ენათა გავლენით წარმოქმნილი ჩანან.

კაუზატივის საწარმოებლად, როგორც აღვნიშნეთ, აფხაზურში გამოყენებულია რ- აფიქსი. მარტივი ფუძის მქონე ზმნებში იგი მუდამ პრეფიქსად გვევლინება, ოღონდ რთული ფუძის მქონე ზმნებში ასეთი ზოგადი წესის გამოყვანა მისი ადგილმდებარეობის განსასაზღვრავად ჭირს. იგი ამ შემთხვევაში ხან ჩართულია ხოლმე ძირის წინ რთულ ფუძეში, ხან კიდეც, მარტივი ფუძის მქონე ზმნათა მსგავსად, მთელი ამ რთული ფუძის წინაა წარმოდგენილი.

მაგ.:

მარტივფუძიან ზმნათა კაუზატივი

ა-რ-ჟრა – სმევა, დალევინება

ა-რ-ტარა – დასმა

ა-რ-წარა – სწავლება

ა-რ-კრა – დაჭერინება და სხვა.

რთულ ფუძიან ზმნათა კაუზატივი

ა. ანგ-რ-წარა – მოსპობა

აგ^ა-რ-ფხარა – მოწონებინება

აღგ-რ-გარა – შიგნიდან გამოძევება, გამოყვანა...

ბ. ა-რ-ყაწარა – გაკეთებინება

ა-რ-ლაწარა – დათესვინება

ა-რ-შ¹არგცარა – ნადირობა (ნადირობად წასვლა სხვისი

იძულებით) და სხვა.

კაუზატიური წარმოების ზმნა უთუოდ გარდამავალია. რთული ფუძის მქონე გარდამავალ ზმნებში კი სუბიექტის ნიშანი შიგ ფუძეში, განკვეთის ადგილას ექცევა ([3], გვ. 11-12). კაუზატივიზაც ასეა. მაგ., ინ-სგ-რ-წოდტ – ვსპობ მას [რაღაცას]“ და სხვა. ხოლო იმ რთულ ზმნათა კაუზატივებში, რომელთაც კაუზატივის მაწარმოებელი ფუძის გარეთ მოუქცევიათ, სუბიექტის ნიშანიც გარეთ გამოდის. მაგ., იუ-სგ-რ-ყაწოდტ – „მე შენ [მამაკ.] მას [რაღაცას] გაკეთებინებ“.

ვფიქრობთ, რომ კაუზატივის აფიქსის მთელი რთული ფუძის წინ დასმა ზმნათა გარკვეულ რიგში შედარებით ახალი მოვლენაა. ასეთ ზმნებში თითო-ოროლა შემთხვევაში კაუზატივის ნიშანი ახლაც ერთ მტკიცედ განსაზღვრულ ადგილას ზოგჯერ არ არის, ზოგი მთქმელი ერთსა და იმავე ზმნაში კაუზატივის აფიქსის დასმას ფუძის გარეთ რჩეობს, ზოგიც – ფუძის შიგნით ([3], გვ. 19).

აღნიშნულ შემთხვევებში ადგილი უნდა ჰქონდეს ხსენებულ ზმნათა ფუძის სირთულის შეგნების დაჩრდილვას თვით აფხაზურის ენობრივ ცნობიერებაში¹.

ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს ის გარემოებაც, რომ ზემომოყვანილი აყაწარა – „კეთება“ ზმნის კაუზატივი – არყაწარა – დამახასიათებელია აფხაზურის პირაქეთა დიალექტებისათვის თორემ, მაგალითად, აშხარულ დიალექტში დღესაც მხოლოდ ამ ზმნის კაუზატივის მოსალოდნელი აყა-რ-წარა ფორმა არსებობს (იუყა-სგ-რ-წოდტ – „მე შენ [მამაკ.] მას [რაღაცას] გაკეთებინებ“).

კაუზატივის აფიქსსა და თვით ამ კატეგორიის წარმოებას აფხაზურში გარკვეული მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს პირის ნიშანთა თვალსაზრისითაც.

კაუზატივის წარმოებისას ცვლილებები ხდება მესამე მრავლობითი პირის სუბიექტისა და ირიბი ობიექტის ნიშანში.

მესამე პირის მრავლ. რიცხვის ნიშანია აფხაზურში რ-. მაგ., ი-რ-ბედტ – „მათ ის [რაღაც] დაინახეს“. იგივე რ გამოყენებულია ირიბი ობიექტის ნიშნად იმავე პირსა და რიცხვში. მაგ., ი-რგ-სთედტ – „მათ მივეცი ის

¹ ანალოგიურ მოვლენას წავაწყდებით ადილეურ ენებშიაც. იქ კაუზატივის მაწარმოებელი აფიქსი (ღწ-) სისტემატიურად ექცევა რთული ფუძის შიგნით, მაგრამ ცალკეული გამონაკლისები მაინც შეიძლება შეგვხვდეს. ეს სწორედ ისეთი შემთხვევებია, როცა ფუძის შემადგენელ ელემენტებად დაშლა მხოლოდ მეცნიერული ანალიზით ხერხდება. მაგ., ტესგნ – „ჯდომა“, მაგრამ კაუზ. ღწ-ტესგნ – „დასმა“. ფუძე შედგენილი ჩანს ტ- და ს- ელემენტთაგან.

[რადაც]“ და სხვა. მაგრამ როგორც კი კაუზატივის **რ** გამოვლინდება ზმნაში, ეს მესამე მრავლობითი პირის ნიშანი (აგრეთვე **რ**) მაშინვე იქცევა **დ**-დ. მაგალითად, კაუზატიურ **ა-რ-ტ** არა – „დასმა“ – ზმნიდან გვექნება სგდგ-რ-ტ ემტ – „მე **მათ** დამსვეს“, ნაცვლად მოსალოდნელი *სგ-რგ-რ-ტ ემტ-ისა.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ასევე მოსდის იმავე პირის ირიბი ობიექტის ნიშანსაც. მაგალითად, „ისინი **მათ** უჩვენებენ მას [რადაცას]“ იქნება – ი-**დ**-დგრ-ბომტ, მოსალოდნელი *ირრგრბომტ-ის ნაცვლად.

სათანადო ლიტერატურაში (უსლარი და სხვა) მხოლოდ იდდგრ-ბომტ და მსგავსი წარმოებებია ცნობილი. პარალელურად შეიძლება შეგვხვდეს **ირდგრბომტ** და მსგავსი ფორმებიც, ე. ი. მესამე პირის ირიბი ობიექტის მრავლობითი რიცხვის ნიშანი **რ** კაუზატიურ ფორმაში შეიძლება უცვლელად იქნეს წარმოდგენილი: **დ**-ს პარალელურად გვქონდეს **რ**-ც.

კაუზატივის **რ**-სთან მესამე მრავლობითი პირის **რ** ნიშნის **დ**-დ ქცევა სპეციალურ ლიტერატურაში ([4], გვ. 62) მიჩნეულია დისიმილაციურ მოვლენად.

უდაოა, მართლაც, რომ აქ საქმე გვაქვს დისიმილაციასთან, რომელიც გამოწვეულია კაუზატივის ნიშანთან პირის **რ** აფიქსის შეხვედრით. თუნდაც ის ფაქტი, რომ ირიბი ობიექტის იგივე **რ** ნიშანი შეიძლება **რ**-დვე დარჩეს, ამის კარგი ილუსტრაციაა: იგი უფრო შორს დგას კაუზატივის **რ**-საგან, ვიდრე სუბიექტის ნიშანი. უშუალო მეზობლობაში კაუზატივის აფიქსთან ამ პირის ნიშანიც მუდამ **დ**-თი იქნებოდა წარმოდგენილი. შდრ. მაგალითად, ი-**დგ**-რ-ყაწოუპ „ის [რადაც] **მათგან** გაკეთებინებულა“ (სუბიექტის ნიშანი არ ჩანს!)¹

მაგრამ მაინც ისმის კითხვა, ამ ფაქტში უბრალო ფონეტიკური მოვლენა მჟღავნდება, თუ მას რაიმე მორფოლოგიური საფუძველი მოეპოება?

ვფიქრობთ, ეს განსხვავება პირის ნიშნისა იმითაა გამოწვეული, რომ კაუზატივის აფიქსიცა და მესამე პირის მრავლობითი რიცხვის **რ** ნიშანიც წარმოშობით ერთი და იგივე ოდენობაა, ოღონდ შემდგომ ფუნქციურად. განსხვავებული, ე. ი. კაუზატივის აფიქსიც იგივე მრავლობითობის აფიქსი უნდა ყოფილიყო. ორი ერთნაირი წარმოშობის აფიქსის ერთად თავმოყრამ გახადა საჭიროდ ერთ-ერთი მათგანის (კერძოდ, პირის ნიშნის) „დისიმილაცია“ და, შესაძლოა, ამ დისიმილაციის ფაქტით შემოგვინახა პირის ნიშნის მოსალოდნელი სახეობა.

¹ აქ იმის მოგონებაც საყურადღებო იქნებოდა, რომ სუბიექტის III მრავლობითი პირის ნიშანიც კი პოტენციალურ ფორმებში როცა წინ გადმოისმის და დაშორდება კაუზატივის **რ** აფიქსს, დ-ს სახით კი აღარ იქნება უკვე წარმოდგენილი, არამედ **რ**-დვე დარჩება და მივიღებთ, მაგალითად, ასეთ ფორმას – ირზამგ-რ-ჰმტ „**მათ** ის (რადაც) ვერ გადმოაბრუნეს“. შდრ. იგივე კაუზატიური ფორმა აა-**დგ**-**რ**-ჰმტ – „**მათ** ის [რადაც] გადმოაბრუნეს“.

ჯერ კიდევ ნ. მარს აქვს გამოთქმული მოსაზრება აფხაზური კაუზატივის ნიშნის მრავლობითთან კავშირის შესახებ ([51], გვ. 246-247), მაგრამ ამის საბუთად ძირითადად ისლა რჩება, რომ იგივე **რ**, რაც აფხაზურსა და ბასკურს კაუზატივის საწარმოებელ აფიქსად მოეპოვება, გამოყენებულია სვანურში მრავლობითის შინაარსით, ამის ფაქტები თვით აფხაზურის ნიადაგზე უფრო თვალსაჩინო იქნებოდა: **-რა** გვხვდება კრებითი მრავლობითის მაწარმოებლად, III პირის მრავლობითი რიცხვის ნიშნად და სხვა, მაგრამ ეს გარეგნული მსგავსება მაინც ვერ გადაწყვეტდა საკითხს, ამ მხრივ პირის ნიშანში ზემოხსენებულ ცვლილებას შეიძლება გაცილებით მეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდეს.

რომ საერთოდ და კერძოდ აფხაზურისთვის ადვილი წარმოსადგენია დისიმილაციის საფუძვლად მორფოლოგიური ფაქტი ყოფილიყო, ე. ი. ორი ერთნაირი, მაგრამ განსხვავებული ფუნქციის მქონე აფიქსი გარეგნულადაც განსხვავებულიყო (სწორედ იმის გამო, რომ მათ ერთნაირი წარმოშობა ჰქონდათ), ეს ნათელი ხდება მონათესავე ადიღურ ენათა მასალით.

ქვემო-ადიღურში მესამე პირის სუბიექტის ნიშნად გვევლინება **მჷ**. **მჷ**-პრეფიქსივე გამოყენებულია ირიბი ობიექტის მესამე პირში. მაგ., **მჷ**-სათგ – „**მას** მე ვაძლევ [მას]“ – ერთი მხრივ (**მჷ**-თი გამოხატულია ირიბი ობიექტი მესამე პირისა), და სგ-უ-**მჷ**-თგ – „მე შენზე **ის** მიმცემს“ – მეორე მხრივ (**მჷ**-თი გამოხატულია სუბიექტი მესამე პირისა), მაგრამ როგორც კი ერთი და იგივე პირის ნიშანი, ოღონდ ფუნქციის მიხედვით განსხვავებული (ირიბი ობიექტი და სუბიექტი) ერთმანეთის გვერდით აღმოჩნდება, ირიბი ობიექტის **მჷ**-პრეფიქსის ნაცვლად პირის ნიშნად **რ**-გამოგვევლინება და გვექნება: რ-**მჷ**-თგ – „მას ის აძლევს [მას]“ ([1], გვ. 101).

ანალოგიური მდგომარეობა უნდა იჩენდეს თავს აფხაზურში კაუზატივის წარმოებისას. რომ აქ უბრალო ფონეტიკურ სხვაობას, ორი **რ**-ს ერთად მოხვედრით გამოწვეულს, არ უნდა ჰქონდეს ადგილი, იმითაც ხდება ნათელი, რომ სხვა შემთხვევაში აფხაზური ენა არსად მიმართავს ამ წესს, თუნდაც იმავე კაუზატივის წარმოებისას. მაგალითად, არჰარა არის „შიში“ (სგრჰჰჰჰჰჰ – „მეშინია“); მისი კაუზატიური ფორმა იქნებოდა არგრჰარა – „შეშინება“ (დგსგრჰჰჰჰჰჰ – „მას [ვიდაცას] ვაშინებ“), მაგრამ დისიმილაცია არ გამოიწვია აქ ამ **რ**-თა ერთად მოხვედრამ.

კითხვა დგება: რას წარმოადგენს ეს **დ**-კაუზატიურ ფორმებში მესამე პირის მრავლობითი რიცხვის ნიშნად გამოყენებული?

თუ აქ უბრალო ფონეტიკურ ფაქტს დავინახავდით, უნდა გვეთქვა, რომ **დ რ**-ს უბრალო ბგერინაცვალიაო, რაც ძნელი დასაჯერებელია. ზოგი გარემოება აფხაზურის პირის ნიშნებთან დაკავშირებით სხვა მხრივ წარმართავს ჩვენს ყურადღებას.

პ. უსლარი ამ **დ**-ს შესახებ ამბობს, რომ მას არაფერი აქვს საერთო მხოლოდობით რიცხვში არსებულ ადამიანთა კლასის **დ**- ნიშანთანო ([41], გვ. 62). დიუმეზილი კი მას ზემოხსენებული **დ**- ნიშნის აფექტაციად თვლის ([6], გვ. 198).

საფიქრებელია ამ **დ**-ში ამოტივტივდა მესამე პირის მრავლობითი რიცხვის **დარა** („ი ს ი ნ ი“) ნაცვალსახელის ნიშანი.

პირველსა და მეორე პირებში აფხაზურში იგივე აფიქსები გვაქვს, რაც პირთა ნაცვალსახელებში.

მაგ.: სარ – „მე“	ს ცოდტ – „მივდივარ“
უარ – „შენ“ (მამაკ.)	უ ცოდტ – „მიდიხარ“ (მამაკ.)
ბარ – „შენ“ (დედაკ.)	ბ ცოდტ – „მიდიხარ“ (დედაკ.)
ჰარ – „ჩვენ“	ჰ ცოდტ – „მივდივართ“
შარ – „თქვენ“	შ ცოდტ – „მიდიხართ“

მაგრამ მესამე პირში პირის აფიქსთა ნაცვალსახელებთან ასეთ და-მთხვევას ადგილი არა აქვს: **დ** გამოყენებულია ადამიანთა კლასის მხოლოდობით რიცხვში პირის აფიქსად (გარკვეულ შემთხვევებში), მაგრამ მას არა აქვს სათანადო ***დარა** ნაცვალსახელი მხოლოდობითის მნიშვნელობით: სამაგიეროდ **დარა** ნაცვალსახელს აქვს მრავლობითის მნიშვნელობა („ისინი“), მაგრამ ზმნაში პირის ნიშნად ეს **დ** არ ჩანს. იგი გამოხატულია ხან **ი**-თი, ხან **რ** – თი; ასევე, თუ **ი** გამოყენებულია მრავლობითის გამოსახატავადც მესამე პირში, სათანადო **მარ** ნაცვალსახელი იმავე პირის მხოლოდობით რიცხვს განეკუთვნება და სხვა.

საფიქრებელია, კაუზატივის ფორმაში მესამე მრავლობითი პირის ნიშნად გამოვლენილი **დ**- აფიქსი უკავშირდებოდეს სათანადო **დარ** ნაცვალსახელს, რაც თავისთავად იმას არ გამორიცხავს, რომ მასთან კავშირი ჰქონდეს ადამიანთა კლასის **დ** ნიშანსაც (მხოლოდობითში). კავკასიური ენების მასალაში ასეთი შემთხვევები არც თუ იშვიათად გვხვდება.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
აკად. ნ. მარის სახელობის ენის ინსტიტუტი,
თბილისი, (შემოვიდა რედაქციაში 1.3.1945)

КАТЕГОРИЯ КАУЗАТИВА В АБХАЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

1. Категория каузатива в абхазском языке выражается специальным аффиксом **რ- r-**.

2. Такие образования имеют две функции: а) непереходные глаголы посредством каузативного аффикса **რ- r-** становятся переходными. Напр., დტ⁰ოტ dt⁰ojt – «он (человек) садится», დესერტ⁰ოტ dəsərɫ⁰ojt – «я его (чел.) сажаю»; б) категорию каузатива в строгом смысле имеем тогда, когда эта форма образуется от переходных глаголов. Напр., ილგვოტ iləw⁰əjt – «она написала то» и ილგვოტ iləjrəw⁰əjt – «он заставил ее написать то».

3. Образование форм каузатива в абхазском языке сравнительно ограничено. Эта форма встречается, главным образом, в одноличных и двухличных глаголах, в трехличных же глаголах – лишь в том и, если основа сложная.

В трехличных переходных глаголах (с несложной основой) значение каузатива передается описательной формой.

4. Более широкое применение каузативных образований засвидетельствовано в северных диалектах абхазского языка. В них же встречается сугубое образование каузативных форм, что нужно объяснить влиянием адыгейских языков.

5. В глаголах с несложной основой аффикс каузатива ставится перед основой. Напр., ა-რ-ჟ⁰ა a-r-ž⁰ga «заставить (дать) пить»; в глаголах со сложными основами он ставится то перед основой (как, напр., ა-რ-ყაწარა a-r-qaɟaɾa – «заставить делать»), то внутри основы (как, напр. ანგ-რ-წ⁰არა anə-r-ɟ⁰aɾa – «уничтожать»).

Употребление каузативного аффикса перед основой в глаголах со сложной основой – явление вторичного порядка: оно вызвано тем, что в языковом сознании постепенно затухает понятие сложности данной основы.

6. В случае появления каузативного аффикса **რ- r-** в глаголах показателем множеств. числа третьего лица вместо **რ- r-** выступает **დ- d-** (სგდერტ⁰ეოტ ← *სგრერტ⁰ეოტ *sədərɫ⁰ejt ← *sərrərɫ⁰ejt – «они посадили меня, они заставили меня есть»).

В специальной литературе в этом явлении усматривают результат диссимиляции, здесь, повидимому, налицо факт морфологического поряд-

ка: «диссимиляция» вызвана тем обстоятельством, что в обоих случаях (и в показателе каузатива **რ- r-**, и в показателе третьего лица множественного числа **რ- r-**) мы имеем Один и тот же аффикс по происхождению: – аффикс множественности. Необходимость разграничения разных функций способствовала тому, что один из них, именно показатель лица, был заменен другим.

7. В аффиксе **დ- d-**, возможно, мы имеем местоименную частицу, находящуюся в генетической связи с местоимением **დარა́ dará** «они».

Академия Наук Грузинской ССР
Институт Языка имени акад. Н. Я. Марра,
Тбилиси

ციტირებული ლიტერატურა Цитированная литература

გ. როგავა. პოლიპერსონალიზმი ქვემო-ადილეური ენის ზმნებში. ენიმკის მოამბე, ტ. XII.

ქ. ლომთათიძე. აფხაზური ენის ტაპანთური დიალექტი, ნაწ. II, ტაპანთური ტექსტები. თბილისი, 1944.

ქ. ლომთათიძე. გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურ ზმნებში. ენიმკის მოამბე, ტ. XII.

П. У с л а р. Абхазский язык. Этнография Кавказа, I, 1887.

N. M a r r. De l'origine japhétique de la langue basque. კრებ. Язык и литература, 1926.

G. Dumézil. Études comparatives sur les langues caucasiennes du Nord-Ouest (Morphologie). Paris, 1932.

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე,
ტ. 6, №1, 1945, გვ. 89-96.

დამოკიდებული წინადადების ერთი თავისებურება ზოგ ქართულ დიალექტში¹

მიუხედავად ქართული დიალექტოლოგიის მნიშვნელოვანი წინსვლისა, მთელი რიგი მოვლენები მაინც არ არის ჯერჯერობით საკმარისად გამოვლენილი ცალკეულ დიალექტებში. ამ მხრივ განსაკუთრებით ჩამორჩება მახვილისა და ხმოვნის სიგრძის საკითხები.

მახვილი ქართულსა და მის დიალექტებში სხვადასხვა წარმოშობისა და ბუნებისა უნდა გვხვდებოდეს. გარდა ცალკეული სიტყვისა, მახვილის მატარებელი გარკვეული ფრაზაც უნდა იყოს.

ბუნებრივად ეჯაჭვება საკითხები მახვილისა და ხმოვნის სიგრძისა ერთმანეთს, თუმცა ეს ორი მოვლენა მაინც მოითხოვს ურთიერთისაგან გამიჯვნას.

ჩვენ აქ გვანტერესებს სინტაქსურ მოვლენასთან დაკავშირებული ხმოვნის „სიგრძის“ დადგენა გურულსა და აჭარულში, ორივე ეს დიალექტი მახვილისა და ხმოვნის სიგრძის მიხედვით უთუოდ ყურადღების ღირსია. გახეხავდით მაინც აჭარულს, რომელშიც მეტად ძლიერად და მრავალფეროვნად არის წარმოდგენილი მახვილი; უკანასკნელის არსებობა გარკვეულ ცვლილებებს იწვევს სიტყვის ხმოვნურ შედგენილობაში (მაგ. წეჴდა – წევიდა), დიფთონგთა წარმოშობაში (მაგ. გეჴლევიტ, წეჴდა < წეჴდა < წევიდა). ასევე ჩვეულებრივია აჭარულში სიგრძე ხმოვნისა, მიღებული გარკვეულ ცვლილებათა შედეგად.

აქ ყურადღებას მივაქცევთ ამ რთული სინამდვილის მხოლოდ ერთ მხარეს (ამ შემთხვევაში, ჩვენდა სამწუხაროდ, მხოლოდ ჩვენი შეუიარაღებელი ყურის აკუსტიკურ შთაბეჭდილებას ვეყრდნობით).

გურულ დიალექტში და აჭარულშიც გარკვეულ შემთხვევებში შეინიშნება სიტყვის ბოლო ხმოვნის აშკარა გაგრძელება². ამას სისტემატურად ადგილი აქვს დამოკიდებული წინადადების უკანასკნელი სიტყვის უკანასკნელ მარცვალში (მთავარი წინადადება მეორე ადგილზეა), ან შედარებით უფრო იშვიათად ჩამოთვლის შემთხვევაში ანდა მაშინ, როცა მოსალოდნელია მომდევნო განმარტება; ამ მხრივ იგი დამახასიათებელია „თქვა“ ზმნისათვის, როცა ამ უკანასკნელს მოჰყვება ის, რაც თქვეს; გვხვდება აგრეთვე თხოვნითი წინადადების ბოლოს და სხვ.

¹ წაკითხულია მოხსენებად ქართველურ ენათა განყოფილების სხდომაზე 1941 წ. 30 დეკემბერს.

² მასალად გამოყენებული გვაქვს გურიასა და აჭარაში ჩვენ მიერ შეკრებილი ტექსტები და ცალკე გამონათქვამები.

ხმოვნის გაგრძელება დამოკიდებულ წინადადებაში

გურული დიალექტის მასალა

- ... „გარეთ უმ გამევიდნ, დუუმახა და დუუმახა, რაც ძალა და ღონე ქონდა, არ წახვიდეო, მარტ იმან, ანაგებათ რუმაა, ყური არ გააპარტყუნა“;
- ... „აქიდან ახლნ წავაკებაა, უმფრო იქით რომ გადინრ, კიდომ ისეა“;
- ... „ძალდი რომ დეინახავს ახლა ყურდგელს, ამან (ძალდმა) აღარ უნ-და მივიდეს მაშვინ ზეთ“;
- ... „ყვავილი რომ დიემართებოდა კნცს, სიახლოვეს რავა გეიარდენ აქიდან და ქეციმერე (ადგილის სახელია.–ქ. ლ.) ამდენზე“;
- ... „თქვენ რომ ხელც არ მიშლიდე, ყოლიფერს მუახერხეფ“;
- ... „იქიდან რომ დაბრუნდებზ, მაშინ უნდა იკითხო მისი ამბავი“;
- ... „რაფერც უთხრზ, ისე რომ ყოფილიყო, რა უჭირდ“;
- ... „უმ გადიარს აქიდან, მერე მიეცემა დიდი გული“...

აჭარული დიალექტის მასალა

- ... „იქით ომ გეხვანლ, აღმა ომ შეხედავ და ყანა ომ ან, ისიც ჩვენია“ (სოფ. ჭალათი);
- ... „რომ შეიწოზა შრთ (ჩიბუხში), იმას დარჩება ნაცარი“ (ხულოს რ., სოფ. ხიხადირი);
- ... „ლერწამს დავთესდითო და მისი დრო რომ მტუდოდარ, გა-ვწმენდდითო და მოვქსოვდითო“ (ხულოს რ., სოფ. ჭვანა);
- ... „ყაჭი რომ არ ამოეხოვა და დარჩებზ, გამოვხარჩავთ ყაჭათ“ (სოფ. ჭვანა);
- ... „რომ ამოვავლუფ (ქუმას), შეცივდება პაწას და მეორეთ რომ ამო-ვავლუფ, გახოშორდება“ (სოფ. ჭვანა);
- ... „ასე რომ ბაღვ დააწვენენ, ფხრებზე, მუცელზე და ჭლიკებზე მო-კოჭავენ“ (სოფ. ხიხადირი);
- ... „ის ტყე რომ ჩანს შავრ, იმის ძირში არის (სოფელი)“ (სოფ. ხიხადირი);
- ... „ახლა ომ ქვაბში ძაღს მოხდრ...“ (ქედის რ., სოფ. ნამონასტრევი);
- ... „მაწონ ომ კოდანაში ჩაასხან, ცივი თუა, შინჯავ და ცხელ წყალ დაასხან“ (სოფ. ნამონასტრევი);
- ... „ციციერი ზეციდან ომ ხანდახან დეძჳეჳებს და ჩამუარდებზ, იმას ქვია“ (იქვე);
- ... „ჩვენში ომ გოგო გეეთხუებზ, ასე წყდლებს თორებს“ (იქვე);
- ... „სიფართე, რაცხამეთი ლერწამი იქნებზ, იმფერი გამოვა“ (იქვე);
- ... „ახლა უმ აქ ქალი იყრ, იმას აქ ჭახრაკი“ (იქვე);

... „სასტორი როგორც კოპერატივებში არს, ისეთსაც გავაკეთებთ“ (იქვე);

... „ახლა გელინი ომ მუჲ, მის სახლისას ყველას მუუტანს აბრეშუმის წინდას“ (იქვე);

... „იქით ომ დიდი სახლინ, იქშია იგი გოგო“ (იქვე);

... „წინდი ჩხირს შორის ომ უმატეფ, იმას გურუზი ქვია“ (იქვე);

... „ხელზე ომ გაქ (ინა) და გძინავს, დაგეწვის ხელი, მემძროფ და გადაგდეფ“ (იქვე);

... „ჩვენ ბადეს ერთი კაცი ეყოფა, იი გარგანი რომან, წყალში დაატ-რიალეფს, ერთი კაცი ეყოფა“ (ქედის რ., სოფ. ჭალათი);

... „ახლა რომ გავრიგდრთ, ერთმა შვილმა იქ დაჯდა ბათომში, ჩვენ აქანე ვართ“ (იქვე);

... „პირველათ რომ შენობას დქმწყეფ და ქვას და დადეფ, იმას ჩვენ ვეტყვით ბინას“ (იქვე);

... „პარკს თუ ჩააბარეფ, აბრეშუმს, მთავრობა მოგცემს ხასს“ (ქედის რ., სოფ. ზენდიდი);

... „მე რომ სახლებს ვაშენებ, იმისთვინ მინდა“ (ხულოს რ., სოფ. ხი-ხამირი);

... „ის რომ სხვა სოფელში ჩავარდნილიყრ, იმფო გლახა იქნებოდა“ (სოფ. ნამონასტრევი);

... „თუ შეხთა ხეი, ოთხ-ხუთ ფუთს დაწვავს დღეში (ნახშირს); თუ ქარი ქრის, ვეფერს ვერ დაწვავს მაშინ“ (ქობულეთის რ., სოფ. ზემო ხინო);

... „აგე რომ ჩქოლაა, იგი ომ ხე გახთებზ, მოჭრიან და მოხვეწენ გობს“ (ქედის რ., სოფ. ჭალათი);

... „თქვენ რომ იკითხევდრთ, ამა ქვია“ (იქვე);

... „იქ რომ ფეხით გერეს, მოკტებოდით“ (ქობულეთის რ.)...

გურულსა და აჭარულში ხმოვნის გაგრძელებას ადგილი აქვს, როგორც ზემოთ ითქვა, სხვა შემთხვევებშიც; მაგ.:

... „ერთ ფირფიტას ომ მოვქსოვთ, მეე სხვა ფიფიტას შევდეფთ, მეე კიდო შევდეფთ და, რაც ფიფიტა გვაქვს, ყველას შევდეფთ“ (აჭარა);

... „ავდეგები, გათენებამდი ასე ერთი საათი იქნება, გამუაცხოზ ჭნდ(ს), ვჭამთ და წავალთ“ (აჭარა);

... „ხეს მოვჭრი, ნამძს, გამოვხევ ხიზრით, გაკეთთება ტომრული. ტომრულს, გავაპოფ, მიცემ პასალს, დავაპოფ შუაზე. მეე დააწვიტეფ ტომრულს ცულით“ (აჭარა);

... „მართლაც ფუტკარს კისერი მუურჩა, მარზ იმ ტალახში თურმე ნიგჭხის კაკალი ყოფილიყო, ფუტკრის კისერზე გალხვა“ (გურია);

... „ჩაჯდენ, წევიდენ და ძლივს მიასრენ ისე, რომე სასტუმარი გა-
შლოდა, ისე მივიდენ. გათალეს ვაშლი, აჭამენ და ქე მორჩნ, ხოდა ახლა
მუუვდა იგენს ჩხუბი... ერთი ამბობს, რომ აო დამენახა, ქე მოკტებოდა, მი-
ორემ – რომ არ... ქე მოკტებოდა, მესამემ – რომ არ მეჭმია ვაშლი, ქე მოკტე-
ბოდა“ (გურია);

... „აქიდან ქე გადიარ, რომ წახვიდე“ (გურია);

... „მედუქნემ უთხრა: ა, ძმაო, შენ მეპურე ხარ, გამოცხოზა იცი, ა
ფურნე გახურებული და ა გობი“ (გურია);

... „ა, ცავ, მოი აგერ!“ (გურია);

... „ა, ნენა, შემიხვიე აი თითი ელანძე“ (გურია) და სხვ.

აქ გაცილებით მეტია სპორადულობა სიგრძისა.

ამ რიგის შემთხვევების ვერც სრულად აღწერას ვიძლევიტ აქ, სათა-
ნადო მასალების უქონლობის გამო, და თავსაც ვარიდებთ მათ წარმოშო-
ბაზე მსჯელობას. ზოგი მათგანი შეიძლება გენეტურად დაუკავშირდეს
ზემოგანხილული დამოკიდებული წინადადების სიგრძეს.

აქ ცალკე გამოვყოფთ ხმოვნის გაგრძელებას დამოკიდებულ წინადა-
დებაში, რომელშიც ეს მოვლენა ორივე დიალექტისათვის სისტემატური
ხასიათის მქონეა.

დამოკიდებულ წინადადებაში ბოლო მარცვლის გაგრძელება შედე-
გი უნდა იყოს გარკვეული ფუნქციის მქონე მომდევნო ხმოვნის (resp. სი-
ტყვის) დაკარგვისა.

ამ თვალსაზრისით მეტად საყურადღებოა ის შემთხვევები, რომელ-
თაც ინგილოური დიალექტის მასალებში გვაწვდის მოსე ჯანაშვილი.

მოსე ჯანაშვილის მიერ გამოქვეყნებულ ინგილოურ ტექსტებში
სრული თანხვედნილობა გვაქვს წინადადების აგების თვალსაზრისით
გურულ-აჭარულთან. განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ, თუ
გურულსა და აჭარულში დამოკიდებული წინადადების უკანასკნელი სი-
ტყვის უკანასკნელი ხმოვანი გრძელდება, ინგილოურში დამოკიდებული
წინადადების უკანასკნელ სიტყვას დაერთვის ა ხმოვანი, მიუხედავად
იმისა, თუ რომელ პირთან გვაქვს ზმნაში საქმე, ან რომელ ხმოვანზე
სრულდება სიტყვა. მ. ჯანაშვილის მასალაში ეს -ა ხმოვანი ამ ადგილას
ისევე მიუცილებელია, როგორც, გურულ-აჭარულში გაგრძელება ბოლო
ხმოვნისა.

მაგ.:

... „პაშტა ხანს ნადირები ჯემწიფედ (ლომი) უგონო ეგდო, რუმ მაძხე-
და და მობრუნდა, წამაძწივა, კატას შეჰხედა, „ამადოკრა“ („ძვ. საქართვ.“,
ტ. II, გვ. 186);

... „წერტლებთან ჰუმ მოსულანა, ყოვს დაუჩხავლნი“ (იქვე, გვ. 183);

... „დერიადა (= ზღუ) პირზე რუმ მისულანა, კეკრუხ დაჰკითხები
ჯემწიფეს“ (გვ. 188);

- ... „გემწიფე შეჰხეწნები: „წინანდელ ადგილზე წამიდ, ქალს მოგცე-
მავ“, რუმ მოულიაყა, ვემწიფეს ჰუთქომ“ (გვ. 188);
- ... „რუმ ჯდიდაა (ქალმებ), მამას ტოლახით ერთ წითელ ვაშლ გოდ-
მოჰვარდნი“ (გვ. 192);
- ... „ვაშლ ჰუმ ჩომოცჴვდაა, ქალებ ხალიჩაზე გადახტნენ, ორმოში ჩა-
ცუვდნენ“ (გვ. 192);
- ... „რუმ ომოვდენა, დუნია დათორიალეს“ (გვ. 192);
- ... „დილაზე ჰუმ გამადლუზაა, ნახა“ (გვ. 192);
- ... „კარგა რუმ ადულდაა, ადგა“ (გვ. 193);
- ... „გელი სახლით რუმ გომოვდაა, ნახა, რუმ რაც დჴნიაზე რამდ
არის, ამი ენა იცის“ (გვ. 198);
- ... „შინ რუმ მოვდაა, დედაკაცს არადფერ არ ჰუთხრა“ (გვ. 198);
- ... „კად მანზილ რუმ გადარესა, კურიკამ დადხუხუნა“ (გვ. 198);
- ... „თუ არ მეტყჴია, მაშინავ დავბრუნდებ“ (გვ. 199);
- ... „თუ არ მეტყჴია, გეგყერებ, შენთან აღარ დავდგებ“ (გვ. 189);
- ... „ეეს რუმ თქოა, კაც მაშინავ მოკდო“ (გვ. 199);
- ... „ერ წელს რუმ ზმდ იცავსა, ახლა მომავალ წელს დად ჰყურობს“
(გვ. 199);
- ... „წოდებ რუმ შეუწოვა, პატარხალიც გამოჩენულ“ (გვ. 200);
- ... „პატარხალს რუმ დაჰზინებია¹, ამდგარ, პატა იქითყენ წასულ,
დამალულ“ (გვ. 201);
- ... „იმი ფუტკარ რუმ გამადშლებოდაა, თავი გრილოდთ აბლენებდა
წზე-ყურეს“ (გვ. 204);
- ... „ე რუმ ემგე ბარაქათ ეყოა, ქომოთიან მეზებელს თავ-პირ ჩომოჰ-
ტიროდა“ (გვ. 204);
- ... „ამას სიცივემ რუმ მოუჴირაა, ახტა, დახტა, მოაგონდა თბილ
სახლ-კარ“ (გვ. 205);
- ... „ხუალ რუმ გათენდებისა, სახლს ოდშენებ“ (გვ. 205);
- ... „თორღად დამზლეველ კაც რუმ არ გომოჩნდაა, ბატონ დადდა
(sic!), შეწუხდა, გაჰჴავრდა“ (გვ. 207);
- ... „ირემს რუმ ბალახებში თოლ მოჰკრაა, სიჩქარით სახლში შებრუნ-
და“ (გვ. 208);
- ... „თორღად რუმ გომოვდა, ცოლიც გამოჰყო“ (გვ. 208);
- ... „რუმ კარგა დამშევიანა, მე წავალ თათართან“ (გვ. 210);
- ... „მალღა მთებში ნახშირ რუმ მიწოვა (= მიწვავს-ა, – ქ. ლ.), ბევრჴელ
ზღჴებდ გამიხედნი, შემიმჩნევი“... (გვ. 209)...

¹ დაჰზინებია ფორმაში ბოლო ა ჩვენ ისევე გამოვყავით, როგორც სხვა შემთხვე-
ვებში. შეიძლება კაცს ის აქ თურმეობითის დაბოლოებად მიეჩნია, მაგრამ ამ ტექსტე-
ბის მიხედვით თურმეობითში -ა-ს საჴიროება არ არის (შდრ. აქვე: ჰუპოვნი, გაჰლჴებ
ი, ჰუნახი და სხვა).

ექვი არაა, რომ ამ ფრაზების აგებულებაში მ. ჯანაშვილის მასალასა და გურულ-აჭარულ სათანადო მასალას შორის სრული თანხედენილობაა.

მაგრამ გრ. იმნაიშვილმა გადმოგვცა, რომ ასეთი წარმოება დამოკიდებული წინადადებისა სრულიად უცხოა დღეს ინგილოურისათვისო. მას ამგვარ ფორმათა ძიება მიზნად დაუსახავს, საინგილოს ყველა სოფელი შემოუვლია, ვერც გაბმულ ტექსტში, ვერც ცალკე ფრაზებში და ვერც დაკითხვის გზით ვერ დაუდასტურებია ისინი. ამის შემდეგ, რა თქმა უნდა, არავითარი უფლება არა გვაქვს დღეს ასეთი წარმოება ინგილოური დიალექტის თავისებურებად ჩავთვალოთ, მაგრამ, მეორე მხრივ, მის არსებობაში ექვის შეტანას ყოველგვარ საფუძველს აცლის ის შემთხვევები, რომელთაც ჩვენ უკვე გავცევით გურულ-აჭარული დიალექტის მასალაზე. იგი თუნდაც ისტორიულად ინგილოურის დამახასიათებელი არ იყოს და მოსე ჯანაშვილის მიერ იყოს შეტანილი ტექსტებში, რაც არაა საფიქრებელი, მაშინაც ეს ფაქტი საყურადღებოა. მისი სამეტყველო ფსიქოლოგიისათვის ისევე კანონზომიერი ყოფილა -ა ხმოვნის დართვა, როგორც გურულის ან აჭარელისათვის ხმოვნის გაგრძელება.

რა წარმომავლობისაც უნდა იყოს ეს ფაქტი, იგი, ჩვენი რწმენით, მაინც ძალაში რჩება და ენათმეცნიერისათვის მას სათანადო ღირებულება ექნება.

რაც შეეხება ამ მოვლენის შეფასებას, გურულსა და აჭარულთან შედარებით ერთი საფეხურით უფრო ადრინდელ მდგომარეობას უნდა წარმოადგენდეს მ. ჯანაშვილის მასალა.

გურულსა და აჭარულში უნდა გვქონდეს დაკარგული ეს -ა და მის ნიადაგზე უნდა გრძელდებოდეს ბოლო ხმოვანი.

-ა კი თავის მხრივ უნდა წარმოადგენდეს რომელიღაც ცალკე სიტყვის ნაშთს. შეიძლება ასეთად კაცს მიეჩნია ან მეშველი ზმნა „არის“ („არს“), ან დამადასტურებელ-ჩაკითხვითი ნაწილაკი „არა“ ე. წ. განსაზღვრულობის ფუნქციით და, მაშასადამე, ფორმები „რომ მივიდა“ და „რუმ მივიდა“ წარმომდინარე იქნებოდნენ, ან „რომ მოვიდა არის“-ისაგან, ან კიდევ „რომ მოვიდა არა!“-საგან¹. ასეთი დადასტურებითი მნიშვნელობა ზემოთ განხილულ დამოკიდებულ წინადადებებს ზედმიწევნით უდგება.

მართლაც, გურულ დიალექტში იმავე დამოკიდებულ წინადადებას რომ დადასტურებითი ნაწილაკი წინ დაურთოს მთქმელმა და დადასტურებით წინადადებად აქციოს იგი, მაშინ ბოლო ხმოვანს ექნება მკვეთრად გამოხატული აღმავალი მახვილი და სავალდებულო არ იქნება გაგრძელება². იგივე ფრაზები მიიღებენ ასეთ სახეს:

¹ დადასტურებითი ნაწილაკისა და კოპულის ურთიერთმონაცვლეობის შემთხვევები, გარკვეული ფუნქციით, ჩვეულებრივია ყაზარდოულსა და აფხაზურში.

² საერთოდ საყურადღებოა თავისებურ მახვილთა არსებობა ხსენებულ წინადადებებში.

... „გარეთ ქარ გამევიდა, დუუმახა და დუუმახა, რაც ძალა და ღონე ქონდა“;

... „უმფრო იქით ქარ გადიარ, კიდომ ისეა“;

... „ძალი ქარ დეინახავს ახლა ყურდგელს, ამან აღარ უნდა მივიდეს მაშინ ზეთ“;

... „ყვავილი ქარ დიემართებოდა კაცს¹, სიახლოვეს რავა გეიარდენ აქიდამა და ქეციმდე (ადგილის სახელია) ამდენზე“;

... „იქიდან ქარ დაბრუნდება, მაშინ უნდა იკითხო მისი ამბავი“ და ასე შემდეგ.

უდავოა, რომ დადასტურებითი ნაწილაკი, ერთი მხრივ, და დამოკიდებულ წინადადებაში ხმოვნის სიგრძე, მეორე მხრივ, ურთიერთზე დამოკიდებული მოვლენებია.

უფრო საყურადღებოა ამ მხრივ ის, რომ იმავე გურულ დიალექტში დასაშვებია დამოკიდებული წინადადება ბოლოს დართული დამადას-

¹ რაც შეეხება ამ შემთხვევას, აქ მარტო მახვილი კი არ არის, არამედ თითქოს „სიგრძეც“. უფრო მეტიც: ჩვენ იძულებული ვიყავით ის ორი ხმოვნით გადმოგვეცა. მაგრამ ამ ე. წ. „სიგრძის“ გათანაბრება ზემოხსენებულ სიგრძესთან არ შეიძლება, ზევით ჩვენ ნამდვილი. სიგრძე გვქონდა, ხმოვნის გაგრძელება შეიძლებოდა, აქ კი სწორედ იმიტომ, რომ გაგრძელება არ ხერხდება ხმოვნისა, ვიღებთ ორ ხმოვანს, ამ შემთხვევაში ორი ხმოვნის წარმოქმნის წინაპირობაა, ჯერ ერთი, ერთმარცვლიანი სიტყვები ხოლო, მეორე მხრით, თვით ამ მახვილის ბუნება. ერთმარცვლიან სიტყვებს თავისი მახვილი არ სჭირდებათ, ხოლო, თუ თავიანთი მდგომარეობის მიხედვით ფრაზაში მათ მოხვდება მახვილი (რაც თავისთავად ძალიან საყურადღებოა), ასეთი აღმავალი მახვილი გარკვეულ ვოკალურ ფონსაც საჭიროებს სიტყვაში. ამის გამოა, რომ სწორედ ერთმარცვლიან სიტყვაში იგივე მახვილი, რომელიც მრავალმარცვლიანში არავითარ ცვლილებებს არ იწვევდა, აჩენს თითქოს ახალ მარცვალს; გაგრძელებას აქ ადგილი არა აქვს.

ასეთივე მახვილი გვაქვს გურულში კითხვით წინადადებაშიც; მაგ. გააკეთე? (პარალელურად შეიძლება გაგრძელებაც), ერთმარცვლიანში კი აქაც იგივე მდგომარეობაა; ამბობენ, მაგ. „ჩადევი შიით?“ და სხვ.

ასევე უნდა აიხსნას სათანადო შემთხვევები ქართლური დიალექტისა – „ვარო“, რომელსაც ზოგი უწოდებს ხმოვნის სიგრძეს („უნივერსიტეტის შრომები“, ტ. 12). აქ არავითარ ხმოვნის სიგრძეს ადგილი არა აქვს. სათანადო ცვლილებები გამოწვეულია მახვილის მიერ ერთმარცვლიან სიტყვებში, ამიტომ ავტორის მიერ მოყვანილი მაგალითები „მინდო“ და სხვ. – როგორც მსგავსივე ცვლილებების ნიმუში, თეორიულად მოულოდნელი იყო, ხოლო ფაქტიურად მის არსებობაში ეჭვი შეიტანა ივ. გიგინეიშვილმა, რომელსაც იმავე რაიონებში შეუკრებია დიდძალი მასალა და რომელსაც ერთი შემთხვევაც არ მოუპოვებია იმისა, რომ ორ და მეტმარცვლიან სიტყვას ახასიათებდეს ასეთი „გაგრძელება-გაორკეცება“ ხმოვნისა.

საყურადღებოა ამ მხრივ „აქვს“ ზმნა. სალიტერატურო ქართულზე მოლაპარაკესაც კი უჭირს ხოლმე აქ ერთი ხმოვნის გამოთქმა. ამბობენ „იმას ა ა ქვს“ ან „იმასა აქვს“ და სხვ.

ტურებელი ნაწილაკითურთ, ასე მაგ, „იქიდან რომ დაბრუნდება არა!, მაშინ უნდა იკითხო მისი ამბავი“. აქ გაგრძელება ხმოვნისა აღარ გვაქვს.

ამგვარად, გურულ-აჭარულში დამოკიდებულ წინადადებაში ბოლო ხმოვნის გაგრძელება სინტაქსური ხასიათის მოვლენაა. გრძელი ხმოვანი მივიღეთ მომდევნო ნაწილაკის -ა ხმოვნის დაკარგვის ნიადაგზე. ეს უკანასკნელი (-ა) კი მომდინარეობდა განსაზღვრულობის ფუნქციის მქონე ნაწილაკისაგან.

ანალოგიური ვითარება უნდა დასტურდებოდეს იმერულშიც. სამწუხაროდ, სანდოდ ჩაწერილი იმერული დიალექტის ტექსტები ჩვენ ხელთ არ იყო. ამ შემთხვევაში აქ მოვიყვანთ მხოლოდ იმ მასალას, რაც შეგვინიშნავს იმერლის ზეპირმეტყველებაზე დაკვირვებისას. ქვემოთმერლის მეტყველებაში სისტემატურად მონაწილეობს ქე დადასტურებითი ნაწილაკი დამოკიდებულ წინადადებაში შემდეგი სახით: „ქე რო დევეცი, მერე ასე მაქ ე ფეხი“, „ქე რო წევიდა, აღარ დაბრუნებულა“ და სხვ.

ასეთ შემთხვევაში ქე დადასტურებითი ნაწილაკის გამოყენება აგრეთვე იმავე მიზანს უნდა ემსახურებოდეს, რასაც ხმოვნის სიგრძე გურულ-აჭარულში და -ა-ს დართვა ინგილოურში (შეიძლება სხვა დიალექტებშიც შეინიშნებოდეს რაიმე კვალი ამ მოვლენის არსებობისა).

ხსენებული დამოკიდებული წინადადებები ყველა ამ დიალექტში განსაზღვრული ხასიათის მატარებელია, ე. ი. მათში იგულისხმება იმ ვითარებაზე მითითება, რაც თანამოსაუბრისათვის უკვე ცნობილია. აქ მთელი წინადადებაა განსაზღვრული ფორმით წარმოდგენილი. დამოკიდებული წინადადების არსიც ამაშია. „გარეთ რომ გამოვიდა“... ასეთი გამოთქმა შეუძლებელი იქნებოდა, თუ წინასწარ არ გვეცოდინებოდა, რომ „ვინმე გარეთ გამოვიდა“. დამოკიდებულ წინადადებაში ამ ცნობილი ფაქტის აღნიშვნასთან გვაქვს საქმე, ამდენადვე იგი განსაზღვრული ბუნებისაა. პრინციპულად ეს მოვლენა იმისავე მეორეული გამოძახილი უნდა იყოს, რასაც ადგილი თვით სალიტერატურო ქართულში (როგორც ახალში, ისე ძველში) უნდა ჰქონდეს. აღსანიშნავია, რომ დამოკიდებული წინადადების კავშირები სწორედ ასეთი ბუნებისა უნდა იყვნენ ქართულში. მათში თავს იჩენს ც ელემენტი (შდრ. რომელი მოვიდა? – რომელიც მოვიდა... ვინც, რაც, სადაც და სხვ.). ეს ც სხვა არაფერი უნდა იყოს, თუ არ იმავე განსაზღვრებითი ფუნქციის მქონე ნაწილაკი, საგულისხმოა, რომ ძვ. ქართულში ამ ადგილას იყო „რომელ იგი“. იგი ნაცვალსახელი აქ სწორედ ჩვენებითობის ფუნქციით განსაზღვრულობაზე მიუთითებდა.

მსგავსივე მდგომარეობა გვაქვს განსაზღვრებითი ნაწილაკის მქონე ენებში. ცნობილია, მაგალითად, რომ გერმანულში «Определенный артикль (der, das, die, множеств. число die) происходит из так называемого анафорического местоимения, т. е. из местоимения, ссылающегося на

упомянутый ранее член предложения и генетически связанного с местоимением указательным»¹.

ქართულ დიალექტებშიც, მაშასადამე, მაშინ ხდება დადასტურებითი თუ სხვა განსაზღვრებითი ნაწილაკის დართვა, როცა ხაზი ესმის თანამოსაუბრისათვის ცნობილს, უკვე დასახელებულ (განსაზღვრულ) ფაქტს. საშუალება კი ამ მიზნისათვის გამორიცხული არაა იყოს მრავალგვარი: ჩვენებითი ნაწილაკიდან დაწყებული და კოპულით თუ დადასტურებითი ნაწილაკით გათავებული².

ОБ ОДНОЙ ОСОБЕННОСТИ ПРИДАТОЧНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В НЕКОТОРЫХ ДИАЛЕКТАХ ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В придаточных предложениях в гурийском и аджарском диалектах грузинского языка наблюдается удлинение последнего гласного конечного слова, когда за придаточным следует главное предложение. Напр.: იქით ომ დიდი სახლინ, იქშია ოგი გოგო... *ikit rom didi saxliā, ikšia igi gogo* (аджарск.) – «...там, в той стороне, что дом (есть), в нем (живет) та девушка» и т. п.

Удлинение гласного в таких случаях, повидимому, есть результат утраты какой-то частицы или целого слова. Интересны в этом отношении данные ингилойского диалекта. В записях М. Джанашвили в аналогичных случаях к конечному слову придаточного предложения систематически прибавляется гласный -ა -а. Напр.: დილაზე ჰუმ გამადღწხაა, ნახა... *...dilaze hum gamayüzaa, paša ...* – «...утром что (когда) проснулся, увидел»... (Сборник „ძველი საქართველო“, т. II, стр. 192); ..ეს რუმ თქოა, კაც მაშინავ მოკდო... *...ees rum tkua, kās mašinav moḵdo...* «это что (когда) сказал, человек тотчас же умер» (ib., стр. 199) и т. д.

Таким образом, построение фраз как в гурийско-аджарском, так и в ингилойском одинаково; удлинение гласного в гурийско-аджарском и гласный -ა -а в ингилойском имеют синтаксическую функцию.

¹ Л. Р. Зиндер и Т. В. Строева-Сокольская, Современный немецкий язык, 1941, § 218, გვ. 103-104.

² საყურადღებო დაპირისპირებას იძლევა განხილულ მოვლენასთან დაკავშირებით ავხაზური ენა თავის ზმნის ინფინიტურ-ფინიტური წარმოებებითა და მიმართებით-კითხვითი ფორმებით, მაგრამ ეს დაპირისპირება შეიძლება სპეციალური განხილვის საგნად იქცეს.

При этом -ა -а, повидимому, представляет остаток какого-то отдельного слова (может быть „არის“ „aris“ «есть» или же „არა?“ «ага?» «нет-ли?» – в утвердительно-вопросительном значении), имевшего функцию определительного элемента.

Подобную же функцию имеет в имерском диалекте утвердительная частица ქე ke, фигурирующая в придаточных предложениях. Напр.: „ქე რომ დევცი, მერე მტკივა ე ფეხი“ ke rom devci, mere mtḱiva es pexi «что (как) я упал, после (этого) болит эта нога»...

Таким образом, рассмотренные явления – удлинение гласного в гурийско-аджарском, гласный -ა -а в ингилойском и ქე ke в имерском диалектах груз. Языка – выявляют одну и ту же функцию: придаточному предложению придают определенность. Такого же характера, очевидно, частица -ც -с и местоимение იგი igi в союзных словах რომელიც romelic, რომელ იგი romel igi («тот который») в литературном грузинском языке.

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება,
ტ. 1, 1946, გვ. 337-345.

-ქ სუფიქსისათვის მეგრულ ზმნებში*

ცნობილია, რომ მეგრულ ზმნებს აწმყო დროის მხოლოდობითი რიცხვის I-სა და II პირში ახასიათებს სუფიქსი -ქ, რითაც თითქოს არსებითად განსხვავდება მეგრული აწმყოს წარმოება ქართულისაგან.

მაგ.:

ვორე-ქ ვარ	ბჯანუ-ქ ვწევარ	ვჰარუნ-ქ ვწერ
ორე-ქ ხარ	ჯანუ-ქ წევხარ	ჰარუნ-ქ წერ
ორე-(ნ) არის	ჯანუ-(ნ) წევს	ჰარუნ-ს წერს
ვორე-თ ვართ	ბჯანუთ ვწევართ	ვჰარუნ-თ ვწერთ
ორე-თ ხართ	ჯანუ-თ წევხართ	ჰარუნ-თ წერთ
ორე-ნ-ა(-ნ) არიან	ჯანუ-ნ-ა(ნ) წვანან	ჰარუნ-ა(ნ) წერენ

და სხვა

ჯერ კიდევ ა. ცაგარელმა¹ და შემდეგ ი. ყიფშიძემ² ქ სუფიქსი მიიჩნიეს ქართ. ხ- || ჰ-ს შესატყვის II პირის სუბიექტურ ნიშნად და ანალოგიით გაჩენილად ჩათვალეს I პირში.

გ. დეეტერსმა ეს -ქ პირის ნიშანთა დაბოლოებებში განიხილა და, ვინაიდან მონათესავე ჰანური მას არ იცნობსო, მეორეულ აფიქსად მიიჩნია. აღნიშნა, რომ მისი წარმოშობა ისეთივე წყვდიადით არის მოცული, როგორც ერგატივის სუფიქსისაო მეგრულში³, შემდეგ ვ. თოფურიამ ეჭვის ქვეშ დააყენა მისი პირის ნიშნობა⁴; არნ. ჩიქობავამ⁵ -ქ'ს პირის ნიშნად მიჩნევის შესაძლებლობა გამოიყენა.

-ქ სუფიქსის პირის ნიშნობის საკითხი მოიხსნა, მაგრამ მისი ფუნქცია მაინც გაურკვეველი დარჩა. არნ. ჩიქობავამ გამოთქვა მოსაზრება: „ეს -ქ იგივე ოდენობა უნდა იყოს, რაც სვანურში ხ- (ხ-ჟ-არ-ი, ხ-ა-რ-ი)“-ო⁶,

* წაკითხულია მოხსენებად საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების III სესიაზე 18 ოქტომბერს 1941 წ.

¹ Сравнительный обзор морфологии Иберийской группы кавказских языков, 1872, გვ. 16.

² Грамматика мингрельского (иверскохго) языка, 1914, 55. 056.

³ «In Mingrelischen hat die 1./2. Person Sing. des Präsens eine Endung -K': vibirk' ich singe, č'arunk' du schreibst., Da das nah verwandte Lasische dieses -K' nicht kennt, handelt es sich wohl um eine sekundär angetretene Partikel. Ihr Ursprung bleibt aber ebenso dunkel wie der des Ergativsuffixes, das – vielleicht nicht, zufällig – auch -K' lautet» (Das kharthwelische Verbum, Leipzig 1930, § 97).

⁴ სვანური ენა, I, ზმნა, გვ. 8, შმშ. 1.

⁵ ჰანურის გრამატიკული ანალიზი, § 27, გვ. 96.

⁶ ხსენებ. ნაშრომი, § 27, გვ. 96-97.

მაგრამ, ვინაიდან ჯერ თვით სვანური ხ-ს ფუნქცია სარკვევი იყო, -ქ-ს რაობის შესახებაც ავტორს გადაჭრით არაფერი უთქვამს.

როგორც ზემომოყვანილი პარადიგმებიდან დავრწმუნდით, მეგრულში აწმყო დროში ეს -ქ სუფიქსი მოუდის ყველა ზმნას, როგორც გარდაუვალს (საშუალს, ვნებითს), ისე გარდამავალს. მაგრამ იგივე იოს. ყიფშიძე აღნიშნავდა, რომ „Суффикс первых двух лиц ქ вместе с предшествующим согласным спрягаемой темы Ъ может опускаться в действительном залоге... а в страдательном залоге, наоборот, суффикс ქ всегда налицо».¹ ასე, რომ ვორე-ქ, ზჯანუ-ქ მხოლოდ ამ ფორმით შეიძლება, ვჭარუნ-ქ-ს კი პარალელური ფორმაც ვჭარუ მოეპოვება. შეიძლებოდა ამ ფაქტიდან კაცს -ქ სუფიქსის ისტორიისათვის ზოგი დასკვნა გამოეტანა, მაგრამ ძნელი დასაჯერებელია, რომ იგი ფონეტიკურ ნიადაგზე არ აიხსნებოდეს და ვჭარუ ფორმა მეორეული არ იყოს, აქ ჩვენ -ქ-ს დაკარგვასთან ან -ქ-ს არდართვასთან კი არა გვაქვს საქმე, არამედ მთლიანად -ნქ-ს დაკარგვასთან: -ნ-სთან ერთად დაიკარგა -ქ-ც. ბოლოკიდური -ნ-ს დაკარგვის შემთხვევები ხომ მეგრულისთვის ასე დამახასიათებელია (შდრ. ორე < ორენ „არის“), -ნქ კომპლექსის შესაძლებლობა კი ძირითადად სწორედ გარდამავალ ზმნებთან იქმნებოდა. საყურადღებოა რომ, ისე როგორც სხვა შემთხვევაში, კითხვითი ფორმების წარმოებისას, როგორც -ნ, ისე -ქ უთუოდ დაიცვება და გვექნება მხოლოდდამხოლოდ ფორმა ვჭარუნქო? „ვწერ?“.

მეგრულ -ქ სუფიქსთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს ზოგიერთი ზმნის აწმყოს წარმოება ჭანურში.

არნ. ჩიქობავა ჭანურის შესახებ. წერს: „ვნებითი გვარის ერთპირიან ზმნებს (და, ხშირად, საშუალო გვარისასაც) აწმყო დროის პირველსა და მეორე პირში მხოლოდობით რიცხვში დაერთვის -რ სუფიქსი: პტუბ-უ-რ ვთბები, ტუბ-უ-რ თბები... ბლურ-უ-რ კვდები, ლურ-უ-რ კვდები... ვუ-ლ-უ-რ „ვვალ“, ულუ-რ „ხვალ“... ფხე-რ ვზივარ, ხე-რ ზიხარ... ვ-ი-ჰვ-ე-რ ვიწვი, ი-ჰვ-ე-რ იწვი“², შემდეგ გვერდებზე იგივე ავტორი ასკვნის: „თვალ-საჩინო სხვაობას ქმნის მეგრულში -ქ სუფიქსი და ჭანურში რ სუფიქსი. მთელ რიგ შემთხვევაში ეს ორი სუფიქსი ერთი მეორის მორფოლოგიური კორელატი ჩანს; შდრ. ჭან. ბლურ-უ-რ, მეგრ. ბ-ლუ-რ-უ-ქ კვდები... მაგრამ ჭანურში -რ მხოლოდ ვნებითისა და საშუალო გვარის ზოგ ზმნას დაერთვის, მეგრულში კი -ქ, ყველა ზმნას მოეპოვება აწმყო დროის პირველსა და მეორე პირში მხოლოდობით რიცხვში... ამისდა მიუხედავად მაინც შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ეს -რ და -ქ ერთი და იმავე ღირებულების მორფოლოგიური ოდენობაა. ამის დაშვება უკვე შეუძლებელს გახდიდა -ქ

¹ ხსენებ. ნაშრომი, გვ. 056.

² ჭანურის გრამატიკული ანალიზი; § 33, გვ. 112.

სუბიექტურ სუფიქსად (S₂) გამოგვეცხადებინა; ამასთან დაკავშირებით სვანური თავკიდური ხ-ს საკითხიც დაისმოდა და, დასასრულ, ქართული S₂ ხ- (ხ-არ, ხ-ვალ) კითხვის ქვეშ დადგებოდა, რამდენადაც ამათი გენეტური მნიშვნელობის გათვალისწინება მოგვიხდებოდა, რა თქმა უნდა, ამის შესახებ აქ მსჯელობა უადგილო იქნებოდა; ჩვენ მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ: ა) არსებობს შესაძლებლობა ჭანური -რ სუფიქსი და მეგრული -ქ სუფიქსი ერთმანეთს დაუკავშირდეს მორფოლოგიური ფუნქციის მიხედვით; ბ) არც ერთი და არც მეორე S₂-დ ვერ მიიჩნევა და გ) ამ სუფიქსების გამოყენება აწმყოს მხოლოდობითს რიცხვში ერთად ერთი მოვლენაა, რომელიც არსებითად განასხვავებს ქართულისაგან ზანურის კილოებს – ჭანურსა და მეგრულს¹.

არნ. ჩიქობავას მიერ ნავარაუდევი მორფოლოგიური კავშირი ჭანურ -რ-სა და მეგრულ -ქ-ს შორის მართლაც უნდა მტკიცდებოდეს. ოღონდ ამ მოვლენის ჩვენ მიერ წარმოდგენილი ახსნის მიხედვით, პირიქით, ექვსის ქვეშ დადგება მეგრული -ქ-სა და სვანური ხ-ს ურთიერთდაკავშირების საკითხი, ერთი მხრივ, და პრინციპში მოიხსნება აწმყოს წარმოების მიხედვით გათიშულობა ქართულსა და ზანურის კილოებს შორის, მეორე მხრივ.

ჭანურში განვითარების გარკვეულ საფეხურზე (არა იმთავითვე!) ეს -რ სუფიქსი განსაზღვრულ ზმნათა აწმყო დროის მხოლოდ I-სა და II პირის მხოლოდობით რიცხვში

უნდა გვქონოდა, ამის შემთხვევებს ადგილი აქვს ნ. მარის მიერ მოყვანილ პარადიგმებშიც.

მაგ.: ვიყოფუ-რ „ვიმოყოფები“
 იყოფუ-რ
 იყოფუნ
 ვიყოფუთ
 იყოფუთ
 იყოფუნან²

ხოლო აქედან ჯერ გავრცელებულა მრავლობითში,

მაგ.: ვიყვე-რ делаюсь, становлюсь, бываю
 იყვე-რ
 იყვენ
 ვიყვე-რ-თ
 იყვე-რ-თ
 იყვენან³...

¹ იქვე, § 40, გვ. 134-135.

² Н. Марр, Грамматика чанского (занского) языка, СПб. 1910, გვ. 67.

³ იქვე, გვ. 65.

და შემდეგ გადასულა აწმყოს ჯგუფის სხვა დრო-კილოშიც (ნამყო უსრ., კონიუნქტ. I);

მაგ.:

ნამყო. უსრ.

ბ-ხე-რ-ტი	ვიჯექი
ხე-რ-ტი	იჯექი
ხე-ტუ	იჯდა
ბ-ხე-რ-ტი	ვისხედით
ხე-რ-ტი-თ	ისხედით
ხე-ტეს	ისხდნენ ¹

როგორც -რ, ისე -ქ ერთი და იმავე მორფოლოგიური კატეგორიის გამოხატვას ემსახურებიან, მაგრამ არც ერთ მათგანს თავდაპირველი ფუნქცია მთლიანად უცვლელად არ დაუცავს. ჭანურში -რ სუფიქსის შეზღუდულად, მხოლოდ საშუალო და ვნებითი გვარის ზმნებთან გამოყენება შედარებით მეტ სიახლოვეს უნდა აჩენდეს მის პირვანდელ ფუნქციასთან. ჭანურშივე მისი პირვანდელი მნიშვნელობა: მაინც შერყეულა, მეგრულში კი იგი ადრიდანვე ისე დაჩრდილულა, რომ ანალოგიით ყველა ზმნას გასჩენია.

ხსენებულ სუფიქსებს (-ქ, -რ) იგივე ფუნქცია უნდა შეესრულებინა, რასაც მეშველი ზმნა ასრულებს სტატიკურ ზმნებთან (resp. სტატიკურ ფორმებთან) აფხაზურსა და ყაზარდოულში.

აფხაზურში, და ყაზარდოულშიც, ე. წ. მდგომარეობის, ანუ სტატიკურობის გამოხატველ ზმნებს ერთვით სუფიქსები, რომლებიც თავისთავად მეშველი ზმნებისაგან მომდინარეობენ. მაგ., რომელიმე „არსებობა“ ზმნას აფხაზურში, რომელიც -ყა- ძირით გამოიხატება, აწმყოში ერთვის იგივე **-უბ**, რაც დამახასიათებელია პირის აფიქსის შემცველი მეშველი ზმნისათვის: სოუპ < სა-უპ „ვარ“, ბოუ < ბა-უპ „ხარ“... და ამ ნიადაგზე გვაქვს ფორმები:

სგ-ყა-უპ (> სგ-ყო-უპ) „ვარ“ (უკეთ: „მე-ვარ- არს“)²

სგ-ჟოჳგ-უპ „მე კაცი-ვარ“ (უკეთ: „მე- კაცი-არს“)

სგ-გგლა-უპ „მე ვდგა-ვარ“ (უკეთ: „მე- ვდგა-არს“)³ და სხვა.

ასევე ყაზარდოულში სათანადო ფორმებს ერთვის სუფიქსი -ს, რომელიც თავის მხრივ მომდინარეობს „დგომა“ ზმნისგან („ს გ თ“ „დგას“) „არსებობის“ მნიშვნელობით და გვაქვს:

¹ ხსენებ. ნაშრომი, გვ. 58.

ზოგჯერ III პირშიც შეიძლება გამოვლინდეს -რ ჭანურში, მაგრამ მისი დაკავშირება ხსენებულ რ-სთან ჭირს. მას სხვა რიგის პარალელები გააჩნია ჭანურში, როგორცაა, მაგ. მილურან < მილუნან და სხვა ახსნას უნდა მოითხოვდეს.

² მაგრამ მეშველი ზმნა პირის გარეშე!

სგ-წგჳ-ს მე კაცი- ვარ (მე- კაცი-არს)

სგ-სგთ-ს მე ვდგა-ვარ (ვდგა-ა რს) და ასე ყველა სხვა პირში.

ამ ფორმებთან ანალოგიის ნიადაგზე სრულიად ნათელი ხდება, რატომ უნდა ახასიათებდეს -ქ მეგრულში და -რ სუფიქსი ჭანურში მხოლოდ აწმყო დროს, მათ ისე, როგორც მეშველ ზმნებს აფხაზურსა და ყაზარდოულში, ეკისრებოდათ სტატიკურობის, „მდგომარეობის“, არსებობის აღნიშვნა, რისთვისაც შესაფერი სწორედ აწმყო დრო იყო.

ერთი შეხედვით თითქოს ჭირს სათანადო აფხაზურ და ყაზარდოულ ფორმებთან ანალოგია მეგრულსა და ჭანურში წარმოდგენილი ვითარებისა იმ მხრივ, რომ იქ მეშველი ზმნა ყველა პირში გაჰყვება, მეგრულში, და ჭანურშიც, ეს სუფიქსები მხოლოდ I-სა და II პირში და ისიც მხოლოდ ბითში გვხვდება¹. მაგრამ ეს შემდეგით აიხსნება: აფხაზურსა და ყაზარდოულს პირის ნიშანთა პრეფიქსაცია ახასიათებს, მეგრულსა და ჭანურში პრეფიქსით მხოლოდ I და II პირია წარმოდგენილი, მესამე პირში იმიტომ არ დაერთო მეგრულსა და ჭანურში ეს სუფიქსები, რომ მესამე პირის ნიშანი სუფიქსად მოუდით ზმნებს, მრავლობითის ნიშნის სუფიქსობამვე შეუშალა ხელი -კ'ს დართვას მრავლობით რიცხვში მეგრულში.

განხილული მოვლენა სრულ ანალოგიას პოულობს ქართულშიც. მეგრულ-ჭანურთან შესადარობის თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ ახალ ქართულში მეშველი ზმნა გაუჩნდა სწორედ საშუალო გვარის ზმნებს და სწორედ I-სა და II პირში, ძველმა ქართულმა ეს არ იცოდა; იქ გვექონდა ვზი, ვდგა და სხვა, ახალი ქართულისათვის კი ეს ფორმები სრულიად უცხოა, ახ. ქართულშიც ხსენებულ ფორმებზე მეშველი ზმნის დართვისას ამოსავალი უნდა ყოფილიყო აგრეთვე სტატიკურობა, მაშასადამე, პირველად ის უნდა დართოდა მდგომარეობის გამომხატველ ზმნებს: ვზივარ, ვდგავარ, ვწევარ, ვგდივარ, ხოლო, მის შემდეგ მოქმედების გამომხატველ საშუალო გვარის ზმნებს: მივდი-ვარ, ვხტი-ვარ და სხვ. ძალზე საყურადღებოა, რომ ერთადერთ გამონაკლისს „მივდივარ“ ზმნას თუ არ მივიღებთ მხედველობაში, უმეშველზმნოდ ახალ ქართულში მხოლოდ მდგომარეობის გამომხატველი საშუალო გვარის ზმნებია წარმოუდგენელი და აქაც ეს მოვლენა ძველი არა ჩანს. ძველ ქართულში მივდივარ'ის ნაცვლად **ვალ** სახეობა გამოიყენებოდა, რომელზედაც მეშველი ზმნის დართვა ახლაც კი შეუძლებელია: მივალ, მიხვალ... საინტერესოა, რომ ერთადერთი ზმნაა ეს მეგრულში, რომელიც -ქ-ს არ დაირთავს – მეულუ, იგი ქართულიდანაა ნასესხები (შდრ. პარალელური – უკვე მეგრული შესატყვისი მეურ-ქ). აღსანიშნავია, რომ მეულუ ზმნას აქვს მხოლოდ I და II პ. მხოლოდობითი რიცხვისა, ე. ი, **-ულ**- სახეობა გამოყენებულია იმ პირებში,

¹ შემდეგდროინდელია -რ'ს დართვა ჭანურში იმავე პირთა მრავლობით რიცხვში და აწმყოსგან ნაწარმოებ სხვა დროში.

რომლებშიც მოსალოდნელი იყო -ქ ჰქონოდა მეგრულს, თორემ დანარჩენი პირები მეშველი ზმნის გარეშეც იხმარებიან, უკეთ: მოქმედების გამო-მხატველ საშუალო გვარის ზმნებში ჩვეულებრივად სწორედ ასეთი ფორმებია: ვხტი, ვტირი, ვყვირი და არა ვხტივარ, ვტირივარ, ვყვირივარ. ყოველ შემთხვევაში ეს უკანასკნელები სალიტერატურო ქართულში გავრცელებულ ფორმებად ვერ ჩაითვლება.

სალიტერატურო ქართული თუმცა ზღუდავს მის გავრცელებას, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, დიალექტებში თანდათან ფართოვდება მეშველი ზმნის გამოყენების არე და გვხვდება ვფიქრა-ვარ (< ვფიქრავ-ვარ), ვჩივი-ვარ (გურ.) და სხვ. ეს უდავო მითითებაა იმ გზაზე, რომელიც ჭანურსა და მეგრულში გაუვლია ამ მოვლენას.

ახლა თვალი გადავავლოთ სვანურს, ბალსზემოური სვანური ხსენებულ შემთხვევებში არავითარ მეშველ ზმნას არ იცნობს და არც რაიმე სხვა სუფიქსს. იგი ამ მხრივ იმ ფორმებს უჭერს მხარს, რაც დამახასიათებელი იყო ძველი ქართულისათვის, იგივე მდგომარეობა არ არის ქვემოსვანურში, აქ მეშველი ზმნა გაუჩენია ჯერ საშუალო გვარის ზმნებს: სკურ-ხუი ვზი-ვარ (შდრ. ზემოსვან. სგურ „ვზი“)... და აქედან თავს იჩენს იგი ყველა ზმნასთან, მაგ., ტუიხე-ხუი „ვაბრუნებ-ვარ“ და სხვ., მაგრამ, როგორც ირკვევა, ამ უკანასკნელ შემთხვევებში დიდ მერყეობას აქვს ადგილი: ამბო-ზენ როგორც ტუიხე-ს, ისე ტუიხე-ხუი-ს, ხოლო წერის დროს წერენ მხოლოდ ტუიხე-ს¹. ქვემოსვანურის ეს ვითარება ზუსტად ემთხვევა აწ უკვე მეგრულში დამკვიდრებულ ვითარებას, ყველა ზმნას რომ -ქ ერთვის აწ-მყოში (ოღონდ სვანურში მეშველი ზმნა სხვა დროებშიც ვრცელდება).

როგორც დავინახეთ, მეშველი ზმნა საშუალო გვარის ზმნებთან გაიჩინა ქართულმა; იგი გაიჩინა სვანურმაც კი. კანონზომიერად მოსალოდნელი იყო ასეთივე ვითარება მეგრულშიც. მაგრამ არც მეგრულმა და არც ჭანურმა ხსენებულ ზმნებს „მეშველი ზმნა“ არ დაურთეს სწორედ იმიტომ, რომ ამ ფუნქციით იქ ერთ შემთხვევაში იყო უკვე -ქ, მეორეში -რ.

ქართველურ ენათა მიხედვით ეს პროცესი ასე იშლება: ძველ მდგომარეობას მეშველი ზმნის გამოყენების თვალსაზრისით გვიჩვენებს ძველი ქართული და ზემოსვანური. ყველაზე უფრო შეურყვნელად პირვანდელი ფუნქცია მეშველი ზმნის გამოყენებაში შემოუნახავს მაინც ახალ ქართულს, შემდეგ – ჭანურს, მეტისმეტად გაუვრცელებია მისი გამოყენება მეგრულს; მეგრულის გზას ადგას ქვემოსვანური.

უდავოა, რომ ყველა ქართველურ ენაში მეორეული მოვლენაა ხსენებული მეშველი ზმნის დართვა, ამას მოწმობს ძველი ქართულის ისტორია და სვანურთან შედარება. ქართველურ ენებში ამ მოვლენის ანალიზის შედეგად მიღებული დასკვნა საყურადღებოა აფხაზურ-ადიღურ ენებში სათანადო მოვლენის ისტორიისათვისაც.

¹ სვანური ენა, I, გვ. 183-4.

ახლა რაც შეეხება თვით ამ აფიქსებს – -ქ-სა და -რ-ს. როგორც ფუნქციონირებს იგივეობაში გვიჩვენა, მოსალოდნელი იყო მეგრულშიც და ჭანურშიც ამ სუფიქსებში მეშველი ზმნები გვექონოდა წარმოდგენილი. საფიქრებელია, რომ ჭანური მეშველ ორე(ნ) || რე(ნ) ‘არის’ ზმნის ნაშთი იყოს¹. იგი ისევე უნდა იყოს დართული, როგორც ყაბარდოულში მეშველი ზმნა, სავარაუდოა მესამე პირის ფორმით, შემდეგში ეს ფორმა უნდა გაცვეთილიყო, ამას ხელს შეუწყობდა მისი ფუნქციის თანდათან დაბნელება. ამ ნიადაგზე შეგვჩა მხოლოდ -რ (+ რენ).

ამავე მეშველი ზმნის გამოყენების სხვა შემთხვევებსაც უნდა ვხვდებოდეთ ჭანურში. იგი თავს უნდა იჩენდეს მყოფადის წარმოებაში.

მყოფადი ასე იწარმოება ჭანურში:

მა ბ-ზუმა-რე ჰეა ‘მე გავზომავ მას’

სი ზუმა-რე „

ჰემუქ ზუმა-ს-ე || ზუმა-ს-ერე ჰეა

ჩქუნ ბ-ზუმა-თ-ე || ბ-ზუმა-თ-ერე ჰეა

თქვან ზუმა-თ-ე || ზუმა-თ-ერე ჰეა

ჰემთეფქ ზუმ-ან-ე-ნ ჰეა

არქაბულის დიალექტში მის ნაცვლად გვხვდება ორენ: ზუმასორენ².

ნ. მარმა ეს -რე მყოფადის წარმოშობაში მეშველ -ორენ ზმნის შეკვეცილ სახეობად მიიჩნია³ და სათანადო ფორმები ასე თარგმნა: „არის რომ ვზომო“, უკეთ: „რომ ვზომო არის“. თუ აფხაზურიდან პარალელურ წარმოებას მოვიგონებთ, ასეთი მისი ახსნა დამაჯერებელი ჩანს. აფხაზურში სათანადო შინაარსი გამოიხატება ასე: ისმ⁴აროუპ, რაც ისევე, როგორც ჭანურში, სხვა არაფერია, თუ არ გარკვეული ზმნის პირობითი კილო პლუს მეშველი ზმნა. მისი ზუსტი თარგმანი იქნებოდა „რომ ვზომო-ა“, რაც უდრის „უნდა (გა)ვზომო“-ს (მდრ. იმავე მყოფადის სხვა ვარიანტი ჭანურშივე: ბზიმ-ა-მინონ, ბზიმ-ა-უნონ⁴...),

ასე რომ, ჩვენს შემთხვევებშიც ბ-ხე-რ და სხვაში ადვილი წარმოსადგენია გვექონდეს იგივე -რე ელემენტი მეშველი ზმნისა ორე-ნ, რომელსაც ბოლოს მოქცეული ხმოვანიც ჩამოშორდა დროთა ვითარებაში.

¹ საგულისხმოა, რომ ჭანურში -რ არ დაერთო „არს“ ზმნას ისე, როგორც ეს მოხდა ქართულში. ქართულში სტატიკურობის გამომხატველ ყველა საშუალო გვარის ზმნას აქვს დართული მეშველი ზმნა გარდა „არს“ ზმნისა და ეს სწორედ იმიტომ, რომ იგი თვით იყო ამ ფუნქციით გამოყენებული. ამიტვე აიხსნება, რომ ჭანურში არა გვაქვს „ვორერ“ ‘ვარ’ ფორმა. ეს კი მითითება უნდა იყოს იმაზე, რომ -რ სუფიქსში სწორედ ეს „ორე(ნ)“ ზმნა ვიცარადლოთ. მეგრულში რომ გვაქვს ამ ზმნასთანავე -ქ-ო, გვკითხავენ, მაგრამ გვაქვს უკვე მის შემდეგ, რაც ეს -ქ ყველა ზმნასთან გავრცელდა მეგრულში და მისი მნიშვნელობა დაიწრილა.

² არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, § 42, გვ. 148-149.

³ Грамматика чанск. языка, § 87, გვ. 52-53.

⁴ არნ. ჩიქობავა, ხსენებ. ნაშრომი, გვ. 148.

მეგრულში კი სხვა მდგომარეობაა. აქ -ქ ელემენტი ჩვენ დადასტურებით ნაწილაკად მიგვაჩნია. დადასტურებით ნაწილაკს მეშველი ზმნის ფუნქციის ტვირთვა გარკვეული მნიშვნელობით უნდა შეეძლოს საერთოდ¹.

აქაც შეიძლება იგი მეშველი ზმნის ფუნქციით გამოსულიყო, მაგრამ მაინც გვგონია, რომ მეგრულში ეს დადასტურებითი ნაწილაკი მეშველ ზმნას ახლდა, ე. ი. მეგრულში აწმყოს სათანადო ფორმებს იგივე ორე(ნ) || რე(ნ) მეშველი ზმნა ერთოდა, ოღონდ დადასტურებითი ნაწილაკითურთ – ქორე(ნ), რომელიც შემდეგ თანდათან გაცვთა. რომ ამ დადასტურებითი ნაწილაკითურთ მეგრულში უფრო მოსალოდნელი იყო იგივე მეშველი ზმნა, იმითაც მტკიცდება, რომ მეგრულში შეუდარებლივ უფრო ფართო გამოყენება აქვს წინდებულ ქო-ს, ვიდრე ჭანურში, როგორც ამას სპეციალისტები ვარაუდობენ (არნ. ჩიქობავა).

ხსენებულ აფიქსთა ფუნქციისა და თვით მათი გენეზისის აქ წარმოდგენილი ახსნის სისწორე მტკიცდება დროთა მესამე ჯგუფის წარმოებით ქართველურ ენებში. ქართული ენა თურმეობითის წარმოებისას იყენებს მეშველ ზმნას; მაგ.:

მოვმკვდარ-ვარ	ჩავუწერი-ვარ	ვგონები-ვარ
მომკვდარ-ხარ	ჩაუწერი-ხარ	გონები-ხარ
მომკვდარ-ა (=არს)	ჩაუწერი-ა (=არს)	გონები-ა (=არს)
მოვმკვდარ-ვართ	ჩავუწერი-ვართ	ვგონები-ვართ
მომკვდარ-ხართ	ჩაუწერი-ხართ	გონები-ხართ
მომკვდარ-ან (=არიან)	ჩაუწერი-ა(ნ) (= არიან)	გონები-ა(ნ) (=არიან).

სათანადო ადგილას, მეგრულში გვაქვს იგივე -ქ სუფიქსი;

დობლურელექ	დობლურე-ქ	ქენუჭარუქ	ნობჩქვე-ქ
დოლურელე-ექ	დოლურე-ქ	ქენუჭარუქ	ნოჩქვე-ქ
დოლურელენა(ნ)	დოლურე(ნ)	ქენუჭარუ(ნ)	ნოჩქვე(ნ)
დობლურელთ	დობლურეთ	ქენუჭარუთ	ნობჩქვეთ
დოლურელეთ	დოლურეთ	ქენუჭარუთ	ნოჩქვეთ
დოლურელენა(ნ)	დოლურენა(ნ)	ქენუჭარუნა(ნ)	ნოჩქვენა(ნ)

ჭანურში ამ მხრივ მეტად საყურადღებო მდგომარეობაა. ჯერ ერთი, განსაკუთრებული სიმდიდრე გვაქვს თურმეობითებისა (აქ საამისო ადგილი არ არის, თორემ მათი განხილვა დაგვანახვებდა აშკარა ტიპოლოგიურ მსგავსებას აფხაზურთან).

¹ ყაბარდოულ ენაში და აფხაზური ენის ტაპანთურ დიალექტშიც, აგრეთვე სვანურში, მეშველი ზმნისა და დადასტურებითი ნაწილაკის მონაცვლეობის შემთხვევები გვაქვს კიდევ.

მეორე, თუ ქართულში თურმეობითის წარმოებას ახასიათებს როგორც აღწერითი ფორმები – მეშველზმნიანი, ისე ორგანულიც, ჭანურში მთლიანად ერთი სისტემა – აღწერითი – გატარებული ყველა ზმნაში. საყურადღებო სწორედ ის არის, რომ თურმეობითის ფორმებში, სადაც, ვთქვათ, ქართულში მოსალოდნელია მეშველი ზმნა, ვიწურ-არქაბულში გვევლინება – დორენ მეშველი ზმნა, ხოლო ხოფურში – ერე¹.

მაგ. ვიწ.-არქ.	ხოფური
დობლური-დორენ	დობლურელერენ ‘მოვმკვდარვარ’
ვიწურ-არქაბული	ხოფური
მა გობოჭკონდი დორენ	მა გოვოჭკონდ-ერე ‘დავვიწყებოვარ’
სი გოოჭკონდი დორენ	სი გოოჭკონდ-ერე
ჰეა გოოჭკონდუ დორენ	ია გოოჭკონდ-ერენ... ²

ორსავე შემთხვევაში მეშველი ზმნა არს უნდა გვექონდეს, ოღონდ ხოფურში იგი წარმოდგენილია წინდებულის გარეშე – ერე, ხოლო ვიწურ-არქაბულში – წინდებულის დო-რენ. სწორედ ხოფური წარმოების ვარიანტი უნდა დასდებოდა საფუძვლად ჭანურში აწმყო დროში მეშველი ზმნის გამოყენებას, – უშუალოდ მისგან მივიღეთ -რ, სამაგიეროდ, ვიწურ-არქაბულ სისტემას მისდევს მეგრულში აწმყო დროში -ქ-ს გამოყენება. ვიწურ-არქაბულში იგივე მეშველი ზმნა წარმოდგენილია დო- წინდებულ-დართული: დო-რენ, ამის შესატყვისად უნდა ყოფილიყო მეგრულში ქო-რენ. საყურადღებოა, რომ, როგორც პატ. არნ. ჩიქოზავამ დაგვიმოწმა, მეგრულ ქო დადასტურებითი ნაწილაკის³ ადგილას ჭანურში ხშირად სწორედ დო- წინდებული გამოდის.

მაგ. ჭან.	მეგრ.	
დუწუ	ქუწუ	უთხრა
დოთქუ	ქოთქუ	თქვა
დოყუ	ქოყუ	„ქმნა“

მაშასადამე, როგორც ქართულსა და სვანურში თურმეობითისა და გარკვეულ ზმნებთან აწმყოს წარმოებაში მონაწილეობს მეშველი ზმნა, ასევე ჭანურსა და მეგრულშიც სათანადო შემთხვევებში გამოყენებული ყოფილა მეშველი ზმნა მეგრულში – დადასტურებითი ქო ნაწილაკითურთ, ჭანურში – აწმყოში უწინდებულოდ, თურმეობითში კი – ვი-

¹ არნ. ჩიქოზავა, ჭანურის გრამატიკური ანალიზი, § 42, გვ. 142-144.

² მაგალითები მომალაფოდა არნ. ჩიქოზავამ.

³ თვით დადასტურებითი ნაწილაკი ქართველურ ენებში სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს.

წურ-არქაბულში დო- წინდებულთ (სადაც მეშველი ზმნა მთელი ფორმით გადარჩენილა), ხოლო ხოფურში – უწინდებულად.

გავრცელების არის განხილვას რომ აღარ მოვუბრუნდეთ, მეშველი ზმნის გამოყენებაში ამ ენათა მიხედვით ის სხვაობაა, რომ ქართული და სვანური მეშველ ზმნას იყენებს I და II პირის ფორმათა მიხედვით, მეგრული და ჭანური კი იღებს მხოლოდ III პირის ფორმას და ურთავს მას „ყველა“ პირს (ტექნიკური პირობების გამოა, რომ III პირში მხოლოდობითა და მრავლობითში არ ჩანს ხოლმე მეგრულში ეს მეშველი ზმნა), როგორც ეს გვაქვს ყაბარდოულში.

თუ ეს ახსნა სწორია, მაშინ საერთო არაფერი შეიძლება ჰქონდეს მეგრულ -ქ-ს სვანურ ხ-სთან (ხ-არი; ხ-ჟარი). სხვა არგუმენტაციასაც რომ არ გამოვუდგეთ (მაგ., ხ ყველა დროშია), მათ გასათიშად ისიც კმარა, რომ აქ ჩვენ არსებითად განსხვავებული ხნოვანების მოვლენებთან გვაქვს საქმე: ერთი, (ხ-), ქართულის ისტორიული პერიოდის დასაწყისში უკვე გადაშენების გზაზე დამდგარ მოვლენად ჩანს, როცა მეორე სწორედ ამ პერიოდიდან იკვლევს გზას.

К ВОПРОСУ О СУФФИКСЕ – К В МЕГРЕЛЬСКИХ ГЛАГОЛАХ

Резюме

1. В отличие от грузинского языка мегрельский характеризуется наличием суффикса -ქ -k в формах I и II л. глаголов настоящего времени: ვორე-ქ vore-k „я есмь“, ვჰარუნ-ქ vḥarun-k „пишу“ и т. д.

2. Функциональным соответствием данного суффикса -ქ -k в чанском диалекте является суффикс -რ -r, но последний встречается лишь в некоторых глаголах среднего и страдательного залога: ზხე-რ bxe-r „сизжу“, ოო -ბ byuḡu-r „умираю“ и т. д.

3. Как в мегрельском -ქ -k, так и в чанском -რ -r не выявляют своей первоначальной функции. Но они выполняли, видимо, ту же функцию, что и вспомогательный глагол в статических формах глаголов в абхазском и кабардинском языках. Напр.:

абх.	sə-wɔwə-up	}	„я человек-есмь (есть)“
каб.	sə-ɟəhw-s ₁		
абх.	sə-ɡɔla-up	}	„я сизжу-есмь (есть)“
каб.	sə-s ₁ ət-s ₁		

Исходя из такого понимания, становится ясным, почему именно означенные суффиксы в мегрельском и чанском выступают только в настоящем времени: они выражали „статичность“, „существование“ подлежащего.

4. В новогрузинском это явление находит свою аналогию: вспомогательный глагол „быть“ встречается в формах глаголов среднего залога, но в первую очередь он был использован в глаголах, выражающих состояние, „статичность“ (как напр., ვზი-ვარ *vzi-var* „сiju-есмь“, ვწე-ვარ *vçe-var* „лежу-есмь“, ვდგა-ვარ *vdga-var* „стою-есмь“), а впоследствии – в остальных глаголах (как напр., მივდი-ვარ *mivdi-var* „иду-есмь“ и т. д.).

Подобно мегрельскому диалекту, и грузинский язык постепенно расширяет пределы его употребления: в диалектах встречаются такие формы, как ვფიქრა-ვარ *vpikra-var* ‘думаю-есмь’, ვჩივ-ვარ *včivi-var* ‘говорю-есмь’ (гурийский диал.) и т. п.

5. В верхнебальском диалекте сванского языка сохранилось положение, свойственное древнегрузинскому языку, а в нижнесванском вспомогательный глагол используется не только в глаголах среднего залога (სკურ-ბჟო *skur -xwi* ‘сiju-есмь...’), но и в глаголах действительного залога (с колебаниями: ტუთობე-ბჟო *ṭwixe-xwi* ‘поворачиваю-есмь...’).

6. Но ни в мегрельском, ни в чанском к глаголам среднего залога вспомогательный глагол не добавляется именно потому, что с аналогичной функцией в одном случае выступает -ქ -k, в другом – -რ -r.

7. Что же касается генезиса этих суффиксов, можно полагать, что чанский суффикс является остатком вспомогательного глагола ორე(ბ) *ore(n)* || რე(ბ) *re(n)* «он есть» (ბ-ხე+ორეб > ბ-ხე-რ *b-xe+oren* > *b-xe-r* ‘сiju-есмь’), а мегрельский – -ქ -k – результатом изношения того же вспомогательного глагола с утвердительной частицей -ქ -k (ვო-ხე-+ქორეб *vo-xe-koren* > ვო-ხე-ქ *vo-xe-k*).

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება,
ტ. 1, 1946, გვ. 131-140.

„ადამიანის“ აღმნიშვნელი აოჯ სიტყვა აფხაზურში

მიღებულია ხსენებული სიტყვის გადმოცემა ჩვეულებრივ აოჯ ფორმით. პ. უსლარი განიხილავდა მას და იგი ერთადერთ ისეთ მაგალითად მიაჩნდა, რომელშიაც ო ხმოვანი დასტურდებოდა. ამ შემთხვევაში ო ხმოვნის პირვანდელ სახეობად აღიარების გამო უსლარმაც ხსენებული სიტყვის მრავლობითი ფორმა აჟაა „ხალხი“ ანომალიურ წარმოებად გამოაცხადა ([1], გვ. 8).

აფხაზურს ენაში, როგორც შემდეგ გამოირკვა, ო ხმოვანი (ფონემა) არ უნდა არსებულიყო და, შეიძლება ითქვას, არც დღეს არსებობს. ო ბგერა კი მიღებულია ასიმილაციის ნიადაგზე გარკვეულ კომპლექსთაგან. მისი ისტორიული სახე დღესაც ხშირად დასტურდება. ასევე „ადამიან“ სიტყვის შემთხვევაშიაც აოჯ-ს გვერდით გვხვდება აჟოჯ || – აჟაჯ. და ეს უკანასკნელი ფორმა სწორედ ამოსავალი. ამის შემდეგ სრულიად გასაგებია მისი მრავლობითი ფორმა – აჟა და არავითარს ანომალიურს წარმოებასთან არ უნდა გვექონდეს საქმე. პირიქით, მრავლობითის ფორმა უფრო ზუსტად იცავს ამ სიტყვის ძირს.

ა-ჟაჯ სიტყვის ფუძე -ჟაჯ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ორი თანაბარი მნიშვნელობის მქონე ნაწილისაგან შედგება: ჟა-ჯ. ამ ფუძის პირველი ნაწილი, ძირი, მეორდება მრავლობითს რიცხვშიაც, მაგრამ ვინაიდან მრავლობითში ჟ-სთან მეზობლობაში ორმა ა-მ მოიყარა თავი, ამის გამო თავიდან აცილებულ იქნა ჟა-კომპლექსში ა-ს ო-დ ასიმილაცია ([6], გვ. 193). ამრიგად, მრავლობითმა ფორმამ შემოგვინახა შედარებით ძველი სახე ამ სიტყვის ძირისა: -ჟა. ა-ჟა-ჯ სიტყვის მეორე ნაწილი -ჯ ცნობილი სიტყვაწარმოებითი ელემენტია სახელებში.

როგორც სამართლიანად აღნიშნავს დიუმეზილი, ჯ შესატყვისია ყა-ბარდ. ყჟა-სი და ქვემო-ადილ. ჰჟა-სი, რაც „ძეს“ „შვილს“ აღნიშნავს ([2], გვ. 126). -ჯ(გ)-ს აფხაზურში ეკისრება „ადამიანობის“ გადმოცემა. იგი ადამიანთა კლასის გამომხატველი სუფიქსია, მაგ., რიცხვითს სახელებში შდრ. ფშ-ზა „ოთხი რამ“, მაგრამ ფშ-გ-ჯ „ოთხი ვინმე“. ასევე იგი აწარმოებს მოქმედების სახელს, მაგ., აყაწა-ჯ „მკეთებელი (ადამიანი)“ აშ ყჟგ-ჯ „მწერალი“ (= წიგნის მწერალი ადამიანი). ამავე ფუნქციით გვევლინება იგი აჟა-ჯ – სიტყვაში, სადაც თვით ძირი ჟა იმავე „ადამიანს“, „ძეს“, „შვილს“ უნდა ნიშნავდეს. ამ მხრივ საყურადღებოა ტაპანთური დიალექტის ჩვენება, სადაც „ადამიან“, „კაც“ სიტყვისათვის ჟაჟ-ს გვერდით

(= გადმოლმ. დიალექტ. -**ჟაჯგ**-ს)¹ არსებობს და უფრო გავრცელებულიცაა **ა-ჟგ** (resp. გადმოლმური აფხაზ. დიალექტების – ჯგ). ჩვეულებრივია ეს სახეობა ანდაზებში:

„ამეშ-გუგმხა ბზიხაპთა **აჟგ**-გუგმხა დაგგზიხარემ“ [7].

„ცუდი-დღე გა(მო)კეთდება და ცუდი კაცი (ადამიანი) არ გა(მო)კეთდება“.

„აჟასა-მლაგა ურფესგლარგუგნ უფგჟუ არტატიტ, აჟ-გუგმხა დგურფესგლარგუგნ უფგჟუ დჟასუაშთ“ [7]...

„გამხდარი ცხვარი რომ გაასუქო, ტუჩს დაგირბილებს (გაგისუქებს). ცუდი კაცი (ადამიანი) რომ გაასუქო, ტუჩზე დაგარტყამს“.

კომპოზიტებშიაც მხოლოდ ამ სახით გვხვდება იქ ეს სიტყვა. შდრ. ტაპ. **აჟგწოჟგ** და გადმოლმ. აფხაზ. დიალექტების **აჟოჯგტჯგჟსა** „ადამიანი“.

გიულდენშტედტი და კლაპროთიც „ადამიან“ სიტყვისათვის მხოლოდ **ჟ**-ს აღნიშნავენ (იმათთან არის: gu).

ასე რომ, **ა-ჟა-ჯგ** ისეთი აგებულების სიტყვად უნდა ვცნოთ, როგორც ქართ. **ადამიანი(ს)-შვილი, მე-კაცი**. აფხაზურში ხსენებულ ელემენტთა იგივეობის თვალსაზრისით ძალზე საყურადღებოა, რომ გამოყენების მიხედვით ისინი თითქმის ფარავენ ერთმანეთს. ასე, მაგალითად, „ადამიან“ სიტყვის ძირი **ჟა || უა** გამოყენებულია ეთნიკის საწარმოებლად: **აფს-უა** „აფხაზი“, **აქგრთ-უა** „ქართველი“, **აგრ-უა** „მეგრელი“ (ეგრ-ელი), და სხვ. აქ იგულისხმება **აფხაზი ადამიანი, კაცი; ქართველი კაცი** და სხვ. ეს წარმოება თავისი აგებულებით უნდა უდრიდეს ქართულში (მაინცდამაინც მის დიალექტებში) არსებულ წარმოებას ეთნიკისას: ხევსურთშვილი (ხევსურთშვილები), თუშიშვილები, ქართლიშვილები და სხვ. ([3], გვ. 187). ეგევე ეთნიკის მაწარმოებელი **ჟა || უა**, მომდინარე აფხაზური „ადამიან“ სიტყვის ძირიდან, უნდა გვეჩვენოს მეგრული გვარების წარმოებაშიც: ცანა-ვა, ჭითანა-ვა და სხვ. მრავ. „ადამიანი“, „მე“, „შვილი“-ს მნიშვნელობით.

ნ. მარიც მეგრული გვარების **-ვა** < *ვარ დაბოლოებას აფხაზური წარმოშობისად მიიჩნევდა ([4], გვ. 5), მაგრამ მისთვის ამოსავალი იყო ამ შემთხვევაში აფხ. **ზა** < *ზარ- – „მე“. ამიტომ სამართლიანი იყო ს. ჯანაშიას საყვედური: „არ არის ნაჩვენები ნაგულისხმევი გადასვლის ფონეტიკური კანონზომიერებაო“ ([3], გვ. 214).

¹ ტაპანთური დიალექტის **ჟ** იგივე ფონემაა, რაც გადმოლმური აფხაზური დიალექტების **ჟ**, ოღონდ უფრო კარგადაა მასში დაცული სპირანტული ელემენტი.

აფხაზური **-ბა „მე“, „შვილი“** საერთო უნდა იყოს მართლაც მეგრულ გვარებში შემორჩენილ **ჭა**-სთან, მაგრამ მათი ურთიერთმიმართება სხვა-ნაირად წარმოგვიდგება. მეგრული გვარების წარმოებაში გადარჩენილი **ვა** || < **ჭა** აფხაზური წარმოშობისაა. აფხაზურ ნიადაგზე მოეპოება მას ახსნა. იგი „ადამიან“ სიტყვის ა-**ჭა**-ჯგ-ს ძირს წარმოადგენს: ისე რომ, გვარები, რომლებიც ამკარად მეგრული გვარების შთაბეჭდილებას ახდენს თავისი წარმოებით, აფხაზურადაა გაფორმებული. კერძოდ, იგი აფხაზურის გარკვეული დიალექტური ერთეულის კუთვნილება უნდა ყოფილიყო, **ბა** კი, უკვე აფხაზური გვარების წარმოებაში დაცული, მისივე სხვა დიალექტურ სახეობას უნდა წარმოადგენდეს: **ადელ-ბა, ამჭ-ბა, აშ-ბა, აგრ-ბა**, შდრ. ეს უკანასკნელი **აგრ-უა**-სთან „მეგრელი“ სიტყვა-სიტყვით „მეგრელიშვილი“ (ან: „ეგრი(ს)-შვილი“). აგრ-**ბა** იგივე „მეგრელიშვილია“ და სხვა დიალექტურს მონაცემში უნდა ემთხვეოდეს: აგრ-უა-ს¹.

შემდეგ ეს **ბა** უნდა იყოს ცვლილი დაყრუებით **ფა**-დ, რომელიც ცალკე სიტყვადაც გვხვდება **ა-ფა** „მე“, „შვილის“ მნიშვნელობით. ასეთი დაყრუების პირობა **აფჰა** „ქალიშვილი“ სიტყვის არსებობა უნდა ყოფილიყო (იხ. ქვემოთ). ეგვე **ფა** შემდეგ გამოყენებულია გვარების საწარმოებლად **ბა**-ს ადგილას, მაგ., **ინალიფა, მაფშიფა** და სხვ.

ბა-ვე ასიმილაციის გზით შეიძლება გვარებში **ჰა**-დაც წარმოგვიდგეს, მაგალითად:

გვარი **პატიჰა**. ოღონდ **-ფა** და **-ჰა** დართულ გვარებს ახასიათებს აღწერილობითი წარმოება. ასეთ შემთხვევაში ყოველთვის კუთვნილებითი ნაწილაკიცაა წარმოდგენილი გვარში. შდრ. იგივე **ინალ-ი-ფა** „ინალ-მისი-შვილი (მე)“, რაც შედარებით ახალ წარმოებაზე უნდა მიუთითებდეს.

ბა „მის“ გამომხატველია გვარებში. ასულისათვის იმავე გვარებში გამოიყენება ფჰა < ***ბჰა**-საგან, მაგ., იგივე გვარები ქალთათვის იძლევა ფორმებს **ამჭ-ფჰა, აგრ-ფჰა** და სხვა, რომელიც თავის მხრივაც აფხაზურიდანვე შემოვიდა ქართულში, გურულს დიალექტში დაცული **-ფხე**-სა და მეგრულში **-ფხე** > **-ხე**-ს სახით. ამ უკანასკნელში (**ა-ფჰა** – „ქალიშვილი“, „ასული“) მდებდრობითობის გამომხატველ ელემენტად თითქოს **ჰ** ივარაუდება, რითაც იგი სხვაგვდება **ა-ფა** (< ***ა**-ბა) „შვილ“, „ვაჟიშვილ“- სიტყვისაგან (შდრ. მისი ლაბიალური სახე სიტყვაში აძა-ჰ- შა – „და“, აძაშა – „ძმა“).

აქვე საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ **-ბა „შვილის“, „მის“** გამომსახველი შეიძლება ქალ- სიტყვის ფუძესთანაც იყოს გამოყენებული, მაგალითად, აფჰეს-**ბა** = აფჰეს („ქალი“) **ბა** („შვილი“), „ქალიშვილი“, „ყმაწ-

¹ საყურადღებო შეიძლება იყოს, რომ აშხარუა, რომელიც გადმოდმურს აფხაზურს დიალექტებში გვარად გვხვდება, ერთ-ერთი აბაზა ტომის სახელწოდებაა.

ვილი ქალი“ (შდრ. არფეს, არფეს-ბა – „ვაჟი“, „ყმაწვილი“, „ვაჟი-შვილი“). აქ-**ბა**-ს უდაოდ აქვს საერთოდ „შვილის“, „პატარას“ მნიშვნელობა, რაც ძალზე საყურადღებო უნდა იყოს **ბა**-ს პირვანდელი მნიშვნელობისა და **ფა, ფჰა**-ს ისტორიის თვალსაზრისით.

ასე რომ, ადიღური **ყუა, ჭუა**-ს ერთი შესატყვისი -**უა**, როგორც „ადამიან“ სიტყვის ძირი, აფხაზურმა ცალკე სიტყვადაც შემოგვინახა, მისი საშუალებით აწარმოებს ეთნიკურს ტერმინებს, მისი საშუალებითვე გარკვეულს დიალექტურს ერთეულში გვარები უნდა ყოფილიყო ნაწარმოები, რაც დღეს-დღეობით დაცულია მეგრული გვარების წარმოებისას. მის სხვა დიალექტურ ვარიანტს -**ბა** წარმოადგენს, რომელიც შედარებით უფრო ვიწრო მნიშვნელობით გამოიყენება ძირითადად აფხაზურ გვართა წარმოებისას.

მესამე სახეობა ამავე მნიშვნელობის **ჰჰ** (-ჰჰ) ელემენტისა უფრო დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო გარკვეული დიალექტებისათვის, ამაჟამად ამის კვალი აზაზურ დიალექტებში ჩანს, სადაც მას დამოუკიდებლად შეუძლია გადმოსცეს იგივე „ადამიან“ სიტყვა (იხ. ზემოთ) და რომელიც საერთოდ მთელს აფხაზურში სახელთა სიტყვაწარმოებაში ადამიანთა კლასზე მიუთითებს და მის უდაო ადიღურ შესატყვისში „შვილ“, „ძე“ მნიშვნელობას ვარაუდობს,

ძალზე საყურადღებოა **აჟაჰჰ**- სიტყვის მრავლობითი ფორმა. როგორც ცნობილია, დღეს აფხაზური ძირითადად განასხვავებს კლასებს სახელთა მრავლობითის წარმოებაში. არა-ადამიანთა კლასს -**ქუა** სუფიქსი ახასიათებს, ადამიანთა კლასს მეტ-წილად – **-ცა**. გვხვდება აგრეთვე კრებითი მრავლობითი -**რა**-თი ნაწარმოები. **აჟაჰჰ** სიტყვა მრავლობითის საწარმოებლად არც ერთ ამ სუფიქსს არ იყენებს. მისი მრავლობითია **აჟაჰ**. აქ **უა** ძირეული მასალაა, მრავლობითის მაწარმოებლად თითქოს -**ა** გადმოდის, მაგრამ ეს ერთი შეხედვით. აქ ორი, ან გრძელი **ა** ივარაუდება, მაშ **აჟა-აა** (**აჟა+ა**), მაგრამ რაკი თვით ძირს ჰქონდა ა, მივიღეთ ერთიანი ფორმა **აჟაჰ**. აფხაზურში ორი ან გრძელი **ა** შეიძლება მივიღოთ ყელის სპირანტის დაკარგვის ნიადაგზე. მაგალითად, ბზიფ. დიალექტ. ახჰპახუთრა, აბჟ. ახჰპახუთრა „ვაჭრობა“; ბზიფ. ათაჰცა, აბჟ. ათააჰცა, „ოჯახი“; მდინ. ღალიძგა, აფხ. **ააღმგა** და სხვ. როგორც აფხაზურის გადამღურ დიალექტთა შედარებამ გვიჩვენა, მეტ-წილ შემთხვევაში იქ, სადაც გადმოღმურს აფხაზურში **ა(ა)** გვაქვს, ტაპანთურში **ჰ(ა)** სპირანტია სავარაუდებელი, მაგ., ტაპ. ჰაძრა, გადმოღმ. აფხ. ააძრა – „მოსვლა“; ტაპ. მაჰბიტ, გადმოღმ. აფხაზ. მააბოდტ – „ვხედავთ“ და სხვა. აქაც, მაშ, **ჰა** უნდა გვევარაუდნა და სწორედ ტაპანთურში „ადამიან“ სიტყვის მრავლობითის რიცხვში დასტურდება ფორმა **ა-ჟაჰა** – „ხალხი“. მრავლობითის ასეთი **ჰა** მაწარმოებე-

ლი შეიძლება რაიმე კავშირში იყოს აფხაზურისავე სხვა მრავლობითის მაწარმოებლებთან (ეს საკითხი სპეციალურ ძიებას მოითხოვს), მაგრამ იგი უშუალოდ უფრო ადილურ ენობრივ სამყაროს უნდა უკავშირდებოდეს.

საგულისხმოა, რომ „ადამიან“- სიტყვის მხოლოდობით ფორმაში არსებული ჯ (resp. შ) მრავლობითში აღარ გადაყვება: მხ. **აჟა-ჯგ**, მრ. **აჟაა** – **აჟა-შა**. ეს მოვლენა საერთოდ დამახასიათებელია -**ჯ**, -**შა**, -**ზა** ელემენტთათვის ისე, როგორც ადილურს ენებში **ყჟა**, **ჭჟა**-სთვის. ისინი მხოლოდობით რიცხვს ახასიათებენ. მაგ., მხ. აშარგცაჟ – „მონადირე“, მრავლ. აშარგცა-ცა „მონადირეები“ და სხვა (ზოგ ახალ წარმოებას თუ შერჩება იგი მრავლობითშიც. მაგ., არწაჟ „მასწავლებელი“, მრ. არწაჟცა – „მასწავლებლები“). ეგევე ახასიათებს გვარებსაც მრავლობითში. გვარის წარმოებაში არსებული -**ზა**, -**ფა**... ჩამოშორდება ხოლმე მრავლობითში. **აგრზა**-სგან იქნება **აგრაა**, **აშზა**-სგან იქნება **აშაა**, **მაფშიფა**-სგან – **მაფშაა** და სხვა. გვართა მრავლობითის მაწარმოებელ აფიქსად იგივე **აა** გვხვდება, რაც „ადამიან“ სიტყვის მრავლობითს ახასიათებდა. **აა** მრავლობითის საწარმოებლად გვხვდება გვარებში, საკუთარ სახელებში, ან როცა ეთნიკის წარმოებასთან გვაქვს საქმე. საკუთარ სახელებთან იგი კრებით-მრავლობით ფორმას დართული გვხვდება. მაგ., ციცინა-რ-აა < *ციცინა-რ(ა)-აა = „ციცინაანი“, ე, ი. „ციცინო და მისი მსგავსნი, ტოლნი, ამხანაგები“, ამ მხრივ საყურადღებოა მიმართვის ფორმა **დად-რაა!** – უფროსი მიმართავს უმცროსებს ასე – (ასე მიმართავენ კრების დროსაც) – „შვილებო!“ (**დად** – „პაპა“).

გადმოდმურს აფხაზურს დიალექტებში გვარებშიაც ასეთი ორმაგი წარმოება (კრებითი-მრავლობითის **რა-ზა**) არის დამახასიათებელი. მაგ., შოგენ-**რზა** – შოგენები, შოგენაანი, გაჩ-**რზა** – „გაჩები“, გაჩაანი და სხვ. ისიც საყურადღებოა, რომ იქ **ზა**-ზე დაბოლოება გვარებისა არ იცია. საერთოდ გვარებს არ აფორმებენ. მხოლოდობითში არის: **ჰაპატ**, **ჯგუთ**, **აშშ**, **ნაფსა**, **შგკატ**, **ყლგზ** და სხვა. იგივე გადმოდმური აფხაზური **ლაცგშა** და **აძგნა**... იქ გამოითქმის: **ლაცგშშ**, **აძინ** და სხვა. ისიც ძალზე საყურადღებოა, რომ თუ იქ **ზა**-ზე დაბოლოებული გვარი შეგხვდათ, მაშინვე შენიშნავენ: „ესენი აფხაზები არიან“-ო.

აფხაზურში ეთნიკის წარმოებისას მრავლობითში შესაძლოა **ჟა**-ც იქნეს შენარჩუნებული და **აა**-ც დაერთოს მას, აგრეთა – „მეგრელები“ და სხვ. აბსოლუტურად შეუძლებელი ეს არც გვარების წარმოებაშია, მაგ., გვარი **აფშგა**-ზა მრავლობითში ბზიფურს დიალექტში ჩვენ **აფშგსაა**-დაც გვაქვს ჩაწერილი და **აფშგსზა-ქჟა**-დაც [7]. ამის პარალელურად არსებობს -**ჟა** – ჩამოცლილი წარმოებაც, ოღონდ მაშინ მრავლობითი, ჩვეულებრივ, სხვა სუფიქსებითაა ნაწარმოები, მაგალითად, **აგრქჟა** || **აგრცა** „მეგრელები“.

ბი“. **აქერთქუა** || **აქერთცა** „ქართველები“ და სხვა. პირველს შემთხვევაში (აგრუა) -**ჟა** შეიძლება უშუალოდ **აჟაჯგ** სიტყვის მრავლობით ფორმად გვეცნო. მაშინ **აგრუა** – იქნებოდა „მეგრელი ხალხი“, „მეგრელები“.

ს. ჯანაშია განიხილავს მეგრულ -**ია**-სა და -**ვა**-ზე დაბოლოებულ გვარებს და მათ წინა სახეობად -**იან**-ს და -**ვან**-ს მიიჩნევს, რომელშიც -**ან** ელემენტის შესახებ წერს: „ნამდვილად... აქ საერთო ქართველური ფორმანტია, რომელიც, სხვათა შორის, საფიქრებელია აფხაზურშიც იქნეს თავს, გვარის სახელთა კრებითობის ფორმის აფიქსში -**აა** (თუ: ა), მაგ., კოზმაა (კოზმავები), ჟენიაა (ჟვანიები), მარშანაა (მარშანიები) და სხვა“ ([3], გვ. 215).

უნდა ჭირდეს ამ ფაქტთა გაიგივება. როგორც აღვნიშნეთ, მეგრულის -**ვა**-ზე დაბოლოებული გვარები იხსნება აფხაზურ ნიადაგზე. ხოლო რაც შეეხება აფხაზურში მრავლობითი რიცხვის **აა** ფორმანტს გვარის სახელებში, ის რომ **ან**-ამდე აგვეყვანა, აუხსნელი დაგვრჩებოდა იგივე **აა** „ადამიან“ სიტყვის მრავლობით ფორმაში არსებული. მაშინ ეს უკანასკნელები ერთმანეთისაგან უნდა გაგვეთიშა, თანაც გამწვანდებოდა აფხაზურისათვის იმის გათვალისწინება, თუ როგორ გამოიწვია **ნ**-ს დაკარგვამ ხმოვნის გაგრძელება ან გაორკეცება. ეს, როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, შესაძლებელია მხოლოდ უკანაენისმიერი სპირანტების დაკარგვის შედეგად. საწინააღმდეგო ახსნას ის გარემოებაც შეუშლიდა ხელს, რომ ტაპანთურში დასტურდება როგორც „ადამიან“ სიტყვის მრავლობით ფორმაში, ისე გვარის სახელებში ხსენებული **აა**-ს უფრო ძველი **ჟა** სახეობა.

ამიტომვე არ უნდა შეეფერებოდეს სინამდვილეს ნ. მარის მოსაზრება აჟ-**აა** ფორმაში მრავლობითის მაწარმოებლად -**არ** (|| -**რა**)-ს ვარაუდის შესახებ ([5], გვ. 310).

ეს გარკვეულ სიტყვათა კატეგორიაში არსებული მრავლობითობის -**ჟა** (> -**აა**) სუფიქსი უნდა იყოს შესატყვისი ადილური ენების მრავლობითობის „-**ზ**“ მაწარმოებლისა (გამოითქმის უფრო მაგარ სასასთან ნაწარმოები ჰ- ბერით). ერთი შეხედვით თითქოს აქ არსებითად განსხვავებული ბგერები გვაქვს, მაგრამ მათი ასეთი დამოკიდებულება გაუგებარი შეიძლება არ იქნეს, თუ, იმას გავითვალისწინებთ, რომ, მაგ., ბასლენურს დიალექტში **ზ** გამოითქმის **ჰა**-დ და რომ აფხ. **ჟა** შესატყვისად მჟღერის გვერდით ადილურს ენებში ხშირად, ფშვინვიერსა და მკვეთრ სპირანტსაც კი გვავარაუდებინებს. ასე რომ, აფხაზ. **ჟა** > -**აა** ადილურ ენათა **ზ**-ს ფონეტიკური შესატყვისი, მორფოლოგიურადაც იგივე აფიქსია. **ჟა** > -**აა**-ს მხოლოდ ადამიანთა კლასში გამოყენება იმის მაუწყებელი არ უნდა იყოს, რომ იგი იმთავითვე და საერთოდაც გარკვეული კლასის მრავლობითის მაწარმოებელი ყოფილიყოს. გარკვეული კლასის მრავლობითის ის აფხაზურში შემდეგ დაუკავშირდა.

მოყვანილი მასალის საფუძველზე აფხაზურში მრავლობითობის -ქუა, -ცა, -რა მაწარმოებელთა გვერდით დასტურდება მეოთხე -აა < ზა მაწარმოებელიც, რომელთა გამოყენებაში დიალექტურ დაყოფას გადამწყვეტი როლი უნდა ეთამაშა, ეს კი დამოუკიდებელი ძიების საგანია და აქ მას არ გამოვუდგებით.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
აკად. ნ. მარის სახელობის ენის ინსტიტუტი
(შემოვიდა რედაქციაში 21.7.1943)

АБХАЗСКОЕ СЛОВО აოჯ აოაო „ЧЕЛОВЕК“

Резюме

В статье на основе диалектных данных абхазского языка устанавливается, что слово აოჯ აოაო < აუაჯ აოაო состоит из двух элементов: უა wa и ჯ აო, каждый из которых в отдельности должен был обозначать „дитя“ resp. „человек“. Засвидетельствованный в мегрельских фамильных образованиях суффикс -უა -wa заимствован из абхазского и увязывается с элементом უა wa слова აუაჯ აოაო. Диалектным вариантом этого элемента უა является ზა wa (|| ფა pa || ჰა pa), выявляемый в самом абхазском языке, также в фамильных именах.

Во множественном числе второй элемент ჯ აო опускается; добавляется аффикс множественности აა aa < ზა, который восходит к показателю множественности ზჿ ‘х’ в адыгских языках.

Академия Наук Грузинской ССР
Институт языка имени акад. Н. Я. Марра

ციტირებული ლიტერატურა Цитированная литература

- П. Услар. Абхазский азык, Этнография Кавказа, ტ. I ტფილისი, 1887.
G. Dumézil. Etudes Comparatives sur les langues Caucasiennes du Nord-Ouest (Morphologie). Paris, 1932.

ს. ჯანაშია. თუბალ-თაბალ, ტიბარენი, იბერი. – ენიმკის მოამბე, ტ. I, 1937.

Н. Марр. В вопросу о положении абхазского языка среди яфетических. 1912.

Н. Марр. Русский „человек“ абхазское аофә. Язык и история абхазов. 1938.

ქ. ლომთათიძე. ძირითად დროთა წარმოებისათვის აფხაზურში. – ენიმკის მოამბე, ტ. II, 1938.

დიალექტოლოგიური ტექსტები შეკრებილი ქ. ლომთათიძის მიერ (გამოუქვეყნებელი).

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე,
ტ. 4, № 7, 1947, გვ. 725-731.

ქცევის კატეგორიისათვის აფხაზურ ზმნაში¹

ქცევის კატეგორია დამახასიათებელი კატეგორიაა ქართველურ ენათა ზმნისათვის. იგი განმარტებულია, როგორც კუთვნილებითი დამოკიდებულების გამოხატვა სუბიექტ-ობიექტსა ან ობიექტ-ობიექტს შორის. ამდენადვე იგი ზმნის მრავალპირიანობას გულისხმობს². აფხაზურ ზმნაშიაც (და საერთოდ აფხაზურ-ადიღური ჯგუფის ენათა ზმნაშიაც), როგორც პოლიპერსონალურ ზმნაში, უნდა გვქონდეს მსგავსი კატეგორიის თავისებური სახე.

ქართველურ ენათა სათავისო ანუ სასუბიექტო ქცევას, როცა ეს ქცევის ფორმა გამოხატავს თავისაზე, საკუთარ რაზედმე (თავზე) მოქმედებას, აფხაზურში უდგება **ჩა**- („თავი“ *сeня*) ელემენტით ნაწარმოები ფორმები:

მაგ.:

სჩაგ-ს-შტედტ – თავს ვიკლავ (მეს-„თავს“-მე-ვკლავ = „თავისთავს“ ვკლავ)

სჩაგ-ს-კაბოდტ – ტანს ვიბან (მეს-„თავს“-მე-ვბან = „თავისთავს“ ვბან)

ლჩაგ-ლ-წაბტედტ – თავს იმაღავს, იმაღება. (ის (დედაკ.) თავის „თავს“ მაღავს) და სხვა.

მოქმედება ხდება სუბიექტისავე „მე“-ზე. კუთვნილებითი აფიქსი (ს, ლ...) აქ დაერთვის **ჩა**- რეფლექსურობის ელემენტს, რომელიც დღეს დამოუკიდებლად არაფერს აღნიშნავს. კუთვნილებით აფიქსად კი სწორედ ის ნიშანი შეიძლება იქნეს გამოყენებული, რაც სუბიექტადვე გვევლინება სათანადო ფორმაში. რა თქმა უნდა, აღარ იქნება „ლჩაგ-ს-შტედტ“ („მის (დედაკ.)-თავს-ვკლავ“), არამედ **დგ**-ს-შტედტ – „მას (ადამ.)-მე-ვკლავ“ და სხვ.³

¹ წაკითხული იყო მოხსენებად საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის აკად. ნ. მარის სახელობის ენის ინსტიტუტის კავკასიურ ენათა განყოფილების სხდომაზე 1943 წ. 23 დეკემბერს.

² ქცევის შესახებ ქართულში იხ. აკ. შანიძე: 1. ქართული ზმნის საქცევი – ტფ. სახელმწ. უნივერსიტ. მოამბე, ტ. VI, 1926წ. 2. ქართული გრამატიკა I, მორფოლოგია, თბილისი 1930 წ., 3. ქართული გრამატიკის საფუძვლები, ნაკვეთი II, თბილისი, 1943 წ., გვ. 312-346, არნ. ჩიქობავა: 1. ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, ტფილისი, 1936 წ. §§ 31, 32. 2. ზოგადი ენათმეცნიერება I, მეორე შეესებ. გამოცემა. თბილისი, 1939 წ. § 58.

³ ნაწილობრივ ანალოგიური მდგომარეობა შეინიშნება აფსარა („დასვენება“) ზმნაში, რომლის ერთ-ერთ ფუძისეულ ელემენტს აფს („სული“) სიტყვა უნდა წარმოადგენდეს. სფსგ-ს-შოდტ – ვისვენებ („მე“-ს-სულს-მე „ვასვენებ“), **ლგ-ფსგ** ლ-შოდტ – ის (დედაკ.) ისვენებს (თავის-სულს- ის (დედაკ.) – „ასვენებს“) და სხვა, მაგრამ აქ მეორე ელემენტს – **შა**-ს დამოუკიდებელი მნიშვნელობა არა აქვს. შდრ. ზემოთ **შ** „ვკლავ“ ზმნის ძირი: **დგ**-ს-შტედტ – „მას (ადამ.) მე ვკლავ“.

ჩა-ს მაგიერ თითო ოროლა შემთხვევაში შეიძლება **ხ** („თავი“-ც იყოს გამოყენებული.

ზემოგანხილული ზმნები (ორპირიანი) გარდამავალი ზმნებია.

აღნიშნულ ზმნათათვის, ერთი შეხედვით, შეიძლება გაგვეთანაბრებინა სხეულის ნაწილთა თუ მთელ რიგ სხვა ელემენტთა შემცველი ზმნური წარმოებები, როგორცაა მაგალითად:

ი-ს-შ¹-ს-წოდტ – მას (რადაცას) – „მეს“-ტანს-„ვაცმევ“ = ტანთ ვიცმევ¹

ი-ს-ხა-ს-წოდტ (რადაცას) – „მეს“-თავს-„ვარქმევ“ = თავზე ვიხურავ შდრ. ახგ „თავი“.

ი-ს-შა-ს-წოდტ – მას (რადაცას) – „მეს“-ფეხს-„ვაცმევ“ = ფეხთ ვიცმევ. შდრ. აშაჰ „ფეხი“.

ი-ს-ჰა-ს-წოდტ – მას (რადაცას) – მეს“-პირს-„ვდებ“ = „პირში“ ვიდებ = ვჰამ. შდრ. აჰგ „პირი“.

ი-ს-გ-ს-წოდტ – მას (რადაცას) – „მეს“-თან-„ვატან“ = თან (გა)ვიყოლებ²

და სხვა.

მაგრამ აქ ისევე შეიძლება ის-შ¹-ს-წოდტ – „მეს“-ტანთ ვაცმევ („ვიცმევ“), როგორც ილ-შ¹-გს-წოდტ „მას (დედაკ.)-ტანთ-ვაცმევ“; ილ-ჰა-ს-წოდტ – მას (დედაკ.) „ვარქმევ“ და სხვა.

ამ რიგის წარმოებები მრავლად მოიპოვება აფხაზურში, მაგრამ მათი გაერთიანება ქცევის კატეგორიად გაჭირდებოდა. ამ შემთხვევაში უფრო ზმნის ფუძეთა თავისებურ აგებულებასთან გვაქვს საქმე. აღნიშნულ ელემენტთა (შ¹-, ხა- და სხვა) გარეშე მოყვანილ ზმნათა მნიშვნელობები არც არსებობს, საყურადღებო კია მაინც, რომ ასეთ ფუძეებში კუთვნილების გახაზვა აუცილებელი ხდება.

ქცევის კატეგორიის ანუ სუბიექტ-ობიექტის ან ობიექტ-ობიექტის დამოუკიდებულების მხრივ განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს აფხაზურში ორი საპირისპირო ფორმა ზმნისა: ერთია ზ- (ზიივ. ზი) პრეფიქსით ნაწარმოები, მეორე კი – გ¹-თი.

ორივე ამ აფიქსით ნაწარმოები ფორმები ქართულ შესატყვისში, როგორც წესი, ამა თუ იმ ქცევთან წარმოებებს გვაგარაუდებინებენ. ორივე აფიქსი ზმნაში ე. წ. ირიბი ობიექტის არსებობას გულისხმობს. ისინი მუდამ ირიბ ობიექტს ახლავან.

ზ- გამოხატავს ე. წ. პირდაპირი ობიექტის განკუთვნილებას ირიბი ობიექტისადმი (გარდამავალი სამპირიანი ზმნები) ან სუბიექტისა (და მისი მოქმედების) განკუთვნილებას ირიბი ობიექტისადმი (გარდაუვალი ზმნები).

¹ შ¹ ელემენტს (ა-შ¹-წარა = ტანთ-ჩაცმა) დამოუკიდებელი მნიშვნელობა დღეს აფხაზურში აღარ აქვს.

² დამოუკიდებელი მნიშვნელობით არც გ¹ იხმარება.

მაგ.: გარდამავალი ზმნები:

ი-ს-ზე-რხია მგზნება ხუჭკუ¹ – აფსუა ბეზ². გვ. 99, – მომიმზადე (ჩემთვის მოამზადე) ცოტა საგზალი!

მოსკვანტ³ თემერ ი-ს-ზე-აადშთიტ – თემერ. გვ. 138³ – მოსკოვიდან თემურმა ის (რადაც) გამომიგზავნა.

სარა ისეზგზ სგზზ: ი-სგ-ზე-ნა-უდტ – აჟაფყ. №8931⁴ – მე რაც დამე-მართა, ჩემმა ენამ მიყო.

უხე დ-ა-ზე-უტა, ტაღა ი-ზე-იჟამ – Ib. №62. რასაც შენს თავს შენ (მამაკ.) უყოფ (უზამ), მას მტერი არ გიზამს (გიყოფს).

აღ⁴ აულ⁴ ან-ა-ზე-ნარგა – „სჟუპ“ – აჰ⁴ ედტ, ანგა ან-ა-ზე-ნარგა – „სჟუპ“ – აჰ⁴ ედტ – Ib. №357 – ხარს უღელი რომ მიუტანეს, „ძროხა ვარო“ თქვა, საწველა რომ მიუტანეს – „ხარი ვარო“ თქვა.

გარდაუვალი ზმნები:

აძჰაზაჰ⁴ ჰა-ზე-ზე-გფშუპ – თემერ, გვ. 205. უფროსები თქვენ გიყურებთ (თქვენ-თვის, თქვენდა ვიყურებით) = გელოდებით.

დაზ⁴ ისოუროუპ აფარაჟ⁴. დაარა ს-ა-ზე-გაყტედტ – Ib. გვ. 50 – დღეს უნდა ვიმოვო ფულ(ებ)ი, ძალიან მჭირდება (სიტყვა-სიტყვით: მის-თვის ვწუხვარ, „ვუწუხვარ“).

აკაკან ზემწოუ არ აყნე აჰ⁴ აჟა⁴ ა-ზე-ნედტედტ – აჟაფყ. №159 – კაკლის ხეს, რომლის ძირასაც კაკალი (ნიგოზი) ყრია, ღორები მისდის (მიუდის).

აჯმა იმფსგშა ამაწ⁴ ა-ზე-ლაყტედტ – ib. №327. არა-საკვდავ თხას შტო დაეხრება (მისთვის დაიხრება).

ზთემშა უზემდგრტა ად⁴ გჰჟ ტა-ზე-მმგრგგენ! – ib. №278. რისი ამბავიც არ იცი, მის ლანძღვას ნუ უსმენ (მის-თვის ნუ ისმენ)!

დასუ იხარფ იგ⁴ დ-ა-ზე-აადგ⁴ოუპ – აჟაფყ. №287. ყველას თავისი პერანგი თავის კანთან ახლოს აქვს (...კანისთვის ახლოს არის, ეახლოებ ის“), უახლოობს).

ტაჰე იჯაბაა ზდუ, იგ⁴ ა-ზე-გბლტედტ – ib. №459. ადამიანს ჯაფა რა-ზედაც მიუძღვის, გული მასზე ეწვის (...მისი გული მისთვის იწვის)..

აჯმაზჩა ილაბა დ-ა-ზე-წაჟტან – ib. №399. თხის მწყემსი თავის ჯოხს ეკითხებოდა („მისდა“ კითხულობდა).

უზნაბჟხარ, შზა-ნზგწტ⁴ გ⁴ ამწ უ-ზე-ააჟედტ – ib №474. შენ (მამაკ.) თუ „გაქეციანდები“, პირიქითეთიდანაც მოგივა (შენთვის მოვა) მწერი.“
დასხვა.

¹ აქაც და ქვევითაც საილუსტრაციო მასალა მოგვყავს ჩვენი ტრანსკრიფციით.

² დ. გულია, აფსუა ბეზშა. აზბატ⁴ აკლასს აზგ, 1935 წ.

³ ივ. პაპასკერ, თემერ, 1937.

⁴ დ. გულია, აჟაფყაჟა... 1939. აქ ვუჩვენებთ ანდაზის ნომერს.

ამგვარი ფორმები ქართულში ზოგჯერ შეიძლება ითარგმნოს სათავისო ქვევის ფორმითაც. ეს მაშინ მოხდება, თუ სუბიექტად და ირიბ ობიექტადაც ერთი და იგივე პირი იქნება წარმოდგენილი ზმნაში. მაგ., **ი-ს-ზგ-ყა-ს-წოდტ** – „მას (რაღაცას) „მეს“-თვის მე-ვაკეთებ“ = „მას (რაღაცას)-ვიკეთებ“; **ი-ზ-ზგ-ზ-წახუედტ** – „მას (რაღაცას) შენთვის (დედაკ.)-თვის შენ (დედაკ.)-ინახავ“ = „მას (რაღაცას) შენთვის (დედაკ.) ინახავ („იმალავ“) და სხვა. მაგრამ როგორც სხვა შემთხვევაში, ისე ამ შემთხვევაშიაც განკუთვნილება ირიბი ობიექტისადმია მიმართული. ამდენადვე, აღნიშნული ფორმები შეგვეძლო მხოლოდ ე. წ. სასხვისო ანუ საობიექტო ქვევის ფორმებად გაგვეგო.

ეს **ზ**- ელემენტი ზმნას მასდარშიაც ახლავს, მაგ., **აზგყაწარა** = „თ ვ ი ს-კეთება“, **ა-ზგ-ფშრა** = „თ ვ ი ს-ყურება“ = „ლოდინი“, **ა-ზ-წაარა** = შე-კითხვა (თ ვ ი ს- კითხვა) და სხვა.

რიგი გარდაუვალი ზმნებისათვის კი იგი ფუძის მიუცილებელ ელემენტადაც გვევლინება, ასეთი ზმნებია: **აზჰარა** „ზრდა“ („თ ვ ი ს-მატება“), **აზწარა** „კლება“ („თ ვ ი ს-მცირება“), **აზხარა** „ყოფნა“, **კმარება** („თ ვ ი ს-რჩენა?“)...

მაგ.:

აბააფსგ მარა იბააფსრა **იზხოუპ**,
ტარა უჩილაუმგალან! – აჟაფყ.
№741.

აფშჰა დგშჴგჴა **იზჰატედტ** – ib.
№776.

აჯმა აწგზა ედგშა ეგ^ა**აზწომ**,
ეგ^ა**აზჰატამ** – ib. №897

ცუდს თავისი სიცუდე „ე ყო ფ ი ს“
(მ ი ს თ ვ ი ს-კმაოზს), შენ შენს
თავს ნუღარ შეურთავ!

ბავშვი ტირილში იზრდება (ბავშვს
ტირილში ე მ ა ტ ე ბ ა, ...მ ი ს თ ვ ი ს
„მატულობს“).

თხის კუდივით არც „ე კ ლ ე ბ ი ს“
არც „ე მ ა ტ ე ბ ი ს“.

იმ ზმნებში, რომელთა ფუძესთანაც ასეთი მჭიდრო კავშირი აქვს ხსენებულ აფიქსს, შესაძლოა იგი ორჯერაც შეგვხვდეს. ამ ნიადაგზე გვაქვს, მაგალითად, ასეთი ფორმა უსგ^ა**ზგზწაა**! – „შენ (მამაკ.)-ჩემთვის-მისად (მამაკ.)-იკითხე“ და სხვა¹.

ეს **ზ**-(ბზიფ. **ზი**) იგივე ელემენტია, რაც „-თვის“ თანდებულად გამოყენებული **ზ** ელემენტი სახელებში². თუ იგივე **ზ** სახელს დაერთო თავისი კუთვნილებითი ნაწილაკითურთ, მაშინ ზმნაში აღარ იქნება წარმოდგენილი და ზმნასაც ერთი პირი (ირიბი ობიექტის პირი) დააკლდება.

¹ რა თქმა უნდა, **ზ**-ს თუნდაც ორჯერ გამოყენება სათანადო პირის აფიქსებით, ზმნის „გარდამავლად გადაქცევას ვერ გამოიწვევს.

² იგი თავს იჩენს ზმნის სხვა კატეგორიებშიაც.

მაგ.:

აძგ **იზგ** იყაწა, უხაზგ იწა! – აჟაფყ. №108. „სხვისთვის (ვის-თვისმე) გააკეთე, შენითავისთვის ისწავლე!“ და სხვა¹.

შეიძლება ითქვას, რომ **ზ**- ზმნებისათვის (განსაკუთრებით გარდაუვალი ზმნებისათვის) უფროა დამახასიათებელი, ვიდრე სახელებისათვის.

ადილეურ ენათაგან, აფხაზური **ზ**-ს ადგილას ქვ.-ადილეური ენის ზმნაში გვხვდება **ჰ**-, ყაბარდ. ენის ზმნაში კი – **ზ**°-?².

მაგ.:

ქვ.-ადილ. ჰვ-ს-**ჰ**-ტწთ'ზგ }
ყაბ. ყვ-ს-**ზ**°-ტწთ'ზ } შენ-ჩემთვის – წერ=შენმ-მე-მიწერ (რასმე).

აფხაზურ ზმნაში **ზ**- (და ადილეური ენების ზმნაში **ჰ**-, **ზ**°-) გამოხატავს პირდაპირი ობიექტის ან გარდაუვალი ზმნის სუბიექტის (ან მისი მოქმედების) განკუთვნილებას ირიბი ობიექტისადმი.

ამდენადვე, აქ ერთგვარი „იქითკენი“ „ირიბი ობიექტისკენი“ მიმართულების მომენტიცაა გამოხატული.

არსებითად საწინააღმდეგო მნიშვნელობას იძლევა მეორე **გ**°- აფიქსით ნაწარმოები ფორმები. თუ **ზ**-ს შემთხვევაში ირიბი ობიექტისადმი განკუთვნილებასთან გვქონდა საქმე, აქ, პირიქით, ის, რაც ირიბ ობიექტს განეკუთვნებოდა, უკუ-განიმართება, უკუ-იქცევა ირიბი ობიექტისაგან.

მაგ.:

გარდამავალი ზმნები:

ფჰგსკ ლგწკვ არახგ **ა-გ**°-გლძონ – აჟაფყ. № 396. ქალი ვილაც თავის კაბას ძაფს ჰპარავდა („უპარავდა“, ...მისგან იპარავდა).

ასას ი-**გ**°-უწახგზ ავსთაა იტუპ – ib. № 889. რაც სტუმარს დაუმაღე (რაც სტუმრისაგან დამალე), ეშმაკისაა.

სარგგ ბგჟგვკ ახშარა სგმან, ახა ზეგგ ს-**გ**°-აჰემტ – აფს. ლაკ°. გვ. 29. მეც შვიდი შვილი მყავდა, მაგრამ მან (რადაცამ) ყველა შემიქამა.

სესაბიცა სგზნგყგარგმ, ამლა, ახთა ი-ს-**გ**°-ა-გაპ-ჰა – თემგრ, გვ. 229. ჩემს ბაღებს ვერ მოვუვლი, სიმშილი, სიცივე „წამიღებს“ (ჩემგან წაიყვანს) = „მომიკლავს“...

რაბჯარქა... ი-რ-**გ**°-რ გონ – აჟაბჟ კაჟა. გვ. 169³. მათ აბჯარს... ართმევდნენ, „წაუღებდნენ“ (მათგან მიჰქონდათ). და სხვა.

¹ იხ. ავ. შანიძე, პირის ნიშანი ბრუნვიან სიტყვასთან ქართველურ ენებში: თბ. სახელმწ. უნივერსიტეტის შრომები, I, 1936, გვ. 335.

² შდრ. G. Dumézil, *Études comparatives sur les langues caucasiennes du Nord Ouest* (Morphologie). Paris, 1932, გვ. 201.

³ დ. გულია, აჟაბჟ კაჟა, სოხუმი, 1942.

გ ა რ დ ა უ ვ ა ლ ი ზ მ ნ ე ბ ი:

ბაშა **ი-ც-მ**-ტ იჰაქია – ib გვ. 24. მას (მამაკ.) ტყუილ-უბრალოდ დაეკარგა თავისი ღორები. (შდრ. აქედან სახელი **ა-ც**მ დანაკარგი „ვისგანმე“).

დასაგალაშქედტ... ბნალა **ი-ს-ც**-თახაზ სეშტა – ib. გვ. 16. მომაგონდა ჩემი ვაჟი („საკლავი“, რომელიც ტყეში ჩამელუჰა („ჩამირჩა“)).

აჰყავჰა აჰნე **ს-ლ-ც**-დგლყედტ – ib. გვ. 167. სახლიდან გამოვუვარი დი მას (დედაკ.) = გავუქეცი (მისგან გავვარდი, გავიქეცი). “

აბნი ახრა ედჟი იყოუ, ხახ აჟაა იქგელანგ ახაჰ, ამჟი ზეგე შიგედდერწო **დ-რ-ც-ბ**-ნოშტ – აფს. ლაკ. გვ. 37. ასეთი კლდე რომაა, ზემოთ ხალხი რომ დგას და ქვას, ხეს ყველა რომ ესვრის მას (მამაკ.) იგი (აღამ.) მათ-ზე მოთ-აუვა (... მათგან წავა, მათ წაუვა და ზევით ავა).

აჰ იმაჰ იდიწაზ **ი-ც-ბ**-ნამთერახტ. – ib. გვ. 65. ბატონმა თავის სიძეს რაც დაავალა მას (მამაკ.) ემძიმა („დაუმძიმა“).

უს იშცოზ **ი-რ-ც**-ლაშცედტ – ib. გვ. 65. ისინი ასე რომ მიდიოდნენ, დაუღამდათ.

აჟალჰაჰა ახე **რ-ც**-აწახტედტ – აფს. ბეზ. გვ. 95. იგი (რადაც) მევალებს ემალეზა (მათგან თავის თავს მალავს).

აბა **რ-ც**-თაჰადტ აძგ... – ib. მათ ფართალი ჩაუვარდათ წყალში (მათგან ჩავარდა).

აფსგმ რზემჰჰა **ი-რ-ც**-ცედტ – ib. თევზი დაუჭერლად წაუვიდათ (მათგან წავიდა).

არ **ი-რ-ც**-ნხაზ ბაჰრა იგედტ – აჟფყ. №580. რაც ჯარს გადარჩა (გადაურჩა), ბაკურამ წაიღო.

ც-ც, ისევე როგორც **ზ-**, მასდარის ფორმასაც აქვს. **ა-ც**არა, **ა-ც**ენხარა და სხვ. განსაკუთრებით ორგანული ჩანს იგი გარდაუვალი ზმნებისათვის, როგორცაა: შეშინება (მისგან), შერცხვენა (მისგან), შეწყრომა, შეზარება, დაზარება და სხვ.

აცჰა **ი-ა-ც**-ააშაზ დაწნაგედტ – ib. № 306. ვინც ხიდს დაუზარდა (ვისაც ხიდთან მოსვლა დაეზარა), ქვეშ გაატარა [წყალმა].

აბლეჟ აბლეჟ ემ-**ც**-ფხაშოდტ – ib. №77. თვალსა და თვალს ერთმანეთის „ერცხვინებათ“ (ერთმანეთისგან რცხვენიათ).

აელგრტ ამშ ანიცჰა ჭლოუა **დ-რ-ც**-გუშაჰან – ib. № 199. ილორელს რომ დათვმა უკბინა, ჭლოუელებს უწყრებოდა („შესწყრა“).

აფსრა **ი-ა-ც**-შაზ, აჟაა შგბზაზ ახზგრჟუაზ დნედტ – აჟაფყ. № 308. სიკვდილს ვინც დაუშინდა (ვისაც სიკვდილის აგან შეეშინდა)¹, ხალხს ცოცხლად რომ ასაფლავებდნენ [იქ] მივიდა.

და სხვა.

¹ შდრ. ქართულში სათანადო აგებულების „მისგან შეშინის“.

შეიძლება სამპირიანიც შეგვხვდეს ასეთი გარდაუვალი ზმნა.

მაგ.:

ლაბგ² ლარა დღღვზოუპ, იშესთახბამგზ ავჯჯაგ² აკოლხოზ **ი-ს-ც**-ა-ლაღედტ – ლჰედტ სელმა – თემერ, გვ. 168 – მამამისიც მისი (დედაკ.) მსგავსია. მე არ მინდოდა რა, ორივენი კოლმეურნეობაში „შე მ ი ვ ი დ - ნ ე ნ“ თქვა სელმამ.

და სხვა.

ც-ც, როგორც ირიბ. ობიექტთან დაკავშირებული აფიქსი, სასხვისო ქცევის გაგებას იძლევა¹.

როგორც **ზ**-თი, ისე **ც**-თი ნაწარმოები ქცევის ფორმები სასხვისო ქცევას ქმნიან. საგულისხმოა, რომ მათ განსხვავებული მნიშვნელობა აქვთ.

ქართულიდან ვიცით ერთი და იმავე ქცევის ფორმის ორი მნიშვნელობით გამოყენება: ვ უ კ ლ ა ვ იმასაც ნიშნავს, რომ „მისთვის ვკლავ“ და იმასაც, რომ „მისას ვკლავ“. აფხაზურში ამისათვის ორი განსხვავებული ფორმა გვაქვს: პირველს **ზ**-თი წარმოება შეეფერება, მეორეს – **ც**-თი .

მაგ.:

ილზერშუედტ – მას (რადაც) მისთვის (დედაკ.) კლავენ = უკლავენ.

ილ**ც**ერშუედტ – მას (რადაც.) მისას (დედაკ.) კლავენ = უკლავენ?² [მის-გან].

ამდენადვე, თითქოს **ზ**- აფიქსიან ფორმებს შეეფერება ირიბი ობიექტისათვის სასარგებლო, ხოლო **ც**- აფიქსიან ფორმებს – ირიბი ობიექტის „ნება-სურვილის საწინააღმდეგო, საზიანო მოქმედება“. თუმცა ყოველთვის ასეთი გაგება შეიძლება ვერ მივიღოთ. მაგ., რომელიმე **ისგზნაუდტ**-ფორმაში (სარა ისგზ²გზ „სგზზ ისგზნაუდტ – „მე რაც დამემართა ჩემმა ენამ მი ყო“) შეიძლება სარგებლობის მომენტთან აღარ გვეკონდეს საქმე³.

აღნიშნულ საპირისპირო ფორმებში კუთვნილების მომენტთან ერთად მჟღავნდება გარკვეული მიმართულებაც. როცა **ზ**- აფიქსი გვაქვს ზმნაში, მაშინ გამოხატულია „იქითკენი“, „ირიბი ობიექტისკენი“ მიმარ-

¹ მით უმეტეს, რომ სათანადო წარმოებისათვის არაა დამახასიათებელი სუბიექტად და ირიბ ობიექტადაც ერთი და იგივე პირი იყოს.

² ასეთი საპირისპირო ფორმები დასტურდება ადიღურშიაც. აფხაზური ც²-ს ადგილას გვაქვს სჰ(ქცემო-ადიდ.), ჰ (ყაბარდ.).

მაგ., ქვ.-ადიდ. ს-სჰ-აჰჰჰ – „მიკლავს“ = „ჩ ე მ ს ა ს კ ლ ა ვ ს“ და სხვა.

³ გულუბრყვილოდ გვეჩვენება გ. ტ უ რ ჩ ა ნ ი ნ ო ვ ი ს მსჯელობა ყაბარდო-ული ენის ანალოგიური წარმოებების შესახებ. პირველ შემთხვევაში, როცა მოქმედება პირის (!) სასარგებლოდ ხდება და აფიქსი გვაქვს **ზ**, ამოსავალი მნიშვნელობა უნდა ყოფილიყო „თ ე თ რ ი, ნ ა თ ე ლ ი“ – ცნებისა, ხოლო მეორე შემთხვევაში, როცა მოქმედება ხდება პირის (!) საზიანოდ მისი ნების წინააღმდეგ და აფიქსი გვაქვს **ჰ**, ამოსავალი მნიშვნელობა უნდა ყოფილიყო შ ა ვ ი, ბ ნ ე ლ ი“ – ცნებისა (იხ. ტ უ რ ჩ ა ნ ი ნ ო ვ ი და ცაღა, Грамматика кабардинского языка, 1940, § 151, გვ. 86-87).

თულება; პირდაპირი ობიექტის ან გარდაუვალ ზმნათა სუბიექტის ირიბი ობიექტისად მიქცევა. **ფ**-ს შემთხვევაში კი – „აქითკენი“ „ირიბი ობიექტიდანი“ მიმართულება; პირდაპირი ობიექტის ან გარდაუვალ ზმნათა სუბიექტის ირიბი ობიექტის საწინააღმდეგოდ, ირიბი ობიექტისაგან მოქცევა, უკუ-ქცევა.

ასეთი მიმართულებითი დაპირისპირება ნათლად ჩანს შემდეგ ფორმებში:

ა-ა-**ზ**-ააფგ^ოუპ – „ეახლობა“. იგი (რადაც.)-მის-თვის (რადაცის-თვის) ახლოობს (...მისკენ, მისდაახლოობს; „უახლოობს“).

ა-ა-**ფ**-გ-ხაროუპ – „ეშორება“. იგი (რადაც.)-მის-გან (რადაცისაგან)-შორავს. „უშორავს“.

ან:

ი-ს-**ზ**-ააფგეძტ – ის (რადაც)-ჩემთვის-მან (მამაკ.)-მოიტანა. შდრ. ძვ. ქართ. მომიღო.

ი-ს-**ფ**-გ-ფგეძტ – ის (რადაც)-ჩემგან-მან (მამაკ.)-წაიღო. შდრ. ძვ. „ქართ. „წარმიღო“, მიმიღო. და სხვა.

დიუმეზილს ამ ელემენტთა ასეთი დაპირისპირებული მნიშვნელობა არ ესმის და თითქმის ერთნაირად თარგმნის მათ. **ფ**-ს ფუნქციას ფრანგულად ჩვეულებრივ „ა“ ელემენტით გადმოსცემს, თუმცა კი შენიშნავს ა-ს მეტად ფართო გაგება აქვსო¹.

დიუმეზილს ავე აქვს აღნიშნული, რომ ეგვევ **ფ** - გვხვდება ამავე მნიშვნელობით უბიხურშიაც. იგი გაუბედავად სვამს კითხვას, ხომ არ არის ეს იგივე **ფ**^ა, რაც უბიხურში „სახლს“ ნიშნავს და აქედან ხომ არ შეიძლებაოდა მიგვეღო ფრანგ. „chez“-ისა და შემდეგ ფრანგ. ა-ს მნიშვნელობაო².

სახლ- სიტყვასთან დაკავშირებით მართლაც შეიძლება მივიღოთ მსგავსი გაგება (შდრ. აფხ. დ-**ჯნა**-რგეძტ – „ის (აღამ.) შიგ (სახლში) შეიყვანეს“; დ-**ჯნგ**-წიტ – „ის (აღამ.) შიგნიდან (სახლიდან) გამოვიდა“ და სხვა), მაგრამ ასეთი ვარაუდი წინასწარ მოითხოვს იმის დამტკიცებასაც, რომ **ფ**- აფხაზურში უბიხური ეტიმოლოგიის მქონეა (შეთვისებულია, უბიხურიდან), ან კიდევ, რომ სახლ- სიტყვა აფხაზურშიაც უბიხურის მსგავს სახეს ატარებდა.

ფ-ს ისტორიის რკვევისას ყურადღებას მიიქცევს სათანადო ადილური მასალა. აფხაზურ-უბიხური **ფ**- ელემენტის როგორც მორფოლოგიური, ისე ფონეტიკური შესატყვისი ჩანს ქვემო-ადილური მკვეთრი ლა-

¹ იხ. მისი, Études... გვ. 199.

² იქვე.

ბიალიზებულის სპირანტი ს^ჰ (რომლისგანაც მომდინარეობს ყაბ. **ჰ**). ასეთი შესატყვისობის სხვა შემთხვევებიც დასტურდება ამ ენათა შორის¹.

აფხაზ. **ც**[°]-, შესაძლოა, უკავშირდებოდეს აფხაზურშივე იშვიათად ხმარებულ **ც[°]ზრ**- წინდებულს, რომელსაც სათანადო ზმნებთან ქართული „გ ა რ ე თ“ ზმნისართის მნიშვნელობა შეეფერება.

მაგ.:

„ც[°] გ[°] ა ჩაწ[°] ახუამ, ბზია **ც[°]ზრ**-წუამ – აჟაფყ. № 875. ცუდი არ დაიმალება (თავს არ დაიმაღავს), კარგი არ გა მო მჟღ ა ვ ნ დ ე ბ ა, არ გა მო - ჩ ნ დ ე ბ ა.

ა-**ც[°]ზრ**-წრა – გ ა რ ე თ გამოსვლა (გამომჟღავნება, გამოჩენა).

ა-**ც[°]ზრ**-გარა – გ ა რ ე თ გამოტანა (გამოფენა). და სხვა.

მისი (**ც**[°]-ს) ამოსავალი მნიშვნელობა კი საძიებელია.

სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი, კავკასიურ ენათა კათედრა
(შემოვიდა რედაქციაში 1947. V. 10).

თბილისის სახელმწ. უნ-ტის შრომები.
1947. ტ. 30-31b. გვ. 411-419.

¹ იხ. ავტორისავე: Об одной фонетической закономерности в абхазско-абазинских диалектах – Сообщении Акадью Наук Груз. ССР. ტ. III, №8, 1942, გვ. 865.

აფხაზური გარდამავალი ზმნის უსუბიექტო ფორმები¹

როგორც ცნობილია, აფხაზური ზმნა მრავალპირიანია. მასში შეიძლება ორი, სამი და სამზე მეტი პირიც გამოიხატოს. ამ ფონზე ყურადღებას იპყრობს ზმნის უსუბიექტო ფორმების არსებობა აფხაზურში.

აფხაზურ ზმნაში, რომელშიაც არათუ მარტო პირები, არამედ სხვადასხვა საგარემოებო ელემენტებიც კი იჩენენ თავს, ზოგჯერ ზმნის გარკვეული ფორმა სუბიექტის ნიშნის გარეშე წარმოგვიდგება.

მაგ.:

ი-ყა-ს-წედტ – იგი (რადაც) მე გავაკეთე.

მაგრამ: ი-ყაწანგ საადტ – იგი (რადაც) (გა)კეთებით მოვედი.

იყაწანგ ფორმაში სუბიექტის პირი (მისი -ს- ნიშანი) არაა წარმოდგენილი. მხოლოდ მომდევნო ზმნის საშუალებით (**ს**-ადტ) ირკვევა, რომ აქ სუბიექტად პირველი პირი ივარაუდება. ასე, რომ **ი-ყაწანგ** უსუბიექტოდ გამოვიდოდა „იგი (რადაც) გაკეთებ-ით“ = „მის (რადაცის) გაკეთებით“... თუმცა „**მის**“ სიტყვით თარგმნა აქ ობიექტისა არ იქნებოდა ზუსტი; **ი** პირის ნიშანი **ი-ყაწა**-ნგ ფორმაში **დ**-ს რიგის პირის ნიშანია, მას სახელობითი ბრუნვა შეეფერება².

აფხაზური ზმნის გარკვეულ წარმოებებში უსუბიექტო ფორმა ფაქტია.

როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, ასეთი რამ დამახასიათებელია აფხაზურში მხოლოდ გარდამავალი ზმნისათვის. იგი ყურადღებას იქცევს აფხაზური ზმნის პოლიპერსონალიზმის ისტორიის მხრივ და სავსებით კანონზომიერი მოვლენა ჩანს კავკასიურ ენათა გარდამავალი ზმნის ერგატიული კონსტრუქციის თვალსაზრისით.

ერთ-ერთ კავკასიურ ენაში, კერძოდ ხუნძურში, ერთი პირის მქონე გარდამავალი ზმნის ნეიტრალური ბუნების გამომჟღავნებისა და აღნიშნული პირის (კლასის) არა სუბიექტად, არამედ ობიექტად მიჩნევის³ შემდეგ გარკვეული თვალსაზრისით წარიმართა ჩვენი მსჯელობა გარდამავალი ზმნის უსუბიექტო ფორმათა შესახებ.

¹ წაკითხულია მოხსენებად აკად. ნ. მარის სახელობის ენის ინსტიტუტის კავკასიურ და ქართველურ ენათა განყოფილებების გაერთიანებულ სხდომაზე 1946 წლის 30 აპრილს.

² იხ. ავტორის: Относительные местоимения в глагольных формах абхаз. языка, – Сообщ. АН ГССР, т. III, №9.

³ იხ. არნ. ჩიქობავა: ა. პოლიპერსონალიზმის საკითხი ხუნძურში ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემასთან დაკავშირებით, – ენიშკის მოამბე, ტ. X, 1941; ბ. ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემისათვის კავკასიურ ენებში: ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები, – ენიშკი-ს მოამბე, ტ. XII, 1942.

აფხაზურ გარდამავალ ზმნაში სუბიექტის ნიშანი არ ჩანს: 1. აბსოლუტივებში, 2. დადებით ბრძანებითში (მხოლ. რიცხვი).

1. აბსოლუტივები

აბსოლუტივის ფუნქციით აფხაზურ ენაში გვხვდება სხვადასხვა წარმოება:

ა. გამოყენებულია ოდენ ფუძე ზმნისა (დროისა თუ სხვა რამ სპეციალური აფიქსის გარეშე).

მაგ.:

აბრი დკაჰარ **დ-ფგხაა** დცოდტ – აჟაბჟ კაჟა. გვ. 65¹⁵ – ეს (ადამ.) რომ დავარდეს, **იგი** (ადამ.) **დაფშენ[ით]** წავა (=გასქდება, დაიფშენება).

აცა **დ-თახზა** დეთან – იქვე, გვ. 69¹⁸ – **იგი** (ადამ.) **ღრმად**² (ჩაფლო-ბით?) ძილში იყო.

ლარგე ილემან აწცაქა რაცანგ, ახა „მაჟხან“ აჯა **რგხტატა** იყან – იქვე, გვ. 133⁶ – მასაც (დედაკ.) ჰქონდა ბლომად ჭიქები, მაგრამ „დამველებულიყვენ“ ჭუჭყი **მათ**-(ზე)**მოთხუვენ**-[ით] (**წასმ**-[ით]) იყვენ.

დ-ი-მა... ამჟა დეჟიგალტ – იქვე, გვ. 155¹² – **იგი** (ადამ.) **მას** (მამაკ.) ჰყავდა-რა (**ყოლ**[ით])... გზაზე დააყენა = მან (მამაკ.) ის (ადამ.) წაიყვანა და... გზაზე დააყენა, და სხვა.

როგორც ამ მაგალითებიდან ვხედავთ, გარდაუვალ ზმნაში სუბიექტი გამოხატულია (**დ-გ-თახზა**, **დ-ი-მა**); გამოხატულივე იქნება ე. წ. ირიბი ობიექტიც სათანადო ფორმაში (აჯა [ი]**რ-გხ**-ტატა; **დ-ი-მა**), მაგრამ თუ ავიღებთ იმავე წარმოების გარდამავალ ზმნას, სუბიექტი აღარ იქნება აღნიშნული (ე. წ. ირიბი ობიექტი აქაც გამოიხატება).

მაგ.:

ამც უჰარცე მანაქუკ ანაპე ა-წაწა³, ამაპე ა-წაწა³ იუჰაროუპ – ჟაფყ. №872⁴ – ტყუილის თქმა რაკი განიზრახე, ხელი **მას მიკეთებ[ით]**, ფეხი **მას მიკეთებ[ით]**

¹ დ ი მ ი ტ რ ი გ უ ლ ი ა. აჟაბჟ კაჟაქა 1942 წ. აქაც და ქვემოთაც საილუსტრაციო მასალა მოცემული გვაქვს ჩვენი ტრანსკრიფციით [სტატიის გამოქვეყნების დროს არსებული ტრანსკრიფცია ნაწილობრივ შეცვლილია. რედ.].

² საერთოდ მეტად ჭირს ამგვარ ფორმათა თარგმნა.

³ დ. გ უ ლ ი ა. აფსუა ჟაფყაქუეი, აცუჰარაქუეი, აჟარცცაკტუეი, აომონიმქუეი, აომოგრაქუეი, ჟლარ ამშცა გდა ეილკაჰმას ირემოუი, ამც ხაწარაქუეი, ათჰაქუეი, 1930 წ. აქაც და ქვემოთაც ვუთითებთ ხოლმე ანდაზის ნომერს.

⁴ აქ სუბიექტიც რომ გამოხატულიყო, უნდა გვქონოდა* [მ]-ა-წა-უ-წა (პირველ პირში: მ*-ა-წა-ს-წა და ასე შემდეგ).

უნდა თქვა = ტყუილის თქმა რაკი განიზრა-
ხე, მას ხ ელ-ფე ხ ი ც უნდა გა მო ა ზ ა¹,
ახჩა იჟასაქა **ა-აფცა** ამჯა დნჟქ [გ – რედ.]ლტ – აფხ. ზღაპრ.² გვ. 171
– მწყემსი თავისი ცხვრების გარეკვით
გზას გაუდგა.

სამკანგკა მაკუ **ჯჰა** ლლა შნჟ ინკალჟტ – იქვე, გვ. 168 – სამკიანი-
კია იყო გონებით, ფიქრით („ეგონა რა“)
მან (დედაკ.) თავის ძალლი (მოკვლით) მო-
კლა და გადაადგო.

საყურადღებოა, რომ აღნიშნული ზმნის ფორმები იმ სახით წარმო-
გვიდგება, რა სახითაც სახელისა და ზმნის ფუძისაგან შემდგარი
კომპოზიტები.

მაგ.:

აფჰგს **გრა-მა** დეზმოუ იზჟ ანფსა კერ დაფსოუჰ – ჟაფყ. № 671 –
ვისაც ცოლი არა-სარწმუნო (**რწმენა**-არ-
ლებ[ა]) ჰყავს, მისთვის დედინაცვალი ძვირ-
ფასია (რამედ ღირს).

ლა-მა ლა-ჩჰა-უჰ- იქვე, №68 – არ დამნახველი თვალი მომთმენი
თვალია (**თვალ**-არ- ნახ[ვა] **თვალ**-თმენა-
[არის]).

ეჟქა-და ეჟქა-კვლწა დიხგჩონ – იქვე, №390 – უშარვლო შარვალ-
დახეულს (**შარვალ**-გამოხვრეტ...) დასცინო-
და.

ალა **წგბა-ხწა** ცჰა იზჟქსუამ – იქვე, № 727 – კუდ-მოწყვეტილი
(**კუდწყვეტ**...) ძალლი ხიდზე ვერ გავა.

ჰგ მგ-მძა „ხაირ“-ჰა შფაჟასჰოზ... – აჟაბჟ. კაჰა. გვ. 1362 – პირ და-
უბანლად (**პირ-არ-დაბან**) „ხეირს“-ო როგორ
გეტყოდი შენ (მამაკ.).. და სხვა.

ამ ტიპის, ე. ი. გაუფორმებელი ზმნის ფუძის მქონე კომპოზიტები
(მნიშვნელობით სხვა ენათა მიმღეობებს რომ უდრიან) ძალზე გავრცელე-
ბულია აფხაზურში, განსაკუთრებით ანდაზებში. შესაძლოა მთელი ფრა-
ზაც კი შეგვხვდეს ისეთი, რომელშიაც არ იქნება უარყოფის მაწარმოებლის
გარდა არც ერთი სხვა აფიქსი.

¹ იქვე რუსულ თარგმანში ეს ანდაზა ასეა წარმოდგენილი: раз ты решил лгать, ты должен и ноги и руки приделывать.

² აფხაზური ზღაპრები, გამოც. 1940 წ. სოხუმში.

მაგ.:

მამ გ°დუ ჩადა შაპრაპა – ჟ°აფყ. №231 – არ-მქონე გულ-დიდი უცხენოდ ფეხ-გაწვდილი¹.

მა-მ = ქონ[ა]-არ (შდრ. უკვე გაფორმებული ი-ზ-მა-მ = „ვისაც რამე არა აქვს“).

გ°-დუ = გულ-დიდ

ჩა-და = ცხენ-არ (|| უ)

შაპ-რაპა = ფეხ-გაწვდ...

ამ რიგის ფუძეები გვაქვს ზემოხსენებულ აბსოლუტივებშიაც, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ სათანადო სახელის მაგიერ აბსოლუტივებში მოცემული იქნება პირის ნიშანი, რომელიც წარმოადგენს გარდაუვალი ზმნის სუბიექტს ან გარდამავალი ზმნის ე. წ. პირ-დაპირ დამატებას (გამოიხატება ე. წ. ირიბი დამატებაც). გამოხატული არ იქნება ოღონდ გარდამავალი ზმნის სუბიექტი.

ბ. აბსოლუტივი იწარმოება იმავე ფუძეზე (იხ. ა) -ნგ აფიქსის დართვით.

-ნ აფიქსი, როგორც ეს სხვაგან გვაქვს ნაჩვენები², აფხაზურში გამოიყენება მრავალი ფუნქციით.

იგი აწარმოებს:

სახელის ვითარებით-გარდაქცევით ფორმას – ჰ°საქ°ა-ნგ „ქალებად“.

ზმნისართებს – იზზია-ნგ „ის (რაც) კარგად“; ზ-ნგ „ერთხელ“.. ამ-ჰა-ნ „გზად, გზაზე“.

ჯერობით რიცხვით სახელებს – ჰგ-ნ-ტ° „ორჯერ“; ხგ-ნ-ჰეჰ° „სამოცი“ (სამ-ჯერ-ოცი).

ზმნის მიზან-პირობით ფორმას – სცარა-ნგ „მე-წასვლად“ (= რათა წავიდე).

ადგილისა და ქვეყნის სახელებს — აფს-ნგ „აფხაზეთი“, ეგრ-ნგ „სამეგრელო“; აანდა-ნ „ღობესთან“³.

პერიოდს, დროს – ლაწა-ნ „თესვის დრო“, აფხგ-ნ „ზაფხული“ (თბილი დრო).

აბსოლუტივს – სცა-ნგ „მე-წასვლით“.

¹ სათანადო რუსულ თარგმანშია: беден, но горд: у него лошади нет, а он ногу поднимает в стремя.

² იხ. აქვე: ე. წ. მიზან-პირობითი კილოს წარმოებისათვის აფხაზურ დიალექტებში.

³ მაგ., ანდაზაში; აანდა-ნ იდგრგლაზ აგ°თა დთალტ – ჟ°აფყ. №27 – „ღობესთან ვინც დააყენეს, შიგ ჩავიდა“; აბარწა-ნ ინჰედჰედტ – აჟაბჟ. კ°აჰ. გვ. 72 – აივანთან (აივანზე) (აივანს) მიაბა (დააბა) მან (მამაკ.) ის (რაც).

იგივე უნდა აწარმოებდეს ნამყო დროს (ნამყო განუსაზღვრელს – სცა-**5** „მე-წავედ-რა“, ნამყო უსრულს – სცო-**5** „მივდიოდი“, ნამყო უკვეო-ბით წინარეწარსულს – სცან-**5** „უკვე წავსულიყავ“) და სხვა.

მიუხედავად იმისა, რომ აქ ზოგჯერ -**5** გვევლინება, ზოგჯერ კიდევ, -**5გ**-, მაინც ერთსა და იმავე აფიქსთან უნდა გვექონდეს საქმე. იგი **ა** ხმოვ-ნით (**ნა**-ს სახით) უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი. აქა-იქ ამის ფაქტები კიდევ დასტურდება. მაგ., ავგ-**ნა** „მეორეჯერ“, აზ-**ნა** „ერთჯერ“ – „სავსე“¹. ეს **ა** უნდა ქვეუილიყოს შემდეგ **გ**-დ (შდრ. აბსოლუტივი – სცა-**5გ**), ბოლოს ეს **გ**-ც დაკარგულა (შდრ. დროები – ს ც ა-ნ და სხვა).

ზმნაში მას აბსოლუტივის მნიშვნელობა შეეფერება (ეს შინაარსი ეგუება მის მთელ რიგ სხვა ფუნქციებსაც ზმნასა და სახელში). აქედან იგი გამოიყენება დ რ ი ს გამომხატველ აფიქსად, კერძოდ, ნ ა მ ყ ო დ რ ო ი ს გამომხატველ აფიქსად.

ს ც ა-**5გ** ფორმისაგან („მე-[წა]-ს ვ ლ-ით“, მე-[წა]-სვლად, მე-[წა]-ვედ-რა“) მივიღეთ ნამყო განუსაზღვრელის ფორმა ს ც ა-**5** („მე-[წა]-ვედ-რა“) და მათ შორის გარკვეული სხვაობაც დამყარდა: აბსოლუტივმა **გ** ხმო-ვანი შეინარჩუნა, ნამყო განუსაზღვრელში კი იგი ოდენ -**5** აფიქსის სახით წარმოგვიდგა.

გარდაუვალ ზმნაში სხვა რამ სხვაობა აღნიშნულ ფორმებს არ ახასი-ათებს. ზმნას სუბიექტის პირი, რომელიც პირველ ადგილას მდებარეობს, ორსავე ფორმაში გამოხატული აქვს. შეიძლება ასევე გამოხატული იყოს ე. წ. ირიბი დამატება.

მნიშვნელობის მხრივ, თუ გარდაუვალი სტატიკური ზმნა გვაქვს, ამ ფორმათა შორის კიდევ შეიძლება სხვაობა შევნიშნოთ.

მაგ.:

ი თ ა-**5 გ**: სგვსგ **თანგ** ისხაშოთუამ – აჟაბჟ. კაჟა. გვ. 150 – ჩემი სული **შიგ**-[ყოფნ]-ით არ დამავიწყდება ის (რადაც) = ვიდრე სული მიდგას, (ჩემი სული შიგ დგას) არ დამავიწყდება

შდრ. ი-თა-**5** – იგი (რადაც) შიგ იყო.

ი რ გ მ ა-**5გ**: ირგმანგ ინეჟჟეჟტ – იქვე, გვ. 84 – **ისინი-მათ [მიჰ]ყავთ რა** (მ ა თ-ი ს ი ნ ი-ყ ო ლ ი თ) მიდიან.

შდრ. ი რ გ მ ა-**5** – ისინი მათ ჰყავდათ.

უფრო ძნელია ამ სხვაობის გამოვლენა (თარგმანში მაინცა და მაინც), როცა გარდაუვალი დინამიკური ზმნა გვაქვს.

¹ იხ. ავტორის: ერთეულის კატეგორია აფხაზურში, – ენიმკის მოამბე, ტ. X (1941) გვ. 198.

მაგ.:

დაათ გწ-ნგ: დაათგწ-ნგ დაადტ – აჟაბჟ კაჟა. გვ. 117 – იგი (ადამ.)

შიგნიდან ამოსვლით მოვიდა; იგი (ადამ.)

შიგნიდან ამოვიდა-რა მოვიდა.

შდრ. დ-ათ გწ-ნ = იგი (ადამ.) შიგნიდან ამოვიდა-რა..

დ-ი-ფხ-ნგ: ბესლანგ გ ჯგუნა დიფხ-ნგ დააგანგ იხე იირსალონ – იქვე, გვ. 175 – ბესლანი ჯგუნას მოხმობით მოყვანით თავს აპარსვინებდა (ბესლანი, ჯგუნას მოუხმო-რა, მოიყვანა-რა, თავს აპარსვინებდა).

შდრ. დ-ი-ფხ-ნ-ნ – მან (მამაკ.) მას (ადამ.) მოუხმო-რა...

და-ლ-გა-ნგ: აშკოლ და-ლგა-ნგ ავნგა დცედტ – იქვე, გვ. 78 – მან (ადამ.) სკოლა „გათავა“-რა (გათავებით), შინ წავიდა.

შდრ. დ-ა-ლგა-ნ – მან (ადამ.) ის (რალაც) გაათავა-რა, და სხვა.

რაკი აღნიშნულ ფორმათა შორის სხვაობას მხოლოდ **გ** ხმოვანი ქმნის, შეიძლება გვეფიქრა, აბსოლუტივს **გ** აწარმოებს და **სცა-ნგ** (აბსოლუტ.) **სცან** (ნამყო განუსაზღვრ.) ფორმისაგან არის მომდინარეო, მაგრამ საქმის ვითარება პირიქით წარმოგვიდგება.

არსებითად განსხვავებულ მდგომარეობას აქვს ადგილი გარდამავალი ზმნის სათანადო ფორმათა წარმოებისას. აქ, თუ ნამყო განუსაზღვრელის ფორმაა, ე. ი. გარკვეული დროის ფორმაა, ისეთივე წარმოება გვექნება, როგორც გარდაუვალ ზმნებში: გამოხატული იქნება ყველა პირი, რომელიც კი სინტაქსურად ზმნას უკავშირდება.

მაგ.:

აბარწა **ა-აწე-რ-გა-ნ**... ინაქტანგ იცედტ – აჟაბჟ კაჟა. გვ. 72 – აივნიდან **იგი** (რალაც [ცხენი]) **მათ** გამოიყვანეს რა... ზედ შესხდომით წავიდნენ.

ავე [ა]ა-**ა-გა-ნ**, აჟრა ედთანალაგახტ – იქვე, გვ. 73 – ღვინო **მან** (მამაკ.) მოიტანა-რა, კვლავ სმა დაიწყეს.

მაგრამ, როცა აბსოლუტივის ფორმაა, გარდამავალი ზმნის სუბიექტის პირი აღარ აღინიშნება ზმნაში¹.

მაგ.:

უხატ გ **მგბ-ნგ** მგბრა უცა – ჟაფყ. № 369 – შენი (მამაკ.) საკუთარის [იგი] **განსჯით** (გადაწყვეტით) განსასჯელად წადი შენ (მამაკ.). შდრ. ნამყო განუსაზღვრ, **იუძბგნ** – „ის („რალაც) **შენ** (მამაკ.) გადაწყვიტე, განსასჯე-რა“.

¹ აბსოლუტივის ასეთი წარმოება გარდამავალ ზმნებში იმდენად დამახასიათებელია, რომ შეიძლება იგი მიგვეჩნია გარდამავლობის ერთ-ერთ ნიშნად.

შაპკე აყარა **იმხ-ნგ** დააზგაპ – აჟაბჟ კაჟჰ. გვ. 79 – ერთი ფეხის ოდენს, **მას** (მამაკ.) **გამორთმევით**, **მე** მოვიტან. შდრ. ნამყო განუსაზღვრ. [ი]-ი-მ-ს-ხენ – „**იგი** (რადაც) **მას** (მამაკ.) **მე** გამოვართვი-რა“.

შეყუკ **ი-თა-ნგ** ოქუმტ^ა ანაჩალნიკ დაზ^ა დრეშთიტ – აჟაბჟ კაჟჰ. გვ. 69 – წიგნი (წერილი) **მას** (მამაკ.) **მიცემით** ოქუმის უფროსთან **მათ** გაუშვეს. შდრ. ნამყო. განუსაზღვრ.: [ი]-ი-რ-თ-ან = „[იგი (რადაც)] **მას** (მამაკ.) **მათ** მისცეს-რა“.

ამ რიგის წარმოება უფრო ძველი უნდა იყოს; ზმნაში გამოიხატებოდა ოდენ ობიექტის პირი, ხოლო ნამყოს დროის ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებით მასში თავი იჩინა სუბიექტის პირმაც და ამ ნიადაგზე ერთმანეთს დაუპირისპირდა:

აბსოლუტ. – დგ-ბა-ნგ... იგი (ადამ.) ნახვით...

და ნამყო განუსაზღვრ. – დგ-ზ-ბა-ნ... იგი (ადამ.) **მე** ვნახე-რა...

აბსოლუტივი პირველად დროს არ გამოხატავდა. აღნიშნული აბსოლუტივის ფორმები არც დღეს იძლევა დროის გაგებას. ისევე შეიძლება **დგ-ბა-ნგ** დააზგაპ – „მას (ადამ.) ნახვით მოვიყვან“ (მყოფადი), როგორც **დგ-ბა-ნგ** დააზგეჲტ – „იგი (ადამ.) ნახვით მოვიყვანე“ (აორისტი) და სხვა.

მაგრამ მის შემდეგ, რაც ჩამოყალიბდა დროის კატეგორია და **-ნ** აფიქსი გამოყენებულ იქნა **ნამყოსათვის**, ენამ შექმნა **ახალი ფორმაციის აბსოლუტივებიც უკვე დროის ფორმისაგან ნაწარმოები**.

აღნიშნულ აფიქსთა და თვით ამ დროთა წარმოების ისტორიისათვის ძალზე საყურადღებოა ის გარემოება, რომ აფხაზური ენის პირაქეთა დიალექტებში **დროის ფორმათაგან ნაწარმოები აბსოლუტივები მხოლოდ და მხოლოდ ისეთ დროებს მოეპოვებათ, რომელთა დროის მაწარმოებელ აფიქსად -ნ გამოდის**.

მაგ.:

ნამყო უსრულში:

აგაშ^ა აყენძა დ-ნა-რ-გონგ იფჰეს ლეზჟე ნაიქ^ალერგან – აჟაბჟ კაჟჰ. გვ. 140 – იგი (ადამ.) **მათ** ჭიშკრამდე მიჰყავდათ-რა, მან (მამაკ.) თავის ცოლს გასძახა. შდრ. დ-ნა-რ-გონ – იგი (ადამ.) **მათ** მიჰყავდათ.

ნამყო წინარეწარსულ უკვობითში:

აწგხ დ-აარა კერ **ცა-ხა**-ნგ იჴნგ დნემტ – აჟაბჟ კაჟა, 69 – ღამე კარგა დიდად უკვე გასულიყო-რა, ის (ადამ.) შინ მივიდა. შდრ. (ი)ცა ხან – ის (რადაც) უკვე წასულიყო, და სხვა.

ამათგან, მაშასადამე, შეიძლება ვაწარმოოთ აბსოლუტივი, მაგრამ აბსოლუტივის საწარმოებლად დროის ფორმისაგან განსხვავებით მოგვევლინება **გ** ელემენტი; თუ სცონ იქნებოდა „მივდიოდი“ (ნამყო უსრული), მისი აბსოლუტივი იქნება სცონგ... „მივდიოდი-რა“...

ამ ფაქტში ჩვენ საქმე უნდა გვქონდეს გარკვეულ რეინტერპრეტაციასთან: სცანგ ამოსავალი ფორმისა და ნამყო განუსაზღვრელის **სცან** ფორმის ურთიერთ შეპირისპირების ნიადაგზე ენამ **გ** მიიჩნია აბსოლუტივის მაწარმოებლად, და იგი დაურთო აწ უკვე ჩამოყალიბებულ დროის ფორმებს. ეს სულ ახალი წარმოებაა. **ძალზე საყურადღებოა ის გარემოება, რომ აბსოლუტივის ამ ტიპის წარმოებაში უკვე აღარ გვაქვს გარდამავალ ზმნათა სუბიექტის პირის გამოუხატველობა. ამ დროთა აბსოლუტივი სუბიექტის ნიშანს გარდამავალ ზმნაში ისევე წარმოგვიდგენს, როგორც სათანადო დროის ფორმა.**

შდრ. **დ-ნა-რ-გონ** (ნამყო უსრ.) – **იგი** (ადამ.) **მათ** მიჰყავდათ, და **დ-ნა-რ-გონგ**... (ნამყო უსრულის აბსოლუტ. – **იგი** (ადამ.) **მათ** მიჰყავდათ-რა.

და ეს იმიტომ, რომ იგი ახალი ფორმაციისაა.

მსგავსი მოვლენა დამახასიათებელი არაა პირვანდელი ტიპის აბსოლუტივისათვის.

შდრ.:

დ-ნა-რ-გან... (ნამყო განუსაზღვრ.) – **იგი** (ადამ.) **მათ** წაიყვანეს-რა, და

დ-ნა-განგ... (აბსოლუტ.) – **იგი** (ადამ.) **წაყვანით**... და სხვა¹.

ამ წარმოებათა თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს ტაპანთურისა (და აგრეთვე აშხარული) დიალექტის მონაცემები.

ტაპანთურში აბსოლუტივის **-ნგ** მაწარმოებელი შეცვლილია **შთა** → **||-თა** აფიქსით². დნაგანგ ტიპის წარმოებაში არც იქ გვექნება სუბიექტის ნიშანი გამოხატული.

¹ შესაძლოა ზოგჯერ ამ ტიპის წარმოებებშიც გამოიხატოს სუბიექტის ნიშანი (მაგალითად, ლუმან აჯგ მეცხ^ბ ილსზააჰ, მა ფხემკ **დ-თა-ნა-გალა-ნგ** იხ^უ ზდგრ-ხტადა... – აჟაბჟ კაჟა. გვ. 47 – „ლუმანს ღვინო მოერია, თუ ძილმა წაიღო რა დაემართა ვინ იცის...“). მაგრამ ეს უკვე ხდება ზემოხსენებულ ახალი ტიპის აბსოლუტივითა ანალოგიით, იგი სულ ახალი წარმოებაა.

² იხ. აქვე: მიზან-პირობითი კილოს წარმოებისათვის აფხაზურ დიალექტებში, გვ. 24.

მაგ.:

უჭაჯა **ჭა-შთა** უჩ! – შენი (მამაკ.) პური(ს) ჭამით შენ (მამაკ.) დაიძინე!¹.

მაგრამ აქ² უკვე შესაძლებელია სათანადო აბსოლუტივის აფიქსის ყველა დროის ფორმაზე დართვა³, ყველა დროისგან აბსოლუტივის შინაარსის წარმოება. ამ შემთხვევაში კი სუბიექტის ნიშანი ბუნებრივია გამოჩნდეს გარდამავალ ზმნაშიც.

მაგ.:

სან ლფნე სცაპ-**თა** სჭაფხპ – ტაპ. ტექსტ. – დედასთან წავალ-რა... მოვბრუნდები (უკან მოვალ).

[ი]უჰი ტ-თა უჯცეიტ – იქვე – შენ (მამაკ.) მას (რადცას) ამბობ-რა, ფიქრობ... და სხვა.

მაგრამ თვით ეს წარმოება სულ უახლოეს ხანას განეკუთვნება და, როგორც უკვე სხვა ადგილას გვაქვს აღნიშნული, შედეგია ადილურ ენათა გავლენისა⁴.

საერთოდ აბსოლუტივის აფიქსთა (**-ნგ, -შთა**) სხვადასხვა დროის ფორმებზე დართვას, როგორც პირაქეთა, ისე პირიქითა დიალექტებში, ხელს ის გარემოებაც უწყობდა, რომ აფხაზურში ის წარმოადგენს ერთადერთ საშუალებას ზმნათა დაკავშირებისას. სხვა კავშირი ზმნას არა აქვს.

მაგ.: სცანგ მააზგედტ – წავედი **და** ის (რადც) მოვიტანე (მე-წავედ-რა მოვიტანე).

c. აბსოლუტივი იწარმოება ზმნის ფუძეზე -ტა აფიქსის დართვით⁵

მაგ.: აჩადა ყაა-**ტა** მალაგედტ – აბჟ. ტექსტ. – ვირმა ყვირილად („ყვირილით“) დაიწყო = ვირმა ყვირილი დაიწყო („ვირი ყვირის-რა დაიწყო“).

ლაგსთან... ბესლან ძახ იჰგნეფედტ დგჟ-**ტა** – აჟაბჟ კაჰა. გვ. 20 – ლაგუსთან ბესლანისკენ მიიქცა (პირი იქცია) სირბილით (მირბის-რა).

დგგლოუპ... დნაფშ-ააფშ-**ტა** – იქვე. 19 – ის (ადამ დგას... იქით-აქეთ-ყურებით (...იგი იქით-აქეთ იყურებ-რა)).

დწ[გ]-**ტა** ავნე დნგჟნალან აცარდად დნადგელტ. – იქვე, გვ. 29²¹ – ის (ადამ.) ტირილით (ტირის-რა) სახლში შევიდა და ტახტს მიადგა.

¹ იხ. ავტორის: ტაპანთური დიალექტი, § 51, გვ. 185.

² ასევე აშხარულ დიალექტშიც (აშხარულ დიალექტში შეინიშნება კილოკაური სხვაობანიც; მათ შესახებ იხ. აშხარული დიალექტის მიმოხილვაში).

³ და არა მარტო **ნ**-თი ნაწარმოებზე, როგორც ეს პირაქეთა დიალექტებში გვაქვს. შდრ. აქვე, გვ. 7.

⁴ იხ. ტაპ. დიალექტ. § 51, გვ. 186.

⁵ აქაც პირის ნიშანი იმ წესითვე გამოიხატება, რა წესსაც ზემოთ გავვეცანით.

აპარანხა... დეფშერჩო (← დეფშერჩა-ჟა) დაარფენგხელტ – იქვე, გვ. 11¹⁰ – მეზორნე ღიმით (იღიმება-რ) მათ მიეგება, და სხვა.

ასეთი წარმოება გამოყენებულია აბსოლუტივის გამოსახატავადაც და აწმყოს ინფინიტური ფორმისთვისაც¹.

მაგალითად, აწმყოს ინფინიტური ფორმა იქნება:

სანცო || ← სანცა-ჟა – როცა-მივდივარ...

დანგყასწო || ← დანგყასწა-ჟა – მას (რადაც.) როცა-ვაკეთებ... და სხვა.

გარდამავალ ზმნაში ჩვეულებრივ არც ამ რიგის აბსოლუტივში იქნება სუბიექტის პირი გამოხატული.

მაგ.:

უბგს დრგმან ავგ ლგ-რჟ-ჟა, ავგ დ-ა-რშ-ჟა – იქვე გვ. 98²: – ასე ჰყავდათ მათ ის ღვინო მას (დედაკ.) სმევით, ღვინო-და-თრობით.

შდრ. იქვე: ი-ლ-ლგ-რჟ-იტ – იგი (რადაც) მას (დედაკ.) მათ დააღვინეს, და სხვა.

აფსგშალა ასამარყულ ჰო (← ი-ჰა-ჟა) ედცაჟონ – იქვე, გვ. 33⁶ – აფხაზურად სახუმაროს თქმით ლაპარაკობდნენ, და სხვა².

ესეც გარკვეულ კანონზომიერებას უნდა ემორჩილებოდეს. ჟა თავდაპირველად აქაც აბსოლუტივის წარმოებაში უნდა ყოფილიყო. ამდენადვე გარდამავალ ზმნაში იგი ერთვოდა უსუბიექტო ფორმას. შემდგომში მისი ფუნქციები გაფართოვდა და გამოყენებულ იქნა აწმყო დროის აფიქსად.

აბსოლუტივის აფიქსს კვლავ დაეკისრა **დროის გამოხატვა**, ახლა **უკვე აწმყო დროისა**. ამ პერიოდს განეკუთვნება უკვე გარეგნულად იმავე გარდამავალი ზმნის აბსოლუტივის ფორმაში (ისჰაჟა = მას-მე-ვამბობ-რა) სუბიექტის გამოვლენა.

¹ აწმყოს აფიქსად საერთოდ ეს -ჟა გვაქვს.

² აქ უფრო მეტად ვინემ ზემო განხილულ აბსოლუტივის ფორმებში შესაძლოა პარალელური, სუბიექტ-გამოხატული სახეობაც.

მაგ.:

დგკნგ დგ-რ-გო დანალაგა... – აჟაბჟ კაჟა გვ. 66¹ – იგი (ადამ.) დაჭერით მათ მიჰყავთ რა... (|| წყევანად) რომ (როცა) დაიწყეს...

ავგსთაა უზავგსთაახაზეი ანგრჰა, ისგნჟა აცგნხრა ზ-ჟა (← [ი]-ზ-ჟ-ჟა) სანალაგა ავგსთაას სყალედტ-იჰედტ – ჟაფყ. №322 – ეშმაკო, ეშმაკად რად იქეციო, რომ თქვეს, ის (რადაც) „მემართება“-რა, სამაგიეროს ვშვები-რა, (სამაგიეროს მე-ქმნად) რომ დავიწყე ეშმაკად ვიქეციო.

რომ აქ აღნიშნულ ფორმათა ისტორია ასეთი უნდა იყოს, ამასვე ადასტურებს ზემოგანხილული სხვა (-**5გ**) მაწარმოებლის ისტორია და აგრეთვე მონათესავე ენათა მასალა.

ეს -**ტა** აწმყოს ჯგუფის დროთა აფიქსი, რომელიც, ჩვენი აზრით, დასახელებულ ფორმებში გადმოსულია აბსოლუტივიდან, იგივე აფიქსია, რაც ადილურ ენათა აბსოლუტივისა და ვითარებით ზმნისართთა მაწარმოებელი -**ტა** (ყაბარდ.), -**ჰტ** (ქვემო-ადილ.) აფიქსი.

მაგ.: ყაბ. შგს-**ტჰ**, ქვ.-ადილ. შგს-**ჰტ** – ჯდომით (сидя).

„ დახ'-**ჰტჰ**, „ დახ'-**ჰტ** – ლამაზად და სხვა.

ამ აფიქსთა ერთიანობა სათანადო აბსოლუტივის ფორმის ისტორიის გათვალისწინების შემდეგ კიდევ უფრო სარწმუნო გვეჩვენება. იგი სარწმუნო ჩანს აფხაზ. **5(გ)** აფიქსთან ანალოგიის მიხედვითაც.

შდრ. აფხაზ. -**5გ**: სახელის ვითარებით-გარდაქცევითი ფორმები,
ზმნისართები,
აბსოლუტივი,
დრო.

ადილ. -**ტჰ** (-**ჰტ**): სახელის ვითარებით-გარდაქცევითი ფორმები,
ზმნისართები,
აბსოლუტივი (ადილეურშიც, აფხაზურშიც),
↓
დრო (აფხაზურში).

უ ა რ ყ ო ფ ი თ ი ა ბ ს ო ლ უ ტ ი ვ ი. უარყოფითი აბსოლუტივი გვხვდება: უარყოფის აფიქსიან წმინდა ფუძით (მაგ.: ახვ ჰაბაცოდ? ანგრ-ჰა – **ხგმჰა-ჯგმჰა** მგალ რხაარა სცოდტ – აჰედტ – აჟაფყ. № 703 – წაქავ, სად მიდიხარო? რომ თქვეს – „უ ს ა რ გ ე ბ ე ლ-უ მ ა დ ლ ო ბ ე ლ“ მჭადის გასაგემრიელებლად მივდივარო; აჰ იჰატტე **ყამლა** ზახძეზი! – აფხ. ზღაპ. გვ. 48 – ბატონის ნათქვამი არ ასრულდა (არ ასრულებით) რას ერქვა?), ან იმავე -**ტა** აფიქსით გაფორმებული (მაგ. იმბა**ტა** – „დაუნახავად“), ან კიდევ იმავე უარყოფით ფორმაზე -**კა(ნ)** ელემენტის დართვით.

სუბიექტის ნიშანი გარდამავალ ზმნაში ჩვეულებრივ არც აქაა გამოხატული.

მაგ.:

არი აყარა აფსშა ჰაზჰაზ **დეიღგმკაჰა** ჰაშფაცოდ? – აჟაბჟ კაჰა. – გვ. 119 – ასეთი სალამი ვინც გვითხრა, „იგი = მის (ადამ.) გაურკვევლად“ როგორ წავიდეთ.

აფჰგს ხფარა ამაჰე უგანე აძე **უმგრჟკა** ჰაალგოდტ – აჟაფყ. № 505 – ეშმაკი ქალი წყალთან მიგიყვანს შენ (მამაკ.)

რა, წყლის შენ (მამაკ.) და უღევენებლად
მოგიყვანს, და სხვა¹:

ასე რომ აბსოლუტივის სამი ძირითადი ტიპი დასტურდება აფხა-
ზურში²:

a. აბსოლუტივის თვალსაზრისით გაუფორმებელი
ფუძე. (აქვე შემოვა უარყოფითი აბსოლუტივი): **ა-ა-წაწა** („იგი (რადაც)
მას (რადაცას) მიკეთებით“), რომელსაც გარდამავალ ზმნაში არ ახასია-
თებს სუბიექტის ნიშანი და რომლისაგანაც შემდგომში ჩამოყალიბდა აო-
რისტი, როგორც დრო (დინამიკურ ზმნებში)³: **ა-ა-წა-ს-წე-იტ** („იგი (რა-
დაც) მას (რადაცას) მე მივუკეთე“) და რომელსაც უკვე ახასიათებს სუბიექ-
ტის პირის გაჩენაც.

შდრ.: ერთი მხრივ, აბსოლუტივი **ა-ა-წაწა**,

მეორე მხრივ, აორისტის ინფინიტი. ფორმა **ა-ან-ა-წა-ს-წა**.

b. **-ნ გ** (←*ნა) სუფიქსით გაფორმებული აბსოლუტივი: **ა-
ა-წა-წა-ნგ**, რომელსაც გარდამავალ ზმნაში აგრეთვე არ ახასიათებს სუბი-
ექტის ნიშანი და რომლისაგანაც შემდგომში ჩამოყალიბდა ე. წ. ნამყო
განუსაზღვრელი, როგორც დროის ფორმა. იგი ამის შემდეგ კიდევ
იჩენს სუბიექტის ნიშანს.

შდრ.: ერთი მხრივ, აბსოლუტ. **ა-ა-წაწანგ**,

მეორე მხრივ, ნამყო განუსაზღვ. **ა-ა-წა-ს-წა-ნ**.

c. **-ჟა** სუფიქსით გაფორმებული აბსოლუტივი: **ა-აწაწა-
ჟა**, რომელსაც გარდამავალ ზმნაში აგრეთვე არ ახასიათებს სუბიექტის
ნიშანი და რომლისაგანაც შემდგომში ჩამოყალიბდა აწმყო დრო (დინამი-
კურ ზმნებში). მას უკვე ახასიათებს სუბიექტის ნიშნის გამოხატვა.

შდრ. ერთი მხრივ, აბსოლუტ. **ა-ა-წაწა-ჟა**,

მეორე მხრივ, აწმყოს ინფ. ფორმა **ა-ან-ა-წა-ს-წა-ჟა**.

ამათგან უძველესი ჩანს **a** ტიპი, რომლისაგანაც ჩამოყალიბდა დრო-
თა წარმოების მიხედვით უძველესი დრო, აორისტი. **სტატიკურ ზმნებში
მსგავსი ფორმა დროის გაგების გარეშე დგას დღესაც**.

შემდგომი საკითხია აღნიშნულ აბსოლუტივთა და დროის ფორმათა
ასპექტის თვალსაზრისით განხილვა.

¹ პარალელურად ზემოთ განხილულ წარმოებათა ანალოგიით, ამ შემთხვევაში-
აც შეიძლება „სუბიექტიანი“ ფორმებიც შეგვხვდეს (გარდამავალი ზმნისა), მაგ.: ლაშქა
რგვნგა **დ-რგ-მ-გა-კა** აჟახამან დნარგედ – აჟაბჟ კაჟი. 311 „მისმა (დედაკ.) ძმებმა
იგი (ადამ.) შინ მათ წაუყვანლად ეკლესიაში მიიყვანეს“ და სხვა.

² ზოგი სხვა წარმოებაც შეიძლება გამოიყოს, მაგრამ ისინი განსაკუთრებულს
არაფერს შეიცავენ.

³ ძალზე საყურადღებოა, რომ უდროო შინაარსი ოდენ აბსოლუტივის გაგებით
შეინარჩუნა იმავე ფორმამ (ოდენ ფუძემ) სტატიკურ ზმნაში (მაგ., დ-ი-მა), რადგანაც
სტატიკურ ზმნებს აორისტი არა აქვთ.

2. დადებითი ბრძანებითის ფორმა

როგორც უკვე გარკვეულია, დადებითი ბრძანებითის წარმოებისას აფხაზურ გარდამავალ ზმნაში სუბიექტის ნიშანი არა ჩანს.

მაგ.; აორისტის: **ო-ყა-უ-წედტ** – იგი (რალაც) შენ (მამაკ.) გააკეთე.

ბრძ. **ო-ყა-წა!** – იგი (რალაც) გააკეთე!

(შდრ. გარდაუვ. ზმნა სუბიექტის ნიშნით: **უ-ცა!** – **შენ** (მამაკ.) წადი!)

ზემოგანხილულ აფხაზური გარდამავალი ზმნისთვის დამახასიათებელ ფაქტთან ამ გარემოებასაც უნდა ჰქონდეს კავშირი. საყურადღებოა, რომ თუ რამდენიმე ზმნა გვაქვს აფხაზურში ბრძანებითის შინაარსით, ბრძანებითის ფორმა (ოდენ ფუძე ზმნისა) ექნება მხოლოდ ერთ, სახელდობრ, ბოლოს მოქცეულ ზმნას, სხვები კი წარმოდგენილი იქნებიან **-ნგ**-თი ნაწარმოები აბსოლუტივის ფორმით.

მაგ.:

ირლასნგ **იწა-ნგ უაა!** – აჟაბჟ კაჟა. გვ. 185 – ჩქარა იგი (რალაც) სწავლით („იგი-ისწავლე-და“... სუბიექტის ნიშანი არაა) **შენ** (მამაკ.) მოდი!

უქწატ²: **გათა-ნგ** უშაპგ **ეიწგხ!** – ჟაფყ. № 403 – შენი (მამაკ.) საბანი გასინჯვით („გასინჯე-და“... სუბიექტის ნიშანი არაა) შენი (მამაკ.) ფეხი გამართე (სუბიექტის ნიშანი არაა) და სხვა.

ამკარაა გარკვეული კავშირი ბრძანებითის წარმოების პრინციპსა (სუბიექტის გამოუხატველობის მხრივ)¹ და სათანადო აბსოლუტივის შორის (გათანგ... ეიწგხ!). იგი (აბსოლუტივი) აქ სხვა არაფერია, თუ არ იგივე ბრძანებითი ოლონდ დაკავშირების გამომხატველი.

გარდამავალი ზმნის ბრძანებითის წარმოება იმავე ყალიბს მისდევს, რასაც აბსოლუტივი (შდრ. **a, b** სახეობები).

საყურადღებო საკითხია დადებითი ბრძანებითის ფუძის საკითხი. ბრძანებითისათვის წმინდა ფუძე გამოიყენება (შდრ. აბსოლუტ. **a**). ამ მხრივ იგი აორისტის (ინფინიტურ) ფუძესაც ემთხვევა (შდრ. ბრძ. **იყაწა!** – და აორისტ. ინფინიტ. **ა-ანგ-ყა-ს-წა**), არის თუ არა დადებითი ბრძანებითის ფორმა რომელიმე დროისაგან ნაწარმოები?

ქართული ენის სათანადო ფაქტთა მოგონებით, აორისტისა და ბრძანებითის ფუძეთა ასეთი დამთხვევა ეგებ იმით აგვეხსნა, რომ ბრძანებითი აორისტისაგან არის ნაწარმოებიო.

¹ დადებით ბრძანებითში უსუბიექტო ფორმის უძველესობის შესახებ (როგორც ქართველურ, ისე სხვა ენებში) იხ. არნ. ჩიქობავას გამოკვლევა: გრამატიკული კლას-კატეგორია და ზმნის უღვლილების ზოგი საკითხი ძველ ქართულში. მოხსენებულ იქნა საქ. მეცნ. აკად. საზოგადოებრ. მეცნ. განყოფ. XIX სესიაზე 1945 წ. 18 დეკემბერს.

ეს ფაქტები უთუოდ ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირშია, აორისტიც თავისი ფუძის მიხედვით ძველი წარმოებაა, მაგრამ აბსოლუტივი და ბრძანებითი, უნდა ვიფიქროთ, იმ პერიოდის ფორმებია, როცა ჯერ კიდევ დროის კატეგორია არ იყო ჩამოყალიბებული.

ასე, რომ აბსოლუტივმა და დადებითი ბრძანებითის ფორმამ შემოგვინახეს უძველესი წარმოებები. აფხაზური ენის მასალაც გვაძლავს დასკვნას: რომ პირთა გამრავლება ზმნაში, კერძოდ, გარდამავალ ზმნაში სუბიექტის პირის გაჩენა, მეორეული მოვლენაა, თავდაპირველად გარდაუვალ ზმნაში გამოიხატებოდა სუბიექტის პირი და გარდამავალში – ე. წ. პირდაპირი დამატებისა (ობიექტისა). ეს ვარაუდები ეწყობა კავკასიურ ენათათვის დამახასიათებელ საერთო ვითარებას – გარდამავალი ზმნის ფუძის (ამდენადვე აფხაზური გარდამავალი ზმნისაც) ნეიტრალურ ბუნებას გვართა თვალსაზრისით¹.

БЕССУБЪЕКТНЫЕ ФОРМЫ АБХАЗСКОГО ПЕРЕХОДНОГО ГЛАГОЛА

Р е з ю м е

Абхазский глагол полиперсонален: в нем выражаются лица как субъектов, так и объектов. Особо следует выделить бессубъектные формы глаголов. Показатель субъекта отсутствует в абсолютивах и повелительном наклонении переходного глагола.

В означенных случаях в непереходном глаголе будет выражен субъект, а также т. н. косвенное дополнение, если оно с глаголом связано синтаксически.

¹ აღნიშნულ საკითხებზე იხ. არნ. ჩიქოზაძის საპროგრამო წერილები:

ა. პოლიპერსონალიზმის საკითხი ხუნძურში ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემასთან დაკავშირებით, – ენიმკი-ს მოამბე, ტ. X, 1941 წ.;

ბ. ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემისათვის კავკასიურ ენებში. ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები, – ენიმკი-ს მოამბე, ტ. XII, 1942;

გ. გრამატიკული კლას-კატეგორია და ზმნის უღვლილების ზოგი საკითხი ძველ ქართულში. – მოხსენებულ იქნა საქ. მეცნ. აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნ. განყოფილების XIX სესიაზე, 1945 წ. 18 დეკემბერს.

დ. Картвельские языки, их исторический состав и древний лингвистический облик – მოხსენდა საქართველოს მეცნ. აკადემიის საერთო კრებას 1946 წ. 2 მარტს.

Напр.:

დ-ცო	d-co.	– он (чел.) идя
დგ-ა-მა	də-j-ma	– его (чел.) он (мужч.) имея
დ-გ-ა-ფხ ^ა ნგ	də-j-px ^a anə	– он (чел.) его (мужч.) позвав
უ-ლგ-ფხ ^ა	u-lə-px ^a !	– ты (мужч.) ее (женщ.) позови! и т. д.

В переходных же глаголах будет выражено т. н. прямое дополнение (а также т. н. косвенное дополнение, если оно с глаголом связано синтаксически), показателя же субъекта нет.

Напр.:

დგ-განგ დააოტ də-ganə daajt – его (чел.) взяв, он (чел.) пришел.

Ср. форму с аффиксом субъекта: დგ-ა-გეოტ

də-j-gejt – он (мужч.) его (чел.) взял.

ო-ლგ-რჟ^აა დრემან i-lə-rž^awa drəman – его (что-то) ей (женщ.)

„напоив“ („поя“), имели они.

Ср. форму с аффиксом субъекта: о-ლ-დგ-რჟ^აოტ i-l-də-rž^až^oit

– его (что-то) ей (женщ.) они дают пить.

ო-ჰ^ა i-h^a! –скажи!

Ср. о-უ-ჰ^აოტ – его (что-то) ты (мужч.) сказал и т. д.

В этих формах сохранилась **древнейшая структура абхазского переходного глагола: надо полагать, что первоначально субъект не обозначался в спряжении переходного глагола.**

Это явление вполне закономерно с точки зрения нейтральности – в отношении залогов – основы переходного глагола кавказских языков¹.

Что предположение это верно, доказывается следующими данными:

для образования абсолютива в абхазском языке употребляются:

а. Ч и с т а я о с н о в а г л а г о л а (без специального аффикса)

¹ См. по этим вопросам программные статьи Арн. Ч и к о б а в а:

а. К вопросу о полиперсонализме в аварском языке в связи с проблемой эргативной конструкции. Изв. ИЯИМК, т. X. 1941 г.

б. К проблеме эргативной конструкции в кавказских языках: стабильные и лабильные варианты этой конструкции. Изв. ИЯИМК, т. XII. 1942 г.

в. Категория грамматического класса и некоторые вопросы спряжения глагола в древнегрузинском литературном языке. Доложено на XIX сессии Общественных наук Акад. Наук Грузинской ССР 18 декабря 1945 г.

г. Картвельские языки, их исторический состав и древний лингвистический облик. Доложено на общем собрании Акад. Наук Грузинской ССР 2 марта 1946 г.

Напр.:

ა-ა-წაწა j-a-çaça – ero (что-то) **emy** (к чему-то) „приделав“¹ (субъекта нет!).

Чистая основа употребляется и в положительной форме повелительного наклонения:

ა-ა-წაწა j-a-çaça! – ero (что-то) **emy** (к чему-то) **приделай!**

После того, как эта форма принимает значение времени (именно аориста), в переходном глаголе появляется и показатель субъекта.

ბ. აფფიკს -ბგ -ნა

ა-ა-წაწა-ბგ j-a-çaça-nə! – ero (что-то) **emy** (к чему-то) **приделав** (субъекта нет!)

От этой же формы образуется т. н. прошедшее неопределенное, как форма времени, и в нем уже появляется показатель субъекта.

Напр.,

ა-ა-წა-ბ-წაწა j-a-ça-s-čan – ero (что-то) **emy** (к чему-то) **я приделав...**

ც. აფფიკს -ჴა -wa:

Напр.:

ო-ჴა-ჴა ეცაჴა i-h^ha-wa ejc^haž^hon – **его** (что-то) **говоря** (субъекта нет!) они „разговаривали“.

Эта же форма (с аффиксом **-wa**) кладется в основу образования настоящего времени. Ср. инфинитивную форму наст. времени **ა-ანგ-რ-ჴა-ჴა j-anə-r-h^ha-wa** – **его** (что-то) **когда они говорят...**

С периода формирования настоящего времени и находит место показатель субъекта в переходном глаголе.

Появление показателя субъекта в переходном глаголе факт эпохи образования категорий времени. Образование же категории времени – позднейшее явление. В основу времен кладутся соответствующие формы абсолютивов. Они и сохранили нам более древнюю структуру глаголов.

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება,
ტ. II, 1948, გვ. 1-15.

¹ Напр.: в поговорке: ამც უჴარცე ანაჴუჴ, ანაპე აწაწა, ამაპე აწაწა იუჴაროჴ ათს uh^harcsə anak^huḳ aparə açaça, aṣarə açaça iuh^harouḥ – раз ты (мужч.) решил лгать, ты должен руку к нему приделав, ногу к нему приделав, сказать (= ...должен и ноги и руки приделать).

ე. წ. „მიზან-პირობითი კილოს“ წარმოებისათვის აფხაზურ დიალექტებში**

აფხაზური დიალექტები ხშირად ერთმანეთს უპირისპირდებიან კილოთა წარმოებისას.

აქ ჩვენ განვიხილავთ ერთ-ერთ ზმნურ ფორმას – ე. წ. „მიზან-პირობითს კილოს“, ამ „კილოს“ წარმოების მიხედვით მნიშვნელოვან სხვაობას აქვს ადგილი პირაქეთა (სამხრულ) და პირიქითა (ჩრდილოურ) აფხაზურ დიალექტთა შორის.

„მიზან-პირობითი კილოს“ საწარმოებლად აფხაზურის პირაქეთა დიალექტები იყენებენ **-რ-ც(გ)** რთულ სუფიქსს (ზზიფურს დიალექტში ეს სუფიქსი ჩვეულებრივ წარმოდგენილია შედარებით უფრო სრული სახით: დაცულია **ა** ხმოვანი და თავისებური ე. წ. სისინ-შიშინა **ც** ბგერა – **რაცგ**).

მაგალითები:

არახ¹ რმანგ დააჟან აფსნგყა ითრ**რც** – აბჟუური ტექსტები¹ – მას (მამაკ.) საქონელი (მო)ჰყავდა რა, მოდიოდა აფხაზეთში (მის) გასასყიდად (რათა გაყიდოს, გაეყიდა).

ჯარა დ²გნ რყან ძაგგლეძტ რგფსგრგშა**რც** – იქვე – ერთგან მინდორი იყო, შეჩერდნენ (დადგნენ), დასასვენებლად (რათა დაისვენონ).

ამჟა იკგძტ... არახ¹ჟა ფგთვ რძა**რც** – იქვე – გზა დაიჭირა მან (მამაკ.) მისი. (მამაკ.) საქონლის (ერთი მოყოლას) [უნდა იყოს: ცოტაოდენის – რედ.] მოსაპარად (რათა მოიპაროს).

აჟასა იშგრ**ცგ** დალაგეძტ – იქვე – მან (მამაკ.) ცხვრის „მოკვლად“ (რათა „მოკლას“) დაიწყო.

აჟაჟა ლეძჰა**რცგ** დალაგეძტ – იქვე – მან (მამაკ.) მისთვის (დედაკ.) სიტყვების „თქმად“ (რათა უთხრას) დაიწყო.

სგუშგრ**რც** სააუგომჰ, ნან?! – იქვე. – შენ (მამაკ.) მე მოსაკლავად (რათა მომკლა) მოგყავარ, დედი?!

* წაკითხულია მოხსენებად აკად. ნ. მარის სახელობის ენის ინსტიტუტის მთის კავკასიურ ენათა განყოფილების სხდომაზე 1944 წლის 5 დეკემბერს.

¹ იგულისხმება ავტორის მიერ ჯგერდეში შეკრებილი ტექსტები.

სტუდენტთა **რადო** საადტ – ბზიფური ტექსტები¹ – შე-
საკითხად (რათა შეგეკითხო) მოვედი.

დაადგენდეს ცემოვ რსას იცულებოთ თა **რაფი** – იქვე – მან (მამაკ.) მორეკა ასი ხარი მიმავალი სტუმრისათვის მი(სა)ცემად (...რათა მისცეს).

ისაღმდგაზ ედფშაწყა რხადა აჩაპუნარშეიბი დაჰა **რაფი** – იქვე – მან (მამაკ.) ის (რალაც) როგორც გადაარჩინა (გამო-
იხსნა), მაშინვე ყელზე მოეხვია შესაჰმელად
(რათა შეჰამოს).

უოჯდ დემამბტ დღე დტალა **რაფი** – იქვე – მას (მამაკ.) არავინ
 ჰყავდა, რათა მისთვის (დედაკ.) მიეჩინა (რათა
 მას მიეჩინოს, მიეუსვას).

დ გ დ° გქ° გ ძწა **რც** ძაქ° გ ძვ გ ძტ – იქვე – იგრი (აღამ.) რათა მან (მამაკ.)
გ ა უ შ ვ ა ს, გ ა გ ზ ა ვ ნ ო ს (გ ა შ ვ ე ბ ა დ) გა და წ ყ რ ი-
ტ ა.

აზი“ რდგრუა ჰა დჰა **რტ** ზირა დაბოდჰ-ჰა დარჰე დჰ - იჰე - მან (მა-
მაჰ.) რომ ამზავი (სიტყვა) იცის, რათა გვითხ-
რას, გვსურსო, უთხრეს მას (მამაჰ.). და სხვა.

ზოგჯერ შესაძლოა მას დაერთოს -**5** სუფიქსიც:

სცემტ ს რ გ ჰ ა რ ც ე ნ, ს რ ა მ ა ჰ ე რ ც ე ნ, ს ა მ ა დ ა ა ზ გ ა რ ც ე ნ – ა ბ უ.
ტ ე ს ტ. – წ ა ვ ე დ ი მ ა თ დ ა ს ა თ ხ ო ვ რ ა დ (რ ა თ ა
ვ ს თ ხ ო ვ ო), შ ე ს ა ვ ე დ რ ე ბ ლ ა დ, ჩ ე მ ი მ მ ი ს
მ ო (ს ა) ყ ვ ა ნ ა დ (რ ა თ ა მ ო ვ ი ყ ვ ა ნ ო).

სცემატ სამაღდგამებს **რგგნ** – იქვე – წავედი ჩემი ძმის გამოსახ-
სნელად („...გამოხსნად“, რათა გამოვიხსნა)
დასხვა.

ხსენებულ რთულ აფიქსში თავს იჩენს, ერთი მხრივ, **-რ-** || **← -რა-** ელემენტი, რომელიც ერთსა და იმავე დროს აწარმოებს მასდარს (resp. ინფინიტივს) აცა-**რა** – „წასვლა“, მყოფადის ინფინიტიურ ფორმას სეზმაცა-**რა**.. „როგორც წავალ...“ და პირობით კილოს სცა-რ (***←** სცა-რა)... „რომ წავიდე“ ... „თუ წავალ“... ხოლო, მეორე მხრივ, – **-ცა** სუფიქსი.

სათანადო შინაარსი – „დანიშნულება-მიზნურობა“ აფხაზურში გამოიხატება სხვა საშუალებებითაც:

1. თითქმის იგივე შინაარსი შეიძლება გადმოსცეს განკუთვნილების -ტა || -ტ(გ) აფიქსიანმა ფორმამ. იგი ერთვის იმავე -რ || -რა სუფიქსიან წარმოებებს.

¹ ავტორის მიერ ბზიფში შეგროვებული ტექსტები.

მაგ.:

სლედრა^{ტა} იყაშწა – აფხაზ. ზღაპრ. გვ. 100¹ – „მე მისვლისად ყავთ!“ (მე რომ მივიდე [ისეთად] გამზადეთ).

იზემცარა-^{ტა} ინჰედჰან... – იქვე, გვ. 79 – ის (რადაც) ვერ წასვლი-
სად (ვერ წასასვლელად, რომ ვერ წავი-
დეს [ისე]) მიაზა რა მან (მამაკ.)...

...ახა ჟარა უგუ დახარა^{ტა} ისუგყაწო სეზდერჟამ – აფხ. ზღ., გვ. 137 – ...მაგრამ შენი (მამაკ.) გულის მოსაწონად (რომ მოეწონოს [ისე]) თუ გავაკეთებ, არ ვიცი.

ამზა ჟოჰგ იზარ^{ტგ} დანგყრ... – აბჟ. ტექსტ. – მთვარე ადამიანის (კა-
ცის) დასანახად (დანახვისად) როცა არის...

რჟაზი, ჰაჰგენქა ჰაზღერ^{ტგ}, ჰახწომს!? – იქვე – რაა, ჩვენი სახლე-
ბი დასაწვავად (...დაწვისად, ... რომ და-
ვწვათ) „გადავშენდებით!?“

ძე ჟრა-ჰა სახცაზ სეფსერ^{ტგ} საადტ – იქვე – წყლის დასაღევად
რომ წავედი (სადაც წავედი), სასიკვდილოდ
(სიკვდილისად) მოვედი.

ანრ დეზგგლოზი დემტუ? – უდ დეტარ^{ატგ} რჟაზი, დემაჰგუჰე!
– ზიიფ. ტექსტ. – ეს რასა დგას [რომ] არ ჯდება? –
ის დაჯდომისად რაა (რას იქმს), აკი სიძეა!

უბრრ წაბერგგზარ ჟოჟშთა იზბარა^{ტა} ისასჰოდტ-ჰა რალჰედტ –
ზიიფ. ტექსტ. – თუ ის მართალია, ახლავე თქვენ-
და დასანახად (...რომ დაინახოთ) გეტყვი-
თო, უთხრა მათ მან (დედაკ.).

იყალუზარ ბენგყზგარა^{ტა} სგყოჰ ბგგრ დაცგმდამზარ ბესგც-
ცაჰა! – ზიიფ. ტექსტ. – თუ შეიძლება, შენ მო-
ვლად (შენ რათა მოგიარო, გიჰატრონო
[მისთვის]) ვარ. შენ (დედაკ.) თუ არ „გეზარება“,
გამომყევო.

მართალია, ასეთს გამოთქმებში წინაა უფრო წამოწეული შესაძლებ-
ლობის შინაარსი (მაგ.: ლფა ედჰაზე ანტგ კუმან აზნა აძგზ აადგარა^{ტგ}
დყალედტ – აფხ. ზღაპრ. გვ. 51 – „მისი (დედაკ.) უფროსი ვაჟი ოქროს კოკით
სავსე წყლის მოტანისად (მოსატანად, რომ მოიტანს ისეთად),
გახდა“, მაგრამ ზემოხსენებული მნიშვნელობაც მისთვის სრულიად ბუ-
ნებრივი ჩანს.

2. საყურადღებოა, რომ აფხაზურში იგივე მნიშვნელობა შეიძლება
ზოგადობის ა აფიქს-ჩამოცლილმა ფორმამაც გადმოსცეს.

¹ აფსუა ლაკუქუა. აყუა, 1940.

მაგალითად, აშარ გც არა არის „ნადირობა“, ხოლო შარ გც არა დცეძ – „სანადიროდ (ნადირობად) წავიდა“ და სხვა.

3. ე. წ. მიზან-პირობითი კილოს გაგება აფხაზურში შესაძლოა მოგვცეს აღწერითმა წარმოებამაც. ამ შემთხვევაში პირობით კილოს (ან მას-დარს) დაერთვის „თვის“ თანდებული -ა-ზი || -ა-ზინ || -ა-ზიპან.

მაგ.:

უაპო იუნ იუნ გრ გელ არაზი გნ – აბჟ. ტექსტ. – მან (მამაკ.) მამითა-
დი მოიწვია თავისი სახლის ასაშენებლად
(აშენებად, აშენებთვის).

ითრ აზი მაქეძეძეძე – ბზიგ. ტექსტ. – მან (მამაკ.) ის (რადაც) გა-
ყიდვად (გასაყიდად, გაყიდვისთვის) განიზ-
რაზა, გადაწყვიტა.

იკამჰა რაზი ხუჰკ მაასგრდლოძე – ბზიგ. ტექსტ. – ის (რადაც)
რათა არ გადმოვარდეს („არ გადმოვარდნისად“),
ცოტას მოვუჭერ.

და სხვა.

ასეთი აღწერითი წარმოება ჩვეულებრივია ტაპანთურშიც, ოღონდ „თვის“ თანდებული იქ ოდნავ განსხვავებულ სახეს ატარებს; გამოხატუ-
ლია აკაზი. აკაზლა სიტყვით.

მაგ.: ...რ გ მჰარა აკაზ – ტაპანთ. ტექსტები – მათ რათა (რამე) არ
თქვან...

და სხვა.

მაგრამ ასეთი წარმოებები ჩვენთვის ამჟამად არ არის საინტერესო. აქ
ყურადღებას მივაქცევთ პირაქეთა დიალექტების -რცე || -რაც წარმოების
შესატყვის ფორმას აფხაზური ენის პირიქითა დიალექტებში.

პირიქითა დიალექტებში მის ადგილს იჭერს -რნეს, ან პარალელუ-
რად -ნეს სუფიქსი.

მაგ.:

ზეტნაჰა ჰასგსოთ ხაზარ სჰარნეს – ტაპანთური ტექსტები – ნება მო-
მეცით. „ამბის თქმად“ (...რათა ვთქვა).

იკა ჰეძჰანეს დალაგად – იქვე – მისი (მამაკ.) თავი რათა წაკვე-
თოს („წაკვეთად“), დაიწყო...

ტაკ ნაწე აბლაჯა ამე მათეწენ დჰარნეს ილზნან – აშხარული
ტექსტები – ცოტაოდენი ხანი რომ გავიდა, გველე-
შაპი წყლიდან ამოვიდა და მის (ადამ.) შესაჰ-
მელად მოდიოდა.

დადრეჰარნეს დაარგახტ – იქვე – ის (ადამ.) რათა მას (რად-
ცას) შეაჰამონ (შესაჰმელად), მოიყვანეს.

დგეშერ**ნგს** დენალაგა... – იქვე – მან (მამაკ.) იგი (ადამ.) რათა მოკლას (მოკვლად) როცა დაიწყო...

დგეზ¹ლან გოროდყა იცარ**ნგს** – იქვე – ის (ადამ.) ცხენზე შეჯდა ქალაქში წასასვლელად.

ზნაარგა**ნგს** იცატ – იქვე – ტყის (შეშის) მოსატანად (მოტანად, რათა მოიტანონ) წავიდნენ.

კ. ბუდამ **ნგს** აფიქსის შესახებ კითხვა დასვა: ხომ არ უნდა იყოს იგი ადვერბიალ-გერუნდიული **ნგ**-სა და ფაქტიტიუსის **ს**-სუფიქსის შეერთება¹. ასეთი შესაძლებლობა არსებობს, მაგრამ წინასწარ გასათვალისწინებელია მთელი რიგი მომენტები; საჭიროა განვიხილოთ ამასთან დაკავშირებით სახელებში ვითარებითი და გარდაქცევითი ფორმების წარმოება.

ამ მხრივ სხვადასხვა სურათს იძლევა აფხაზური დიალექტები.

აფხაზური ენის პირაქეთა დიალექტებში – აბჟურსა და ბზიფურში – სახელის გარდაქცევითი ფორმის საწარმოებლად გამოყენებულია **ს**-სუფიქსი.

მაგ.:

სარა სგყოუპ ებაშგჯ²**ს** – აბჟ. ტექსტ. – მე ვარ მეზრმოლა³.

ფსაფა**ს** სგრჰადტ – იქვე – მადლა⁴ მოვიგე.

ამჰაბგ-ს დგყაჰწაჰ-ჰა ირბჰდტ – ბზიფ. ტექსტ. – ის (ადამ.) უფროსად ვყოთო (ავირჩიოთო) გადაწყვიტეს.

ფჰგს**ს** დააიბ⁵ედტ – ბზიფ, ტექსტ. – ის (ადამ.) მან (მამაკ.) ცოლა⁶ მოიყვანა.

დგეგ⁷ფხედტ ფჰგ⁸ს**ს** – იქვე – მას (მამაკ.) ის (ადამ.) მოეწონა საცოლე⁹ („ცოლად“).

ფჰა**ს** დყალწედტ – იქვე – ის (ადამ.) მან (დედაკ.) ქალიშვილა¹⁰ გაიხადა (იშვილა).

ჩგს-ბზია**ს** იყარწჟა... – იქვე – რასაც კარგსაჰმელა¹¹ აკეთებენ...

გ¹²ალა-დუ**ს** ილკედტ – აფხ. ზღაპრ. გვ. 152 – მან (დედაკ.) ის (რადაც) დიდ დარდად გაიხადა.

ჰკუნც¹³ა**ს** იყაწანგ... – იქვე, გვ. 124 – ყმაწვილებად ქცევით...

და სხვა.

აფხაზურში ეს ერთადერთი წარმოებაა, რომელიც ყველაზე უფრო ახლოს დგას ბრუნვის კატეგორიასთან.

ს აფიქსივე აბჟურში გვხვდება ვითარებითი ზმნისართების საწარმოებლად. მაგ., აბა**ს** – „ასე, ამგვარად“; უბა**ს** – „ისე, იმგვარად“ და სხვა.

¹ K. Bouda. Das Abasinische, eine unbekannte abchasische Mundart, ZdDMG. B. 94, 1940, გვ. 249.

ბზიფურ დიალექტში ამ შემთხვევაში გვაქვს **-ს** (სისინ-შიშინა სპირანტი) და არა **-ს**, მაგ., აბა-ს – „ასე, ამგვარად“; უბა-**ს** – „ისე, იმგვარად“.

ჩვენ, თუმცა გარკვეულ დაბრკოლებებს ვგრძნობდით, მაგრამ ეს ორი აფიქსი ბზიფური დიალექტისა (**-ს** ვითარებითი ზმნისართების წარმოებისას გამოვლენილი და **-ს** სახელთა გარდაქცევითი ფორმის წარმოებისას გამოვლენილი) გავაიგივეთ ერთ-ერთ ჩვენს ნაშრომში¹, შინა-არსობლივი მომენტი ამაში ხელს არ გვიშლიდა. თანაც აქეთვე წარმართავდა ჩვენს ყურადღებას ბზიფურს დიალექტშივე არსებული რამდენიმე ზმნისართი, რომელთაც თითქოს იგივე **-ს** მოუდიოდა სუფიქსად (მაგ., **ნას** – შემდეგ, მერე; **ფასა** – წინათ).

პირიქითა აფხაზური დიალექტების უფრო ახლოს გაცნობამ საჭირო გახადა ბზიფური დიალექტის ზმნისართების წარმოებაში **-ს** აფიქსისა და სახელის გარდაქცევით ფორმაში არსებული **-ს** აფიქსის გათიშვა. თუმცა საკითხი ზემოხსენებული **ნ ა ს**, **ფ ა ს** ა... ზმნისართებისა მაინც ახსნას მოითხოვს².

პირიქითა აფხაზურ დიალექტებში, როგორც ტაპანთურში, ისე აშხარულში **-ს** || **-სა** აფიქსი გვხვდება სწორედ ვითარებითი ზმნისართების წარმოებისას.

მაგ.:

აბარ-**სა** სეზგდხად – ტაპანთური ტექსტები – მან (მამაკ.) ა ს ე, ა მ გ ვ ა რ ა დ მიყო.

არი არა-**ს** იზაყაა? – იქვე – ე ს ა ს ე, ა მ გ ვ ა რ ა დ, რადაა?

იფჰეს უა-**სა** ლჰედ – აშხარული ტექსტები – მისმა (მამაკ.) ცოლმა ა ს ე (ი ს ე) თქვა.

არ-**ს** – იქვე – ა ს ე, და სხვა.

ე. ი. პირიქითა აფხაზური დიალექტების **-ს** || **-სა** აფიქსი უდრის პირაქეთა აფხაზური დიალექტების ვითარებით ზმნისართებში არსებულ **-ს** აფიქსს (უფრო ზუსტად: ბზიფური დიალექტის **-ს** აფიქსს) და არა სახელთა გარდაქცევით ფორმაში არსებულ **-ს** აფიქსს.

პირაქეთა აფხაზური დიალექტების სახელთა გარდაქცევით ფორმაში არსებული **-ს** აფიქსი უჩვეულოა აფხაზური ენის პირიქითა დიალექტებისათვის.

ეს **-ს** აფიქსი, როგორც ფიქრობენ, შეთვისებული უნდა იყოს სხვა ენობრივი წრიდან, კერძოდ, ქართველური ენებიდან (არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა)³.

ის ფაქტი, რომ ეს აფიქსი არ გვხვდება პირიქითა აფხაზურ დიალექტებში, გადამწყვეტი მნიშვნელობის მქონეა პირიქითა და პირაქეთა აფხაზურ დიალექტთა ურთიერთობის თვალსაზრისით.

¹ იხ. ბრუნების საკითხი აფხაზურში – ენიმკი-ს მოამბე, ტ. XII, 1942.

² **ნას**-ში **ს** შესაძლოა ძირეული ელემენტი იყოს და არა აფიქსი.

³ იხ. მისი: Морфологические встречи абхазского языка с картвельскими языками. ენიმკი-ს მოამბე, ტ. XII, 1942.

საფიქრებელია, რომ არა თუ ტაპანთელები, აშხარელებიც კი, როცა მჭიდრო კონტაქტი მყარდებოდა პირაქეთა დიალექტებსა და ქართველურ ენათა შორის, როცა პირაქეთა აფხაზურმა დიალექტებმა შეითვისეს სათანადო ქართული აფიქსი, არ იმყოფებოდნენ ამ კონტაქტის სფეროში.

პირაქეთა დიალექტებსაც ამ -ს-ს სანაცვლო საკუთარი აფიქსი უნდა ჰქონოდა, ეს აფიქსი პირველყოვლისა უნდა ყოფილიყო -ნგ (*← ნა). სახელის ვითარებით-გარდაქცევით ფორმებში, მიუხედავად -ს აფიქსის არსებობისა, დღესაც კი პირაქეთა დიალექტებში უჩვეულო არ არის -ნგ- მაწარმოებლის გამოყენება,

მაგ.:

მაშ^ერ-ნგ ბაქ^ეშ^ედ^ეტ – აბჟ. ტექსტ. – შენ (დედაკ.) მ ა რ ც ხ ა დ შეგემ-თხვა (შეემთხვი მას).

ას^ერმ კაფსანგ იდ^ეგ^ელ^ეტ ა მ ღ ნ ი იყალდეტ – ბზიფ. ტექსტ. – ისინი ფეტვის მოზნევით გაემართნენ. ე კ ლ ა დ იქცა (გახდა) ის (რადაც).

ჯგჯა ადაშცა შ^ეარცაცა ბზია^{ნგ}¹ იყან – ბზიფ. ტექსტ. – ორნი ძმანი კარგ მონადირეებად იყვნენ.

ახაპ^ე-დგუ რყოუ იკ^ეაც-ნგ იყაშ^ეწგ-ჰა – იქვე – დიდი ქვა რომ არის [ის], ხო რ ც ა დ აქციეო.

იხაპ^ე-ნგ იშთაზ... – აფხაზ. ზღაპრ. გვ. 119 – ისინი ქ ვ ა დ რომ ეყარნენ... და სხვა.

ასეთი ფორმების არსებობა მაინც იმას გვაფიქრებინებს, რომ ქართულიდან შესულ -ს აფიქსს ჯერ კიდევ ვერ მოუხერხებია სრული გაბატონება. ზოგ შემთხვევაში მას -ნგ აფიქსი ვერც გამოუდევნია (შდრ. რიცხვითი სახელები ფშბა^{ნგ} – „ოთხად“ და სხვა)².

¹ შდრ. ზემოთ ჩეს-ბზია-ს.

² თუმცა არის ზოგი ნიშანი იმისა, რომ მისი სამოქმედო არე თანდათან გაფართოვდება. იგი უჩნდება ნ-ს ნაცვლად ზმნასაც. ეს აფიქსი უნდა გვქონდეს ქვემო მოყვანილ ფორმებში (ჩვენ მიერ ჩაწერილ ბზიფური ტექსტებიდან):

ბემქ^ეტ^ე ც^ეოჩა იბ^ეგხ! იპ^ეან – არს სარა-სგჟოუპ. ჟარა უჟე უს^ეგუხგუჰამა ჰა ძალ-ჰ^ედ^ეტ. ილს^ეგხნგ დ გ ძ ბ ა ხ ა-ს ლგ^ე რანამგედ^ეტ.

– შენი (დედაკ.) ხის ტანსაცმელი გაიხადე!-ო თქვა მან (მამაკ.) – ეს ჩემი ხორცია. შენ (მამაკ.) შენს ხორცს იხდიო, უთხრა მან (დედაკ.) ის (დედაკ.). გახდილი რომ უკვე მას (მამაკ.) და ე ნ ა ხ ა (სიტყვა-სიტყვით „მას იგი უკვე დაენახად“) მან (დედაკ.) არ იფიქრა.

ანცა დ გ ყ ა-ს რგზ^ეგმდგრგჟა იფაგ^ეანგ იყალდეტ.

– ღმერთი რომ არის („არისად“) არ ცოდნით ისინი გაყოფოდნენ.

და სხვა.

-ნგ აფიქსის ფუნქციები მეტად მრავალფეროვანია აფხაზურში, იგი აწარმოებს აბსოლუტივს, ნამყო დროის აფიქსადაც იგივე უნდა გვევლინებოდეს ზმნაში; გვხვდება გაქვევებულ კითხვით სიტყვებში: იზბა-**ნ** („რატომ“), დარბა-**ნ** („ვინ“); ზმნისართებში: ამწა-**ნ** („წინ“, „წინით“) ამჟა-**ნ** („გზაზე“, „გზად“), დროის გამოსახატავ ელემენტად: შხაცა-**ნ** („მთაზე წასვლის დრო“ – დრო საქონლის მთაზე გარეკვისა), აფხე-**ნ** – „ზაფხული“ („თბილი დრო“); ადგილის გამოსახატავ ელემენტად: აფს-**ნგ** – „აფხაზეთი“ („სააფხაზო“); ჯერობის გამოსახატავ ელემენტად: ჯგნჯაჟა „ორმოცი“ („ორჯერ-ოცი“ უკეთ: „ორად-ოცი“).

მისი (**-ნგ**-ს) მრავალფუნქციური გამოყენება იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ იგი ერთ-ერთი უძველესი აფიქსია აფხაზურში¹.

რა ვითარება-ღაა პირიქითა აფხაზურ დიალექტებში? როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ვითარებით ზ მ ნ ი ს ა რ თ ე ბ ს იქაც **-ს** || **-სა** (resp. ბზიფ. ***სა**) ელემენტი აწარმოებს.

ტაპანთურში სახელის გარდაქცევით ფორმებში კი არ ჩანს არც **-ს** და, რაც უფრო საყურადღებოა, არც **-ნგ** აფიქსი. სათანადო წარმოებებში გამოვლინდება ახალი **-შთა** || **-თა** აფიქსი.

მაგ.:

ინადაზ²დ სასგ-**შთა** – მან (მამაკ.) მიიღო ისინი ს ტ უ მ რ ა დ.

ყალა-**თა** იჩფა! – კ ლ დ ე დ აქციე (ყავ!)².

არა მარტო აქ, ტაპანთურში **-შთა** || **-თა** აფიქსი გამოვლინდება ყველგან იქ, სადაც პირაქეთა დიალექტებში გვქონდა **-ნგ** (და ეს **-ნგ** შედარებით ცოცხალი მაწარმოებელი იყო). ასე, მაგალითად, იგი გამოიყენება აბსოლუტივის საწარმოებლად, შდრ. პირაქეთა დიალექტების უცა-**ნგ** და ტაპანთურის – უცა-**თა** – „შენ (მამაკ.) წასვლით“ „შენ (მამაკ.) წადი რა...“

თუმცა აბსოლუტივის წარმოებაში მისი (**-შთა** || **-თა**-ს) გამოყენების არე პირაქეთა დიალექტების **-ნგ** აფიქსთან შედარებით გაფართოებულია (უნდა ვიფიქროთ ადიღურ ენათა ზეგავლენით). აქ იგი დაერთვის სხვადასხვა დროის ფინიტურ ფორმებსაც, მაგ. დაშგპ-თა – „ის (რადაც) მას (ადამ.) მოკლავს რა...“ და სხვა³.

ტაპანთურის ვითარებას იზიარებს აშხარული დიალექტის ა ფ ს უ - ის კილოკავი, აშხარულივე დიალექტის მეორე კ უ ვ ი ნ ს კ ი ს კილოკავის საწინააღმდეგოდ იგი აღნიშნულ ფორმებში იყენებს **-შთა** || **-შა** სუფიქსს.

მაგ.:

აზაჟჟაგ²გ თგმგ-**შთა** იყარწედა – ძვლებიც ს ა ხ ლ ა დ გააკეთეს.

¹ იგივე **-ნ** მსგავსივე ფუნქციებით დასტურდება სხვა კავკასიურ ენებშიაც.

² იხ. აფხაზური ენის ტაპანთური დიალექტი (ტექსტებითურთ), § 30.

³ იხ. იქვე, § 51.

აჲრ მაყა-**შთა** უნწრა იუზჯუშტ – ეს ქამრად შენ სიცოცხლეში (მა-
მაკაცო) გეყოფა.

კებ-**შა** ძაქგრწია – ს ა ხ უ რ ა ვ ა დ დაადგეს...

და სხვა.

როგორც **-თა** ტაპანთური დიალექტისა, ისე **-შა** აშხარული დიალექ-
ტისა, უნდა მომდინარეობდეს **-შთა**-საგან სხვადასხვა ფონეტიკურ ცვლი-
ლებათა ნიადაგზე. თვით **-შთა** აფიქსის ამ ფუნქციით გამოყენება ჩვენ მი-
გვაჩნია დამახასიათებლად ტაპანთური დიალექტისათვის. აშხარული
დიალექტის აფსუის კილოკავში მისი აღნიშნული წესით გამოყენება საყუ-
რადლებო უნდა იყოს ტაპანთელთა და აფსუელთა ენობრივი ურთიერთო-
ბის თვალსაზრისით.

საწინააღმდეგო ვითარებას წარმოგვიდგენს აშხარული დიალექტის
კუვინსკის კილოკავი. აღნიშნული ფუნქციით იგი არ იცნობს არც პირაქე-
თა დიალექტების (უკეთ: ზზიფურის) **-ს** სუფიქსს (სახელის ვითარებით-
გარდაქცევით ფორმაში: ფჰგს-**ს** – „ქალად“) და არც ტაპანთურის (და აფ-
სუურის) **-შთა** აფიქსს (სახელის ვითარებით-გარდაქცევით ფორმაში:
ფჰგს-**შთა** „ქალად“, აბსოლუტივში: უცა-**შთა** „შენ (მამაკ.) წადი რა...“)¹.

იქ გარკვეული რიგის აბსოლუტივებსა და სახელის ვითარებით-
გარდაქცევით ფორმას აწარმოებს მხოლოდ **-ნგ** სუფიქსი².

მაგ.:

კამ-**ნგ** ირწგ! – ის (რალაც) ქურქად მოთელე!

არა უს-**ნგ** იუმეი? – შენ (მამაკ.) აქ ს ა ქ მ ე დ რა გაქვს?

დგეგატ ფჰგს-**ნგ** – მან (მამაკ.) ის (ადამ.) წაიყვანა ცოლად.

ფა-**ნგ** უყასწაპ – შენ (მამაკ.) ვ ა ჟ ი შ ვ ი ლ ა დ გაგ(ი)ხდი.

ამათ დუნძ-**ნგ** იქლეიტ – გველი ქვეყნად (ქვეყანაზე) გაემართა.

ტარა იუმ-**ნგ** იჰა – შენ მოკლულად (შენ მოკალ-რა) თქვი შენ
(მამაკ.)!

დააიმრგჰო-**ნგ** დაამგებტ – მან (მამაკ.) მას (რალაცას) ის (ადამ.) არ
შეაჭმევინა-რა, გადაარჩინა.

აბლაჯა ააჲა-**ნი** იბეიტ – გველეშაპი მოდი ს-რა (მომავლად) დაინა-
ხა მან (მამაკ.) და სხვა.

¹ აბსოლუტივის ფორმაში **-შთა** || **-შა** შესაძლოა კუვინსკის მეტყველებაშიაც გა-
მოჩნდეს, მაგრამ მხოლოდ გარკვეულს ახალს წარმოებებში. იგი ტაპანთურის (ან
აფსუურის) გავლენით იკვლევს გზას კუვინსკის მეტყველებაში. ამ საკითხთა შესახებ
უფრო ვრცლად საუბარია „აშხარული დიალექტის მიმოხილვაში“.

² სახელის ვითარებით-გარდაქცევითი ფორმა ფსხუელ აშხარელთა მეტყველე-
ბაში შეგვხვდა **ს**-თი ნაწარმოებიც. მაგრამ ამ რიგის ფორმათა არსებობა იქ შედეგია
პირაქეთა აფხაზური დიალექტების გავლენისა.

ეგვე აფიქსი ტაპანთურსაც (და მით უმეტეს აფსურს) უნდა ჰქონოდა. მისი კვალი აქა-იქ მაინც მიიგნება, მიუხედავად იმისა, რომ **-ნგ** აფიქსი აქ **-შთა** აფიქსს შეუცვლია, იმავე **-ნგ**-თი ნაწარმოები ჩანს აქაც ის ფორმები, რომლებიც შედარებით უფრო გაქვავებული სახით არის შემორჩენილი სიტყვაწარმოებაში. მაგ., იქვე გვხვდება: ამჟ^ა-**ნგ**-ჟა – „საგზალი“ („გზად საჰმელი“); ჰ^გ-**ნგ**-ჰაჟა – „ორმოცი“; აფხ^გ-**ნგ** – „ზაფხული“. იგივე გვხვდება ზოგ ისეთ წარმოებებში, რომლებიც სწორედ ტაპანთურისთვის არის დამახასიათებელი. მაგ., აფ-**ნგ** – „თან“, „ში“ („შიგ“, „შინ“); აგ^ა-**ნგ** – „გარეთ“ და სხვა.

და ბოლოს იგივე უნდა იჩენდეს თავს ზემოგანხილული მიზან-პირობითი ფორმის წარმოებაში.

ქართულში სათანადო შინაარსისათვის აღებულია მასდარი და დასმულია ვითარებითს ბრუნვაში:

ხოლო მე მცირედ ვაიძულე მიღება **დ** ჟამადი...¹

ამ შემთხვევაში იგი („მიღებად“) ინფინიტივის როლში გვევლინება.

ადილეურს ენებშიაც აღებულია ინფინიტივი (resp. მასდარი), რომელსაც აგრეთვე აქვს მყოფადის მნიშვნელობა და მას ერთვის ვითარების გამომხატველი **-ჟა** აფიქსი. მაგ. სკ^ა-**ნგ**-ჟა – „რათა წავიდე“ („მე წავსვლად“).

მსგავსადვე აფხაზურშიაც მოსალოდნელი იყო მასდარ-ინფინიტივის ფორმა პლუს ვითარების გამომხატველი აფიქსი. იგი კიდეც უნდა გვექნოდეს შემორჩენილი აღნიშნულ (**-რნგს**-) სც^ა-**რ**-ნგს („მე რათა წავიდე“ – „მე წავსვლად...“) ფორმაში. ოღონდ აქ თითქოს ვითარების ორი აფიქსი იჩენს თავს. ამ მნიშვნელობისათვის საკმარისი უნდა ყოფილიყო ან, ერთი მხრივ, *სც^ა-**რ**^ა-**ნგ** ან, მეორე მხრივ, სც^ა-**რ**^ა-ს (* ← სც^ა-**რ**^ა-ს^ა ← *სც^ა-**რ**^ა-ს^ა).

ძალზე საყურადღებოა, რომ სწორედ ასეთი ფორმა სც^ა-**რ**^ა-**ნგ** ჩვენ შესაძლოა დავადასტუროთ აქა-იქ როგორც პირაქეთა დიალექტებში, ისე აშხარულშიაც.

მაგ.:

ანაზ^ლ გჳჳა ინგზ^გა დანკვ-
ლან აშ^გნდგყ^არა დგთალწედტ,
ლარა ლგფგცჳ^ა **ლგრგჳა-რანგ**
დენჯგბ დცედტ.

– აშხარული (კუვინსკ.) ტექსტ. –
ანაზ. ღვუჳიძამ დევის შვილი დაი-
ჭირა და სკივრში ჩასვა, თითონ კბი-
ლის **გასალესად** (**გალესვად**, რათა
გალესოს) მდ. იენჯუგზე წავი-
და...

ანი დცედტ აჩგ **იდ^გგგ-რა-ნგ**²

– იქვე – ის (ადამ.) წავიდა, რათა
ცხენი მოიპაროს (მოპარვად,
მოსაპარად).

¹ მარტკოლბაჲ შუშანიკისი, VII, 20. გამოც. ილ. აბულაძის მიერ.

² აშხარული დიალექტის აფსუსი კილოკავში ამის შესაფერი წარმოება იქნება –
ნგ-ს ნაცვლად **-შთა**-თი გაფორმებული.

ჰაჯრა იცუტაზ აჟოჯ იფჰაზა-
წ' ზდა დეიმამამეზ, ზგ'რა ი-
გარეზ ჟოჯ დემამამეზტ
დღედტ'ალარაც'გ. „დად, იბედ-
სერტ'ალარგდა, ბარა იბთახ-
და?“ –ჰა დლაზწაადტ. – „მამოუ,
სარა ჟოჯ დესთახ'გმ ჟარს
ისზააუგუზ იმჰედრაზაზ“. დცა-
რა-ნგ აკერ დენხედტ ანრ იფჰ
ლგმშალა.

ლაბრააშყა **დცა-რა-ნგ** ამჰა დე-
დ'გ'გდწედტ.

ამშგნ დხეაწტ. ეზ'ა დენგყ'ედტ,
ჟოწ'გ დენგყ'ედტ. დღოფშაანმა
დგმარანგ დედ'გ'გდწედტ.

ნას უს ლმბიტ: ლაშა შ'არაცა-
რანტ'ი დანააჟა ავგსთაა აჟაჯაყ
დთალანგ **იფიწ'ახრანგ**.

ეს სახეობა (**-რა-ნგ**) უნდა ვივარაუდოთ ამოსავლად აღნიშნული მი-
ზან-პირობითი ფორმის (**-რ-ნგს**) წარმოებაში, ხოლო მის შემდეგ, რაც **-ნგ**
აფიქსის ფუნქცია დაიჩრდილა და ტაპანთურისათვის იგი მკვდარ აფიქ-
სად იქცა, გახდა საჭირო მეორე **-ს** (← *ს || სა), ვითარების ზმნისართთა მა-
წარმოებელი **-ს || -სა** აფიქსის, დართვა. მივიღეთ კონტამინირებული
ფორმა.

აქ ერთი გარემოებაც ჩნდება: ხსენებული **-ნგ-ს** რთული აფიქსი ტა-
პანთურში ერთვის არა მხოლოდ პირობითი კილოს ფორმას, არამედ უშუ-
ალოდ ფუძესაც: ს ც ა **-ნ გ ს** – „რათა წავიდე“ (აშხარულში ასეთი ფორმები
უფრო იშვიათია).

ბუნებრივად მოაგონდება კაცს იგივე ადილ. სკ'ა-**ნ-ჟა** (იხ. აქვე, გვ.
25). შეიძლება გვეფიქრა სცა**ნგ-ს**-ში **-ნ-** იგივე ადილური **ნ-** აფიქსია,
ხოლო ადილ. **ჟა** ვითარებითი აფიქსის ნაცვლად აქ არისო **-ს**, მაგრამ მნე-
ლი სარწმუნოა, რომ ტაპანთურს ერთი აფიქსი ესესხებინა ადილურიდან
მაშინ, როდესაც თავისი ცოცხალი **-რ** აფიქსი მოეპოვებოდა და მეორისა-
თვის შესატყვისი დაემბნა.

– ბზიფ. ტექსტ. – კაცს, რომელიც სა-
ლოცავად მიდიოდა და ერთად ერ-
თი ქალიშვილის მეტი არავინ ჰყავ-
და, სანდო არავინ გააჩნდა, ვინც მი-
სთვის მიეჩინა. „შვილო, ვინ დაგი-
ყენო (მოგისვა), შენ ვინ გინდა“-ო,
ჰკითხა. – „არა, მე არავინ მინდა
იმის გარდა, ვისაც შენ მომიყვანო“. ამ
თავისი ქალიშვილის გამო **წა-**
სვლად („რომ წასულიყო“, „რათა წა-
სულიყო“) კარგა ხანს დარჩა.

– იქვე – მან (მამაკ.) ის (ადამ.) მამის
ოჯახში („თავის სახლს“) წასასვ-
ლელად (წასვლად, რათა წა-
ვიდე) გზას გაუყენა.

– იქვე – მან (მამაკ.) ის (ადამ.) ზღვა-
ზე გაუშვა. დღეს იარა, ხვალ იარა.
მის (ადამ.) მონახვამდე **რათა არ მო-**
ვიდეს (არ მოსვლად), გაგზავნა.

– აფხაზ. ზღაპრ. გვ. 162 – მან (დე-
დაკ.). მერე ასე გადაწყვიტა: მისი ძმა
ნადირობიდან როცა მოვა, ეშმაკი
ბუხარში ავა რა (ასვლით), **თავი რა-**
თა დაიმალოს (დამალვად).

-ნგ უდაოდ აფხაზური აფიქსია. იგი უშუალოდ უნდა ერთვოდეს ზმნის ფუძეს. საყურადღებოა ამ მხრივ ზოგი ფორმა, რომელიც დადასტურებულ იქნა აშხარულს დიალექტში. ზემოდასახელებული სცა-**რანგ** ფორმის გვერდით იმავე მნიშვნელობით შეგვხვდა ოდენ **-ნგ** აფიქსი უშუალოდ ზმნის ფუძეზე დართული. მაგ.:

არ აათაღაშთა აქეთ რ გ ჭ ა-**ნგ**კ^ა – აშხარ. ტექსტ. – ჯარი შემოსვლით
 ძანაარგქ^აზ, ძარა... ჯაწარა დგუ (შემოვიდოდა და) სოფელი რათა
 რლაშთა არ დგრგფჳაგგლაშთა შეჳამოსო (...შეჳამად, შესაჳ-
 დანრქმსრააკ არ ირგ^აღლაჳ მელად) რომ შეესეოდა, ის (მამაკ.)
 რგზგყამწუშთა იგნკ^აგზან. ...თავისი დიდი ვაჟკაცობით ჯარს

წინ რომ გადაუდგებოდა და შეებრ-
 ძოლებოდა, ჯარი თავის განზრახ-
 ვის შეუსრულებლად (ვერ შესრუ-
 ლებით) უკან ბრუნდებოდა.

აქედან მოდის შემდეგ სცა-**ნგს** ტიპის წარმოება.

თუ ერთი მხრივ მოსალოდნელი იყო და გვაქვს კიდევ დღეს მიზან-
 პირობითი ფორმისათვის სცა-**რა-ნგ**, რომელზედაც შემდეგ ტაპანთურ
 დიალექტში (**-ნგ** აფიქსის თავისებური მდგომარეობის გამო) **-ს** ვითარები-
 თი აფიქსის დართვით მივიღეთ რთული **სცარნგს** ფორმა, მეორე მხრივ,
 შეიძლებოდა იგივე წარმოება გვევარაუდებინა *სცა-**რა-ს** სახეობითაც.

ამ მხრივ ყურადღებას მიიქცევს თავშივე განხილული პირაქეთა დი-
 ალექტების სცა-**რა-ცგ** ფორმა (ბზიფ. სცა-რა-**ცგ**): ხომ არ არის იგი მო-
 მდინარე *სცა-**რა-ს(ა)** სახეობისაგან, ამ უკანასკნელშიც მაშინ **-ც** (ბზიფ.
ც) მომდინარე იქნება ვითარებით **-ს** აფიქსიდან (შდრ. ვითარებითი ზმნი-
 სართები აბა-**ს** და ბზიფ. **-ს**)¹.

ს || ც (ს || ც) ბგერათა მონაცვლეობა არც თუ იშვიათი შემთხვევაა
 აფხაზურ დიალექტებში. მაგ.: ვარწგს (ბზიფ.) || ვარწგც (ბზიფ.) – „გვერ-
 დის ძვალი“ ტაპ.: დგმცა-**ს**-კ^ა, პირაქეთა დიალექტ.: დგმცა-**ც**-კ^ა (ბზიფ.
 დგმცა-**ც**-კ^ა) – იგი (ადამ.) წაუსვლელად“ და სხვა.

დამატებით აღვნიშნავთ შემდეგს:

საყურადღებოა, რომ იმავე აშხარული დიალექტის წარმომადგენელ-
 თაგან ს. ფსხუში ჩვენ 1947 წ. ჩავიწერეთ აქ ნავარაუდევი სცა-**რა**-ს ტიპის
 ფორმები.

¹ თუ, რა თქმა უნდა, გამორიცხულია მის **ზ** (ბზ. **ზ**)-თვის თანდებულთან კავშირი.

მაგ.:

ნას აზნი ააჯდგრჳნ ნეჟარჳ – ფსხუში ჩაწერ. აშხარ. ტექსტები –
 იცა **რგს** რგგ¹რთარკტ. – მერე ამის გამო (ამის მიზეზით) სა-
 მგზავროდ რათა წავიდნენ („წა-
 სვლად“), განიზრახეს.
 დგდშე-**რგს**¹ დცეაჳ – იქვე – იგი (აღამ.) მან (მამაკ.). რა -
 თა მოკლას („მოკვლად“, „მოსაკ-
 ლავად“), წავიდა.

იმავე ფსხუში ამ „კილოს“ წარმოების სხვა საინტერესო ფორმებიც
 იქნა შენიშნული.

იგივე **-ს** აღნიშნული ფუნქციით დაერთო აწმყოს (ინფინიტურ)
 ფორმასაც.

მაგ.:

დგრზააჳტ ილჳ **ოხ** – ფსხუში ჩაწერ. აშხარ. ტექსტები – ის (აღამ.)
 მათთან მოვიდა (მათ მოუვიდა),
 რათა ისინი შეჳჳამოს („შესაჳმე-
 ლად“).
 აცჳა ზტზზჳ ალგგაჳგჳ... – იქვე – ხარების პატრონიც, ბერიკა-
 ათა-ჳგჳ... ედცელან სომკაპრკა ციც.. და დედაბერიც ერთად წავიდ-
 იზგფშაა **ჴა-ს** იცეაჳ. ნენ სომკაპრკა რათა მოძებნონ
 („მოსაძებნად“) . და სხვა.

-ს აქაც **-ნ**-ს ადგილას გამოდის², რამდენადაც აწმყოს მყოფადის
 მნიშვნელობაც ეგუება აფხაზურში, აღნიშნული ფორმისაგან სათანადო
 შინაარსის მიღება ბუნებრივიც ჩანს.

და ბოლოს ფსხუშივე დადასტურებული იქნა უკვე **-ზ** (ბზ. **-ზი**)
 „თვის“ ელემენტით ნაწარმოები მიზან-პირობითი ფორმის³ **-ს** აფიქს-და-
 რთული წარმოებებიც.

მაგ.:

ეზ¹რჳწეაჳტ ნეჟარჳ იცა-**რა-ზგ-ს** – ფსხუში ჩაწერ. აშხარ. ტექსტები –
 დღეს გადიან სამგზავროდ რათა
 წავიდნენ (წასასვლელად).

¹ ეს ფორმა იხმარა ფსხუში სტუმრად მოსულმა ყუბანელმა აშხარელმა (სოფ.
 კუვინსკიდან).

² ამის შესახებ იხ. აშხარული დიალექტის მიმოხილვაში.

³ იხ. აქვე, გვ. 20.

უსა იგ^ოთგჳკტ დგჳშ-**რა-ზგ-ს** – იქვე – ასე გადაწყვიტა მან (მამაკ.)
ის (აღამ.), რათა მოკლას („მო-
კვლად“) და სხვა¹.

ეს უკვე, ვფიქრობთ, სავსებით ადასტურებს იმ დებულებას, რომ **-ნგს**.
სუფიქსი შედგება ორი ერთნაირი მნიშვნელობის მქონე აფიქსისაგან.

К ОБРАЗОВАНИЮ Т. Н. УСЛОВНО-ЦЕЛЕВОГО НАКЛОНЕНИЯ В АБХАЗСКИХ ДИАЛЕКТАХ

Резюме

1. Т. н. условно-целевое наклонение в южных диалектах абхазского языка образуется от формы условного наклонения (resp. масдара, инфинитива, будущего времени) с присоединением аффикса **-გგ -სა** (в бзыбском диал. **-ც'გ' -სა**). Напр.: სცა-რ-გგ || სცა-რა-გგ sca-რ-с || sca-რა-სა – „чтобы мне пойти“.

В северных же диалектах абхазского языка (тапантском и ашхарском) **-გ -ს** заменяется аффиксом **-ნგს -ნაჸ**: სცა-რ-ნგს sca-რ-ნაჸ. Суффикс **-ნგს -ნაჸ** иногда присоединяется и к чистой основе глагола: სცა-ნგს sca-ნაჸ.

2. В составе аффикса **-ნგს -ნაჸ** предполагается наличие обстоятельно-превратительных элементов: **-ნგ -ნა** и **-ს -ს**.

3. В южных диалектах для выражения обстоятельно-превратительной формы имени выступает суффикс **-ს -ს** (напр.: ფჳგ-ს ph^oes-ს – „женщиной“), параллельно встречается (но реже) и аффикс **-ნგ -ნა** (ფჳგ-ს ნგ ph^oes-ნა), **-ნგ -ნა** образует в этих же диалектах абсолютив (დცა-ნგ dca-ნა – „он (чел. сущ.) идя“) и имеет также другие функции.

В тапантском диалекте и апсуйском поднаречии ашхарского диалекта в функции вышеозначенных аффиксов засвидетельствован аффикс **-შთა || → -თა || -შა -ჰთა || → -თა || -ჰა**: ფჳგ-ს-შთა ph^oes-ჰთა || ფჳგ-ს-თა ph^oes-თა || ფჳგ-ს-შა ph^oes-ჰა „женщиной“, სცა-შთა sca-ჰთა || სცა-თა sca-თა || სცა-შა sca-ჰა – „я идя“.

Соответственно в кувинском поднаречии ашхарского диалекта встречается только лишь аффикс **-ნგ -ნა** (иногда попадает и **-შთა -ჰთა → -შა -ჰა** заимствованный из тапантского диалекта и то в ограниченных случаях). Напр.: ფჳგ-ს-ნგ ph^oes-ნა – „женщиной“, სცა-ნგ sca-ნა – „я идя“ и т. д.

¹ შესაძლებლად დგჳშრა-ზ-ნგ და დგჳშრა-ზ-ნგ-ს ფორმებსაც გვისახელებდნენ.

Во всех диалектах абхазского языка (как южных, так и северных) при образовании наречий в качестве аффикса обстоятельственности опять-таки выступает суффикс **-ლ(ა) -s(a)**, но надо учесть, что в бзыбском диалекте в соответственном случае используется не обычный звук **ლ s** (ср. выше), а специфический свистяще-шипящий звук, ср. тапант.-ашхарск. აბარა-**ლ(ა)** abara-**s(a)**, абжуйск. აბა-**ლ** aba-**s**, бзыбск. აბა-**ლ** aba-**ს** – „так, таким образом“.

4. Аффикс **-ლ -s** в абхазском языке в образовании обстоятельно-превратительных форм имени (ფჰეს-**ლ** ph^hes-**s**) сравнительно новое явление, и как думают, усвоен абхазским языком из картвельских языков (Арн. С. Чикобава).

Обращает на себя внимание то обстоятельство, что ни в одном из северных диалектов абхазского языка нет и следа этого аффикса. Наличие же аффикса **-ლ(ა) -s(a)** в этих же диалектах (ср. форму наречия), по всей вероятности, имеет иное происхождение (ср. бзыбск. **ლ ს**).

5. В вышеупомянутых образованиях аффикс **-ბჟ -nə** один из древнейших аффиксов (встречается он и в других кавказских языках). Надо полагать, что он был наличен и в тапантском диалекте.

6. Позднейшего образования аффикс **-შთა -šta**, которым, надо думать, вытеснен аффикс в тапантском диалекте.

7. Этот же самый элемент думаем, имеется в тапантском диалекте в образованиях условно-целевой формы глаголов (**რ-ბჟს r-nəs**); другой же элемент (**ლ ს**) в нем тот же самый **-ლ -s**, который и встречается в наречиях, и в бзыбском диалекте представлен в виде **-ლ ს**.

Этот последний появляется в означенной форме уже после того, как аффикс **-ბჟ -nə** перестает быть действующим аффиксом в тапантском диалекте.

В этом отношении обращают на себя внимание данные ашхарского диалекта (в частности, кувинского его поднаречия). В кувинском поднаречии, в котором аффикс **-ბჟ -nə** является и в данный момент действующим, условно-целевая форма глагола выражается и так: სცა-**რა-ბჟ** sca-**ra-nə** – „чтобы мне пойти“.

Именно, эта форма должна была являться основной формой для образования სცა-**რ-ბჟ-ლ** sca-**r-nə-s**. Параллельно форме სცა-**რა-ბ** sca-**ra-nə** в другом диалектном образовании могло дать форму *სცა-**რა-ლ** *sca-**ra-s**.

Интересна в этом отношении форма (южных абхазских диалектов) სცა-**რა-ცჟ** sca-**ra-cə** (бзыбск.).

Спрашивается, не является ли в нем аффикс **-ცჟ -cə** (бзыбск. **-ცჟ -c**) тем же самым элементом, который выполняет функцию обстоятельно-

ости при образовании наречий? (Срв. в бзыбск. диалекте в обоих случаях наличие свистяще-шипящего согласного **ს** **ს'** и **ც** **ც'**: აბა-**ს** aba-**ს**, სცარა-**ც** scara**ც**). Чередование **ს** || **ც** **ს** || **ც** (**ს** || **ც** **ს** || **ც**) нередкое явление в абхазских диалектах.

В речи ашхарцев сел. Псху Абхаз. АССР) нами засвидетельствованы формы условно-пелевого наклонения, образованные при помощи предполагаемого выше аффикса **-ს -ს**:

1. დცარგ- ს	dcarə- ს	} „чтобы ему пойти“ и т. п.
2. დცო- ს	dco- ს	
3. დცარაზგ-ს	dəcarazə- ს	

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება,
ტ. II, 1948, გვ. 17-31.

**НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ НА РАБОТЫ ПРОФ.
Г. П. СЕРДЮЧЕНКО ПО АБАЗИНСКОМУ ЯЗЫКУ:**

1. „АБАЗИНСКАЯ ФОНЕТИКА“.
2. „АБАЗИНСКИЕ МЕСТОИМЕНЕНИЯ“.
3. „АБАЗИНСКИЕ ТЕКСТЫ" (Ученые записки Ростовского на-Дону Государственного университета им. В. М. Молотова, т. V. Труды историко-филологического факультета, вып. 2. Кафедра общего и кавказского языкознания, Таганрог, 1947 г., стр. 55-101).

Названные работы проф. Г. П. Сердюченко вызывают ряд существенных замечаний. Начнем с третьей – „Абазинские тексты“.

В работе „Абазинские тексты“ абазинская речь представлена всего лишь одной сказкой („Кто из них самый большой?“) в **33 строки**; проф. Г. Сердюченко дает грамматический анализ этого текста.

В предисловии к „Абазинским текстам“ автор пишет: **„При полном отсутствии в печати специальных лексикологических и грамматических исследований по абазинскому языку¹**, а также комментированных абазинских текстов, естественно, я испытывал в своей работе серьезнейшие затруднения. Возможно, что где-либо допустил и ошибки: **проторенных дорог в абазиноведении еще нет²**“. Думаю, что впервые публикуемый в печати с русским подстрочником и языковым комментарием абазинский текст может представить интерес для любого лингвиста-кавказоведа“ (стр. 93).

¹ Таким образом, проф. Г. Сердюченко, отрицая существование специальной литературы тем самым отрицает и факт наличия монографии „Тапантский диалект“ (изд. Института языка им. акад. Н. Я. Марра АН Груз. ССР, 1944 г., стр. 236+144), содержащей детальный анализ фактов фонетики, морфологии и синтаксиса одного из абазинских диалектов в сопоставлении с данными других абхазско-абазинских диалектов (стр. 1-218); приложены тексты (как Кубино-Эльбурганского, так и Псыж-Красновосточного говоров) в 144 стр., правда, без перевода.

При этом исследование снабжено подробным резюме на русском языке (стр. 218-236). Работа была защищена в качестве докторской диссертации в конце 1945 г.

Забычивость профессора Г. Сердюченко производит тем более странное впечатление, что эта работа, имевшая у него на руках (Она была переслана профессору Г. Сердюченко Институтом языка им. акад. Н. Я. Марра Акад. Наук Груз. ССР по его же просьбе).

² Подчеркнуто везде нами – К. Л.

Текст (т.е. 33 строки) этой сказки, нужно отдать справедливость, записан безошибочно. Но дело в том, что текст сказки **слово в слово повторяет сказку опубликованную раньше в учебнике абазинского языка**¹.

Проф. Г. П. Сердюченко сообщает: „Публикуемая здесь абазинская сказка, как и ряд других, записана мною со слов уроженца абазинского аула Эльбурган в Черкесии тов. Курчева Ахмета Бубовича... Записи абазинских сказок от тов. Курчева сделаны мною в 1939 г., когда под моим руководством и с его участием создавался учебник по фонетике и морфологии абазинского языка для 5-6-го классов средней школы. Заинтересовавшись всесторонним анализом грамматических фактов родного языка, тов. Курчев оказал нам существенную помощь в истолковании многих специфических явлений абазинской речи“... (стр. 91).

Посмотрим, как у проф. Г. П. Сердюченко толкуется этот. Коротенький текст.

1. В глагольной форме *რჩუნ* проф. Г. П. Сердюченко **р**- рассматривает, как „префикс побудительного залога“ (стр. 96). В действительности же здесь **რ**- является не префиксом „побудительного залога“, а показателем субъекта 3 л. мн. ч. (переходного глагола).

2. По проф. Г. П. Сердюченко, в форме *ანგადა* – „...корень глагола *გაიდა* – приходить сюда“ (стр. 96).

В данном случае форма *ანგადა* образована от глагола *გადაღრა* – ‘достигнуть (сюда)’, а не от глагола *გაიდა* (‘приходить сюда’).

3. Про *ი ა ფ ა უ* у автора читаем: „причастие наст. вр. – тот, который её ест; её он едящий...“ (стр. 97).

Неверно: *ი ა ფ ა უ* тут не причастие, а *დ ე ე რ ი ჩ ა ს თ ი ე*, и никак не может означать ‘тот, который её ест’!

4. Разбирая глагольную форму *გაკვუშდიშან*, проф. Г. П. Сердюченко пишет: „будущее определен. вр., призрачного, по терминологии. Услара, наклонения – сюда дождь как будто идет; *გა* – глагольный префикс направления сюда, *კვა* – дождь, *დз* – глагольный суффикс, указывающий завершенность, окончательность действия, *შა* – как бы, как будто – показатель форм призрачного наклонения“... (стр. 97).

Неверно. Показателем усларовского призрачного наклонения как в абхазской, так и абазинской речи выступает **შვა** (შ^ვა), а не **ща** (შა).

На самом деле – „*გაკვუშდიშან*“ – разбивается на **два слова**: первое слово глагол *გაკვრა* (*კვა გაკვრა*), выражающий ‘дождить’ (действие дождя) и представленный здесь в инфинитивной форме будущего. времени: [*კვა*] **გლა**-

¹ Расхождение имеется только в одном слове: в Учебнике – *რჩუან*, а в „Текстах“ – *რჩუნ*. См. профессор Г. П. Сердюченко, А. Б. Курчев, М. Малхозов, Д. И. Агирбов „Грамматика абазинского языка“, часть первая. Фонетика и морфология... 1940 г. Черкесск (на абазинском языке), стр. 46-47.

квуш, в дословном переводе означает – ...что [дождь] будет дождить (идти)', а второе слово – **дзцара** – глагол, выражающий 'думать, подумать' Всё выражение „[ква] глаквуш дзищан“ значит: '(что) дождь пойдет (дождить будет), подумав он (мужч.)'..., а не – 'сюда дождь как будто идет'!¹ И здесь нет никакого **дз** – „суффикса, указывающего завершенность, окончательность действия“ и никакого **ща**, „показателя форм призрачного наклонения“.

5. Так же путается автор при разборе формы ахьпаглайуицтл: „3 л. ед. ч. буд. определен. вр. – откуда сюда (дождь) идёт; ахьпа – относительное наречие места – откуда; гла-глай (перед гласным) – глагольный префикс направления, уицтл – буд. определен. вр.² от уыра – делать, идти (о дожде)“ (стр. 98).

И в этом случае перед нами совершенно другой глагол. В составе ахьпаглайуицтл имеем: а) обстоятельственно-относительную частицу места а х ъ п а – 'откуда (куда)'; б) основу – **гла-й** глагола гла-й-ра (с корнем -й-, а не префиксом глай, как это думает проф. Г. П. Сердюченко) – 'идти сюда' (а не глагол уыра – 'делать', как это кажется проф. Г. П. Сердюченко); в) суффикс **настоящего времени** – **у(а)** (с усечением гласного а); г) ч а с т и ц у – **ицтл** со значением: же, н у-к а, н у!³

Вся, форма ахьпаглайуицтл означает: „[дождь] откуда-сюда **идет-же**“. Нет здесь никакого уыра ('делать'), нет никакого будущего времени. Аффиксом будущего времени. является **уштл**, а здесь имеем: **уицтл**.

6. Форму йызглыцымхуата проф. Г. П. Сердюченко характеризует так: „отрицательная форма деепричастия прош. несовершен. вр. – ту, которую он не вынул (сюда); **з** – относительное местоимение «который», корень цых³ – вынимать из чего-либо, отрицание -м- инфиксировано в корень⁴; та – обычный в абаз. яз. суффикс наречий и деепричастий; уа – суффикс причастий“... (стр. 98)⁵.

йызглыцымхуата значит не 'ту, которую он не вынул (сюда)', а 'то (что-то) он (мужч.) не в с о с т о я н и и вынуть' (букв. „вынимая, доставая“). Здесь префикс **з** – выразитель возможности, а не относительного местоимения⁶.

¹ Любопытно, что в дословном переводе (видимо, благодаря А. Б. Курчеву!) все в порядке (переводится: дождить будет-подумал – (стр. 93), а у проф. Г. П. Сердюченко при его грамматическом анализе – полная неразбериха.

² Разве так образуется будущее определен. время?

³ Не корень, а основа, автор эти понятия путает сплошь и рядом.

⁴ Инфиксация в корень, вообще, немыслима в абхазско-абазинской речи.

⁵ уа – суффикс не причастий, а настоящего времени в причастных образованиях. Аффиксами причастий являются другие элементы.

⁶ Следует отметить, что в д о с л о в н о м п е р е в о д е эта „в о з м о ж н о с т ь“ обозначена: 'он которую не мог (подчеркнуто нами К. Л.) вынуть' (стр. 94), а в разборе Г. П. Сердюченко – з – толкуется, как относительное местоимение.

7. О глагольной форме *დანგლაიხ* на. стр. 98 у автора читаем: „3 л. ед. ч. соц.-акт., преждепрош. вр. – когда он. пришел: *გლაი* – корень глагола *გლაირა* – приходить сюда“.

„*დანგლაიხ*“ вовсе не „преждепрош. вр.“, а самое обыкновенное прошедшее время с элементом **х**, выражающим категорию ‘**опять (назад)**’. Показатель же преждепрошедш. вр. – **ხა**, а не – **х**. И форма *დანგლაიხ* значит: ‘он (чел.) – когда (тогда как) – сюда-пришел-**назад** (опять)’, т. е. ‘когда-он-вернулся (воротился домой)’...

8. Автор думает, что в глагольной форме *зтшпынч'валаз* „л – глагольный суффикс, указывающий на постоянство действия“ (стр. 99).

На самом же деле в слове *зтшпынч'валаз* – формантом является не **л**, а **ла** и выражает он не постоянство действия, как это думает Г. П. Сердюченко, а *направление* (ср. „Тап. диал.“, § 45, стр. 140-141).

9. О форме *ანტალ* на стр. 99 читаем: „3 л. ед. ч. аорист – когда находилась; **ან** – когда, **თა** – корень глагола *თარა* – находиться¹, **ლ** – глагольный суффикс постоянства“.

Опять неверно (ср. предыдущий абзац. К. Л.). Перед нами глагол **თალარა** (а не „*თარა*“); [ი] *ანტალ* значит: ‘она (класса вещей) – когда - вниз -(во внутрь)-вошла’ *სუთილას*” („спустилась“, а не „находилась“)².

10. На той же странице глагольную форму **ცლსყთლ** проф. Г. П. Сердюченко толкует так: „3 л. ед. ч., наст. вр. – трясётся“.

Неверно. Настоящее время от этого глагола [იყ] *ცლსყთლ*, а [იყ] *ცლსყთლ* – форма прошедшего времени (аориста) и означает ‘[земля] **тряслась**’ (букв. „затряслась“)³.

11. При разборе формы *ახъырхын* проф. Г. П. Сердюченко пишет: „...**х** – корень глагола *ხრა* – снимать“ (стр. 100).

Такого глагола *отдельно* не существует. Существует: *хыхра* ‘сверху снять, снимать’; *тыхра* – ‘изнутри доставать’, ‘вынимать’ и т. д.

12. В глагольной форме **დანიатლ** автор выделил *ანი* а как корень глагола *ანიара* – ‘встречать’ (стр. 101).

Неверно. Основа этого глагола – **ნია**, первое же **ა** – показатель косвенного объекта класса вещей.

13. Такую же ошибку допускает проф. Г. П. Сердюченко и при разборе формы *იზგლалц'рыნ* (стр. 101).

¹ *თარა* в этом смысле нереальное, искусственное образование!

² В дословном же переводе правильнее: ...‘когда *სუთილას*’ (стр. 94).

³ В дословном переводе написано правильно: ‘*тряслась*’ (стр. 94).

Этим не исчерпываются ошибочные толкования этого небольшого текста. Их значительно больше. Вот перечень слов, ошибочно толкуемых профессором Г. Сердюченко:

14. йыщтlнахын	(стр. 97)
15. йгlахъыцlуаз	(„ „)
16. йгlацlпшуаз	(стр. 99)
17. йаштаныкъвалунта	(„ „)
18. йыквнасяхтl	(„ „)
19. дызмаз	(стр. 100)
20. дцахтl	(стр. 101)
21. рыуа	(„ „)
22. йдууызыя	(„ „) и др.

И столько ошибок успел наделать проф. Г. Сердюченко при анализе текста в **33 строчки**, несмотря на то, что тов. Курчев „оказал существенную помощь в истолковании многих специфических явлений абазинской речи“ (см. выше слова самого проф. Г. П. Сердюченко), несмотря на наличие специальной монографии о тапантском диалекте.

Словом, не помогли ни монография, ни содействие т. Курчева: так и не разобрался в абазинских текстах специалист по абазинскому языку!

Проф. Г. П. Сердюченко пишет, что его работа „может представить интерес для любого лингвиста-кавказоведа“ (см. выше).

Пожалуй, да! Но представляет интерес не для изучения абазинской речи, а скорее для уяснения вопроса, – каким же это образом стало возможным писать исследование об абазинском языке при таком знании исследуемого материала, какое обнаруживается у проф. Г. Сердюченко.

Такие же грубые ошибки, как и можно было ожидать, допускает проф. Г. П. Сердюченко и в остальных двух статьях. Не разобравшись в структуре данного языка, проф. Г. Сердюченко сплошь и рядом искажает действительное положение вещей: или приводит несуществующие формы слов или же дает ошибочное толкование существующих фактов.

Нет возможности исчерпать в наших замечаниях все случаи подобных искажений в упомянутых статьях проф. Г. П. Сердюченко. Ограничимся лишь несколькими примерами.

1. В статье „Абазинская фонетика“ имеются случаи грубых ошибок при переводе приводимых в качестве примера слов. Напр., ари дгlанитl – ‘он и де т сюда’ (стр. 84). Следовало: ‘он (чел.) в с т р е ч а е т с я (сюда) с ним (класса вещей)’; арат гlанитl – ‘они и дут’ (стр. 84). Следовало: ‘они в с т р е ч а ю т с я (сюда) с ним (класса вещей)’; зхъацкly – ‘который один из старших’ (стр. 88). Следовало: вместо (взамен) которого’... и т. д.

2. Глагольную форму йылрыдзыйтI на стр. 60 проф. Г. Сердюченко толкует так – ‘то она печет’.

Неверно: йылрыдзыйтI значит ‘она его (мужч.) заставляет печь то’.

3. На стр. 74 йыдыргIвитI у проф. Г. Сердюченко толкуется так: ‘его (предмет) они рисуют’...

Неверно: йылдыргIвитI значит ‘они его (мужч.) заставляют писать (рисовать) то’.

В этих случаях проф. Г. Сердюченко путает личные аффиксы с аффиксом побудительной категории глагола.

4. На стр. 81 у проф. Г. Сердюченко читаем: „сычпатI – я делаю, сынхатI – я работаю“.

Неверно: сынхатI значит – ‘я [по]работал, сычпатI (обычное: йысчпатI) – ‘[то] я сделал’.

Проф. Г. П. Сердюченко путает времена глагола.

5. Приводимая автором фраза на стр. 86 „сахIлат йчпитI дзачIвыя?“ (‘Часы делает кто?’) по-абазински невозможна! Видимо, проф. Г. Сердюченко не знает вопросительных образований абазинской речи.

6. При толковании глагольных образований йызмыу, йызбыу, проф. Г. Сердюченко, переводя их как: ‘его я имеющий’, ‘его я видящий’ (стр. 58), путает аффикс относительного местоимения с личным префиксом первого лица. „Я“ в этих глагольных образованиях не выражен (точнее: выражен так же, как любой личный аффикс).

7. В доказательство того, что гласные а и ы придают словам разные значения, автор сопоставляет название л о ш а д и тшы со словом **тша** ‘самка животного’ (стр. 57).

Эти, примеры не годятся для такого утверждения, ибо: 1) слова „**тша**“ в **значении** самки животного нет ни в одном из абхазско-абазинских диалектов, 2) приводимые автором слова: т ш а н – ‘кобыла’, а н а т ш а – ‘олень-самка’, т ш а д а – ‘ослица’ (точнее: ‘осел’), м а х т ш а – ‘верблюд’, наоборот, являются доказательством того, что в составе их основ сохранился исходный вид слова **тшы** (< **тша**), означающего лошадь (а не „самку животного“) и 3) здесь имеет место чередование исходного гласного **-а** с **-ы**.

8. Ошибочно суждение автора о латерале **лъ**. Он пишет: „Звонкий спираント – ль, имеющийся и в других яфетических языках Северо-Западного Кавказа – абхазском, адыгейском и кабардинском, **при произношении его в старом абазинском корнеслове** характеризуется известной напряжённостью органов речи¹ и приближается иногда у некоторых абазин к произношению

¹ А в других случаях не характеризуется этой „известной напряжённостью органов речи“?

звонкого зубного аффриката – дль. Примеры: пыль – слон, льяудан – льодан – шарф, бльын – стена, Гальым – Алим (собствен. имя), льяц1 – льяц1 – почка (раст.), бель – лопата“ (стр. 67).

Во-первых, в абхазской фонетической системе нет мягкого л (ль)¹.

Интересно, каким образом проф. Г. П. Сердюченко установил „с т а - р ы й а б а з и н с к и й к о р н е с л о в“? Неужели таковым он считает приводимые им выше слова: пыль – ‘слон’, льяудан – ‘шарф’ и т. д.? Ведь все они иноязычного происхождения: это слова, вошедшие в абазинскую речь через адыгейские языки.

В абазинских диалектах мягкое ль встречается только лишь в заимствованных из других языков словах.

9. Звук **ѣ** проф. Г. П. Сердюченко считает усвоенным абазинским языком из адыгских языков (ставит его в этом отношении рядом с тл, л1 и т. д.) (стр. 62), причем неизвестно, на чем основано такое утверждение.

В действительности же **ѣ** встречается в собственно тапантских (абазинских) словах и является результатом фонетического изменения **кѣ**².

10. Проф. Г. П. Сердюченко в своей статье „Об абазинских диалектах“ (1938 г.) утверждал, что в абазинском языке существуют – какие-то геминированные согласные (стр. 248). Это неправильное положение автора легло и в основу орфографии: вместо хlvхlvара пишут ххlvара – ‘кричать’ и т. д. Такая передача подобных слов не выдерживает критики ни с практической, ни с теоретической точек зрения: т. н. „геминация“ не что иное, как удвоение основы слова, или же части слова. Этот прием удвоения основной части слова является характерным словообразующим приемом во всех абхазско-абазинских диалектах и касается как согласных звуков, так и целых слогов³.

Проф. Г. П. Сердюченко, несколько смягчив своё вышеприведенное положение, довольно путанно повторяет его и здесь (стр. 71-72), добавляя при том, что „в абазинском языке геминированные согласные входят и в

¹ См. Г. С. Ахвледиани: „Звуковые возможности кавказских языков. Принципы классификации согласных абхазского языка“. – Сообщения Груз. Филиала АН СССР, т. 1, № 1, 1940 г.

Другое дело, если для передачи мягкого **лѣ** других языков в абхазском "используется ლჷ (лѣ).

Здесь речь идет об абхазской фонетической системе, а не о разных знаках, употребляемых для передачи фонем других языков.

² См. „Тап. диал.“, стр. 30, 62-63.

³ См. наши работы: „О функциях редупликации в абхазском языке“. – Известия ИЯИМК им. акад. Н. Я. Марра, V-VI, 1940 г., стр. 115-135; „Тапант. диал.“, 1944 г., § 10, стр. 39-40.

состав одной морфемы, не допуская в этих случаях слогораздела внутри геминированного согласного“.

Для абхазско-абазинской речи свойственно удвоение (редупликация) основы или части основы слова, и если на почве такого удвоения основы в отдельных случаях и получается *стечение одинаковых согласных* (т. е. „геминация“), это – результат утраты безударного гласного элемента основы (где, безусловно, он подразумевается). Напр., глагол *xlvxlvара* – ‘кричать’, ‘вопить’ образован от глагола *xlvара* – ‘говорить’ путем удвоения основы *xlvа*: **xlvа-xlvара* > *xlvaxlvара*, в которой по выпадении первого безударного *а* (*xlvа-xlvара*) получается *xlv-xlvара*. В основах же, где этот гласный является, подударным, такого стечения согласных не наблюдается¹.

Что это так, подтверждается данными ашхарского диалекта, где нами в свое время были зафиксированы полногласные формы этих слов, как, напр., *uxlvxlvа* – ‘ты (мужч.) покричи!’ *атшыдзва-дзвара* (|| *атшыдзвы-дзвара*) ‘купаться’ и т. д., которых проф. Г. П. Сердюченко, „сопоставивший“ данные ашхарского диалекта с данными тапантского (стр. 77), также не замечает.

11. Неправильно мнение проф. Г. П. Сердюченко о фонетическом процессе озвончения в абазинской речи. Он пишет: „Под влиянием прогрессивной ассимиляции перед основой (корнем) глагола, начинающейся со звонкого согласного, происходит озвончение личных префиксов глагола 1-го л. ед. ч. – *с*, 1-го л. мн. ч. – *xl* и 2-го л. мн. ч. – *шв* соответственно в – *з*, – *gl* и – *жв*,... Примеры: 1 л. ед. ч. *йызбатl* – его я видел...“ (стр. 73).

Сообразно с этим в абазинской речи мы должны были иметь: *згылитl* (‘я встаю’), *glгылитl* (‘мы встаем’), *жвгылитl* (‘вы встаете’) и т. д., но это немыслимо!

В специальной литературе давно уже выяснено, в каких случаях происходит озвончение личных аффиксов².

12. Проф. Г. П. Сердюченко, продолжая рассмотрение фонетического процесса озвончения, пишет: „Под влиянием **прогрессивной ассимиляции после отрицательного префикса – *гъ* происходит озвончение глагольных личных префиксов** – *с*, – *xl*, – *шв* – соответственно в – *з*, – *gl*, – *жв*. Примеры: 1 л. ед. ч. *йыгъзымбатl* – **его я не видел**“ и т. д. (стр. 73).

Это – выдумка автора! Во-первых, **гъ** не является отрицательным префиксом. Отрицательным аффиксом в абхазско-абазинских глаголах является – **м**; во-вторых, **гъ** тут не к чему. Если бы озвончение личных аффиксов было

¹ См. „О функц. редупл. в абх. я.“, стр. 131.

² См. нашу работу: „Категория переходности в абхазском глаголе“. – Известия ИЯИМК им. акад. Н. Я. Марра, 1942 г., т. XII, стр. 10-11, а также: „Тап. диал.“, 1944 г., § 40, стр. 123-124.

связано с префиксом **гъ**, мы должны были иметь в абазинской речи: *йыгъзымчпатl – ‘то-я-не-сделал’, *йыгъзымфатl – ‘то-я-не-съел (скушал)’ и т.д.

Но это немыслимо!

В специальной литературе по этому вопросу имеется достаточно сведений¹.

13. При рассмотрении личных местоимений в статье „Абазинские местоимения“ проф. Г. П. Сердюченко приводит несуществующие образования их кратких форм, напр.: **йа** – 3 л. мужск., ед. ч., **ра** – 3 л. мн. ч. (стр. 79). Он это повторяет на стр. 80, а на стр. 83 уже образует притяжательные местоимения опять-таки неправильно, напр.: йайчlвы – 3 лицо муж., рарчlвы – 3 л. мн. ч.

На самом же деле в абазинских диалектах имеется не „йа“, а **йара** (‘он’), не „ра“, а **дара** (‘они’); не „йайчlвы“, а й а р а й ч l в ы (‘его [мужч.] собственное’), и не „рарчlвы“, а **дара рчlвы** (‘их [собственное’]).

14. Формы местоимений хlарабарт (хlарабарт) и т. д. автор считает „сочетанием полных форм личных местоимений с указательным, усиливающим конкретность местоимением во множ. числе – **барат** (барт) – эти вот, вот эти“ (стр. 80).

Абазинские диалекты не знают такого указательного местоимения – **барат** (барт); есть только **а-барат** (**а-барт**); и это очень важно, ибо, не зная этого факта, нельзя разобраться в структуре абазинских местоимений.

хlарабарт состоит из хl а р а (‘мы’) + а б а р а т (‘эти’). Слияние конечных гласных (...а а...) этих слов (хlа р а + а барат) дает форму хl а р а б а р а т.

15. Местоименно-притяжательным префиксом для 3 л. ед. ч. наряду с **р(ы)** проф. Г. П. Сердюченко называет и **д(ы)**; местоименно-притяжательным префиксом для 3 л. (соц.-пасс.) наряду с **а** он называет и **на** (§ 15, стр. 82), хотя соответствующих примеров не приводит.

Таких местоименно-притяжательных префиксов не знает ни один из абхазско-абазинских диалектов. Проф. Г. П. Сердюченко путает местоименно-притяжательные префиксы в данном случае с личными префиксами переходного глагола.

16. Об относительных местоимениях на стр. 87 у автора читаем: „Синтаксически самостоятельной формы относительного местоимения в абазинском языке нет. Обычно в этой роли выступают в абазинском языке особые местоименные наречия... и относительно-притяжательный аффикс – **з**, могущий стоять как перед, так и после корня“.

¹ См. „Тап. диал.“, § 40, стр. 124; § 47, стр. 157-161.

Приводя далее иллюстрирующие эти „положения“ примеры, проф. Г. П. Сердюченко обнаруживает полное незнание соответствующих фактов. Нет ничего общего между относительно-притяжательным аффиксом **з** и аффиксом **з**, фигурирующим в приведенных автором следующих примерах:

йызг¹лацымхуа – то, которого (?) он не вынул;
 абага р²захъымрышвтуата – лису, которую (?) они не перевернули;
 спа хьылпас йызг¹лаццрын – моему сыну на шапку для него (которому ему) (?) вышло бы;
 бара йазг¹лайкват – которого (?) они его приходили видеть;
 йг¹лазгыз – то, которое (что) я сюда принесу (?) (стр. 87-88).

В приведенных профессором Г. П. Сердюченко первых двух случаях префикс **з** является не аффиксом относительного местоимения, как это думает автор, а аффиксом категории возможности (потенциалиса); в третьем и четвертом случаях налицо частица **з** – „для“; а в пятом случае суффикс **з** – показатель прошедшего времени в инфинитных образованиях.

В абазинских диалектах, как и во всех абхазских диалектах, относительное местоимение в глагольной форме (та же причастная форма глагола) выражается двумя префиксами (а не префиксом и суффиксом, как то пишет проф. Г. П. Сердюченко!) : **и**- и **з**-. Первый из них (префикс **и**-) выражает **относительность местоименных префиксов ряда д (т. е. префиксов субъекта непереходного глагола и прямого объекта переходного глагола)**; второй (префикс **з**-) – **относительность местоименных префиксов ряда л (т. е. префиксов как притяжательных, так и префиксов субъекта переходного глагола и косвенного объекта)**¹.

17. В § 41 статьи „Абазинская фонетика“ проф. Г. П. Сердюченко пишет: „Тапантовский говор аулов Красно-восточного и Квайдана (невдалеке от Кисловодска) в области фонетики отличается от псыж-эльбурганского говора утратой во многих случаях переднеязычных альвеолярных лабиализованных – спирантов – жв, – шв и аффрикатов – дж, – чв, –члв и систематической заменой переднеязычными альвеолярными простыми – ж, –ш, –дж, –тш, –шл.

Псыж-эльбурганский говор

жвы – корова
 жвлара – народ
 швы – дверь
 швара – вы
 аджвы – один

Красно-восточный говор.

жы
 жлара
 шы
 шара
 аджы

¹ Специально об этом см. нашу работу: „Относительное местоимение в глагольных формах абхазск. языка“. – Сообщения АН ГССР, т. III, № 4, 1942 г.

хладжв	– скирд	хладж
чвы	– бык	тшы
мачвы	– палец на руке	матшы
чlва	– яблоко	шlа
чlвыла	– земля	шlыла

Частичная утрата лабиализованных наблюдалась нами и в а. Псыж: чва – тша – сено, джвыквлара – джыквлара – отправляться, чlвара – шlара – сидеть. Для живой речи абазин вообще характерно иногда скрадывание огубления согласных“ (стр. 74-75)¹.

Точно так же писал проф. Г. П. Сердюченко 9 лет назад в своей статье „Об абазинских диалектах“ (стр. 249)².

Приведенное выше мнение проф. Г. П. Сердюченко неверно; приводимые им примеры неправильны: в речи аулов Псыж и Красный-Восток (а также Квайдан) процесс полной делабиализации спирантов жв (зв), шв (св.), аффрикат – джв (дзв), чв (цв), чlв (цlв) в п р и н ц и п е о д и н а к о в и в результате одинаково же получаются – ж, ш, дж(ъ), тш, шl³ **только лишь в тех случаях, если они ведут начало от жв, шв бзыбского диалекта абхазского языка и от дв, тв, тlв – других абхазских диалектов вообще.** Из этого видно, что приводимые автором примеры: жы – ‘корова’, шара – ‘вы’, аджы – ‘один (чел.)’, хладж – ‘скирд’, тшы – ‘бык’, матшы – ‘палец на руке’, шlа – ‘яблоко’ вещь немыслимая в живой речи абазин (из Красного-Востока)⁴.

Установление именно этой закономерности дало нам возможность проследить историю фонетической системы (в прошлом) бесписьменной абазинской. речи.

В специальной литературе этот вопрос уже решен; об этом уже опубликовано (еще в 1944 г.), однако проф. Г. П. Сердюченко в 1947 г. повторно печатает свои ошибки, свои надуманные: примеры.

¹ Одно ли то же: „вообще характерное и н о г д а скрадывание огубления“ и полная делабиализация, дающая чва > тша?

² Следует отметить, что опубликованная здесь статья „Абазинская фонетика“ представляет собой п е р е з д а н и е (с новыми и старыми погрешностями) его же статьи „Об абазинских диалектах“ (Сбор. АН СССР. Памяти акад. Н. Я. Марра, М.-Л., 1938 г., стр. 244-257).

³ В Красно-восточном ауле в одной семье нами были установлены четыре системы выражения этих фонем у лиц разного возраста и пола; нами были также зафиксированы в результате этой делабиализации особые фонемы и их свистящие варианты с полной делабиализацией (з, с, дз, ц, цl).

⁴ Подробнее см.: „Тап. диал.“, 1944 г., § 5, стр. стр. 16-28; 221-224 (Там же указано, что полная делабиализация названных фонем имеет место в Красно-Восточном ауле только лишь в речи молодых абазин).

Как могло это случиться? Некоторый свет на это бросает § 42, где проф. Г. П. Сердюченко пишет: „Приводимые нами здесь сведения об особенностях говора абазинских аулов Красно-восточного и Квайдана **получены нами не непосредственно на месте, а в результате опросов ряда абазинских учителей в Черкесии. Хотя сведения получены вами от лиц, хорошо ориентированных в особенностях Красно-восточного говора, они все же нуждаются в дополнительной проверке**“ (стр. 75).

Спрашивается: **почему проф. Г. П. Сердюченко в своей статье „Об абазинских диалектах“ (1938 г.), впервые опубликовав эти примеры, не сообщил нам, что они „получены им не непосредственно на месте, а в результате опросов ряда абазинских учителей в Черкесии?“** Что заставило автора сделать такое „самооправдательное“ примечание именно теперь (т. е. в 1947 г.)?

Далее, если проф. Г. П. Сердюченко думает, что **„они (эти примеры, К. Л.) всё же нуждаются в дополнительной проверке“**, почему же он счел возможным напечатать их в т о р и ч н о, н е п р о в е р и в предварительно?

Как сказано выше, они давно уже проверены¹.

Для всякого ясно, что проф. Г. П. Сердюченко, конечно, уже (с 1944 г.) был в курсе действительного положения вещей, т. е. он не мог не знать, что правильное, но **он не захотел сослаться на чужую работу**.

Статьи проф. Г. П. Сердюченко не свободны и от противоречий. Напр., у него читаем: „По своей общей фонетической структуре абазинский язык относится к спирантно-сибилянтовой **шипящей** (подчеркнуто автором – К. Л.) группе яфетических языков Кавказа, чем и объясняется **отсутствие у него** имеющихся в абхазском и адыгейском **свистящих** (подчеркнуто автором – К. Л.) лабиализованных аффрикат – дзв, цв, цџ – и обычная замена их лабиализованными аффрикатами **шипящими** (подчеркнуто автором – К. Л.) – джв, чв, чџ“ (стр. 62, § 20).

Но это не мешает автору писать через несколько страниц следующее: „Кубино-инджикчкунский говор тапантовского диалекта, в общем, имеет ту же систему фонем, что и псыж-эльбургский говор. **Основной отличительной чертой его является наличие рядом характерными для псыж-эльбургского говора альвеолярными шипящими лабиализованными парной им группы, образумых у верхних зубов свистящих лабиализованных.**

Рядом с формами ачџвара – сидеть, ачва – сено, аджвы – один... **здесь можно услышать и формы: ацџвара ацџва, адзвы**“ – (стр. 74, § 40).

Если верить сказанному на стр. 62, „в а б а з и н с к о м я з ы к е... **отсутствуют** св и с т я щ и е дзв, цв, цџ“, здесь же (на стр. 74) проф. Г. П. Сердюченко Кубино-инджикчкунский говор противопоставляет псыж-эль-

¹ См. „Тап. диал., 1944 г., § 5.

бурганскому говору по признаку наличия именно этих свистящих **дзв, цв, цлв** (см. выше).

Ведь сам автор рассматривает ашхарский (у него „шкаровский“) диалект абазинского языка; а в ашхарском диалекте только и существуют **свистящие дзв, цв, цлв!**

Фактическое положение таково: как в „псыж-эльбурганском“, так и „кубино-инджикчкунском“ (а также в „красно-восточном“) говорах¹ у разных лиц наблюдается как шипящая разновидность переднеязычных лабиализованных спирантов и аффрикат (т. е. шв, жв, джв, чв, члв), так и их свистящая (т. е. св, зв, дзв, цв, цлв)².

Проф. Г. П. Сердюченко, „забывая“ о существовании специальной литературы по тому или иному вопросу, позволяет себе повторять положения других авторов без указания источника.

Назовем несколько случаев.

1. На стр. 59 автор касается появления фонем е, и, о, у в абазинской речи. В своей прежней статье „Об абазинских диалектах“ автор, рассматривая этот же вопрос, появление гласных е, и, о, у в абазинской речи объяснял **только влиянием** иноязычных слов³.

В специальной литературе оспаривалось это утверждение проф. Г. П. Сердюченко и высказывалось мнение о том, что появление этих гласных в абазинской речи объясняется, с одной стороны, внутриязыковым процессом ассимиляции гласных (считая эту сторону основной), а с другой стороны, влиянием и других языков, имеющих эти гласные.

Вот что мы читаем теперь у проф. Г. П. Сердюченко: „Появление в абазинском языке фонем – е (э), – и, – о, – у объясняется, видимо, **двумя причинами**: 1) естественным преобразованием широко развитых в абазинском языке дифтонгов – ай, – ау, – йы, – йй, – уы, – уу, – в простые гласные – соответственно – е(э), – о, – и, – у, иногда через посредствующие звенья

¹ Сохраняем классификацию говоров и терминологию автора.

² Эти и связанные с ними вопросы подробно рассмотрены нами в „Тап. диалекте“ (§ 5, стр. 16-28; 221-224). Там же опубликованы тексты, характеризующие в этом отношении как разные подговоры, так и речь отдельных лиц.

³ Он писал: „Включение в широкий языковой обиход большого количества слов, рассматривавшихся до этого как иноязычные, с более богато развитой системой вокализма, чем в абазинском языке, повело к образованию в абазинском и ряда других гласных. Дифтонги ау –, аw –, уэ – әу –, wэ, әw – массой абазинского населения стали рассматриваться как соответствия русским гласным в словах – құлître, болíшеvиқ, front и др. Этот процесс нашел свое яркое отражение в письме. В учебной литературе на абазинском языке мы очень часто находим передачу – ау через – е, –aw через – о; әу через – і, uэ, через – и“ (стр. 245).

(ай – ей – е), и 2) воздействием на абазинскую звуковую систему иноязычных – фонетических влияний в связи с воспринятыми в абазинскую речь ирано-арабо-турецкими и, особенно в последнее время, русскими словами“ (стр. 59).

Помимо этого в § 12 проф. Г. П. Сердюченко (стр. 60) дает уже в иной редакции место, приведенное нами выше из статьи „Об абазинских диалектах“.

Теперь он уже пишет: „Включение в широкий языковой обиход **большого количества** слов с богато развитым вокализмом, **чуждым до этого абазинскому языку, повело к значительному убыстрению процесса преобразования дифтонгов в простые гласные** и к последующему отождествлению их с простыми гласными в словах типа – большевик, культура, фронт, пионер и др.“ (стр. 60).

2. Относительно абазинских **хъ** и **хъв** проф. Г. П. Сердюченко замечает: „В абжуйском диалекте абхазского языка и литературном абхазском им соответствуют обычные заднеязычные спиранты; в бзыбском диалекте – особо напряженные твердые спиранты“ (стр. 62, § 19, примеч. 1).

А где факты, доказывающие это положение?

Почему-то проф. Г. П. Сердюченко таких соответствий между этими диалектами раньше не замечал (ср. его работу: „Об абазинских диалектах“). Он их „заметил“ только после того, как появилась работа „Тап. диалект“, где приводятся такие соответствия на основе наблюдений акад. С. Н. Джанашиа (ср. „Тап. диал.“, стр. 29-30).

3. В своей статье „Об абазинских диалектах“ проф. Г. П. Сердюченко рассматривал **в** и **ф** как согласные, присущие фонетической системе тапантского диалекта (его псыж-эльбурганского говора). Никаких иных замечаний не делал он и относительно **ф**. Не замечал наличного фонетического соответствия в этом отношении между тапантским и ашхарским диалектами.

А теперь мы читаем у него: „...Следует только заметить, что до последнего времени¹ в словарном фонде тапантовских говоров губнозубной – **в** не употреблялся. Шкаровскому **в** в словах – **авара** — ребро, бок; **варццыс** – один из костей ребра; ваныза – селезёнка и немного других² в тапантовских говорах соответствовал аффрикат дз; дза – ребро, дзарццыс – один из костей ребра, дзаныза – селезёнка (стр. 65. То же самое повторяет он на стр. 77, § 49).

¹ До какого именно? Не до появления ли работы „Об одной фонетической закономерности в абхазско-абазинских диалектах“ (Сообщения АН Груз. ССР, т. IV, №8, 1942 г.)?

² В каких именно?

Вот еще относительно **ფ1**: „Смычногортанный спираント – **ფ1**, вошедший в абазинскую речь (!) из кабардинского языка, в произношении отдельных абазин (меньшинства)¹ напоминает немецкую аффрикату pf (Pfennig, Pferd), и в тапантовских говорах встречается лишь в одном слове флай – грязный (каб. ф1эй). В шкаровских говорах, как и в абхазской речи, он известен ещё в одном слове ф1а – тонкий, которому в тапантовских говорах соответствует форма - ц1а – тонкий“ (стр. 66).

И про **ფ** у проф. Г. П. Сердюченко уже читаем: „В небольшом количестве случаев свистящему зубному аффрикату – ц тапантовского диалекта соответствует в шкаровском губнозубной спираント ф.

Примеры:

Тапанта –	цы	Шкарауа –	фы	– гроза
	цба		фба	– шесть
	ц1вы		ф1вы	– шестой
	цышв		фышв	– шестьсот" ;

В упомянутой выше работе („Об одной фонетической закономерности в абхазско-абазинских диалектах“) нами впервые было установлено соответствие между **в, ф, ф1** ашхарского (и других абхазских диалектов) и **ძ, ц, ц1** тапантского диалекта².

На основании этого соответствия нами было выяснено, что:

- 1) звук **ფ1** усвоен тапантским диалектом из кабардинского языка и
- 2) троечные спиранты **ვ ფ ფ1** отсутствовали в абхазско-адыгейской группе языков на определенной степени их развития.

Не трудно теперь понять, с какой целью к выявленным впервые нами для такого соответствия примерам – цы || фы – ‘гроза, молния’..., ц-ба || ф-ба – ‘шесть’ проф. Г. П. Сердюченко, без указания на специальную литературу по данному вопросу, добавляет „свои“ ц1вы – ‘шестой’³, цышв – ‘шестьсот’. Он мог не останавливаться на этом: ведь к любому существительному он мог прибавить слово шесть (цы-|| фы-) и такими „своими“ примерами исписать ряд страниц.

¹ Что за „меньшинство“ такое?

² Соответствующий доклад был сделан на сессии Отделения литературы и языка АН СССР в 1941 г. в Ленинграде и опубликован в 1942 г. на русском языке. Эта же статья вошла в виде отдельного параграфа в монографию „Тапан. диал.“ (§ 8, стр. 31-38; 224-225).

³ Следовало: ‘шесть-чедовек’, а не ‘шестой’!

На этом мы заканчиваем свои замечания о работах проф. Г. П. Сердюченко по абазинскому языку.

В рассмотренных нами работах профессора Г. П. Сердюченко нет почти ни одного положения, которое восходило бы к автору, профессору Г. П. Сердюченко, и не являлось бы спорным: рамки замечаний, к сожалению, не позволили нам остановиться на них более подробно. Впрочем, в этом и нет необходимости.

Даже из того, что отмечено нами выше, с несомненностью следует, что, во-первых, автор рассмотренных нами работ, проф. Г. П. Сердюченко, рекомендуя себя в качестве единственного специалиста по абазинскому языку, не владеет, – говоря мягко, – исследуемым им материалом и поэтому он не в состоянии разобраться даже в элементарных фактах абазинского языка.

Во-вторых, автор, проф. Г. П. Сердюченко, грубо попирая элементарные требования этики советского научного работника, обходит молчанием работы, имеющиеся в его распоряжении явно им используемые, и позволяет себе даже отрицать их существование.

Доктор филологических наук
К. В. Л о м т а т и д з е.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ნ. მარის სახ.
აფხაზეთის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის შრომები,
XXIII, 1949. გვ. 165-178.

ენის შესახებ სტალინური მოძღვრების ძირითადი დებულებები

ი. ბ. სტალინის შრომები „მარქსიზმის შესახებ ენათმეცნიერებაში“, „ენათმეცნიერების ზოგიერთ საკითხზე“ და „პასუხი ამხანაგებს“, რომლებიც გამოქვეყნდა საენათმეცნიერო დისკუსიასთან დაკავშირებით, ქმნიან ახალ, სტალინურ ეტაპს ენათმეცნიერების განვითარებაში. ისინი შემოქმედებითად ავითარებენ მარქსისტულ-ლენინურ მოძღვრებას საზოგადოების შესახებ. მათში შემოქმედებით გადაწყვეტას პოულობს ბაზისისა და ზედნაშენის რაობისა და ურთიერთობის საკითხები, არასაბაზისო და არა-ზედნაშენურ საზოგადოებრივ მოვლენათა რაობის საკითხი, საზოგადოების განვითარების საკითხები და სხვ. „ამ ნაშრომებს ახალ საფეხურზე აყვავთ ჩვენი პარტიის მთელი იდეოლოგიური ცხოვრება“ (კ. ჩარკვიანი).

ენათმეცნიერებამ აღნიშნულ ნაშრომთა სახით მიიღო დასრულებული მარქსისტული პროგრამა შემდგომი განვითარებისათვის.

ამ ნაშრომებითვე საბოლოოდ მოიხსნა ის დიდი დაბრკოლება, რაც ნ. მარის „ახალი საენათმეცნიერო თეორიის“ („იაფეტური თეორიის“) სახით არსებობდა. ათეული წლების განმავლობაში ეს თეორია უხშავდა გზას საბჭოთა ენათმეცნიერების განვითარებას.

ნ. მარის „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“ უარყოფდა ყველაფერ მას, რაც მოპოვებული იყო ენათმეცნიერების მთელი განვითარების ისტორიით. უარყოფდა პირველ ყოვლისა ისტორიულ-შედარებით მეთოდს და მის ნიადაგზე დადგენილ ენათა ნათესაობას. ენათა ოჯახებისა და ენათა ნათესაობის ნაცვლად ნ. მარმა წამოაყენა დებულება ენათა სისტემისა ე. წ. სტადიალური განვითარების საფუძველზე.

ენათა სტადიალური განვითარების აღიარება შინაგანად უკავშირდებოდა ენის ზედნაშენურ მოვლენად გაგებას. ნ. მარმა ენა გამოაცხადა ზედნაშენად.

ადამიანთა შორის ურთიერთობის დასამყარებელ თავდაპირველ საშუალებად ნ. მარს ენა, ე. ი. ბგერითი მეტყველება არ მიაჩნდა. პირველადი ურთიერთობის საშუალება, პირველადი ენა იყო ხელის ანუ ქესტ-მიმიკის ენაო. ასეთი ურთიერთობის საშუალებით, ნ. მარის აზრით, ადამიანთა კოლექტივები სარგებლობდნენ მთელი პალეოლითის განმავლობაში. მხოლოდ შემდეგ, შრომა-მაგიურ პროცესში ტოტემთან ურთიერთობისათვის მისანთა წრეში წარმოიშვა გარკვეული ბგერითი კომპლექსები, რომლებიც თავდაპირველად ტოტემების სახელებს წარმოადგენდნენ. ნ. მარის აზრით, ამ დროს საზოგადოება უკვე იყო დაყოფილი კლასებად და მისნები აღნიშნულ ბგერით კომპლექსებს იყენებდნენ კლასობრივი ზემოქმედების

საშუალებად. ამდენადვე ბგერით ენას აქვს კლასობრივი წარმოშობა. ნ. მარი ირწმუნებოდა „ენა გაჩენის დღიდან კლასობრივიაო“.

აღნიშნული ბგერითი კომპლექსები იყო სულ ოთხი (სალ, ბერ, იონ, რომ). აქედან წარმოდგა ნ. მარის „ოთხი ელემენტის თეორიაც“.

ამ ელემენტებმა – ტოტემთა სახელებმა – შემდგომ მიიღეს ტომობრივი სახელების ფუნქცია. თითოეული მათგანი გარკვეული ტომის სახელსაც წარმოადგენდა. აღნიშნული ბგერითი კომპლექსები თანდათან იქცევიან საერთო გაგებინების საშუალებად და იდევნება ჟესტ-მიმიკის ენა. ხდება ოთხი ელემენტის ურთიერთ შეჯვარედინება. ამ ელემენტთა შეჯვარედინების პროცესი წარმოქმნის ყველა ენასა და ყველა ენის ყველა სიტყვას. ეს არის ენათა განვითარების გზაც. ამ სხვადასხვა ტომობრივ ელემენტთა შეჯვარედინებით მიიღება სხვადასხვა ენები, ენათა სხვადასხვა სისტემები. ამდენადვე ყველა ენას ამოსავალი მასალა ერთი აქვს. ყველა ენის ყველა სიტყვაში მოცემულია ამ ელემენტთაგან ზოგჯერ ერთი, ზოგჯერ, შეჯვარედინებით ორი ან სამი. ამიტომ ენათმეცნიერების ამოცანაა გამოავლინოს ყველა ენის ყველა სიტყვაში ეს ელემენტები, ამას ის ვერ მოახდენს ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით (ნ. მარის აზრით, ეს მეთოდი ფორმალისტურია და რამდენადაც ენათა ნათესაობას ადგენს, რასისტულიც), არამედ უნდა მოახდინოს ე. წ. პალეონტოლოგიური ოთხელემენტოვანი ანალიზის მეთოდის საშუალებით, რომლის მიზანსაც შეადგენს ენის უძველესი, ე. ი. ოთხელემენტოვანი მდგომარეობის შესწავლა. ენის პალეონტოლოგიური შესწავლა ვარაუდობს ერთიანი ენათმემოქმედებითი პროცესის აღიარებას და ერთიანი მასალის სტადიალურ განვითარებას, ენათა სტადიალური განვითარება კი შეპირობებულია წარმოებასა, ტექნიკასა და ეკონომიკაში მომხდარი ძვრებითა და აფეთქებებით.

ნ. მარს არ დაუდგენია ენათა სტადიების „დამახასიათებელი“ ნიშნები, არ დაუსაბუთებია ენათა სტადიების წარმოებასა და ეკონომიკასთან დამოკიდებულება, მაგრამ აღნიშნავდა მაინც ოთხი სტადიის არსებობას. პირველ სტადიაზე იდგა ამ სქემის მიხედვით ჩინური, მეორეზე – უნგრულ-ფინური..., მესამეზე – იაფეტური ენები... მეოთხეზე – სემიტური და ინდოევროპული ენები.

ერთი სტადიის (ერთი ენობრივი სისტემის მეორით შეცვლა, ნ. მარის აზრით, აიხსნებოდა გარეგანი ფაქტორის – ენათა შეჯვარედინების გზით.

ნ. მარი თვლიდა, რომ მისი მოძღვრება წარმოადგენს მარქსისტულ-ლენინურ მოძღვრებას ენათმეცნიერებაში, იგი ამავე დროს მარქსიზმის უცილებელი შემადგენელი ნაწილია, მას შეუძლია შეასწოროს რიგი დებულებები მარქსიზმისა. ასე მსჯელობდნენ ნ. მარის მიმდევრებიც. ნ. მარი და მისი მოწაფეები არ გრძნობდნენ არავითარ უხერხულობას რევიზია გაეწიათ ფანტასტიკურ ოთხ ელემენტზე დაყრდნობილი „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ მიხედვით მარქსიზმისათვის მაშინაც კი, როცა (არსე-

ბოზდა მარქსიზმის კლასიკოსთა გარკვეული მითითებები ამა თუ იმ საკითხზე. როგორცაა, მაგალითად, ენის წარმოშობის საკითხი, მომავალი ერთიანი ენის საკითხი, ენის წარმოებასთან, ეკონომიკასთან დამოკიდებულების საკითხები და სხვა მრავალი.

საზოგადოების განვითარების კანონებზე არსებული მარქსისტული თვალსაზრისი, მარქსიზმის კლასიკოსების ცალკეული დებულებები და გამონათქვამები ენის შესახებ იძლეოდა საფუძველს ნ. მარის თეორია არ ყოფილიყო მიჩნეული ენის შესახებ მარქსისტულ მოძღვრებად.

ამიტომაც, ბუნებრივია, საბჭოთა ენათმეცნიერები შეეცდებოდნენ მარქსიზმის დებულებების დაცვას და ნ. მარის თეორიის კრიტიკას. განსაკუთრებით პრინციპულსა და აშკარა ბრძოლას ამ მხრივ აწარმოებდნენ ნ. მარის თეორიის წინააღმდეგ საქართველოში. მაგრამ კრიტიკის ყოველ ასეთ გამოვლინებას ნ. მარი და მისი მოწაფეები ნათლავდნენ ბურჟუაზიულ-იდეალისტურ-რასისტულ თვალსაზრისად ენის შესახებ და ხშირ შემთხვევაში მეცნიერებისათვის შეუფერებელი რეჟიმის საშუალებით ახერხებდნენ მართებული კრიტიკის ჩახშვას.

ამ ვითარებას ყურადღება მიაქცია პარტიის ცენტრალურმა ორგანომ გაზ. „პრავდამ“ და თავის ფურცლებზე გაშალა ფართო თავისუფალი დისკუსია ენათმეცნიერების საკითხებზე. დისკუსია გაიხსნა სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორის არნ. ჩიქოზავას სტატიით „საბჭოთა ენათმეცნიერების ზოგიერთი საკითხის შესახებ“, რომელშიაც მოცემული იყო ნ. მარის „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ კრიტიკა.

აღნიშნულ სტატიას გამოეხმაურა მრავალი სპეციალისტი, როგორც ნ. მარის თეორიის მომხრეთაგან, ისე მის მოწინააღმდეგეთაგან.

დისკუსიის მსვლელობაში ნათელი გახდა, რომ მთელი რიგი თეორიული ხასიათის საკვანძო საკითხები გადაჭრას მოითხოვდა (როგორცაა: ენის სოციალური ბუნებისა და „ზედნაშენურობის“ საკითხი, ენის „კლასობრიობის“ საკითხი, ენის განვითარების საკითხები და სხვ.), რის გამოც ახალგაზრდათა ჯგუფმა მიმართა შემოქმედებითი მარქსიზმის კლასიკოსს ი. ბ. სტალინს გამოეთქვა თავისი აზრი.

ი. ბ. სტალინმა აღნიშნულ შეკითხვებთან დაკავშირებით გამოაქვეყნა სამი ნაშრომი: „მარქსიზმის შესახებ ენათმეცნიერებაში“, „ენათმეცნიერების ზოგიერთ საკითხზე“ და „პასუხი ამხანაგებს“.

პირველსავე ნაშრომში – „მარქსიზმის შესახებ ენათმეცნიერებაში“, – რომელიც გამოქვეყნდა გაზ. „პრავდის“ ფურცლებზე 1950 წლის 20 ივნისს, მოცემული იყო ნ. მარის თეორიის გამანადგურებელი კრიტიკა და მარქსისტული ენათმეცნიერების მთლიანი კონცეფცია სხვა ზოგადმეთოდოლოგიური ხასიათის პრინციპებთან ერთად. შემდეგ ნაშრომებში „ენათმეცნიერების ზოგიერთ საკითხზე“ და „პასუხი ამხანაგებს“ სპეციალისტ-

თა შეკითხვებთან დაკავშირებით გაშლილია ცალკეული საკითხები და გამოთქმულია ფუძემდებელი დებულებები, როგორც სპეციალურ საენათმეცნიერო საკითხებზე, ისე სხვა საზოგადოებრივ მოვლენათა შესახებ. ეს ნაშრომები უდიდეს საგანძურს წარმოადგენენ შემოქმედებითი მარქსიზმის ფონდში.

სტალინურ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში მთავარია ენის სოციალური ბუნების ღრმა მარქსისტული გაგება, ენის ზედნაშენური ხასიათის უარყოფა.

ი. ბ. სტალინმა დასახელებულ ნაშრომებში მოგვცა ბაზისისა და ზედნაშენის შემოქმედებითი განსაზღვრება. ენა დაახასიათა, როგორც არასაბაზისო და არაზედნაშენური საზოგადოებრივი მოვლენა. ი. ბ. სტალინმა გააკრიტიკა ნ. მარის ენის ზედნაშენურობის თეორია და მიუთითა ოთხ არსებით განმასხვავებელ ნიშანზე ენასა და ზედნაშენს შორის:

1. ყოველ ბაზისს აქვს თავისი საკუთარი ზედნაშენი. ბაზისის ცვლა იწვევს ზედნაშენის ცვლას. ახალი ბაზისი წარმოქმნის ახალ ზედნაშენს. ენას კი ასეთი უშუალო, ბაზისის ცვლილებასთან დაკავშირებული შეცვლა არ ახასიათებს. ამ დებულების ნათელსაყოფად ი. ბ. სტალინი შემდეგზე მიუთითებს: „უკანასკნელი 30 წლის მანძილზე რუსეთში მოისპო ძველი, კაპიტალისტური ბაზისი და აშენდა ახალი, სოციალისტური ბაზისი. ამის შესაბამისად მოისპო კაპიტალისტური ბაზისის ზედნაშენი და შეიქმნა ახალი ზედნაშენი, რომელიც სოციალისტურ ბაზისს შეესაბამება.

მაშასადამე, ძველი პოლიტიკური, უფლებრივი და სხვა დაწესებულებანი შეიცვალა ახალი, სოციალისტური დაწესებულებებით. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, რუსული ენა ძირითადად ისეთივე დარჩა, როგორიც იყო ოქტომბრის გადატრიალებამდე“¹.

ამ პერიოდის განმავლობაში რუსულ ენაში მომხდარ ცვლილებებს ი. ბ. სტალინი ახასიათებს ასე: „შეიცვალა რამდენადმე რუსული ენის ლექსიკური შემადგენლობა, შეიცვალა იმ აზრით, რომ შეივსო ახალი სიტყვებისა და გამოთქმების მნიშვნელოვანი რაოდენობით, რომლებიც წარმოიშვნენ ახალი სოციალისტური წარმოების წარმოშობასთან, ახალი სახელმწიფოს, ახალი სოციალისტური კულტურის, ახალი საზოგადოებრიობის, მორალის გაჩენასთან დაკავშირებით: დასასრულ, ტექნიკისა და მეცნიერების ზრდასთან დაკავშირებით; შეიცვალა მთელი რიგი სიტყვებისა და გამოთქმების აზრი, რომლებმაც ახალი აზრობრივი მნიშვნელობა მიიღეს; ლექსიკიდან ამოვარდა გარკვეული რაოდენობის მოძველებული სიტყვები. რაც შეეხება რუსული ენის ძირითად ლექსიკურ ფონდს და გრამატიკულ წყობას, რომლებიც ენის საფუძველს შეადგენენ, ისინი კაპიტალისტური ბაზისის მოსპობის შემდეგ არათუ არ მოსპობილან და ენის

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1950, გვ. 4.

ახალი ძირითადი ლექსიკური ფონდით და ახალი გრამატიკული წყობით არ შეცვლილან, არამედ, პირიქით, ისეთივე დარჩნენ, როგორც იყვნენ და რაიმე სერიოზული ცვლილება არ განუცდიათ, – დარჩნენ სწორედ როგორც თანამედროვე რუსული ენის საფუძველი“.¹

2. ზედნაშენს წარმოშობს ბაზისი, მაგრამ ზედნაშენი არ არის ნეიტრალური ბაზისის ბედისადმი. მის შემდეგ, რაც იგი წარმოიშვება, ხდება ბაზისის აქტიური დამცველი ძალა. ამაში მდგომარეობს სწორედ მისი თვისობრიობაც. „... საკმარისია – წერს ი. ბ. სტალინი – ზედნაშენი თავისი ბაზისის აქტიური დაცვის პოზიციიდან გადავიდეს მისდამი გულგრილი დამოკიდებულების პოზიციაზე, კლასებისადმი თანაბარი დამოკიდებულების პოზიციაზე, რომ მან თავისი თვისობრიობა დაკარგოს და ზედნაშენი აღარ იქნეს“.²

ი. ბ. სტალინი ამ მხრივ ენაში მიუთითებს არსებით სხვაობაზე: „ენას წარმოშობს არა ესა თუ ის ბაზისი, ძველი ან ახალი ბაზისი, ამა თუ იმ საზოგადოების შიგნით, არამედ საუკუნეთა მანძილზე საზოგადოების ისტორიისა და ბაზისების ისტორიის მთელი მსვლელობა. ენა შექმნილია არა ერთი რომელიმე კლასის, არამედ მთელი საზოგადოების, საზოგადოების ყველა კლასის მიერ, ასეულ თაობათა ძალღონით. იგი შექმნილია არა ერთი რომელიმე კლასის, არამედ მთელი საზოგადოების, საზოგადოების ყველა კლასის საჭიროების დასაკმაყოფილებლად. სწორედ ამიტომ იგი შექმნილია, როგორც საზოგადოებისათვის ერთიანი და საზოგადოების ყველა წევრისათვის საერთო საყოველთაო-სახალხო ენა. ამის გამო ენის, როგორც ადამიანთა ურთიერთობის საშუალების, სამსახურებრივი როლი ის კი არ არის, რომ ერთ კლასს ემსახურებოდეს სხვა კლასების საზიანოდ, არამედ ის, რომ თანაბრად ემსახურებოდეს მთელ საზოგადოებას, საზოგადოების ყველა კლასს. სწორედ ამით აიხსნება, რომ ენას შეუძლია თანაბრად ემსახურებოდეს როგორც ძველ, მომავლაც წყობილებას, ისე ახალ, აღმავალ წყობილებას; როგორც ძველ ბაზისს, ისე ახალს, როგორც ექსპლოატატორებს, ისე ექსპლოატირებულთ“...³

3. ზედნაშენი წარმოადგენს რა ერთი ბაზისის პროდუქტს, დიდხანს არ ცოცხლობს. ბაზისის გაქრობასთან ერთად ქრება შესაბამისი ზედნაშენიც. ენაში კი საწინააღმდეგო მოვლენა იჩენს თავს. ენა ცოცხლობს დიდხანს, რადგანაც იგი პროდუქტია მთელი რიგი ეპოქების და იმყოფება თანდათან ჩამოყალიბებისა, გამდიდრებისა და განვითარების პროცესში. ამიტომაც არ იწვევს ამა თუ იმ ბაზისისა და ზედნაშენის ლიკვიდაცია ენის ან მისი სტრუქტურის ლიკვიდაციას და ახალი ენის წარმოშობას.

¹ იქვე, გვ. 4.

² იქვე, გვ. 5.

³ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1950, გვ. გვ. 5-6.

ამ დებულების საილუსტრაციოდ ი. ბ. სტალინი ერთმანეთს უდარებს პუშკინის შემდეგ რუსეთში მომხდარ ცვლილებებსა და რუსულ ენაში მომხდარ ცვლილებებს. ირკვევა, რომ პუშკინის შემდეგ ორი ბაზისი – ფეოდალური, კაპიტალისტური – მოისპო, მოისპო სათანადო ზედნაშენებიც, წარმოიშვა სოციალისტური ბაზისი და ახალი სოციალისტური ზედნაშენი, პუშკინის დროინდელი რუსული ენა კი ძირითადად იგივე დარჩა. „ამ ხნის მანძილზე – წერს ი. სტალინი – სერიოზულად შეიცვალა რუსული ენის ლექსიკური შემადგენლობა; ლექსიკური შემადგენლობიდან ამოვარდა მრავალი მოძველებული სიტყვა; შეიცვალა ბევრი სიტყვის აზრობრივი მნიშვნელობა; გაუმჯობესდა ენის გრამატიკული წყობა. რაც შეეხება პუშკინის ენის სტრუქტურას მისი გრამატიკული წყობით და ძირითადი ლექსიკური ფონდით, იგი დარჩა მთელი თავისი არსით, როგორც თანამედროვე რუსული ენის საფუძველი“.¹

ამასვე ადასტურებს ყველა სხვა ენის ისტორიაც.

4. ი. ბ. სტალინი აღნიშნავს, რომ ზედნაშენი ადამიანის საწარმოო საქმიანობასთან უშუალო კავშირში არ იმყოფება. იგი წარმოებასთან დაკავშირებულია ბაზისის მეშვეობით და ამდენადვე მისი მოქმედების სფეროც ვიწროა; ენა კი უშუალოდ არის დაკავშირებული ადამიანის მთელ საქმიანობასთან და მისი მოქმედების სფეროც შეუდარებლივ უფრო ფართოა. „... ზედნაშენი – გვასწავლის ი. ბ. სტალინი – საწარმოო ძალთა განვითარების დონის ცვლილებებს ასახავს არა ერთბაშად და არა პირდაპირ, არამედ ბაზისის ცვლილებათა შემდეგ, ბაზისის ცვლილებებში წარმოების ცვლილებათა ასახვის მეშვეობით. ეს იმას ნიშნავს, რომ ზედნაშენის მოქმედების სფერო ვიწრო და შეზღუდულია.“

ენა კი, პირიქით, უშუალოდ არის დაკავშირებული ადამიანის საწარმოო საქმიანობასთან, და არა მარტო საწარმოო საქმიანობასთან, არამედ ადამიანის ყოველ სხვა საქმიანობასთანაც მისი მუშაობის ყველა სფეროში წარმოებიდან ბაზისამდე, ბაზისიდან ზედნაშენამდე. ამიტომ ენა წარმოების ცვლილებებს ასახავს ერთბაშად და უშუალოდ, არ ელოდება ბაზისის ცვლილებებს. ამიტომ ენის, რომელიც ადამიანის საქმიანობის ყველა დარგს მოიცავს, მოქმედების სფერო გაცილებით უფრო ფართო და მრავალმხრივია, ვიდრე ზედნაშენის მოქმედების სფერო. უფრო მეტიც, იგი თითქმის უსაზღვროა“².

ამით გამოირჩევა ენის ზედნაშენურობა. დასაბუთდა, რომ ენა ეკუთვნის იმ საზოგადოებრივ მოვლენებს, რომლებიც საზოგადოების არსებობის მთელი ხნის განმავლობაში მოქმედებენ. იგი საზოგადოებრივი ურთიერთობის აუცილებელი იარაღია. ენა არ არსებობს საზოგადოების გა-

¹ იქვე, გვ. 7.

² ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1950, გვ. 8-9.

რეშე. მისი სიცოცხლე დამოკიდებულია საზოგადოების სიცოცხლეზე. საზოგადოების დაშლა იწვევს ენის სიკვდილს. ამავე დროს ი. ბ. სტალინი ნათელს ხდის, რომ არც საზოგადოებას შეუძლია იარსებოს ენის გარეშე: „...თუ არ არსებობს საზოგადოებისათვის გასაგები და ყველა მისი წევრისათვის საერთო ენა, საზოგადოება წყვეტს წარმოებას, ირღვევა და აღარ არსებობს როგორც საზოგადოება. ამ გაგებით ენა, რომელიც ურთიერთობის იარაღია, ამასთანავე საზოგადოების ბრძოლისა და განვითარების იარაღს წარმოადგენს“.¹

ენისა და საზოგადოების ეგოდენ მჭიდრო ურთიერთკავშირი ასეთი სიცხადითა და სიღრმით პირველად ი. ბ. სტალინის ამ ფუძემდებელ შრომებშია მოცემული. როგორც არნ. ჩიქობავა აღნიშნავს: „საზოგადოება რომ აუცილებელია ენის არსებობისათვის, ამას გახაზავდნენ მარქსი, ენგელსი, ლენინი. ენა რომ აუცილებელია საზოგადოებრივი ცხოვრებისათვის, რომ საზოგადოება შეუძლებელია არსებობდეს ურთიერთობის საშუალების გარეშე, ენის გარეშე – ეს დასაბუთებულია ი. ბ. სტალინის მიერ“.²

ენის ზედნაშენურობის დებულებასთან ერთად ნ. მარი და მისი მიმდევრები ცდილობდნენ ენის კლასობრიობის დასაბუთებას. ისინი ხომ ენას (ბგერით ენას) წარმოშობის დღიდან თვლიდნენ კლასობრივ მოვლენად და ერთისა და იმავე ხალხის ენაში „ადასტურებდნენ“ სხვადასხვა კლასობრივი ენების არსებობას. ნ. მარი სრული კატეგორიულობით აცხადებდა „არაკლასობრივი ენა არ არსებულა და არც არსებობს“.

ი. ბ. სტალინის ზემოგანხილული დებულებებიდან ენის საერთო საზოგადოებრივი დანიშნულების შესახებ უკვე შინაგანად გამომდინარეობს ენის კლასობრიული ხასიათის უარყოფა.

ი. ბ. სტალინი სპეციალურად ეხება ენის „კლასობრიობის“ საკითხს; იხილავს კვალდაკვალ ყველა იმ ადგილს მარქსიზმის კლასიკოსების შრომებიდან, რომელთა მიხედვითაც სურდათ ნ. მარის მოწაფეებს დაესაბუთებინათ ენის კლასობრიული ბუნება და ნათელს ხდის, რომ მარქსიზმის კლასიკოსების – მარქსის, ენგელსის, ლენინის და სტალინის – სათანადო გამონათქვამებისადმი ნ. მარის მოწაფეები იჩენდნენ მედავითნურ დამოკიდებულებას და ამახინჯებდნენ მათ ნამდვილ აზრს.

ი. ბ. სტალინმა მკაცრი მეცნიერული არგუმენტაციით დაასაბუთა, რომ ენა თავისი თვისობრიობით გამორიცხავს იყოს ვიწრო კლასობრივი მოვლენა. დაამტკიცა ისტორიული მონაცემების ნიადაგზე, რომ იგი მუ-

¹ იქვე, გვ. 20.

² არნ. ჩიქობავა, „ი. ბ. სტალინის შრომები ენის შესახებ და მათი მნიშვნელობა საბჭოთა ენათმეცნიერებისათვის“, მოხსენება წაკითხული საქართველოს, სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის I (VII) სამეცნიერო სესიაზე. 1950წ. 15 დეკემბერს. იხ. თეზისები, გვ. 7.

დამ იყო საერთო საზოგადოებრივი მოვლენა და ამა თუ იმ საზოგადოების ყველა კლასისათვის წარმოადგენდა ერთიან საურთიერთო საშუალებას, ი. ბ. სტალინი აღნიშნავს, რომ ენა განვითარების ყველა ეტაპზე – საგვარეულოდან ტომების ენებამდე, ტომების ენებიდან ხალხების ენებამდე და ხალხების ენებიდან ეროვნულ ენებამდე, – ერთიანი იყო მთელი საზოგადოებისათვის, თანაბრად ემსახურებოდა საზოგადოების წევრებს მათი სოციალური მდგომარეობის მიუხედავად.

არკვევს რა ენის საერთო საზოგადოებრივ ბუნებას და კლასებისადმი განურჩევლობას, ი. ბ. სტალინი ამასთანავე აღნიშნავს, რომ „ცალკეული სოციალური ჯგუფები, კლასები... ცდილობენ გამოიყენონ ენა თავისი ინტერესებისათვის, თავს მოახვიონ მას თავისი განსაკუთრებული ლექსიკონი, თავისი განსაკუთრებული ტერმინები, თავისი განსაკუთრებული გამოთქმები. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევიან შეძლებული კლასების ზედაფენები, რომლებიც მოსწყდნენ ხალხს და სძულთ იგი: თავადაზნაურული არისტოკრატია, ბურჟუაზიის ზედაფენები. იქმნება „კლასობრივი“ დიალექტები, ჟარგონები, სალონის „ენები“. ლიტერატურაში ხშირად ეს დიალექტები და ჟარგონები არასწორად კვალიფიცირებულია როგორც ენები: „თავადაზნაურული ენა“, „ბურჟუაზიული ენა“, – „პროლეტარული ენისათვის“, „გლეხური ენისათვის“ დასაპირისპირებლად. ამ საფუძველზე, რა უცნაურიც უნდა იყოს ეს, ზოგი ჩვენი ამხანაგი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ეროვნული ენა არის ფიქცია, რომ რეალურად არსებობენ მხოლოდ კლასობრივი ენები.

მე ვფიქრობ, რომ ამ დასკვნაზე უფრო შემცდარი არა არის რა¹ – წერს ი. ბ. სტალინი.

ი. ბ. სტალინმა ამასთანავე გვიჩვენა ის მკვეთრი სხვაობა, რაც არსებობს ე. წ. „კლასობრივ დიალექტებსა“ (ჟარგონსა) და ადგილობრივ (ტერიტორიულ) დიალექტს შორის. „კლასობრივი დიალექტები“, ჟარგონები „ემსახურებიან არა ხალხის მასებს, არამედ ვიწრო სოციალურ ზედაფენას. ამასთან მათ არა აქვთ თავიანთი საკუთარი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი. ამის გამო ისინი ვერასგზით ვერ განვითარდებიან დამოუკიდებელ ენებად“.² ადგილობრივი დიალექტები კი „პირიქით, ემსახურებიან ხალხის მასებს და აქვთ თავიანთი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი. ამის გამო ზოგიერთი ადგილობრივი დიალექტი ერების შექმნის პროცესში შეიძლება საფუძვლად დაედოს ეროვნულ ენას და განვითარდეს დამოუკიდებელ ეროვნულ ენად“.³ დანარჩენი დიალექტები კი „კარგავენ თავისთავადობას, უერთდებიან ამ

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1950, გვ. 11.

² იქვე, გვ. 41.

³ იქვე, გვ. 41.

ენებს და ქრებიან მათში“.¹ გარდა ამისა „როცა იმ ეროვნების ერთიანი ენა, რომელიც ჯერ კიდევ ერი არ გამხდარა განვითარების აუცილებელი ეკონომიური პირობების უქონლობის გამო, კრახს განიცდის ამ ეროვნების სახელმწიფოებრივი დაშლის შედეგად, ხოლო ადგილობრივი დიალექტები, რომლებიც ჯერ კიდევ არ შედუღებულან ერთ ენად, – ცოცხლდებიან და დასაბამს აძლევენ ცალკე დამოუკიდებელი ენების შექმნას“.²

ი. ბ. სტალინის მიერ აქ მოცემული მეტად ღრმა და მრავალმხრივი დახასიათება დიალექტებისა, გარდა იმისა რომ გვიხსნის ენათა ისტორიის ფაქტებს, სახელმძღვანელოა ჩვენი სოციალისტური ერების საერთო სალიტერატურო ენათა შემდგომი განვითარების სწორად წარმართვისათვის.

ენის არაკლასობრივი ბუნების დასაბუთება მოცემული ი. ბ. სტალინის შრომებში შორდება ენათმეცნიერების სფეროს. იგი უშუალოდ უკავშირდება ისტორიული მატერიალიზმის ძირითადი საგნის – საზოგადოების განვითარების კანონების მართებულად გაგებას. ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ ი. ბ. სტალინი მათ შესახებ, ვინც იცავს ენის კლასობრიობას აღნიშნავს, რომ ისინი უშვებენ სულ ცოტა ორ შეცდომას:

„პირველი შეცდომა ის არის, რომ ისინი ერთმანეთში ურევენ ენასა და ზედნაშენს...

მეორე შეცდომა ის არის, რომ ამ ამხანაგებს ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის ინტერესთა წინააღმდეგობა, მათი მძაფრი კლასობრივი ბრძოლა მიაჩნიათ საზოგადოების დაშლად, მტრულ კლასებს შორის ყოველგვარი კავშირის გაწყვეტად. ისინი ფიქრობენ, რომ რამდენადაც საზოგადოება დაიშალა და აღარ არის ერთიანი საზოგადოება, არამედ არიან მხოლოდ კლასები, საჭირო არ არის საზოგადოებისათვის ერთიანი ენაც, საჭირო არ არის ეროვნული ენა...

გასაგებია, რომ საზოგადოებაზე, კლასებზე, ენაზე ასეთ პრიმიტიულ-ანარქიულ შეხედულებას მარქსიზმთან საერთო არა აქვს რა. მაგრამ იგი უთუოდ არსებობს და კვლავ ცოცხლობს ზოგიერთი ჩვენი თავგზააზნეული ამხანაგის გონებაში“³.

ი. ბ. სტალინი განსაზღვრავს რა ენას როგორც საშუალებას, იარაღს, „რომლის შემწეობითაც ადამიანებს ურთიერთობა აქვთ ერთმანეთთან“, როგორც ისეთ საურთიერთო საშუალებას, რომლის გარეშეც შეუძლებელია თვით საზოგადოების არსებობაც კი და მიიჩნევს რა ენას აზრების გაჩენის ბაზად, ამით გახაზავს ორ ძირითად ფუნქციას ენაში: საურთიერთო-გაგებინების (საკომუნიკაციოს) და გამომხატველობით (ექსპრესიულს).

¹ იქვე, გვ. 42.

² იქვე, გვ. 42.

³ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1950, გვ. 15-16.

ორივე ამ ფუნქციის არსებობა აუცილებელია ენისათვის. მაგრამ მთავარია მისი სოციალური ფუნქცია – ურთიერთობის საშუალებად ყოფნა „აზრთა გაცვლა – გვასწავლის ი. ბ. სტალინი – მუდმივი და სასიცოცხლო საჭიროებაა“ საზოგადოებისათვის.

სხვადასხვა ანტიმარქსისტულ მიმდინარეობათა პოზიცია ნათლად იჩენს ხოლმე თავს სწორედ ენის ფუნქციათა განსაზღვრებისას. ნ. მარის ვულგარულ-მატერიალისტური თეორია, როგორც ეს ი. ბ. სტალინმა გამოაშკარავა, პრინციპში უარყოფს ენის ამ ფუნქციებს და ვარდება იდეალიზმში. მიიჩნევს რა, ჯერ ერთი, ბგერით ენას არა პირვანდელ საურთიერთო და გამომხატველობით საშუალებად და მომავალშიაც არ სწამს რა მისი ასეთი ფუნქციები. ბურჟუაზიული მიმდინარეობანი ენათმეცნიერებაში ენისათვის ნიშანდობლივად აცხადებენ მხოლოდ ექსპრესიულ ფუნქციას (ფოსლერი) ბურჟუაზიული სოციოლოგიური სკოლის გაგებითაც კი მეტყველების აქტი გამოთიშული გამოდის ურთიერთობის აუცილებელი სოციალური სფეროდან (სოსიური).

ი. ბ. სტალინის მიერ მოცემულ ენის დახასიათებაში ორივე ეს ფუნქცია, ენის ეს ორივე მხარე – გაგებინება-ურთიერთობისა და გამომხატველობის საშუალებად ყოფნა – მჭიდრო კავშირშია წარმოდგენილი.

მათ შორის ასეთი მჭიდრო შინაგანი კავშირის, დასაბუთების ნიადაგზე იძლევა ი. ბ. სტალინი ენისა და აზროვნების ურთიერთობის ურთულესი საკითხის გადაწყვეტასაც. აკრიტიკებს რა ნ. მარის მოსაზრებებს ენისა და აზროვნების ურთიერთობის შესახებ, ი. ბ. სტალინი ცხადყოფს, რომ აზრები არ არსებობენ შიშვლად, „ენობრივი გარსის გარეშე“. „ადამიანის თავში რა აზრებიც უნდა გაჩნდნენ, მათ შეუძლიათ გაჩნდნენ და იარსებონ მხოლოდ ენობრივი მასალის ბაზაზე, ენობრივი ტერმინებისა და ფრაზების ბაზაზე. ენობრივი მასალისაგან თავისუფალი, ენის „ბუნებითი მატერიისაგან“ თავისუფალი შიშველი აზრები არ არსებობენ „ენა აზრის უშუალო სინამდვილეა“ (მ ა რ ქ ს ი). აზრის რეალურობა ენით მჟღავნდება. მხოლოდ იდეალისტებს შეუძლიათ ილაპარაკონ ენის „ბუნებით მატერიალთან“ დაუკავშირებელ აზროვნებაზე, უენო აზროვნებაზე“¹ – გვასწავლის ი. ბ. სტალინი.

ი. ბ. სტალინი ენათმეცნიერების ზოგად საკითხებს აშუქებს და წყვეტს არა მარტო ზოგადმეთოდოლოგიური პრინციპების ჩვენებით, არამედ იგი აგრეთვე იხილავს სპეციალურ საენათმეცნიერო საკითხებს როგორც თეორეტიკოსი ენათმეცნიერი. ამ მხრივ განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ი. ბ. სტალინის მიერ მოცემული ენის საფუძვლის, მისი სპეციფიკის განსაზღვრება.

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1950, გვ. 37.

სტალინური განსაზღვრებით „ენის გრამატიკული წყობა და მისი ძირითადი ლექსიკური ფონდი შეადგენს ენის საფუძველს, მისი სპეციფიკის არსს“.¹

„...ყველა სიტყვა, რაც ენაში მოიპოვება, – წერს ი. ბ. სტალინი, – ერთად შეადგენს ენის ეგრეთწოდებულ ლექსიკურ შემადგენლობას. ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში მთავარია ძირითადი ლექსიკური ფონდი, რომელშიც შედის ყველა ძირეული სიტყვა, როგორც მისი ბირთვი. იგი გაცილებით უფრო ნაკლებ ვრცელია, ვიდრე ენის ლექსიკური შემადგენლობა, მაგრამ ცოცხლობს ძალიან დიდხანს, საუკუნეთა განმავლობაში და არის ენის ბაზა ახალი სიტყვების წარმოსაქმნელად. ლექსიკური შემადგენლობა ასახავს ენის მდგომარეობის სურათს: რაც უფრო მდიდარი და მრავალფეროვანია ლექსიკური შემადგენლობა, მით უფრო მდიდარი და განვითარებულია ენა“.²

ენის ლექსიკური შემადგენლობა ახალ ისტორიულ ვითარებაში ძირითადი ლექსიკური ფონდის საფუძველზე თანდათან ივსება და მდიდრდება. იგი განუწყვეტელი ცვალებადობის პროცესშია. რამდენადაც ენა არაა ზედნაშენი, ენის ლექსიკური შემადგენლობა და მისი ცვლილება უშუალოდ დაკავშირებული გამოდის ადამიანის საწარმოო და სხვა საქმიანობასთან.

ენის ლექსიკური შემადგენლობის შესახებ ამბობს ი. ბ. სტალინი, რომ იგი აუცილებელია ენისათვის, როგორც „საშენი მასალა“, მაგრამ ენად იქცევა მხოლოდ მის შემდეგ, რაც გადავა გრამატიკის განკარგულებაში, „რომელიც განსაზღვრავს სიტყვათა ცვლილების წესებს, წინადადებად სიტყვათა შეკავშირების წესებს და, ამრიგად, ენას მწყობრ, გააზრებულ ხასიათს ანიჭებს“.³

ენის საფუძვლის მეორე ძირითადი შემადგენელი ელემენტის – გრამატიკული წყობის – შესახებ ი. ბ. სტალინი ამბობს: „... აბსტრაქციას ახდენს რა კერძოსა და კონკრეტულისაგან, როგორც სიტყვებში, ისე წინადადებებში, გრამატიკა იღებს იმ ზოგადს, რაც საფუძვლად უძევს სიტყვათა ცვალებადობას და წინადადებებში სიტყვათა შეკავშირებას, და მისგან ქმნის გრამატიკულ წესებს, გრამატიკულ კანონებს. გრამატიკა ადამიანის აზროვნების ხანგრძლივი, აბსტრაქციის მომხდენი მუშაობის შედეგია, აზროვნების უდიდეს წარმატებათა მაჩვენებელია“.⁴

ი. ბ. სტალინი გახაზავს გრამატიკული წყობის თავისებურებებს ცვლილების თვალსაზრისით. „ენის გრამატიკული წყობა, – წერს ი. ბ. სტალინი, – კიდევ უფრო ნელა იცვლება, ვიდრე მისი ძირითადი ლექსიკური

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1950, გვ. 23.

² იქვე, გვ. 21.

³ იქვე, გვ. 21.

⁴ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1950, გვ. 22.

ფონდი. ეპოქათა განმავლობაში შემუშავებული გრამატიკული წყობა, რომელიც ენას შეუსისხლხორცდა, კიდევ უფრო ნელა იცვლება, ვიდრე ძირითადი ლექსიკური ფონდი. იგი, რა თქმა უნდა, იცვლება დროთა ვითარებაში, იგი უფრო სრულყოფილი ხდება, აუმჯობესებს და აზუსტებს თავის წესებს, იძენს ახალ წესებს, მაგრამ გრამატიკული წყობის საფუძვლები რჩება მეტად დიდი ხნის განმავლობაში, რადგან ამ საფუძვლებს, როგორც ისტორია გვიჩვენებს, შეუძლიათ წარმატებით ემსახურონ საზოგადოებას მთელი რიგი ეპოქების მანძილზე”.¹

სწორედ ძირითადი ლექსიკური ფონდისა და გრამატიკული წყობის გამძლეობით ხსნის ი. ბ. სტალინი ენის წინააღმდეგობის უნარს და გამძლეობას ასიმილაციის დროს.

ენის ბუნების ღრმა მარქსისტულმა ანალიზმა ი. ბ. სტალინის შრომებში სწორი გადაწყვეტა მისცა ენის განვითარების საკითხებსაც.

ი. ბ. სტალინი მკაცრად აკრიტიკებს ნ. მარის „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებას“, რომლის მიხედვითაც ენათა განვითარებაში გადამწყვეტია რევოლუციური ძვრები და აფეთქებები, რომ ახალი ენის წარმოშობა, ენის ახალი სისტემის შექმნა ხდება ენათა შეჯვარედინების ნიადაგზე ძვრებისა და აფეთქებების გზით.

აკრიტიკებს რა ნ. მარის სტადიალობის თეორიას (აფეთქებების გზით ახალ ენათა, ახალი ენობრივი სისტემების წარმოშობას), ი. ბ. სტალინი ადასტურებს, რომ ენა, რამდენადაც იგი წარმოადგენს მთელი რიგი ეპოქების პროდუქტს, განიცდის თანდათან ცვლილებებს. არ ხდება მისი ერთბაში მოსპობა და შეცვლა ახალი ენით, არამედ ხდება მისი ძირითადი ელემენტების თანდათან გაშლა და სრულყოფა.

ენის ახალი თვისობრიობა წარმოიქმნება ახალი სტრუქტურის ელემენტების თანდათანობითი და ხანგრძლივი დაგროვების გზით, ძველი თვისობრიობის ელემენტების თანდათანობითი კვდომის გზით და არა აფეთქებების გზით.

ენობრივი ცვლილებების მიმდინარეობის თვალსაზრისით ი. ბ. სტალინი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს ენის განვითარების შინაგან კანონებს, რაც გულისხმობს ენის ლექსიკური შედგენილობისა და გრამატიკული წყობის განვითარებას საზოგადოების განვითარებასთან კავშირში. „ენა და მისი განვითარების კანონები, – გვასწავლის ი. ბ. სტალინი, – შეგვიძლია გავიგოთ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მას შევისწავლით განუყრელ კავშირში იმ საზოგადოების ისტორიასთან, იმ ხალხის ისტორიასთან, რომელსაც შესასწავლი ენა ეკუთვნის და რომელიც ამ ენის შემოქმედი და მატარებელია“.² ოღონდ ეს ენის განვითარების საზოგადოების

¹ იქვე, გვ. 23.

² ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1950, გვ. 20.

განვითარებასთან კავშირის გაგება ი. ბ. სტალინის კონცეფციაში პრინციპულად ეწინააღმდეგება ნ. მარისა და მისი მოწაფეების ვულგარულ-მატერიალისტურ ახსნას ენობრივი მოვლენების განვითარებისა.

მიუხედავად იმისა, რომ მოიპოვებოდა ენგელსის ცნობილი დებულება: „საეჭვოა, ვინმემ მოახერხოს – ისე, რომ თავი სასაცილოდ არ გაიხადოს – ეკონომიკაზე მითითებით ...იმის ახსნა, თუ როგორ მოხდა ჩრდილო გერმანულ ხმოვანთა შეცვლა“ (ბლოხისადმი მიწერილ წერილში), ნ. მარსა და მის მოწაფეებს ყოველი ენობრივი მოვლენა დაჰყავდათ სწორედ ეკონომიკამდე.

ი. ბ. სტალინი მიუხედავად იმისა, რომ ენის განვითარებაში გახაზავს მის საზოგადოების განვითარებასთან კავშირს, მიუთითებს იმ მეტად საგულისხმო მოვლენაზე, რომ საზოგადოების განვითარებასთან კავშირი ენის სხვადასხვა მხარეში სხვადასხვანაირად აისახება: ენის ლექსიკური შედგენილობა უშუალოდ ასახავს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მომხდარ ყოველ ცვლილებას, სამაგიეროდ ენის საფუძველი (ძირითადი ლექსიკური ფონდი და გრამატიკული წყობა) მთლიანად როდი მიჰყვება მის ცვლილებებს და ადეკვატურად როდი ასახავს საზოგადოებრივი წყობილების ვითარებას.

საზოგადოების განვითარება აპირობებს ენის განვითარებას. ეს საზოგადოების განვითარებით შეპირობებულობა ენის განვითარებისა აისახება ენის შინაგან კანონებში. ნ. მარი და მისი მოწაფეები ახალ ენათა წარმოქმნას ხსნიდნენ ენათა შეჯვარედინებით.

ი. ბ. სტალინი არ უარყოფს ენათა შეჯვარედინების ფაქტებს, მაგრამ ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ გარეგანი ფაქტორის – შეჯვარედინების მიხედვით არ შეიძლება დასაბუთდეს არავითარი აფეთქებები ენაში და ახალ ენათა წარმოქმნა. „ენების შეჯვარედინება, – წერს ი. ბ. სტალინი, – არ შეიძლება განვიხილოთ, როგორც გადამწყვეტი დარტყმის ერთეული აქტი, რომელიც თავის შედეგებს იძლევა რამდენიმე წლის მანძილზე. ენების შეჯვარედინება ხანგრძლივი პროცესია, რომელიც ასეულ წლობით გრძელდება. ამიტომ აქ არავითარ აფეთქებაზე ლაპარაკი არ შეიძლება“.¹ ისტორიულ მონაცემთა გათვალისწინების საფუძველზე ი. ბ. სტალინი დაასკვნის, რომ შეჯვარედინების შემთხვევაში არ მიიღება ორი ენიდან მესამე ენა, არამედ ერთ-ერთი ენა იმარჯვებს თანდათან და განაგრძობს განვითარებას თავისი შინაგანი კანონების მიხედვით.

ასევე ენის განვითარების შეპირობებულობა საზოგადოების განვითარებისაგან ენის შინაგანი კანონების მიხედვით, განვითარება იქნება საფუძველი მომავალ კომუნისტურ საზოგადოებაში ერთიანი ენის შექმნისა. აქ ადგილი არ ექნება, როგორც ამას ნ. მარი ვარაუდობდა, ხელოვნურ ჩარევებს და არც მარისეულ ენათა შეჯვარედინებას.

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1950, გვ. 27.

ენათა შეჯვარედინების თვალსაზრისით ი. ბ. სტალინი მიუთითებს ორ განსხვავებულ ეპოქაზე. ერთია ეპოქა „სოციალიზმის გამარჯვებამდე მსოფლიო მასშტაბით, როცა ექსპლოატატორული კლასები მსოფლიოში გაბატონებულ ძალას წარმოადგენენ, როცა ეროვნული და კოლონიური ჩაგვრა ძალაში რჩება, როცა ეროვნული განკერძოებულობა და ერთა ურთიერთუნდობლობა განმტკიცებულია სახელმწიფოებრივი განსხვავებით, როცა ჯერ კიდევ არ არის ეროვნული თანასწორუფლებიანობა, როცა ენათა შეჯვარედინება ხდება ერთ-ერთი ენის ბატონობისათვის ბრძოლის გზით, როცა ჯერ კიდევ არ არის პირობები ერთა და ენათა მშვიდობიანი და მეგობრული თანამშრომლობისათვის, როცა დღის წესრიგში დგას არა ენათა თანამშრომლობა და ურთიერთგამდიდრება, არამედ ზოგი ენის ასიმილაცია და სხვა ენის გამარჯვება. გასაგებია, რომ ასეთ პირობებში შეიძლება იყოს მხოლოდ გამარჯვებული და დამარცხებული ენები“.¹

მეორე ეპოქაა „მსოფლიო მასშტაბით სოციალიზმის გამარჯვების შემდგომი ეპოქა, როცა მსოფლიო იმპერიალიზმი აღარ იქნება, ექსპლოატატორული კლასები დამხოვილი იქნებიან, ეროვნული და კოლონიური ჩაგვრა ლიკვიდირებულ იქნება, ეროვნული განკერძოებულობა და ერთა ურთიერთუნდობლობა შეიცვლება ერთა ურთიერთნდობითა და დაახლოებით, ეროვნული თანასწორუფლებიანობა განხორციელდება, ენათა ჩახშობისა და ასიმილაციის პოლიტიკა ლიკვიდირებულ იქნება, ერთა თანამშრომლობა მოგვარდება, ხოლო ეროვნულ ენებს, შესაძლებლობა ექნებათ თავისუფლად გაამდიდრონ ერთმანეთი თანამშრომლობის გზით. გასაგებია, რომ ამ პირობებში ლაპარაკიც არ შეიძლება ზოგი ენის ჩახშობასა და დამარცხებაზე და სხვა ენების გამარჯვებაზე. აქ საქმე გვექნება არა ორ ენასთან, რომელთაგან ერთი მარცხდება, მეორე კი ბრძოლაში გამარჯვებული გამოდის, არამედ ასობით ეროვნულ ენასთან, რომელთაგან ერთა ხანგრძლივი ეკონომიური, პოლიტიკური და კულტურული თანამშრომლობის შედეგად გამოიყოფა ჯერ ყველაზე მეტად გამდიდრებული ერთიანი ზონალური ენები, შემდეგ კი ზონალური ენები შეერთდებიან ერთ საერთო საერთაშორისო ენად, რომელიც, რასაკვირველია, არც გერმანული ენა იქნება, არც რუსული, არც ინგლისური, არამედ იქნება ახალი ენა, რომელმაც შეითვისა ეროვნული და ზონალური ენების საუკეთესო ელემენტები“.²

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ნ. მარი ფიქრობდა, რომ თავდაპირველი ურთიერთობის საშუალება იყო არა ბგერითი ენა, არამედ ჟესტ-მიმიკის, ხელის ენა. მომავალი ენაც შეიძლება ბგერითი არ იყოსო, ამბობდა ნ. მარი.³

¹ იქვე, გვ. 50-51.

² ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1950, გვ. 51-52.

³ ნ. მარი. რჩ. ნაწ. ტ. I, გვ. 216.

ი. ბ. სტალინი თავის ფუძემდებელ ნაშრომებში ენათმეცნიერების შესახებ შეეხო ამ საკითხსაც და აღნიშნა: „ბგერითი ენა ანუ სიტყვების ენა ყოველთვის იყო ადამიანთა საზოგადოების ერთადერთი ენა, რომელსაც შეეძლო ადამიანთა ურთიერთობის სრულფასოვანი საშუალება ყოფილიყო.... ბგერითი ენა კაცობრიობის ისტორიაში ერთ-ერთი ის ძალაა, რომელიც დაეხმარა ადამიანებს გამოჰყოფოდნენ ცხოველთა სამყაროს, გაერთიანებულიყვნენ საზოგადოებებად, განევითარებინათ თავიანთი აზროვნება, მოეწყოთ საზოგადოებრივი წარმოება, წარმატებით ებრძოლათ ბუნების ძალებთან და მიეღწიათ იმ პროგრესისათვის, რომელიც ჩვენ ამჟამად გვაქვს.

ამ მხრივ ეგრეთწოდებული ჟესტების ენის მნიშვნელობა მისი უკიდურესი სიღარიბისა და შეზღუდულობის გამო – სრულიად უმნიშვნელოა. ეს, არსებითად, ენა კი არ არის, ან თუნდაც ენის სუროგატი, რომელსაც შეეძლოს ასე თუ ისე შეცვალოს ბგერითი ენა, არამედ უაღრესად შეზღუდულ საშუალებათა მქონე დამხმარე საშუალებაა, რომლითაც ადამიანი ზოგჯერ სარგებლობს თავისი მეტყველების ამა თუ იმ მომენტის ხაზგასმისათვის¹.

ამითვე გაცემულია პასუხი ენის წარმოშობის საკითხზე. სტალინური კონცეფციის მიხედვით ენის წარმოშობა გულისხმობს სწორედ ბგერითი ენის წარმოშობას. იგი წარმოშვა საჭიროებამ მოეწყოთ ადამიანებს „საზოგადოებრივი წარმოება, წარმატებით ებრძოლათ ბუნების ძალებთან“.

მიუხედავად იმისა, რომ ენგელსის ნაშრომში – „შრომის როლი მაიმუნის გაადამიანების პროცესში“ – მოცემული იყო გარკვეული დებულება ბგერითი მეტყველების წარმოშობისა შრომის პროცესში (მაიმუნის გაადამიანებასთან დაკავშირებით), ნ. მარი ეწეოდა მარქსიზმის რევიზიას და მარქსისტულ დებულებად ასაღებდა ხელის ენის პირველადობისა და ბგერითი მეტყველების კლასობრივი წარმოშობის თეორიას. ნ. მარის მოწაფეები კი არ გრძნობდნენ რა არავითარ უხერხულობას, ნ. მარის ენის წარმოშობის თეორიას აცხადებდნენ ფრ. ენგელსისა და საერთოდ მარქსიზმის კლასიკოსების მოსაზრებათა დასაბუთებად. იმეორებს რა ამ მხრივ გ. სერდიუჩენკოს, ი. ცუკერმანისა და სხვათა აზრებს, მაგალითად, ალ. კობახიძე წერს: „ენის წარმოშობის პრობლემის სწორი გადაწყვეტა მოცემულია მარქსიზმ-ლენინიზმის ფუძემდებელთა შრომებში...

აკადემიკოსმა ნ. მარმა თავის გამოკვლევებს საფუძვლად დაუდო მარქსიზმის კლასიკოსთა აზრები და თავისი ენათმეცნიერული თეორია დაასაბუთა მსოფლიოს მრავალი ენის შესწავლის ნიადაგზე... „ადამიანის პირველი მეტყველება არაა ხმიერი მეტყველება“, „პირველყოფილი ადა-

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1950, გვ. 44.

მიანი... ჯერ კიდევ არ იყო დაუფლებული დანაწევრებულ ხმიერ მეტყველებას“...

ამრიგად, ენის ახალი მოძღვრების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მიღწევას წარმოადგენს ხელის ენის პირველობის დადგენა¹.

მარქსიზმის კლასიკოსებს ენის წარმოშობა მუდამ ესმოდათ, როგორც ბგერითი ენის წარმოშობა და იგი დაკავშირებული ჰქონდათ ადამიანთა კოლექტივის წარმოშობასთან. ნ. მარს „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ მნიშვნელოვან მიღწევას თურმე ის წარმოადგენს, რომ ის ხელის ენის პირველადობას ამტკიცებს, ხოლო ბგერითი მეტყველება მიაჩნია გვიანდელ წარმონაქმად და ისიც კლასობრივად დიფერენცირებულ წრეში.

და ეს ყველაფერი, თურმე, მარქსიზმის კლასიკოსთა დებულებებს ეთანხმება.

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ ნ. მარმა ენათმეცნიერების უდიდესი მონაპოვარი ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი უარყო და მოითხოვდა ენათმეცნიერებს ემუშავნათ მის მიერ გამოგონილი ოთხელემენტოვანი პალეონტოლოგიური მეთოდით, რომლის მიხედვითაც ყოველგვარი დაბრკოლების გარეშე ყველა სიტყვა უკავშირდებოდა ერთმანეთს. ამ „მეთოდმავე“ ნ. მარს ხელი ააღებინა ენის გრამატიკაზე. ენათმეცნიერების ერთ-ერთ საგნად მხოლოდ ლექსიკის ასეთი ელემენტოვანი „შესწავლა“ ცხადდებოდა. „შესწავლა“, რომელიც გამორიცხავდა ენობრივ ფაქტთა ისტორიის გათვალისწინებას და დაყრდნობილი იყო მხოლოდ თავისუფალ ასოციაციებზე.

ი. ბ. სტალინი უყურადღებოდ არ ტოვებს არც ენათმეცნიერების სპეციალური მეთოდის საკითხს. „ნ. ი. მარი, – წერს ი. ბ. სტალინი, – მყვირალა ფრაზებით დასცინის ისტორიულ-შედარებით მეთოდს, როგორც „იდეალისტურს“, ამავე დროს კი უნდა ვთქვათ, რომ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი, მიუხედავად მისი სერიოზული ნაკლოვანებებისა, მაინც უკეთესია, ვიდრე ნ. ი. მარის მართლაც იდეალისტური ოთხელემენტოვანი ანალიზი, რადგან პირველი ბიძგს იძლევა მუშაობისათვის, ენების შესწავლისათვის, მეორე კი მხოლოდ იმის ბიძგს იძლევა, რომ მხარეთმცოდნე წამოწვე და ყბადაღებული ოთხი ელემენტის გარშემო იმარჩიელო“².

მეთოდის საკითხს ენათმეცნიერებაში უკავშირდება ენათა ნათესაობის საკითხი. ნ. მარი საერთო ამოსავალი მასალის, – ოთხი ელემენტის – აღიარებით მივიდა ენათა ოჯახებისა და ენათა ნათესაობის ფაქტის უარ-

¹ ალ. კობახიძე. „აკად. ნ. მარი – გენიალური საბჭოთა მეცნიერი“. აფხაზეთის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის შრომები. XXIII. 1949, გვ. 13-14.

² ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1950, გვ. 31.

ყოფამდე. ნ. მარი და მისი მიმდევრები ენათა ნათესაობის ძიებას დანაშაულადაც უთვლიდნენ ენათმეცნიერებს.

ი. ბ. სტალინი ენათმეცნიერებისათვის აუცილებელ ამოცანად თვლის რა ენათა ნათესაობის შესწავლას, წერს: „ნ. ი. მარი ენათა ჯგუფების (ოჯახების) შესწავლის ყოველ ცდას ქედმაღლურად იგდებს აბუჩად და „წინარე ენის“ თეორიის გამოვლინებად თვლის. ამავე დროს კი არ შეიძლება იმის უარყოფა, რომ უეჭველია ენობრივი ნათესაობა, მაგალითად, ისეთი ერებისა, როგორიც სლავი ერები არიან, რომ ამ ერების ენობრივი ნათესაობის შესწავლა დიდ სარგებლობას მოუტანდა ენათმეცნიერებას ენის განვითარების კანონთა შესწავლის საქმეში. აღარას ვამბობ იმაზე, რომ „წინარე ენის“ თეორიას ამ საქმესთან არავითარი კავშირი არა აქვს“.¹ იგივე ეხება ყველა სხვა მონათესავე ენების შესწავლას.

ი. ბ. სტალინი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს აგრეთვე ენათმეცნიერების დარგების შემდგომ დამუშავებას. აკრიტიკებს რა „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ მიმდევართ სემანტიკის საკითხებით გატაცებისა და გადაჭარბებული შეფასების გამო, აღნიშნავს, სემანტიკის საკითხების შესწავლის დიდ საჭიროებას, მაგრამ უფლებაში აღადგენს და განსაკუთრებულ ადგილს უთმობს ენის შესწავლაში, ენობრივ კანონზომიერებათა გარკვევაში „ენის ახალი მოძღვრების“ მიმდევართა მიერ განდევნილი გრამატიკისა და ენის ფორმის შესწავლას, რაც ზოგიერთებს ფორმალისტად ესმოდათ.

რაც შეეხება „ფორმალისტს“ ენათმეცნიერებაში, ამის შესახებ ი. ბ. სტალინი აღნიშნავს: „ნ. ი. მარი და მისი „მოწაფეები“ „ფორმალისტში“ ბრალს სდებენ ყველა ენათმეცნიერს, ვინც ნ. ი. მარის „ახალ მოძღვრებას“ არ იზიარებს. ეს, რა თქმა უნდა, არ არის სერიოზული და ჭკვიანური.

ნ. ი. მარი გრამატიკას თვლიდა ფუჭ „ფორმალისტად“, ხოლო იმ ადამიანებს, რომლებსაც გრამატიკული წყობა ენის საფუძვლად მიაჩნიათ – ფორმალისტებად. ეს კი მთლად სისულელეა.

მე ვფიქრობ, რომ „ფორმალისტში“ გამოიგონეს „ახალი მოძღვრების“ ავტორებმა ენათმეცნიერებაში თავიანთ მოწინააღმდეგეებთან ბრძოლის გასაადვილებლად“.²

ამრიგად, ი. ბ. სტალინის შრომებში ენათმეცნიერების შესახებ დასაბუთებულია ნ. მარის „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ ვულგარულ-მატერიალისტური ხასიათი და მეცნიერული უსაფუძვლობა. საბჭოთა ენათმეცნიერების ეს უდიდესი დაბრკოლება საბოლოოდ მოხსნილია.

¹ იქვე, გვ. 31-32.

² ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1950, გვ. 39-40.

ამ შრომებშივე დასახულია ამოცანები საბჭოთა ენათმეცნიერების გასაჯანსაღებლად. ესენია: არაკჩევესებური რეჟიმის (რომელიც ნ. მარის მოწაფეებმა შექმნეს) ლიკვიდაცია, ნ. მარის მცდარი დებულებების უარყოფა და მარქსიზმის დანერგვა ენათმეცნიერებაში.

ი. ბ. სტალინის ფუძემდებელ ნაშრომთა გამოქვეყნების შემდეგ შეიქმნა ყველა პირობა აღნიშნული ამოცანების შესასრულებლად!

ი. ბ. სტალინის მიერ აქ გამოთქმულ – სახელმძღვანელო აზრებს უდიდესი მნიშვნელობა აქვთ საერთოდ ყველა მეცნიერების წინსვლისათვის. „საყოველთაოდ აღიარებულია, – წერს ი. ბ. სტალინი, – რომ ვერავითარი მეცნიერება ვერ განვითარდება და წარმატებას ვერ მიაღწევს, თუ არ არის აზრთა ბრძოლა, თუ არ არის კრიტიკის თავისუფლება“.

ი. ბ. სტალინის გენიალური ნაშრომების შემდეგ გადაწყვეტილია ამოცანა მარქსიზმის დანერგვისა ენათმეცნიერებაში.

როგორც აქ წარმოდგენილი მოკლე მიმოხილვიდანაც ჩანს, არ დარჩენილა ენათმეცნიერების არცერთი საკვანძო და საჭირობოროტო საკითხი – როგორცაა: ენის რაობის საკითხი (ენის „ზედნაშენურობისა“, „კლასობრიობისა“ და ფუნქციების საკითხების ჩათვლით), ენის სპეციფიკისა და საფუძვლის საკითხები, ენისა და აზროვნების ურთიერთობის საკითხები, საერთო ეროვნული ენისა, დიალექტებისა და ჟარგონების ურთიერთობის საკითხები, ენის წარმოშობის საკითხი (ჟესტ-მიმიკისა და ბგერითი მეტყველების ურთიერთობის საკითხებთან ერთად), ენის განვითარების საკითხები (მომავალი ერთიანი ენის საკითხის ჩათვლით), სპეციალური საენათმეცნიერო მეთოდის საკითხი, ენათმეცნიერების დარგების საკითხი და სხვა მრავალი, რომელზედაც საპროგრამო პასუხი არ გაეცეს შემოქმედებითი მარქსიზმის კლასიკოს დიდ სტალინს.

დღეს ენათმეცნიერები ბედნიერ მდგომარეობაში ვიმყოფებით. მართლაც, რომ „ყოველი მეცნიერების წარმომადგენლებს ახლა შეუძლიათ შენატროდნენ ენათმეცნიერებს, რომლებმაც ამხანაგ სტალინის გენიალურ ნაშრომებში მიიღეს მტკიცე თეორიული საფუძველი და ნათელი პროგრამა შემდგომი ნაყოფიერი მუშაობისა“ (კ. ჩარკვიანი). ეს აასკეცებს ენათმეცნიერთა ენერგიას. ეს აასკეცებს პასუხისმგებლობასაც.

ი. ბ. სტალინის საენათმეცნიერო მოძღვრების მიხედვით დიდი შესაძლებლობა იშლება და დგება საჭიროება მონათესავე ენების შესწავლისა და მათი ისტორიის დადგენისა.

ამ მხრივ განსაკუთრებით დიდი სამუშაო უდევთ წინ იბერიულ-კავკასიური ენების სპეციალისტებს, ჩვენი ვალია კრიტიკულად ავითვისოთ წარსული სამეცნიერო მემკვიდრეობა და მკვიდრ სტალინურ პრინციპზე დავაფუძნოთ ჩვენი აწინდელი მუშაობა.

ი. ბ. სტალინმა ნ. მარის სამეცნიერო მემკვიდრეობასთან დაკავშირებით შემდეგი აღნიშნა: „რა თქმა უნდა, ნ. ი. მარის ნაშრომები მარტო შეცდომებისაგან როდი შედგება. ნ. ი. მარი ყოვლად უხეშ შეცდომებს უშვებდა, როცა ენათმეცნიერებაში დამახინჯებულად შეჰქონდა მარქსიზმის ელემენტები, როცა ცდილობდა შეექმნა ენის დამოუკიდებელი თეორია. მაგრამ ნ. ი. მარს აქვს ცალკეული, კარგი, ნიჭიერად დაწერილი ნაწარმოებები, სადაც იგი, ივიწყებს რა თავის თეორიულ პრეტენზიებს, კეთილსინდისიერად და, უნდა ითქვას, უნარიანად იკვლევს ცალკეულ ენებს. ასეთ ნაწარმოებებში შეიძლება საკმაოდ ბევრი რამ მნიშვნელოვანი და საგულისხმო ვიპოვოთ. გასაგებია, რომ ეს მნიშვნელოვანი და საგულისხმო, რაც ნ. ი. მარს აქვს, უნდა ავიღოთ და გამოვიყენოთ“.¹

აქ, პირველ ყოვლისა, საგულისხმებელია ნ. მარის გამოკვლევები იბერიულ-კავკასიური ენების შესახებ. სწორედ ამ ენათა სპეციალისტად ითვლებოდა ნ. მარი, მაგრამ უნდა გვახსოვდეს, რომ ნ. მარის ნაშრომები აღნიშნულ ენათა შესახებ „ყველა ერთნაირად მისაღები არ არის. იგი აღნიშნულ ენათა ფაქტებს ყოველთვის ერთნაირსა და დასაბუთებულ განმარტებას არ აძლევდა თავის მრავალრიცხოვან ნაშრომებში.

ავიღოთ თუნდაც აფხაზური ენის შესახებ მისი გამოკვლევები. აფხაზური ენის შესახებ ნ. მარს თავის გამოკვლევებში გამოთქმული აქვს სრულიად ერთი ერთმანეთის საწინააღმდეგო და გამომრიცხავი დებულებები. ხან აფხაზურ ენას ნ. მარი თვლიდა განვითარების დაბალ დონეზე მდგომად, ხან კიდევ ეს ენა მას მიაჩნდა განვითარების მწვერვალს მიღწეულ ენად, რომელმაც უკვე შემოიძარცვა სხვადასხვა აფიქსები.

აფხაზური ენის შესწავლის მხრივ მართლაც საყურადღებოა ნ. მარის რიგი ნაშრომი. მაგალითად, „Абхазско-русский словарь“-ი (შესავლის გამოკვლით). ეს პატარა მოცულობის ლექსიკონია, მაგრამ, უნდა ითქვას, რომ მისი დანიშნულება სცილდება ლექსიკონის ფარგლებს. მან გარკვეული საფუძველი შეამზადა აფხაზური ენის დიალექტოლოგიის მკვიდრ ნიდაგზე დაყენებისათვის. ასევე საყურადღებოა რიგი მოსაზრება, გამოთქმული ნაშრომებში: „К вопросу о положении абхазского языка среди яфетических“, „Из лингвистической поездки в Абхазию“ და სხვა, მაგრამ ამავე დროს უნდა აღინიშნოს, რომ ნ. მარის ზოგმა გამოკვლევამ აფხაზური ენის შესახებ ყალბად წარმოგვიდგინა აფხაზური ენის სტრუქტურის ნამდვილი არსი.

ახდენდა რა აფხაზური ენის იდეალიზაციას თავის თეორიასთან დაკავშირებით, ნ. მარი წერდა ისეთი შეუფერებელი სათაურის გამოკვლევებს, როგორიც არის: „постановка учения об языке в мировом масштабе и абхазский язык“, „Абхазоведение и абхазы (в вопросе о происхождении абхазов и этногении восточной Европы)“... და სათანადო აზრებსაც ავითარებდა მათში. მაგალითად, აფხაზური ენის ფონეტიკურ სისტემაზე და-

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1950, გვ. 39.

ფუძნებული ე. წ. ანალიტიკური ანბანის შესახებ ნ. მარი წერდა: „...принятый аналитический алфавит имеет потенциальную приноровимость, без нарушения основ своей системы, ко всякого рода языкам, это единственная транскрипция с идеологически обоснованным заданием учесть фонетические нормы всех систем“.¹

აფხაზური ენის ბგერითი სისტემა, მართლაც, მრავალფეროვანია, და, შეიძლება ითქვას, ყველაზე მრავალფეროვანიც იბერიულ-კავკასიურ ენათა შორის, მაგრამ ამ სისტემის მიხედვით არა თუ არ შეიძლება გამოხატულ იქნეს ყველა ენის ბგერითი ნორმა, იგი ვერ მოიცავს იბერიულ-კავკასიურ ენათა ბგერით სახეობებსაც კი.

ან კიდევ: „...беру смелость утверждать, что рядом со словарем полным абхазского языка можно было бы в какие-либо два года подготовить для печати такой лингвистический толковый научный словарь абхазского языка, каким не располагает пока ни один в мире язык, хотя по тому, что по своим свойствам абхазский язык прелетавляет исключительное явление“.²

შეუძლებელია ასეთი მოსაზრებები საკვლევი ობიექტისადმი ნამდვილ მეცნიერულ მიდგომას ასახავდეს.

ზოგად საენათმეცნიერო თეორიაში აფხაზური ენისათვის ასეთი გადაჭარბებული მნიშვნელობის მინიჭება მომდინარეობდა ნ. მარის პალეონტოლოგიური ელემენტოვანი ძიების პოზიციებიდან. გამოკვლევებში აფხაზური ენის შესახებ, ახდენდა რა აფხაზური ენობრივი ფაქტების მისთვის ჩვეულ ნებისმიერ ოპერაციებს, ნ. მარი ატარებდა იმ აზრს, რომ ის, რაც დასადგენი და საძიებელია სხვა ენების მასალაზე, აფხაზურში „ხელის გულზეა გადაშლილი“.

ნ. მარის ამ რიგის გამოკვლევებმა დასაბამი მისცა სხვადასხვა ყალბსა და მავნე შეხედულებებს აფხაზური ენის შესახებ.

ნ. მარის მოწაფე-მომდევრები ნ. იაკოვლევი და გ. სერდიუჩენკო ფართოდ იყენებდნენ არაკრევევისებურ რეჟიმს, რათა დაენერგათ ნ. მარის მცდარი დებულებები აფხაზურისა და საერთოდ იბერიულ-კავკასიურ ენათა კვლევა-ძიებისას და ყოველგვარი კონტროლის გარეშე ექვეყნებინათ თავიანთი თეორიულად მიუღებელი და ფაქტიურად არასანდო „გამოკვლევები“.³

¹ ნ. მარი. „Постановка учен. об языке...“. რჩ. ნაწ., ტ. 4, გვ. 81-82.

² ნ. მარი. „О языке и истории абхазов“, გვ. 299-300.

³ უნდა ითქვას, რომ ცალკეულ ენათა ფაქტიური მასალის შეგროვება-შესწავლის მხრივ გ. სერდიუჩენკოსა და ნ. იაკოვლევს არაფერი აქვთ საერთო თავიანთ მასწავლებელთან – ნ. მართან. ნ. მარი იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფაქტების უდიდეს მცოდნეს წარმოადგენდა, მცდარი და მიუღებელი იყო ოღონდ მისი „ახალ საენათმეცნიერო“ თეორიასთან დაკავშირებით მოცემული კვალიფიკაცია ამ ფაქტებისა.

ნ. იაკოვლევი და გ. სერდიუჩენკო ცდილობდნენ ნ. მარის მცდარი დებულებებისათვის ენათა სტადიალური განვითარებისა და ელემენტების შესახებ დასაბუთება მოეპოვებინათ აფხაზურისა და ადიღურის ენების მასალაზე.

„ასაბუთებდა“ რა ნ. მარის ფანტასტიკური ელემენტების არსებობას, გ. სერდიუჩენკო, მაგალითად, წერდა: „Первичный слово-элемент, по Марру, многозначно. К утверждению этого положения Н. Я. Марр пришел в результате большого исследовательского труда, связанного с анализом древнейшего (первичного) корнеслова различных языков мира и, в первую очередь, ряда яфетических языков Кавказа... факт существования в языках подобных первичных элементов первичного корнеслова вряд ли можно оспаривать. Свидетельство этих первичных элементов в языке дают корнесловы хотя бы яфетических языков Западного Кавказа, в которых легко прослеживаются подобные первичные корне-элементы“.¹

დასავლეთ კავკასიის ენებში თურმე შემონახული ყოფილა ენის განვითარების უძველესი სტადია თავისი უცვლელი ელემენტებითურთ. ამიტომაც გ. სერდიუჩენკო აფრთხილებს სხვა ენის სპეციალისტებს, ნუ მოეპყრობიან ეჭვით მარისეული ელემენტების არსებობის ფაქტს. რა ვუყოთ, თუ ფრიად განვითარებულ ენებში დღეს არ ხერხდება ელემენტების მიკვლევა, სამაგიეროდ განვითარების უნარმოკლებულ დასავლეთ კავკასიის ენებში ისინი ადვილად შეინიშნებიანო.

მოჰქონდათ რა თავი კავკასიური ენების სპეციალისტებად, გ. სერდიუჩენკო და ნ. იაკოვლევი ასე ცდილობდნენ აღნიშნულ ენათა მასალის მიხედვით „ემტკიცებინათ“ ელემენტების არსებობა, ხოლო ყოველგვარ საწინააღმდეგო აზრს ამასთან დაკავშირებით გამოთქმულს, ნათლავდნენ „იდეალისტურად“, „ფორმალისტურად“, „რასისტულად“.

ნ. მარის სტადიალობის თეორიის მიხედვით უარყოფდნენ რა ენათა ნათესაობას, ისინი დანაშაულად უთვლიდნენ საბჭოთა მეცნიერებს ევლიათ იბერიულ-კავკასიურ ენათა გენეზისური ნათესაობის საკითხები. კერძოდ, გამოევილინათ ქართულ ენასთან აფხაზურის, ადიღურისა და სხვა მთის კავკასიური ენების ნათესაური კავშირი, რომელიც დღეს უკვე – ივ. ჯავახიშვილსა და არნ. ჩიქობავას ფუძემდებელი ნაშრომების არსებობის შემდეგ – არავისათვის სადაო აღარ შეიძლება იყოს.

¹ გ. სერდიუჩენკო. „За дальнейший подъем нового, материалистического учения о языке“. Известия АН СССР. Отделение языка и литературы, т. VIII, выпуск 4, გვ. 309. (ხაზგასმა ჩვენია – ქ. ლ.).

ჩვენი ვალაია ბოლომდე ვამხილოთ და აღვკვეთოთ არაკჩევეისებური რეჟიმის შედეგები ამა თუ იმ ენის შესწავლაში; სტალინური მოძღვრების საფუძველზე უკუვადოთ ნ. მარისა და მისი მოწაფე – მიმდევრების მიერ დანერგილი ენათა ისტორიის დამახინჯებანი; მარქსისტული ენათმეცნიერების მთლიანი სისტემის შესაქმნელად მონოგრაფიულად შევისწავლოთ ი. ბ. სტალინის მიერ მოცემული სახელმძღვანელო პრინციპები და გავშალოთ ისინი ცალკეული ენების მასალაზე.

დ. გულიას სახ. აფხაზეთის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინტიტუტის შრომები, 1951. ტ. 24, გვ. 39-60.

ენის განვითარების კანონზომიერების საკითხის შესახებ

ენა საზოგადოებრივი მოვლენაა, როგორც საზოგადოებრივი მოვლენა, იგი მჭიდრო კავშირშია საზოგადოების განვითარებასთან, მაგრამ, როგორც ეს ი. ბ. სტალინის ნაშრომებში ენათმეცნიერების საკითხებზე ბრწყინვალედაა დასაბუთებული, იგი არსებითად განსხვავდება ბაზისური და ზედნაშენური ხასიათის საზოგადოებრივი მოვლენებისაგან.

უპირისპირებს რა სხვა საზოგადოებრივ მოვლენებს ენას და ახასიათებს რა მის თავისებურებებს, ი. ბ. სტალინი წერს: „ეს თავისებურებანი ისაა, რომ ენა ემსახურება საზოგადოებას, როგორც ადამიანთა ურთიერთობის საშუალება, როგორც საზოგადოებაში აზრთა გაცვლა-გამოცვლის საშუალება, როგორც ისეთი საშუალება, რომელიც ადამიანებს შესაძლებლობას აძლევს გაუგონ ერთმანეთს და მოაწყონ ერთობლივი მუშაობა ადამიანის საქმიანობის ყველა სფეროში, როგორც წარმოების დარგში, ისე ეკონომიკური ურთიერთობის დარგში, როგორც პოლიტიკის დარგში, ისე კულტურის დარგში, როგორც საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, ისე ყოფაცხოვრებაში. ეს თავისებურებანი ახასიათებენ მხოლოდ ენას, და სწორედ იმიტომ, რომ ისინი ახასიათებენ მხოლოდ ენას, ენა დამოუკიდებელი მეცნიერების – ენათმეცნიერების – შესწავლის ობიექტია. ენას ეს თავისებურებანი რომ არ ჰქონოდა, ენათმეცნიერება დამოუკიდებელი არსებობის უფლებას დაკარგავდა“¹.

ენას, დამოკიდებულს საზოგადოების განვითარებაზე, თავისი სამოქმედო სფერო (თანაც ყველაზე ვრცელი სამოქმედო სფერო) და თავისი შინაგანი განვითარების კანონები მოეპოვება.

ენის ამ თავისებურებითაა გამოწვეული ენის განვითარების პრობლემის სირთულე.

ენის განვითარების პრობლემა ენის რაობის პრობლემასთან ერთად მუდამ იქცევა მკვლევართა ყურადღებას.

*

*

*

ენის განვითარების პრობლემის ასეთი თუ ისეთი გადაწყვეტა ქმნიდა განსხვავებულ მიმდინარეობებს ენათმეცნიერებაში.

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 34.

ენის განვითარების თავისებური გაგება უდევს საფუძვლად, მაგალითად, ნატურალისტურ მიმდინარეობას ენათმეცნიერებაში. ამ მიმდინარეობისთვის ბუნების მოვლენათა მსგავსად ენის ცვლა-განვითარება ნიშნავს ენის „ზრდას“, რომელიც შეიცავს წარმოქმნისა, ზრდისა და დაშლა-რღვევის პერიოდებს¹.

სოციოლოგიური მიმდინარეობანი ენათმეცნიერებაში ენის განვითარების პირობად საზოგადოების განვითარებას აღიარებენ. მაგრამ მთავარია, თუ ისინი როგორ წყვეტენ ენის განვითარების საკითხს საზოგადოების განვითარებასთან დაკავშირებით.

მაგალითად, უცხოური სოციოლოგიური სკოლა აღიარებს, რომ ენა თავის განვითარებაში შეპირობებულია საზოგადოების განვითარებით. მაგრამ, ჯერ ერთი, თვით საზოგადოების განვითარება ბურჟუაზიულ სოციოლოგიზმში გაგებულია იდეალისტურად, მეორეც, ეს მიმდინარეობა ვერ წყვეტს საკითხს იმის შესახებ, თუ როგორ ვლინდება ენობრივ ფაქტებში ენის განვითარების დამოკიდებულება საზოგადოების განვითარებაზე².

დამახასიათებელია ამ მიმდინარეობისათვის ის გარემოება, რომ ცვლილება, მაგალითად, მომხდარი ამა თუ იმ მორფოლოგიურ მოვლენაში, მას მიაჩნია როგორც წრეში ტრიალი და გამორიცხავს პროგრესს.

ჟ. ვანდრიესი, ვარდება რა მის მიერვე გამოთქმულ ბევრ საყურადღებო დებულებასთან წინააღმდეგობაში, მაგალითად, აცხადებს: „ვადგენთ რა... რომელსამე მორფოლოგიურ განვითარებაში დანაკარგისა და შენაძენის ბალანსს, ჩვენ არასგზით არ შეგვიძლია მისგან გამოვიყვანოთ პროგრესის იდეა³. ენაში მომხდარი თითოეული ცვლილება შეეხება ამა თუ იმ ცალკეულ ფაქტს და მას არა აქვს ზოგადი მნიშვნელობა“⁴.

ამით უარყოფილი და გამორიცხულია თვით განვითარების პრინციპი.

განვითარების მარქსისტული დიალექტიკური მეთოდი გვასწავლის: „განვითარების პროცესი უნდა გავიგოთ არა როგორც წრისებური მოძრაობა, არა როგორც განვლილის უბრალო განმეორება, არამედ როგორც წინსვლითი, როგორც მოძრაობა აღმავალი ხაზით, – როგორც გადასვლა ძველი თვისობრივი მდგომარეობიდან ახალ თვისობრივ მდგომარე-

¹ იხ. არნ. ჩიქობავა, „ზოგადი ენათმეცნიერება. II ძირითადი პრობლემები“, 1945, თავი მეორე. ნატურალიზმი, გვ. 11-49.

² იქვე, თავი მეორე. III, ფსიქოლოგისტური სოციოლოგიზმი, გვ. 83-97.

³ ხაზგასმა აქაც და ქვემოთ ყველგან ჩვენია.

⁴ „Устанавливая... баланс потерь и прибылей любого морфологического развития, мы никак не можем вывести из него идеи прогресса. Каждое из изменений, претерпеваемых языком, относится к какому-либо из отдельных фактов и не имеет общего значения“. Ж. Вандриес. „Язык“, 1937, гв. 316.

ობაზე, როგორც განვითარება მარტივიდან რთულისკენ, დაბლიდან უმაღლესისკენ¹.

ნ. მარის ვულგარულ-მატერიალისტური თეორიის მიხედვით ენის განვითარებაში ადგილი აქვს სტადიურ ცვლილებებს. თანაც ეს სტადიური ცვლილებები ნ. მარის „საენათმეცნიერო მოძღვრების“ მიხედვით განიხილება არა გარკვეულ ენათა ისტორიის ფონზე, არამედ იგი განიხილება როგორც საერთო ენათშემოქმედებითი პროცესი. ამ თეორიის მიხედვით ერთი საერთო ენობრივი მასალის – ოთხი ელემენტის – არსებობა ნავარაუდევია ყველა ენისათვის. განვითარების გზაც საერთოა, რამდენადაც მისი განვითარება შეპირობებულია წარმოების, ეკონომიკის, მთელი საზოგადოებრივი წყობის განვითარებით. ენათა შორის სხვადასხვაობა კი მიიღება იმის შედეგად, რომ ეს ენები წარმოადგენენ საზოგადოების განვითარების განსხვავებულ საფეხურებს.

ნ. მარისა და მის მიმდევართა მტკიცებით ეკონომიკაში, წარმოებაში მომხდარი ძვრები იწვევენ ძვრებს ენის განვითარებაში. იწვევენ რევოლუციურ ნახტომებს, აფეთქებებს. ყოველ ენობრივ მოვლენაში თანაბრად აისახება ასეთი ცვლილებები, ვიღებთ ახალ ენებს, ახალ ენათა სისტემებს, ისინი განვითარების ახალ სტადიას შეეფერებიან.

მიუხედავად იმისა, რომ თვით ნ. მარის „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში“ დადგენილი არ იყო ენათა განვითარების სტადიები და სისტემები, არც მათი განმასხვავებელი ნიშნები, ნავარაუდევია იყო ზოგჯერ მაინც ენათა განვითარებაში შემდეგი დასაფხვურება: „აზროვნების ცვლები – ესაა ბგერითი მეტყველების აგების სამი სისტემა ერთობლივად გამომდინარე მეურნეობის განსხვავებულ სისტემათაგან და მათ შესატყვის სოციალურ სტრუქტურათაგან: 1) პირველყოფილი კომუნიზმისა, ენის სინთეტური წყობით, სიტყვათა პოლისემანტიზმით, ძირითად და ფუნქციონალურ მნიშვნელობათა განურჩევლად; 2) საზოგადოებრივი წყობისა, რომელიც დაფუძნებულია შრომის საზოგადოებრივი დაყოფის მქონე მეურნეობის სხვადასხვა სახის გამოყოფაზე, ე. ი. პროფესიების მიხედვით საზოგადოების დაყოფაზე, ერთიანი საზოგადოების საწარმოო-ტექნიკურ ჯგუფებად დაშლაზე, რაც წარმოადგენს საამქროთა პირველყოფილ ფორმას, რომელსაც შეეფერება ენის ისეთი წყობა, რომელშიაც გამოყოფილია მეტყველების ნაწილები, ფრაზაში – სხვადასხვა წინადადება, წინადადებებში – განსხვავებული მისი ნაწილები და ა. შ., რომელსაც შეეფერება განსხვავებული ფუნქციონალური სიტყვები, რომლებიც შემდეგ იქცევა მო-

¹ საკავშირო კომუნისტური პარტიის (ბ) ისტორია. მოკლე კურსი, 1950, ქართ., გამოც., გვ. 131.

რფოლოგიურ ელემენტებად, რომელთაც შეეფერება სიტყვები ძირითადი და ფუნქციონალური მნიშვნელობით; 3) წოდებრივი ან კლასობრივი საზოგადოებისა, რომელსაც ახასიათებს შრომის ტექნიკური დანაწილება, ენაში – ფლექსიური მორფოლოგია“¹.

ნ. მარი უსაყვედურებს მეცნიერებს, რომ ისინი ეძებენ ხალხთა მასივებს მათი მეტყველების უცვლელად, არ ითვალისწინებენ რა „**სამეურნეო ცხოვრებასა და საზოგადოებრივ ფორმათა განვითარებაში მომხდარ მერებს, რომელთაც გამოიწვიეს რევოლუციური მერები ენაში, რის შედეგადაც გარდაიქმნა ენათა ტიპებიო**“².

სხვა ადგილას ვკითხულობთ: „ინდოევროპული ენები მხოლოდ განვითარება იაფეტური ენებისა... **იაფეტურ ენათა ინდოევროპეიზაცია დაკავშირებულია სამეურნეო-ეკონომიური ცხოვრების გადატრიალებასთან**, რომელიც გამოწვეული იყო... ლითონის აღმოჩენით და განსაკუთრებით მეურნეობაში მისი ფართო გამოყენებით“³.

განვითარების ასეთი გზით მიღებული ენათა ახალი სისტემები, ახალი ენები, ნ. მარის აზრით, აღარაფრით გვანან ენათა იმ სისტემებს, იმ ენებს, რომელთაგანაც ისინი წარმოიშვნენ. მაგალითად, ნ. მარი წერს: „რასობრივად იზოლირებული კულტურები ისევე არ არსებობენ, როგორც არ არსებობენ რასობრივი ენები. არის კულტურათა სისტემები ისე, როგორც ენათა განსხვა-

¹ „Смены мышления – это три системы построения звуковой речи, по совокупности вытекающие из различных систем хозяйства и им отвечающих социальных структур: 1) первобытного коммунизма, со строем речи синтетическим, с полисемантизмом слов, без различения основного и функционального значения; 2) общественной структуры, основанной на выделении различных видов хозяйства с общественным разделением труда, т. е. с разделением общества по профессиям, расслоение единого общества на производственно-технические группы, представляющие первобытную форму цехов, когда им соответствует строй речи, выделяющий части речи, а во фразе – различные предложения, в предложениях – различные его части и т. п., и другие с различными функциональными словами, впоследствии обращающиеся в морфологические элементы, с различением в словах основных значений и с нарастанием в них рядом с основным функционального смысла; 3) сословного или классового общества, с техническим разделением труда, с морфологией флективного порядка“. – Н. Я. Марр. Актуальные проблемы и очер. задачн яфет. т. Избр. раб., ტ. 3, გვ. 71.

² „... ученые ищут то, чего никто не терял... ищут народов-массивов без изменчивости типа... без учета революционных сдвигов, порождавших сами типы языков в зависимости от сдвигов в хозяйственной жизни в развитии общественных форм“ – Н. Я. Марр. Родная речь – могучий рычаг культ. подъема Избр. раб., ტ. 5, გვ. 430.

³ „Индоевропейские языки лишь развитие яфетических языков, доисторических, в индоевропейские, их последняя пока трансформация. Индоевропейская яфетических языков связана с переворотом в хозяйственно-экономической жизни, вызванном, по всей видимости, открытием и особенно широким использованием металлов в хозяйстве“, – Н. Я. Марр. Основные достижения яфетической теории. Избр. раб., ტ. 1, გვ. 8. 211-212.

ვებული სისტემები, რომლებიც ცვლიან ერთმანეთს მეურნეობისა და საზოგადოებრივ ფორმათა ცვლასთან ერთად **ისეთი განხეთქილებით ძველ განვლილ ფორმებთან, რომ ახალი ტიპები ისევე არ გვანან ძველ ტიპებს, როგორც ქათამი არა ჰგავს კვერცხს, რომლისაგანაც ის გამოიჩეკა**¹.

ნ. მარის „მოწაფეები“ წერდნენ: „ნ. ი. მარი სწავლობდა ენას აზროვნებასთან მჭიდრო კავშირში და მდიდარ ფაქტობრივ მასალაზე ნათელყო, რომ ენა და აზროვნება წარმოადგენენ მატერიალური ბაზისისა და საზოგადოებრივი ურთიერთობის ზედნაშენს; თავის მოძღვრებაში ერთიანი გლოტოგონიური პროცესის შესახებ ნ. ი. მარმა ღრმა აზრითა და დიდი ერუდიციით გვიჩვენა, რომ... ენის განვითარება გადის რიგ სტადიას, რომლებიც დამოკიდებულია **სოციალურ ფორმაციებსა და ეკონომიურ სტრუქტურაზე**, რომ ენისა და აზროვნების განვითარება (მოძრაობა) მიმდინარეობს ნახტომისებურად, **რევოლუციური ძვრების გზით**, თვით საზოგადოებაში მომხდარი **რევოლუციური ძვრების შედეგად**. ნ. მარს მის მიერ გამოყენებულმა **პალეონტოლოგიურმა მეთოდმა ენათმეცნიერებაში შესაძლებლობა მისცა აღმოეჩინა მეტყველებისა და აზროვნების განვითარების უძველესი ეტაპები და აეგო ენის განვითარების მწყობრი ისტორია**“².

ნ. მარსა და მის მიმდევრებს ენის განვითარება საზოგადოების განვითარებასთან კავშირში ესმოდათ ისე, რომ ყოველი საზოგადოებრივი მოვლენა აისახება ენაში და აისახება მის ყოველ ნაწილში ერთნაირად. ამიტომაც ეკონომიკაში, საზოგადოებრივ წყობილებაში მომხდარი ცვლილებები სრულ გამოძახილს პოვებენ ენაში და ენაც ისევე მთლიანად იც-

¹ „Культур изолированных расовых так же нет, как нет расовых языков. Есть система культур, как есть различные системы языков, сменявшие друг друга со сменой хозяйственных форм и общественности с таким разрывом с изжатыми формами, что новые типы не походят на старые так же, как курица не похожа на яйцо, из которого она вылупилась...“ – Н. Я. Марр. Значения и роль изучения нацменьшинства в краеведении. Избр. раб., т. I. გვ. 241.

² Н. Я. Марр изучал язык в тесной связи с мышлением и показал на богатейшем материале, что язык и мышление являются надстройками над материальных базисом и над общественными отношениями; в своем учении о едином глотогоническом процессе Н. Я. Марр с большой глубиной мысли и громадной эрудицией показал, что... развитые языка проходит ряд стадий в зависимости от социальных формаций и экономических структур, что движение языка и мышления идет скачкообразно, путем революционных сдвигов, вслед за революционными сдвигами в самом обществе. Палеонтологический метод, примененный Н. Я. Марром в языкознании, дал возможность вскрыть самые ранние этапы развития речи и мышления и построить стройную историю развития языка“. – Всесоюзный Центральный Комитет нового алфавита Н. Я. Марра. 1936. Сборник, посвящ. памяти Н. Я. Марра Всесоюзным комитетом нового алфав. წინასიტყვაობა.

ვლება, ისევე წარმოიშვება ამ ცვლილების ნიადაგზე ახალი ენა, როგორც ეს საზოგადოებრივ წყობას ახასიათებს.

ნ. მარი წერს: „ენამ თავისში გამოხატა ყველა გზა და ყველა საფეხური მატერიალურ და ზედნაშენურ კულტურათა განვითარებისა, მისი წარმოების იარაღთა სრულყოფა და **ყველა გადახრანი** საზოგადოებრივი აზროვნებისა, დაკავშირებულნი ასეთ მატერიალურად წარმოქმნილ პროგრესთან“¹.

ი. მეშჩანინოვი, თვლის რა ენის განვითარების მარისეულ ახსნას საბჭოთა მეცნიერების დიდ მიღწევად, წერს: „საზოგადოებრივ ფორმათა“ განვითარების ისტორიული პროცესი, ცვლილებები ეკონომიკაში და შრომითი საქმიანობის პირობებში თავის **გამოხატულებას პოულობენ** როგორც არსებული ცნობიერების ნორმებში, ისე **ენის მოქმედ წყობაში**, მის ლექსიკაში და თვით გრამატიკაშიც. შეიძლება შეიცვალოს არა მხოლოდ შინაარსი სიტყვისა, არამედ თვით გრამატიკული ნორმაც და მისი დანიშნულება, ამასთან დაკავშირებით ყურადღება მახვილდება **ფორმალური მხარის სემანტიკაზე**, მის აზრობლივ მნიშვნელობაზე ენის ლექსიკურ შედგენილობაში, **წინადადების-აგებულებაში, საერთოდ მეტყველების მთელ აგებულებაში**“².

სხვა ადგილას კიდევ ასე აყალიბებს ი. მეშჩანინოვი ნ. მარის „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ პრინციპებს ენობრივ მოვლენათა საზოგადოებრივ მოვლენებზე დამოკიდებულების შესახებ: „...ყველაფერი იმაზეა დამოკიდებული, რა მოცულობით და რა ფარგლებში ვცნობთ სოციალურ ფაქტორს, უნდა შემოვიფარგლოთ თუ არა მისი მარტოოდენ დადასტურებით, თუ უნდა დავაფუძნოთ მასზე მთელი საკვლევადიებო მუშაობა, **განვიხილოთ მთელი ენობრივი მთლიანობა ყველა თავის რთულ დეტალებში აღნიშნული თვალსაზრისით**. საბჭოთა მეცნიერება მიდის მთელი თავისი დასკვნების აგებაში ამ საფუძვლის გზით, სწავლობს რა ენას და მის ცალკეულ ენობრივ ფორმებს თავისი სოციალური დასაბუთებით.

¹ „Язык отразил в себе все пути и все ступени развития материальной и надстроечной культуры, усовершенствования орудий ее производства и все изгибы связанного с таким материально возникшим прогрессом общественного мышления“. Н. Я. Марр. Язык. Избр. раб., ტ. II, გვ. 127.

² „Исторический процесс развития общественных форм, изменения в экономике и в условиях трудовой деятельности получают свое отражение как в нормах существующего сознания, так и в действующем строе языка, в его лексике и даже грамматике. Может видоизменяться не только содержание слова, но и назначение грамматической нормы и даже эта последняя. В связи с этим усиливается внимание к семантике формальной стороны, к ее смысловому значению в словарном составе языка, в построении предложения, вообще во всем строе речи“. – И. И. Мещанинов. Новое учение о языке на современном этапе развития, 1948, გვ. 6.

არა მხოლოდ ენა მთლიანად არის საზოგადოებრიობის შემოქმედება, არამედ ყველა მისი **შემადგენელი ნაწილი, სიტყვა, სიტყვის გაფორმება, სიტყვის გამოყენება** წინადადებაში, **მის შემადგენლობაში სიტყვათ ურთიერთობის გამოხატვის** გრამატიკული საშუალებანი“. თვით ფონემათა საერთოდ მეტყველების ყველა ელემენტი თავისში ატარებს მისი შემოქმედი საზოგადოებრივი გარემოს ნიშანს“¹.

თუ გავითვალისწინებთ მარისეულ გაგებას ენისა, როგორც ზედნაშენისა, ძნელი არაა დავრწმუნდეთ იმ ახსნის ვულგარულ-მატერიალისტურ ხასიათში, რაც საფუძვლად უდევს აქ ი. მეშჩანინოვის მსჯელობას ენობრივ მოვლენათა და მათი წარმომშობი საზოგადოებრივი გარემოს კავშირის შესახებ. შემდეგ ი. მეშჩანინოვი განაგრძობს: „გრამატიკული წყობის შესწავლაში საბჭოთა ენათმეცნიერებამ მნიშვნელოვნად წინ წაიწია სწორედ იმიტომ, რომ ის ენის ამ მხარესაც განიხილავს როგორც საზოგადოებრივად შეპირობებულს და ამ **თვალსაზრისით ადგენს შესასწავლი გრამატიკული ფორმის სოციალურ მნიშვნელობასა და სოციალურ შინაარსს**“².

„ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ ასეთი „სოციალური დასაბუთებულობა“ ენის გრამატიკული სტრუქტურის რკვევისას აისახა შემდეგი ნიმუშებით:

1. ე. წ. პირდაპირი და არაპირდაპირი (პასიური და აქტიური) ბრუნვების არსებობა ენებში გამოხატულება ყოფილა საზოგადოებრივი კოლექტივის ორი სხვადასხვა კატეგორიისა³.

2. ხარისხები დადებითი, შედარებითი და აღმატებითი გამოხატულება ყოფილა სხვადასხვა სოციალური წოდებისა ენაში, დაბალი ანუ და-

¹ „Все сводится к тому, в какой мере и в каких границах применяется общепризнанность социального фактора, следует ли ограничиваться одним только его засвидетельствованием, или же основывать на нем всю исследовательскую работу, рассматривая все языковое целое во всех его сложных деталях под указанным углом зрения. Советская наука идет по пути построения всех своих выводов на этой основе, изучая язык и отдельные языковые формы в их социальном обосновании.“

Не только язык в его целом есть создание общественности, но и все его слагаемые части, слово, оформление слова, использование слова в предложении, грамматические средства выражения отношений слов друг к другу в его составе, даже фонемы, вообще все элементы речи несут в себе отпечаток их создавшей общественной среды“, იქვე, გვ.18.

² „В изучении грамматического строя советское языкознание значительно продвинулось вперед именно потому, что оно и эту сторону языка рассматривает как общественно обусловленную и с этой точки зрения устанавливает социальное значение и социальное содержание изучаемой грамматической формы“.

³ Н. Я. Марр. Яфетические зори на украинском хуторе, Избр. раб., т. V, გვ. 239-240.

დებითი – დაბალი წოდებისა; საშუალო ანუ შედარებითი – საშუალო წოდებისა; მაღალი ანუ აღმატებითი – მაღალი წოდებისა¹.

3. კაუზატივის კატეგორია თურმე მაშინ ჩნდება ენაში, როცა ერთი ადამიანი იწყებს მეორეზე იძულებით მოქმედებას².

4. ქვემო-ადილური განარჩევს ორგანულისა და ქონებრივი კუთვნილების ფორმებს, ახლო მონათესავე ყაბარდოულში ეს სხვაობა აღარაა. იქ მხოლოდ ერთი – ქონებრივი კუთვნილების – ფორმაა. ეს შედეგი ყოფილა ყაბარდოში ფეოდალიზმის უფრო განვითარებისა, ე. ი. კერძო საკუთრების ფორმების უფრო მეტი სიმტკიცისა³ და სხვა მრავალი.

ზემოთ განხილული ამოსავალი დებულებების მიხედვით მოულოდნელი აღარ არის, რომ ნ. იაკოვლევი აცხადებს: „ამჟამად, **დიდი სამამულო ომის შემდეგ** (1947 წ.) შეინიშნება (ყაბარდოულში) „ყ“ ბგერაში მკვეთრობის ნიშნის დაკარგვა“⁴. ოღონდ ამავე „კონცეფციის“ საფუძველზე დაც დაუსაბუთებელი რჩება, სახელდობრ, რა კავშირში უნდა იყოს სამამულო ომი და ბგერის მკვეთრი ხასიათის მოშლა?

ასე გაგულგარებულია საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მომხდარი ცვლილებების ასახვა ენაში და ამის მიხედვით ენის განვითარების საკითხის გადაწყვეტა ნ. მარის „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში“.

*
* *

ი. ბ. სტალინმა მკაცრი მეცნიერული არგუმენტაციით ნათელყო, რომ ენის განვითარების მარისეულ გაგებას არაფერი აქვს საერთო მარქსიზმთან; რომ მარისეული ენის სტადიალური განვითარება ანტიისტორიულია, ანტიმეცნიერულია; რომ ენა არაა ზედნაშენი და იგი არ მისდევს ბაზისში მომხდარ ცვლილებებს მთლიანად და არ იცვლება ზედნაშენის მსგავსად ბაზისის ცვლილებასთან ერთად; რომ ენაში ცვლილებები ნელი ტემპით მიმდინარეობს; რომ ენის განვითარებაში არავითარ აფეთქებებს ადგილი არა აქვს და რომ „არ შეიძლება ენა, მისი სტრუქტურა განვიხილოთ როგორც ერთი რომელიმე ეპოქის პროდუქტი. ენის სტრუქტურა, მისი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი მთელი რიგი ეპოქების პროდუქტია“⁵.

¹ Н. Я. Марр. Основные достижения яфетической теории, Избр. раб., т. I, гл. 213.

² Н. Ф. Яковлев. Грамматика кабардино-черкесского литер. языка, 1948, гл. 83.

³ Н. Ф. Яковлев и доп. Д. Ашхамаф. Грамм. адигейси. литер. языка, 1941, гл. 303.

⁴ Н. Ф. Яковлев. Грамматика литературного кабардино-черкесского языка, 1948, гл. 330.

⁵ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 24.

ნ. მარის თეორია მექანისტურად უდგება ენის განვითარების ახსნას, მის საზოგადოების განვითარებასთან კავშირის გამოვლენის საკითხებს.

ენის სტადიალური განვითარების თეორიამ, როგორც ეს აღნიშნული იყო დისკუსიის დროს, ნ. მარი მიიყვანა თვით განვითარების პრინციპის უარყოფამდე. მივიღეთ განვითარების დაბალ საფეხურზე გარჩენილ ენათა სისტემები, რომლებშიც რაგინდარა ცვლილება არ განიცადოს საზოგადოებამ, რომლებშიც ისინი ურთიერთობის საშუალებად გამოიყენებიან, მაინც აღნიშნულ სტადიაზე დარჩებიან (მაგ., ჩინური, ე. წ. იაფეტური ენები და სხვ.)¹. ამით გაწყდა კიდევ ის მოჩვენებითი კავშირი და შეპირობებულობა ენისა საზოგადოებისაგან, რასაც თითქოს ნ. მარის თეორია ვარაუდობდა.

*
* *

გამოავლინა რა ენის განვითარების ნამდვილი არსი სტადიალური, აფეთქებების თეორიის საწინააღმდეგოდ ენაში, ი. ბ. სტალინმა დაადგინა განვითარების თანდათანო პროცესი.

ი. ბ. სტალინმა სრული სიგზადით დაამტკიცა, რომ ენა არაა ზედ-ნაშენური მოვლენა, პროდუქტი ერთი რომელიმე ეპოქისა, ერთი რომელიმე ბაზისისა. „ენას წარმოშობს – წერს ი. ბ. სტალინი – არა ესა თუ ის ბაზისი, ძველი ან ახალი ბაზისი, ამა თუ იმ საზოგადოების შიგნით, არამედ საუკუნეთა მანძილზე საზოგადოების ისტორიისა და ბაზისების ისტორიის მთელი მსვლელობა... ენას შეუძლია თანაბრად ემსახუროდეს როგორც ძველ, მომავლად წყობილებას, ისე ახალ, აღმავალ წყობილებას; როგორც ძველ ბაზისს, ასე ახალს, როგორც ექსპლოატატორებს, ისე ექსპლოატირებულთ“².

ამიტომაც ენა ერთბაშად როდი იცვლება. იგი ურთიერთობის იარაღია ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში, რიგი ეპოქების განმავლობაში სათანადო ენობრივი კოლექტივისათვის. ენა განსაკუთრებულ გამძლეობას ამჟღავნებს და ამ გამძლეობის წყარო არის მისი საფუძვლის – ძირითადი ლექსიკური ფონდისა და გრამატიკული წყობის გამძლეობა, რომელიც შესისხლხორცებული აქვს ენას. ენას შეუძლია თავისუფლად ემსახუროს საზოგადოებას სხვადასხვა ეპოქაში.

¹ არნ. ჩიკობავა, О вскорых вопросах советского языкознания, გაზ. „Правда“, 1950, 9 მაისი; მისივე. ზოგადი ენათმეცნიერება II. ძირითადი პრობლემები, თავი მეორე, IV. მექანისტური მატერიალიზმი, თავი მეოთხე, II, იაფეტური თეორიის პალეონტოლოგიური მეთოდი.

² ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 5-6.

უეცარი რევოლუციები, უეცარი გარდატეხები ენის განვითარებაში არ ხდება. „ამბოზენ, – წერს ი. ბ. სტალინი, – რომ ენის სტადიური განვითარების თეორია მარქსისტული თეორიაა, რადგან მას აუცილებლად მიაჩნია უეცარი აფეთქებანი, როგორც პირობა ენის გადასვლისა ძველი თვისებრიობიდან ახალში. ეს, რა თქმა უნდა, სწორი არ არის, რადგან ძნელია რაიმე მარქსისტული ვიპოვოთ ამ თეორიაში. და თუ სტადიურობის თეორია ნამდვილად აღიარებს უეცარ აფეთქებებს ენის განვითარების ისტორიაში, მით უარესი მისთვის. მარქსიზმი არ ცნობს უეცარ აფეთქებებს ენის განვითარებაში, არსებული ენის უეცარ სიკვდილს და ახალი ენის უეცარ შექმნას“¹.

ამასთან დაკავშირებით ი. ბ. სტალინი აკრიტიკებს ლაფარგის მოსაზრებას, თითქოს საფრანგეთის ბურჟუაზიული რევოლუციის დროს ფრანგულ ენაშიაც მომხდარიყოს რევოლუცია. გარდა ზოგი ლექსიკური ცვლილებისა ლაფარგმა ვერავითარ მნიშვნელოვან გარდატეხაზე ვერ მიუთითა იმდროინდელ ფრანგულში.

„ლაფარგი მართალი არ იყო, – წერს ი. ბ. სტალინი, – როცა ლაპარაკობდა „უეცარ ენობრივ რევოლუციაზე, რომელიც მოხდა 1789 და 1794 წლებს შუა“ საფრანგეთში... არავითარი ენობრივი რევოლუცია, ისიც უეცარი, მაშინ საფრანგეთში არ მომხდარა. რა თქმა უნდა, ამ პერიოდში ფრანგული ენის ლექსიკური შემადგენლობა შეივსო ახალი სიტყვებითა და გამოთქმებით, ამოვარდა ზოგიერთი მოძველებული სიტყვა, შეიცვალა ზოგიერთი სიტყვის აზრობრივი მნიშვნელობა, – ეს იყო და ეს. მაგრამ ასეთი ცვლილებები სრულიადაც არ წყვეტს ენის ბედს. ენაში მთავარია მისი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი. მაგრამ ფრანგული ენის გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი არა თუ არ გამქრალა საფრანგეთის ბურჟუაზიული რევოლუციის პერიოდში, არამედ დარჩა ისე, რომ არსებითი ცვლილებები არ განუცდია, და არა მარტო დარჩა, არამედ ამჟამადაც ცოცხლობს თანამედროვე ფრანგულ ენაში. აღარაფერს ვამბობ იმაზე, რომ არსებული ენის ლიკვიდაციისა და ახალი ეროვნული ენის შექმნისათვის („უეცარი ენობრივი რევოლუცია“) ხუთი-ექვსი წლის ვადა ისე მცირეა, რომ სასაცილოა ამაზე ლაპარაკი, – ამისათვის საუკუნეებია საჭირო“².

ი. ბ. სტალინმა ნათელი გახადა, რომ ახალი თვისებრივი ცვლილებანი (რევოლუციები) სხვადასხვა მოვლენაში და სხვადასხვა პერიოდშიც სხვადასხვა ხანგრძლიობით ხორციელდება; ნათელი გახადა, რომ

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. გვ. 25.

² ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 25-26.

ენის ძველი თვისებრიობიდან ახალ თვისებრიობაში გადასვლისათვის საუკუნეებია აუცილებელი. „მარქსიზმს მიაჩნია, – წერს ი. ბ. სტალინი, – რომ ენის გადასვლა ძველი თვისებრიობიდან ახალში ხდება არა აფეთქების გზით, არა არსებული ენის მოსპობისა და ახლის შექმნის გზით, არამედ ახალი თვისებრიობის ელემენტების თანდათანობითი დაგროვების გზით. მაშასადამე, ძველი თვისებრიობის ელემენტების თანდათანობითი კვდომის გზით“¹.

სტალინურ დებულებას ენის განვითარების შესახებ ნათლად ადასტურებს ცალკეულ ენათა ისტორიის მონაცემები. მაგალითად, ძველი ქართულისაგან (X საუკუნის ენა) მნიშვნელოვნად განსხვავებულია თანამედროვე ქართული. შეიცვალა ცალკეულ სიტყვათა მნიშვნელობა (მედგარი, ცხედარი, დათმობა, ქვეყანა...); გამოვიდა ხმარებიდან მთელი რიგი სიტყვები (მეოტი, სივლტოლა, მტე, მუნ, სიყმილი, სალმობა, ვიეთნი, ხამლი, ვანი...); ლექსიკურ შემადგენლობას დაემატა მრავლისაგან მრავალი სიტყვა (ლიანდაგი, ნათურა, თვითმფრინავი, მატარებელი, მერგოლური...); დაიკარგა **ჭ** ბგერა; გამარტივდა პრევერბები (გან-, გარდა-, აღ-); ბრუნებაში **ეხ**-იანმა მრავლობითმა გამოდევნა **ნარ**-თანიანი მრავლობითი; გაფართოვდა ერგატივის გამოყენების არე (დავით-მა); მოიშალა ძველებური მესამე პირი (წერნ, წერედ); პრევერბებს დაეკისრა სრული სახის (ასპექტის) გამოხატვა; ნამყო სრულში საერთო მრავლობითობის სუფიქსის **-ეს**-ის ნაცვლად ორი: **-ეს**, **-ენ** – სუფიქსი გაბატონდა ზმნის გარდამავლობა-გარდაუვლობის მიხედვით (წავიდნენ, გააკეთეს); პირველი ობიექტური პირის მრავლობითში განსხვავებული აფიქსი მოგვევლინა (**მინდა ჩვენ || გვინდა ჩვენ**) მოიშალა მრავლობითში დასმული პირდაპირი ობიექტის აღნიშვნა ზმნაში (აღაშწნა იგინი); **-მცა** ნაწილაკმა დაკარგა თავისი სინტაქსური ფუნქცია; შეიცვალა მსაზღვრელ-საზღვრულის თანამიმდევრობა და მრავალი სხვა.

ეს ყველა ერთად აღებული მნიშვნელოვანი ცვლილებების მომასწავებელია ენის განვითარებაში, მაგრამ ყველა ამ მოვლენათაგანი ერთად როდი განხორციელებულა. ისინი სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ხნის განმავლობაში იცვლებოდნენ.

*
* *

ი. ბ. სტალინი ნათელს ხდის, რომ ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში ცვლილება უშუალოდ და ფეხდაფეხ მიჰყვება საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მომხდარ ცვლილებებს. ძირითადი ლექსიკური ფონდი და

¹ იქვე, გვ. 26.

გრამატიკული წყობა გაცილებით უფრო მძიმედ იცვლება. ამიტომაც ენის ახალი თვისებრიობის წარმოქმნას, ამ თვისებრიობის ელემენტთა დაგროვებას დიდი პერიოდები სჭირდება (ცალკეულ ენობრივ მოვლენებში უფრო სწრაფი გადასვლებია მოსალოდნელი).

ენის ახალი თვისებრიობის წარმოქმნის თავისებურებასთან დაკავშირებით ი. ბ. სტალინი ორ გარემოებას გახაზავს: 1. ახალი თვისებრიობა არ წარმოიქმნება უეცარი აფეთქებების, უეცარი რევოლუციების გზით; 2. ენის განვითარება და მისი ახალი თვისებრიობის წარმოქმნა ნიშნავს არა არსებულის სრულ ლიკვიდაციას, არამედ ახალი თვისებრიობის ელემენტთა თანდათანობით დაგროვებას, არა არსებულის მოსპობას ახლის შექმნას, არამედ არსებული ენის ძირითადი ელემენტების გაშლასა და სრულყოფას.

ი. ბ. სტალინი მა სრულიად ახალი, ღრმა მარქსისტული გადაწყვეტა მოგვცა ენის განვითარების საკითხისა, რომელიც თავის მხრივ მჭიდრო კავშირშია ი. ბ. სტალინის მიერვე მოცემულ ენის სპეციფიკური ბუნების განსაზღვრებასთან.

*

* *

ი. ბ. სტალინი განსაკუთრებით ხაზს უსვამს **ენის განვითარების შინაგანი კანონების** მნიშვნელობას.

ნ. მარის აზრით, ენათა შეჯვარედინება, იყო ერთადერთი გზა ახალ ენათა წარმოქმნისათვის, ენის განვითარებისათვის. **შეჯვარედინება** ანომალია კი არაა, – წერს ნ. მარი, – არამედ ნორმალური გზაა, რომელიც გვირკვევს სახეთა წარმოშობას და თვით ე. წ. გენეზისურ ნათესაობასაც¹.

„შეჯვარედინება საერთოდ როგორც **ფაქტორი** განსხვავებულ ენათა სახეებისა და თვით ტიპების წარმოქმნისა, შეჯვარედინება – წყარო ახალ სახეთა ფორმაციისა, შეინიშნება და დასტურდება ყველა იაფეტურ ენაში, და ეს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მიღწევაა იაფეტური ენათმეცნიერებისა“².

„... შეჯვარედინებამდე არ არსებობს არავითარი კულტურა, არავითარი ენა...“³.

¹ Скрещение не аномалия, но нормальный путь, объясняющий происхождение видов и даже так наз. генетического родства“. – Н. Я. Марр. Предисловие к немецкому изданию „Яфетического Кавказа“, Избр. раб., т. I, гл. 150.

² „Скрещение вообще, как фактор возникновения различных языковых видов и даже типов, скрещение – источник формации новых видов, наблюдается и прослеживается во всех яфетических языках, и это одно из важнейших достижений яфетического „авыкознания“. – Н. Я. Марр. Основн. достиж. я. т., Избр. р., т. I, гл. 211.

³ იქვე, გვ. 214.

ნ. მარის თეორიის დედააზრი იყო „...შეჯვარედინების გარეშე არ შეიძლება წარმოქმნილიყო არც ერთი ენა, მით უმეტეს არ შეეძლო შემდგომი განვითარება არც ერთ ენას“. და ასეთ მტკიცებას ნ. მარის მიმდევრები მარქსიზმის კლასიკოსთა შეხედულების თანხვედნილ შეხედულებად აცხადებდნენ¹.

აქ ენის განვითარების წყაროდ მიჩნეულია მხოლოდ და მხოლოდ გარეგანი ფაქტორი – შეჯვარედინება. ნ. მარის თეორია უძლურია შენიშნოს ენის განვითარების ნამდვილი მიზეზები.

ასეთ მტკიცებას არაფერი აქვს საერთო მოვლენის განვითარების მარქსისტულ ახსნასთან.

მარქსისტული დიალექტიკური მატერიალიზმის ამოცანა ის არის, რომ ყოველი მოვლენის განვითარებაში მისი შინაგანი კანონები აღმოაჩინოს შინაგანი განვითარების დიალექტიკა გამოავლინოს.

როგორც ვნახეთ, ნ. მარის თეორიის მიხედვით ენათა შეჯვარედინება არის ფაქტორი, რომელიც აფეთქებების გზით ქმნის ახალ ენას და იწვევს ენის განვითარებას.

ი. ბ. სტალინი გვამღევს ამ თეორიის გამანადგურებელ კრიტიკას.

ი. ბ. სტალინი ენათა შეჯვარედინების ფაქტს საცილობლად როდი მიიჩნევს. მას თავის მხრივ მოჰყავს ენათა შეჯვარედინების შემთხვევები რუსული ენის ისტორიიდან, მაგრამ აღნიშნავს, რომ:

1. ენათა შეჯვარებისას არ შეიძლება ადგილი ჰქონდეს არავითარ აფეთქებებს. იგი ხანგრძლივი პროცესია და მიმდინარეობს ასეული წლობით. იგი „არ შეიძლება განვიხილოთ როგორც გადამწყვეტი დარტყმის ერთეული აქტი, რომელიც თავის შედეგებს იძლევა რამდენიმე წლის განმავლობაში“².

2. ენათა შეჯვარების შედეგად არ მიიღება მესამე ახალი ენა, რომელიც არ ჰგავს არც ერთ შეჯვარედინებულ ენას და თვისებრივად განირჩევა თითოეული მათგანისაგან.

ფაქტების ღრმა განზოგადებით ი. ბ. სტალინი ამტკიცებს, რომ ორი ენის შეჯვარედინების დროს ხდება ერთ-ერთი ენის გამარჯვება, ეს გამარჯვებული ენა, რომელმაც შეინარჩუნა თავისი ძირითადი ლექსიკური ფონდი და გრამატიკული წყობა, მეორე ენის ლექსიკით, რომელმაც დამარცხება განიცადა და თანდათან დაკარგა თავისი თვისებრიობა, იმდიდრებს თავის ლექსიკას, მაგრამ თავად არ სუსტდება, არამედ ძლიერდება.

ცალკეულ ენათა ისტორია ბრწყინვალედ ადასტურებს ამ საკითხის სტალინურ გადაწყვეტას, რომ „**შეჯვარედინების დროს ერთ-ერთი ენა ჩვეულებრივად იმარჯვებს**“³.

¹ Г. П. Сердюченко. Роль Н. Я. Марра в развитии материалистического учения о языке, 1949, გვ. 19.

² ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 27.

³ იქვე (ხაზი ჩვენია. – ქ. ლ.).

3. შეჯვარედინების, ამ გარეგანი მომენტის, არსებობის პირობებშიაც ენის განვითარება (იგულისხმება გამარჯვებული ენისა, რადგან მეორემ დაკარგა თავისი თვისებრიობა და მოკვდა) ძირითადად **მიმდინარეობს თავისი განვითარების შინაგანი კანონების მიხედვით.**

თავისებურად დგას ენათა შეჯვარედინების საკითხი მომავალ უკლასო კომუნისტურ საზოგადოებაში ერთიანი ენის ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებით.

აქ მართლაც ექნება ადგილი ენათა ურთიერთშერწყმას, მაგრამ **ენის განვითარება** და ერთიანი ენის შექმნა აქაც შეპირობებული იქნება **საზოგადოების განვითარებით.** ენის განვითარების შინაგანი კანონები აქაც ძალაში დარჩება. „შეჯვარედინება“, უკეთ ენათა შერწყმა, ამ ეტაპზე იქნება არა ფაქტორი ენის განვითარებისა, არამედ შედეგი უმაღლესად განვითარებული კომუნისტური საზოგადოების პირობებში ენათა შემდგომი წინსვლისა.

შეჯვარედინება სოციალიზმის მსოფლიო მასშტაბით გამარჯვებამდე ხდებოდა ჩვეულებრივ ორი ენისა (ისიც ხშირად სრულიად განსხვავებული ტიპისა) და ერთ-ერთის ასიმილაციას მოასწავებდა, კომუნიზმის მსოფლიო მასშტაბით გამარჯვების შემდეგ კი ადგილი ექნება ასეული, ერთიანი კომუნისტური ყოფით გამდიდრებული ენების შერწყმას.

შეჯვარედინების შესახებ ი. ბ. სტალინი დაასკვნის: „სავსებით უეჭველია, რომ შეჯვარედინების თეორია სერიოზულს ვერაფერს მისცემს საბჭოთა ენათმეცნიერებას. თუ სწორია, რომ **ენათმეცნიერების მთავარი ამოცანა ენის განვითარების შინაგანი კანონების შესწავლაა**, უნდა ვაღიაროთ, რომ შეჯვარედინების თეორია არა თუ არ წყვეტს ამ ამოცანას, არამედ არც კი აყენებს მას, – პირდაპირ ვერ ამჩნევს ამ ამოცანას ან არ ესმის იგი“¹.

აქედან ცხადია, ამა თუ იმ ენის ისტორიაში გარკვეული ადგილი შეიძლება დაეთმოს ორი ენის შეჯვარების ფაქტს, ენათა ურთიერთგავლენის ფაქტს, მაგრამ ენათმეცნიერების მთავარი ამოცანა იმაში მდგომარეობს, რომ გამოავლინოს და ახსნას ენის შინაგანი განვითარების კანონები.

*

* *

კითხვა დგას: რა უნდა ვიგულისხმოთ ენის შესახებ სტალინური მოძღვრების მიხედვით **ენის განვითარების შინაგან კანონებად?**

ი. ბ. სტალინის ფუძემდებელ ნაშრომებში ენათმეცნიერების შესახებ ენის განვითარების შინაგან კანონებზე ვკითხულობთ:

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 28 (ხაზი ჩვენია. – ქ. ლ.).

1. „...შეჯვარდინების დროს ერთ-ერთი ენა ჩვეულებრივად იმარჯვებს, **ინარჩუნებს თავის გრამატიკულ წყობას, ინარჩუნებს თავის ძირითად ლექსიკურ ფონდს და განაგრძობს განვითარებას თავისი განვითარების შინაგანი კანონების მიხედვით...**“¹

2. „...შეჯვარდინების დროს ვიღებთ არა რაღაც ახალ, მესამე ენას, არამედ რჩება ერთ-ერთი ენა, **რჩება მისი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი და მას შესაძლებლობა ეძლევა განვითარდეს თავისი განვითარების შინაგანი კანონების მიხედვით**“².

3. რუსული ენის შესახებ, რომელსაც ისტორიული განვითარების პროცესში ეჯვარედინებოდა მთელი რიგი სხვა ხალხების ენები, ი. ბ. სტალინი წერს: „მას ოდნავი ზიანიც არ მოსვლია, **რადგან შეინარჩუნა რა თავისი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი, რუსული ენა განაგრძობდა წინსვლას და სრულყოფას თავისი განვითარების შინაგანი კანონების მიხედვით**“³.

როგორც მოყვანილი ციტატებიდან ჩანს, ენის შინაგან კანონებს ი. ბ. სტალინი უპირისპირებს მარისეულ გარეგან შეჯვარების ფაქტორს და მას განიხილავს ყველა კონტექსტში ენის საფუძველთან – ძირითად ლექსიკურ ფონდთან და გრამატიკულ წყობასთან – კავშირში. ეს არის კანონები, რომლებიც ვლინდება ამა თუ იმ ენაში მოქმედ მორფოლოგიურ, სინტაქსურ, ფონეტიკურ და ლექსიკურ კანონზომიერებებში. ეს ენობრივი (გრამატიკული) კანონები შეპირობებულია სათანადო საზოგადოების (ენობრივი კოლექტივის) განვითარებით.

ყველასათვის ცნობილია, მაგალითად, რომ ენის ფონეტიკური მხარე უშუალოდ კავშირშია ადამიანის ანატომია-ფიზიოლოგიასთან, სამეტყველო ორგანოებთან, მაგრამ ამავე დროს არ შეიძლება არ შევნიშნოთ, რომ ფონეტიკურ კანონებს არა აქვთ საყოველთაო ხასიათი (მიუხედავად იმისა, რომ სამეტყველო ორგანოები ყველა ენაზე მოლაპარაკეს ერთნაირი აქვს). ამა თუ იმ ენის ფონეტიკური სისტემა, ფონეტიკური მოვლენები ისტორიული მოვლენაა. არ არსებობს საყოველთაო ფონეტიკური კანონები. ისინი დამახასიათებელი არიან გარკვეული ენისათვის და განვითარების გარკვეულ ეტაპზე, გარკვეულ პირობებში.

ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ რომელსამე კონკრეტულ ფონეტიკურ მოვლენაში ვეძიოთ ამა თუ იმ საზოგადოებრივი წყობის გამოხატულება.

¹ იქვე (ხაზი ჩვენია. – ქ. ლ.).

² იქვე, გვ. 27 (ხაზი ჩვენია. – ქ. ლ.).

³ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 28 (ხაზი ჩვენია. – ქ. ლ.).

ბლოხისადმი მიწერილ წერილში ენგელსი გარკვევით შენიშნავს – „საეჭვოა, ვიწმემ მოახერხოს – ისე, რომ თავი სასაცილოდ არ გაიხადოს – ... იმის ახსნა ეკონომიკაზე მითითებით, თუ როგორ მოხდა ჩრდილო გერმანულ ხმოვანთა შეცვლა“¹.

იძლევა რა ენის კლასიკურ განსაზღვრებას, ი. ბ. სტალინი წერს: „ენა ეკუთვნის იმ საზოგადოებრივ მოვლენათა რიცხვს, რომლებიც საზოგადოების არსებობის მთელი ხნის განმავლობაში მოქმედებენ. იგი წარმოიშვება და ვითარდება საზოგადოების წარმოშობასა და განვითარებასთან ერთად. იგი კვდება საზოგადოების სიკვდილთან ერთად. საზოგადოების გარეშე ენა არ არსებობს. **ამიტომ ენა და მისი განვითარების კანონები შეგვიძლია გავიგოთ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მას შევისწავლით განუყრელ კავშირში იმ საზოგადოების ისტორიასთან, იმ ხალხის ისტორიასთან, რომელსაც შესასწავლი ენა ეკუთვნის და რომელიც ამ ენის შემოქმედი და მატარებელია**“².

ი. ბ. სტალინმა ღრმა მეცნიერული დასაბუთებით უარყო რა ენის ზედნაშენური ხასიათი და გამოავლინა რა მისი საზოგადოებრივი ბუნება და სპეციფიკა, ამით მკვიდრი საფუძველი მოუპოვა ენის განვითარების მეცნიერულ ახსნას.

*

* *

ენის განვითარების ასპექტში განხილვით ნათელი გახდა ის კავშირი და ურთიერთობა, რასაც ადგილი აქვს ენის ამა თუ იმ მხარეში მომხდარ ცვლილებებსა და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მომხდარ ცვლილებებს შორის.

უდიდესი მნიშვნელობისა არის ენათმეცნიერების სპეციალური საკითხების, კერძოდ კი ენის განვითარების პრობლემის, სწორად გადაწყვეტისათვის ი. ბ. სტალინის მოძღვრება ენის საფუძვლის შესახებ.

ი. ბ. სტალინი ხაზს უსვამს ენის საფუძვლის – ძირითადი ლექსიკური ფონდისა და გრამატიკული წყობის დიდ გამძლეობას. „ისტორია გვიჩვენებს, – წერს ი. ბ. სტალინი, – რომ ენა დიდ გამძლეობას იჩენს და კოლოსალურ წინააღმდეგობას უწევს ძალით ასიმილაციას, ზოგიერთი ისტორიკოსი, იმის მაგივრად, რომ ახსნას ეს მოვლენა, გაკვირვებას სჯერდება. მაგრამ გაკვირვებისათვის აქ არავითარი საფუძველი არ არსებობს. **ენის გამძლეობა აიხსნება მისი გრამატიკული წყობისა და ძირითადი ლექსიკური ფონდის გამძლეობით**“³.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Письма, 4 გამოც., 1932, გვ. 375-376.

² ი. ბ. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 20 (ხაზი ჩვენია, – ქ. ლ.).

³ იქვე გვ. 23-24.

ენა, რომელიც მოიცავს და ასახავს მთელ საზოგადოებრივ ცხოვრებას, რომელიც უშუალოდაა დაკავშირებული „ადამიანის საწარმოო საქმიანობასთან ისევე, როგორც ყოველ სხვა საქმიანობასთან მისი მუშაობის უკლებლივ ყველა სფეროში“¹, ისეთ გამძლეობას იჩენს, რომ საზოგადოების ცხოვრებაში მომხდარი დიდი გადატრიალების დროსაც კი იგი არ განიცდის რაიმე მნიშვნელოვან ცვლილებებს.

„... ავიღოთ, მაგალითად, – წერს ი. ბ. სტალინი, – რუსი საზოგადოება და რუსული ენა უკანასკნელი 30 წლის მანძილზე. რუსეთში მოისპო ძველი, კაპიტალისტური ბაზისი და აშენდა ახალი, სოციალისტური ბაზისი. ამის შესაბამისად მოისპო კაპიტალისტური ბაზისის ზედნაშენი და შეიქმნა ახალი ზედნაშენი, რომელიც სოციალისტურ ბაზისს შეესაბამება. მაშასადამე, ძველი პოლიტიკური, უფლებრივი და სხვა დაწესებულებანი შეიცვალა ახალი, სოციალისტური დაწესებულებებით, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, რუსული ენა ძირითადად ისეთივე დარჩა, როგორიც იყო ოქტომბრის გადატრიალებამდე“².

„ენა პროდუქტია მთელი რიგი ეპოქებისა, რომელთა მანძილზე იგი ყალიბდება, მდიდრდება, ვითარდება, იხვეწება. ამიტომ ენა გაცილებით უფრო დიდხანს ცოცხლობს, ვიდრე რომელიმე ბაზისი და რომელიმე ზედნაშენი. სწორედ ამით აიხსნება, რომ არა მარტო ერთი ბაზისისა და მისი ზედნაშენის, არამედ რამდენიმე ბაზისისა და მათი შესაბამისი ზედნაშენების წარმოშობა და ლიკვიდაცია არ იწვევს ისტორიაში ამა თუ იმ ენის ლიკვიდაციას, მისი სტრუქტურის ლიკვიდაციას და ახალი ლექსაკური ფონდისა და ახალი გრამატიკული წყობის მქონე ახალი ენის წარმოშობას“³.

ამ მხრივ დამახასიათებელია შემდეგი ადგილი: „ჩვენი ამხანაგების შეცდომა აქ ის არის, რომ ისინი ვერ ხედავენ განსხვავებას კულტურასა და ენას შორის და არ ესმით, რომ კულტურა თავისი შინაარსით იცვლება საზოგადოების განვითარების ყოველ ახალ პერიოდში, მაშინ როცა ენა ძირითადად იმავე ენად რჩება რამდენიმე პერიოდის განმავლობაში“⁴...

ი. ბ. სტალინი აღნიშნავს ძირითადი ლექსიკური ფონდის მეტად ნელ ცვლილებას. მოკლე ხნის განმავლობაში შეუძლებელია მოისპოს საუკუნეთა განმავლობაში დაგროვებული ძირითადი ლექსიკური ფონდი და შეიქმნას ახალი ამა თუ იმ ენობრივი კოლექტივისათვის უცხო ძირითადი

¹ იქვე, გვ. 22 (ხაზი ჩვენია, – ქ. ლ.).

² ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 4 (ხაზი ჩვენია, – ქ. ლ.).

³ იქვე, გვ. 7 (ხაზი ჩვენია, – ქ. ლ.).

⁴ იქვე, გვ. 19 (ხაზი ჩვენია, – ქ. ლ.).

ლექსიკური ფონდი: ამას მოჰყვებოდა „ენის დადამბლავება ადამიანთა ურთიერთობის საქმის სრული მოშლა“¹.

ენის გრამატიკული წყობის გამძლეობის შესახებ ვკითხულობთ: „ენის გრამატიკული წყობა კიდევე უფრო ნელა იცვლება, ვიდრე მისი ძირითადი ლექსიკური ფონდი. ეპოქათა განმავლობაში შემუშავებული გრამატიკული წყობა, რომელიც ენას შეუსისხლხორცდა, კიდევე უფრო ნელა იცვლება, ვიდრე ძირითადი ლექსიკური ფონდი. **იგი, რა თქმა უნდა, იცვლება დროთა ვითარებაში, იგი უფრო სრულყოფილი ხდება, აუმჯობესებს და აზუსტებს თავის წესებს, იძენს ახალ წესებს, მაგრამ გრამატიკული წყობის საფუძვლები რჩება მეტად დიდი ხნის განმავლობაში, რადგან ამ საფუძვლებს, როგორც ისტორია გვიჩვენებს, შეუძლიათ წარმატებით ემსახურონ საზოგადოებას მთელი რიგი ეპოქების მანძილზე**“².

ნ. მარის ვულგარულ-მატერიალისტური თეორიის წინააღმდეგ ენის შესახებ სტალინური მოძღვრება გვასწავლის, რომ საზოგადოების ცხოვრებაში მომხდარი ყოველი მნიშვნელოვანი ცვლილება აუცილებელი არაა პოვებდეს გამოხატულებას (და ისიც ადექვატურს) ენის საფუძველში.

მაშინ როგორღა უნდა გვესმოდეს დებულება, რომ „...ენა და მისი განვითარების კანონები შეგვიძლია გავიგოთ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მას შევისწავლით განუყრელ კავშირში იმ საზოგადოების ისტორიასთან, იმ ხალხის ისტორიასთან, რომელსაც შესასწავლი ენა ეკუთვნის და რომელიც ამ ენის შემოქმედი და მატარებელია“

ცხადია, საზოგადოების განვითარებას ვერ მოვწყვეტთ ე. წ. გვარონული ენების ტომობრივ ენებად, ტომობრივი ენების ხალხთა ენებად და ხალხთა ენების ნაციონალურ ენებად ქცევას. ეს პირდაპირი შედეგია საზოგადოების განვითარებისა. „... კაპიტალიზმის წარმოშობასთან, ფეოდალური დაქუცმაცების ლიკვიდაციასთან და ეროვნული ბაზრის წარმოქმნასთან ერთად, – წერს ი. ბ. სტალინი, – ხალხები განვითარდნენ ერებად, ხოლო ხალხთა ენები ეროვნულ ენებად“³.

ასევე ი. ბ. სტალინი ენის მთელ განვითარებას საზოგადოების განვითარებას უკავშირებს:

„უნდა ვიფიქროთ, – წერს ი. ბ. სტალინი, – რომ თანამედროვე ენის ელემენტები შეიქმნა ჯერ კიდევე უძველეს დროში, მონობის ეპოქაზე ადრე. ეს იყო არართული ენა, რომელსაც მეტად ღარიბი ლექსიკური ფონდი გააჩნდა, მაგრამ ჰქონდა თავისი გრამატიკული წყობა, მართალია, პრიმიტიული, მაგრამ მაინც გრამატიკული წყობა.

¹ იქვე, გვ. 23.

² ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 23 (ხაზი ჩვენია. – ქ. ლ.).

³ იქვე, გვ. 11.

წარმოების შემდგომმა განვითარებამ, კლასების წარმოშობამ, დამწერლობის წარმოშობამ, სახელმწიფოს ჩასახვამ, რომელსაც მართვისათვის ესაჭიროებოდა ცოტად თუ ბევრად მოწესრიგებული მიწერ-მოწერა, ვაჭრობის განვითარებამ, რომელსაც კიდევ უფრო ესაჭიროებოდა მოწესრიგებული მიწერ-მოწერა, საბეჭდავი დაზგის გაჩენამ, ლიტერატურის განვითარებამ – **ყოველივე ამან დიდი ცვლილებანი შეიტანა ენის განვითარებაში**, ამ ხნის განმავლობაში ტომები და ეროვნებანი ქუცმაცდებოდნენ და ითიშებოდნენ. ხდებოდა მათი ერთმანეთში შერევა და შეჯვარე-დინება, შემდეგ კი გაჩნდნენ ეროვნული ენები და სახელმწიფოები, მოხდა რევოლუციური გადატრიალებანი, ძველი საზოგადოებრივი წყობილებანი ახლებით შეიცვალა. ყოველივე ამან უფრო მეტი ცვლილებანი შეიტანა ენასა და მის განვითარებაში...“¹.

მომავალი კომუნისტური საზოგადოების ერთიანი ენა შედეგი იქნება ხალხთა ხანგრძლივი ერთიანი ეკონომიური, პოლიტიკური და კულტურული თანამშრომლობისა. იგი გამოძახილი იქნება საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მიღწეული უდიდესი წარმატებებისა.

ასევე, მხოლოდ საზოგადოების განვითარებასთან კავშირში უნდა იქნეს განხილული დიალექტებისა და ენების დიფერენციაციისა და ინტეგრაციის საკითხები.

ი. ბ. სტალინი ერების შექმნის პროცესში აღნიშნავს ეროვნული ენების ჩამოყალიბების ფაქტს, რომელსაც საფუძვლად ედება ერთი რომელიმე დიალექტი, ხოლო დანარჩენი დიალექტები უერთდებიან საერთო ენას და ითქვიფებიან მასში.

მაშასადამე, საჭირო ეკონომიური პირობების შექმნის შედეგად ხდება დიალექტთა ინტეგრაცია.

მაგრამ ი. ბ. სტალინი იქვე აღნიშნავს საწინააღმდეგო შემთხვევებსაც: „ხდება პირიქითი პროცესებიც, როცა იმ ეროვნების ერთიანი ენა, რომელიც ჯერ კიდევ ერი არ გამხდარა განვითარების აუცილებელი ეკონომიური პირობების უქონლობის გამო, კრახს განიცდის ამ ეროვნების სახელმწიფოებრივი დაშლის შედეგად, ხოლო ადგილობრივი დიალექტები, რომლებიც ჯერ კიდევ არ გათქვეფილან ერთ ენაში, – ცოცხლდებიან და დასაბამს აძლევენ ცალკე დამოუკიდებელი ენების წარმოქმნას“².

იმავე აუცილებელი ეკონომიური პირობების გამო მიმდინარეობს დიფერენციაციის პროცესი, წარმოიქმნება ახალი ენები.

ენათა დიფერენციაციის პროცესს გულისხმობს ენათა ნათესაობის აღიარება, რომელსაც უდავო ფაქტად მიიჩნევს ი. ბ. სტალინი.

¹ ი. ბ. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 24-25 (ხაზი ჩვენია, – ქ. ლ.).

² იქვე, გვ. 42.

„ნ. მარი ენათა ჯგუფების (ოჯახების) შესწავლის ყოველ ცდას, – წერს ი. ბ. სტალინი, – ქედმაღლურად იგდებს აზურად და „წინარე ენის“ თეორიის გამოვლინებად თვლის. ამავე დროს კი არ შეიძლება იმის უარყოფა, რომ უეჭველია ენობრივი ნათესაობა, მაგალითად, ისეთი ერებისა, როგორიც სლავი ერები არიან, რომ ამ ერების ენობრივი ნათესაობის შესწავლა **დიდ სარგებლობას მოუტანდა ენათმეცნიერებას ენის განვითარების კანონთა შესწავლის საქმეში**“¹. სლავური ენის შესახებ თქმული ვრცელდება სხვა მონათესავე ენათა ჯგუფებზედაც“².

სრულიად ნათელია, რომ წარმოების, ტექნიკის, ეკონომიკის, მთელი საზოგადოებრივი წყობილების განვითარება იწვევს ენაში ცვლილებებს, განვითარებას.

ცხადია, ხევსურეთში ჯერ კიდევ შემორჩენილი არქაული ყოფა შეაპირობებს ხევსურული დიალექტისათვის დამახასიათებელ არქაიზმებსაც ხევსურულ დიალექტში ენობრივი მოვლენები ისე სწრაფად არ იცვალა, როგორც ქართული ენის ბარის კილოებში.

*
* *

მაგრამ ენის განვითარების პრობლემისათვის არსებითია, **რაც იცვალა ენაში, როგორ იცვალა საზოგადოების განვითარებასთან დაკავშირებით, ანუ როგორია ენის განვითარების შინაგანი კანონებისა და საზოგადოების განვითარების ურთიერთობა.**

ამ მხრივ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია როგორც ენათმეცნიერების თვალსაზრისით, ისე ზოგადი მეთოდოლოგიური – მარქსისტული დიალექტიკის – თვალსაზრისით ი. ბ. სტალინის დებულება იმის შესახებ, რომ განვითარების პროცესი ენის სხვადასხვა სფეროში მიმდინარეობს განსხვავებულად.

ენის განვითარების საზოგადოების განვითარებასთან დამოკიდებულების თვალსაზრისით არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება ი. ბ. სტალინის მიერ მოცემულ ენის ლექსიკური შემადგენლობის დახასიათებას. ი. ბ. სტალინი ნათელყო, რომ ენის ლექსიკური შემადგენლობიდან გამოიყოფა ენის ძირითადი ლექსიკური ფონდი, რომელიც უძველესი დროიდან მომდინარეობს და მეტად ნელა იცვლება, ლექსიკური შემადგენლობა კი, დაფუძნებული ამ ძირითად ლექსიკურ ფონდზე, უშუალოდ ასახავს საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების ყოველ სფეროს. იგი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, სარკეა საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებისა.

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 31 (ხაზი ჩვე-
ნია. – ქ. ლ.).

² ზემოთ დასახელებული საკითხები (როგორიცაა, გვაროვნულ, ტომობრივ და სხვ. ენათა წარმოშობა, ენათა დიფერენციაციისა და ინტეგრაციის პრობლემა და სხვ.) მოითხოვს სპეციალურ მონოგრაფიულ დამუშავებას.

ი. ბ. სტალინი ენის ლექსიკური შემადგენლობის შესახებ წერს: „როგორც ცნობილია. ყველა სიტყვა, რაც ენაში მოიპოვება, ერთად შეადგენს ენის ეგრეთწოდებულ ლექსიკურ შემადგენლობას. ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში მთავარია ძირითადი ლექსიკური ფონდი, რომელშიც შედის ყველა ძირეული სიტყვაც როგორც მისი ბირთვი. იგი გაცილებით უფრო ნაკლებ ვრცელია, ვიდრე ენის ლექსიკური შემადგენლობა, მაგრამ ცოცხლობს ძალიან დიდხანს, საუკუნეთა განმავლობაში და არის ენის ბაზა ახალი სიტყვების წარმოსაქმნელად. ლექსიკური შემადგენლობა ასახავს ენის მდგომარეობის სურათს: რაც უფრო მდიდარი და მრავალფეროვანია ლექსიკური შემადგენლობა, მით უფრო მდიდარი და განვითარებულია ენა“¹.

ი. ბ. სტალინი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ ენის უშუალო კავშირი ადამიანის ყოველგვარ საქმიანობასთან აისახება სწორედ ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში, რის გამოც ენის ლექსიკური შემადგენლობა განუწყვეტელი ცვლილებების პროცესშია.

„ზედნაშენისაგან განსხვავებით, – წერს ი. ბ. სტალინი, – რომელიც წარმოებასთან დაკავშირებულია არა პირდაპირ, არამედ ეკონომიკის მეშვეობით, ენა უშუალოდ დაკავშირებულია ადამიანის საწარმოო საქმიანობასთან ისევე, როგორც ყოველ სხვა საქმიანობასთან მისი მუშაობის უკლებლივ ყველა სფეროში. **ამიტომ ენის ლექსიკური შემადგენლობა, როგორც ყველაზე ცვალებადი, თითქმის განუწყვეტელიც იცვლება**, ამასთან ენას, ზედნაშენისაგან განსხვავებით, არ უხდება ბაზისის ლიკვიდაციის ლოდინი, **მას თავის ლექსიკურ შემადგენლობაში ცვლილებანი შეაქვს ბაზისის ლიკვიდაციამდე და იმის მიუხედავად, თუ როგორია ბაზისის მდგომარეობა**“².

აქვე ი. ბ. სტალინი ნათელს ხდის ლექსიკური შემადგენლობის ცვალებადობის (ამდენადვე ენის ცვალებადობის) თავისებურ ხასიათს. რომ ცვლილება ენაში ხდება არა ძველის ლიკვიდაციის გზით, არამედ საზოგადოების განვითარებასთან დაკავშირებით თანდათან ალმავლობის ხაზით; ენის ლექსიკური შემადგენლობა თანდათან მდიდრდება. მას, მართალია, გარკვეული რაოდენობით ჩამოშორდება ხოლმე სიტყვები (ეს – მოძველებული სიტყვებია), მაგრამ ემატება შეუდარებელიც მეტი ახალი სიტყვა. იგი იძენს ახალ-ახალ სიტყვათა წარმოების უნარს. მას უჩნდება საჭიროება ახალ-ახალ ცნებათა შექმნისა და თანდათან გაშლა-გაფართოებისა, გამდიდრებისა. „... ენის ლექსიკური შემადგენლობა იცვლება, – წერს ი. ბ. სტალინი, – არა როგორც ზედნაშენი, არა ძველის გაუქმებისა და ახლის აშენების გზით, არამედ არსებული ლექსიკის იმ ახალი სიტყვე-

¹ ი. ბ. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 21 (ხაზი ჩვენია, – ქ. ლ.).

² იქვე, გვ. 22 (ხაზი ჩვენია, – ქ. ლ.).

ბით შევსების გზით, რომლებიც წარმოიშვნენ სოციალური წყობილების შეცვლასთან, წარმოების განვითარებასთან, კულტურის, მეცნიერებისა და ა. შ. განვითარებასთან დაკავშირებით. ამასთან, მიუხედავად იმისა, რომ ენის ლექსიკურ შემადგენლობას ჩვეულებრივად გარკვეული რაოდენობით აკლდება მოძველებული სიტყვები, მას ემატება გაცილებით **მეტი ახალი სიტყვა. რაც შეეხება ძირითად ლექსიკურ ფონდს, იგი ძირითადად რჩება და ენა მას იყენებს, როგორც თავისი ლექსიკური შემადგენლობის საფუძველს**¹.

ენის ლექსიკური შემადგენლობის ი. ბ. სტალინის მიერ მოცემულმა ღრმა მეცნიერულმა ანალიზმა ნათელი გახადა ენის ამ მხარის განვითარების უშუალო დამოკიდებულება საზოგადოების განვითარებაზე: ნათელი გახადა, რომ ენის ლექსიკური შემადგენლობის განვითარება წარმოადგენს საზოგადოების განვითარების უკუფენს.

ამ დებულების საილუსტრაციოდ მდიდარ მასალას გვაწვდიან საბჭოთა კავშირის სოციალისტურ ერთა ენები.

ცნობილია, რომ ამ ენებმა შედარებით მოკლე ხანში დიდი ცვლილებები განიცადეს და მნიშვნელოვნად გამდიდრდნენ ლექსიკური შემადგენლობის მხრივ ტექნიკის, სოფლის მეურნეობის, კულტურის, მეცნიერების არაჩვეულებრივად სწრაფი განვითარების შედეგად.

ენის განვითარების ისტორიამ არ იცის ლექსიკური შემადგენლობის ასეთი სწრაფი ზრდა, რამდენადაც თვით საზოგადოებრივი ცხოვრების ისტორიაში ჯერ არ ყოფილა ასეთი სწრაფი და ძლიერი განვითარების პერიოდი.

ენას იმდენი ლექსიკური ერთეული მოეპოვება, რამდენიც საჭიროა ენობრივი კოლექტივის წევრთა შორის ურთიერთობისათვის. ენის ლექსიკური შემადგენლობა სავსებით უპასუხებს საზოგადოებრივი ცხოვრების საჭიროებას სათანადო პერიოდში.

ენის ამ თავისებურებით აიხსნება სწორედ მისი განუზომელი ღირებულება, როგორც უტყუარი წყაროსი საზოგადოების ისტორიის ამა თუ იმ პერიოდის შესწავლისას.

ამდენადვე ღრმა შინაარსი აქვს იმ ფორმულას, რომელიც ი. ბ. სტალინმა მოგვცა ამასთან დაკავშირებით: „ლექსიკური შემადგენლობა ასახავს ენის მდგომარეობის სურათს; რაც უფრო მდიდარი და მრავალფეროვანია ლექსიკური შემადგენლობა, მით უფრო მდიდარი და განვითარებულია ენა“².

ენის ლექსიკის განვითარების ასპექტში შესწავლისას არსებითია ამ ფორმულის დედააზრში ჩაწვდომა.

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 22-23 (ხაზი ჩვენია, – ქ. ლ.).

² ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 22 (ხაზი ჩვენია, – ქ. ლ.).

საგულისხმოა ამ მხრივ ის გარემოება, რომ ე. წ. პრიმიტიულ ხალხთა ენებში მიუთითებენ განსაკუთრებით დამახასიათებელ ლექსიკურ „სიმდიდრეზე“. აღნიშნავენ მაგალითად, რომ ერთ-ერთ ასეთ ენაში მოიპოვება ირმის სხვადასხვა სახეობისათვის მრავალი სიტყვა (თუმცა არ არის არც ერთი სიტყვა თვით „ირმის“ ცნებისათვის)¹.

ჩრდილოეთ ამერიკის მცხოვრებთ მოეპოვება სპეციალური სახელწოდებანი შავი, თეთრი, წითელი მუხისათვის (თუმცა არა აქვთ არავითარი სახელწოდება ხისათვის საერთოდ)².

ოკეანეთში მცხოვრებ ზოგ ტომს აქვს ცალ-ცალკე სიტყვები ძაღლის კუდისათვის, ცხვრის კუდისათვის და ა. შ. (თუმცა მათ არ მოეპოვება საერთოდ კუდის აღმნიშვნელი სიტყვა)³.

ჩრდილოეთ ამერიკის ინდიელებს აქვთ ცალკე სიტყვები საკუთარი პირის დაბანის, სხვისი პირის დაბანის, თეთრეულის გარეცხვის, ჭურჭლის გარეცხვის გამოსახატავად (თუმცა მათ არა აქვთ სიტყვა, რომელიც საერთოდ გამოხატავდეს ბანას, რეცხვას)⁴.

ზოგი მკვლევარი ფიქრობს, რომ ასეთ შემთხვევაში საყურადღებო და მნიშვნელოვანია არა თვით ე. წ. „სიტყვათა დიფერენციაციის“ ფაქტი, არამედ დიფერენციაციის მიმართულება ამ თუ იმ მხრივ, რაც „მთლიანადაა განსაზღვრული სათანადო ენობრივი ჯგუფის საწარმოო როლით, მისი ეკონომიკითა და ყოფით“.

უდავოა, რომ მეურნეობის ესა თუ ის სახე (მესაქონლეობა, მიწის-მოქმედება და სხვა) განსაზღვრავს სათანადო დარგის ლექსიკის განვითარებას. აქლემის მრავალი სახელწოდების არსებობა არაბულ ენაში, რა თქმა უნდა, დაკავშირებულია იმ პირობებთან, რა პირობებშიაც მიმდინარეობს თვით ამ ენაზე მეტყველი ხალხის ცხოვრება, მაგრამ ამით ვერ ახსნით ზოგადი ცნებების არარსებობას ე. წ. პრიმიტიულ ხალხთა ენებში. **არ შეიძლება ერთ სიბრტყეზე დავსვათ პრიმიტიულ ხალხთა ენებისათვის დამახასიათებელი კონკრეტიზაციით გამოწვეული სახელწოდებათა მრავალფეროვნება და მეურნეობის, ტექნიკისა და სხვა ამა თუ იმ დარგის სპეციალიზაციითა და განვითარებით გამოწვეული ლექსიკური შემადგენლობის მრავალფეროვნება.**

უნდა ვიფიქროთ, რომ პირველ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს **ძირითადი ლექსიკური ფონდის კონკრეტული გამოხატვის ფაქტთან**; რომ ეს ენები უაღრესად ღარიბი არიან სიტყვაწარმოებით და მთელი ლექსიკური შემადგენლობით. „მრავალფეროვნება“ ამა თუ იმ საგნის სახელწოდებისა

¹ К. Леви-Брюль. Первобытное мышление, гл. 114.

² Т. Рибо. Эволюция общих идей, москвови, 1898, гл. 135.

³ იქვე.

⁴ Т. Р и б о. Эволюция общих идей, москвови, 1898, гл. 137.

⁵ П. Ш о р. Язык и общество, москвови, 1926, гл. 102. (ხაზი ჩვენია, – ქ. ლ.).

არ მოასწავებს სიტყვაწარმოების მრავალფეროვნებასა და ლექსიკური შემადგენლობის განვითარებულობას აღნიშნულ ენებში.

ვფიქრობთ, ამას უნდა გულისხმობდეს ი. ბ. სტალინის ნაშრომიდან ცნობილი ადგილი: „უნდა ვიფიქროთ, რომ თანამედროვე ენის ელემენტები შეიქმნა ჯერ კიდევ უძველეს დროში, მონობის ეპოქაზე ადრე. ეს იყო არა რთული ენა, რომელსაც მეტად ღარიბი ლექსიკური ფონდი გააჩნდა, მაგრამ ჰქონდა თავისი გრამატიკული წყობა, მართალია, პრიმიტიული, მაგრამ მაინც გრამატიკული წყობა“¹. აქაც „ღარიბი ლექსიკური ფონდი“ მიუთითებს ამ „არართული ენის“ ლექსიკურ შემადგენლობაზე, რომლის სიღარიბეც გამოხატავს აღნიშნული საზოგადოების დაბალი განვითარების დონეს.

*
* *

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ ენის საფუძველი (ძირითადი ლექსიკური ფონდი და გრამატიკული წყობა) მეტად ნელა იცვლება. ის ენას გამძლეობას ანიჭებს. ამიტომვე იგი უშუალოდ არ უკუფენს საზოგადოებაში მომხდარ გარდატეხებს. იგი არ განიცდის მნიშვნელოვან ცვლილებებს ერთს რომელიმე ეპოქაში. ამით ყოველგვარი საფუძველი ეცლება მექანისტურად გაუბრალოებულ, ვულგარულ-მატერიალისტურ თვალსაზრისს ენისა და საზოგადოებრივი განვითარების კავშირის შესახებ.

განვითარება და ცვლილება ენის საფუძველშიც ფაქტია. დროთა განვითარებაში, მაგალითად, ენის გრამატიკული წყობა „უფრო სრულყოფილი ხდება, აუმჯობესებს და აზუსტებს თავის წესებს, იძენს ახალ წესებს...“² ცხადია, ეს იმ საზოგადოების წინსვლასთან და განვითარებასთან ერთად ხდება, რომელშიაც ეს ენაა გამოყენებული ურთიერთობისა და აზრის გამოხატვის საშუალებად, მაგრამ სწორედ განვითარების თვალსაზრისით იმ პრინციპული დაპირისპირებულობის გამო, რომელიც გამოავლინა ი. ბ. სტალინმა ენის საფუძველსა და ენის ლექსიკურ შემადგენლობას შორის, გამორიცხულია აუცილებლობა ადეკვატური გამოხატულება ჰპოვოს ენის საფუძველში იმ ცვლილებებმა, რასაც ადგილი აქვს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. ცნობილია, მაგალითად, რომ ენის ძირითადი ლექსიკური ფონდი იჩენს დიდ გამძლეობას და არაა აუცილებელი იგი შეიცვალოს არსებითად სხვადასხვა ისტორიულ ეპოქაში. ეს გამოწვეულია იმ გარემოებით, რომ ძირითადი ლექსიკური ფონდის ლექსიკური მარაგი თანაბრად დამახასიათებელი და გამოსადეგია რიგი ისტორიული ეპოქისათვის.

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ინათმეცნიერების საკითხები, გვ. 24 (ხაზი ჩვენია, – ქ. ლ.).

² ი. სტალინი, მარქსიზმი და ინათმეცნიერების საკითხები, გვ. 23 (ხაზი ჩვენია, – ქ. ლ.).

გამორიცხულია აუცილებლობა რომელიმე გრამატიკული კატეგორიის, გრამატიკული მოვლენის არსებობა, მისი დაკარგვა თუ გაჩენა უშუალოდ იყოს შეპირობებული სწორედ ამა თუ იმ საზოგადოებრივი ყოფის ფაქტით.

ამგვარ პირდაპირ მიზეზებს ვერ დავასახელებთ, მაგალითად, იმ გრამატიკული მოვლენების ასახსნელად რომ:

მთელ რიგ ენებში ჩამოყალიბდა და არსებობს გვარის, დროის, კილოს, გარდამავლობისა და სხვა კატეგორიები;

რუსულ ენაში ჩამოყალიბდა აბსოლუტივი:

თანამედროვე ქართულმა ენამ თითქმის დაკარგა კავშირებითი მესამე (დაწეროს, გაეკეთებინოს);

მეგრულში გარდაუვალ ზმნებთანაც გაჩნდა მოთხრობითი ბრუნვა (ჯიმაქ მიდართუ) და სხვა მრავალი, და ეს ნათელი გახდება, თუ გავითვალისწინებთ გრამატიკის დამახასიათებელ თავისებურებას.

გრამატიკის არსი ი. ბ. სტალინმა ასე განსაზღვრა: „გრამატიკის დამახასიათებელი ნიშანი ის არის, რომ იგი გვაძლევს სიტყვათა ცვალებადობის წესებს, მხედველობაში აქვს რა არა კონკრეტული სიტყვები, არამედ საერთოდ სიტყვები, რომლებიც მოკლებულნი არიან ყოველგვარ კონკრეტულობას; გრამატიკა გვაძლევს წესებს წინადადებათა შესადგენად, მხედველობაში აქვს რა არა ესა თუ ის კონკრეტული წინადადება, ვთქვათ, კონკრეტული ქვემდებარე, კონკრეტული შემასმენელი და ა. შ. არამედ საერთოდ ყოველგვარი წინადადება, მიუხედავად იმისა, თუ როგორია ამა თუ იმ წინადადების კონკრეტული ფორმა. მაშასადამე, აბსტრაქციას ახდენს რა კერძოსა და კონკრეტულისაგან, როგორც სიტყვებში, ისე წინადადებებში, გრამატიკა იღებს იმ ზოგადს, რაც საფუძვლად უძევს სიტყვათა ცვალებადობას და წინადადებაში სიტყვათა შეკავშირებას, და მისგან ქმნის გრამატიკულ წესებს, გრამატიკულ კანონებს. **გრამატიკა ადამიანის აზროვნების ხანგრძლივი, აბსტრაქციის მომხდენი მუშაობის შედეგია, აზროვნების უდიდეს წარმატებათა მაჩვენებელია**“¹ – დაასკვნის ი. ბ. სტალინი.

რამდენადაც გრამატიკული წესები, კანონები კი არ გამოხატავენ კონკრეტულს, კერძოს, არამედ ახდენენ მათს აბსტრაქციას, ამდენადვე თავისთავად მოხსნილია აუცილებლობა მათ ადეკვატურად ასახონ ესა თუ ის კონკრეტული საზოგადოებრივი მოვლენაც.

გრამატიკის არსის სტალინური განსაზღვრების შესაბამისად ენის გრამატიკული წყობის (და აგრეთვე მთლიანად ენის საფუძვლის) განვითარებას (რომელიც შეპირობებულია საზოგადოების განვითარებით) კანონზომიერია. ახასიათებდეს ზოგადი ტენდენცია – **შედარებით ნაკლებ**

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ინთიმეცნიერების საკითხები, გვ. 21-22 (ხაზი ჩვენია, – ქ. ლ.).

აბსტრაქტული კატეგორიებიდან უფრო მეტად აბსტრაქტულზე გადასვლისა.

ესაა ერთ-ერთი ძირითადი ტენდენციათაგანი ენის განვითარებისა, რომელიც შეინიშნება როგორც ლექსიკის, ისე გრამატიკული წყობის სფეროში.

ენათა ისტორიული შესწავლის ნიადაგზე ამ ტენდენციის ამსახველი მრავალი ფაქტი დასტურდება.

რუსული „ведать“ – „ცოდნა“ მომდინარეობს შედარებით ნაკლებ აბსტრაქტული „видеть“ – სიტყვისგან („ხედავ, ნახვა“).

ანალოგიური შემთხვევა სიტყვის მნიშვნელობის განვითარებისა დასტურდება ქართველურ ენებშიაც. მაგ., მეგრული უჩქუ „მან იცის“ მომდინარეობს ზმნისაგან ჩქუ „ჩანს“, უ-ჩქუ = „მას უჩანს“; ქართული სიტყვა განცდა ძველ ქართულში აღნიშნავდა „ნახვას, დათვალიერებას“.

გერმანული Zweck „მიზანი“ საერთოდ თავდაპირველად აღნიშნავდა „ლურსმანს“ (რომელსაც მიზანში ესროდნენ).

აფხაზურში ზმნა დგყოუჰ – „ის (აღამ,) არსებობს, არის“ – როგორც ირკვევა, თავდაპირველად აღნიშნავდა გარკვეულ ადგილას ყოფნას. შემდეგ მისგან ყალიბდება განყენებული მნიშვნელობა საერთოდ „არსებობისა“.

ყაზარდოულ ენაში ჭჷ (და ქვემო ადიღეურში – სჷ) აღნიშნავს „ტყავს, კანს“, მისგან შემდეგ ყალიბდება განყენებული მნიშვნელობა „ფერისა“.

ცნობილია ქართული ენის ისტორიიდან „რ ა დ გ ა ნ“, „ვ ი ნ ა ი დ ა ნ“ კავშირთა განვითარებაში სამი საფეხური: 1. ლოკალიზაცია სივრცეში, 2. – უფრო აბსტრაქტული – დეტერმინაცია დროში და 3. – კიდევ უფრო აბსტრაქტული – მიზეზობრიობის გამოხატვა. ამჟამად ეს კავშირები გამოიყენება სწორედ ამ უკანასკნელი ფუნქციით¹.

ცნობილია, რომ ასპექტის კატეგორიიდან ჩამოყალიბდა დროის კატეგორია, მაგალითად, ქართულში, აფხაზურში, ინდოევროპულ ენებში. დროის კატეგორია ასპექტის კატეგორიასთან შედარებით უფრო აბსტრაქტულია.

მთელ რიგ ენებში (სემიტურ ენებში, ბერძნულში, რუსულში), როგორც ცნობილია, არსებობდა ორობითი რიცხვი სახელებში. რიცხვის გრამატიკული საშუალებით ასეთი შედარებით კონკრეტული გამოხატვა მოიშალა და იგი შეუერთდა ჩვეულებრივ მრავლობით რიცხვს. ამით, რა თქმა უნდა, ენამ მიაღწია რიცხვის გამოხატვის მეტ განზოგადებას, მეტ აბსტრაქტულობას.

მთელ რიგ პრიმიტიულ ხალხთა ენებში რიცხვის გამოსახატავად ჯერ კიდევ არ არსებობს მრავლობითის კატეგორია სახელებში. არსებობს სამაგიეროდ ორობითი, სამობითი, ოთხობითი რიცხვიც კი². ტენდენცია

¹ არნ. ჩიქობავა, ზოგი სიტყვის მნიშვნელობის განვითარებისათვის ძველს ქართულში. კრებული – ფსიქოლოგია, ტ. III, მიმღვნილი აკად. დ. უზნაძის სამეცნიერო მოღვაწეობის 35 წლისთავისადმი, 1945.

² Л. Леви-Брюль. Первобытное мышление, გვ. 99.

ენათა განვითარების მიხედვით სრულიად ნათელია, მაგრამ გადაჭარბება იქნება თუ ვიტყვით, როგორც ამას ჟ. ვანდრიესი ამბობს, რომ „ორობითი რიცხვის გამოყენება (ბერძნული ენის) დიალექტებში პირდაპირ კავშირშია კულტურის დონესთან“¹.

უფრო აბსტრაქტულობისაკენ გადასვლის მომასწავებელია კლასნიშნიანი უღვლილებიდან პირისნიშნიან უღვლილებაზე გადასვლა. მაგალითად, რიგი მთის იბერიულ-კავკასიური ენის ზმნაში პირი არაა გარჩეული, არ არსებობს პირის გრამატიკული კატეგორია. ამის ნაცვლად გამოხატულია ის, თუ რას აღნიშნავს ესა თუ ის „სახელი“, – ნივთს (ნივთის რომელ ქვეკლასს) თუ ადამიანს.

განვითარების შემდგომი საფეხურია ამ სხვადასხვა კლასის გარკვეულ პირის ფორმაში გაერთიანება.

როგორც ამჟამად უკვე გარკვეულად ითვლება, რიგ იბერიულ-კავკასიურ ენას (ქართველურ ენებს, ადიღურ ენებს...) განვითარების წინა საფეხურზე ახასიათებდა კლასნიშნიანი უღვლილება, რომლისგანაც ჩამოყალიბდა პირისნიშნიანი უღვლილება.

ცნობილია ბრუნვის ფორმებში კლასნიშნიანი ვარიანტების საერთო ფლექსიით შეცვლა.

მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში დადასტურებულია სახელთა ბრუნებაში კლასნიშნიანი ვარიანტები, როგორიცაა, მაგალითად, ანდიურის ნათესაობითის ფორმები:

იმ-უ-**გ** ვოცი „მამის ძმა“

იმ-უ-**ღ** ძოცი „მამის და“

იმ-უ-**ხ** კოტუ „მამის ცხენი“

იმ-უ-**რ** ხუჩა „მამის წიგნი“²

როგორც სპეციალისტები ფიქრობენ, ქართული ბრუნვის ნიშნები: ნათესაობითის -**ო-ს**, მიცემითის -**ს**, წარმოშობით ასეთი კლასნიშნებია. ანდიურისათვის დამახასიათებელი კლასნიშნიანი ბრუნვის ფორმების საპირისპიროდ ქართულში ჩამოყალიბდა საერთო ფლექსია ბრუნვისა. ერთი -**ო-ს** სუფიქსი ქართულ ენაში უკვე ყველა სახელის ნათესაობით ბრუნვას გამოხატავს:

მამ-**ის** ძმა

მამ-**ის** და

მამ-**ის** ცხენი

მამ-**ის** წიგნი და სხვა?³.

¹ Ж. Вандриес. Язык, гл. 318.

² არნ. ჩიქობავა. გრამატიკული კლას-კატეგორია და ბრუნვის ნიშანთა გენეზისის საკითხი ქართულში, საქ. სსრ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VII, N 1-2, 1941.

³ არნ. ჩიქობავა. გრამატიკული კლას-კატეგორია და ბრუნვის ნიშანთა გენეზისის საკითხი ქართულში, საქ. სსრ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VII, N 1-2, 1941.

აფხაზურ ენაში (პირაქეთა დიალექტებში) ინსტრუმენტალისის გამომხატველ წარმოებას ბრუნვის ფორმა არ შეუქმნია. ინსტრუმენტალისის კატეგორიის გამომხატველ **ლა** ნაწილაკს დაერთვის სხვადასხვა პირისა და კლასის ნიშნები, მაგ.,

სარა **სგ**-ლა – ჩემით

უარა **უ**-ლა – შენით (მამაკ.)

ბარა **ბგ**-ლა – „ (დედაკ.)

ძარა **ძ**-ლა – მისით (მამაკ.)

ძარა **ა**-ლა – მით (რადაცით)

ლარა **ლდ**-ლა – მისით (დედაკ.) და ა. შ.

მხოლოდობითში ზმნისართულ წარმოებებში თუ კიდევ შეიძლება ჩაგ-ლა („ცხენით“, „вепхом“) მრავლობითში მაინც იქნება აჩაქა რგ-ლა – „ცხენები „მათ“-ით“. ტაპანთურ დიალექტში ამ წარმოებამ ასეთი კონკრეტული ხასიათი დაკარგა და განზოგადდა. ჩამოყალიბდა ერთიანი ფორმა ყოველგვარ კუთვნილებით (პირისნიშნთან) აფიქსთა გარეშე. მივიღეთ:

სარა-ლა (შდრ. სარა **სგ**-ლა)

უარა-ლა

ბარა-ლა...

აჩაქა-ლა და სხვ.

აფხაზურს სახელის ბრუნება არ გააჩნია. მას სუსტად აქვს განვითარებული აგრეთვე თანდებულების სისტემა. თანდებულის მაგივრობას ეწევა ზმნის სხვადასხვა წინდებულები. ამ წინდებულების განსაკუთრებული სიმრავლეა აფხაზურში, რაც დაკავშირებულია ცალკეულ სახელთა ჯგუფების აღნიშვნასთან, მაგ., რომელიმე „შიგ“ შეიძლება გამოხატული იყოს რამდენიმე წინდებულებით. ახლა აფხაზურს თანდათან უვითარდება თანდებულებიც. თანდებულებშიაც მრავალფეროვნება შეინიშნება, მაგრამ აქ უფრო განზოგადებასთან გვაქვს საქმე, ვიდრე წინდებულებში. თანდებულთა რიცხვი გაცილებით უფრო მცირეა (ჭაგ – საერთოდ „შიგ“, ყნგ – თან, ახ – კენ, შაყა – ში, თან...). მაგრამ საგულისხმოა, რომ ამ თანდებულთაგანაც კიდევ უფრო მეტი განზოგადება მოახდინა ტაპანთურმა და აშხარულმა დიალექტებმა. ტაპანთურმა ერთი **-ფნგ** თანდებული გამოიყენა ყველას ფუნქციით, აშხარულმაც ერთი **-ჭაგ** თანდებული გამოიყენა ყველას სანაცვლოდ. აშკარად შეინიშნება მეტი განზოგადების ფაქტი (თითო-ორიოლა გაქვავებულ ფორმაში შესაძლებელი ხდება სხვა თანდებულების აღმოჩენა ამ დიალექტებშიაც).

კონკრეტული კლასნიშნები იქცა ქართულში აბსტრაქტული, ზოგადი სიტყვების საწარმოებლად. მაგ.: **სი**-დიდე, **სი**-მაღლე, **სი**-ლამაზე, **სი**-მაგრე. შდრ. აგრეთვე აფხაზურში **ა**-ცარა – „წასვლა“, **ა**-ჰნგ – „სახლი“ და სხვ.

რუსულ ენაში საშუალო სქესს უჩნდება ტენდენცია გამოხატოს საერთოდ აბსტრაქტული ცნებები (შდრ. „старое старится, молодое растёт“)¹.

ძველი რუსულის სხვადასხვა კონკრეტულ პირიან ფორმათა ნაცვლად, როგორც ცნობილია, გამოიყო და გაბატონდა ერთი საშუალო სქესის ზმნა ნაწილაკი „ныло“².

რუსული ენის სპეციალისტები აღნიშნავენ, რომ არასრული სახის მყოფადის ფორმაში არსებული მთელი რიგი ზმნა-კავშირების (ему..., начну..., учну და სხვ.) ნაცვლად გაბატონდა ერთი შედარებით უფრო აბსტრაქტული буду³.

რუსული ენის ისტორიიდან ცნობილია, რომ წინდებული ერთვოდა როგორც მსაზღვრელს, ისე საზღვრულს (მაგ., у ямщика, у Бориска, у Пешкова)⁴. შემდეგში კი იგი გამოიყენება განზოგადებულად მხოლოდ ერთხელ, ანალოგიური ფაქტები გვხვდება სხვა ენებშიაც, მაგ., აფხაზურში კავშირი დაერთვის ყველა დასაკავშირებელ წევრს. მაგ., აფხაზურად გამოთქმა „ხელი და ფეხი“ იქნება – ანაპი აშაპი (სიტყვა-სიტყვით: „ხელი-და ფეხი-და“), მაგრამ შეინიშნება კავშირის უფრო აბსტრაქტული გამოხატვის შემთხვევები აფხაზურშივე, ზოგი კომპოზიტი, რიცხვითი სახელი აღნიშნული წესით აღარ ფორმდება, შდრ. აჩე-ა-ჯიკა – „პურ-მარილი“ („პური-და-მარილი“), ჟე-ა-ზა – „თერთმეტი“ („ათი-და-ერთი“) და სხვა.

წარმოშობით ადამიანთა კლასის გამომხატველი ფორმები ქართულში იქცა საერთოდ მოქმედებითი გვარის მიმღეობად. მ აფიქსი „**მატარებელ**“ სიტყვაში წარმოშობით ადამიანთა გრამატიკული კლასის ნიშანია, მაგრამ ახლა მისი ფუნქცია შედარებით უფრო განზოგადებულია. „მატარებელს“ აღარაფერი აქვს საერთო ადამიანთა გრამატიკულ კლასთან.

*
* *

ამ ძირითადი ტენდენციის არსებობა რა თქმა უნდა, არ გამორიცხავს კონკრეტული შინაარსის მქონე გრამატიკული ფაქტების დაცვისა და ცალკეულ შემთხვევაში წარმოქმნის შესაძლებლობასაც.

ცალკეულ შემთხვევებში გასათვალისწინებელია ისიც, რომ გრამატიკული ფაქტების ცვლილებაში შეიძლება გარკვეული როლი ითამაშოს ფონეტიკურმა პროცესებმა, ანალოგიამ და სხვ.

ასე, მაგალითად, ფონეტიკური გაცვეთის შედეგად ფრანგულმა ენამ მხოლოდობით რიცხვში დაკარგა პირთა გარჩევის შესაძლებლობა (ზმნის უღვლილებაში) მაგ., je lis, tu lis, il lit...

¹ В. В. Виноградов. Русский язык, 1947, гл. 82.

² Л. А. Булаховский. Исторический комментарий к русскому литературному языку, Киев, 1950, гл. 221.

³ იქვე, გვ. 221-222.

⁴ იქვე, გვ. 344.

რაც შეეხება თვით ფონეტიკურ პროცესებს თანდათან გამოხატვის უფრო აბსტრაქტულ ფორმებზე გადასვლასთან დაკავშირებით, საფიქრებელია, მათ მეტი გასაქანი ეძლეოდა.

შედარებით უფრო აბსტრაქტულ, განზოგადებულ კატეგორიებზე გადასვლა უდავოდ მოასწავებს ადამიანის აზროვნებისა და ენის თანდათან განვითარებას, წინსვლას. ეს კი თავის მხრივ შედეგია იმ საზოგადოების განვითარებისა, რომელშიაც ამა თუ იმ ენას უხდება გაგებინებისა და გამომხატველობით საშუალებად ყოფნა, ენა აღნიშნულ ტენდენციასთან ერთად თანდათან იხვეწება, სრულყოფილი ხდება, მდიდრდება, ვითარდება.

მაგრამ შეიძლება გვკითხონ, რით არაა სრულყოფილი ის ენები (ე. წ. პრიმიტიულ ხალხთა ენები), რომლებშიაც აისახება სხვადასხვა კონკრეტული მომენტი და დეტალი?

სრულყოფილობა ენისა იმაში როდია, რომ მან ყველა კონკრეტული მხარე „აღნიშნოს ამა თუ იმ მოქმედებისა, ამის საჭიროება არის თუ არა. მაგ., „კაცმა ისრით მოკლა ბაჭია“ ამის ნაცვლად ინდიელი ამბობს: „კაცმა, მან, ერთმა, ცოცხალმა, მდგომარემ, განზრახ მოკლა, ისრის სროლით, ბაჭია, იგი, ცოცხალი, მჯდომარე...“¹.

ენის თანდათან სრულყოფა სწორედ იმას მოასწავებს, რომ იგი თანდათან **გათავისუფლდება ამ მეტისმეტი კონკრეტიზაციის შეზოგადობისაგან**. მას შეეძლება ზოგადი და განყენებული „კაცმა მოკლა ბაჭია“-ც თქვას და საჭიროების შემთხვევაში მისი კონკრეტული გამოხატვაც მოახერხოს.

მაგრამ თანდათან აბსტრაქტულ, ზოგად ფორმებზე გადასვლის დროს ენა კონკრეტული შინაარსის გამოხატვისათვის უკვე მიმართავს აღწერით ხერხებს. იგი კონკრეტულ შინაარსს ამ შემთხვევაში გამოხატავს **ლექსიკურად** ან სინტაქსურად, ესეც ერთ-ერთი თანამდევი ტენდენცია უნდა იყოს აბსტრაქტულ კატეგორიებზე გადასვლისა ენის სტრუქტურაში.

საზოგადოების განვითარებასთან ერთად ენის განვითარებაში შენიშნული ტენდენცია – შედარებით უფრო აბსტრაქტულ კატეგორიებზე გადასვლისა – ყველა ენაში მიმდინარეობს.

სწორედ ასეთ ყველა ენისათვის ზოგად მოვლენებს გულისხმობს კ. მარქსის ცნობილი დებულება: „...თუ ფრიად განვითარებულ ენებს კანონები და განსაზღვრანი საერთო აქვთ ყველაზე ნაკლებ განვითარებულ ენებთან, – მეორე მხრივ, სწორედ ის, რაც ამ ზოგადისა და საერთოსაგან განსხვავებას წარმოადგენს, შეადგენს მათ განვითარებას“-ო². სწორედ ამით განისაზღვრება ენათა განვითარებაში წინსვლა.

¹ К. Леви-Брюль. Первобытное мышление, гл. 96.

² კარლ მარქსი. პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის, 1932, გვ. 5 (ხაზი ჩვენია – ქ. ლ.).

К ВОПРОСУ О ЗАКОНОМЕРНОСТЯХ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКА В СВЕТЕ УЧЕНИЯ И. В. С Т А Л И Н А О ЯЗЫКЕ

Резюме

1. Одной из основных и – в то же время – сложнейших проблем общего языкознания является проблема развития языка.

В ряде лингвистических направлений признается обусловленность развития языка социальной средой, но ни в одном из этих направлений этот вопрос не получил должного решения.

Например, зарубежная социологическая школа признает зависимость развития языка от развития общества, но, во-первых, само развитие общества в буржуазном социологизме понимается идеалистически; во-вторых, это течение в языкознании не в силах разрешить вопрос, каким образом выявляется зависимость развития языка от развития общества.

Согласно же вульгарно-материалистической теории Н. Я. Марра, сдвиги в производстве и экономике вызывают соответствующие революционные скачки, взрывы в языковом развитии. На этой основе образуются новые системы языков, новые языки, соответствующие новым стадиям развития производства, техники, экономики, общества.

2. После опубликования гениальных трудов И. В. Сталина по вопросам языкознания стало очевидным, что развитию языка чужды подобные взрывы, что теория Н. Я. Марра грубо механистически и упрощенно представляет развитие языка.

И. В. Сталин особо подчеркивает длительный и постепенный характер изменения языка. Переход от одного качества языка к другому происходит «путем постепенного и длительного накопления элементов нового качества, новой структуры языка, путем постепенного отмирания элементов старого качества».

При этом И. В. Сталин отмечает, что: 1) для развития языка, для качественного изменения языка не характерны «взрывы»; 2) развитие языка значит не уничтожение существующего и построение нового, а «развертывание и совершенствование основных элементов существующего языка».

3. В основополагающих работах И. В. Сталина по вопросам языкознания дано глубоко научное, марксистское решение основной проблемы общего языкознания – проблемы развития языка и обусловленности его развитием общества.

Рассматривая язык не как надстройку, а как специфическое общественное явление, охватывающее все сферы общественной жизни и представляющее продукт ряда эпох общественного развития, И. В. Сталин

подчеркивает, что «...язык и законы его развития можно понять лишь в том случае, если он изучается в неразрывной связи с историей общества, с историей народа, которому принадлежит изучаемый язык и который является творцом и носителем этого языка».

Невозможно в отрыве от развития общества разрешить вопросы формирования языков родовых, племенных, языков народностей, языков национальных.

Невозможно оторвать вопросы формирования единого языка будущего коммунистического общества от развития соответствующего общества.

Именно в связи с развитием общества следует рассматривать вопросы дифференциации и интеграции диалектов, языков и т. д.

4. И. В. Сталин особо выделяет внутренние законы развития языка, которые проявляются в разных законах морфологии, синтаксиса, лексики и фонетики, действующих в том или ином языке.

5. Сталинское учение о развитии языка теснейшим образом связано с установленной И. В. Сталиным спецификой языка.

В этом отношении исключительно важно как с точки зрения собственно лингвистической, так и общеметодологической – с точки зрения марксистской диалектики – положение И. В. Сталина о том, что в разных разделах языка процесс развития протекает различно.

И. В. Сталин устанавливает, что основа языка – его основной словарный фонд и грамматический строй – выявляет большую устойчивость и не изменяется существенным образом при изменении того или иного общественного строя. Лексический же состав языка, наоборот, непосредственно отражает все сферы общественной жизни и вместе с ними находится в процессе непрерывного изменения; он постепенно обогащается с развитием общества. «Словарный состав отражает картину состояния языка: чем богаче и разностороннее словарный состав, тем богаче и развитие язык» (И. Сталин).

В связи с развитием общества изменяется, развивается, совершенствуется и основа языка (основной словарный фонд и грамматический строй), но изменения, происходящие в основе языка, обычно не адекватны изменениям, происшедшим в общественной жизни.

Так, например, в прямой зависимости от тех или иных явлений общественной жизни не находится наличие в том или ином языке категорий залога, склонения, времени и т. д.

6. Характеризуя сущность грамматики, И. В. Сталин пишет: «Грамматика есть результат длительной, абстрагирующей работы человеческого мышления, показатель громадных успехов мышления».

В соответствии со сталинским определением сущности грамматики в развитии основы языка (которое обусловлено развитием общества) закономерно ожидать общую тенденцию перехода от сравнительно менее абстрактных категорий к более абстрактным.

В этом и состоит одна из основных тенденций развития языка, наблюдаемая как в области лексики, так и грамматического строя.

Таковы, например, известные из истории развития языков, процессы:

- ა) образования категории времени из категории аспекта;
- ბ) постепенного исчезновения грамматической категории двойственного числа и замена его общим множественным числом;
- ნ) перехода классного спряжения в личное спряжение;
- გ) замены классных вариантов в падежных формах имен общей флексией и т. д.

Этой основной тенденцией, конечно, не исключается возможность сохранения и даже зарождения в отдельных случаях грамматических фактов более конкретного содержания.

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება,

ტ. III, 1952, გვ. 107-135.

თბება ტიპის ზმნათა ისტორიისათვის ქართულში

სპეციალისტები ქართულ ენაში გამოყოფენ ვნებით ზმნათა ერთ ჯგუფს.

ეს ზმნებია:

თბება	წვება
დნება	დგება
ლბება	რჩება
ძღება	
ჭკნება	და სხვ.
შრება	
ხმება	
თვრება	
ცხრება	
ლხვება	

აკ. შანიძე, მაგალითად, ქართულში აღნიშნავს ვნებითა სამ ჯგუფს:

1) პრეფიქსიანს (ი-, ე-), 2) სუფიქსიანს (-დ || -ნ) და 3) უნიშნოს.

უნიშნო ვნებითებს სწორედ ზემოდასახელებულ ზმნებს უწოდებს.

უნიშნო ვნებითების შესახებ აკ. შანიძე შემდეგს შენიშნავს:

„...რაიმე გარკვეული ნიშანი, რომელიც ყველგან გასდევდეს ვნებითობის აღსანიშნავად, არ მოეპოვებათ, მაგრამ მათი ფორმები მკაფიოდ არის გამორჩეული მოქმედებითის სათანადო ფორმებისაგან; კერძოდ, აწმყოში ესენიც დაირთავენ I და II სუბიექტური პირის ფორმაში -ები დაბოლოებას.

მოქმ. ვ-ა-შრ-ობ, ვნებ. ვ-შრ-ები;

ვ-ა-დნ-ობს „ვ-დნ-ები“¹.

შემდეგ: „მესამე ჯგუფის ზმნები (ე. ი. უნიშნო ვნებითები – ქ. ლ.) ისეთია, რომ ვნებითის წარმოებისას იგი არც ფუძის თავში და არც ფუძის ბოლოში არ დაირთავს რაიმე განსაკუთრებულ ნიშანს, მაგრამ ფორმები ყველგან გარჩეული აქვს მოქმედებითი გვარის სათანადო ფორმებისაგან. მოქმედებითს აწმყოში ჩვეულებრივ დაბოლოებად **ობ** აქვს ან **ენ**, ვნებითს კი – **ები**: ვადნ**ობ** – ვდნ-ები, ვათბ**ობ** – ვთბ-ები, ვახდ**ენ** – ვხდ-ები და სხვ.“²

¹ აკ. შანიძე. ქართული ენის გრამატიკა, სახელმძღვ. V, VI და VII კლ., 1941 წ., § 172, გვ. 88-89.

² იქვე, § 177, გვ. 90.

უნიშნო ვნებიტეზზევე სხვაგან კიდეც იმავე ავტორის შრომაში შემდეგს ვკითხულობთ: „უნიშნოს სახელიტ აღვნიშნავტ იმ ვნებიტს, რომელსაც დღევანდელ ენაში აღარ მოეპოვება არავიტარი სპეციალური ნიშანი, რომელიც მას მოქმედებიტისაგან ისევე განასხვავებდეს, როგორც ეს არის პრეფიქსიან და სუფიქსიან ვნებიტში, სადაც ვნებიტობის ნიშანი ყველგან ჩანს I-სა და II სერიაში. უნიშნო ვნებიტში განსხვავება აქტივისა და პასივის ფორმებს შორის დამყარებულია სხვადასხვა ტიპის წარმოებაზე. აწმყოში ესენიც დაირტავენ ებ-ი დაბოლოებას, რომელიც ყველა ფორმაში შედის, გარდა III სუბ. პირის ფორმისა, სადაც ძველი ებ-ი-ს ნაცვლად ამჟამად ებ-ა გვაქვს: ვტბები, (ს)ტბები, ტბეზა (ძველად: ვტფები, სტფები, ტფების). საზოგადოდ, აქტივისა და პასივის ფორმებს შორის არსად, არც ერთი სერიის რომელსავე მწკრივში შეხვედრა არ ხდება, როგორც ამას შემდეგი მაგალიტი გვიჩვენებს: ვატბობ – ვტბები, გავატბობ – გავტბები, გავატბე – გავტბი, გავატბო – გავტბე, გაატბე – გატბი. მაშასადამე, ოპოზიცია მოქმედებიტსა და ვნებიტს შორის აქაც ისე მკაცრად არის გატარებული, როგორც პრეფიქსიანსა და სუფიქსიან ვნებიტსა და მატ-მატ მოქმედებიტს შორის I-სა და II სერიაში. რაც შეეხება III სერიის ფორმატა წარმოებას, უნიშნო ვნებიტიც იმავე პრინციპს ადგას, რასაც სხვა ვნებიტები: გავმტბარვარ.

უნიშნო ვნებიტი უპროდუქტია. მისი ხმარება განისაზღვრება რამდენიმე ფუტით, რომლებიც უხსოვარი დროიდან დღევანდლამდეა შემონახული“¹.

და მართლაც ამ ზმნებს რაიმე ვნებიტობის ნიშანი არა აქვტ.

ერთადერთი, რაც შეიძლება ვნებიტის ნიშნად ჩაგვეტვალა, -ი სუფიქსია, მაგრამ იგი მაშინაც აქვტ ზმნებს, როცა სპეციალური ვნებიტობის გამომხატველი აფიქსი უკვე არის: მაგ., ვ-ი-გრიხებ-ი და სხვ. ტანაც, როგორც ირკვევა, ამ სუფიქსს (-ი-ს) სულ სხვა ფუნქცია უნდა ჰქონოდა. მას ვნებიტის აფიქსად არ მიიჩნევენ².

მაშ რიტ ერთიანდებიან აღნიშნული ზმნები ვნებიტებტან?

1. მნიშვნელობიტ. მოქმედებიტსა და ვნებიტს შორის დაპირისპირება აქაც ისეტივა, როგორც სხვა ნამდვილ ნიშნიან ვნებიტსა და შესაფერ მოქმედებიტს შორის. შდრ.

ტბეზა – ატბობს; ქრება – აქრობს.

და: იმალება – მაღავს; იწერება – წერს და სხვ.

¹ აკ. შანიძე. ქართული გრამატიკის საფუძვლები, ნაკვეტი მეორე, 1943 წ., § 358, გვ. 281-282.

² იხ. არნ. ჩიქობავა. ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, I, ნომინატიური და ერგატიული კონსტრუქციის ისტორიული ურტიერთობა, ძველი ქართული სალიტერატურო ენის მონაცემტა მიხედვიტ, გვ. 107, თბილისი, 1948.

2. საშუალო გვარის ზმნათა საწინააღმდეგოდ და ვნებითა მსგავსად მათ აქვთ დრო-კილოთა ყველა ფორმა: როგორც I და II, ისე III სერიის ფორმები; და, როგორც აკ. შანიძე შენიშნავს, თურმეობითს აწარმოებენ ვნებითა მსგავსად – მეშველი ზმნით.

ამ რიგის ზმნათა უძველესობის საკითხი სპეციალისტთა შორის დავას არ იწვევს. აკ. შანიძე, მაგალითად, საჭიროდ თვლის შენიშნოს, რომ ისინი „უხსოვარი დროიდან დღევანდლამდეა შემონახული“.

ქართული ენისათვის დამახასიათებელ ამ უძველეს ვნებითებს სათანადო კატეგორიის ნიშანი არ აღმოაჩნდათ. ეს გარემოება სვამს კითხვას, რამდენად არიან ისინი ისტორიულად ვნებითის კატეგორიის გამოხატულებანი?

ისტორიულად ისინი უნდა ყოფილიყვნენ ერთპირიანი დინამიკური უგვარო ზმნები, განსხვავებულნი უგვარო სტატიკური ზმნებისაგან¹.

ამდენადვე მათ კიდეც უნდა ჰქონოდათ ყველა შესაძლებელი დრო-კილოთა ფორმა, დამახასიათებელი საერთოდ დინამიკური ზმნისათვის.

ის გარემოება, რასაც აკ. შანიძე მიუთითებს თურმეობითის წარმოებასთან დაკავშირებით, რომ ეს ვნებითები თურმეობითს ისე აწარმოებენ, როგორც ნამდვილ-ნიშნის ვნებითები, სწორია, რამდენადაც ეს ეხება თურმეობითის წარმოებისას მეშველი ზმნის გამოყენებას. მაგრამ მათ შორის სხვაობა მაინც არის.

ეს სხვაობა ამ რიგის ზმნათა და ნამდვილ ვნებითთა შორის აისახა, უნდა ვიფიქროთ, მიმღეობაშიაც (და ამდენად თურმეობითის წარმოებაშიც).

მიმღეობა მოეპოვება მხოლოდ მოქმედებითსა და უგვარო ზმნებს ქართულში. ვნებითს მიმღეობა არა აქვს.

მოქმედებითი ზმნის მიმღეობა შეიძლება იყოს მოქმედებითიც (სუბიექტური) – მკეთებელი – და ვნებითიც (ობიექტური) – გაკეთებული (ნამყო), გასაკეთებელი (მყოფ.), ნაკეთები (ნამყო).

უგვარო ზმნებს მხოლოდ ერთი, ჩვენ ვიტყვით, სუბიექტური მიმღეობა აქვს: წევს – მწოლარე, დგას – მდგომარე, ხტის – მხტომი, მხტომარე და სხვა.

სწორედ ასევე უგვარო (სტატიკურ) ზმნათა მსგავსად აღნიშნულ ზმნებშიაც გვაქვს სუბიექტური მიმღეობა, მ-თი ნაწარმოები:

თბება გა-მთბარი
დნება და-მდნარი
ქრება გა-მქრალი
ჭკნება და-მჭკნარი

¹ მხედველობაში არ გვაქვს პირთა შესაძლო გაზრდა ქცევის ან სხვა კატეგორიის წარმოებისას.

შრება და-მშრალი, გა-მშრალი
 ხმება გა-მხმარი
 თვრება [და]მთვრალი
 ძღება გა-მ(ა)ძღარი
 ცხვება გამო-მცხვარი, ნა-მცხვარი
 ცხრება მცხრალი
 ლბება და-მბალი < და-მლბალი¹
 ზრება და-მზრალი
 დგება და-მდგარი
 ლპება და-მპალი და სხვა.

ამიტომაც თურმეობითის წარმოების დროს სრული დამთხვევა ნა-მდვილნიშნიან ვნებითებთან არცა გვაქვს. მიმღეობის ფუძით ისინი განსხვავებულნი არიან.

მაგ.,

ვნებ. იწერება თურმეობითი:	დაწერილა < არს
	დაწერილ-ხარ
	დაწერილ-ვარ
მაგრამ: თბება	გამთბარ-ა < არს
	გამთბარ-ხარ
	გამთბარ-ვარ
	და სხვ.

არის თითო-ოროლა გამონაკლისი შემთხვევაც. მ-ანიანი სუბიექტური მიმღეობა შეიძლება აღმოაჩნდეს ი-პრეფიქსიან ვნებით ზმნასაც. ასეთი ჩვენ ჯერჯერობით გვაგონდება:

ვნებ. იწვის მიმღ. დამწვარი.

კითხვა დგას: არის თუ არა დამწვარი იწვის – ვნებითი ზმნის – მიმღეობა?

საყურადღებოა ამ მხრივ მეგრულის ჩვენება. იქ სწორედ მოქმედებითი ზმნისაგან ნაწარმოები ვნებითი (ობიექტური) მიმღეობა გვაქვს ამ შემთხვევაში:

ჭუნს („წვავს“), მიმღ. ჭვილი („დამწვარი“).

ქართ. **დამწვარი** კი მიღებული უნდა იყოს ერთპირიანი დინამიკური ზმნისაგან (*წვის, *წვების), რომელიც **იწვის** ვნებითი ზმნის ჩამოყალიბების შემდეგ უნდა იყოს გამოდევნილი ამ უკანასკნელის მიერ, მისი მიმღეობა – დამწვარი – კი შემორჩა.

¹ ამოსავალში მოველოდით დამლბარ-ს, საყურადღებოა, რომ ლ- თანხმოვნიანი ზმნა მიმღეობაში არ-ის ნაცვლად ალ-ს გამოავლენს:

ლხვება – გა-მ-ხვალი < გამ-ლხვალი
 ლპება – და-მ-პალი < და-მლპალი.

ამ ტიპის ზმნები (თბება, შრება...) უძველესი კუთვნილება ჩანს ქართული ენისა. მათზე დამყარებული ჩანს სათანადო მოქმედებითი. ამდენადვე დრო-კილოთა მთელს სისტემაში მათ შორის არსებული სხვაობა წარმოების მხრივ, რომელზედაც ზევით იყო საუბარი, სრულებით არ არის მოულოდნელი და პრინციპულად არც შეიძლება იქნეს გათანაბრებული ჩვეულებრივ (ი/ე-; დ- აფიქსიან) ვნებითებსა და სათანადო მოქმედებითებთან წარმოების მხრივ.

ჩვეულებრივი ვნებითები (დაიწერა, გაკეთდა) ნაწარმოები ჩანს მოქმედებითთაგან: დაწერა, გააკეთა. ხდება მოქმედებითისათვის დამახასიათებელი ფუძის **ვნებითის** აფიქსებით გართულება. აქ კი სრულიად საწინააღმდეგო ვითარება იჩენს თავს, აქ მოქმედებითისთვის ამოსავალი ჩანს აღნიშნული წარმოებები.

საანალიზოდ რომ ავიღოთ აორისტი, ერთპირიანი გარდაუვალი ზმნის (იმავე „ვნებითის“) ფორმით გვექნება გა-ვ-თბ-ი¹, ხოლო გარდამავალი ზმნის ფორმით გვექნება გა-ვ-ა-თბ-ე. ეს უკანასკნელი, ფიქრობენ, მიღებულია გა-ვა-თბ-ევ-ისაგან.

გარდაუვალი ერთპირიანი გა-ვ-თბ-ი ზმნის ფუძე აქ გართულდა (ა-პრეფიქსით და) **-ჰ** სუფიქსით, რაც თავისთავად კაუზატივის აფიქსს ხვდება.

ეს **-ჰ** სუფიქსია, რომელიც გაჰყვება ამ მოქმედებითს ზმნებს დრო-კილოთა მთელს სისტემაში თავისი ფონეტიკური სახეცვლილებით.

ეს **-ჰ** სუფიქსია, რომლითაც გარდამავალი ზმნის (ამ შემთხვევაში მოქმედებითი ზმნის) წარმოებები უპირისპირდება სათანადო გარდაუვალი ზმნის (ამ შემთხვევაში ვნებითი ზმნის) წარმოებებს:

გა-ვ-თბ-ი გა-ვა-თბ-ე < *...ევ
 გა-ვ-თბ-ე გა-ვა-თბ-ო < *...ევ-ე
 ვ-თბ-ე-ბ-ი ვა-თბ-ობ < *...ევ-ებ
 და სხვ.

პრინციპში ანალოგიური მდგომარეობაა იმ ზმნებში, რომლებიც მოქმედებითს **-ენ**-ით აწარმოებენ:

I	II
დაწვა	დაა-წვ-ინ-ა
დადგა	დაა-დგ-ინ-ა
დარჩა	დაა-რჩ-ინ-ა და სხვ.

¹ თვალსაჩინოებისათვის S-ის პირველი პირის ფორმებს ვიღებთ.

ირკვევა, რომ ეს უძველესი ზმნები ქართული ენისა – დინამიკურ-გარდაუვალი ერთპირიანი ზმნები – არავითარ სპეციალურ ნიშანს არ გვიჩვენებენ ვნებითისათვის და წარმოების თვალსაზრისით ამოსავალნი არიან სათანადო მოქმედებითისათვის.

ანალოგიური წარმოებები გვხვდება სხვა, პირის მქონე (პოლიპერ-სონალურ), იბერიულ-კავკასიურ ენებშიაც, მაგ., აფხაზურში, ადიღურ-ში..., რომლებშიაც გვარის კატეგორია ჯერაც არ ჩამოყალიბებულა, მაგრამ შესაფერი წარმოებები არსებობს. ისინი ვნებითებად ვერ გაიგებიან.

აფხაზურში, მაგალითად, ერთსა და იმავე დინამიკურ ფუძეს შეუძლია გამოხატოს ერთპირიანი გარდაუვალი. ზმნაც: დგ-ბლჟედტ – „ის (აღამ.) იწვის“ და სათანადო გარდამავალი ზმნაც: დგზ-ბლჟედტ – „მას (აღამ.)-მე-ვწვავ“. ი-ფჩიჟ – „გატყდა“, იფგ-იჩიჟ – „გავტყეხე“; აბჟგ გედტ – „გა-იღო, გაისმა ხმა“, იზ-გედტ – „წავიღე“ და სხვა.

საყურადღებოა ამ მხრივ ზოგი ჩვენება ადიღური ენებისა.

ქვ-ადიღ, ფხზრ მწჟგთ – შეშა იპობა, იხეთქება.

წგჟგმ ფხზრ მწჟგთა – კაცი (კაცმა) შეშას (შეშა) აპობს, ხეთქავს.

ორივე დინამიკური ზმნაა: პირველი ერთპირიან-გარდაუვალი, მეორე ორპირიან-გარდამავალი. მათ შორის სხვაობა ოდენ პირებში და მათ ნიშნებშია. ისინი ერთმანეთის მიმართ მოქმედებით-ვნებითის ურთიერთობაში არ არიან.

აქვე აღსანიშნავია ერთი შემთხვევაც:

ფხზრ მწჟგთა-ს გვერდით არსებობს წგჟგრ მწჟგთა „კაცი, ადამიანი პობას ეწევა“.

წგჟგმ ფხზრ მწჟგთა-ას საპირისპიროდ („კაცი შეშას აპობს“) შეიძლება გამოვხატოთ:

ფხზრ მწჟგთა – „შეშა იპობა, იხეთქება“;

წგჟგრ მწჟგთა – „კაცი აპობს, ხეთქავს“ (უოზიექტო!).

ამ შემთხვევაში ჩვენ წინ ერთი და იგივე წარმოებაა:

ფხზრ მწჟგთა,

წგჟგრ მწჟგთა.

ორივე ერთსა და იმასვე ნიშნავს. **ფხზრ მწჟგთა** ისევე არ შეიძლება გავიგოთ ვნებითად, როგორც **წგჟგრ მწჟგთა** არაა ვნებითი.

წგჟგრ მწჟგთა იძლევა საშუალებას გავიგოთ თვით მნიშვნელობა ფხზრ მწჟგთა-სი და ანალოგიური წარმოებებისა აფხაზურსა და ქართულ-ში. ისე როგორც **წგჟგმ მწჟგთა** გაიგება „კაცი პობის, ხეთქის პროცესში იმყოფება“, ასევე ფხზრ მწჟგთა უნდა გაიგებოდეს არა „შეშა იპობა“, არამედ „შეშა პობის, ხეთქის პროცესში იმყოფება“, თბება – „თბობის პროცესში იმყოფება“, დგბლჟედტ – „წვის პროცესში იმყოფება“.

დგბლჟედტ დგზბლჟედტ-ის მიმართ ვნებითი არაა.

აქ განხილული მდგომარეობა უნდა გვეკონდეს ქართულშიაც.

აფხაზურსა და ადიღურში ამა თუ იმ ზმნის ფუძისაგან გარდამავალი ზმნის მიღება ან პირის აფიქსთა დამატებით ხდება, რაც ზემოთ უკვე იყო განხილული, ან კიდევ კაუზატივის საშუალებით.

მაგ. აფხაზ. დგჯოიტ – იძინებს ის (ადამ.).

მაგრამ: დსგ-რ-ცომატ – მას (ადამ.) ვაძინებ.

ქართულშიც აღნიშნულ ზმნათაგან საპირისპირო მოქმედებითის წარმოება ამ უკანასკნელ წესს (კაუზატივის) მიჰყვება (გავთბი < გავათბე).

ვფიქრობთ, გავთბი-ს ტიპის დინამიკური ზმნები ქართულში არც თავისი წარმოებით და არც ამოსავალი მნიშვნელობით ვნებითები არ უნდა ყოფილიყვნენ.

როგორღა იყო შესაძლებელი მათი ვნებითად გაგება?

მას შემდეგ, რაც ენაში ზმნის გვარები ჩამოყალიბდა და შეიქმნა საპირისპირო მოქმედებით-ვნებითი ფორმები ზმნისა, ენაში უკვე არსებული ეს ერთპირიან-დინამიკური ზმნის ფორმები ფუნქციონალურად დაემთხვა და გამოყენებულ იქნა კიდევ მოქმედებითის საპირისპირო წარმოებად – ვნებითად; „ის გათბა“ ისე შეეფარდა „მან ის გაათბო“-ს, როგორც „ის დაიწერა“ შეეფარებოდა „მან ის დაწერა“-ს.

ამ მხრივ საგულისხმოა ზოგი ფაქტი: თითქოს აშკარად ჩანს ტენდენცია **თბება**-ს ტიპის ზმნათა ნამდვილ ვნებითად გადაკეთებისაც. თავდაპირველად მათი ვნებითად გაგება მოქმედებითთან დაპირისპირებისას შინაარსობლივად მოხდა, ახლა კი – ფორმაც ზოგჯერ მიჰყვება მას.

არის, მაგალითად, ზმნა – **თვრება** (მისი მიმღეობაა „**მთვრალი**“), მაგრამ კილოებში პარალელურად მას უჩნდება ვნებითის **ო**- ნიშანიც და ვიღებთ „ი-თვრება“-ს.

К ИСТОРИИ ГЛАГОЛОВ ТИПА tbeba „греется“ В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В специальной литературе глаголы типа tbeba „греется“ рассматриваются как глаголы страдательного залога. Страдательное значение этих глаголов определяется сопоставлением их с действительными глаголами: vatbob – vtbebi – „грею – греюсь“.

Указанный тип глаголов не является по своему происхождению страдательным. Исторически эти глаголы и не противопоставлялись глаголам действительным. У них нет и не было никакого показателя залога.

Они являются древнейшими динамическими глаголами образования грузинского языка до появления еще в нем категории залога.

Выдвинутое выше положение подтверждается как характерными чертами упомянутых глаголов (у них в отличие от страдательных глаголов нет специального показателя для страдательного залога; от них образуются причастия подобно беззалоговым глаголам типа *zis* – „сидит“), так и данными других иберийско-кавказских языков, в которых еще не сформировались залоговые, но основа переходного глагола может иметь и непереходную, единичную форму.

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება,
ტ. 4, 1952, გვ. 79-81.

ი. ს ტ ა ლ ი ნ ი ს შრომა „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“ და მისი მნიშვნელობა საბჭოთა ენათმეცნიერებისათვის

1950 წელი ახალი ერის დასაწყისია ენათმეცნიერების განვითარების ისტორიაში. საენათმეცნიერო დისკუსიასთან დაკავშირებით ი. ბ. ს ტ ა - ლ ი ნ მ ა გამოაქვეყნა შრომები „მარქსიზმის შესახებ ენათმეცნიერებაში“, „ენათმეცნიერების ზოგიერთ საკითხზე“, „პასუხი ამხანაგებს“, რომლებიც შემდეგში გამოქვეყნდა ერთიანი სათაურით „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“.

ამ შრომებში საბოლოო გადაწყვეტა პოვეს ენათმეცნიერების ძირითადმა საკვანძო საკითხებმა, რომელთა გაგებაში სრული არევიდარეულობა სუფევდა. ი. ბ. ს ტ ა ლ ი ნ ი ს შრომების წყალობით ენათმეცნიერება მტკიცედ შედგა მარქსისტული მეცნიერების ურყევ საფუძველზე.

თუ ი. ბ. ს ტ ა ლ ი ნ ი ს შრომების გამოსვლამდე საბჭოთა ენათმეცნიერება წარმოადგენდა ისეთ დარგს, რომელშიაც სადაო და გადაუწყვეტელი იყო თითქმის ყველა ძირითადი თეორიული საკითხი, თუ ენათმეცნიერება ჩიხში მოემწყვდა ნ. მარის ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ ბატონობის გამო და კრიზისს განიცდიდა, დღეს მას მოეპოვება ყველა აქამდის სადაო და გადაუწყვეტელ საკითხზე შემოქმედებითი მარქსიზმის კლასიკოსის ი. ბ. ს ტ ა ლ ი ნ ი ს ნათელი და ამომწურავი პასუხი და შექმნილი აქვს სრული პირობა შემდგომი შეუფერხებელი განვითარებისა. ი. ბ. ს ტ ა ლ ი ნ ი ს შრომებმა შექმნა საბჭოთა ენათმეცნიერების მწყობრი სისტემა; მათში ჩამოყალიბებულ იქნა ს ტ ა ლ ი ნ უ რ ი ენათმეცნიერების საფუძველები.

აღნიშნულმა ნაშრომებმა უდიდესი გარდატეხა მოახდინეს არა მხოლოდ ენათმეცნიერებაში, არამედ საზოგადოებრივი მეცნიერების ყველა დარგში; მათ საფუძველზე იწყება საზოგადოებრივ-ისტორიული დისციპლინების (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის, ლიტერატურათმცოდნეობისა და სხვ. მრავ.) მძლავრი აღმავლობის პერიოდი; ახლებურად „შემოქმედებითი მარქსიზმის“ პოზიციებიდან შუქდება ძირითადი საკითხები.

აღნიშნულ ნაშრომებს ახალ საფეხურზე აჰყავს მარქსისტულ-ლენინური მოძღვრება საზოგადოების შესახებ მთელ რიგ საკვანძო საკითხებში, როგორიცაა: ბაზისისა და ზედნაშენის რაობისა და ურთიერთობის საკითხები, არასაბაზისო და არაზედნაშენურ საზოგადოებრივ მოვლენათა რაობის საკითხი, განვითარების ევოლუციური, რევოლუციური და ნახტო-

მისეზური ხასიათის საკითხები; კლასთა ურთიერთობის საკითხები ანტაგონისტურ-კლასობრივ საზოგადოებაში, მომავალი უკლასო კომუნისტური საზოგადოების მშენებლობის საკითხები და რიგი სხვა. მაგრამ არა მარტო საზოგადოებრივი მეცნიერებებისთვისაა განუზომელი ი. ბ. სტალინის მიერ აღნიშნულ ნაშრომებში მოცემულ პრინციპთა მნიშვნელობა, მათ უდიდესი ღირებულება აქვთ საერთოდ მარქსისტული ფილოსოფიის შემოქმედებითი გამოყენების თვალსაზრისით მეცნიერების ყველა დარგისათვის, ჩვენი სოციალისტური სინამდვილის პრაქტიკული ამოცანების გადაწყვეტისათვის.

ი. ბ. სტალინის შრომებმა საბჭოთა ენათმეცნიერება იხსნა დაქვეითებისაგან და მას განვითარების უმაღალითო პერსპექტივები გადაუშალა.

*
* *

საბჭოთა მეცნიერება ყველაზე მოწინავე მეცნიერებაა მსოფლიოში. მისი ასეთი თვისება შეპირობებულია მარქსიზმ-ლენინიზმის მეთოდოლოგიური ბაზით. მარქსისტული ფილოსოფია ერთადერთია, რომლისთვისაც უცხოა ყოველგვარი დოგმატურობა, რომელიც დიალექტიკური მატერიალიზმის საფუძველზე ძირითად პრინციპად მხოლოდ შეუწელებელ წინსვლას ცნობს. საბჭოთა მეცნიერებას არ შეუძლია მოითმინოს ჩამორჩენა, მას არ შეუძლია შეიგუოს ყალბი მეცნიერული „თეორიები“. საბჭოთა მეცნიერება იზრდება და ვითარდება კრიტიკისა და თვითკრიტიკის საფუძველზე. „საყოველთაოდ აღიარებულია, – გვასწავლის ი. ბ. სტალინი, – რომ ვერავითარი მეცნიერება ვერ განვითარდება და წარმატებას ვერ მიაღწევს, თუ არ არის აზრთა ბრძოლა, თუ არ არის კრიტიკის თავისუფლება“¹.

ამ დებულებამ განსაზღვრა 1950 წელს ჩვენი პარტიის ცენტრალური ორგანოს გაზ. „პრავდის“ ფურცლებზე დისკუსიის მოწყობა ენათმეცნიერების საკითხების შესახებ. გაზ. „პრავდის“ რედაქციამ თავისუფალი დისკუსიის მოწყობა საჭიროდ ცნო იმ არადამაკმაყოფილებელი მდგომარეობის გამო, რომელშიაც იმყოფებოდა საბჭოთა ენათმეცნიერება, რათა კრიტიკისა და თვითკრიტიკის გზით დაძლეული ყოფილიყო ერთ წერტილზე გაყინვა საბჭოთა ენათმეცნიერების განვითარებაში და სწორი მიმართულება მისცემოდა ამ დარგში შემდგომ მეცნიერულ მუშაობას.

დისკუსიის საგანი გახდა საბჭოთა ენათმეცნიერებაში გაბატონებული ნ. მარის ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“ (ადრინდელი „იავეტური თეორია“).

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 29.

რას წარმოადგენდა ნ. მარის თეორია?

ნ. მარის „იაფეტური თეორიის“ განვითარების ისტორიაში გამოყოფენ ორ მთავარ პერიოდს. პირველ პერიოდში (1924 წლამდე) იგი წარმოადგენდა მოძღვრებას ქართულისა და მისი მონათესავე ენების შესახებ, მეორე პერიოდში კი (1924 წლიდან მოყოლებული) იგი წარმოგვიდგა ზოგად ლინგვისტურ თეორიად, მოძღვრებად ენის განვითარების ზოგადი კანონების შესახებ.

მეცხრამეტე საუკუნეში ენათმეცნიერებამ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის მომარჯვების საფუძველზე დიდ წარმატებებს მიაღწია. თუ აქამდე არც არსებობდა ენის შესახებ მოძღვრება, როგორც ჩამოყალიბებული სამეცნიერო დისციპლინა, თუ აქამდე დასმულიც არ იყო სათანადო მეცნიერული სიღრმით ენათა ურთიერთობის პრობლემა, ახლა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის წყალობით მეცნიერულად დამტკიცდა ენათა გარკვეული ჯგუფის წევრების ერთმანეთთან ნათესაობა, გამოიყო და შესწავლილ იქნა მონათესავე ენათა ოჯახები: ინდოევროპულ ენათა ოჯახი, სემიტურ ენათა ოჯახი, ფინურ-უნგრულ ენათა ოჯახი.

მეცნიერებას აინტერესებდა ქართული ენის ამა თუ იმ ენათა ოჯახთან დამოკიდებულების საკითხი. სხვადასხვა აზრი არსებობდა ქართული ენის შესახებ. ზოგი მას ინდოევროპულ ენათა მონათესავედ თვლიდა (მარი ბროსე, ფრ. ბოპი), ზოგი – თურქულ ენათა მონათესავედ (მაქს მიულერი), ზოგი ფიქრობდა, ქართული და კავკასიური ენები ნაშთია ოდესღაც მთელ მცირე აზიასა და ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროებზე გავრცელებული ენათა ოჯახისა, იგი განმარტოებით დგას, არ იმყოფება ნათესაურ კავშირში სხვა ამჟამად ცნობილ ენათა ოჯახებთან (ფრ. მიულერი, ალ. ცაგარელი).

არც ერთი ეს მოსაზრება დასაბუთებული არ იყო. ქართული და აღნიშნული ენები ერთმანეთს შედარებული არ ყოფილა მეცნიერულად. ისინი შესწავლილნი არ ყოფილან ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით.

ქართული ენის სხვა ენებთან ნათესაური კავშირის საკითხმა გაიტაცა ახალგაზოდა ნ. მარიც, და 1888 წ. გაზ. „ივერიაში“ იგი აქვეყნებს წერილს „ბუნება და თვისება ქართული ენისა“. აქ იგი ქართულ ენას სემიტურ ენათა მონათესავედ აცხადებს. დასაბუთება არც ამ დებულებას ახლდა. შემდეგში, მთელი ოცეული წლის შემდეგ, ნ. მარი შეეცადა ამ თავისი ჰიპოთეზის ფაქტობრივად დასაბუთებას. 1908 წ. გამოაქვეყნა „ძველი ქართულის ძირითადი ტაბულები წინასწარი ცნობით ქართული ენის სემიტურ ენებთან ნათესაური ურთიერთობის შესახებ“. აქ უკვე ქართველური ენები (ქართული, მეგრულ-ჭანური, სვანური) მიჩნეულია სემიტური ენების მოძმე ენებად. ამ მოძმე ენებს იგი იაფეტური შტოს ენებს უწოდებს, რათა ამით გახაზოს სემიტურ ენებთან მათი ნათესაური დამოკიდებულება.

ნ. მარი ცდილობდა ფაქტების ჩვენებათა წინააღმდეგ მსგავსება აღმოეჩინა ამ ენათა შორის როგორც სიტყვათა აგებულების, ისე აფიქსთა ფუნქციებისა და მასალის მხრივ.

აღნიშნულ დებულებათა საფუძველზეა დაწერილი ნ. მარის 1925 წ. (დაგვიანებით) გამოსული „ძველი სალიტერატურო ქართული ენის გრამატიკა“-ც. როგორც მისმა კრიტიკულმა განხილვამ ნათელყო, ნ. მარის მიერ ქართულის სემიტურთან (კერძოდ, არაბულთან) ნათესაობის დასამტკიცებლად მოყვანილი ფაქტები არ იყო დამაჯერებელი¹. ნ. მარის დებულებამ მარცხი განიცადა, არ დამტკიცდა ქართულისა და მისი მონათესავე ენების სემიტურთან ნათესაური კავშირი, მაგრამ აღნიშვნის ღირსია ის გარემოება, რომ ამ ნათესაობის მტკიცებისას ნ. მარი წააწყდა საჭიროებას მეცნიერულად შეესწავლა თვით ქართველური ენები, ამას კი გარკვეული შედეგები მოჰყვა. მან შეისწავლა ჭანური, სვანური. დაადგინა იმავე ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის საფუძველზე რიგი ფონეტიკური კანონზომიერების არსებობა ქართველურ ენებში, გამოავლინა ქართველურ ენათა ფენა სომხურ ენაში და სხვა. მართალია, ნ. მარი აღნიშნულ გამოკვლევებში ისტორიული ენათმეცნიერების პრინციპებზე დგას, მაგრამ ამ შემთხვევებშიც ნ. მარის მიერ გამოყენებული ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი თავისუფალი არაა ნებისმიერი დაშვებებისაგან.

ნ. მარი შემდეგში თანდათან აფართოებს იაფეტურ ენათა წრეს. 1916 წლისათვის იაფეტური ენები დამოუკიდებელ ენათა ოჯახად ცხადდება. მასში ქართველურ ენათა გარდა შედის სხვა მთის კავკასიური ენებიც და წინა აზიის ძველი ცივილიზაციის შემქმნელ ხალხთა მკვდარი ენები: ხეთური, ურარტული, ელამური და სხვა. შემდეგ მათ ემატება ბასკური ენა (პირენეის ნახევარკუნძულზე), მკვდარი პელასგური (ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე), მკვდარი ეტრუსკული (აპენინის ნახევარკუნძულზე).

ნაშრომში „იაფეტური კავკასია და მესამე ეთნიკური ელემენტი ხმელთაშუა ზღვის კულტურის შექმნაში“ (1920 წ.) აღნიშნულ იაფეტურ ენათა მატარებელი ხალხები მიჩნეულია ხმელთაშუა ზღვის კულტურის შემქმნელ მესამე ელემენტად ინდოევროპულისა და სემიტურის გვერდით. აქ ნ. მარი აღნიშნავს, რომ იაფეტურს მესამე ელემენტად თვლის მისი გამოვლინების მიხედვით მეცნიერებაში, თორემ ისტორიული თანმიმდევრობის მიხედვით იგი პირველია, ინდოევროპულსა და სემიტურზე ადრინდელიო.

ამის შემდეგ ნ. მარის საკვლევაძიებო ობიექტი კიდევ უფრო იზრდება და ნ. მარი ფიქრობს, რომ ეს იაფეტური ელემენტები გვხვდება დედამიწის ყველა ენაში. ამ დებულების აღიარებიდან იაფეტური თეორია უკვე

¹ ამის შესახებ არნ. ჩიქობავას რეცენზია. მიმოხილველი, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ორგანო, I, გვ. 285-330.

შედის თავისი განვითარების მეორე პერიოდში. იგი ყალიბდება ენის შესახებ ზოგად მოძღვრებად.

თუ პირველი პერიოდის განმავლობაში ნ. მარი მაინც იდგა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდისა და ენათა წარმოშობითი ნათესაობის საფუძველზე (თუმცა აღნიშნული მეთოდის უმართებულოდ გამოყენებამ მარცხამდე მიიყვანა ქართულისა და სემიტურის ნათესაობის საკითხში), მეორე პერიოდში მან სრულებით უარყო ენათა წარმოშობითი ნათესაობა, უარყო ამ ნათესაობის საკვლევი მეთოდი.

ენათა ნათესაობის უარყოფამდე ნ. მარი მიიყვანა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდზე ხელის აღებამ. ბგერათა ნებისმიერმა გადასვლებმა და ნებისმიერმა აღდგენამ ნ. მარს შესაძლებლობა მისცა ერთმანეთისათვის დაეკავშირებინა სრულიად განსხვავებულ ენათა მასალა, ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის მტკიცედ დადგენილი ნორმების გადალახვამ ნ. მარს ხელი ააღებინა ისტორიული ენათმეცნიერების მონაპოვარზე – ენათა წარმოშობითი ნათესაობის პრინციპზე. ჩამოყალიბდა ზოგადი მოძღვრება, რომლის ობიექტიც იყო საერთოდ ყველა ენა, რომლის მეთოდიც იყო „უნივერსალური“, კონკრეტულ ისტორიულ გარემოს მოკლებული, შედგარი მშრალი და ხელოვნური ფორმულებისაგან.

ამ „ახალი მოძღვრების“ ძირითადი დებულებები იყო:

ენა არის ზედნაშენური კატეგორია. მისი ცვლილებები შეპირობებულია ბაზისში ცვლილებებით. ცვლილებები, მომხდარი წარმოებაში, ეკონომიკაში, აისახება ენის ყველა მხარეში; გაჩენის დღიდან ენა კლასობრივია. არაკლასობრივი ენა არ არსებობს; პირვანდელი ენა იყო ხელის ენა (ჟესტ-მიმიკის ენა). ბგერითი მეტყველება შეიქმნა არა ურთიერთობის საშუალების საჭიროებიდან (ამ ფუნქციას უკვე ასრულებდა ხელის ენა), არამედ შრომა-მაგიურ პროცესში ტოტემთან ურთიერთობისათვის. იგი შექმნეს მისნებმა.

ენათმეცნიერების საგანი ენის პალეონტოლოგიის, უძველესი მდგომარეობის ძიებაა. ენის პალეონტოლოგია გულისხმობს ყველა ენისათვის ერთიანი ენათშემოქმედებითი (გლოტოგონიური) პროცესის არსებობას და ერთიანი ენობრივი მასალის სტადიალურ განვითარებას. სხვადასხვა სტადია შეეფერება ძვრებს, მომხდარს ენაში, რაც გამოწვეულია წარმოების ტექნიკაში ძვრებით.

ერთიანი ენათშემოქმედებითი პროცესის არსებობა გამორიცხავს ენათა ცალკე მონათესავე ოჯახების არსებობას. ენათა მონათესავე ოჯახების აღიარება თურმე ენაზე რასისტული თვალსაზრისის გამოვლინებაა, ის, რაც ნათესაობად გვეჩვენება, თურმე ენათა დაახლოების შედეგია.

ყველა ენას ამოსავალი მასალა ერთი აქვს. ესაა ოთხი ელემენტი (სალ, ბერ, ფონ, რომ), რომელთა ურთიერთშეჯვარება იძლევა ენათა სისტემებსა და ენებს.

ენათმეცნიერების მიზანია ყველა ენის „მთელ მასალაში აღმოაჩინოს ხსენებული ოთხი ელემენტი, ეს უნდა მოხდეს ახალი მეთოდის, პალეონტოლოგიური ელემენტოვანი ანალიზის საშუალებით; ენათა განვითარებაში ადგილი აქვს მხოლოდ შეჯვარედინებას; მომავალში გვექნება ერთიანი ენა.

პირვანდელი ენა არ იყო ბგერითი ენა, ჩვენ არ ვიცით, როგორი იქნება მომავალი ენა, ვერ ვიტყვით, რომ იგი ბგერითი იქნება და სხვა.

აღნიშნული დებულებების შემცველი ამ ზოგადი საენათმეცნიერო მოძღვრების შესახებ სპეციალისტები სხვადასხვა აზრისა იყვნენ. ერთნი, მარქსიზმის ძირითად დებულებებზე დაყრდნობით, მარქსიზმის კლასიკოსების – მარქსის, ენგელსის, ლენინის, სტალინის – ენის შესახებ არსებულ გამონათქვამებზე დაყრდნობით, აცხადებდნენ, რომ ნ. მარის „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“ არ ეგუება მარქსიზმს; რომ ამ თეორიის მიხედვით შეუძლებელია მეცნიერული მუშაობის წარმოება; რომ საბჭოთა ენათმეცნიერებას მისგან განსხვავებული გზა უნდა ჰქონდეს; მეორენი თვლიდნენ, რომ ნ. მარის „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“ ეგებ არ არის მთლიანად ჩამოყალიბებული მარქსისტული მოძღვრება, მაგრამ მაინც მხოლოდ მის საფუძველზეა შესაძლებელი მივიღოთ ნამდვილი მარქსისტული ენათმეცნიერებაო; მესამენი გადაჭრით აცხადებდნენ: ესაა ერთადერთი მარქსისტულ-ლენინური მოძღვრება ენის შესახებ და არც არსებობს სხვა გზა საბჭოთა ენათმეცნიერების განვითარებისაო (ამ დებულებისათვის ისინიც იმოწმებდნენ მარქსიზმის კლასიკოსთა გამონათქვამებს ენის შესახებ მარისებური გაგებით).

ამ უკანასკნელ თვალსაზრისზე იდგნენ თვით ნ. მარი და მისი „მოწაფე“-მიმდევრები. ნ. მარი წერდა: „ახლა მარქსიზმი იაფეტური ენათმეცნიერებისა სადაო არაა... იაფეტური თეორია თავისი განვითარების მიღწეულ ეტაპზე მთლიანად შეერწყმის მარქსიზმს, ის შედის მასში, როგორც განუყოფელი ნაწილი, ხოლო ზოგ სფეროში როგორც აუცილებელი დახმარება მისი ზოგადი დებულებების კონკრეტიზაციისასო“¹.

ნ. მარის მიმდევრები წერდნენ: „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება, დაფუძნებული მარქსისტულ-ლენინურ მეთოდოლოგიაზე, წარმოადგენს ზოგადსა და ერთადერთს მეცნიერულ თეორიას ყველა კერძო ლინგვისტური დისციპლინისათვისო“².

¹ Н. Я. Марр. Яфетидология в Ленинградском госул. университете. 1930, рр. 53, 268.

² Ф. П. Филин. О двух направлениях в языкознании. Известия АН СССР. Отд. Лит. и Языка, т. VII, № 6, 1948, стр. 488.

„ერთადერთი მეცნიერული ენათმეცნიერება – ენის შესახებ ახალი მოძღვრებაა. სხვა მარქსისტული ენათმეცნიერება არ არსებობს და არც შეიძლება არსებობდესო“¹.

აღმაშფოთებლად მიაჩნდა გუსმანს ზოგი ენათმეცნიერის განცხადება, რომ ისინი „მარქსისტებად თვლიან თავს და არა მარისტებად“².

ქართველი მარისტები წერდნენ: „ნ. მარმა მოგვცა ენის ბუნების, მისი რაობის ნამდვილი მარქსისტულ-ლენინური გაგებაო“³.

ასე, რომ ნ. მარისა და მისი მიმდევრების აზრით, ეს თეორია მარქსისტულ-ლენინური თეორიაა. იგი მარქსიზმის განუყოფელი ნაწილია: არ შეიძლება არსებობდეს სხვა მეცნიერული ენათმეცნიერება.

კიდევ მეტი, ნ. მარის „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“, მათი აზრით, შემოქმედებითი მარქსიზმის ნიმუშია და ამიტომ უაღრესად საჭიროც მარქსიზმისათვის. მაგალითად, ნ. მარი წერდა: „ვფიქრობ, არაა საჭიროება არც შევშფოთდეთ იაფეტური თეორიის დაშორებისას მარქსიზმი-საგან ზოგ დებულებებში, ან ამა თუ იმ ტერმინში (მხედველობაშია, ალბათ, ტერმინი „კლასი!“ – ქ. ლ.) არც ავჩქარდეთ გავასწოროთ იაფეტური ფორმულირებანი და გამოთქმები“⁴.

აქედან ცხადია, უფრო ბუნებრივი იქნება შევასწოროთ მარქსიზმი, თუ ამ უკანასკნელს იაფეტური თეორია არ ემთხვევა; ბუნებრივი იქნება იაფეტური თეორიის მიხედვით მოვახდინოთ მარქსიზმის „დებულებების კონკრეტიზაცია“, რასაც კიდევაც ასრულებდნენ ნ. მარი და მისი მიმდევრები.

ამიტომაც ყველაფერს მას, რაც ნ. მარის „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებას“ არ ემთხვეოდა, მისი მიმდევრები აცხადებდნენ რეაქციულად, საბჭოთა მეცნიერებისათვის მიუღებლად. მოითხოვდნენ საწინააღმდეგო თვალსაზრისის აკრძალვას.

ასეთი იყო მდგომარეობა ენათმეცნიერებაში, როცა გაზ. „პრავდამ“ დისკუსია გამართა საბჭოთა ენათმეცნიერების საკითხებზე.

დისკუსიამ ფართო საზოგადოებრივი გამოძახილი პოვა. მასში, როგორც გაზ. „პრავდის“ რედაქცია აღნიშნავდა, მონაწილეობა მიიღო ორასამდე სპეციალისტმა როგორც ენათმეცნიერმა, ისე სხვა საზოგადოებრივ მეცნიერებათა წარმომადგენლებმა.

¹ იქვე.

² Известия АН СССР, Отд. Лит. и Языка, ტ. VIII, ნაკვ. 1, გვ. 86.

³ ბ. ს. ქაღიბაძე. ნიკო მარი და საბჭოთა ენათმეცნიერება. ჟურნ. „მნათობი“, 1950, № 2, გვ. 117.

⁴ „... нет, думаю, надобности ви смущаться перед расхождением яфетической теории с марксизмом в некоторых положениях или в кое-каких терминах, ни торопиться исправлять яфетические формулировки и выражения“ – Яфетидология в Ленинградском госуд. университете, 1930, рр. ნაწ., ტ. I, გვ. 268.

დისკუსიაში მონაწილეობა მიიღეს როგორც ნ. მარის თეორიის მომხრეებმა, ისე მოწინააღმდეგეებმა.

ნ. მარის თეორიის მომხრეები ისევ ძველი არგუმენტაციით გამოვიდნენ დისკუსიაშიც, თუმცა ახლა უკვე იძულებულნი გახდნენ გამომტყდარიყვნენ იმაში, რომ ნ. მარის თეორიაში ზოგი დებულება მცდარადაა გაშუქებული, ზოგი დებულება დაზუსტებას საჭიროებსო, მიუხედავად ამისა, ისინი მაინც ფიქრობდნენ, რომ საბჭოთა ენათმეცნიერების განვითარება შეიძლება მხოლოდ ნ. მარის „დაზუსტებული“ მარქსისტული თეორიის ბაზაზე.

*
* *

დისკუსიაში მონაწილეობა მიიღო ი. ბ. სტალინმა. ი. ბ. სტალინმა თავისი ნაშრომებით სრული სინათლე შეიტანა ყველა იმ საკითხის გადაწყვეტაში, რომლებიც დისკუსიის დროს იქნა წამოჭრილი.

ი. ბ. სტალინმა თავის გენიალურ ნაშრომებში დაასაბუთა, რომ მარქსიზმის თვალსაზრისით მიუღებელია ნ. მარის ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ ყველა დებულება. ი. ბ. სტალინმა ხაზგასმით აღნიშნა, რომ ნ. მარის თეორიის საფუძველზე ენათმეცნიერება ვერ განვითარდება. ნ. მარის მოძღვრების დებულებათა ანტიმეცნიერული ბუნების გამანადგურებელ კრიტიკასთან ერთად ი. ბ. სტალინმა მოგვცა ყველა ამ საკითხის ღრმა მარქსისტული გადაწყვეტა. ამავე დროს ი. ბ. სტალინმა წარმოაჩინა და გააშუქა მთელი რიგი ახალი მხარეები ენისა, მთელი რიგი ახალი საკითხები თეორიული ენათმეცნიერებისა და შექმნა მარქსისტული ენათმეცნიერების მთლიანი სისტემა.

სტალინურ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში მოცემულია ენათმეცნიერების საგნის, აგებულების, მეთოდისა და სხვა მეცნიერებებთან დამოკიდებულების პრობლემების ღრმა გადაწყვეტა.

ენათმეცნიერების საგნის – ენის რაობის საკითხმა სტალინურ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში მიიღო სრული და ღრმა განსაზღვრება.

ი. ბ. სტალინმა მთელი სისრულით გამოავლინა ენის საზოგადოებრივი არსი. ენის სოციალურობის სტალინური თეორია არსებითად დაუპირისპირდა როგორც ნ. მარის ვულგარულ-მატერიალისტურ ზედნაშენურ თეორიას, ისე ბურჟუაზიულ ენათმეცნიერებაში გაბატონებულ ინდივიდუალისტურსა და სოციოლოგიურ თეორიებს.

ენას ი. ბ. სტალინი განიხილავს მთელ საზოგადოებასთან კავშირში. ენა არის ადამიანთა ურთიერთობის აუცილებელი იარაღი. ენა არ არსებობს საზოგადოების გარეშე. მისი სიცოცხლე დამოკიდებულია საზოგადოების სიცოცხლეზე. საზოგადოების დაშლა იწვევს ენის სიკვდილს.

„ენა ეკუთვნის იმ საზოგადოებრივ მოვლენათა რიცხვს, რომლებიც საზოგადოების არსებობის მთელი ხნის განმავლობაში მოქმედებენ, იგი წარმოიშვება და ვითარდება საზოგადოების წარმოშობასა და განვითარებასთან ერთად. იგი კვდება საზოგადოების სიკვდილთან ერთად. საზოგადოების გარეშე ენა არ არსებობს“¹. ამით ი. ბ. სტალინი გახაზავს საზოგადოების არსებობის აუცილებლობას ენისათვის, რომელიც ამ საზოგადოებაში აუცილებელი ურთიერთობის საშუალებაა, აზრთა ურთიერთგაზიარების საშუალებაა.

ენისა და საზოგადოების ურთიერთობის დახასიათებისას ი. ბ. სტალინი აქ არ სვამს წერტილს, საზოგადოების არსებობა აუცილებელია ენისათვის, მაგრამ თვით ენის არსებობაც აუცილებელია საზოგადოებისათვის. ამ შემთხვევაში ი. ბ. სტალინი იძლევა ჯერ კიდევ 1904 წელს მის მიერ წამოყენებული კლასიკური დებულების – „ენა განვითარებისა და ბრძოლის იარაღია“² – გაშლასა და დასაბუთებას.

„აზრთა გაცვლა მუდმივი და სასიცოცხლო საჭიროებაა, რადგან უამისოდ შეუძლებელია მოეწყოს ადამიანთა საერთო მოქმედება ბუნების ძალებთან ბრძოლაში, საჭირო მატერიალური დოვლათის წარმოებისათვის ბრძოლაში, შეუძლებელია მიღწეულ იქნას წარმატება საზოგადოების საწარმოო საქმიანობაში, – მაშასადამე, შეუძლებელია თვით საზოგადოებრივი წარმოების არსებობაც, მაშასადამე, თუ არ არსებობს საზოგადოებისათვის გასაგები და ყველა მისი წევრისათვის საერთო ენა, საზოგადოება წყვეტს წარმოებას, ირღვევა და აღარ არსებობს, როგორც საზოგადოება. ამ გაგებით, ენა, რომელიც ურთიერთობის იარაღია, ამასთანავე საზოგადოების ბრძოლისა და განვითარების იარაღს წარმოადგენს“³. – წერს ი. ბ. სტალინი.

ენა არ შეიძლება მოვაქციოთ ვიწრო ჩარჩოებში, არ შეიძლება მისი ხმარების სფერო განესაზღვროთ ინდივიდით, გარკვეული სოციალური ჯგუფით, კლასით, ასევე არ შეიძლება მისი გამოყენების სფერო შემოვფარგლოთ მოკლე დროის მონაკვეთით. ენა ისეთი ურთიერთობის იარაღია, რომელიც მთელ რიგ პერიოდებს გამოადგება.

ენის სოციალური ბუნების ასეთი ღრმა გაგების საფუძველზე ი. ბ. სტალინი ააშკარავებს იმ სხვაობას, რაც არსებობს ენასა და ზედნაშენურ მოვლენათა შორის.

აქამდე კი საბჭოთა ენათმეცნიერებაში გაბატონებული იყო ნ. მარის მცდარი დებულება ენის ზედნაშენურობის შესახებ. მას იზიარებდნენ არა მხოლოდ ნ. მარის მიმდევრები, არამედ მოწინააღმდეგეებიც⁴. ამის შესა-

¹ ი. ბ. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 20.

² ი. ბ. სტალინი. როგორ ესმის სოციალ-დემოკრატიას ნაციონალური საკითხი? თხზულებანი, ტ. I, 1947, გვ. 43.

³ ი. ბ. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 20-21.

⁴ არნ. ჩიქობავა. ზოგადი ენათმეცნიერება, I, 1946, § 13; მისივე, ზოგადი ენათმეცნიერება, II, § 66.

ხებ არნ. ჩიქობავა წერს: „...ენის ზედნაშენურობის შესახებ საკითხის დასმა – კი ნ. მართან სწორად გვეჩვენებოდა. ამას დამსახურებადც ვუთვლიდით (ერთადერთ დამსახურებად, მაგრამ მაინც დამსახურებად). ი. ბ. სტალინმა ცხადყო, რომ ენის ზედნაშენურობის შესახებ საკითხის დასმაც მცდარია. ამგვარად, ნ. მარის ე. წ. „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში“ ესეც მცდარი აღმოჩნდა. შემცდარი აღმოვჩნდით ჩვენც, ვინც ნ. მარის თეორიაში ამას სწორად ვთვლიდით“¹.

გენიალურ ნაშრომებში ენათმეცნიერების შესახებ ი. ბ. სტალინმა შემოქმედებითად განსაზღვრა ბაზისისა და ზედნაშენის არსი, სისრულით დაახასიათა მათი ურთიერთობა, გამოავლინა ენის დამოკიდებულება თითოეულ მათგანთან.

განსაზღვრა რა ბაზისი როგორც საზოგადოების ეკონომიური წყობილება მისი განვითარების ამა თუ იმ ეტაპზე, ხოლო ზედნაშენი – როგორც საზოგადოების პოლიტიკური, უფლებრივი, რელიგიური, მხატვრული, ფილოსოფიური შეხედულებანი და მათი შესაბამისი პოლიტიკური, უფლებრივი და სხვა დაწესებულებანი, ი. ბ. სტალინმა ოთხ მთავარ მომენტს გაუსვა ხაზი ენასა და ზედნაშენურ მოვლენათა სხვაობაში ბაზისთან დამოკიდებულების თვალსაზრისით.

ყოველ ბაზისს აქვს თავისი საკუთარი ზედნაშენი. რამდენიც ბაზისია, იმდენივე ზედნაშენი გვექნება თუ იცვლება და ისპობა ბაზისი, იცვლება და ისპობა სათანადო ზედნაშენიც: თუ წარმოიშვება ახალი ბაზისი, წარმოიშვება ახალი ზედნაშენიც. ი. ბ. სტალინი გვასწავლის, რომ ენა არსებითად განსხვავდება ამ მხრივ ზედნაშენისაგან. ენისათვის არაა დამახასიათებელი ასეთი შეცვლა დამოკიდებული ბაზისის შეცვლაზე. ენა არსებითად ისეთივე რჩება ახალი ბაზისის წარმოქმნის შემდეგ, როგორიც იყო წინა ბაზისის დროს.

ი. ბ. სტალინმა ამასთან დაკავშირებით გააანალიზა რუსეთში ამ 30 წლის განმავლობაში მომხდარი ცვლილებები როგორც ბაზისისა და ზედნაშენის მხრივ, ისე ენის მხრივ. გვიჩვენა, თუ როგორ ძირფესვიანად შეიცვალა კაპიტალისტური ბაზისი და მისი ზედნაშენები სოციალისტურ საზოგადოებაში სოციალისტური ბაზისითა და შესაბამისი სოციალისტური ზედნაშენებით და როგორ გამოადგა სოციალისტურ საზოგადოებას იგივე ენა, რომელიც კაპიტალისტური წყობილების დროსაც ემსახურებოდა საზოგადოებას.

ამ პერიოდის განმავლობაში მომხდარი ცვლილებები ენაში არაა არსებითი ხასიათისა. ასეთი მოცულობის გადატრიალებამ, მომხდარმა სა-

¹ არნ. ჩიქობავა. ი. ბ. სტალინის შრომები ენის შესახებ და მათი მნიშვნელობა საბჭოთა ენათმეცნიერებისათვის. ქართული ენის განმარტ. ლექსიკონი, ტ. II, გვ. 016: მისივე, Труды И. В. Сталина по вопросам языкознания и их значение для науки о языке, თბილისი, 1951, გვ. 31.

ზოგადოებრივ ცხოვრებაში, ბაზისსა და ზედნაშენებში, თავი იჩინა ენაში მხოლოდ ლექსიკური ცვლილებების მხრივ და ისიც ისე, რომ ენის საფუძველს – ძირითად ლექსიკურ ფონდსა და გრამატიკულ წყობას – რაიმე მნიშვნელოვანი შეცვლა არ დასტყობია.

მეორე განმასხვავებელ ნიშნად ზედნაშენსა და ენას შორის ი. ბ. სტალინი იმაზე მიუთითებს, რომ ზედნაშენი არა მხოლოდ ასახავს ბაზისს, იგი ნეიტრალური კი არაა ბაზისის ბედისადმი, არამედ აქტიურად უწყობს ხელს და ამტკიცებს მის წარმომშობ ბაზისს. ამაშია ზედნაშენის სამსახურებრივი როლიც. ენა კი, პირიქით, როდია შემოფარგლული რომელიმე კლასით, სოციალური ჯგუფით, ეპოქით. იგი ყველას თანაბრად ემსახურება. იგი განურჩეველ დამოკიდებულებას ამჟღავნებს ყველა კლასისადმი.

ი. ბ. სტალინი ააშკარავებს იმ პრინციპულად დაპირისპირებულ ხასიათს ზედნაშენსა და ენას შორის, რაც ქმნის მათს სპეციფიკას. ერთი უაღრესად კლასობრივია, გარკვეულ ბაზისზე უშუალოდ დამოკიდებული და მისი დამცველი, მეორე უაღრესად საერთო საზოგადოებრივია, სხვადასხვა ბაზისების პერიოდში მოქმედი.

ზედნაშენისათვის ისაა დამახასიათებელი, რომ იგი ემსახურება თავის წარმომქმნელ ბაზისს, თავის კლასს და აქტიური ძალაა მის დასაცავად. საკმარისია ზედნაშენმა უარი თქვას ამ აქტიური დაცვის როლზე, გამოამჟღავნოს განურჩეველი დამოკიდებულება თავისი ბაზისისადმი, თავისი კლასისადმი, „რომ მან **თავისი თვისებრიობა** დაკარგოს და ზედნაშენი აღარ იქნეს“¹. პირიქით, ერთი და იგივე ენა ემსახურება სხვადასხვა კლასს და სხვადასხვა ბაზისს – იგი საერთო საზოგადოებრივი ურთიერთობის იარაღია. საკმარისია ენა ასცდეს ამ საერთო-სახალხო პოზიციას, რომ „მან დაკარგოს **თავისი თვისებრიობა**, რომ იგი აღარ იყოს საზოგადოებაში ადამიანთა ურთიერთობის საშუალება“².

მესამე განმასხვავებელი ნიშანი ზედნაშენსა და ენას შორის ის არის, რომ „ზედნაშენი არის პროდუქტი ერთი ეპოქისა, რომლის განმავლობაშიც ცოცხლობს და მოქმედებს ესა თუ ის ეკონომიური ბაზისი. ამიტომ ზედნაშენი დიდხანს არ ცოცხლობს, იგი ისპობა და ქრება ამ ბაზისის მოსპობასთან და გაქრობასთან ერთად.

ენა კი, პირიქით, პროდუქტია მთელი რიგი ეპოქებისა, რომელთა მანძილზე იგი ყალიბდება, მდიდრდება, ვითარდება, იხვეწება. ამიტომ ენა გაცილებით უფრო დიდხანს ცოცხლობს, ვიდრე რომელიმე ბაზისი და რომელიმე ზედნაშენი, სწორედ ამით აიხსნება, რომ არა მარტო ერთი ბა-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 5 (ხაზგასმა ჩვენი, – ქ. ლ.).

² იქვე, გვ. 6 (ხაზგასმა ჩვენი – ქ. ლ.).

ზისისა და მისი ზედნაშენის, არამედ რამდენიმე ბაზისისა და მათი შესაბამისი ზედნაშენების წარმოშობა და ლიკვიდაცია არ იწვევს ისტორიაში ამა თუ იმ ენის ლიკვიდაციას, მისი სტრუქტურის ლიკვიდაციას და ახალი ლექსიკური ფონდისა და ახალი გრამატიკული წყობის მქონე ახალი ენის წარმოშობას¹.

ამასთან დაკავშირებით ი. ბ. სტალინი განიხილავს პუშკინის შემდეგ რუსეთში მომხდარ ცვლილებებს საზოგადოებრივი წყობილების მხრივ და ადარებს რუსულ ენაში მომხდარ ცვლილებებს. ი. ბ. სტალინი აღნიშნავს, რომ ასი წლის განმავლობაში ორი ბაზისი თავისი ზედნაშენებიანად (ფეოდალური, კაპიტალისტური) მოისპო და წარმოიშვა მესამე სოციალისტური ბაზისი მისი ახალი ზედნაშენით. მაგრამ თანამედროვე რუსული ენა ბევრით არაფრით განსხვავებულა პუშკინის დროინდელი რუსული ენისაგან.

რუსულ ენაში მომხდარი ცვლილებები შემდეგით განისაზღვრა „ამ ხნის მანძილზე სერიოზულად შეივსო რუსული ენის ლექსიკური შემადგენლობა; ლექსიკური შემადგენლობიდან ამოვარდა მრავალი მოძველებული სიტყვა; შეიცვალა ბევრი სიტყვის აზრობრივი მნიშვნელობა; გაუმჯობესდა ენის გრამატიკული წყობა. რაც შეეხება პუშკინის ენის სტრუქტურას მისი გრამატიკული წყობით და ძირითადი ლექსიკური ფონდით, იგი დარჩა მთელი თავისი არსით, როგორც თანამედროვე რუსული ენის საფუძველი“².

ამ დებულების დადასტურებაა ყველა სხვა ენის ისტორია. მაგალითად, ქართველი კლასიკოსის ი. ჭავჭავაძის ლიტერატურული მოღვაწეობის პერიოდიდან ძირფესვიანად შეიცვალა საზოგადოებრივი წყობილება: ფეოდალური წყობილება შეიცვალა კაპიტალისტურმა წყობილებამ, კაპიტალისტური წყობილება მოისპო და შეიქმნა ახალი, სოციალისტური წყობილება, მაგრამ ქართული ენა თავის საფუძველში იგივე დარჩა. ჩვენი სოციალისტური სინამდვილისათვის არათუ უცხოა ეს ენა, პირიქით, ჩვენი დღევანდელი სალიტერატურო ენა ეყრდნობა ი. ჭავჭავაძის, ა. წერეთლისა და ი. გოგებაშვილის ენას. „ცვლილება, მომხდარი ამ ხნის განმავლობაში ქართულ ენაში, უმთავრესად ეხება ლექსიკას. საზოგადოებრივ ყოფაში მომხდარ ცვლილებებთან დაკავშირებით ზოგი მოძველებული ტერმინი გადავიდა ენის პასიურ ფონდში (მაგ, როგორიცაა: ბატონი, ყმა, მოჯამაგირე, ქცევა (მიწისა) ჭრაქი, ქალამანი...) გამდიდრდა ენა რიგი ახალი ყოფის ამსახველი სიტყვებით (მაგ, როგორიცაა: საბჭოთა, ხუთწლედის, ბოლშევიკი, კომკავშირელი, პიონერი, ოქტომბრელი, რკინიგზელი, მერგოლური, კოლმეურნეობა, შრომადღე, სტახანოველი, თვითმფრინავი, გამომცემლო-

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 7.

² იქვე.

ბა, ერთიანი და სხვა), ენის საფუძველი კი – ძირითადი ლექსიკური ფონდი და გრამატიკული წყობა არსებითად იგივე დარჩა. არ შეიძლება ბაზისის შეცვლას არ მოჰყვეს ზედნაშენის შეცვლა, რადგანაც ძველი ზედნაშენი შეზოგავდა და გასაქანს არ მისცემდა ახალ ბაზისს. საზოგადოების საწარმოო ძალთა განვითარებისათვის საჭიროა ახალი ზედნაშენის შექმნა და ამდენადვე ამის შესაძლებლობაც არსებობს, მაგრამ ენის შეცვლა ამასთან დაკავშირებით, როგორც ამას ი. ბ. სტალინი აღნიშნავს, არც საჭიროა და არც შესაძლებელი. საჭირო არაა იმიტომ, რომ არსებულ ენას თავისუფლად შეუძლია ურთიერთობის საშუალებად გამოდგეს ახალი საზოგადოებრივი წყობილების, ახალი ბაზისისა და ზედნაშენის პირობებში, და შესაძლებელი არაა იმიტომ, რომ ეს – ერთი ენის მეორე ენით შეცვლა მოკლე დროის განმავლობაში – გამოიწვევდა ანარქიას საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, შექმნიდა საზოგადოების დაშლის საფრთხეს.

აქ ი. ბ. სტალინი ერთხელ კიდევ გახაზავს ენის იმ დიდ მნიშვნელობას საზოგადოებისათვის, რომელზედაც ზემოთ იყო ლაპარაკი.

ენის ასეთი შეცვლა შეუძლებელია იმიტომ, რომ ენის განვითარებამ არ იცის ასეთი უეცარი გარდატეხები. ენის უეცარი შეცვლა იქნებოდა არა ენის შინაგანი განვითარების კანონებით ნაკარნახევი, არამედ ეს იქნებოდა ერთი საურთიერთო საშუალების მეორე საურთიერთო საშუალებით ხელოვნურად შეცვლა (ამგვარი შეცვლის ცდას ი. ბ. სტალინიმა დონკიხოტობა უწოდა).

ამასთან დაკავშირებით მეტად საყურადღებო მითითებები აქვს ი. ბ. სტალინს მოცემული თვით ენობრივი ნიშნის შესახებ.

ი. ბ. სტალინი გვიხსნის: „რა საჭიროა, რომ ყოველი გადატრიალების შემდეგ ენის არსებული სტრუქტურა, მისი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი მოისპოს და ახლით შეიცვალოს, როგორც ეს ჩვეულებრივ ზედნაშენს მოსდის? ვის რად უნდა, რომ „წყალს“, „მიწას“, „მთას“, „ტყეს“, „თევზს“, „კაცს“, „სიარულს“, „კეთებას“, „წარმოებას“, „ვაჭრობას“ და ა. შ. ეწოდებოდეს არა წყალი, მიწა, მთა და ა. შ., არამედ რაღაც სხვა? ვის რად უნდა, რომ ენაში სიტყვების ცვლილება და წინადადებაში სიტყვების შეკავშირება ხდებოდეს არა არსებული გრამატიკის, არამედ სრულიად სხვა გრამატიკის მიხედვით? რას არგებს რევოლუციას ასეთი გადატრიალება ენაში? ისტორია საერთოდ რაიმე არსებითს ისე არ აკეთებს, თუ ეს მაინცდამაინც საჭირო არ არის. საკითხავია, რა საჭიროა ასეთი ენობრივი გადატრიალება, თუ დამტკიცებულია, რომ არსებული ენა თავისი სტრუქტურით ძირითადად სავსებით გამოსადეგია ახალი წყობილების საჭიროების დასაკმაყოფილებლად?“¹.

ი. ბ. სტალინის აღნიშნული ნაშრომი მრავალ ენაზე გადაითარ-

¹ ი. ბ. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 8.

გმნა. ხსენებული ადგილიც სხვადასხვა ენაზე სხვადასხვა სიტყვებით იქნა გადმოცემული. რუსულად აქ იყო: „вода“, „земля“, „гора“, „лес“, „рыба“, „человек“, „ходить“, „делать“, „производить“, „торговать“. ცხადია, ეს სახელები სათანადო საგნებისა და მოვლენებისათვის პირობითი ნიშნებია. ისინი რომ საგნის ბუნებით ყოფილიყვნენ ნაკარნახევი ერთი და იგივე სახელწოდება გვექნებოდა ყველა ენაზე.

ამიტომაც იყო, რომ სათანადო ადგილის თარგმნისას მთარგმნელი არ შეუწუხებია იმ აზრს, რომ რუს. „вода“-ს ადგილას ქართ. „წყალი“ ჩასვა და ა. შ. მიუხედავად იმისა, რომ იქვე ვკითხულობდით: „Кому это нужно, чтобы „вода“, „земля“, „гора“... назывались не водой, землёй, горой и т. д., а как-то иначе?“¹ და ეს შესაძლებელი გახდა იმიტომ, რომ სხვა ენობრივი კოლექტივისათვის სხვა პირობითი ნიშანია ხმარებაში, სტალინური კონცეფციის თანახმად ყველა ამ ენობრივ ნიშანს თავისი ბუნებით ერთნაირის წარმატებით შეუძლია გამოადგეს საზოგადოებას ურთიერთობის საშუალებად, ამიტომაც არავითარი უპირატესობა არ შეიძლება ჰქონდეს მათთან შედარებით რაიმე ახალ საურთიერთო საშუალებას (ახალ ენობრივ ნიშანთან სისტემით). მისით შეცვლა ამიტომაც საჭირო არაა, ნაკლი კი იმას უთუოდ ექნება. და ეს ნაკლი არსებითი ხასიათისაა. ეს ისეთი ნაკლია, რომ გამორიცხავს კიდევ მის საჭიროებასა და შესაძლებლობას. ეს ნაკლი საურთიერთო საშუალების გაგებინების ფუნქციასთანაა დაკავშირებული. ამ მხრივ იძლევა ი. ბ. სტალინი ახალი, გამოგონილი, ხელოვნური საურთიერთო საშუალების უკვე არსებულთან დაპირისპირებას. ის უკანასკნელი იმ არსებითი უპირატესობით სარგებლობს, რომ იგი ყველა-სათვის გასაგებია და ხელმისაწვდომი.

მეოთხე არსებით განმასხვავებელ ნიშნად ზედნაშენსა და ენას შორის ი. ბ. სტალინი თვლის იმ გარემოებას, რომ „ზედნაშენი უშუალოდ დაკავშირებული არ არის წარმოებასთან, ადამიანის საწარმოო საქმიანობასთან, იგი წარმოებასთან დაკავშირებულია მხოლოდ არაპირდაპირ, ეკონომიკის მეშვეობით, ბაზისის მეშვეობით. ამიტომ ზედნაშენი საწარმოო ძალთა განვითარების დონის ცვლილებებს ასახავს არა ერთბაშად და არა პირდაპირ, არამედ ბაზისის ცვლილებათა შემდეგ, ბაზისის ცვლილებებში წარმოების ცვლილებათა ასახვის მეშვეობით. ეს იმას ნიშნავს, რომ ზედნაშენის მოქმედების სფერო ვიწრო და შეზღუდულია.

ენა კი, პირიქით, უშუალოდ არის დაკავშირებული ადამიანის საწარმოო საქმიანობასთან, და არა მარტო საწარმოო საქმიანობასთან, არამედ ადამიანის ყოველ სხვა საქმიანობასთანაც მისი მუშაობის ყველა სფეროში წარმოებიდან ბაზისამდე, ბაზისიდან ზედნაშენამდე. ამიტომ ენა წარმოების ცვლილებებს ასახავს ერთბაშად და უშუალოდ, არ ელოდება

¹ И. С т а л и н. Марксисты и вопросы языкознания, 1951, гл. 10.

ბაზისის ცვლილებებს. ამიტომ მოქმედების სფერო ენისა, რომელიც ადამიანის საქმიანობის ყველა მხარეს მოიცავს, გაცილებით უფრო ფართო და მრავალმხრივია, ვიდრე ზედნაშენის მოქმედების სფერო. უფრო მეტიც, იგი თითქმის უსაზღვროა“¹.

უწინარეს ყოვლისა, სწორედ ამ გარემოებით ხსნის ი. ბ. სტალინი ენის ლექსიკური შემადგენლობის განუწყვეტლივ ცვლილებას.

„მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის, ვაჭრობისა და ტრანსპორტის ტექნიკის და მეცნიერების განუწყვეტელი ზრდა, – გვასწავლის ი. ბ. სტალინი, – ენისაგან მოითხოვს მისი ლექსიკის შევსებას ახალი სიტყვებითა და გამოთქმებით, რომლებიც საჭიროა მათი მუშაობისათვის. და ენა, უშუალოდ ასახავს რა ამ საჭიროებას, ავსებს თავის ლექსიკას ახალი სიტყვებით, სრულყოფს თავის გრამატიკულ წყობას“². ენის წარმოებასთან, მთელი ადამიანის საქმიანობასთან ასეთი უშუალო კავშირით ი. ბ. სტალინიმ გამორიცხა ენის ზედნაშენური ხასიათი, ნ. მარის „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში“ ენის წარმოებასთან კავშირი გახდა ენის ზედნაშენად აღიარების საფუძველი.

წარმოებაში, ადამიანის მთელ საქმიანობაში მომხდარი ცვლილებების უშუალო ამსახველად ი. ბ. სტალინიმ ლექსიკა მიიჩნია. ნ. მარის მოძღვრების მიხედვით წარმოებაში, ტექნიკაში, საზოგადოებრივ წყობილებაში მომხდარი „ცვლილება ენის ყოველ მხარეში აისახება. ყოველი საზოგადოებრივი წყობილება თავის გამოხატულებას პოვებს მისთვის შესაფერ გრამატიკულ წყობაში, გრამატიკულ კატეგორიებში. ამ ნიადაგზე კიდევ „ხსნიან“ ნ. მარი და მისი მიმდევრები პირდაპირი და არაპირდაპირი ბრუნვების წარმოქმნას ენაში, სხვადასხვა გრამატიკული ხარისხის წარმოქმნას, ენებითი გვარის ჩასახვას, კაუზატივის ფორმის განვითარებასა და სხვა.

ი. ბ. სტალინი თავის ფუძემდებელ ნაშრომებში ენათმეცნიერების შესახებ ამტკიცებს, რომ გრამატიკულ წყობაში როდი აისახება სხვადასხვა ეკონომიური ფორმაცია, ბაზისები იცვლება, ეკონომიკა იცვლება, საზოგადოებრივი წყობილება იცვლება, ენის გრამატიკული წყობა კი ძირითადად დაცულია მთელი რიგი ეპოქების სიგრძეზე; ცვლილებები ამ მხრივ ენაში მეტად ნელი ტემპით მიდინარეობს.

ი. ბ. სტალინიმ ღრმა მეცნიერული ანალიზის შედეგად დაასკვნა, რომ:

„მარქსისტი ენას ბაზისის ზედნაშენად ვერ მიიჩნევს; ენისა და ზედნაშენის ერთმანეთში არევა სერიოზული შეცდომაა“³.

¹ ი. ბ. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 8-9.

² იქვე, გვ. 9.

³ ი. ბ. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 9.

ი. ბ. სტალინი არკვევს, რომ ენას სხვა საზოგადოებრივ მოვლენათა, მათ შორის ბაზისისა და ზედნაშენის, მსგავსად ახასიათებს ის, რომ იგი ემსახურება საზოგადოებას. მაგრამ ამ საერთოს იქით იწყება სწორედ მათ შორის სხვაობა და ეს სხვაობაა ენათმეცნიერებისათვის როგორც მეცნიერებისათვის ნიშანდობლივი. ბაზისი ემსახურება საზოგადოებას ეკონომიურად, ზედნაშენი – პოლიტიკური, იურიდიული, ესთეტიკური და სხვა იდეებით და ქმნის საზოგადოებისათვის სათანადო დაწესებულებებს. ენის სპეციფიკას კი ის შეადგენს, რომ იგი ემსახურება საზოგადოებას, როგორც ადამიანთა ურთიერთობის საშუალება.

„ენა ემსახურება საზოგადოებას, როგორც ადამიანთა ურთიერთობის საშუალება, როგორც საზოგადოებაში აზრთა გაცვლა-გამოცვლის საშუალება, როგორც ისეთი საშუალება, რომელიც ადამიანებს შესაძლებლობას აძლევს გაუგონ ერთმანეთს და მოაწყონ ერთობლივი მუშაობა ადამიანის საქმიანობის ყველა სფეროში, როგორც წარმოების დარგში, ისე ეკონომიური ურთიერთობის დარგში, როგორც პოლიტიკის დარგში, ისე კულტურის დარგში, როგორც საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, ისე ყოფაცხოვრებაში. ეს თავისებურებანი ახასიათებენ მხოლოდ ენას, და სწორედ იმიტომ, რომ ისინი ახასიათებენ მხოლოდ ენას, ენა დამოუკიდებელი მეცნიერების – ენათმეცნიერების – შესწავლის ობიექტია. ენას ეს თავისებურებანი რომ არ ჰქონოდა, ენათმეცნიერება დამოუკიდებელი არსებობის უფლებას დაკარგავდაო“¹, – გვასწავლის ი. ბ. სტალინი.

ამდენადვე ენა გამოეთიშა როგორც ბაზისს, ისე ზედნაშენურ მოვლენებს. იგი არც მათი „შუალედური“ მოვლენაა. ასეთი „შუალედური“ მოვლენები არ არსებობენო, – აღნიშნავს ი. ბ. სტალინი, გარკვეული თვალსაზრისით – კლასების მიმართ განურჩევლობის მხრივ – ენა შეიძლება შევადაროთ წარმოების იარაღს, მაგრამ აქაც მსგავსება ამითვე ამოიწურებაო, – გვასწავლის ი. ბ. სტალინი, – ამის იქით იწყება მათ შორის არსებითი სხვაობა: წარმოების იარაღი ქმნის, აწარმოებს მატერიალურ დოვლათს, „ენა კი არაფერს არ აწარმოებს ან „აწარმოებს“ მხოლოდ სიტყვებს“².

*

* *

ი. ბ. სტალინის მიერ მოცემულ ენის არსის ყოველმხრივსა და ღრმა განმარტებასთან შინაგანად დაკავშირებულია მთელი რიგი სხვა საკითხებიც.

ი. ბ. სტალინი დაახასიათა რა ენა, როგორც საერთო საზოგადოებრივი მოვლენა ყველა სოციალური წრისათვის სხვადასხვა ისტორიული პერიოდის განმავლობაში და უარყო რა ენის ზედნაშენურობა, ამით გამო-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 34.

² ი. სტალინი. იქვე, გვ. 36.

რიცხა ენის კლასობრივი ხასიათი და მოგვცა ამ დებულების ნათელი ილუსტრაცია ფაქტობრივ მასალაზე.

ი. ბ. სტალინი გვასწავლის: „ენა შექმნილია არა ერთი რომელიმე კლასის, არამედ მთელი საზოგადოების, საზოგადოების ყველა კლასის მიერ, ასეულ თაობათა ძალდონით. იგი შექმნილია არა ერთი რომელიმე კლასის, არამედ მთელი საზოგადოების; საზოგადოების ყველა კლასის საჭიროების დასაკმაყოფილებლად. სწორედ ამიტომ იგი შექმნილია როგორც საზოგადოებისათვის ერთიანი და საზოგადოების ყველა წევრისათვის საერთო საყოველთაო-სახალხო ენა. ამის გამო ენის, როგორც ადამიანთა ურთიერთობის საშუალების, სამსახურებრივი როლი ის კი არ არის, რომ ერთ კლასს ემსახურებოდეს სხვა კლასების საზიანოდ, არამედ ის, რომ თანაბრად ემსახურებოდეს მთელ საზოგადოებას, საზოგადოების ყველა კლასს“¹.

ნ. მარის დებულება იყო, რომ ბგერითი ენა თავისი გაჩენის დღიდან კლასობრივია, რომ ბგერითი ენა წარმოიშვა სწორედ კლასობრივად დიფერენცირებულ წრეში, რომ არ არსებობს არაკლასობრივი ენა, რომ ენაში ყველაფერი კლასობრივია.

„იაფეთიდოლოგია უარყოფს არაკლასობრივ ენათა არსებობასო, – წერდა ნ. მარი, – ყველა ენა... – კიდევ ერთხელ ვიმეორებთ, კლასობრივია, მასთან კლასობრივია არა უკანასკნელ რიგში, არამედ უწინარეს ყოვლისა, სომხეთსა და საქართველოში ნაციონალური ენა აღმოჩნდა ორ-ორი თითოეულ ქვეყანაში, ორივე კლასობრივი, ერთი ძველი ლიტერატურული ფეოდალური და. მეორე ე. წ. ხალხური... და რაც აღსანიშნავია, ქართული ფეოდალური ენა უფრო ახლოა სისტემით სომხურ ფეოდალურ ენასთან, ვინემ ყოველი მათგანი თავისი მშობლიური ქვეყნის ხალხურ ენასთან... იაფეთიდოლოგია მიუღებლად თვლის კვლევა-ძიების დროს სხვაგვარ მიდგომას ენის შესწავლისადმი, თუ არა როგორც კლასობრივი მეტყველები-სადმი“².

სხვაგან კიდევ მ. მარი წერდა: „ბგერითი ენის საჭიროება გაჩნდა კლასობრივი დიფერენციაციის ჩანასახთა გაჩენასთან ერთად“³.

ამით ნ. მარმა ყოველ ენას დაუკარგა თავისი საერთო საზოგადოებრივი ხასიათი. განიხილა რა ნ. მარმა ენა (და მისი ყოველი ნაწილი) როგორც კლასობრივი ზემოქმედება, ქართველ ფეოდალთა მეტყველება უფ-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 5.

² Н. Я. Марр. К Бакинской дискуссии о яфетидологии и марксизма, Бако. 1932, გვ. 18-19.

³ Н. Я. Марр. Постановка учения об языке в мировом масштабе и абхазский язык, რჩ. ნაწ., ტ. IV, გვ. 59.

რო ახლო მდგომად სცნო სომეხ ფეოდალთა მეტყველებასთან, ვიდრე თითოეული მათგანი შესაფერ ხალხურ მეტყველებასთან. თუმცა არავითარი საბუთი ამის დასამტკიცებლად მას არც მოუყვანია და არც არსებობდა.

ნ. მარმა გამოაცხადა რა, რომ ენა გაჩენის დღიდან კლასობრივიაო, იგი ჩაისახა კლასობრივად დიფერენცირებულ გარემოშიო, თავისი მოსაზრება დაუპირისპირა ენგელსის ცნობილ დებულებას კლასების წარმოშობის შესახებ.

ამის გამო ნ. მარი კიდევ აცხადებდა: „ენგელსის ჰიპოთეზა გვაროვნული წყობილების დაშლის შედეგად კლასების წარმოშობის შესახებ საჭიროებს სერიოზულ შესწორებებს“¹.

ამრიგად, მარქსიზმისათვის არსებით საკითხში – კლასობრივი საზოგადოების წარმოშობის საკითხში – უპირისპირდებოდა ნ. მარის „თეორია“ მარქსიზმს. ამას ნ. მარი თვითონვე აღიარებდა, მაგრამ ეს არ უშლიდა ხელს ნ. მარსა და მის მიმდევრებს ნ. მარის მოძღვრება ენისა და თვით კლასების შესახებ ერთადერთ მარქსისტულ მოძღვრებად გამოეცხადებინათ.

ო. ბ. სტალინი აღნიშნავს ამასთან დაკავშირებით: „ძნელი არ არის იმის გაგება, რომ იმ საზოგადოებაში, სადაც კლასები არ არიან, ლაპარაკიც კი არ შეიძლება კლასობრივი ენის შესახებ. პირველყოფილმა თემობრივმა გვაროვნულმა წყობილებამ არ იცოდა კლასები, მაშასადამე, იქ არც შეიძლებოდა ყოფილიყო კლასობრივი ენა, – იქ ენა იყო საერთო, ერთიანი მთელი კოლექტივისათვის“². საწინააღმდეგო აზრს, რომლის მიხედვითაც კლასად უნდა მივიჩნიოთ ადამიანთა ყოველგვარი კოლექტივი, მათ შორის პირველყოფილი თემობრივი კოლექტივიც, რასაც ხშირად მიმართავდნენ ნ. მარი და მისი მიმდევრები, როცა აშკარა წინააღმდეგობებში ჩავარდებოდნენ, ო. ბ. სტალინმა „სიტყვების თამაში“ უწოდა, ო. ბ. სტალინს მოჰყავს ისტორიის ჩვენებები იმის შესახებ, რომ ენა თავისი განვითარების ყველა ეტაპზე – საგვარეულოდან ტომების ენებამდე, ტომების ენებიდან ხალხების ენებამდე და ხალხების ენებიდან ეროვნულ ენებამდე, – როგორც საზოგადოებაში ადამიანთა ურთიერთობის საშუალება, იყო ერთიანი მთელი საზოგადოებისათვის და „თანაბრად ემსახურებოდა საზოგადოების წევრებს დამოუკიდებლად მათი სოციალური მდგომარეობისა“³. ნ. მარის მიმდევრები ენის კლასობრიობის დასაბუთების მიზნით მიმართავდნენ მარქსიზმის კლასიკოსების – მარქსის, ენგელსის, ლენინის, სტალინის – ცალკეულ გამონათქვამებს და ცდილობდნენ მათში ამოეკითხათ თავიანთი დებულების სასარგებლო აზრები.

¹ Н. Я. Марр. Актуальные проблемы и очерелные задачи яфетической теории, рф. ნაწ. ტ. III, გვ. 75.

² ო. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 9-10.

³ ო. სტალინი. იქვე, გვ. 10.

ი. ბ. სტალინმა ნათელიყო ის მედავითნური დამოკიდებულება მარქსიზმის კლასიკოსების – მარქსის, ენგელსის, ლენინის, სტალინის – გამონათქვამებისადმი, რომელსაც ნ. მარი და მისი მიმდევრები იჩენდნენ ენის კლასობრიობის დასაბუთებისას. ისინი მარქსიზმის კლასიკოსებს მიაწერდნენ ისეთ მტკიცებას, რაც მათი შრომებიდან სრულებით არ გამომდინარეობდა, ისინი ამახინჯებდნენ მარქსიზმის კლასიკოსთა გამონათქვამების ნამდვილ აზრს.

ი. ბ. სტალინმა დაამტკიცა, რომ სწორედ მათ მიერ ციტირებულ ადგილებსა და შრომებში მარქსიზმის კლასიკოსები გამოთქვამენ ენის კლასობრიობის საწინააღმდეგო დებულებებს, აღიარებენ და ასაბუთებენ ენის ერთიანობას ამა თუ იმ საზოგადოების სხვადასხვა კლასისათვის.

ი. ბ. სტალინმა დაამტკიცა, რომ ენა თავისი ბუნებით არ არის და არც შეიძლება იყოს კლასობრივი. ამავე დროს ი. ბ. სტალინი შეეხო სხვადასხვა კლასის დამოკიდებულებას ენისადმი.

ი. ბ. სტალინი აღნიშნავს, რომ „ენა, როგორც საზოგადოებაში ადამიანთა ურთიერთობის საშუალება, თანაბრად უწევს სამსახურს საზოგადოების ყველა კლასს და ამ მხრივ ერთგვარ განურჩევლობას იჩენს კლასებისადმი, მაგრამ ადამიანები, ცალკეული სოციალური ჯგუფები, კლასები სრულიადაც არ არიან განურჩევლნი ენისადმი. ისინი ცდილობენ გამოიყენონ ენა თავისი ინტერესებისათვის, თავს მოახვიონ მას თავისი განსაკუთრებული ლექსიკონი, თავისი განსაკუთრებული ტერმინები, თავისი განსაკუთრებული გამოთქმები. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევიან შეძლებული კლასების ზედაფენები, რომლებიც მოსწყდნენ ხალხს და სძულთ იგი: თავადაზნაურული არისტოკრატია, ბურჟუაზიის ზედაფენები. იქმნება „კლასობრივი“ დიალექტები, ჟარგონები, სალონის „ენები“.

ლიტერატურაში ხშირად ეს დიალექტები და ჟარგონები არასწორად კვალიფიცირებულია როგორც ენები: „თავადაზნაურული ენა“, „ბურჟუაზიული ენა“, – „პროლეტარული ენისათვის“, „გლეხური ენისათვის“ დასაპირისპირებლად. ამ ნიადაგზე, რა უცნაურიც უნდა იყოს ეს, ზოგი ჩვენი ამხანაგი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ეროვნული ენა არის ფიქცია, რომ რეალურად არსებობენ მხოლოდ კლასობრივი ენები.

მე ვფიქრობ, რომ ამ დასკვნაზე უფრო შემცდარი არა არის რა¹, – დაასკვნის ი. ბ. სტალინი.

ცალკეული სოციალური ჯგუფები ცდილობენ ენა გამოიყენონ თავიანთი ინტერესებისათვის, თავს მოახვიონ მას თავისი განსაკუთრებული ლექსიკონი, განსაკუთრებული ტერმინები, გამოთქმები, მაგრამ ამის შედეგად შეიძლება მივიღოთ ე. წ. კლასობრივი დიალექტები, ჟარგონები,

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 11.

რომლებიც მთელი „თავიანთი ენობრივი საფუძვლით საერთო ენაზე იქნებიან დამოკიდებული. მათ დამოუკიდებელი განვითარების უნარი არ შესწევთ.

ამ ნიადაგზე ი. ბ. სტალინი იძლევა კლასობრივი დიალექტისა და ტერიტორიული დიალექტის მკვეთრ დაპირისპირებას. გახაზავს მათს არსებით სხვაობას როგორც მათი ენობრივი საფუძვლის, ისე მომსახურეობისა და განვითარების შესაძლებლობების მიხედვით. აქამდე ენათმეცნიერება არ იცნობდა ასეთ დაპირისპირებულ ცნებებს.

„კლასობრივი“ დიალექტები, რომლებსაც ი. ბ. სტალინის თქმით უფრო სწორი იქნება ჟარგონები ვუწოდოთ, „ემსახურებიან არა ხალხის მასებს, არამედ ვიწრო სოციალურ ზედაფენას. ამასთან მათ არა აქვთ თავიანთი საკუთარი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი. ამის გამო ისინი ვერასგზით ვერ განვითარდებიან დამოუკიდებელ ენებად“¹.

ადგილობრივ დიალექტებს კი აქვთ თავიანთი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი, ისინი ემსახურებიან ხალხის მასებს. „ამის გამო ზოგიერთი ადგილობრივი დიალექტი ერების შექმნის პროცესში შეიძლება საფუძვლად დაედოს ეროვნულ ენას და განვითარდეს დამოუკიდებელ ეროვნულ ენად“². ამის მაგალითად ი. ბ. სტალინი ასახელებს რუსული ენის კურსკ-ორიოლის დიალექტს, უკრაინული ენის პოლტავა-კიევის დიალექტს. ასეთივეა ქართლ-კახური დიალექტი, რომლის საფუძველზედაც ჩამოყალიბდა ერთიანი ქართული ენა. დანარჩენი ტერიტორიული დიალექტები კი „კარგავენ თავისთავადობას, უერთდებიან ამ ენებს და ქრებიან მათში“.

ადგილობრივი დიალექტების შემთხვევაში ი. ბ. სტალინი აღნიშნავს საწინააღმდეგო პროცესებსაც, რომლითაც აგრეთვე ისინი უპირისპირდებიან „კლასობრივ“ დიალექტს – ჟარგონს. „როცა იმ ეროვნების ერთიანი ენა, რომელიც ჯერ კიდევ ერი არ გამხდარა განვითარების აუცილებელი ეკონომიური პირობების უქონლობის გამო, კრახს განიცდის ამ ეროვნების სახელმწიფოებრივი დაშლის შედეგად, ხოლო ადგილობრივი დიალექტები, რომლებიც ჯერ კიდევ არ გათქვეფილან ერთ ენაში, – ცოცხლდებიან და დასაბამს აძლევენ ცალკე დამოუკიდებელი ენების წარმოქმნას“³.

ამრიგად, ე. წ. „კლასობრივი“ დიალექტის, ჟარგონის არსებობის პირობებშიაც ი. ბ. სტალინი შეუძლებლად თვლის ენის კლასობრიობაზე ვილაპარაკოთ. ამას გამორიცხავს ენის საზოგადოებრივი დანიშნულება, მისი სპეციფიკა – ურთიერთობის საშუალებად ყოფნა.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 41.

² ი. სტალინი. იქვე.

³ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 42.

მის შემდეგ, რაც ი. ბ. სტალინმა გაარკვია, რომ ენა არაა ზედნაშენური მოვლენა, ენა არაა კლასობრივი მოვლენა, ზოგი ამხანაგი მარის თეორიის ყოფილ მიმდევართაგან აცხადებს: თუმცა მცდარი გამოდგა, მაგრამ თანმიმდევრული კი ყოფილა ნ. მარის დებულება, როცა იგი ენის ზედნაშენურობასთან ერთად ენის კლასობრიობასაც აღიარებდაო.

ასეთი „თანმიმდევრულობა“ ენის კლასობრიობის აღიარებისას არაფრით არ ამართლებს საბჭოთა მეცნიერს, რომელიც უნდა ხელმძღვანელობდეს ერის მარქსისტული განსაზღვრებით.

ჯერ კიდევ ნაშრომში „მარქსიზმი და ნაციონალური საკითხი“ ი. ბ. სტალინმა მოგვცა ერის მარქსისტული განსაზღვრების ფორმულა „ერი არის ადამიანთა ისტორიულად ჩამოყალიბებული მყარი ერთობა, წარმოშობილი ენის, ტერიტორიის, ეკონომიური ცხოვრებისა და იმ ფსიქიკური წყობის ერთობის ბაზაზე, რომლის გამოხატულებაც კულტურის ერთობა“¹.

ერის ამ კლასიკურ განსაზღვრებაში პირველ რიგშია დასახელებული **ენის ერთობა**. ერი კი თავისთავად აღმავალი კაპიტალიზმის პროდუქტია: პროდუქტია იმ ეპოქისა და იმ საზოგადოებისა, როცა კლასობრივი ბრძოლა უმაღლეს წერტილს აღწევს, როცა ჩვენ წინ არის ანტაგონისტურად დაპირისპირებული კლასები და მაინც მათ ენის ერთობა ახასიათებს. შეუძლებელი იყო ამის შემდეგ იმის მტკიცება (რა გინდ „თანმიმდევრული“ არ ყოფილიყო იგი), რომ ყოველ კლასს თავისი ენა აქვსო.

ი. ბ. სტალინი საგანგებოდ ჩერდება ამ მომენტზედაც.

ი. ბ. სტალინი ენის კლასობრიობის საკითხებთან დაკავშირებით მიგვითითებს: „ჩვენს ამხანაგებს აქ, სულ ცოტა, ორი შეცდომა მოსდით.

პირველი შეცდომა ის არის, რომ ისინი ერთმანეთში ურევენ ენასა და ზედნაშენს...

მეორე შეცდომა ის არის, რომ ამ ამხანაგებს ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის ინტერესთა წინააღმდეგობა, მათი მძაფრი კლასობრივი ბრძოლა მიაჩნიათ საზოგადოების დაშლად, მტრულ კლასებს შორის ყოველგვარი კავშირის გაწყვეტად. ისინი ფიქრობენ, რომ რამდენადაც საზოგადოება დაიშალა და აღარ არის ერთიანი საზოგადოება, არამედ არიან მხოლოდ კლასები, საჭირო არ არის საზოგადოებისათვის ერთიანი ენაც, საჭირო არ არის ეროვნული ენა“².

ამის შესახებ ი. ბ. სტალინი დაასკვნის: „გასაგებია, რომ საზოგადოებაზე, კლასებზე, ენაზე ასეთ პრიმიტიულ-ანარქიულ შეხედულებას მარქსიზმთან საერთო არა აქვს რა, მაგრამ იგი უთუოდ არსებობს და კვლავ ცოცხლობს ზოგიერთი ჩვენი თავგზააზნეული ამხანაგის გონებაშიო“³.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ნაციონალური საკითხი, 1913 წ. – თხზულებანი, ტ. II, 1947, გვ. 319.

² ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 16.

³ იქვე.

ამასთან დაკავშირებით ი. ბ. სტალინი ღრმა მარქსისტულ ანალიზს უკეთებს კლასობრივ ანტაგონისტურ საზოგადოებას.

„რა თქმა უნდა, მართალი არ არის, – წერს ი. ბ. სტალინი, – რომ მძაფრი კლასობრივი ბრძოლის არსებობის გამო საზოგადოება თითქოს დაიშალა კლასებად, რომლებიც ერთმანეთთან ეკონომიურად დაკავშირებული აღარ არიან ერთ საზოგადოებაში. პირიქით, სანამ კაპიტალიზმი არსებობს, ბურჟუები და პროლეტარები დაკავშირებული იქნებიან ერთმანეთთან მთელი ეკონომიკით, როგორც ერთიანი კაპიტალისტური საზოგადოების ნაწილები. ბურჟუები ვერ იცხოვრებენ და ვერ გამდიდრდებიან, თუ თავიანთ განკარგულებაში არ ეყოლათ დაქირავებული მუშები; პროლეტარები ვერ იარსებებენ, თუ კაპიტალისტებს არ მიეძირავნენ. მათ შორის ყოველგვარი ეკონომიური ურთიერთობის გაწყვეტა ნიშნავს ყოველგვარი წარმოების შეწყვეტას, ხოლო ყოველგვარი წარმოების შეწყვეტა იწვევს საზოგადოების დაღუპვას, თვით კლასების დაღუპვას. გასაგებია, რომ არც ერთი კლასი არ მოისურვებს თავის მოსპობას. ამიტომ კლასობრივმა ბრძოლამ, რარიც მწვავეც უნდა იყოს იგი, არ შეიძლება გამოიწვიოს საზოგადოების დაშლა. მხოლოდ უმეცრებას მარქსიზმის საკითხებში და ენის ბუნების სრულ გაუგებლობას შეეძლო ეკარნახა ჩვენი ზოგიერთი ამხანაგისათვის ზღაპარი საზოგადოების დაშლის შესახებ, „კლასობრივ“ ენათა შესახებ, „კლასობრივ“ გრამატიკათა შესახებ“¹.

საზოგადოებაზე ყოველგვარ ანარქისტულ შეხედულებათა საწინააღმდეგოდ, კლასთა ჰარმონიული თანამშრომლობის დებულების საწინააღმდეგოდ ი. ბ. სტალინი გვასწავლის, რომ საზოგადოება ერთიანია თვით უაღრესად ანტაგონისტური კლასების არსებობის პირობებშიაც. მოპირდაპირე კლასების ურთიერთობა შეუძლებელი გახდება, თუ მათ არ ექნებათ ამ „ურთიერთობის იარაღი“ – ერთიანი ენა.

ი. ბ. სტალინი, ეხება რა კულტურისა და ენის ურთიერთობის საკითხს, კიდევ უფრო ღრმად ავითარებს ცნობილ მარქსისტულ ფორმულას იმის შესახებ რომ სოციალისტურ ერთა კულტურა „სოციალისტურია შინაარსით და ეროვნულია ფორმით, ე. ი. ენით“, ი. ბ. სტალინი გვასწავლის, რომ ყოველ კლასს აქვს თავისი კულტურა, მაგრამ ამ კულტურის შესაფერი კლასობრივი ენა მას არ გააჩნია; რომ ორი კულტურის არსებობა არ ნიშნავს ორი ენის არსებობას, როგორც ეს ნ. მარსა და მის მიმდევრებს ეგონათ. ერთსა და იმავე ეროვნულ ენას შეუძლია ბურჟუაზიულ კულტურასაც მოემსახუროს და სოციალისტურსაც.

ამრიგად, ი. ბ. სტალინმა, მოგვცა რა ენის საზოგადოებრივი ბუნების ღრმა მარქსისტული დახასიათება, ყოველგვარი ნიადაგი გამოაცალა ენის „ზედნაშენურობის“ თეორიას, რომლითაც ნ. მარსა „თავგზა აუბნია

¹ იქვე, გვ. 17.

ენათმეცნიერებას“, ყოველგვარი ნიადაგი გამოაცალა ნ. მარის „ენის კლასობრიობის“ თეორიას.

„ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში“ ენის საზოგადოებრივი ბუნების საკითხი მთლიანად ჩანთქა ენის კლასობრიობის საკითხმა, ნ. მარის „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში“ „სოციალური“ არ იყო ინდივიდუალურის საპირისპირო ცნება, სოციალური კოლექტიურს კი არ გულისხმობდა, არამედ – საზოგადოებრივი ურთიერთობის ამსახველს. ერთი სიტყვით, სოციალური კლასობრივს ეტოლებოდა, – ენის სოციალურობა ენის კლასობრიობას უდრიდა¹.

*
* *

ენისა და საზოგადოების ურთიერთობის ღრმა მარქსისტულმა ანალიზმა, რომელიც ი. ბ. სტალინმა მოგვცა, ცხადი გახდა უცხოური ენათმეცნიერების ინდივიდუალისტურ და სოციოლოგიურ მიმდინარეობათა იდეალისტური ხასიათი და მეცნიერული უსაფუძვლოება.

თავი რომ დავანებოთ ენის აშკარად ინდივიდუალისტურ თეორიას (ფოსლერი), რომელსაც არაფერი აქვს საერთო ენის ბუნების საკითხის მეცნიერულ გადაწყვეტასთან, საზღვარგარეთული ენის სოციალურობის თეორიებიც ვერ აღწევენ თავს ამ ინდივიდუალიზმს მეტყველების აქტის „სრულ ბატონ-პატრონად და განმგებელად“ ინდივიდს მიიჩნევენ². მარქსი აღნიშნავდა: „ადამიანი *zoon politikon*-ია სიტყვის პირდაპირი აზრით, არა თუ საზოგადოებრივი ცხოველი, არამედ აგრეთვე ისეთი ცხოველი, რომელსაც მხოლოდ საზოგადოებაში შეუძლია განცალკევება, განცალკევებულ ინდივიდუუმთა წარმოება საზოგადოების გარეშე, – ... ისეთივე უაზრობაა, როგორც ენის განვითარება ერთად მცხოვრებ და ერთმანეთთან მოლაპარაკე ინდივიდუუმებს გარეშე“³.

ინდივიდის მეტყველების შემთხვევაშიაც ენა გვევლინება მთელი თავისი სოციალური ბუნებით.

ენის სოციალური ბუნების სტალინური განმარტება იძლევა ენის ფუნქციასა და სრულყოფილ დახასიათებას.

სხვადასხვა ანტიმარქსისტულ მიმდინარეობათა პოზიცია ნათლად იჩენს ხოლმე თავს სწორედ ენის ფუნქციასა განსაზღვრებისას, ნ. მარის ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“, როგორც ეს ი. ბ. სტალინმა გამოამჟღავნა პრინციპში უარყოფს ენის ძირითად ფუნქციას და ვარდება იდეალიზმში.

¹ არნ. ჩიქობავა. ი. სტალინის შრომები ენის შესახებ და მათი მნიშვნელობა საბჭოთა ენათმეცნიერებისათვის. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. II, 1951, გვ. 016.

² Ф. С о с с у р. Курс общей лингвистики, 1933, გვ. 38.

³ კარლ მარქსი. პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის, 1932, გვ. 4.

ი. ბ. სტალინი ენას ასე განსაზღვრავს: „ენა არის საშუალება, იარაღი, რომლის შემწეობითაც ადამიანებს ურთიერთობა აქვთ ერთმანეთთან, უზიარებენ ერთმანეთს აზრებს და აღწევენ ურთიერთგაგებას. რაკი უშუალოდ დაკავშირებულია აზროვნებასთან, ენა სიტყვებით და წინადადებაში სიტყვათა შეკავშირებით აღწესხავს და აღბეჭდავს აზროვნების მუშაობის შედეგს, ადამიანის შემეცნებითი მუშაობის წარმატებებს და, ამრიგად, შესაძლებელს ხდის აზრთა გაცვლას ადამიანთა საზოგადოებაში“¹.

„ენა, – გვასწავლის ი. ბ. სტალინი, – ემსახურება საზოგადოებას, როგორც ადამიანთა ურთიერთობის საშუალება, როგორც საზოგადოებაში აზრთა გაცვლა-გამოცვლის საშუალება, როგორც ისეთი საშუალება, რომელიც ადამიანებს შესაძლებლობას აძლევს გაუგონ ერთმანეთს და მოაწყონ ერთობლივი მუშაობა ადამიანის საქმიანობის ყველა სფეროში“²...

*
* *

ი. ბ. სტალინი გვასწავლის, რომ საზოგადოებისათვის „აზრთა გაცვლა მუდმივი და სასიცოცხლო საჭიროებაა“³.

შემდეგ, აკრიტიკებს რა ნ. მარის მოსაზრებას ენისა და აზროვნების ურთიერთობის შესახებ, ი. ბ. სტალინი წერს: „ამბობენ, ადამიანს თავში აზრები მანამდე ებადება, სანამ ისინი მეტყველებაში გამოითქმეოდეს, ებადება ენობრივი მასალის გარეშე, ენობრივი გარსის გარეშე, ასე ვთქვათ შიშველი სახითო. მაგრამ ეს სრულებითაც არ არის სწორი, ადამიანის თავში რა აზრებიც უნდა გაჩნდნენ და რა დროსაც უნდა გაჩნდნენ, მათ შეუძლიათ გაჩნდნენ და იარსებონ მხოლოდ ენობრივი მასალის ბაზაზე, ენობრივი ტერმინებისა და ფრაზების ბაზაზე. ენობრივი მასალისაგან თავისუფალი, ენის „ბუნებითი მატერიისაგან“ თავისუფალი შიშველი აზრები არ არსებობს. „ენა აზრის უშუალო სინამდვილეა“ (მარქსი). აზრის რეალურობა ენაში მქლავნდება. მხოლოდ იდეალისტებს შეუძლიათ ილაპარაკონ ენის „ბუნებითს მატერიასთან“ დაუკავშირებელ აზროვნებაზე, უენო აზროვნებაზე“⁴.

როგორც აქ მოყვანილი ადგილებიდან აშკარად ჩანს, ი. ბ. სტალინი ორ ფუნქციას გახაზავს ენაში: 1. ურთიერთობის, გაგებინების (საკომუნიკაციო) ფუნქციას – „ენა არის საშუალება, იარაღი, რომლის შემწეობითაც ადამიანებს ურთიერთობა აქვთ ერთმანეთთან“ – და 2. აზრის გამო-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 20.

² ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 16.

³ ი. სტალინი. იქვე, გვ. 20.

⁴ ი. სტალინი. იქვე, გვ. 37.

ხატვის ფუნქციას – „ენა... აღწესხავს და აღბეჭდავს აზროვნების მუშაობის შედეგს, ადამიანთა შემეცნებითი მუშაობის წარმატებას“, „ენა აზრის უშუალო სინამდვილეა“. ენაში მთავარია ურთიერთობის საშუალებად ყოფნა. ადამიანთა საზოგადოების არსებობის მთელ სიგრძეზე ენა ურთიერთობის საშუალებაა, საზოგადოებრივი ურთიერთობის გარეშე ენა არ არსებობს. ასეთი საზოგადოებრივი ბუნების მქონე ენის მასალა კი თავის მხრივ სტალინურ მოძღვრებაში მიჩნეულია აზრების გაჩენის ბაზად. „უენო აზროვნება“ არ არსებობს.

ი. ბ. სტალინი ორივე ამ ფუნქციას – გაგებინება-ურთიერთობისა და აზრთა გამოხატვის (გამომხატველობით) საშუალებად ყოფნას – მჭიდრო ურთიერთკავშირში წარმოგვიდგენს. მათი ამ კავშირის ნიადაგზე იმლება ი. ბ. სტალინი სწორედ ენისა და აზროვნების ურთიერთობის ურთულესი საკითხის გადაწყვეტასაც.

ენის სოციალური ბუნების, ფუნქციების განხილვას სტალინურ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში სპეციალური გამოკვლევები მიუძღვნეს საბჭოთა ენათმეცნიერებმა¹.

ზოგი ავტორი ვარაუდობს, რომ სტალინურ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში უნდა გამოიყოს ენის მხოლოდ ერთი ფუნქცია – საურთიერთო (საკომუნიკაციო), სხვა ე. წ. ფუნქციები (!) მხოლოდ სხვადასხვა ფორმაა აღნიშნული ფუნქციისა. კერძოდ, ენის გამომხატველობით ფუნქციაზე ლაპარაკი ნიშნავს დასავლეთ ევროპის ენათმეცნიერთა პოზიციაზე დგომასო².

საკითხის ასეთი გადაწყვეტა იქნებოდა მისი გაუბრალოება. ცხადია, გამომხატველობითი ფუნქცია ურთიერთობის გარეშე ვერ იარსებებს. იგი დაქვემდებარებულია ენის საურთიერთო ფუნქციაზე, მაგრამ ენის გამომხატველობითი ფუნქციის შეუფასებლობა საშუალებას მოგვისძობდა ენა განგვეხილა მთელი სისრულით. ძირითადის გამოყოფა რაიმე მოვლენაში იმას როდი ნიშნავს, რომ სხვა მხარეს აღარ მივუჭინოთ თავისი ადგილი. პირიქით, სტალინური მოძღვრება ენის შესახებ გვიკარნახებს სათანადოდ იქნეს შესწავლილი და შეფასებული ენის გამომხატველობითი ფუნქცია სწორედ იმიტომ, რომ „ენა... აღწესხავს და აღბეჭდავს აზროვნების მუშაობის შედეგს“, იმიტომ, რომ აზროვნება ენის გარეშე არ არსებობს. გამომხატველობითი ფუნქციის უგულვებელყოფა ენაში მიგვიყვანდა ენისა და აზროვნების ურთიერთობის სტალინური გადაწყვეტის უარყოფამდე: აქ ორი საფრთხის წინაშე დავდგებოდით: ან სრულიად უნდა გაგვეიგივე-

¹ იხ. А. С. Чикобава. Учение И. В. Сталина о языке, как общественном явлении. – Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина, 1950, гл. 32-54.

² იხ. ვ. პ. სუხოტინის რეცენზია კრებულზე Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина, 1950 г., Советская книга, 3, 1951, гл. 107.

ებიან ერთმანეთთან ენა და აზროვნება, ან კიდევ ისინი ნ. მარის მსგავსად უნდა მოგვეწყვიტა ერთმანეთისაგან.

ი. ბ. სტალინი ამ კონტაქტში გადაწყვიტა ენისა და აზროვნების ურთიერთობის საკითხები. ნათელიყო, რომ ენისა და აზროვნების ერთმანეთისაგან მოწყვეტა, რასაც ადგილი აქვს ნ. მარის თეორიაში, დაუშვებელია, რომ აზრები არ არსებობენ „შიშვლად“, „ენობრივი გარსის გარეშე“, რომ „გრამატიკის წყალობით ენას შესაძლებლობა ეძლევა ადამიანის აზრი ჩამოაყალიბოს მატერიალურ ენობრივ გარსში“, რომ „აზრის რეალურობა ენაში მჟღავნდება“. ნორმალურ ადამიანებს, რომლებსაც ენა აქვთ, „აზრები შეიძლება დაებადოთ მხოლოდ ენობრივი მასალის ბაზაზე, რომ ენობრივ მასალასთან დაუკავშირებელი შიშველი აზრები ენის მქონე ადამიანებს არა აქვთ“¹.

ი. ბ. სტალინის შრომებში ენათმეცნიერების შესახებ სპეციალურ საენათმეცნიერო საკითხთა შორის ცენტრალური ადგილი უჭირავს ენის საფუძვლის, მისი სპეციფიკის საკითხს.

ენათმეცნიერების ისტორიაში პირველად აქაა მთელი სისრულით დამუშავებული ენის საფუძვლის საკითხი, პირველად აქაა გამოყოფილი ენის საფუძველი და მისი არსებითი შემადგენელი ელემენტები – ძირითადი ლექსიკური ფონდი და გრამატიკული წყობა; მოცემულია ენის საფუძვლის განვითარების დიალექტიკა.

ენის საფუძვლის, მისი სპეციფიკის აქ მოცემულ ღრმა მარქსისტულ ანალიზთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული ენის ზედნაშენურობისა და ენის კლასობრიობის დებულებათა უარყოფა.

ი. ბ. სტალინი ენის საფუძველი ასე განმარტა: „ენის გრამატიკული წყობა და მისი ძირითადი ლექსიკური ფონდი შეადგენს ენის საფუძველს, მისი სპეციფიკის არსს“².

იმღევა რა ამ ფორმულის გაშლას, ი. ბ. სტალინი ენის ლექსიკური მხარის შესახებ წერს: „...ყველა სიტყვა, რაც ენაში მოიპოვება, ერთად შეადგენს ენის ეგრეთწოდებულ ლექსიკურ შემადგენლობას, ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში მთავარია ძირითადი ლექსიკური ფონდი, რომელშიაც შედის ყველა ძირეული სიტყვა, როგორც მისი ბირთვი. იგი გაცილებით უფრო ნაკლებ ვრცელია, ვიდრე ენის ლექსიკური შემადგენლობა, მაგრამ ცოცხლობს ძალიან დიდხანს, საუკუნეთა განმავლობაში და არის ენის ბაზა ახალი სიტყვების წარმოსაქმნელად. ლექსიკური შემადგენლობა ასახავს ენის მდგომარეობის სურათს: რაც უფრო მდიდარი და მრავალფეროვანია ლექსიკური შემადგენლობა, მით უფრო მდიდარი და განვითარებულია ენა“³.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. გვ. 43.

² ი. სტალინი. იქვე, გვ. 23.

³ ი. სტალინი. იქვე, გვ. 21.

ძირითად ლექსიკურ ფონდს ენაში წარმოადგენს მეტყველების სხვადასხვა ნაწილის გარკვეული ჯგუფები. არსებით სახელთაგან: სხეულის ნაწილთა სახელები (თავი, პირი, ხელი, ფეხი...), ნათესაური დამოკიდებულების აღმნიშვნელი სიტყვები (დედა, მამა, და, ძმა, შვილი,...), ცხოველთა სახელები (ცხენი, ძროხა, ძაღლი...), რიგ საგანთა სახელწოდებანი (მიწა, წყალი, ხე, ქვა...), რიცხვითი სახელები; ნაცვალსახელები; ზედსართავი სახელები; ძირითადი ზმნები (მიდის, ამბობს, ზის, დგას, ჭამს, ქმნის...) და სხვა მრავალი. მაგრამ ეს მაინც მნიშვნელოვნად უფრო მცირეა, ვიდრე ენის ლექსიკური შემადგენლობა.

ძირითადი ლექსიკური ფონდის სიტყვებია საფუძველი ახალ ისტორიულ ვითარებაში ახალი ცნებების წარმოებისას, რომლითაც თანდათან შეივსება ხოლმე ენის ლექსიკური შემადგენლობა.

ენის ლექსიკური შემადგენლობა აუცილებელია ენისათვის, მაგრამ იგი, თავისთავად აღებული, ენას არ ქმნის, „იგი უფრო ენის საშენ მასალას წარმოადგენს“, – აღნიშნავს ი. ბ. სტალინი, ენის ლექსიკურ შემადგენლობას „უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება, როცა იგი გადადის ენის გრამატიკის განკარგულებაში, რომელიც განსაზღვრავს სიტყვათა ცვლილების წესებს, წინადადებაში სიტყვათა შეერთების წესებს და, ამრიგად, ენას მწყობრ, გააზრებულ ხასიათს ანიჭებს“¹.

აქვე ი. ბ. სტალინს მოცემული აქვს ენის ლექსიკური შემადგენლობის განვითარების დინამიკა, იმის გამო, რომ ენა არაა ზედნაშენი, რომ იგი უშუალოდაა დაკავშირებული წარმოებასთან, ენის ლექსიკურ შემადგენლობას არ უხდება ლოდინი ბაზისის ლიკვიდაციისათვის (როგორც ეს ხდება ზედნაშენში). ენის ლექსიკური შემადგენლობა განუწყვეტლივ ცვლილებას განიცდის. ენას „თავის ლექსიკურ შემადგენლობაში „ცვლილებანი შეაქვს ბაზისის ლიკვიდაციამდე და იმის მიუხედავად, თუ როგორია ბაზისის მდგომარეობა“².

იგი სხვა მხრივაც არის განსხვავებული ზედნაშენის ცვლილებისაგან. ზედნაშენი იცვლება „ძველის გაუქმებისა და ახლის აშენების გზით“, ენის ლექსიკური შემადგენლობა იცვლება „არსებული ლექსიკის იმ ახალი სიტყვებით შევსების გზით, რომლებიც წარმოიშვნენ სოციალური წყობილების შეცვლასთან, წარმოების განვითარებასთან, კულტურის, მეცნიერების და ა. შ. განვითარებასთან დაკავშირებით. ამასთან, მიუხედავად იმისა, რომ ენის ლექსიკურ შემადგენლობას ჩვეულებრივად გარკვეული რაოდენობით აკლდება მოძველებული სიტყვები, მას ემატება გაცილებით მეტი ახალი სიტყვა. რაც შეეხება ძირითად ლექსიკურ ფონდს, იგი ძირითადად რჩება და ენა მას იყენებს, როგორც თავისი ლექსიკური შემადგენლობის საფუძველს“³.

¹ ი. ბ. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. გვ. 21.

² ი. ბ. სტალინი. იქვე, გვ. 22.

³ ი. ბ. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. გვ. 22-23.

ეს ლექსიკური შემადგენლობის საფუძველი – ძირითადი ლექსიკური ფონდი გამოიყენება მთელი რიგი ისტორიული ეპოქების სიგრძეზე.

ყოველი ენის ისტორია იძლევა ი. ბ. სტალინის ამ კლასიკური დებულების ბრწყინვალე ილუსტრაციას, მაგალითად, სიტყვები: თავი, თვალი, კბილი, გული; დედა, მამა, და, ძმა; ცეცხლი, სახლი; ცხენი, მგელი; პური, ღვინო; ჭამს, იტყვის და სხვა მრავალი ისევე გვხვდება უძველეს ქართულ წერილობით ძეგლებში, როგორც თანამედროვე ქართულში. ეს ძირითადი ფონდის სიტყვები ქართულმა ენამ გამოატარა მთელ რიგ ისტორიულ ეპოქებში.

ამავე დროს ზოგი სიტყვა მოძველდა და გამოვარდა ქართული ენის ლექსიკური შემადგენლობიდან, მაგალითად: ხამლი (ფეხსაცმელი), სიყმილი (შიშშილი), ერგასისი (ორმოცდაათი) და სხვა. მაგრამ წარმოების, მეურნეობის, სოციალური წყობილების, კულტურის, მეცნიერების განვითარებასთან ერთად ენა გამდიდრდა და შეივსო ახალი სიტყვებით, ასეთებია, მაგალითად: სიმინდი, კარტოფილი, ჩაი, მანდარინი; ქვანახშირი; რკინიგზა; პალტო, კალოში; თვითმფრინავი; დამკვეთი, სტახანოველი; ბოლშევიკი; შინაარსი და სხვა მრავალი. ასეთ სიტყვათა რიცხვი შეუდარებლივ მეტია, ვიდრე ხმარებიდან გამოსულ სიტყვათა რიცხვი. ძირითადი ლექსიკური ფონდი განსაკუთრებულ გამძლეობას იჩენს, თუმცა ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ენაში ძირითადი ლექსიკური ფონდი უცვლელი რჩებოდეს. სამაგიეროდ ენის ლექსიკური შემადგენლობა იცვლება საზოგადოებრივი ცვლილებების სრული თანმიყოლებით. ამიტომაც „ლექსიკური შემადგენლობა ასახავს ენის მდგომარეობის სურათს: რაც უფრო მდიდარი და მრავალფეროვანია ლექსიკური შემადგენლობა, მით უფრო მდიდარი და განვითარებულია ენა“¹.

ი. ბ. სტალინი აანალიზებს ენის საფუძვლის მეორე კომპონენტს – გრამატიკულ წყობას და გვიხსნის მისი განვითარების კანონებს.

ენის გრამატიკული წყობის, გრამატიკის შესახებ ვკითხულობთ: „გრამატიკა (მორფოლოგია, სინტაქსი) სიტყვათა ცვლილებისა და წინადადებაში სიტყვათა შეკავშირების წესების კრებულია. მაშასადამე, სწორედ გრამატიკის წყალობით ენას შესაძლებლობა ეძლევა ადამიანის აზრი ჩამოაყალიბოს მატერიალურ ენობრივ გარსში.

გრამატიკის დამახასიათებელი ნიშანი ისაა, რომ იგი გვაძლევს სიტყვათა ცვალებადობის წესებს, მხედველობაში აქვს რა არა კონკრეტული სიტყვები, არამედ საერთოდ სიტყვები, რომლებიც მოკლებული არიან ყოველივე კონკრეტულობას; გრამატიკა გვაძლევს წესებს წინადადებათა შესადგენად, მხედველობაში აქვს რა არა ესაა თუ ის კონკრეტული წინადადება, ვთქვათ, კონკრეტული ქვემდებარე, კონკრეტული შემასმენელი და

¹ ი. სტალინი. იქვე, გვ. 21.

ა. შ., არამედ საერთოდ ყოველგვარი წინადადება, მიუხედავად იმისა, თუ როგორია ამა თუ იმ წინადადების კონკრეტული ფორმა. მაშასადამე, აბსტრაქციას ახდენს რა კერძოსა და კონკრეტულისაგან, როგორც სიტყვებში, ისე წინადადებებში, გრამატიკა იღებს იმ ზოგადს, რაც საფუძვლად უძევს სიტყვათა ცვალებადობას და წინადადებებში სიტყვათა შეკავშირებას, და მისგან ქმნის გრამატიკულ წესებს, გრამატიკულ კანონებს. გრამატიკა ადამიანის აზროვნების ხანგრძლივი, აბსტრაქციის მომხდენი მუშაობის შედეგია, აზროვნების უდიდეს წარმატებათა მაჩვენებელია¹.

ი. ბ. სტალინი ამათ გახაზა წამყვანი დარგების მნიშვნელობა გრამატიკაში, გამოავლინა გრამატიკის უდიდესი როლი ენისთვის. „სწორედ გრამატიკის წყალობით ენას შესაძლებლობა ეძლევა ადამიანის აზრი ჩამოაყალიბოს მატერიალურ ენობრივ გარსში“.

გრამატიკული წესები და კანონები თავიანთი აბსტრაქტული ბუნებით ი. ბ. სტალინი შეუდარა გეომეტრიის კანონებს.

ნ. მარი და მისი მიმდევრები სასტიკად ილაშქრებდნენ გრამატიკის წინააღმდეგ, მისი კანონების წინააღმდეგ. გრამატიკულ კვლევა-ძიებას ნათლავდნენ ფორმალიზმად და მას ზედმეტად და მიუღებლად მიიჩნევდნენ. ენათმეცნიერების ერთადერთ მიზანს შეადგენდა პალეონტოლოგიური სემანტიკით თავის გართობა.

ი. ბ. სტალინი ამის გამო წერს: „ნ. მარი და მისი „მოწაფეები“ „ფორმალიზმში“ ბრალს სდებენ ყველა ენათმეცნიერს, ვინც ნ. მარის ახალ მოძღვრებას არ იზიარებს. ეს, რა თქმა უნდა, არ არის სერიოზული და ჭკვიანური.“

ნ. მარი გრამატიკას თვლიდა ფუჭ „ფორმალიზმად“, ხოლო იმ ადამიანებს, რომლებსაც გრამატიკული წყობა ენის საფუძვლად მიაჩნიათ – ფორმალისტებად. ეს კი მთლად სისულელეა“².

ი. ბ. სტალინი უფლებებში აღადგინა გრამატიკა და გრამატიკული კვლევა-ძიება ენათმეცნიერთა ერთ ძირითად ამოცანად დასახა. ამით ფართო პერსპექტივები გადაიშალა ცალკეულ ენათა გრამატიკული აგებულების შესწავლის მხრივ. ი. ბ. სტალინი სათანადო ადგილს უთმობს ენის სემანტიკური მხარის შესწავლას. ი. ბ. სტალინი წერს: „სემანტიკა (სემასიოლოგია) ენათმეცნიერების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილია. სიტყვათა და გამოთქმათა შინაარსობრივ მხარეს სერიოზული მნიშვნელობა აქვს ენის შესწავლის საქმეში. ამიტომ სემანტიკისათვის (სემასიოლოგიისათვის) უზრუნველყოფილ უნდა იქნას მისი შესაფერი ადგილი ენათმეცნიერებაში“³.

¹ ი. ბ. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. გვ. 21-22.

² ი. ბ. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. გვ. 39-40.

³ ი. ბ. სტალინი. იქვე, გვ. 35-36.

მაგრამ ამავე დროს ი. ბ. სტალინი მკაცრად აკრიტიკებს სემანტიკის გაზვიადებულად შეფასების ყოველგვარ ცდას.

ი. ბ. სტალინი ვრცლად განიხილავს იმ სხვაობას, რასაც ადგილი აქვს ცვლილებათა თვალსაზრისით ძირითად ლექსიკურ ფონდსა და გრამატიკულ წყობას შორის: „ენის გრამატიკული წყობა კიდევ უფრო ნელა იცვლება, ვიდრე მისი ძირითადი ლექსიკური ფონდი. ეპოქათა განმავლობაში შემუშავებული გრამატიკული წყობა, რომელიც ენას შეუსისხლბორცდა, კიდევ უფრო ნელა იცვლება, ვიდრე ძირითადი ლექსიკური ფონდი. იგი, რა თქმა უნდა, იცვლება დროთა ვითარებაში, იგი უფრო სრულყოფილი ხდება, აუმჯობესებს და აზუსტებს თავის წესებს, იძენს ახალ წესებს, მაგრამ გრამატიკული წყობის საფუძვლები რჩება მეტად დიდი ხნის განმავლობაში, რადგან ამ საფუძვლებს, როგორც ისტორია გვიჩვენებს, შეუძლიათ წარმატებით ემსახურონ საზოგადოებას მთელი რიგი ეპოქების მანძილზე“¹.

ამის დამადასტურებელი მრავალი მაგალითი შეიძლება იქნეს დასახელებული ყოველი ენის ისტორიიდან. მაგალითად, რომელიმე შესიტყვება „მან ჭამა პური“ ისევე იხმარებოდა ძველ ქართულში, როგორადაც თანამედროვე ქართულში (ასეთივე შესიტყვება ბუნებრივია იმ სიტყვებშიაც, რომლებიც სულ ახლახან შეეძინა ქართულ ენას. და ეს იმიტომ, რომ გრამატიკა აბსტრაქციას ახდენს კონკრეტულისაგან და იღებს ზოგად სიტყვათა შეკავშირებისას).

უკვე აღნიშნული და სხვა შესიტყვებაც, სხვა მთელი რიგი გრამატიკული წესებიც დიდ გამძლეობას გვიჩვენებს ქართული ენის წერილობითი ისტორიის მთელ მანძილზე.

რომ ცვლილებები გრამატიკულ წყობაში მეტისმეტად ნელა მიმდინარეობს, ამის ნიმუშს იძლევა თუნდაც ქართული ენის ბრუნვათა ჩამოყალიბების ისტორია, სახელობითი და მოთხრობითი ბრუნვები ზოგად სახელებში ქართულის უძველეს წერილობით ძეგლებში უკვე გაფორმებულია – კ ა ც ი, კ ა ც მ ა ნ. აქ ამ ფორმებს ორი ფუნქცია აქვთ, როგორც უძველესი, განსაზღვრებითი, ისე მეორეული – ბრუნვისა. ადამიანის საკუთარ სახელებს მსაზღვრელი ელემენტი არ სჭირდებოდა თავისთავად განსაზღვრულობის გამო, მაგრამ ენას რომ ეს დაეძლია და ბრუნვის ფუნქციით სათანადო აფიქსები დაერთო საკუთარი სახელებისათვის, დასჭირდა მთელ ათეულ საუკუნეზე მეტი (დოკუმენტაციის მიხედვით). გარდა ამისა ხშირად თუ რომელიმე ეპოქაში გზას იკვლევს ასეთი თუ ისეთი ფორმა, ეს ყოველთვის ახალი წარმონაქმი როდია. ცალკეულ ენათა ისტორიამ ბევრი იცის იმის შემთხვევა, რომ ხშირად წარმოიქმნება არა ახალი, არამედ გზას იკაფავს უკვე არსებული დიალექტური ფორმები; ამა თუ იმ ის-

¹ ი. სტალინი. იქვე, გვ. 23.

ტორიულ ვითარებაში ფართოვდება დიალექტში არსებული ფორმების გამოყენების არე.

ი. ბ. სტალინმა გამოავლინა არსი ენის სტრუქტურისა, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ იგი რიგი ეპოქების პროდუქტია; ამით ი. ბ. სტალინმა ახსნა ის გამძლეობა და წინააღმდეგობის უნარი, რაც ენას ახასიათებს ძალით ასიმილაციის დროს.

ი. ბ. სტალინი წერს: „ენის გამძლეობა აიხსნება მისი გრამატიკული წყობისა და ძირითადი ლექსიკური ფონდის გამძლეობით. თურქი ასიმილატორები ასეული წლების მანძილზე ცდილობდნენ დაემახინჯებინათ, დაერღვიათ და მოესპოთ ბალკანელი ხალხების ენები. ამ ხნის განმავლობაში ბალკანური ენების ლექსიკურმა შემადგენლობამ სერიოზული ცვლილებები განიცადა, შეთვისებულ იქნა საკმაოდ ბევრი თურქული სიტყვა და გამოთქმა, იყო „დაახლოება“ და „გათიშვა“, მაგრამ ბალკანურმა ენებმა ამას გაუძლეს და გადარჩნენ. რატომ? იმიტომ, რომ ამ ენების გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი ძირითადად დარჩნენ“¹.

ისტორიამ მრავლისაგან მრავალი იცის ასეთი შემთხვევები. მაგალითად, ერთ-ერთი ქართველი ტომი – ფერეიდნელები სამი საუკუნეა მოწყვეტილი არიან თავიანთ სამშობლოს, როგორც თვითონ ამბობენ, „დიდ საქართველოს“, იმყოფებიან მთლიანად სპარსულ გარემოცვაში, განიცდიან სპარსული ენის გავლენას, ამ გავლენის შედეგად ფერეიდნელთა მეტყველება აჭრელდა სპარსული სიტყვებით, ადგილობრივი ხელისუფალნი ყოველ ღონეს ხმარობენ ირანული გავლენის დასაწერად და ფერეიდნელთა ასიმილაციისათვის. ფერეიდნელებს საშუალება არა აქვთ ქართული ისწავლონ, ქართული წიგნი წაიკითხონ. მიუხედავად ამისა, ფერეიდნული ქართული მაინც დიდ გამძლეობას იჩენს: ძირითადი ლექსიკური ფონდი და ქართული ენისათვის დამახასიათებელი გრამატიკული წყობა შენარჩუნებული აქვს.

ენის სტალინური მოძღვრების ერთი ძირითადი პრობლემათაგანია ენის განვითარების პრობლემა, რომელიც მჭიდროდაა დაკავშირებული ენის არსის, ენის სპეციფიკის სტალინურ განსაზღვრებასთან.

ენის განვითარების სტალინური გაგების ქვაკუთხედს ქმნის დებულებები: ენის განვითარება შეპირობებულია საზოგადოების განვითარებით, ენას აქვს თავისი შინაგანი განვითარების კანონები, შეპირობებული საზოგადოების განვითარებით; ენის სხვადასხვა მხარეში განვითარება არათანაბრად მიმდინარეობს; ენის საფუძველი ნელა იცვლება, ენის ლექსიკური შემადგენლობა სწრაფად, საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მომხდარი ყოველი ცვლილების თანმიყოლებითა და ასახვით; ენა ვითარდება თანდათანობით და არა „აფეთქებების“ გზით.

¹ ი. ბ. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. გვ. 24.

ნ. მარის მოძღვრება ენის განვითარებას ძირითადად აფეთქებების გზით ხსნის ამ თეორიის მიხედვით „ძვრები“ ენასა და აზროვნებაში შეპირობებულია „ძვრებით“ წარმოების ტექნიკაში. ეს ძვრები ქმნიან ენის განვითარებაში სხვადასხვა სტადიას. ნ. მარი და მისი მიმდევრები სასტიკად ილაშქრებდნენ ენის თანდათან განვითარების წინააღმდეგ. ენათა განვითარებაში ისინი ენათა შეჯვარედინების პროცესსა სცნობდნენ. შეჯვარედინების ნიადაგზე წარმოიშვებიან ახალი ენებიო.

ამ თეორიის ერთ-ერთი წარმომადგენელი, მაგალითად, ასე აყალიბებს აღნიშნული თეორიის აზრს: „არსებობს თანდათან და უმნიშვნელო ცვლილებები... შეიძლება ადგილი ჰქონდეს უფრო რადიკალურ ცვლილებებს, რომლებიც ქმნიან ახალ თვისებრიობას. ამ ნიადაგზე, შეჯვარედინების პროცესში, მიიღება ახალი ენები... ისტორიკოს-ენათმეცნიერის ცხოველ ინტერესს იწვევს სწორედ უკანასკნელი სახის ცვლილებები... მათ ენიჭება განსაკუთრებული მნიშვნელობა ლინგვისტის საკვლევ მუშაობაში, როცა ეხებიან ენის მთელს ძირითად სტრუქტურას. თვისებრივად ახალი წარმონაქმნები (წარმოებები) მათი უფრო ღრმა შესწავლის პირობებში, ამჟღავნებენ ენობრივ ფენათა ისტორიულ ცვლას, რომლებიც სუსტად მჟღავნდება და ჩვეულებრივ მიუწვდომელი ხდება მხოლოდ ევოლუციური ხასიათის ნელი გადასვლების (თვალსაზრისით) რკვევის დროს“¹.

ი. ბ. სტალინი, იძლევა რა ენის განვითარების ღრმა ანალიზს, ნათელს ხდის სრულ უსაფუძვლობას ენის განვითარებაზე ასეთი მექანიკური წარმოდგენისა, ი. ბ. სტალინი გვასწავლის: „ენის სტრუქტურა, მისი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი მთელი რიგი ეპოქების პროდუქტია.

უნდა ვიფიქროთ, რომ თანამედროვე ენის ელემენტები შეიქმნა ჯერ კიდევ უძველეს დროში, მონობის ეპოქაზე ადრე. ეს იყო არართული ენა, რომელსაც მეტად ღარიბი ლექსიკური ფონდი გააჩნდა, მაგრამ ჰქონდა თავისი გრამატიკული წყობა, მართალია, პრიმიტიული, მაგრამ მაინც გრამატიკული წყობა.

წარმოების შემდგომმა განვითარებამ, კლასების წარმოშობამ, დამწერლობის წარმოშობამ, სახელმწიფოს ჩასახვამდე რომელსაც მართვისათვის ესაჭიროებოდა ცოტად თუ ბევრად მოწესრიგებული მიწერ-მოწერა, ვაჭრობის განვითარებამ, რომელსაც კიდევ უფრო ესაჭიროებოდა მოწესრიგებული მიწერ-მოწერა, საბეჭდავი დაზგის გაჩენამ, ლიტერატურის განვითარებამ – ყოველივე ამან დიდი ცვლილებანი შეიტანა ენის განვითარებაში. ამ ხნის განმავლობაში ტომები და ეროვნებანი ქუცმაცდებოდ-

¹ И. И. Мещанинов. Новое учение о языке на современном этапе развития, 1948, гл. 10.

ნენ და ითიშებოდნენ, ხდებოდა მათი ერთმანეთში შერევა და შეჯვარედინება, შემდეგ კი გაჩნდნენ ეროვნული ენები და სახელმწიფოები, მოხდა რევოლუციური გადატრიალებანი, ძველი საზოგადოებრივი წყობილებანი ახლებით შეიცვალა, ყოველივე ამან უფრო მეტი ცვლილებანი შეიტანა ენასა და მის განვითარებაში¹.

გამოდის რა ენის სპეციფიკიდან, ი. ბ. სტალინი ენის განვითარებაში ადგენს თანდათანობითი ცვლილების გზას, ენის თანდათან განვითარებას საფუძველი იმისა, რომ არ ხდება ზედნაშენის მსგავსად არსებული ენის მოსპობა და მისი ახალი ენით შეცვლა, ახალი ენის შექმნა, არამედ ეს ხდება იმავე არსებული ენის ძირითადი ელემენტების გაშლისა და სრულყოფის გზით, „ენის ახალი თვისებრიობის, ახალი სტრუქტურის ელემენტების თანდათანობითი და ხანგრძლივი დაგროვების გზით, ძველი თვისებრიობის ელემენტების თანდათანობითი კვდომის გზით“², რისთვისაც საუკუნეებია საჭირო.

ენათა ისტორიის ფაქტებზე დაყრდნობით ი. ბ. სტალინი გვიჩვენა, რომ უსაფუძვლო და მცდარია მარისეული ენათა სტადიალური განვითარების თეორია; რომ ენის განვითარების საზოგადოების განვითარებასთან კავშირი იმას არ ნიშნავს, თითქოს ახალ საზოგადოებრივ ფორმაციაში, ახალ საზოგადოებრივ წყობაში ახალი ენა მიიღებოდეს, თითქოს გრამატიკული მოვლენები საზოგადოებრივი ვითარების პირდაპირ გამოხატულებას შეადგენდნენ, როგორც ამას ნ. მარი და მისი მიმდევრები აცხადებდნენ.

ენის განვითარებაში ი. ბ. სტალინი მთავარ ყურადღებას აქცევს ენის შინაგანი განვითარების კანონებს, ენის განვითარებას საზოგადოების განვითარებასთან დაკავშირებით.

„ენა და მისი განვითარების კანონები, – გვასწავლის ი. ბ. სტალინი, – შეგვიძლია გავიგოთ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მას შევისწავლით განუყრელ კავშირში იმ საზოგადოების ისტორიასთან, იმ ხალხის ისტორიასთან, რომელსაც შესასწავლი ენა ეკუთვნის და რომელიც ამ ენის შემოქმედი და მატარებელია“³.

ენის განვითარების შინაგან კანონებზე დაყრდნობით ი. ბ. სტალინი მკაცრად აკრიტიკებს მარისეულ ენათა შეჯვარედინების თეორიას და გვაძლევს ენათა შეჯვარედინების პროცესის ახალ, მარქსისტულ გაგებას.

ნ. მარისა და მისი მიმდევრების აზრით, ენათა შეჯვარედინება ნორმალური გზაა ენის განვითარებისა და ახალ ენათა წარმოქმნისა. მეტიც: შეჯვარედინებამდე, ნ. მარის აზრით, არ არსებობს არავითარი კულტურა, არავითარი ენა.

¹ ი. ბ. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, გვ. 24-25.

² ი. ბ. სტალინი. იქვე, გვ. 25.

³ ი. ბ. სტალინი. იქვე, გვ. 20.

ნ. მარის აზრით, ენათა შეჯვარედინების ნიადაგზე ხდება რევოლუციური ძვრები ენის განვითარებაში, ი. ბ. სტალინი გვასწავლის, რომ შეჯვარედინების შემთხვევაშიაც მიმდინარეობს თანდათანობითი ცვლის პროცესი: „ენების შეჯვარედინება არ შეიძლება განვიხილოთ როგორც გადამწყვეტი დარტყმის ერთეული აქტი, რომელიც თავის შედეგებს იძლევა რამდენიმე წლის მანძილზე. ენების შეჯვარედინება ხანგრძლივი პროცესია, რომელიც ასეულ წლობით გრძელდება. ამიტომ აქ არავითარ აფეთქებაზე ლაპარაკი არ შეიძლება“¹.

ნ. მარის აზრით, ორი ენის შეჯვარედინება იძლევა ახალ, მესამე ენას.

ი. ბ. სტალინი ენობრივი სინამდვილის ფაქტებზე დაყრდნობით კი გვასწავლის: „ნამდვილად შეჯვარედინების დროს ერთ-ერთი ენა ჩვეულებრივად იმარჯვებს, ინარჩუნებს თავის გრამატიკულ წყობას, ინარჩუნებს თავის ძირითად ლექსიკურ ფონდს და განაგრძობს განვითარებას თავისი განვითარების შინაგანი კანონების მიხედვით, მეორე ენა კი თანდათანობით კარგავს თავის თვისებრიობას და თანდათანობით კვდება“². „ამ დროს, – გვასწავლის ი. ბ. სტალინი, – ხდება გამარჯვებული ენის ლექსიკური შემადგენლობის რამდენადმე გამდიდრება დამარცხებული ენის ხარჯზე“³.

ენათა შეჯვარედინების პროცესის სტალინური გაგება მთლიანად ეწინააღმდეგება ნ. მარის „შეჯვარედინების თეორიას“ ყველა თავის პუნქტში, როგორც ენობრივი ისტორიის მოვლენათა ახსნისას, ისე ენათა მომავლის განსაზღვრაში.

მომავალ კომუნისტურ საზოგადოებაში ერთიანი ენის შექმნის აუცილებლობა ი. ბ. სტალინს დასაბუთებული აქვს ენის განვითარების შინაგანი კანონების საფუძველზე, ყოველგვარი მარისეული ძალდატანებისა და ხელოვნური ჩარევების გარეშე.

ი. ბ. სტალინიმა ჯერ კიდევ 1929 წ. დაასაბუთა მომავალ უკლასო საზოგადოებაში ერთიანი ენის შექმნის აუცილებლობა⁴, რომლის საფუძველიც იქნება ერთა ხანგრძლივი ეკონომიური, პოლიტიკური და კულტურული თანამშრომლობა.

ამხ. ხოლოპოვისათვის გაცემულ პასუხში ი. ბ. სტალინი მკაცრად მიჯნავს ერთმანეთისაგან ენის განვითარების ორ სრულიად განსხვავებულ ეპოქას. ერთია ეპოქა სოციალიზმის გამარჯვებამდე მსოფლიო მასშტაბით, „როცა ექსპლოატატორული კლასები მსოფლიოში გაბატონებულ ძალას წარმოადგენენ, როცა ეროვნული და კოლონიური ჩაგვრა

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. გვ. 27.

² ი. სტალინი. იქვე.

³ ი. სტალინი. იქვე.

⁴ ი. სტალინი, ნაციონალური საკითხი და ლენინიზმი, თბილისი, ტ. 11.

ძალაში რჩება, როცა ეროვნული განკერძოებულობა და ერთა ურთიერთუნდობლობა განმტკიცებულია სახელმწიფოებრივი განსხვავებით, როცა ჯერ კიდევ არ არის ეროვნული თანასწორუფლებიანობა, როცა ენათა შეჯვარდინება ხდება ერთ-ერთი ენის ბატონობისათვის ბრძოლის გზით, როცა ჯერ „კიდევ არ არის პირობები ერთა და ენათა მშვიდობიანი და მეგობრული თანამშრომლობისათვის, როცა დღის წესრიგში დგას არა ენათა თანამშრომლობა და ურთიერთგამდიდრება, არამედ ზოგი ენის ასიმილაცია და სხვა ენების გამარჯვება. გასაგებია, რომ ასეთ პირობებში შეიძლება იყოს მხოლოდ გამარჯვებული და დამარცხებული ენები“¹.

მეორე ეპოქა – „მსოფლიო მასშტაბით სოციალიზმის გამარჯვების შემდგომი ეპოქა, როცა მსოფლიო იმპერიალიზმი აღარ იქნება, ექსპლოატატორული კლასები დამხობილი იქნებიან, ეროვნული და კოლონიური ჩაგვრა ლიკვიდირებული იქნება, ეროვნული განკერძოებულობა და ერთა ურთიერთუნდობლობა შეიცვლება ერთა ურთიერთუნდობითა და დაახლოებით, ეროვნული თანასწორუფლებიანობა განხორციელდება, ენათა ჩახშობისა და ასიმილაციის პოლიტიკა ლიკვიდირებული იქნება, ერთა თანამშრომლობა მოგვარდება, ხოლო ეროვნულ ენებს შესაძლებლობა ექნებათ თავისუფლად გაამდიდრონ ერთმანეთი თანამშრომლობის გზით, გასაგებია, რომ ამ პირობებში ლაპარაკიც არ შეიძლება ზოგი ენის ჩახშობასა და დამარცხებაზე და სხვა ენების გამარჯვებაზე. აქ საქმე გვექნება არა ორ ენასთან, რომელთაგან ერთი მარცხდება, მეორე კი ბრძოლაში გამარჯვებული გამოდის, არამედ ასობით ეროვნულ ენასთან, რომელთაგან ერთა ხანგრძლივი ეკონომიური, პოლიტიკური და კულტურული თანამშრომლობის შედეგად გამოიყოფა ჯერ ყველაზე მეტად გამდიდრებული ერთიანი ზონალური ენები, შემდეგ კი ზონალური ენები შეირწყმიან ერთ საერთო საერთაშორისო ენად, რომელიც, რასაკვირველია, არც გერმანული ენა იქნება, არც რუსული, არც ინგლისური, არამედ იქნება ახალი ენა, რომელმაც შეითვისა ეროვნული და ზონალური ენების საუკეთესო ელემენტები“².

ნ. მარიც აღიარებდა მომავალში ერთიან ენას, მაგრამ ამ საკითხის ნ. მარისეულ გაგებას არაფერი აქვს საერთო მომავალი ერთიანი ენის საკითხის სტალინურ გადაწყვეტასთან.

ნ. მარს მომავალი ერთიანი ენის საკითხი პრინციპულად გათანაბრებული ჰქონდა ერთიანი დამწერლობის საკითხთან და საჭიროდ მიიჩნევდა ჩარევას ამ ერთიანი ენის შექმნის პროცესში მაშინ, როცა ი. ბ. სტალინი გვასწავლის, რომ ერთიანი ენის შექმნის პროცესი – ეს იქნება ბუნებრივი განვითარების პროცესი, ბუნებრივი შედეგი ერთა თანამშრომლობისა.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. გვ. 50-51.

² ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. გვ. 51-52.

ი. ბ. სტალინი წარმოგვიდგენს ამ ბუნებრივი პროცესის საფეხურებს, სტალინური მოძღვრების მიხედვით ერთიანი ენის შექმნა და ერების ლიკვიდაცია სოციალიზმის მსოფლიო მასშტაბით გამარჯვების თანავე როდი მოხდება და ისიც დეკრეტებისა და გარედან ჩარევის გზით. პირიქით, სოციალიზმის მსოფლიო მასშტაბით გამარჯვება ყველა პირობას შეუქმნის მანამდე სხვადასხვა ასიმილაციისაგან დაჩაგრულ ერებს თავისუფლად განვითარდნენ. მხოლოდ მის შემდეგ, რაც სოციალისტური მეურნეობის სისტემა განმტკიცდება მსოფლიო მასშტაბით და სოციალიზმი შევა ხალხთა ყოფაში, თანდათან დაიწყებს მოშლას ნაციონალური განსხვავებანი და სხვადასხვა ენა; სოციალიზმის მსოფლიო მასშტაბით გამარჯვების შემდეგ, ერთა ხანგრძლივი ეკონომიური, პოლიტიკური, კულტურული თანამშრომლობის საფუძველზე ასეული ენებიდან ჯერ გამოიყოფა შედარებით უფრო გამდიდრებული ზონალური ენები, ხოლო ეს ზონალური ენები შემდეგ თანდათან შეერთდებიან ერთ საერთო ენად.

*
* *

ენათმეცნიერების ერთ-ერთი მთავარი და ამავე დროს ყველაზე რთული საკითხიც არის ენის წარმოშობის საკითხი. სხვადასხვა თეორია არსებობს მის შესახებ. ზოგი ვარაუდობს, რომ პირვანდელი ენა ჟესტ-მიმიკის ენა იყო. ამ დებულების დამცველია ნ. მარიც. მისი აზრით, თავდაპირველად ადამიანთა ურთიერთობის საშუალება ბგერითი ენა არ იყო. მილიონ-ნახევარი წლის განმავლობაში კაცობრიობა ჟესტ-მიმიკის, ხელის ენით მეტყველებდა. შემდეგ უკვე კლასობრივად დიფერენცირებულ, მისნების წრეში წარმოიშვა ბგერითი მეტყველება, არა როგორც ურთიერთობის საშუალება, არამედ როგორც კლასობრივი ზემოქმედების საშუალება მისნების ხელში¹.

ნ. მარის აზრით, ბგერითი მეტყველება უკვე გვიან იქცა ურთიერთობის საშუალებად (თუმცა აქაც მარის თეორიის მიხედვით იგი კლასობრივ სფეროს ვერ გასცდა) და გამორიცხული არაა არც ის, რომ მომავალი ერთიანი ენაც ბგერითი არ იქნეს².

¹ „...когда четыре звуковых комплекса... возникшие в труд-магическом процессе, став лингвистическими элементами, легли в основу... звукового языка, то среда была уже социально дифференцированная и звуковая речь существовала классовая, являясь орудием классовой борьбы в руках господствующего слоя, как в последствии письменность“. Н. М а р р. Яфетиллогия в Ленингр. госуд. унив., რბ. ნაწ., ტ. I, გვ. 259.

² Н. Я. М а р р. Основные достижения яфетической теории. რბ. ნაწ., ტ. I, გვ. 216.

არსებითად საწინააღმდეგოა აღნიშნული საკითხის მარქსისტული გადაწყვეტა. ი. ბ. სტალინის საენათმეცნიერო მოძღვრება თავიდან ბოლომდე ბგერითი ენის არსებობას გულისხმობს, ბგერითი ენის განვითარების კანონებს ეხება და სწავლობს. ი. ბ. სტალინი სასტიკად ილაშქრებს იმ დებულების წინააღმდეგ, თითქოს არსებობდეს „ბუნებითი მატერიისაგან“, ენობრივი (ბგერითი ენობრივი) მასალისაგან თავისუფალი აზროვნება.

ი. ბ. სტალინი ისტორიული მონაცემებისა და ენისა და აზროვნების კავშირის საფუძველზე ამტკიცებს, რომ „ბგერითი ენა ანუ სიტყვების ენა ყოველთვის იყო ადამიანთა საზოგადოების ერთადერთი ენა, რომელსაც შეეძლო ადამიანთა ურთიერთობის სრულფასოვანი საშუალება ყოფილიყო“¹.

„ისტორიას არ ახსოვს ადამიანთა არც ერთი საზოგადოება, – წერს ი. ბ. სტალინი, – თუნდაც ყველაზე ჩამორჩენილი, რომელსაც არ ჰქონოდა თავისი ბგერითი ენა, ეთნოგრაფია არ იცნობს არც ერთ ჩამორჩენილ მცირე ხალხს, თუნდაც ისეთს ან უფრო მეტად პირველყოფილს, ვიდრე, ვთქვათ, გასული საუკუნის ავსტრალიელები ან ცეცხლის მიწის მცხოვრებნი იყვნენ, რომელსაც არ ჰქონოდა თავისი ბგერითი ენა“². და ანიჭებს რა ბგერით მეტყველებას უდიდეს მნიშვნელობას, ი. ბ. სტალინი წერს: „ბგერითი ენა კაცობრიობის ისტორიაში ერთ-ერთი ის ძალაა, რომელიც დაეხმარა ადამიანებს გამოჰყოფოდნენ ცხოველთა სამყაროს, გაერთიანებულიყვნენ საზოგადოებებად, განვეითარებინათ თავიანთი აზროვნება, მოეწყოთ საზოგადოებრივი წარმოება, წარმატებით ებრძოლათ ბუნების ძალებთან და მიეღწიათ იმ პროგრესისათვის, რომელიც ჩვენ ამჟამად გვაქვს.“

ამ მხრივ ეგრეთწოდებული ჟესტების ენის მნიშვნელობა მისი უკიდურესი სიღარიბისა და შეზღუდულობის გამო – სრულიად უმნიშვნელოა. ეს, არსებითად, ენა კი არ არის, ან თუნდაც ენის სუროგატი, რომელსაც შეეძლოს ასე თუ ისე შეცვალოს ბგერითი ენა, არამედ უალრესად შეზღუდულ საშუალებათა მქონე დამხმარე საშუალებაა, რომლითაც ადამიანი ზოგჯერ სარგებლობს თავისი მეტყველების ამა თუ იმ მომენტის ხაზგასმისათვის“³.

როგორც აქედან ჩანს, სტალინური ენათმეცნიერებისათვის ენის წარმოშობის საკითხი ეს ბგერითი ენის წარმოშობის საკითხია. ბგერითი ენა წარმოქმნა საჭიროებამ, რათა ადამიანებს „მოეწყოთ საზოგადოებრივი

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. გვ. 44.

² ი. სტალინი. იქვე, გვ. 44

³ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. გვ. 44.

წარმოება, წარმატებით ებრძოლათ ბუნების ძალებთან“, ამავე დროს ბგერითი ენის სათავე იქვეა, სადაც ადამიანი გამოეყო ცხოველთა სამყაროს, წინააღმდეგ ნ. მარის დებულებისა, რომლის მიხედვითაც ბგერით ენას ადამიანი მოკლებული იყო მთელი ხანგრძლივი პალეოლითის ეპოქაში¹.

*
* *

ენათმეცნიერება მეცნიერებად იქცა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის გამოყენების საფუძველზე, როცა მოხერხდა ენათა წარმოშობითი ნათესაობის დადგენა და ენის ისტორიული კვლევა.

როგორც ცნობილია, ამ ნიადაგზე ჩამოყალიბებულ ისტორიულ ენათმეცნიერებას მაღალ შეფასებას აძლევდა ენგელსი, რომელიც დიურინგის შესახებ წერდა: „აშკარად ჩანს, რომ აქ საქმე გვაქვს ენათმეცნიერთან, რომელსაც არაფერი გაუგონია ისტორიულ საენათმეცნიერო მიებაზე, რაც ასე ძლიერ და ნაყოფიერად განვითარდა უკანასკნელი სამოცი წლის განმავლობაში,“ და, რომელიც ამიტომ ენის სწავლების „უაღრესად თანამედროვე განმანათლებელ ელემენტებს“ ეძებს არა ბოკის, გრიმისა და დიკის, არამედ ნეტარხსენებულ პეიზესა და ბეკერის ნაწერებშიო².

ნ. მარმა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდს დაუპირისპირა პალეონტოლოგიური ოთხელემენტოვანი ანალიზის მეთოდი, რაც იმაში მდგომარეობდა, რომ შედარების ობიექტი ყოფილიყო არა მხოლოდ წარმოშობით მონათესავე ენათა მონაცემები (ნ. მარი უარყოფდა საერთოდ ენათა წარმოშობით ნათესაობას), არამედ ყოველი ენის ყოველი სიტყვა და სიტყვის

¹ მარქსიზმის კლასიკოსები თავიანთ ადრინდელ ნაშრომებშიაც ბგერითი ენის პირველობის სასარგებლოდ სწევდნენ საკითხს. ბგერითი ენის ჩასახვის საკითხს იქედან იწყებდნენ, როცა ადამიანის წინაპარი მაიმუნი იქცა ადამიანად (ი. ბ. სტალინი. „ანარქიზმი თუ სოციალიზმი“, ფრ. ენგელსი. „შრომის როლი მაიმუნის გაადამიანების პროცესში“), მიუხედავად ამისა, ნ. მარის თეორიის მიმდევრებს ერთად მოჰყავდათ მარქსიზმის კლასიკოსთა აზრიც ამ საკითხის შესახებ და მისი სრულიად საწინააღმდეგო მოსაზრება ნ. მარისა და ნ. მარის მოსაზრებას მარქსიზმის კლასიკოსთა დებულების გაგრძელებად აცხადებდნენ. მაგალითად, ი. ცუკერმანს ჯერ მოჰყავს ფრ. ენგელსის გამოკვლევიდან – „შრომის როლი მაიმუნის გაადამიანების პროცესში“ – შემდეგი ადგილი: „ჯერ შრომა, ხოლო შემდეგ და მის გვერდით დანაწევრებული მეტყველება (ხაზი ჩვენია – ქ. ლ.) წარმოადგენდნენ ყველაზე მთავარ სტიმულს, რომელთა გავლენის შედეგად მაიმუნის ტვინი თანდათან გადაიქცა ადამიანის ტვინად“-ო, და შემდეგ ცუკერმანი უბოდიშოდ განაგრძობს: „ამას და მარქსიზმის კლასიკოსთა სხვა მითითებებს წარმოშობის შესახებ ნ. მარი ამუშავებს ფაქტობრივ ლინგვისტურ მასალაზე (!). მისი შეხედულების მიხედვით, დანაწევრებული მეტყველებას წინ უსწრებს ხაზი ჩვენია – ქ. ლ.) ხანგრძლივი პერიოდი კინეტიური (მოძრაობის, ქსტების) მეტყველებისა“ – ი. ცუკერმანი, *Н. Я. Марр и советское языкознание*, 1948, გვ. 83.

² ფრ. ენგელსი, ანტი-დიურინგი, ქართ. თარგმ., გვ. 274.

ანალიზი მოეხდინა იმგვარად, რომ მასში აღმოეჩინა ცნობილი ფანტასტიკური ოთხი ელემენტი (სალ, ბერ, ღონ, როშ). ამგვარად ყოველი სიტყვის კვლევის ისტორია მიდიოდა ბგერითი ენის წარმოშობის საკითხამდე და წყდებოდა ნ. მარის ნებისმიერი დაშვებების საფუძველზე. შედარება იქცა შინაარსისაგან დაცლილ შედარებად. ოთხელემენტოვანი ანალიზის საფუძველზე წინასწარვე იყო მოცემული, რა შედეგიც უნდა მიგვეღო შედარების შედეგად, ნ. მარმა უარყო ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი, აღიარა ყველა ენაში ერთნაირი მასალის არსებობა და ამ მასალის სტადიალური განვითარება და მით უარყო ენათა მონათესავე ოჯახების არსებობაც. ნ. მარმა და მისმა „მოწაფეებმა“ ენათა მონათესავე ოჯახების აღიარება რასიზმად გამოაცხადეს.

ი. ბ. სტალინმა მკაცრად გააკრიტიკა ნ. მარისა და მისი მიმდევრების პოზიცია ორსავე საკითხში, გამოაშკარავა მათი მტკიცების ანტიმეცნიერული ბუნება; საბჭოთა ენათმეცნიერებას შეუნარჩუნა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი და გადაუდებელ ამოცანად დაუსახა მას ენათა მონათესავე ოჯახებისა და ჯგუფების შესწავლა. ეხება რა სპეციალური მეთოდის საკითხს ენათმეცნიერებაში, ი. ბ. სტალინი ოთხელემენტოვან პალეონტოლოგიურ მეთოდს მკითხაობას უწოდებს.

„ნ. მარი, – წერს ი. ბ. სტალინი, – მყვირალა ფრაზებით დასცინის ისტორიულ-შედარებით მეთოდს, როგორც „იდეალისტურს“, ამავე დროს კი უნდა ვთქვათ, რომ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი, მიუხედავად მისი სერიოზული ნაკლოვანებებისა, მაინც უკეთესია, ვიდრე ნ. მარის მართლაც იდეალისტური ოთხელემენტოვანი ანალიზი, რადგან პირველი ბიძგს იძლევა მუშაობისათვის, ენების შესწავლისათვის, მეორე კი მხოლოდ იმის ბიძგს იძლევა, რომ მხარეთმოზე წამოწვე და ყბადაღებული ოთხი ელემენტის გარშემო იმკითხაო“¹.

ამით ი. ბ. სტალინმა საბჭოთა ენათმეცნიერებს მიუთითა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის საჭიროებაზე და ამავე დროს მათ დაუსახა ამოცანა ყურადღება გაამახვილონ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის ნაკლოვანებებზე, და დაამუშაონ ეს მეთოდი ისე, რომ იგი ენათა ისტორიის კვლევის სრულყოფილ საშუალებად იქცეს².

ი. ბ. სტალინმა სასტიკად დაგმო ნ. მარის მოსაზრება ენათა სტადიური განვითარების შესახებ და მონათესავე ენათა ოჯახებისა და ენათა ნათესაობის ფაქტის უარყოფის შესახებ.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. გვ. 31.

² ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის ნაკლოვანებათა შესახებ იხ. Б. А. Серебрянников. Сравнительно-исторический метод и критика так называемого четырех-элементного анализа Н. Я. Марра. – Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина, 1950, 53. 145-170.

„ნ. მარი ენათა ჯგუფების (ოჯახების) შესწავლის ყოველ ცდას, – წერს ი. ბ. სტალინი, – ქედმაღლურად იგდებს აზურად და „წინარე ენის“ თეორიის გამოვლინებად თვლის. „ამავე დროს კი არ შეიძლება იმის უარყოფა, რომ უეჭველია ენობრივი ნათესაობა, მაგალითად, ისეთი ერებისა, როგორიც სლავი ერები არიან, რომ ამ ერების ენობრივი ნათესაობის შესწავლა დიდ სარგებლობას მოუტანდა ენათმეცნიერებას ენის განვითარების კანონთა შესწავლის საქმეში“¹.

სლავური ენების შესახებ აქ თქმული ვრცელდება სხვა მონათესავე ენათა ჯგუფებისა და ოჯახების შესახებაც.

ენის სტალინური მოძღვრების საფუძველზე ფართო პერსპექტივა იშლება მონათესავე ენათა ღრმა მეცნიერული შესწავლისა, მათი ისტორიის გამოვლენისა. კერძოდ, ჩვენი კოლექტივის გადაუდებელ ამოცანას წარმოადგენს ქართული ენის ისტორიის ღრმა მეცნიერული შესწავლა ახლო მონათესავე სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი კვლევის ასპექტში და იმ ნათესაური კავშირის გარკვევა, რაც ამ ენებს აქვს წინა აზიის უძველესი კულტურის შემქმნელ ხალხთა მკვდარ ენებთან (ხეთურთან, ურარტულთან და სხვ.).

*
* *

ი. ბ. სტალინი მათთვის გენიალურ ნაშრომებში ენათმეცნიერების შესახებ დაასაბუთა, რომ ნ. მარის „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ ყველა თეორიული დებულება ანტიმეცნიერული, ვულგარულ-მატერიალისტურია, მიუღებელია მარქსისტული ენათმეცნიერებისათვის.

ი. ბ. სტალინი მათ მოგვცა ენათმეცნიერების ყველა ძირითადი საკითხის ღრმა მარქსისტული გადაწყვეტა. შექმნა მთლიანი საენათმეცნიერო კონცეფცია შემოქმედებითი მარქსიზმის საფუძველზე. უსაზღვრო პერსპექტივები გადაუშალა საბჭოთა ენათმეცნიერებას ზოგადი პრობლემების დამუშავების, ენათა ისტორიის შესწავლის, მონათესავე ენათა კვლევის, სოციალისტურ ერთა ნაციონალური ენების მშენებლობის საკითხების მხრივ.

ი. ბ. სტალინი მათ საბჭოთა ენათმეცნიერების გაჯანსაღებისათვის დასახა ამოცანები: არაკჩევეის რეჟიმის ლიკვიდაცია, ნ. მარის შეცდომების უარყოფა, ენათმეცნიერებაში მარქსიზმის დანერგვა.

ი. ბ. სტალინი ნაშრომების გამოსვლით ყველა ეს ამოცანა ძირითადად უკვე გადაწყვეტილ იქნა. არაკჩევეის რეჟიმის ლიკვიდაცია აუცილებელი წინაპირობა იყო ორი დანარჩენისათვის. ჩატარდა მთელი რიგი

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. გვ. 31.

ორგანიზაციული ღონისძიებანი თავისუფალი შემოქმედებითი მუშაობის გაშლისათვის. შეიცვალა საენათმეცნიერო დაწესებულებათა ხელმძღვანელები. საშუალება მიეცათ ნამდვილი მეცნიერების წარმომადგენლებს გაეკრიტიკებიათ ნ. მარის მიმდევართა მიერ შექმნილი არაჯანსაღი მდგომარეობა და ებრძოლათ მის ნაშთებთან.

ი. ბ. სტალინის შრომების საფუძველზე სრული შესაძლებლობა შეიქმნა მკვიდრ, მარქსისტულ ნიადაგზე წარმოებულიყო „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ დებულებათა კრიტიკა.

ი. ბ. სტალინის მოძღვრების საფუძველზე უდიდესი მუშაობა გაიშალა ორი მიმართულებით: პრაქტიკული მიმართულებით – საბჭოთა სკოლის მომსახურების ხაზით, სოციალისტურ ნაციონალურ ენათა განმტკიცებისა და ზრდის პრაქტიკული საკითხების დამუშავების ხაზით, ზოგად ენათმეცნიერული პრობლემების დამუშავებისა და მონათესავე ენათა სტრუქტურისა და ისტორიის შესწავლის მიმართულებით.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ საერთო მიზანდასახულობათა შესრულებაში განსაკუთრებული ერთსულოვნება დამყარდა საბჭოთა ენათმეცნიერებაში. საბჭოთა ენათმეცნიერები შემჭიდროვდნენ და ამუშავდნენ ერთ მთლიან მძლავრ კოლექტივად. თუ ნ. მარის „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ ბატონობის პერიოდში შეუძლებელი იყო კოლექტიური მუშაობა, ახლა ყველა ნამდვილი ენათმეცნიერი ერთი მიზნით არის განმსჭვალული: რაც შეიძლება ღრმად ჩასწვდნენ სტალინურ მოძღვრებას და სწორად გამოიყენონ ი. ბ. სტალინის მითითებანი ცალკეულ საკითხთა გადაწყვეტისას და საერთო ძალღონით შექმნან ისეთი ნაშრომები, რომლებიც სტალინური ენათმეცნიერების შესაფერისი იქნებიან.

განსაკუთრებული პოპულარობით სარგებლობს სტალინური ენათმეცნიერება ფართო მასებში, საბჭოთა კავშირსა და დემოკრატიულ ქვეყნებში.

*

* *

ი. ბ. სტალინის შრომებმა უდიდესი გარდატეხა გამოიწვია საენათმეცნიერო მუშაობის გაშლასა და ცალკეულ საკითხთა დამუშავებაში. ი. ბ. სტალინის მოძღვრებამ ენის სპეციფიკის, ენის საფუძვლისა და ენისა და დიალექტის ურთიერთობის შესახებ ახალი პერსპექტივები გადაუშალა სოციალისტური ერების ენათა მშენებლობის საკითხებს.

ძირფესვიანად იქნა გადამუშავებული საენათმეცნიერო დისციპლინათა პროგრამები. დამზადდა დასაბეჭდად სტალინური ენათმეცნიერების კურსები უმაღლეს სასწავლებელთა მსმენელებისათვის. საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა მთელი საბჭოთა კავშირის მეცნიერთა მონაწილეობით გამოსცა კრიტიკულ სტატიათა კრე-

ბული, რომელშიაც განხილულია სტალინური საენათმეცნიერო მოძღვრების შუქზე ნ. მარისა და მის მიმდევართა დებულებები¹.

ასეთი მუშაობის ჩატარება მეტად საჭიროა, რადგანაც ნ. მარის „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებას“ ფართოდ ჰქონდა ფესვი გადგმული ენათმეცნიერების გარეთაც: ისტორიაში, არქეოლოგიაში, ლიტერატურათმცოდნეობაში, ფოლკლორისტიკაში და სხვ. ყველა ამ დარგის წარმომადგენელი ვალდებულია სისტემატურად ამხელდეს ამ ხასიათის დამახინჯებებს. ნ. მარისა და მის მიმდევართა შეცდომების კრიტიკა არ შეიძლება სეზონურ ხასიათს ატარებდეს. ამიტომაც სავსებით სამართლიანია აკად. ვ. ვინოგრადოვის განცხადება, რომ: „გადაჭარბებული ოპტიმიზმი იქნებოდა იმის მტკიცება თითქოს ნ. მარის შეცდომებს საბჭოთა ენათმეცნიერება თავს აღწევდეს ადვილად, ერთბაშად და რეციდივების გარშემო“².

საბჭოთა კავშირის საენათმეცნიერო ცენტრებში მიუძღვნეს სპეციალური სესიები, როგორც ნ. მარისა და მის მიმდევართა ვულგარულ-მატერიალისტური დებულებების კრიტიკას, ისე სტალინური ენათმეცნიერების პრობლემების დამუშავებას, როგორიცაა: ენის სოციალური ბუნების საკითხი, ენის საფუძვლის საკითხი, სპეციალური მეთოდის საკითხი, ენათა ისტორიული განვითარების საკითხი, ენისა და დიალექტების საკითხი, ენათა კლასიფიკაციების საკითხი, ნაციონალურ ენათა ჩამოყალიბების საკითხი და სხვა მრავალი. ამ საკითხებს მიეძღვნა სპეციალური კრებულები³. მზადდება რიგი ახალი კრებულები გამოსაქვეყნებლად.

საბჭოთა ენათმეცნიერები განახლებული ენერგიით შეუდგნენ თავიანთი მოვალეობის შესრულებას.

მარქსიზმის დანერგვა ენათმეცნიერებაში მოითხოვს ნ. მარის თეორიისა და მის დასაცავად მოწოდებული არაკჩევეის რეჟიმის სრულ უკუგდებას, მარქსიზმის მეთოდოლოგიური ბაზის მაღალხარისხოვნად დაუფლებას ენათმეცნიერთა მიერ, ბრძოლას სხვადასხვა სახის იდეალისტურ მიმდინარეობათა წინააღმდეგ, ი. ბ. სტალინის მიერ მოცემულ საპროგრამო დებულებათა მონოგრაფიულ შესწავლას და მათ გაშლას სხვადასხვა ენის მასალაზე.

საბჭოთა ენათმეცნიერები, რომელთაც მოეპოვებათ მტკიცე დასაყრდენი დიდი სტალინის გენიალური საენათმეცნიერო შრომების სახით, გააასკეცებენ თავიანთ მუშაობას და ახალი გამოკვლევებით გაამდიდრებენ მშობლიურ მეცნიერებას, რათა საბჭოთა ენათმეცნიერებამ დაიკავოს პირველი ადგილი მსოფლიო ენათმეცნიერებაში.

¹ Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании, 1951.

² Акад. В. Виноградов, Советское языкознание на новом пути – „Правда“, 1951, 20 ივნისი.

³ მაგალითად: Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина. 1950. Вопросы синтаксиса современного русского языка, 1950.

ТРУД И. В. СТАЛИНА «МАРКСИЗМ И ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ», И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ СОВЕТСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Резюме

Год опубликования гениальных трудов по вопросам языкознания классика творческого марксизма И. В. Сталина «Относительно марксизма в языкознании», «К некоторым вопросам языкознания», «Ответ товарищам» вошел в историю языкознания как год великого перелома. В этих трудах языкознание получило цельную марксистскую программу дальнейшего своего развития. Заложив основы марксистского языкознания, труды И. В. Сталина вывели советское языкознание из состояния застоя, создавшегося в результате господства т. н. «нового учения» о языке.

В основополагающих трудах И. В. Сталина по языкознанию вскрыт антимарксистский, лженаучный характер всех теоретических положений т. н. „нового учения о языке» Н. Я. Марра, которое «ученики» и последователи Н. Я. Марра выдавали за марксистско-ленинское учение о языке и с целью внедрения которого последователи Н. Я. Марра установили несвойственный науке аракчеевский режим в языкознании.

В трудах И. В. Сталина по языкознанию с предельной ясностью разрешены все основные проблемы и специальные теоретические вопросы общего языкознания, каковыми являются вопросы: сущности языка, основы языка, происхождения и развития языка, взаимоотношения языков, сущности грамматики, специальных методов языкознания, взаимоотношения языка и мышления и др.

В круг вышеуказанных основных проблем входят такие важнейшие вопросы как отрицание надстроечного характера и «классовости» языка, решение вопроса о функциях языка, вопрос скрещения языков, вопрос взаимоотношения ручного и звукового языков, вопрос единого языка будущего коммунистического общества, вопрос взаимоотношения языка, диалекта и жаргона и др.

Одним из основных вопросов в сталинском учении о языке является марксистское определение сущности языка. По сталинскому определению язык – важнейшее средство общения между людьми, при помощи которого люди «общаются друг с другом, обмениваются мыслями и доби-

ваются взаимного понимания»¹. «Обмен мыслями является постоянной и жизненной необходимостью, так как без него невозможно наладить совместные действия людей в борьбе с силами природы, в борьбе за производство необходимых материальных благ, невозможно добиться успехов в производственной деятельности общества, – стало быть, невозможно само существование общественного производства»².

Раскрыв подлинную общественную сущность языка и доказав, что язык только в обществе может существовать и развиваться на базе развития общества, И. В. Сталин подчеркнул важнейшее значение языка и для общества.

Сталинское определение сущности языка противопоставляется как положению «нового учения» Н. Я. Марра о надстроечном характере языка, так и буржуазным идеалистическим теориям о сущности языка (Фосслер, Сосюр и др.).

На основании глубокого научного анализа И. В. Сталин доказал, что язык не является надстройкой над базисом. И. В. Сталин учит, что язык непосредственно связан с производством, со всякой деятельностью человека, обусловлен судьбой общества, но вопреки вульгарно-материалистической теории Н. Я. Марра в структуре языка адекватно не отражаются изменения, происшедшие в общественном строе и в общественной жизни. Подобно явлениям надстроечного характера смена одного базиса другим не может вызвать смену одного языка другим языком, ибо язык является продуктом целого ряда эпох.

Согласно учению И. В. Сталина отвергается механистическая упрощенческая теория Н. Я. Марра относительно классовости языка. Сталинское положение по этому вопросу гласит: язык не является классовым.

В классических трудах И. В. Сталина по языкознанию дана развернутая характеристика функции языка, как средства общения, а также, как средства воплощения мысли.

В этой связи решен вопрос взаимоотношения языка и мышления: мысли не существует оголенно, вне языковой оболочки.

Из специальных теоретических вопросов языкознания особое значения имеет учение И. В. Сталина о сущности основы языка – основного словарного фонда и грамматического строя.

¹ И. Сталин. Марксизм и вопросы языкознания. Москва, 1951 г., стр. 22.

² И. Сталин. Там-же, стр. 22-23.

И. В. Сталин выделяет из словарного состава языка основной словарный фонд, который характеризуется большой устойчивостью, словарный состав же языка изменяется постоянно в непосредственной связи с развитием общества. В смысле изменения наиболее устойчивым является грамматический строй языка.

Раскритиковав теорию Н. Я. Марра о скрещении языков и о стадильном развитии их, И. В. Сталин подчеркнул решающее значение внутренних законов развития языка в связи с развитием общества.

В противовес марровской теории «взрывов» в развитии языка в своих основополагающих трудах И. В. Сталин раскрыл постепенный характер развития языка, доказав, что переход языка из одного качественного состояния в другое происходит путем постепенного отмирания элементов старого качества, путем постепенного накопления элементов нового качества.

Вопрос о происхождении языка в учении И. В. Сталина связан с возникновением звукового языка. Звуковой язык характеризуется как единственный язык человеческого общества, способный служить полноценным средством общения людей, а язык жестов и мимики трактуется как «вспомогательное средство с крайне ограниченными средствами, которым пользуется иногда человек для подчёркивания тех или иных моментов его речи»¹.

В учении И. В. Сталина о языке обосновано формирование единого общего языка в будущем коммунистическом обществе, когда из сотен национальных языков в результате «длительного, экономического, политического и культурного сотрудничества наций» будут выделяться сначала наиболее обогащенные единые зональные языки, а потом зональные языки сольются в один общий международный язык, который, конечно, не будет ни немецким, ни русским, ни английским, а новым языком, собравшим в себя лучшие элементы национальных и зональных языков»².

И. В. Сталин восстановил в правах охавившийся Н. Я. Марром и его последователями принцип изучения родства групп и семей языков, указав языковедам, что изучение родственных языков (например, славянских) может принести большую пользу языкознанию в деле изучения внутренних законов развития языка.

Охарактеризовав палеонтологический анализ по элементам как «гадание на кофейной гуще», И. В. Сталин восстановил также в правах объявленный Н. Я. Марром и его последователями формалистическим, сравни-

¹ И. Сталин. Марксизм и вопросы языкознания. Москва, 1951 г., стр. 46-47.

² И. Сталин. Там-же, стр. 54.

тельно-исторический метод, одновременно указав на его серьезные недостатки. Относительно «формализма» в языкознании И. В. Сталин отметил, что он «выдуман авторами «нового учения» для облегчения борьбы со своими противниками в языкознании»¹.

С целью оздоровления советского языкознания И. В. Сталин поставил перед советскими лингвистами три задачи: ликвидацию аракчеевского режима в языкознании, отказ от ошибок Н. Я. Марра, внедрение марксизма в языкознание.

В трудах И. В. Сталина заложены основы марксистского языкознания и определены пути разрешения указанных задач. Мощный коллектив советских лингвистов с честью выполнит задачи, поставленные перед ним И. В. Сталиным.

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება,
ტ. III, 1952, გვ. 33-73.

¹ И. Сталин. Марксизм и вопросы языкознания. Москва, 1951 г., стр. 46-47.

რთულფუძიან ზმნათა აგებულება აფხაზურში¹

ი. ბ. სტალინის კლასიკურმა შრომამ „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“ ბოლო მოუღო ნ. მარისა და მისი მიმდევრების მიერ ენათმეცნიერებაში დანერგილ მავნე ტენდენციას გრამატიკის უგულებელყოფისა და სემანტიკის ოთხელემენტოვანი ძიების ენათმეცნიერების მიზნად გამოცხადების შესახებ.

ი. ბ. სტალინმა ენათმეცნიერების ძირითად ამოცანათა რიცხვში სწორედ ენის გრამატიკული წყობის კვლევა დააყენა, სემანტიკის (სემასიოლოგიის) ისტორიულ ასპექტში ძიება მოაქცია.

სწორედ ისტორიულ ასპექტში შესწავლა ამა თუ იმ ენის ლექსიკისა მჭიდროდ არის დაკავშირებული ამ ენის გრამატიკული სტრუქტურის თავისებურებებთან, ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს აფხაზურის რთულფუძიანი ზმნები, ამ ზმნათა აგებულების თავისებურებათა გამოვლენა შუქს ფენს აფხაზური სახელისა და ზმნის სტრუქტურული თავისებურებისა და მათი ურთიერთობის რიგ საკითხს.

§ 1. აქ ჩვენ გვინდა განვიხილოთ ე. წ. წინდებულის მქონე ზმნები. წინდებულები აფხაზურში გვხვდება ორი რიგისა: ერთნი – ოდენ მიმართულების გამომხატველნი: **აა-** (ქართ. მო-), **ნა-** (ქართ. მი-), მაგ., **აა-გა-რა** – „მოტანა, მოყვანა“, **ა-ნა-გა-რა** „მიტანა, მიყვანა“ და სხვ. **ისინი მუდამ დინამიკურ ზმნებში გვხვდებიან;**

მეორენი – ადგილ-მიმართულებას გამოხატავენ და **გვხვდებიან როგორც დინამიკურ, ისე სტატიკურ ზმნებში².** ოღონდ გარკვეული დაპირისპირებაა აქაც სტატიკურსა და დინამიკურ ზმნებს შორის.

ამ რიგის ელემენტები (წინდებულები) სტატიკურ ზმნებში ფუძის როლში გვევლინებიან (ყოველ შემთხვევაში მათ **-უბ** მეშველი ზმნისა (აწმყოში) და **-ნ** სუფიქსის (ნამყოში) გარდა არაფერი დაერთვით), დინამი-

¹ წაკითხულია მოხსენებად სსრკ მეცნ. აკადემიის საქართვე. ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მთის კავკასიურ ენათა განყოფილების სხდომაზე 1938 წ. 27 დეკემბერს. იბეჭდება ზოგი დამატებით (გათვალისწინებულია შემდეგ მოპოვებული დიალექტური მასალა).

აქ ჩვენ წარმოვადგენთ და განვიხილავთ წინდებულის მქონე რთულფუძიან ზმნათა შედგენილობის პრინციპებს. მათი სრული მიმოხილვა ვრცელი მონოგრაფიის საქმეა.

² ქვემოთ ჩვენ ამ რიგის წინდებულებზე გვაქვს საუბარი.

კურ ზმნებში კი ზმნის ძირი სხვა არის. აღნიშნული ელემენტები მათ წინდებულებად მიერთვიან.

მაგ., ელემენტი **-თა**

სტატიკური ზმნა:

აქვ³ენ აძე დ-**თო**-უპ (← დ-**თა**-უპ) – „ყმაწვილი წყალშია“ (სიტყვა-სიტყვით: „ყმაწვილი წყალი იგი-**შიგ**-არის“).

დინამიკური ზმნა:

აქვ³ენ აძე დ-**თა-ჰა**-მტ – „ყმაწვილი წყალში ჩავარდა“ (სიტყვა-სიტყვით: „ყმაწვილი წყალი იგი-**შიგ**-[ჩა]-ვარდა“)¹.

სტატიკური ზმნისთვის კონკრეტული მნიშვნელობა ზმნისა ე. წ. წინდებულოვან ელემენტთან არის დაკავშირებული, დინამიკურში კი სხვა ზმნური ელემენტის არსებობაც აუცილებელია.

სტატიკური ზმნა კმარობს აღნიშნულ წინდებულოვან ელემენტს; ის სხვა სტატიკური ზმნის ფუძეს ამ ელემენტებს წინდებულებად არ ურთავს. გამონაკლისს შეადგენს ოღონდ რამდენიმე ზმნა, როგორცაა: ს-**თა**-გგლო-უპ – „შიგ-ვდგავარ“, ს-**თა**-ტო-უპ – „შიგ-ვზივარ“ და მისთანანი.

მაგრამ ეს ისეთი ზმნებია, რომელთაც ორივე, როგორც სტატიკური, ისე დინამიკური, სახეობა ახასიათებთ (შდრ. სგგლომტ – „ვდგები“, სგგლო-უპ – „ვდგავარ“). ამ გარემოებას აღნიშნულ მოვლენასთან დაკავშირებით შესაძლოა ჰქონდეს გარკვეული მნიშვნელობაც².

წინდებულებზე რომ ვლაპარაკობთ აფხაზურში, გასათვალისწინებელია ზოგი გარემოება. კერძოდ, აფხაზურში გაჭირდებოდა ზემოგანხილული **თა**- ელემენტი წინდებულად ჩაგვეთვალა ჩვეულებრივი გაგებით. დთო-უპ – სიტყვაში **თა**-ს გარდა სხვა არაფერია ძირეული ელემენტი (თუ მეშველ ზმნას არ მივიღებთ მხედველობაში). ის წარმოშობით გარკვეული სახელის ფუძე უნდა ყოფილიყო. დაბრკოლება ჩნდება დინამიკურ დ-**თა-ჰა**-მტ ზმნასთან დაკავშირებითაც. **თა-ჰა** ფუძე შეიძლება კომპოზიტად

¹ აფხაზურში ისე რიგად არ არის განვითარებული თანდებულთა სისტემა. სახელი მეტწილად გაუფორმებლად არის წარმოდგენილი. სამაგიეროდ ის შინაარსი, რასაც სხვა ენაში თანდებული გადმოგვცემს, აქ გამოხატულია ზმნის ფორმაში, შდრ, აძე დთო-უპ („წყალი ის (აღამ.)-შიგ-არის“ – „ის (აღამ) წყალშია“), აძე დთაჰამტ – („წყალი ის (აღამ.)-შიგ-[ჩა]ვარდა“ = „ის (აღამ) წყალში ჩავარდა“).

² სტატიკური სახეობა შეიძლება წარმოიქმნას დინამიკურ ზმნათაგანაც. მაგალითად, აყაწარა – „უკლებ“; იყასწომტ – „ვაკლებ“; მაგრამ შეიძლება სტატიკური: იყაწო-უპ – „გაკლებულია“.

ასევე ათაკრა – „ჩაჭერა“: ითარკგმტ – „მათ ის (რადაც) ჩაჭირეს, დაიჭირეს“, მაგრამ სტატიკური ითაკუპ – „ის (რადაც) ჩაჭერილია, დაჭერილია“.

ასეთ შემთხვევებში, რა თქმა უნდა, სტატიკურ სახეობასაც გადმოჰყვება დინამიკური სახეობისთვის დამახასიათებელი წინდებული, მაგრამ ასეთი შემთხვევა არ გვაქვს მხედველობაში.

ჩაგვეთვალა¹. მაგრამ თუ მაინც **თა**-ს და მსგავს ელემენტებს წინდებულად გამოვყოფთ, იმიტომ, რომ, მიუხედავად მათი შედარებით კონკრეტული მნიშვნელობებისა, მათ მაინც უხდებათ გარკვეული ადგილ-მიმართულების გამოხატვა, ისინი აღნიშნული ფუნქციით თითქმის ყველა ზმნასთან შეიძლება მეორდებოდნენ, ამდენადვე თავიანთ ამოსავალ მნიშვნელობებს ნაწილობრივ შორდებიან; ეს მნიშვნელობა შედარებით უფრო განყენებული ხდება. მაგ., **ახტ** (ახა ← აჰა) არის „თავი“. აქედან **ახებრა** ნიშნავს „თავიდან (ქუდის) მოხდას“, მაგრამ ამასთანავე იგი ზოგადად ნიშნავს „ზევიდან აღებას“ და სხვ. ასევე **ახატარა** ნიშნავს არა მარტო „თავზე დაჯდომას“, არამედ საერთოდ „ზედ, ზევით, ზემოთ ჯდომას“ (აქედან: „ზედ სიძელ შესვლა“ და სხვ.)².

რამდენადაც ამ რიგის წინდებულებს შენარჩუნებული აქვთ-რა გარკვეულად კონკრეტული შინაარსი და ამავე დროს ეკისრებათ ადგილ-მიმართულების გამოხატვაც, შეიძლება პირობით ვუწოდოთ ფუძე-წინდებულები, სტატიკურ ზმნებში ისინი ფუძის როლში გვევლინებიან (ამასთანავე გარკვეული მიმართულებაც აისახება ხოლმე ამ ფუძეში). დინამიკურ ზმნებში ისინი წინდებულებს უახლოვდებიან, თუმცა აშკარაა ამ რიგის ზმნათა (დინამიკურ ზმნათა) კომპოზიტიური აგებულება.

§ 2. აფხაზურ ენაში ხშირად შეინიშნება მეტი კონკრეტულობის გამოხატვა. მაგალითად, ზოგადად „აცვია“ არაა გამოხატული აფხაზურში, არამედ „ტანთ (აცვია)“, „ფეხთ (აცვია)“, „ხელს (აცვია)“, „თავს (აცვია, ახურავს)“ და სხვა. ასევე ერთი „შიგარის“, მნიშვნელობისათვის შესაძლოა გამოყენებულ იქნეს რამდენიმე ელემენტი.

ამიტომვე ზმნის ფუძე შეიცავს ხოლმე სათანადო სახელებსაც, ეს სახელები რიგ შემთხვევაში დღესაც დაცულია ენაში თავიანთი ძირითადი მნიშვნელობით, რიგ შემთხვევაში კი ასეთ ფუძისეულ ელემენტთა საგნობრივი მნიშვნელობა დაჩრდილულია და საძიებელი გამხდარა. საფიქრებელი კია, რომ ყველა ამ რიგის შემთხვევაში გვექნოდა გარკვეული სახელის ფუძე. **ეს სახელები ან ფუძე-წინდებულები**, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, **წარმოადგენენ სტატიკურ ზმნათა ფუძეების ძირითად ფონდს**.

მაგ.:

თა- „შიგ“ (შენობაში, წყალში, სიღრმეში...)

¹ ეს უფრო ბუნებრივი ჩანს ისეთ შემთხვევებში, რომლებშიც დღესაც დამოუკიდებლად ხმარებული სახელი გამოდის ე. წ. წინდებულის როლში, მაგ., აჰნგ – „სახლი“ და სხვა.

² ბუნებრივია, თუ ასეთი განყენებული მნიშვნელობა მეტ-ნაკლებადაა დამახასიათებელი ამა თუ იმ წინდებულისათვის.

„აჟაჟ-ყ'გზი იგ'ე ითრუ, აჟგ მაშუ იბუ რქუჟ“ – (ანდაზა, 946¹) – „ჰკვიან კაცს გულში რაც აქვს (უდევს, „რასაც ფიქრობს“), მთვრალს ის ენაზე აქვს“.

„იხგლვა აწგს თოტჰ“ – (ანდაზა, 814) – „მის (მამაკ.). ქულში ჩიტი არის (ზის)“ (შდრ. ანდაზა: „ჩიტი უფრინავს გულში“).

„აყ'ჯალ ითოჟ ამჰჰწ" დადგრუემტ“ – (ანდაზა) – „ქოთანში რაც არის, კოვზმა იცის“.

„ზინა აშკოლ დანთაზ მარგ'ე უბრაყა დთან“ – (თემერ, გვ. 10,26)² – „ზინა რომ სწავლობდა (სკოლაში რომ იყო), ისიც (მამაკ.) იქ სწავლობდა (სკოლაში იყო)“.

ჯნა- „შიგ (სახლში, შენობაში)“ (შდრ. **აჯნგ** ← აჯნ ტავ. ← აჰ'ენა – „სახლი“)

„მერზაყან..., იხ'ე ნაზგოზ, მაჰთნე იჯნაზ რაჰ'ენ ეჰარაჟგჰ“ – (თემერ, გვ. 17, 28) – „მერზაყანისთვის... მოსაკითხის მიმტანი უმთავრესად მის სასახლეში მყოფნი იყვნენ“.

„ახუჰქ' ად'ან'ე იხ'მარუან, რან აჯნგ დჯჯნან“ – (საუბრიდან) – „ბავშვები გარეთ თამაშობდნენ, მათი დედა სახლში (შიგ) იყო“.

მწა- „წინ და ქვეშ, ქვევით“.

„ახ'გჰგ იხ'ე იმწაზ, იმჰემტ“ – (საუბრიდან) – „ბავშვმა, წინ რომ კერძი ჰქონდა (ედო), არ შეჰამა“.

ბჟა- „შუა, შორისი“

„აჰ'აჰ ზებჟრუ ადმაჰ რგზომ“ – (ანდაზა) – „ვისაც საზღვარი შუა „აქვთ“ [მათ-შუა (შორის)-არის], სადაო არ აკლდებათ“.

„მაჰმეთგ' კატმაგ'ე ირგზდგრუამგზტ თემგრი მგკგჰი ირგბჟაზ“ – (თემერ, გვ. 40, 34) – „არც მაჰმეთმა და არც კატიამ არ იცოდნენ რა(ც) იყო თემურსა და მიკიჰს შორის“,

მგა- „შიგ, შუაში, შუაგულში“ (შდრ. **ამგა** – „მუცელი“).

„...ლკალთა დამგაზ ანაშაჟა, აგ'არაშაჰე იჰაწალფსან დემ'გჟ'გლზტ“ – (ტავ. ტექსტ. გვ. 7,29) – „...მის (დედაკ.) კალთაში რომ იყო (ჩაყრილი, გახვეული) კიტრები, ღობის ძირას. მიჰყარა მან (დედაკ.) რა, წავიდა (გაემართა)“.

ღრა- „შიგ მუცელში“ (შდრ. ქართ. **ღრუ**).

„ჰარა ჰყენტ'უჰ, ჰაჰბადგრუემტ დჰაზმაგ'აჟ'ოზეჰ ჰა იგ'ე მაანაგონ (აჰკ'ენ), ახა იღრაზ იზდგრუამგზტ“ – (თემერ, გვ. 40,32) – „ის (აღამ.) ჩვენებურია, ერთმანეთს ვიცნობთ, რატომ არ გამოგველაპარაკება, ფიქრობდა (ბიჭი), მაგრამ მას (მამაკ.) შიგ (აქ: გულში!) რა(ც) ჰქონდა, არ იცოდა“.

¹ ანდაზები მოყვანილია დ. გულიას ნაშრომიდან: Сборник абхазских пословиц, загадок, скороговорок, омонимов и омографов, народных примет о погоде, заговоров и наговоров. 1939. ვუჩვენებთ ანდაზის ნომერს.

აქაც და ქვემოთაც ციტირებულს მასალაში ტრანსკრიფცია ჩვენია.

² ივ. პაპასკირი. თემერ.

„იჭერთენ ფშატლავ³ ხა ედღაგეჟუა იღრან თემერ აშაურა“ – (თემერ, გვ. 66,6) – „ქარბუქ-ქარიშხალივით უტრიალებდა შიგნით (გულში) თემურს სისხლის აღება (...შიგნით ჰქონდა ქარბუქ-ქარიშხლად დატრიალებული)“.

შდრ. ბეღრა ცქამ ბარა, ბარა ნასგფდა – (თემერ, 45) – „შიგნითა (გული) წმინდა არაა შენი (ქალო), შე უბედურო!“

წა- „ქვეშ“ (შდრ. აწა – „ფსკერი“).

„აჩაგ ფშ-შავკ აწოტუ, ახა, იშაც⁴ ზნგსლოდტ“ – (ანდაზა, 157) – „ცხენს ოთხი ფეხი აქვს, აბია (მის-ქვეშ-არის), მაგრამ ფეხს (წა)იკრავს“.

ლა- „შორის, შიგ“ (წყალში, ტყეში, ხალხში...).

„აჩაგ ატავკ იშა სლოტუ – რჰოდტ“ – (ანდაზა, 836) – „ცხენს ადამიანის სისხლი აქვს შიგ [მარღვში]-ო“.

„ამაშ⁵ გრ აჰამჰალ ძალოტუ“ – (ანდაზა) – „მარცხი კვერში(აც) არის“.

„მეკეჰ... ჰან⁶ ედ⁷ აჟოზ პზნაჰ, ატარდენ ძგმა დგლოტუ“ – (თემერ, გვ. 30,38) – „მიკიჰი... ურმით ტყეშია, სადაც ჩვენ ერთმანეთს ველაპარაკებოდით“.

ჰა- „შიგ, ზედ“ (შდრ. აჰა ← აჰა – „პირი“).

„ატავკ დეზლარდერუა ჟაჰ⁸ აკ⁹ გმ, აჟაჰ¹⁰ აჯმაგ¹¹ ძაჰოტუ“ – (ანდაზა, 919) – „ადამიანი წვერით არ გამოიცნობა (ადამიანს, რითაც გამოიცნობენ, წვერი არაა), წვერი თხასაც ზედ აქვს (მის პირს არის, აბია)“.

„...ირჰონ (აშ¹² გრ) აწლა იშ¹³ ჰაზ; აშ¹⁴ გხაგ¹⁵ ამთავ¹⁶“ – (თემერ, გვ. 8,36) – „...ჰამდნენ (ხილს) ხეზე რომ იყო, ესხა (ისე), არ აცდიდნენ რა დამწიფებას“.

„მეკეჰ... აბგ¹⁷ აქმაგარა დაჰოტუ“ – (თემერ, გვ. 30,38) – „მიკიჰი... წნელების შეგროვებაშია (გართული)“.

„...დდუტხედტ, იჰჰადტ, ახა აკგ¹⁸ დაჰამდგ¹⁹“ – (თემერ, გვ. 38,3) – „ის (ადამ.) დიდი გახდა, გაიზარდა, მაგრამ არაფერს აკეთებდა (არ საქმობდა)“.

გ²⁰ გლა- „შიგ (რისამე გულში, შუაში)“.

„...აბარ თემერ ივართოჩკავგ²¹ ახ²² აგ²³ ლოჟ [ასალამ შ²⁴ ყ²⁵ გ] – (თემერ, გვ. 138,11) – „აგე, თემურის სურათიც სადაა შიგ ჩადებული [წერილში]“.

ხ²⁶ ლა- „შიგ (ყელში)“ (შდრ. ახ²⁷ და „კისერი“, ქედი²⁸; ახ²⁹ ლამშ³⁰ გ „ხორხი“, „ყელი“).

„ზეზად³¹ ზეზ³² ლამ ასაბ³³“ – (ანდაზა) – „ჩვილი, რომელსაც ენის მეტი ყელში არაფერი აქვს (ტირილის მეტი არაფერი შეუძლია)“¹.

დ- „გვერდით სიბრტყეზე (მჭიდროდ)“.

¹ ანდაზა ჩაწერილია ს. ჯანაშიას მიერ აბჟუაში. განმარტებაცა და თარგმანიც მასვე ეკუთვნის.

„აგ“ ა დღუ ახარფ აწკეს აგებლერა გყამ“ – (ანდაზა) – „კანთან რომ პერანგია (ახლოს მიდებულო), იმაზე უფრო დიდი გულის წვა არ არის (ყველაზე უფრო გული მახლობელს შესტკივა, ეწვის)“.

„ამაწუც ირგდგზ ნარგმონ“ – (თემერ, გვ. 14,37) – „მსახურები, რაც მათ ევალეზოდათ, ასრულებდნენ“.

„ამ სგდგუპ“ – (თემერ, გვ. 31¹⁷) – „სისხლი მადევს, მმართებს“.

კვდ- „ზედ (სიბრტყეზე)“.

„...იკგმუჟ ძერძ აპაზერთრაჟა კალამ შკაპალა ირგვხნე იგჳ იკვდენ“ – (თემერ, გვ. 11,10) – „მისი რუხი ჩოხის საკალმეები, თეთრი კალმებით ჩამწკრივებული, გულზე ჰქონდა მიკრული (ეკიდა)“.

„...იცა, იბრტრა, იმაღაზა, ხგზრა ჭგცკ იზგლამამეზტ, ზეგჳ აჟხან, რელან ედჟშე აკაპარან რხე კვდენ“ – (თემერ, გვ. 11,14) – „...მას (მამაკ.) არც ერთი ახალი შენობა არ ედგა, მისი (მამაკ.) სასიმიინდე, ბოსელი, ფარდული – ყველა დამველებულიყო, დანგრევაზე იყო (დანგრევისკენ თავი ჰქონდათ მიქცეული, „მიკიდებული“)“.

შთა- „ძირს, „ქვე“; „უკან, კვალზე“ (შდრ. **აშთა** – „კვალი“, **აშთა** – „ძირი“).

„აბარ აგრაჰაგჳ აწლა აშთ აჟე იშთრტუპ – (მათე, 3,12) – „აგერ ცულიც ხის ძირას ძევს (დევს)“.

„აგგან აგგან აშთოჟუპ, აზირარა აზირარა აშთოჟუპ“ – (ანდაზა 147) – „ცუდს ცუდი სდევს (მის-კვალზეა), კარგს კარგი სდევს (მის-კვალზეა)“.

„უაჟგჳ ბეშთოჟმა ბარა, ... ბეგლემ ლასსე!“ – (თემერ, გვ. 6,12) – „შენ (დედაკ.) ახლაც წევხარ, ...ადექი მალე...“

დჟ- „გარეთ“ (შდრ. **ადჟ** – „მინდორი“).

„ინაპგ ახჳ გწანე დგდჟგნ, ამშგო“ – (თემერ, გვ. 38,3) – „ის (მამაკ.) იყო ქვეყნად დროსტარებით, ხელზე თმამოსული“.

ქ(გ)- „ზედ, ზევით, ზემოთ“ (შდრ. **აქ** – „მწვერვალი, წვერო“).

„აგ ალგღრ გჟგრგალან აჯგა უა რჟუპ-ჰა“ – (ანდაზა, 845) — „ხარი სხვენზე აიყვანეს რა, მარილი იქ დევსო (ზედ არისო)“.

„აკადღრ დაჟუ აბააუხედ“ – (თემერ, გვ. 16,22) – „უნაგირი, რომელიც მას [ცხენს] ზედ აქვს, ადევს, შენ (მამაკ.) სად იყიდე?“

„...ბარა აფსაბარა ბჟგზ!“ – (თემერ, გვ. 33,3) – „...შენ (დედაკ.) ქვეყანაზე იყავ (=იცოცხლე)“!

მღა- (წელთან დაკავშირებით), შდრ. **აბღა** – „ზურგი“.

„...რმღაზ ანაპაშლა...“ – (იოანე, 13,5) – შდრ. „...არდაგითა მით, რომელი მოერტყა...“

„იოანნ... **იმღაზ** ამაყა სატ^ეგნ – (მათე, 3,4) – შდრ. „იოანეს ემოსა (სამოსლად მისა თმისაგან აქლემისა) და სარტყელი ტყავისაჲ წელთა მისთა“¹.

„...რუამ^ე ღნაპე **იმღაზ**?² ასაათ დნაზ^ეფშემ^ე ღვზა დნალქაზ^ებ^ეთ-ბ^ეთიტ“ – (თემერ, გვ. 39,35) – „...ერთ-ერთმა მათგანმა, რომელსაც ხელზე საათი ჰქონდა (შემორტყმული), მას დახედა და თავის ამხანაგს ჩასჩურჩულა“...

ხა- || **ხ(გ)-** „თავზე, ზევით, ზემოთ“ (შდრ. **ახგ** ← **ახა** ← ტაპ. **აწა** – „თავი“).

„აჟ^ეჴან ხელფას **იხოტ**“ – (ანდაზა 813). – „ცა ქუდად ჰხურავს („მის (მამაკ.)-თავს-არის“)“.

„ახჩა ბორა ფშებლავ **იხრტ**“ – (ანდაზა, 138) – „კარგ მწყემსს ოთხი თვალი აქვს („ზედ-აქვს“, „აბია“)“.

„აფსტ^ეგ^ე აფსტ **ახრტ**“ – (ანდაზა, 943) – „პირუტყვსაც სული აქვს („ზედ-აქვს“)“.

„აბზიბარა პბლა **ახამ**“ – (ანდაზა) – „სიყვარულს თვალი არა აქვს („ზედ-არ-აქვს“)“.

ხ- „ზედ (სიბრტყეზე)“.

„... ამჴა დუ **იმნუ** ჟოჯუპ“ – (ანდაზა) – „...დიდ გზაზე მიმავალი (ზედმყოფი) კაცი“.

„აჴგ^ეგნ... რლა თაჲ დან^ეფშჴან პლემ სახ^ენ **ანგ** იფშადამა ათდამც იკ-გდერშ^ეგლაზ აჴარჴაჴ ფშაჲ“ – (თემერ, გვ. 40,19) – „ბიჭი ...თვალდაჴყეტილი უყურებდა ლომის სახე ზედ – (გამოხატულ) ლამაზ ხალიჩას, კედელზე რომ იყო გაკრული (გაფენილი) ლამაზად“.

„დარბანუ ასია **იმნუ**?“ – (თემერ, გვ. 63,37) – „რომელია, სიაში რომ არის (რომ წერია ზედ)“?

შ- „ზედ“ (ტანზე, სხეულზე).

„აჴაჯე; ნასგფდა ამგნ აგ^ეჴ დაჴტ^ეოჴპ, აფხგნ ახამგ **იმ^ეუპ**“ – (ანდაზა) – „უბედური კაცი ზამთარში ჯორზე ზის, ზაფხულში ქურქი აცვია (ტანზე)“.

„იოანნ იხათ^ე მათ^ეს **იმ^ეგ** მახჩა-ხ^ე ღვზგნ“ – (მათე, 3,4) – „იოანეს თავად ტანსაცმლად რაც ეცვა, აქლემის ბეწვისაგან იყო („ხოლო თავადსა იოანეს ემოსა სამოსლად მისა სტევისაგან აქლემისა)“.

შა- (ფეხთან დაკავშირებით, შდრ. ა-**შა**-პგ – „ფეხი“).

¹ თარგმანი აქაც და ქვემოთაც მოგვყავს „ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქციის“ (გამოსცა აკაკი შანიძემ 1945 წ.) მიხედვით.

² ზოგიფი ამ შემთხვევაში ხმარობენ **ხა**- წინდებულს.

„კამბაშცა ედმააკ ედმაას **იშოტჷ**“ – (აფს. ჟღარ რპოეზია, გვ. 28,³³)¹ – „კამეჩის ტყავის ქალამანი მას (მამაკ.) ქალამნად აცვია (ფეხზე აქვს)“.

ვა- „გვერდით“ (შდრ. ა-**ვა**-რა — „გვერდი“).

„უაჟგ არსანა დგჷჟაჟო იფსახე ცო ჰამხჷა დრგგოუჷ“ – (თემერ, 147,²⁹) – „ახლა არსენა შეწუხებული, გულზე გამსქდარი, ჩვენი ყანების გვერდითა (გვერდით დადის)“.

„აფშაჰა საგან, ლიტა-ლიტაჰა აშაქი საჟა“ – (თემერ, გვ. 106,²¹) – „წყლის ნაპირას დავდიოდი (გვერდით ვიყავ), ლიტა-ლიტას (რიტა-რიტას) სტვენით“.

[იისუს] გალილეიტ² ამშენ დშაგაზ იბიტ ჯგჷა ჟემცა – (მათე, 4,¹⁸) – შდრ. „და იქცეოდა რად იესუ ზღვს კიდესა მას გალილეადსასა, იხილნა ორნი ძმანი“.

ყნ(ე) „ზედ (წელზე შემორტყმით)“.

„იზათოტმშო აჰაკ იყნუჷ“ – (ანდაზა) – „ვინც უღირსად მიგაჩნია შენ (მამაკ.), მას ხმალი არტყია (ხმლით მორთულა)“.

„ცგახცგ ზეჟნუ ჰაადგარა დეშფაყალარი?“ – (თემერ, გვ. 19,²⁴) – „ცუდი განზრახვის მატარებელი (-ვისაც აკრავს, არტყია, ჰკიდია) ჩვენს ახლოს როგორ იქნება?“

ც- „თან“ („ერთად“ შდრ. **ც-** ერთის აღმნიშვნელი ძირი აფხაზურში (**ც**-რაც – „მარცვალი“ და სხვ... ქართ. ცალი).

„არახ ჰრეცენ“ – (თემერ, გვ. 106,³³) – „საქონელს ვახლდით(თან)“.

კჰა- || **გჰა-** „კუთხეში, კედელთან“.

„დააგანგ დენგჰარწეიტ. ხახა-ხემშ უაყა დგჰჰან“ – (აფს. ჟღარ რპოეზია გვ. 99,²¹) – „ის (ადამ.) მოიყვანეს და დაასვენეს, სამ დღე-ღამეს იქეს-ვენა (კედელთან საწოლზე იყო დასვენებული)“.

„აღგფსაა დგზგჰჰოჷ ძგლან მაჰა ედწებერგ თემერი ზინედ რაას-თა – (თემერ, გვ. 32,³¹) – „ვისაც მიცვალებული უსვენია კუთხეში, ზინასა და თემურზე უფრო ის გამხიარულდებოდა (შუბლს გახსნიდა)“.

ცრა- „თან, ზედ მოკიდებით“.

„ამცა იცროტჷ უახგ-ჩაგნგ-გ დბლტეიტ“ – (თემერ, 166,³²) – „ცეცხ-ლი ეკიდება („ედება, უკიდია“. გადატანით: დიდი სიცხე აქვს), დღე და ღამე იწვის ის (ადამ.)“.

§ 3. ზოგი ამ წინდებულთაგან აშკარად რთული შედგენილობისა ჩანს. ჩვეულებრივი მოვლენაა წინდებულთა შეერთება ადგილ-მიმართულების უფრო ზუსტად გამოხატვის მიზნით.

მაგ., **გგლა-** წინდებული უნდა შედგებოდეს გგ-საგან (შდრ. აგგ – „გული“) და **ლა-** წინდებულისაგან (იხ. აქვე, გვ. 86).

¹ აფსუა ჟღარ რპოეზია. 1941 წ.

კედ- წინდებული (იკედუპ – „ჰკიდა“ სიბრტყეზე, კედელზეა გა-
კრული“) უნდა წარმოადგენდეს **კა**- წინდებულისა (შდრ. **ა-კა-ჟრა** – „გა-
დაგრდება“) და **დ**- წინდებულის (იხ. აქვე, გვ. 87) შეერთებას.

ასევე **კნგ**- წინდებულში უნდა გვქონდეს იგივე **კა**- და წინდებული
ნ- (იხ. აქვე, გვ. 88).

დ°გქ°- წინდებულში, ერთი მხრივ, უნდა გვქონდეს **ად°გ** – „მინდო-
რი“ სიტყვის ძირი და, მეორე მხრივ, **ქ**°- წინდებული (იხ. აქვე, გვ. 88).

ხ°ლა- წინდებულშიაც შესაძლოა **ლა**- ელემენტი წინდებულისეული
იყოს. ყელის აღმნიშვნელი ძირი **ხ**° ← || **ჯ**° უნდა ყოფილიყო (შდრ. ქართ.
ჯორჯი). საგულისხმოა, რომ „კისერი“, „ქედი“ არის ახ°და ← || აჯ°და (ტაპ.
-აშხარ.). **ახ°ლა** (|| **აჯ°ლა**), მაშასადამე, შეიძლება გაგვეგო როგორც „კი-
სერი შიგნითა, შუა, „შორისი“, ე. ი. „ხორხი“¹.

რომ **ჯ**° უნდა ყოფილიყო ძირეული ელემენტი, ჩანს **ჯ°აწა** სიტყვიდა-
ნაც. **ჯ°აწა** ჩვენ ჩავიწერეთ აშხარელებთან და გვიმარტავდნენ: „ღაბაბს ნიშ-
ნავსო“. სიტყვა-სიტყვით გამოდის „კისერ-ქვევითა“, „კისერ-ქვემა“ (**წა**-
ქვევით, ქვეშ“).

უნდა ვიფიქროთ, რთული შედგენილობისაა ასევე წინდებული **მწა**-
(იხ. აქვე, გვ. 86). მასში უნდა შედიოდეს, ერთი მხრივ, წინდებული **მა**- (იხ.
აქვე, გვ. 73-74) და, მეორე მხრივ, წინდებული **წა**- (იხ. აქვე, გვ. 86). საგუ-
ლისხმოა, რომ ამგვარად შეერთებული წინდებულები არც ისე იშვიათია
აფხაზურში. მაგ., **ვა**- და **წა**-საგან შეერთებით მივიღეთ რთული წინდებუ-
ლი **ვწა** – „გვერდით-ქვევით“; **ჰა**- და **წა**-საგან შეერთებით მივიღეთ **ჰვწა**-
„პირში“, „შიგ-ქვეშ“; (**ა**)**მვგ**- „ხელი“ და **წა**-ს შეერთებით მივიღეთ **მვწა**-
„ხელში“- და სხვა.

საყურადღებო აქ ისიც არის, რომ პირველ ელემენტს ასეთი შეერთე-
ბისას ფონეტიკურ ნიადაგზე მუდამ ეკარგვის **ა** ხმოვანი. შდრ. აქვე განხი-
ლული. კედ ← *კა-დ-, ვწა ← *ვა-წა-, ჰგ-წა ← ჰა-წა-.

ასევე ... **მწა**- მომდინარე უნდა იყოს ***მა-წა**-საგან.

§ 4. ფუძე-წინდებულები ჩვეულებრივ ერთვის ცალკე არსებულ
დინამიკურ ზმნებსაც ადგილ-მიმართულების გამოსახატავად.

მაგ., აგგლარა – „(ა) დგომა“.

ა-თა-გგლარა	– ჩადგომა შიგ
ა-წა-გგლარა	– შედგომა ქვეშ
ა-ქ°-გგლარა	– დადგომა ზემოდან
ა-ხა-გგლარა	– დადგომა ზევით, თავზე
ა-ლა-გგლარა	– ჩადგომა შორის

¹ შეუძლებელი არც ისაა, რომ **-ლა** (-დ-, ნგ) სხვ დეტერმინანტული ფუნქციის
მატარებელი იყოს ზემოთ მოყვანილ შემთხვევებში.

- ა-**ხეა**-გგლარა – ჩადგომა (ორთა) შუა
- ა-**დ**-გგლარა – მიდგომა რაზედმე, რასთანმე გვერდიდან
- ა-**ნ**-გგლარა – მიდგომა, დადგომა ზედ
- ა-**მწა**-გგლარა – დადგომა წინ (ქვეშ)
- ა-**ჟა**-გგლარა – დადგომა პირისპირ, წადგომა პირში
- ა-**შთა**-გგლარა – დადგომა კვალზე, გამოდევენება
- ა-**ფგნ**-გგლარა – დადგომა წინ
- ა-**ჩაჰა**-გგლარა – დადგომა ცეცხლის პირას, კერასთან
- ა-**კვდ**-გგლარა – მიდგომა (მაგ., კედელთან)

და სხვა.

აკრა – „ჭერა“:

- ა-**თა**-კრა – ჩაჭერა, დამწყვედევა შიგ
- ა-**წა**-კრა – დაჭერა, ქვეშიდან შემწყვედევა...
- ა-**ქ**-კრა – დაჭერა რაზედმე
- ა-**ვა**-კრა – გვერდით ჭერა (მაგ., მარჯვად ცხენის ჭერა, წაყვანა)
- ა-**გნა**-კრა – ჩამწყვედევა, ჩაკეტვა შენობაში
- ა-**მწა**-კრა – წინ დაჭერა; მირთმევა
- ა-**ლა**-კრა – შორის დაჭერა, ჩაყოფა რაშიმე (ხელისა...)
- ა-**ჟა**-კრა – პირში ჭერა; ენის ჩავარდნა...

და სხვა მრავალი.

§ 5. ზოგჯერ აღნიშნული ფუძე-წინდებულები ახლავს ისეთ დინამიკური ფუძის ზმნებსაც, რომლებიც ცალკე არც გვხვდებიან, მაგ.:

- ა-**თა**-ჟრა – შიგ ჩაგდება
- ა-**წა**-ჟრა – ქვეშ შეგდება¹

და სხვა.

- ა-**თა**-ჰა-რა – ჩავარდნა
- ა-**ლა**-ჰა-რა – (შორის, შუა) ჩავარდნა...
- ა-**ნ**-ხა-რა – ზედ დარჩენა
- ა-**ლა**-ხა-რა – ჩარჩენა
- ა-**კვლა**-ხა-რა – შუა გარჩენა, გაჩხერა და სხვა.

აქ მოყვანილი ძირები (-**ჟ**, -**ჰა**), მართალია, ცალკე, წინდებულთა გარეშე არ გვხვდება (**აგგლარა**, **აკრა** და სხვათა მსგავსად), მაგრამ მათ მაინც ახასიათებთ კონკრეტული მნიშვნელობა.

ქვემოთ კი ჩვენ გვინდა ყურადღება შევაჩეროთ რამდენიმე დინამიკური ზმნის „ძირზე“, რომელთაც ვერც დამოუკიდებლად ვხვდებით და რომლებიც კონკრეტულ მნიშვნელობასაც არიან მოკლებული.

¹ შდრ. ა-**კა**-ჟრა – „გადაგდება“, ა-**უ**-ჟრა – „გაშვება“. *აჟრა – არ არის.

აფხაზურში გვაქვს ორი წყვილი, თუ შეიძლება ასე ვუწოდოთ, **ძირ-სუფიქსები**. წარმოშობით ისინი უთუოდ გარკვეული ძირები იყვნენ, მაგრამ ამჟამად გარკვეულ სუფიქს-ნაწილაკების როლში გვევლინებიან.

ეს ძირ-სუფიქსებია:

1. -ლა; -წ
2. -წა; -ხ

ისინი ყურადღებას იქცევენ სწორედ, ერთი მხრივ, თავისებური ზოგადი მნიშვნელობით და, მეორე მხრივ, თავიანთი დაპირისპირებული შინაარსით.

პირველი წყვილის მნიშვნელობა (-ლა, -წ-სი) შეიძლება ზოგადად განვსაზღვროთ „სვლარ“ ზმნით,¹ მეორე წყვილისა (-წა, -ხ) – „ქმნა“, დება (დება) – ზმნით.

მიუხედავად იმისა, რომ თითოეული წყვილის წევრებს (მაგ., -ლა-სა და -წ-ს) ერთნაირი მნიშვნელობა აქვთ (აღნიშნავენ „სვლას“), მათ შორის სხვაობაც არსებითი ხასიათისაა.

თითოეული წყვილის პირველ წევრს (-ლა-სა და -წა-ს) ახასიათებს „სვლა“ თუ „ქმნა“ **იქითკენ** მიმართული, **„მიქცევითი“** (იქითური), მეორე წევრს კი **აქეთკენ** მომართული, **„მოქცევითი“**, **უკუქცევითი** (აქეთური).

მიქცევითი (იქითური)

უკუქცევითი (აქეთური)

1. -ლა ;

-წ – „სვლა“

2. -წა ;

-ხ – „ქმნა (დება), დება“.

ეს **ძირ-სუფიქსები** დაერთვის ზემოთ განხილულ **ფუძე-წინდებულებს**, ე. ი. სტატიკურ ზმნათა ფუძეებს, და აწარმოებენ დინამიკურ ზმნებს². თუ, მაგ., **ქ²** ფუძე-წინდებული გამოხატავდა სტატიკური ზმნის ფუძეს („აქვ²გნ აწლა დქ²უპ“ – „ყმაწვილი ხეზეა [-ხე იგი-ზედ-

¹ შეიძლება კაცს ეფიქრა უკუქცევითი შინაარსის მქონე -წ სუფიქსი „გან-სვლის“, უკუსვლის მნიშვნელობით ცალკე გვხვდებაო (მაგ., ამბობენ; „აამთა წ'გძტ“ – „დროო გავიდა“), მაგრამ ზოგიფურს დიალექტში ისინი განსხვავებული არიან. დროსთან დაკავშირებით ზოგიფურს დიალექტში მუდამ თავისებური სისინ-შიშინა წ, ზგერა გვხვდება: აამთა წ'გძტ (შდრ. Н. Я. Марр, Абхазско-русский словарь, გვ. 122в; გვ. 120в). ასე რომ, ეს წ (უკეთ: წ' – დროის გასვლის მნიშვნელობით) და ძირ-სუფიქსის წ სხვადასხვა ოდენობები უნდა იყვნენ.

გასარკვევია მიქცევითი შინაარსის -წა ძირ-სუფიქსს ცალკე არსებულ ა-წა-რა „კვერცხის დება“ ზმნასთან აქვს თუ არა რაიმე კავშირი.

ან: უკუქცევითი (მოქცევითი) შინაარსის -ხ ძირ-სუფიქსს რა კავშირი აქვს „კვლავ, უკუ“-ს მნიშვნელობის მქონე -ხ ნაწილაკთან.

² ისინი არ შეიძლება დაერთონ „ოდენ მიმართულების გამომხატველ წინდებულებს. არ შეიძლება *აა-ლა-რა. *აა-წრა. *აა-წა-რა, *ანა-ლარა, *ანა-წარა და სხვა.

არის])“, მასზე ხსენებული ძირ-სუფიქსების დართვით ვიღებთ დინამიკურ ზმნებს (ა-ქ-**ლა**-რა, ა-ქ-**წ**-რა, ა-ქ-**წა**-რა, ა-ქ-**გ-ხ**-რა).

ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ პირველი წყვილი (**-ლა**, **-წ**) მუდამ დინამიკურს, მაგრამ გარდაუვალ ზმნას აწარმოებს, მეორე წყვილი (**-წა**, **-ხ**) კი მუდამ დინამიკურ გარდამავალს:

მიქცევითი (იქითური) უკუქცევითი (აქეთური)

1. **-ლა**; **-წ** – „სვლა“ } დინამიკურ-გარდაუვალი.
2. **-წა**; **-ხ** – „ქმნა“, „ღება“ „ღება“ } დინამიკურ-გარდამავალი¹.

ამ ძირ-სუფიქსთა შეერთება ზემოგანხილულ ფუძე-წინდებულებთან ქმნის აფხაზური რთული ფუძის მქონე ზმნების ძირითად მარაგს.

საყურადღებოა ამ მხრივ ზოგი ზმნის სემანტიკის გათვალისწინება.

აქ განხილული აგებულებისა უნდა იყოს ა-ყა-**[ზა]**-რა („ყოფნა“), ა-ყა-**ლა**-რა („გახდომა“, „ქცევა“) და ა-ყა-**წა**-რა („ქმნა“, „კეთება“) ზმნები.

„ვარ, ვარსებობ, ვიმყოფები“ აფხაზურში არის სტატიკური ყა-ფუძით გამოხატული: სგ-ყა-ტჷ → -სგ-ყო-ტჷ. თუ ამ ყა-ს ისეთსავე ელემენტად ვივარაუდებთ, როგორცაა ზემოგანხილული ფუძე-წინდებულები², ა-ყა-**ლა**-რა იქნებოდა მისი მიქცევითი დინამიკურ-გარდაუვალი სახეობა – „ყოფნადსვლა“, „ყოფნაში [შე]სვლა“ → „გახდომა“, „გადაქცევა“; ხოლო მისივე მიქცევითი დინამიკურ-გარდამავალი სახეობა იქნებოდა **-წა** ელემენტით ნაწარმოები ა-ყა-**წა**-რა – „ყოფ(ნ)ად ქმნა“, „ყოფად შე-ქმნა“ → „შექმნა, გაკეთება“³.

აქვე უნდა მოვიგონოთ ამ ფუძეებისათვის დამახასიათებელი ე. წ. პოლისემანტიზმი.

აფხაზურში თვით სტატიკური ზმნის ფუძეები (resp. ფუძე-წინდებულები). ატარებენ პოლისემურ მნიშვნელობას. მაგ., რომელიმე აჰგ („პირი“) სიტყვიდან მომდინარე იჰო-ტჷ მართო იმას როდი ნიშნავს, რომ „პირ-შია რაღაც“; მის შემდეგ, რაც ეს პირ-სიტყვა იქცა ზოგადად „შიგ, ზედ ყოფნის“ გამომხატველად, ამ ზმნას სხვა მრავალი მნიშვნელობის გამოხატვაც დაეკისრა, დაკავშირებული იმავე ამოსავალ მნიშვნელობასთან. მაგ.:

აუს სა-ჰუჷ – „ვსაქმიანობ“, „საქმე ში(გ)-ვარგართული“.

აწლა აშგრ აჰრ-ტჷ – „ხეს ხილი ასხია („ხილი ხე ზედ-(შიგ)-არის“)“.

¹ ასეთი აგებულების ზმნების არსებობის გამო აფხაზურში თავისებურად დგას ზმნის გვართა საკითხი, რიგ ზმნაში კალუზატივის წარმოების საკითხი, სტატიკურობა-დინამიკურობისა და გარდამავლობის საკითხი.

² ყა-ს ამოსავალი მნიშვნელობა სამიგებელია (ამის შესახებ ცალკე).

³ საგულისხმოა, რომ ამ ფუძეებს საპირისპირო უკუქცევითი (აქეთური) წყვილები აღარ გააჩნიათ.

ამ **ჭოჭ** – „კარი ჰკიდია, შეკიდებულია (...,პირს-არისი)“ და სხვ.

ნ. მარი და მისი „მოწაფე“-მიმდევრები დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ აფხაზურ ზმნათა პოლისემანტიზმს მარისეული პირვანდელი ფანტასტიკური ლინგვისტური ელემენტების „ნამდვილად“ არსებობისა და თან მათი მრავალმნიშვნელოვანი ბუნების დასაბუთებისათვის. თავი რომ დავანებოთ ოთხ ელემენტზე მსჯელობას, რასაც მეცნიერების კორიფემ ი. ბ. სტალინმა მკითხაობა უწოდა, სიტყვის იმთავითვე პოლისემური მნიშვნელობის აღიარება პრინციპში გამორიცხავს სიტყვის მნიშვნელობის განვითარებას, მას არაფერი აქვს საერთო ენის, მისი ლექსიკის ისტორიულ შესწავლასთან.

ი. ბ. სტალინმა ნათელი გახადა, რომ ენის ლექსიკური შემადგენლობა იცვლება საზოგადოების განვითარების თანმიყოლებით. იგი თანდათანობით ვითარდება, მდიდრდება. ამის ერთ-ერთი შედეგია სიტყვის მნიშვნელობის გამდიდრება, პოლისემანტიზმი.

აფხაზური ენის აქ განხილული მასალა სწორედ საუკეთესო დასაბუთებაა იმისა, თუ კონკრეტული მნიშვნელობიდან თანდათან როგორ ფართოვდება სიტყვის მნიშვნელობა და როგორ იქცევა იგი პოლისემანტურად, როგორ მდიდრდება მნიშვნელობის მიხედვით.

ამ წინდებულთა ძირ-სუფიქსებთან შეერთებისას მეტი გასაქანი ეძლევა პოლისემანტიზმს. ამას ხელს უწყობს ფუძის შემადგენელი მეორე ელემენტის (ძირ-სუფიქსის) არაკონკრეტული, ზოგადი შინაარსი¹. ასე მაგალითად, **ლა-** („შორის“) წინდებულისა და **-წა** („ქმნა“) ძირ-სუფიქსის შეერთებით ვიღებთ **ა-ლა-წა-რა** ზმნას. თავისი ამოსავალი მნიშვნელობით ეს არის „შორის-ქმნა“ („შე-ქმნა“, „შე-დება“, „შე-ღება“), აქედან ვიღებთ მნიშვნელობებს: „შე-ყვანა, შეტანა (შორის); „შერჭობა“; „(სულის) ჩადგმა“; „დათესვა“; „აცრა“ და სხვა.

აღნიშნულ წინდებულთა ძირ-სუფიქსებთან შეერთებისას სრული კანონზომიერებაა დაცული. ერთსა და იმავე წინდებულს, როგორც წესი (ზოგ გამონაკლისს თუ არ მივიღებთ მხედველობაში), ყველა ეს ძირ-სუფიქსი შეიძლება დაერთოს.

¹ მის შემდეგ, რაც ამ ცალკე არსებულმა ზმნურმა ძირებმა თანდებულის შესაფერი აფიქსის ფუნქცია შეიძინა და ფუძეთა საწარმოებელ აფიქსებად იქცა, გაფართოვდა მათი მნიშვნელობაც.

მაგ.:

ქ-

სტატიკური ზმნა

„ამჟაჲ ჰაქუჲ“ – (თემერ, 123,4) – „გზაზე ვართ; მივდივართ“; გზას ვართ გამდგარი“.

დინამიკური ზმნა:

მიქცევითი (იქითურობა) {
ა-ქ-ლა-რა: „ამ° დაადჷან... ად° აგ°თა
დჟქლანგ“ – (თემერ, 110,34) – „ერთი ვილაც მოდიოდა.. შუა მინდორს ზესვლით (...შუა მინდორზე გამოვლით, გამომართვით)“.
ა-ქ-წა-რა: „აჟი ც°გ° იტ°გ აქგაწეიტ“ – (ანდაზა, 187) – „ცუდმა მქედელმა თავისი დაუმატა (ზედ-დაადო)“; „ზხე პატუ **ზზაქ**გმწო, ამ°გ° პატუ **იქგაწომ**“ – (ანდაზა, 365) – „ვინც თავის თავს პატის არსდებს, ის არც სხვას დასდებს პატის“.

უკუქცევითი (იქითურობა) {
ა-ქ-წ-რა: „ამზარაჴე იყაზ აჟლარ **ჟქწეიტ**“ – (საუბრიდან) – „კრებაზე რაც ხალხი იყო, წავიდა („ზედ მყოფი განვიდა“)“.
ა-ქ-გ-ზ-რა: „აწცაქა **ააქგრზგნ**... ირჟ°-იტ“ – (თემერ, 116,31) – „ჭიქები ასწიეს (აიღეს ზევიდან) და... შესვეს“; „ჰაქწამხვ°ა ძეყამ არი, იაშან ამხე ითალტ“ – (იქვე, 5,20) – „ამან [კამეჩმა] რომ არ მოგვსკოს (არ აგვიღოს [ქვეყნიდან] არაა, მართლა, ნამდვილად ყანაში ჩავიდა“¹.

¹ მოყვანილ ზმნათა ყველა მნიშვნელობის გათვალისწინება აქ შეუძლებელია. ეს სპეციალური ლექსიკონის საქმეა.

დ-

სტატისკური ზმნა

„ახარა ბააფსე სე^დუპ“ –
(თემერ, 184,²⁹) – „დიდი
ბრალი (ცოდვა) მადევს“.

დინამიკური ზმნა:

ა-დ-ლა-რა: „ფასა იშფშაალს ანცჳ
იფსჳარქჳ დარს იწზბერგი (ნას) აზრ
ზეგჳ შჳარს **იშგდლაპ**“ – (მათე, 6,³³)
– შდრ. „პირველად ეძიებდეთ სა-
სუფეველსა ღუთისასა და მისსა
სიმართლესა და ესე ყოველი შე-
გეძინოს [შეგეძინება] თქვენ“
(„...თქვენად მოვა“).

ა-დ-წა-რა: „ბცა, დად, აკერჳუჳ ბანრ
ბარეი! იფჳპ **ინალგდიწეიქ**“ –
(თემერ, 7,⁴) – „წადი, შვილო, რამე გა-
აკეთეთ შენ და დედაშენმა! დაავალა
მას (დედაკ.) მან (მამაკ.)“; „იხე აბაყ
ინადგდწან...“ – (თემერ, გვ. 12,³⁹) –
„მან (მამაკ.) თავი ბოძს მიადო
რა“...

მიქცევითი (იქითურობა)

ა-დ-წ-რა: „აწლა და-დწენ იჳაადხე-
იქ“ – (საუბრიდან) – „ხეს მოეცა-
ლა (გამოშორდა, მოსცილდა) და
წამოვიდა“.

ა-დ-ხ-რა: „პახალა აშშჳჳა იხე აბაყ
იაადგდხენ...“ – (თემერ, გვ. 13,⁹) –
„პახვალამ ნელა თავი ბოძზე მი-
დებული გამოსწია („მოამრო“,
მო - აშორა) რა“

უკუმიქცევითი (აქეთურობა)

კვდ-

სტატიკური ზმნა

„ათამც აკ'გრშანგ **იკვდუბ**
აპლაკატქა“ – (თემერ, 179,³³)
– „კედელზე ირგვლივ
ჰკიდია პლაკატები“.

მიქცევითი (იქითურობა)

დინამიკური ზმნა:

ა-კვდ-ლა-რა: „აწხ ბზრაზარ სეწაქა
სარა ისთახგმზარგე აჟჟან
იკვდგმ-ლარ მაზაცოდ?“ – (ანდაზა
999) – „თუ კარგი ღამეა, ვარ-
სკვლავები, მე რომ არ მინდოდეს
კიდევ, ცაზე რომ არ გამოვიდ-
ნენ, სად წავლენ?“
ა-კვდ-წა-რა: „მაათკ-მაათკ იცო აფა-
რა, აჯნაშ **იკვდწა!**“ – (თემერ, 112,³³)
– „მანეთიანები კარზე გააკარი“;
„ზეგე რგლემჰაქა **კვდწანგ** უან-
ინგმე-რვიტ“ – (თემერ, 115,³⁴) –
„ყველამ ყურები სცქვიტეს რა
[ყზას] მიაკრეს რა), იქითკენ და-
იწყეს (მი)სმენა“.

ა-კვდ-წ-რა: „უჩჰეხ, უაგ'გვდწ
აჯარ“ (მარკ. 15,³⁰) – შდრ. „იქსენ
თავი თვსი და გარდამოჰედ მაგი-
ერ ჯვრით“.
ა-კვდ-ხ-რა: „ანხაჯე რძრა მნადგ'ა-
ხალაკ ილაბაშა კვდხნგ დცოდტ“ –
(ანდაზა) – „გლეხის დაკარგვის
(დრო) რომ მოვა, თავის ჯოხს აი-
ღებს (მიყუდებულს კუთხეში, კე-
დელთან) და წავა“; „აჰსედ ახაღ'ედ
რწეჟაბჟე ადაწა **კვდნახგუან**“ –
(თემერ, 204,⁵) – „ქალებისა და კა-
ცების ტირილის ხმა ვარსკვლავს
წყვეტდა (ცაზე გაკრულს ხსნი-
და)“.

უკუმიქცევითი (აქეთურობა)

ნ-

სტატისტიკური ზმნა

„აკონვერტ მანგნ“ (თემერ, 138,²⁵) – „კონვერტზე იყო“ (ეწერა);

„შენაპგ სანგუპ“ – (თემერ, 184,³⁷) – „თქვენ ხელთა ვარ (ხელზე დ-ვარ)“.

მიქცევითი (იქითურობა)

დინამიკური ზმნა:

ა-ნგ-ლა-რა: „ამჟა დგუ მანგლან რჳგვარხედტ“ – (თემერ, 187,⁹) – „დიდ გზაზე გასვლით პირი იბრუნეს“.

ა-ნ-წა-რა: „ჰნაპგ მანგშწო ატეს ანაგძარა ჰაზეხიოტპ“ – (თემერ, 131,²⁴) – „რა საქმესაც დაგვავალეთ (ხელზე „დაგვიდებთ“), მისი შესრულებისათვის მზად ვართ“; „ლგ გ ითაკნგ აუნგ დანნედ-ლაკ აშყგ მანგლწარაც დტან“ – (თემერ, 138,³⁸) – „მას (დედაკ.) განზრახული ჰქონდა, რათა, სახლში რომ მივიდოდა, წერილში დაეწერა რა, (ისე) იჯდა“.

უკუმიქცევითი (აქეთურობა)

ა-ნ-წ-რა: „ატელიცა დაანგწენ მეშა იჰაადხედტ“ – (თემერ, გვ. 68,²⁰) – „მიშა ქუჩიდან გადმოვიდა და მობრუნდა“.

ა-ნგ-რა: „...დაფხო დგმნეაჟაზ მანგმხედტ [თემერ]“ – (თემერ, 92,²⁸) – „[თემური ოქმს] კითხულობდა რა, (შემდეგი) ამოიკითხა („ზედ დაწერილი აიღო“, „აღიქვა“)“.

ჩაგე -

სტატიკური ზმნა

„იცაშა ზეგ² **ჩაგეუბ**“ (საუბ-
რიდან) – „ვინც კი წამსვლე-
ლია, ყველა ცხენზეა (ზის)“.

მიქცევითი (იქითურობა)

დინამიკური ზმნა:

ა-ჩაგე-ლა-რა: „...აყეფ-სეფჰა **ინჩაგ-
ქლან** ამჟა დეჟ მანგლან,
რჰეგარხედტ“ – (თემერ, გვ. 187, 18)
– „...ისინი სწრაფად შესხდნენ
ცხენებზე, დიდ გზაზე გავიდ-
ნენ და ზევით გაემართნენ“.

ა-ჩაგე-წა-რა: „ზინა დაადასგნ
იშკელ კნე **დგნაგეგლწედტ**“ –
(იქვე, გვ. 22,16) – „ზინამ ჩაიარა
რა, მას (მა- მაკ.) უზანგი დაუჭირა
და ცხენზე შესვა“.

უკუმიქცევითი (აქითურობა)

ა-ჩაგე-წ-რა: „მერზაყან ივნე **აა-
ჩაგეწედტ** სასცაქჰჰ“ – (იქვე, გვ.
15,16) – „მურზაყანისას ვილაც
სტუმრები ჩამოხდნენ ცხენი-
დან“.

ა-ჩაგე-ხ-რა: „იჩეშკელ ინაწედბაჰ-
ან აკგრთა რქმბამთო დანაჩაგ-
ქერხ, ატაზჰა იყამჩე ნეშთედჰმან
აშშერა შეყაზ იჰააახედტ“ – (იქ-
ვე, გვ. 16,5) – „მის (მამაკ.) უზანგს
მივარდნენ და მის დაჭერას ერ-
თმანეთს არ ანებებდნენ რა, ისე
რომ ცხენიდან ჩამოსვეს, ამან
მათრახს ძირს ტყლაშუნი მოადე-
ნინა და ჩრდილისკენ გაემართა“.

§ 6. აქვე გასათვალისწინებელია ერთი საყურადღებო ცვლილება, რომელსაც განიცდის წინდებულების ხმოვანი უკუქცევითი მოქმედების გამოხატვისას.

როგორც ზემოთ ვნახეთ, ფუძე-წინდებულები ზოგი უხმოვნოა, ზოგი კიდეც **ა** ხმოვნითაა წარმოდგენილი (შდრ. **ქ**-, **დ**-, **ნ**- და **თა**-, **ვა**-, **მწა**- და სხვ.).

სტატიკურ ზმნაში ხმოვანი (ა) აღნიშნულ ფუძეებს დაცული აქვთ (მაგ., დ-თო-ჴჰ ← დ-თა-ჴჰ). იგი ახასიათებს ამ ფუძე-წინდებულებს დინამიკური ზმნის წარმოებისასაც, როცა ეს ზმნა მიქცევითს (იქითურ) მოქმედებას გამოხატავს.

მაგ.: აჭკუნ აშკრლ დ-თა-ლოდტ – „ყმაწვილი სკოლაში შედის“.

„აჭკუნ აშკრლ დ-თა-სწოდტ – „ყმაწვილი სკოლაში შემყავს“.

უკუქცევითი (აქეთური) მოქმედების გამოხატვისას **ა** ხმოვნის მქონე წინდებულს ეს ხმოვანი მოეკვეცება (ან შეეცვლება გ ხმოვნით).

მაგ.:

აჭკუნ აშკრლ დ-თგ-წუდტ – „ყმაწვილი სკოლიდან გამოდის (სკოლას თავს ანებებს)“...

აჭკუნ აშკრლ დ-თგ-ს-ხუდტ – „ყმაწვილი სკოლიდან გამომყავს“¹ და სხვ.

მაგალითად:

ჭა (|| **ჭგ**)-

სტატიკური ზმნა

დინამიკური ზმნა:

„აწა **ზზიანაჭოუზ**“ – (საუბრი-დან) – „ვამს კარგად ასხია“

„იზაკტ² შნაყმაროუზე ბარა **ზგზგუ**?“ (თემერ, გვ. 28,¹⁸) – „რა „შინაყმოზა“ შენ (დედაკ.) რომ იმახი (რის [ამზავ]-შიაც ხარ)?“

მოქცევითი (იქითურობა)

ა-ჭა-ლა-რა: „ანასგფ ზმოუ აწავ ალაბაჟა ადგლ ინგწედწარგე აბღე **ჭალოდტ**“ – (ანდაზა, 996) — „ბედნიერმა კაცმა ხმელი ჯოხი რომ მიწაში ჩაარჭოს, (მასაც) ფოთოლი მოესხმის“.

ა-ჭა-წა-რა: „მგკგქ იჩე ალრა **აჭაწანგ** ახალართაჭე დანაად ალრა ირკაჭანგ იენგ აფნა დგელანგ აშშგჰა დგნკდლედტ“ – (თემერ, გვ. 132,¹³) – „მიკიჭმა თავის ცხენს პირში ალვირი ამოსდო და, აღმართს რომ მოაღწია, ალვირი მომოკლებით დაიჭირა, წინ გაუძღვა და წყნარად აღმართს შეუღდა“.

¹ წინდებულისეული **ა** ხმოვნის რედუქცია უკუქცევითი მოქმედების გამოხატვასთან დაკავშირებით ზოგ ზმნაში შენიშნული აქვს გ. დეეტერსს თავის ნაშრომში „Der abchasische Sprachbau“. ეს ნაშრომი ამჟამად ხელთ არ გვაქვს და სათანადო ადგილს უფრო ზუსტად ველარ ვითვალისწინებთ,

უკუქცევითი (აქეთურობა)

- ა-ჭ-წა-რა:** „წლა-შაპგე ხ⁰გლათჳ აჟ
აჭწგდტ“ (საუბრიდან) – „ერთ ძირ
ხეზე ხუთი კალათი ყურძენი ჩა-
მოვიდა (გამოვიდა)“.
- ა-ჭ-ხ-რა:** „აშ⁰ერ უბარ, იჭჭერხეზ
წლა უდგრუდტ“ – (ანდაზა, 849) –
„ხილს (ნაყოფს თუ ნახავ, ხეს, რო-
მელზედაც ის მოკრიფეს, იც-
ნობ“.

ლა-

სტატიკური ზმნა

დინამიკური ზმნა:

- „**იშ⁰გლოუზე** არაყა აჟაბჟს?“
– (თემერ, გვ. 150,¹⁹) –
„თქვენში აქ რა არის ახალი
ამბავი?“
- „უახა შაანძა აქეთა **ურგლო-
უბ**“ – (თემერ, გვ. 43,²⁹) – „შენ
(მამაკ.) დილიდან საღამომდე
სოფელში ხარ (მათში
ხარ)“?

მიქცევითი (იქითურობა)

- ა-ლა-ლა-რა:** „აწლა ანგჳალაკ⁰
ახ⁰არშე ალალოტ“ – (ანდაზა,
615) — „ხე რომ დაბერდება, ჭია
გაუჩნდება (შიგ შეუვა)“.
- ა-ლ-წ-რა:** „დანამთოჴ **ილოუწო**,
დანამთოჴ იგგლოდტ“ – (ანდაზა)
– „შენ (მამაკ.) დროულად რასაც
დასთესავ, დროულად ამოვა“.

უკუქცევითი (აქეთურობა)

- ა-ლ-წ-რა:** „აფსგ-მეცქ⁰ა დაარქჳქჳ-
ჯნგ, აბჟგ რდგუნგ ივნგყან
რლწტ“ – (მარკ., გვ. 1,²⁶) – შდრ.
„და დასცა იგი სულმან მან არა-
წმინდამან, და ვმა ჰყო ვმითა
დიდითა, და განვიდა მისგან“.
- ა-ლ-ხ-რა:** „აჴაა **ალხნგ** დოჴსგ
რხ⁰თა აჴა დგრზანგ აჰაბლა მჳაჴა
დგრჩედრაცე რთახგნ“ – (თემერ,
გვ. 128,¹⁹) – „ხალხის გამო-
რჩევით, გამოყოფით თითო-
ეულს თავისი ნაკვეთის ჩვენებით
სოფლის გზების შეკეთება
უნდოდათ“!

წა-

სტატისტიკური ზმნა

„ადგ`გოლ დუძმა შაჰეს
რწოტუბ“ – (აფს. ჟ`ლ. რპ., გვ.
68,9) – „მას (მამაკ.) მთელი
ადგილი (დედამიწა ფეხად
აქვს ქვეშ (აბია)“.

მიქცევითი (იქითურობა)

დინამიკური ზმნა:

ა-წა-ლა-რა: „თლაზდან... აც`არდად`
დგ-წალაზააბ“ – (აჟ`აბჟ კ`აჟ., გვ.
171,18) — „თლაზდანი საწოლის
ქვეშ შემძვრალა (ქვეშ
შესულა)“.

ა-წა-წა-რა: „ზინა ლთათენ...
აკაზარმა ინგწალწან, ისეზრგზი
ჰა ლგგ` ხეთხეთუა ავნგყა
ლჰაალხედტ“ – (თემერ, გვ. 165,11)
– „ზინამ თავისი თამბაქო...
ყაზარმაში შეიტანა (შიგქვეშ
შეიტანა) რა, რა დამემართებაო
გულის ფანცქალით შინისკენ
გაემართა“.

უკუმიქცევითი (აქეთურობა)

ა-წგ-წ-რა: „არა ბღ`გ ყ`აყ`ოტუბ-ჰა ჟა-
წამგწლან, აჰა ბღ`გ სსოტუბ-ჰა ჟაწგ-
მაწგნ!“ – (ანდაზა, 275) – „კაკლის
ხის ფოთოლი ბრტყელიაო ქვეშ არ
შეუდგე, მსხლის ფოთოლი წვრი-
ლიაო ქვეშიდან არ გამოე-
ცალო (არ გამოხვიდე)“.

ა-წ-ხ-რა: „აჟა მცც` ჟაჰგ იგ`გ ფნ-
აწოდტ, აჰგ მცც` ჟაჰგ იშამხგ
იწნახ`უჟედტ“ – (ანდაზა, 955) –
„მეტი სიტყვა კაცს გულს გაუწ-
ყალებს, მეტი ღვინო კაცს ფეხს
(წვივს) გამოუშლის (ქვე-
შიდან გამოუღებს, გამო-
უთხრის)“

ხა-

სტატიკური ზმნა

„არ რ ახელფარჩ ი^რხო^რ ზტ^რგდა?“ – (აჟ^რაბჟ კ^რაჟ^რ, გვ. 64,4) – „ეს ფაფახი შენ (მამაკ.) რომ გხურავს („თავზე გაქვს“), ვისია?“

მიქცევიტი (იქითურობა)

დინამიკური ზმნა:

ა-ხა-ლა-რა: „ახე ყაზარ, ახელფა ახალომტ“ – (ანდაზა, 165) — „თავი იყოს, ქუდი დაეხურება (მოუვა, მოერგება)“.
ა-ხა-წა-რა: „ზეფსე ც^რგ^რო^რ ალ^რ აყ^რ ახარწომტ“ – (ანდაზა) – „მსუნაგ (წუწკ) ძაღლს უღელს ადებენ (ჩამოაცმევენ).“

უკუქცევიტი (აქეთურობა)

ა-ხე-წა-რა: „ამ^რშ^რ ან^რგლაყ^რუ იხ^რწ^რტე-დტ (ანდაზა, 295) – „ღობე, სადაც დაბალია, [იქ] გადადიან (ზევიდან)“.
ა-ხე-ხ-რა: „ამ^რ იხელფა იხენ, უარ უტ^რგ^რ უჰგწრავ!“ – (ანდაზა, 193) – „სხვა ვისმე ქუდი მოხადე, შენი კი ილიაში დაიჭირე (ამოიდე)!“

მღა-

სტატიკური ზმნა

„იმდო^რ იმაყა მაცარაგ^რ ჯეშ^რყა მათ ირგფსოჟ^რ“ – (აჟ^რაბჟ კ^რაჟ^რ, გვ. 59,13) – „მას (მამაკ.) რომ ქამარი არ ტყია (წელზე), მარტო ის ღირს ორას მანეთამდე“.

მიქცევიტი (იქითურობა)

დინამიკური ზმნა:

ა-მღა-ლა-რა: „ამაც^რაზ ილემღა-ლედტ“ – (საუბრიდან) – მას (დედაკ.) ბეჭედი ხელზე წამოეცვა (მოერგო, მოუვიდა)“.
ა-მღა-წა-რა: „იმ^რწატიგ აარმღა-წანგ... ამ^რშენ იჩა^რლედჟტ“ – (იოანე, 21,7) – შდრ. „შესამოსელი მოირტყა და ჩაიგდო თავი თვისი ზღვად“.

უპუცვევითი (აქეთურობა) { **ა-მღ-წ-რა** „ამაცაზ ლემღწეობი“ – (საუბრიდან) – „მას (დედაკ.) ბეჭედი წასძვრა“.
ა-მღ-ხ-რა: „ამაყ იმღესხეობი“ – (საუბრიდან) – „მას (მამაკ.) ქამარი შეეხსენი“.

ღრა-

სტატიკური ზმნა

დინამიკური ზმნა:

„უმბოდ იგზ იზერტომ, რეცჰა ამცა, **იდროუპ**“ – (თემერ, გვ. 136,39) – „ვერ ხედავ შენ (მამაკ.), ის (მამაკ) ვერ ისვენებს, საწყალი, ცეცხლი უნთია (შიგ – გულში, მუცელში, – აქვს)“.

მიქცევითი (იქითურობა)

{ **ა-ღრა-ლა-რა**: „ასა შშთახ ჯჯნგშ დგიდღრალტ“ – (იოანე, 13,27) – შდრ. „და შემდგომად მიღებისა (იუდასა) პურისა მის, შევიდა მისა ეშმაკი; „დოურუ უღრალაადტ“ – (საქონლის წყევლა!) – „იოურუ“ შეგივიდა (მუცელში)!“
ა-ღრა-წა-რა: „უბასყაკ აგაყრა შგდ-მაზგე ალაშარა ზეცმაჰხახაზ დგ-ლაქა თაა დგექა ირგხაფშუან; იფსე ითახაზ ახგჰე უბართ **ირგდრაწანგ**“ – (თემერ, გვ. 15,5) – „მიუხედავად იმისა, რომ ამოდენა გაჭირვება ჰქონდა, მისი (მამაკ.) სინათლე დაკლებული, მისუსტებული თვალები უყურებდნენ ხარებს; ის ცოტა სულიც კი, რომელიც მას დარჩენოდა, მათში ჩაუდგამს (ჩაუსახლებია, ჩაუსვამს)“.

უპუცვევითი (აქეთურობა)

{ **ა-ღრგ-წ-რა**: „(ამათ) აფაცა ჯგბ ლგდრგწი“ – (ზზიფ. ტექსტ.) – „გველის წიწილები ორი ამოუვიდა მას (დედაკ.) მუცლიდან“.
ა-ღრგ-ხ-რა: „აჟ აჰგს აღრგრხდტ“ – (საუბრიდან) – „ძროხას ხბო მუცლიდან გამოუღეს“.

შთა-

სტატიკური ზმნა
„ასგ შთან“ – (თემგრ, გვ. 111, 31) – „თოვლი იდო“;
„საშთოჟჳ სალა იფ-შაარა“ – (თემგრ, გვ. 32, 14) – „მივდევ ჩემი მტრის ძე-
ნას“.

მიქცევითი (იქითურობა)

დინამიკური ზმნა:

ა-შთა-ლა-რა: „ფჳგს დგზაამგაშ-
ა, იცემცაშა **დრგშთალომტ**“ –
(ანდაზა) – „ვისაც ცოლის მოყვა-
ნა არ უწერია, ისეთებს მისდევს,
ექებს, რომლებიც არ გაჰყვები-
ან“.

ა-შთა-წა-რა: „აჰმათი ლარედ...
აჟადა აჰგ ინგშთაღწედტ [ზი-
ნა]“ – (თემგრ, გვ. 198, 10) – „ის
(დედაკ.) და აჰმათი [ზინამ]
ოთახში დააწვინა“.

უკუმიქცევითი
(აქეთურობა)

ა-შთგ-წ-რა: „ასგ შთგწგმტ“ – (სა-
უბრიდან) – „თოვლი აღნა (მი-
რიდან ავიდა).“

ა-შთგ-ხ-რა: „აზნა კათანგ, აზნა
უზგშთგხჟამ“ – (ანდაზა) – „სა-
ვსეს რომ დაღვრი, სავსეს ვერ
აიღებ (მირიდან)“.

ზეა-

სტატიკური ზმნა

„დაასაჰ იშ, იშგბჟოჟზედ
საბი ჟარედ“ – (თემგრ, 157, 4)
– „მითხარი, რა არის მამა-
ჩემსა და შენს შორის
(შუა)“

მიქცევითი (იქითურობა)

დინამიკური ზმნა:

ა-ზეა-ლა-რა: „[ზინა] აქაფთა
დნგქსგნ აფზაა დგშინეჟაზ...“
– (თემგრ, 141, 12) – „ზინა ნასახ-
ლარის გავლით ხევის შუა-
სვლით (გავლით) რომ მი-
დიოდა...“

ა-ზეა-წა-რა: „აჟარა რგბჟარწედტ“
– (საუბრიდან) – „მოყვრობა
დაამყარეს (მათ შორის)“.

	უკუქცევითი (აქეთურობა)	ა-ხეგ-წ-რა: „ამ^ე იჭაადხედტ მეშა იზიამა ათშ^ეარრა დაახეგწწგ“ (თემერ, 146,²⁷) – „ვიდაც მობრუნ-და მიშას პირდაპირ ვიწრობში (შუა) გამოსვლით“. ა-ხეგ-ხ-რა: „სმაწატ^ე ხეგუხგიტეა?“ – (აჟ^აბჟ კ^აჭ^ა, გვ. 164,⁸)¹ – „ჩემი ფეხსაცმელი შენ (მამაკ.) აკი გააფუჭე (წაახდინე“ NB).
ჩაჭა- სტატისტიკური ზმნა: აფშამ^ა ჩაჭოტ^ა – (სა-უბრიდან) – „ნედლი სიმინ-დი (ტარო) ცეცხლის პი-რასაა“.	მიქცევითი (იქითურობა)	დინამიკური ზმნა: აჩაჭა-ლა-რა: „უჩაჭამლან ამცა უაბგ-ლუდტ!“ – (საუბრიდან) – „შენ (მამაკ.) ცეცხლის პირას ნუ მიხვალ, ცეცხლი დაგწვავს!“ აჩაჭა-წა-რა: „ახ^ეგჭ^ე აფშამ^ა ჩაჭ^ეე-წეიტ“ – (საუბრიდან) – „ბავშვმა ტარო ცეცხლის პირას დადო შესაწვავად“.
	უკუქცევითი (აქეთურობა)	აჩაჭა-წ-რა: „ახ^ეგშთაარა დააჩაპიტწგ-იტ“ – (საუბრიდან) – „ის (ადამ.) კერას გაეცალა“. აჩაჭა-ხ-რა: „ალღ^არა ამცა აკერ ფერღკ ამცა ინგჩაჭ^ეხნგ ხაზგ ინგშთოუწარ – აფგრღგ შგ^ეო ედფშ, ალღ^არა ამცა ახაკუტაგ^ე იც^ეოდტ“ – (Сборник..., გვ. 117,¹) – „სხვენს თუ ცეცხლი მოევიდა, ერთ ნაკვერჩხალს ცეცხლიდან გამოღებით ცალკე თუ დასდებ – როგორც ნაკვერჩხალი ქრება, ისე ჭერზე ცეცხლიც დაქრება“; „ტ^ეგმ ნაპეღლა აფერღგ ჩაჭ^ეგდხუეტ“ – (ანდაზა, გვ. 358) – „სხვისი ხელით ნალვერდალს იღებს ცეცხლიდან“ და სხვა.

¹ დ. გულია. აჟ^აბჟ კ^აჭ^აქ^ა.

§ 7. ყველა წინდებული, რა თქმა უნდა, აქ არ არის მოცემული. ჩვენთვის აქ მთავარია ზმნათა წარმოებისა და ფუძეთა შედგენილობის სისტემის გარკვევა.

არის ისეთი შემთხვევებიც, რომ ესა თუ ის წინდებული არც სტატიკურ ზმნაში და არც ძირ-სუფიქსით შედგენილ დინამიკურ ზმნაში არ გვხვდება მარტივი სახით. წინდებული **კა**- ასეთი მარტივი სახით გვხვდება, მაგალითად, მთელ რიგ ცალკეულ ზმნებში:

ა-კა-ფსა-რა – „დანათება, განათება (დაცხუნება)“.

ა-კა-შა-რა – „დაცხუნება, მზის დაჭერა“ (აჩანგ მგცხ^გ იკაშ^შთან – (თემ. გვ. 18) „იმ დღეს ძალიან აცხუნებდა!..“

ა-კა-ფსა-რა – „გადაყრა“.

ა-კა-ჟ-რა – „გადაგდება“.

ა-კა-რ-შ^რ-რა – „გადაგდება (მსუბუქი რისამე)“ და სხვა.

მაგრამ სტატ. ***იკოუპ** ან დინამიკ. ***იკალომტ** – არ არსებობს.

სამაგიეროდ იგივე **კა** უნდა შედიოდეს რთულ **კნგ**- (← ***კა-ნგ**) (შდრ. აკნგხრა – „ჩამოხსნა“), კგდ- (← ***კა-დ**), **კგლა**- (← ***კა-ლა**) წინდებულებში.

კნგ-, **კგდ**- წინდებულთაგან უკვე შეგვიძლია როგორც სტატიკური, ისე დინამიკური ზმნების წარმოება.

ისიც აღსანიშნავია, რომ მთელი რიგი წინდებულები გვხვდება ოდენ დამოუკიდებელი მნიშვნელობის დინამიკურ ზმნებთან. მაგ.:

აჟ: აჟ-შთ-რა – „გაშვება“

აჟ-ჟრა – „გაშვება“

ხ^ნ: ახ^ნ-წ^გჟარა – დატირება“.

„ზინა ხ^გჟჟ აწარა ბზია ილბონ, აკვრგ^გ დახ^წწ^გჟეიტ“ – (თემგრ. გვ. 10,23) – „პატარა ზინას სწავლა უყვარდა, ბევრიც „დაიტირა“ მასზე“.

ა-ხ^ნ-ძა-რა – „დაწევა“.

„ზინა დხ^გგჟა დაახგნ^წიტ, თემგრ ლგლაფშ^შ იხ^წგმმო დანგნასკ^წა“ – (თემგრ, გვ. 22,18) – „ზინა ჩაფიქრებული მობრუნდა, თვალი რომ ვეღარ სწვდებოდა თემურს, იმდენად რომ დაშორდა“.

ასევე, ცალკეულ დინამიკურ ზმნებთან გვხვდება ისეთი წინდებულები, რომლებიც უმთავრესად მიმართულების ფუნქციას ეგუებიან: **ჭა**- „ზემოთ“, **ლ(ა)**- „ქვემოთ“, **ნა**- „იქით“ და სხვა (ისინი ჩვეულებრივ რთულ წინდებულებთან იხმარებიან).

§ 8. ა ხმოვნის რედუქცია ფუძე-წინდებულებში უკუმოქმედების გამოხატვისას ძირითადი მორფოლოგიურ-სემანტიკური საშუალებაა აფხაზურში. ამ მხრივ სურათს ვერ შეცვლის თითო-ოროლა გამონაკლისი; ასეული მაგალითის გვერდით შეიძლება შეგვხვდეს რამდენიმე ისეთიც, რომლებშიაც თითქოს აღნიშნული წესი ირღვევა: თითქოს მიქცევითი მიმართულება გვაქვს და ფუძე-წინდებული რედუქციული სახეობითაა

წარმოდგენილი. მაგ., ამბობენ **ახეჩარა**-ს „დაცინვა“ (უფრო ზუსტად: „თავს-ს იცილი“) და არა – **ახეჩარა**-ს; ამბობენ **ა-თ-შრა**-ს – „ჩაწება (მაგ., მელანში კალმისა)“ და არა **ა-თა-შრა**-ს, მაგრამ აქ გასათვალისწინებელია ზოგი სხვა გარემოება: შესაძლოა „თავ“-სიტყვისათვის წინდებულად აღებული იქნა არა მისი ძველი **ა** ხმოვნიანი სახეობა ***ახა** ← **აჰა**, არამედ **ახე** (ამჟამად გავრცელებული); ანდა შესაძლოა ის მიმართულება სრულებით არ იგულისხმებოდეს ცალკეულ შემთხვევაში, რაც ჩვენ ერთი შეხედვით ბუნებრივად გვეჩვენება. კერძოდ, ათშრა ეგების კი არ უნდა გვესმოდეს, როგორც „შიგ ჩაწება, ჩასმა“, არამედ აქ იგულისხმებოდეს „შიგნიდან ამოსმა“ (მაგ., „კალმის მელანშიით ამოსმა“) და სხვა¹.

როგორც მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, ფუძე-წინდებულში **ა** ხმოვნის რედუქცია მოქცევითი (უკუქცევითი, აქეთური) მოქმედების გამოხატვის შემთხვევაში სისტემატურადაა გატარებული.

ასეთი დაპირისპირებული მიქცევითი (იქითური) და უკუქცევითი (აქეთური) მოქმედების გამოხატვა ფუძე-წინდებულის ხმოვნის რედუქციის საშუალებით გატარებულია არა მარტო ზემომოყვანილი რიგის ზმნებში, რომლებშიაც ფუძისეული მეორე ელემენტიც (ძირ-სუფიქსიც) კი გამოხატავდა სათანადო დაპირისპირებას (შდრ. **ა-თა-ლა-რა**, ერთი მხრივ, და **ა-თგ-წ-რა**, მეორე მხრივ, იხ. აქვე), არამედ ცალკე არსებულ ზმნებშიაც (რომელთაც წინდებულები აქვთ).

აქ მეტიც ითქმის: მოქმედების ასეთი დაპირისპირებული მიმართულების გამოხატვისას სიმძიმის ცენტრი გადატანილია სწორედ წინდებულზე და მისი **ა** ხმოვნის რედუქციის წესზე.

მაგ.:

მიქცევითი (იქითური)

წა-

ა-წა-კ-რა – „ქვეშ ჰერა“, „ქვეშ შესმა“: „აშუჟ იგღლაზ იჩან აჩაზ **წეიკეიტ**“ – (ანდაზა) – „დილით ამდგარმა თავის ჭკს კვიცი შეუსვა (მოუგო)“.

ა-წა-რ-ბა-რა – „ქვეშ შემრობა“: „წაჩხორ **წარბარა** იდგრუეიტ“ – (ანდაზა) – „ვინ ქვეშ (ქვეშა-გებს) ასველებს, ქვეშ შე-შრობა(ც) იცის“.

ა-წა-ფწარა – „ქვეშ ჩატება (გაწყვეტა)“:

უკუქცევითი (აქეთური)

წა-

ა-წ-გა-რა – „ქვეშიდან გამოღება“: „აჩადა ანაჟ, ავარრა **წნაგეიტ**“ – (ანდაზა) – „ვირი რომ დაბერდა, თოხარიკი გამოიღო (ქვეშიდან), თოხარიკი დაიწყო“.

¹ ამასთანავე, რა თქმა უნდა, გამორიცხული არაა ის შესაძლებლობაც, რომ წმინდა ფონეტიკურ ნიადაგზედაც გვექონდეს მიღებული რედუქციული სახეობა (იხ. ქვემოთ).

„დგზეჟგ ზღაზ აცჳა **იწაფწეიტ**“ – (ანდაზა, 545) – „ხიდი, რომლის იმე-
დიც ჰქონდა მას (ადამ.) ქვეშ-ჩაუტყდა“.

ა-წა-რზრა – „ქვეშ შეგდება“:

„აზშ ახწერხჳა, აჯგჳა **გწადგრზჳეიტ**“ – (ანდაზა, 234) – „სადაც წა-
მალს (წამლის ბალახს) თხრიან, იქ მარილს ჩაყრიან“.

ა-წა-ხარა – „ქვეშ დარჩენა“ → „დამარცხება“:

„აგჳ სფსგზარგჳ, ჴარს **სჳგწახომ** აჴესგმშ აზგ“ – (თემგრ, 201,³¹) –
„რაგინდ მკვდარიც ვიყო, შრომადღებზე შენ (მამაკ.) არ ჩამოგრჩე-
ბი“.

მიქცევიტი (იქითური)

უკუქცევიტი (აქეთური)

მპგწა-

მპგწ-

ა-მპგწა-ხა-რა – „ხელში ჩარჩენა“:

„...უზართ აფარა ჰადმერფსახერ,
დჳანტაზმა **დჳამპგწახან** დჳანედ
ათფჳა...“ – (თემგრ, გვ. 28,¹) –
„...იმით რომ ჩვენთვის ფული არ
ესესხებიანთ, ტიტვლად ხელში
ჩარჩენილი გვეყოლებოდა (ხე-
ლში ჩავგრჩა აკი ისე იყო) ქალიშ-
ვილი“.

ა-მპგწა-ფს-რა – „ხელში ჩაკვდო-
მა“: „აჳკჳ მჳჳა... დრგმპგწამ-
ფსი“ – (აფს. ჟლ. რჳ., გვ. 102,¹¹) –
„უბედური ბიჳი... ხელში არ
ჩაკვდათ“!

მიქცევიტი (იქითური)

უკუქცევიტი (აქეთური)

ამმა-

ამმ-

ამმა-კ-რა – „დავა, ურთიერთ-ჳერა,
ურთიერთ-ჳიდილი“:

„ანედრედ ამნედრედ **დეიმარ-
კგჳა** დზგჳა დლაკ-ჳაკგჳა აგაშ
დად-ხალტ“ – (თემგრ, გვ. 12,²⁶) –
„მისვლა თუ არ მისვლა (ამაზე)
ცილობდა რა, ჩაფიქრებული
ჳიშჳართან შერჩა“.

ამმპრა – „დაფანტვა, „ურთიერ-
თი-დან გაზნევა“:

„აჳლარჳა... ირგჳჳამჳედ... აჳა-
საჳა ხჩა დგზმამ რედფშ, **დეიმპრგ**
აზგჳაზ აზგ“ – (მათე. 9,³⁶) – შდრ.
„...შეეწყალნეს იგინი, რამეთუ იყ-
ვნეს იგინი... დაცჳვნებულვი-
თარცა ცხოვარნი, რომელთა არა
აჳუნ მწყემსი“.

მიქცევითი (იქითური)

უკუქცევითი (აქეთური)

მწა- „წინ-ქვევით“:

ამწა-ხრა – „ტაცება, წავლება“:
„ამგ დაშტაზ ამათ დამწასჟან“ –
(ანდაზა, 356) – „ვინც წყალში იხ-
რჩობოდა, გველს სტაცებდა
(ხელს), გველს ეკიდებოდა“.

ამწა-კრა – „მიშვერა (წინ)“...: „აჩადა
ახნდა აზგა დამწანაკუდტ“ – (ანდა-
ზა, 643) – „ვირი თავის კისერს
მგელს (გა)უწოდებს, მიუშ-
ვერს.“

ამწარ-შრა – „წინ დაყრა“: „შებგრ-
ლაშგ აჰაქა ირგმწაშემგრშენ“
– (მათე, 7,6) – „ნუ დაუყრით
მარგალიტსა ღორთა“.

მწგ- „წინ-ქვევიდან“:

ამწგ-გარა – „წინიდან აცლა, გამო-
ცლა, გამოლება“: „...აკრგრტეიტ
ლანი ლაბი ამშა **ნარგმწგლგან**
ამჰახშე ლჟჟა იქერშენგ. აგრემ
კნე აჰმათ დანაადღგელა
დნალჰაფშენ ჟეს იჰეიტ“ –
(თემერ, გვ. 7,30) – „...ჰამეს. მან
(დედაკ.) თავის დედ-მამას ტაბა-
კი წინიდან გამოაცალა რა
პირსახოცი მხარზე გადაიგდო,
კოკა [დოქი – რედ.] დაიჭირა და
აჰმათთან რომ მივიდა. და და-
დგა, მან (მამაკ.) შეხედა რა, ასე
თქვა“...

ა-მწარ-გგლა-რა – „წინ დადება, დადგმა“

„ზინა... ამშა დაახან, აჰმათ **ინადგმწალგრგგლტ**“ – (თემერ, გვ. 28,22)
— „ზინამ ტაბლაკი მოსწია და აჰმათს წინ დაუდგა“.

მიქცევითი (იქითური)

უკუქცევითი (აქეთური)

გგნა- „შიგ (შენობაში)“:

აგნა-კრა – „სახლში, შენობაში შე-
ჭერა, შეკეტვა; **აგნა-ხაჩრა** – „შე-
ნობაში დაღრჩობა“: „ფშაცკ
ზკვლემშოზ აჟათახ უხე
უზგგნამგვტა, უფსგ **გნახაჩტა**
ათაკარ გეჟტა იგნან“ – (თემერ,
18,14) – „ნიავიც რომ არ შედიოდა
(ისეთ) ოთახში თავს ვერ შე-
ჰყოფდი რა, შიგ დაიხ-
რჩვებოდი რა, თავარა სიცხე
ტრიალებდა შიგ (იდგა)“.

გგნ(გ)- „შიგნიდან (შენობიდან)“

აგგნ-ყარა – „გამოვარდნა სახ-
ლიდან, შენობიდან“:

„ტაგ ჰემთმაჰა აჰგრჰა ათერ-
ქა იდქან **დგნგგნყანგ** დცეიტ“ –
(აჟაბჟ. კაჰ., გვ. 60,6) – „ტაგუ ხმა
გაულებლად თურქის დუქნიდან
სწრაფად გამოვარდა და წავი-
და“.

მიქცევითი (იქითური)

უკუქცევითი (აქეთური)

ფგრა-**ფგრ-****ა-ფგრა-ჟ-რა** – „წინ მიგდება“:

„ადამრს ამ ხაჰ დეჟუ ნა-

ა-ფგრ-ყა-რა – „მოვარდნა“:

„აშერჰა ათამც დნაფგრყან

ფგრაჟნგ დაფგრწგდტ“ – (მათე, 27, 60) – „საფლავის კარს დიდი ქვა წინ მიაგდო და განშორდა“.

ა-ფგრა-კ-რა – „მიჭერა წინ, მიდება“:
„დჭერჰასჟაშა იჭგწ ნედრაჰან ინაჰე ნაფგრკგდტ“ – (თემერ, გვ. 76,23) – „მან (მამაკ.), თითქოს ამ-თქნარებსო, პირი მისწია და ხელი მიიფარა (მიიკრა)“.

მიქცევითი (იქითური)

გ გლა- „შიგნით (გულში)“:
ა-გ გლა-ფსა-რა – „შიგ (შუაგულში) ჩაყრა“:

„მეშა... იჯგბახნ ინაჰე ნდგქდგ-წან ათათენ თერშშანგ აცარ-დაღგ ინგქდგფსედტ... აციგარ **ინა-გ გლა- ფსანგ** ედთანგყადწედტ“ – (თემერ, გვ. 64,30) – „მიშამ... ჯიბე-ში ხელი ჩაიყო, თამბაქო ამოყარა და ტახტზე დაყარა... ციგარაში ჩაყარა და კვლავ გააკეთა“.

მიქცევითი (იქითური)

თა- „შიგ (შენობაში, წყალში)“:

ა-თა-ჰა-რა – „შიგ ჩავარდნა“:
„ცქა უფაროჟჰ აკგმზარ უთაჰაჟედტ“ – (აჟაბყ კაჰ; გვ. 87,21) – „შენ (მამაკ.) კარგად უნდა გადახტე, თორემ შიგ ჩავარდები“.

ა-თა-ყა-რა – „შიგ ჩაყვირება, ჩამახება“:
„აჰაფშა უთაყარ უქყააჟედტ“ – (ანდაზა) – „ქვევრში თუ ჩა-სძახე (რასაც ჩასძახე), ამო-გძახებს“.

აჰნგ დნგჰნაჰყედტ“ – (თემერ, გვ. 49,37) – „ის (ადამ., სწრაფად კე-დელს მოშორდა (მოვარდა) და სახლში შევარდა“.

უკუქცევითი (აქეთური)

გ გლ- „შიგნიდან (გულიდან)“:
ა-გ გლ-ჟა-რა – „შუაგულიდან ამოგლეჯა“:

„თემერ იჯგბა კნიშკა ხგქგკ ნთი-ფაან, ბღგცკ **ნაგ გლჟანგ** კარან-დაშლა ჰბაყა აჟა ნანწანგ ირჩნგ იჯგბა ედთანთედწედტ“ – (თემერ, გვ. 154,20) – „თემურმა ჯიბიდან წიგნაკი ამოიღო, ერთი ფურცე-ლი შიგნიდან ამოგლიჯა (ამოხია), ფანქრით ორიოდ სი-ტყვა დაწერა, დაახვია და ისევ ჯიბეში ჩაიღო“.

უკუქცევითი (აქეთური)

თ(გ)- „შიგნიდან (შენობიდან)“:

ა-თ-ფა-რა – „შიგნიდან ამოხტო-მა“: „აფსგმქა ამშგნ **ითგფო** ძა-ლაგარ – ამშა ცგწახოდტ“ – (Сборник..., გვ. 109,14) – „თევზებ-მა ზღვიდან ამოხტომა თუ დაიწყეს – ამინდი წახდება“.

ა-თ-ცა-რა – „შიგნიდან ამორეკვა, ამოგდება“:

„შეცა **შოტგსცაჰ**“ – (თემერ, გვ. 64,7) – „ტყავს გაგაძრობთ (შიგნიდან ამოგაგდებთ თქვენ)“.

ა-თ-გა-რა – „შიგნიდან ამოღება“:

ა-თა-კ-რა – „შიგ ჩაჭერა, ჩამწყვდევა, ჩაკეტვა“:

„იფსღმა აშენდჳრა დთოჴკ-გრგჳ დეფსჴეიტ“ – (ანდაზა) – „სასიკვდილო, ზანდჴუკშიაც რომ ჩაკეტო, მოკვდება“.

მიქცევითი (იქითური)

ლა- „შორის, შიგ, შუა“:

ა-ლა-გვლარა – „შიგ დადგომა“: „ამა იცაშა ადა **მალაგვლომ**“ – (ანდაზა) – „გამოსასვლელი სისხლი ძარღვში არ დადგება“.

ა-ლა-შაშრა – „შორის ჩაღობვა“: „იჴიააჴა აგარა **ჴალამშაჴ-მტ**“ – (ანდაზა, 296) – „ვინც მოგერევა, ღობეში ჩაგღობავს“.

ა-ლა-მარა – „შორის, შუა შეწოლა“: „ასე ხჴაშა ბემბელ ცართას იფხჴანგ სელაჴაჴ“ – (თემერ, გვ. 32,¹³) – „ცირ თოვლს ბუმბულის საწოლად ჩავთვლი და შიგ შევწვები“.

მიქცევითი (იქითური)

ვა- „გვერდით, გვერდზე“:

ა-ვა-კრა – „გვერდით ჭერა“: „ჩამადან ყაფშეკ **იგვაკნე**...ადღ დეჴლანგ აძგ იჴააჴე-მტ“ – (თემერ, გვ. 146,²⁵) – „მინდორზე გამოვლით ერთი

„ზინა ლჴე ნარჴნე ლგჴა დგნთაფშენ... თემერ ძგსალამ შჴყგ აათელგჴეიტ“ – (თემერ, გვ. 33,²⁰) – „ზინამ პირი იბრუნა, უბეში ჩაიხედა და... თემურის წერილი ამოიღო“.

უკუქცევითი (აქეთური)

ლ(გ)- „შორისით, შიგნიდან“:

ა-ლ-ცარა – „შორისით“ გამორეკვა, „გამოგდება“:

„...ჴჴ აჴჴა ირელგმცოდტ“ – (ანდაზა, 82) – „შენს ძროხას ძროხე-ბიდან (ნახირიდან) გამოგიგდება“.

ა-ლგა-რა – „შორისით გამოყვანა, გამოღება“:

„ბადია მგშმათ იჯმაჴა ანემმერ-წოზ, მარგჳ აკე ატგჴა კნე **მაღ-გაგონ**“ – (ანდაზა, 213) – „მუშმათ ბედიამ მის თხეებს რომ იპარავდნენ (სპობდნენ), თვითონაც ერთს რჴაზე (ხელი) წაავლო და მათგან გამოიყვანა“.

ა-ლ-შრა – „შორისით ამოსმა („ჩაწება“):

„აცხა ზეფშჴაგჳ ინაცია **ალგამჴ-ეიტ**“ – (ანდაზა, 319) – „ვინც თაფლს ხილავს (იღებს), თითს შიგ აწებს (ამოუხვამს“).

უკუქცევითი (აქეთური)

ვ(გ)- „გვერდიდან“:

ა-ვ-ყარა – „გვერდიდან გავარდნა, გარბენა“:

„სელმა დხჴაჴაანძა ამაშენა ნავყან იცემტ“ – (თემერ, გვ. 124,¹⁰) – „სანამ სელმა უკან მოიხედავ-

ვილაცა გამოემართა გვერ-
დით წითელ ჩემოდან „მი-
კრული“.

ა-ჩა-ვა-მარა – „გვერდით ამო-
ფარება, დამალვა“:

„...იტაპანჩა თეხნე აანდა იჩა-
ვამო იჭაგნეხეძე“ – (თემერ,
გვ. 188,²⁴) – „მან (მამაკ) დამბა-
ჩა ამოიღო და ღობეს გვერ-
დით მოფარებული გამოე-
მართა“.

ა-ვა-ფსარა – „გვერდით დაყრა,
დაწყობა: „ინაპქა ივაფსა მერ-
ზაყან დაადგგელტ ასთარშენ“
– (თემერ, 17,¹⁰) – „ხელების
გვერდზე დაწყობით მურ-
ზაყანს წარუდგა „სტარშინა“.

მიქცევითი (იქითური)

ჩაჰა- „ცეცხლის პირას, ცე-
ცხლთან, კერასთან“:

ა-ჩაჰა-მარა – „ცეცხლის პირას,
კერასთან მიწოლა“:

„აუხანტარაკ ხეგ ამცა დეგჰჰ-
არიანგ დირბონ“ – (აჟაბჟ
კაჰ., გვ. 88,¹⁸) – „მთელი ღამე
ხუგვს ცეცხლის პირას მი-
წვენივით აშრობდა ის (მამაკ.)“.

ა-ჩაჰა-ტარა – „კერასთან ჯდო-
მა: „მაკერ... აჩაჰარა დნეგჰჰა-
ტ-ეძე“ – (თემერ, გვ. 162,⁵) –
„მაკური კერასთან და-
ჯდა“.

ა-ჩაჰა-შრა – „ცეცხლში ჩაკვლა“:
„ხეგერ ამცა დაჩაჰასშიტ
აშოჟრა ზამანახა“ – (თემერ,
გვ. 149,⁴) – „ხიკური საშინელ
სიცხეში „ცეცხლში ჩა-
კვალ“.

და, მაშინამ გვერდიდან ჩა-
ირბინა და წავიდა“.

ა-გ-სრა – „გვერდიდან ჩავლა“:

„მაფხედ იშთახნი აკარაქა რე-
სუნ“ – (თემერ, გვ. 8,⁷) – „მას (მა-
მაკ.) წინ და უკან [კარმიდამოზე]
ლელეები ჩაუდიოდა (გვერ-
დიდან)“.

ა-გე-ჰჰარა – „გვერდიდან გამოშვერა“:

უკუქცევითი (აქეთური)

ჩაჰ(გ)- „ცეცხლიდან, კერი-
დან“:

ა-ჩაჰ(გ)-შრა – „ცეცხლში ამოსმა
(მაგ., ჩიბუხისა)“:

„[სელმა]... დეგცჰან ჭერახწო
ხეგჰკ ახა ინეგჰჰეშაა ჩაჰეშუა“ –
(თემერ, გვ. 26,³⁹) – „[სელმა]... ჩა-
ფიქრებული იყო, პატარა ფიჩხს
ნაცარში მი-მოუსვამდარა“.

ა-ჩ³ა-რწ¹ირა – „ცეცხლში ტრი-
ალი“:
„სელმა... ლგ³ტე ატერ-ტერჰა
იჩ³არწ¹იუა დწაადტ“ – (თემერ,
გვ. 108,28) – „სელმამ... თავის ქა-
თამს ცეცხლის პირას სწრა-
ფად ატრიალებდა რა, იკი-
თხა“.

მიქცევითი (იქითური)

ღრა-

ა-ღრა-გელარა „შიგ შუაში, შო-
რის ჩადგომა“:
„იქაფუნ იგელაზ არას შაპჰა
დნარგღრაგელან აქჰაჰა მა-
ფგდწედტ“ – (თემერ, გვ. 32,38)
– „მის (მამაკ.) წინ რომ იყო
თხილი, მის ფესვებზე შუაზე
დადგა რა, დაამსხვრია“.

შდრ.

„სჯაბაა **იულრაგ³ოუ** შახა იულრეტაადტ უარა“ – (თემერ, გვ. 163,36) –
„ჩემი ღვაწლი, ჯაფა შენ (მამაკ.) რაც ჩაგიხეთქია [ჩაგიხეთქა შიგ. აგ³-
არა – „დატაკება“] სისხლად („შახა“) ამოგსხმოდეს“.

მიქცევითი (იქითური)

ბჟა- „(ორთა) შუა, შორის“:

ა-ბჟა-ძრა – „შორის დაკარგვა“:
„ჰან³დაშა **იბჟამტ**“ – (ანდაზა)
– „ღორის კისერსავით „შუა
(შორის) დაიკარგა“.

ა-ბჟა-ფ-სრა – შუა, შორის სიკვ-
დილი“: „ავგმძეგ რგბჟარა
ახ³ფჰა **დგბჟაფსიტ**“ – (ანდა-
ზა, 134) – „ორ ძიძას შუა გა-
ზრდილი (შორის, შუა) –
მოკვდა“.

ა-ბჟა-კრა – „შორის ჭერა“: „იფა-

უკუქცევითი (აქეთური)

ღრგ-

ა-ღრგ-ჯ-რა – „შიგნიდან (მუცლი-
დან) ამოხეთქვა“:

„იგ³ალაშონ, მარა აშა **იდრგჯრ³უა**
აშთა დანთარგალოზ აჰაჰა და-
ლაწანგ,„ – (თემერ, გვ. 81,1) –
„მას (მამაკ.) აგონდებოდა მას
(მამაკ.) სისხლი რომ შიგნიდან
ამოხეთქავდა ისე ეზოში რომ
შემოჰყავდათ ნაბადში გახვეუ-
ლი“.

უკუქცევითი (აქეთური)

ბჟ(გ) – „შუადან, შიგნიდან“:

ა-ბჟგ-სრა – „შორისით განსვლა“
→ „წახდომა“:
„უდ უაჰ ბჟგსუჰ“ – (თემერ, გვ.
22,36) – ის წამხდარი კაცია“.

წა იხაფგც იბჟაკნგ იყაყო
დალაგედტ“ – (თემერ, გვ.
98,16) – „მან (მამაკ.) ულვაში
კბილებ შუა დაიჭირა და
ლეჭვა დაიწყო“

მიქცევითი (იქითური)

ბა- „ზევით, ზემოთკენ, თავ-
ზე“:

ა-ხა-შარა – „ზედ თავზე ჩამო-
ვარდნა, ჩამოცმა“:

„აყჯალ შებგლგოზ ახვა **ახა-
შეიდტ**“ – (ანდაზა, 345) – „ქო-
თანი რომ (მი)გორავდა, სახუ-
რავი თავზე ჩამოეცვა“.

ა-ხა-ირა – „ზედ დაბადება“:

ა-ხა-ფსრა – „ზედ დაკვდომა“:
„აწჟან **იახაიზ**, აწჟან **დახაფ-
სუჟეიდტ**“ – (ანდაზა, 76) – „სა-
რზე დაბადებული სარზე
მოკვდებოდა“.

უკუქცევითი (აქეთური)

ხ(გ)- „ზემოდან, თავიდან“:

ა-ხ--არა – „ზევიდან გადახტომა“:

→ გადაცილება, „დაგვიანება“:

„ეგა უფარგე უძარა **უზახგფომ**“

– (ანდაზა, 475) – „როგორც არ
უნდა ახტე, შენს წელს ზევით
ვერ გადახტები (ვერ გადა-
ახტები)“; „მგზგ **იახგფაზ**, შგმ-
შა **იახგფედტ**“ – (ანდაზა) – „ვინც
ერთი დღე დაიგვიანა (ერთი
დღე გადააცილა, ზე გადა-
ხტა), [მან] ასი დღე დაიგვიან-
ა“.

ა-ხ-შარა – „გაჩენა, გამოზადება“:

„ალა **იახშაზ** სეს უაჟგ
იბახოჟმა?“ – (ანდაზა, 841) –
„ძაღლისაგან დაზადებული
ბატკანი კაცს უნახავს?“

ა-ხ-გარა – „ზემოდან გადატანა,

გადაღება“: „აქარშგ ლასსე იხ-
ნაგოდტ“ – (ანდაზა, 680) – „თავ-
სხმა წვიმა მალე გადაიღებს“. და
სხვა მრავალი.

§ 9. რომ ორი საპირისპირო მიმართულების (მიქცევითისა და უკუ-
ქცევითის) გამოხატვა აუცილებელი ყოფილა აფხაზური ზმნისათვის
და რომ ამ მიმართულებათა ასახვა ფუძე-წინდებულთა ხმოვანმოკვეცილ-
სა და ხმოვანმოუკვეცელ სახეობებს შეფარდებია, ნათელი ხდება ერთი სა-
ყურადღებო ფაქტის მიხედვით, რომლის შესახებაც ქვემოთ გვექნება საუ-
ბარი.

აფხაზურ ზმნათა ფუძეებს ხშირად ახლავთ -აა და ლა- დაბოლოებები. როგორც ირკვევა, ისინი ისეთ ზმნებს (ცალკე მნიშვნელობის მატარებელ ზმნებს) ახასიათებს, რომელთაც აღნიშნული ფუძე-წინდებულები მოუდით ხოლმე¹.

ირკვევა შემდეგი კანონზომიერება: -აა (← ტაბ.-ზა) სუფიქსი მაშინ ახასიათებს ზმნას, თუ მას ხმოვანმოკვეცილი ფუძე-წინდებული აქვს (ე. ი. ახასიათებს უკუქცევითი მოქმედების გამოხატვისას), და, პირიქით, ლა სუფიქსი მაშინ ახასიათებს ზმნას, თუ მას სრულხმოვნიანი (ა ხმოვნიანი), ურედუქციო ფუძე-წინდებული აქვს (ე. ი. მიქცევითი მოქმედების გამოხატვისას). ეს პრინციპი გატარებულია, რა თქმა უნდა, უხმოვნო (მაგ., ნ-, დ-, ქ-...) წინდებულებთან დაკავშირებითაც სათანადო მიმართულების გამოხატვის შემთხვევაში. მათი ასეთი გამოყენება ბუნებრივად ჩანს.

სუფიქსი -აა იგივე უნდა იყოს, რაც წინდებული აა- (იხ. აქვე, გვ. 83) ქართ. მო- წინდებულის მნიშვნელობით. მისი დართვა ზმნაზე სწორედ მოქცევითს, უკუქცევითს, აქეთურ მოქმედებას შეეფერება.

-ლა სუფიქსი კი მისი (აა- წინდებულის) საპირისპირო ნა- წინდებულის ფუნქციით გვევლინება² (უდრის ქართული ენის მი- წინდებულს). ამდენადვე ბუნებრივი გამოდის მისი მიქცევითი მოქმედების გამოხატველ ფუძე-წინდებულის ზმნებზე დართვა.

-აა სუფიქსი („თანდებული“), დართული ფუძე-წინდებულის ზმნებზე უკუქცევითი (აქეთური) მოქმედების გამოხატვისას³.

მაგ.:

ფუძე-წინდებული წ- + ზმნის ძირი (ან ფუძე) + სუფიქსი -აა:

ა-წ-ბლ-აა-რა – „ქვეშ(იდან) გამოწვა, გადაწვა“ (შდრ. ა-ბლ-რა – „წვა“):

¹ თითო-ორი უწინდებულო ზმნასაც შეიძლება ჰქონდეს -ლა და -აა სუფიქსები. მაგ., ა-გგ-ლა-რა („[ა]დგომა“), ა-ტ-ლა-რა („გახსნა“), ა-პ-ლა-რა („გაყოფა მრავალ ჯგუფად“), ა-ფშ-აა-რა („მოძებნა“), ა-გ-აა-რა („გულის მოსვლა“, „გაბრაზება“), ახ-აა-რა: გ-ნ-აა-რა („გულის ტკივილი“, „დარდი“, „შეწუხება“) და სხვა, მათი საკითხი სპეციალურ მიეზს მოითხოვს.

² ცალკე საკვლევი საკითხია ნა-სა და ლა-ს დამოკიდებულება, ლა- წინდებული აფხაზურში ჩვენ ვიცით (ლა- „შორის“ ფუძე-წინდებულის გვერდით, იხ. აქვე, ზემოთ) აგრეთვე როგორც ქვევით მიმართულების გამოხატველი (შდრ. ა-ლა-და „დაღმართი“, ლა-ყ – „დაბალი“), მაგრამ აქა-იქ იგი გვხვდება ნა (ქართ. მი-) წინდებულის მნიშვნელობითაც. მაგ., ულაჟ! ნიშნავს იმასვე, რასაც უნე – „შენ (მამაკ.) მიდი“ აღნიშნულ სუფიქსადაც -ლა-ს გამოყენება ნა- წინდებულის ფუნქციით, ყურადღებას იპყრობს ამ უკანასკნელ ფაქტთან (ნა- და ლა-ს პარალელურად ხმარების ფაქტთან) დაკავშირებით.

³ ა ხმოვნის მქონე წინდებულები, როგორც აღვნიშნეთ, ა ხმოვანს ამ შემთხვევაში მოიკვეცენ (შდრ. აქვე, გვ. 6).

„აშხა-ბნა ამც დანაკლაკ ი-**წ**-ბლ-**აა**-ტეიტ“ – (ანდაზა, 241) – „მთის ტყეს რომ ცეცხლი მოეკიდება, გადაიწვება (მთლიანად გამო-იწვება).“

ა-წ-ჟ-აა-რა – „ქვემიდან ამოთხრა“ (შდრ. **ა-ჟ-რა** – „თხრა“):

„დედუბეშქმაღალან შუხ აზე ახაზენა ადგელ აჟე აჯი აჟკცეი ძახტე-რხეტა, აღჟი აგე ძახე-**წ**-რ-ჟ-**აა**-ტა, ეგ ახტრძუა“ (მათე, 6,19) – „ნუ იუნ-ჯებთ თქუწ საუნჯეთა ქუწყანასა ზედა, სადა მდილმან და მქამელმან განრყუნის, და სადა მპარავთა დაჰსთხრიან და განიპარიან“.

ა-წ-ფრ-აა-რა – „ქვემიდან (შიგნიდან) ამოფრენა, ამოხტომა“ (შდრ. **ა-ფრ-რა** – „ფრენა“):

„დაადგალაშეიტ... აცფხ ცაჰ-ცაჰჰა იმერკიხა აჰჰარანტ იმ-წ-ფრ-**აა**-ტაზ“ – (თემერ, გვ. 169,15) – „მას (მამაკ.) მოაგონდა... ნა-პერწკლები (ცხელ-ცხელი) ციციანთელასავით ცეცხლიდან რომ (ამო)ხტებოდნენ.“

ა-წ-ი-აა-რა – „ქვემიდან (შიგნიდან) ამოზრდა“ (შდრ. **ა-ი-რა** – „დაბადება“).

„ინაჰე ახე **გ-წ-ი-აა-ნე** დედჰეჰენ, ამშგო“ – (თემერ, გვ. 38,3) – „ხელ-ზე ბალანამოსული იყო ქვეყანაზე დროს ტარებით“. შდრ. აქედან სა-ხელი: **აწიაა** – „მცენარე“ („ქვემიდან ამოზრდილი“).

ა-წ-ხ-რა-აა-რა – „ქვემიდან, შიგნიდან ამოღობა“ (შდრ. **ა-ხ-რა-აა-რა** – „დაღობა“).

„...აბართ არეცჰაჰა რტე უჰამა... – იფსე იხლამშე **წ-ნახ-რა-აა-ტა**, დგანე მგეჰე ინადეჰეჰე თემერ“ – (თემერ, გვ. 41,27) – „...ამ საცო-დავებს შეუჰამე... – სული ყელში (ამო)ეზჟინებოდა რა ([ამო]-ახრჩობდა რა), გაბრაზებით უთხრა მიკიჰს თემურმა“.

ფუძე-წინდებული ლ- + ზმნის ძირი + სუფიქსი **-აა**:

ა-ლ-ბ-აა-რა – „შორის გამოჩენით დანახვა, „შორისით“ დანახვა“ (შდრ. **ა-ბა-რა** – „ნახვა, დანახვა“)¹:

„ურთ კაცწას აწამახჰა ირ-**ლ-ბ-აა-ხარ** აკხაჰ“ – (აჟაბჟ კაჰა, გვ. 80,5) – „ალბათ ისინი შენ (მამაკ.) ვაშლის ტოტებს შორის(ით) დაინახე (გამოგეჩვენა)“.

ა-ლ-დრ-აა-რა – „შორისით გაგება, გამოცნობა“ (შდრ. **ა-დერ-რა** – „ცოდნა, ცნობა“):

მა-**ლ-ბ-დრ-აა**-ტაზეი ძახა შნეჰჰოჰე? – (თემერ, გვ. 124,13) – „შენ (დედაკ.) რა იცი (რის შორით გამოიცან) დღეს რომ დღესასწაუ-ლია?“

¹ თუ ზმნის ძირიც **ა** ხმოვნით ბოლოვდება, მაგ., **ა-ბა-რა**, **-აა** სუფიქსის დართვის შემდეგ გვექნება არა სამი **ა** (ა-აა), არამედ მაინც ორი. სუფიქსის გამოყოფისას ამ ორ **ა**-ს სუფიქსად გამოვყოფთ.

- ა-ლგ-ტ-ა-რა** – „შორისით ქმნა, შესრულება“ (შდრ. ა-ტ-რა – „ქმნა“):
 „ხარ რმაძამ, აღუნემ აკვრ ქაჲ ა-ლგ-მ-ტ-ა-მტ [მგრზაყან], ტაჟშთა
 დაზხოტჳ – (თემგრ, გვ. 144,12) – „არა უშავს, ქვეყნად კარგა ბევრი ქე-
 იფი (სიამე) უქნია, (შეუსრულებია) [მურზაყანს]), აწ კმარა“.
- ა-ლ-ც-ა-რა** – „გამოწოვა შორის რისამე“ (შდრ. ა-ც-ა-რა – „წოვა“):
 „ხეხმა რყოტ ადგელ ეძქაწა ანგშ ანძუჳ. უბრრ ატჳ აწიააქა
 ზგრჳიო, უბრრ და-ლგ-რ-ც-ა-ა-ტედტ აწიააქა რეჲატჳ – (აფს. ბგზ-
 შ., გვ. 22,14)¹ – „ზევიდან რომ არის შავი ადგილი, მას ნიადაგი (მიწა)
 ჰქვია. მისგან ვითარდება მცენარეები. მას გამოწოვენ მცენარეე-
 ბი თავიანთ საზრდოს“.
- ა-ლ-ჰ-ა-რა** – „ამოთქმა, გამოთქმა“ (შდრ. ა-ჰ-ა-რა – „თქმა“):
 „აჰმათ და-ლგ-მ-ჰ-ა-რა იზემდგრჳ, დბგცჳა დტან – (თემგრ, გვ.
 140,30) – „აჰმათს რა გამოეთქვა არ იცოდა რა, (ისე) ჩაფიქრებული
 იჯდა“.
- ა-ლ-კ-ა-რა** – „გამორკვევა გამოცნობა „ურთიერთშორისით გამო-ქერა“
 (შდრ. ა-კ-რა – „ქერა“):
 „აჟაგჳ დაქალა დედ-ლგ-რ-კ-ა-ა-ტედტ, აჩადა – ალემჰალა – (ანდაზა,
 160) – „ადამიანს მისი სიტყვით გამოიცნობენ, ვირს – ყურით“.
- ფუძე-წინდებული **თ-** + ზმნის ძირი + სუფიქსი **-აა**:
- ა-თ-ჟ-ა-რა** – „ამოთხრა (სიღრმიდან)“ (შდრ. ა-ჟ-რა – „თხრა“):
 „აბნა-აბრა აჟარდგნქა ითგ-რ-ჟ-ა-ნ, მაყჰაჰარა აყმნა აძგ რთატჳ-
 ან – (აჟაბჟ კაჰ., გვ. 87,7) – „აქა-იქ ურმებმა ამოთხარეს რა, წელა-
 მდე იდგა მათში (ამოთხრილებში) წყალი“.
- ა-თ-ი-ა-რა** – „შიგნიდან ამოზრდა, „ამოზადება“ (შდრ. ა-ი-რა – „დაზადე-
 ბა“): „აწებრა ზცგმღზ იფგწა ი-თ-ი-ა-მტ – (ანდაზა, 466) – „ვისაც
 ქონდარი ეხარებოდა, მას ცხვირში ამოუვიდა, ამოეზარდა“.
- ა-თ-რგ-ცჳ-ა-რა** – „შიგნიდან გამოწმენდა“ (შდრ. **არგცჳარა** – „წმენ-
 და“): „ჰათხა დაჰგზა აათგძგზ აფგწალა ითათგჟგა ან-თ-ი-
 რგცჳ-აა აჰახ-აჰახჰა ინაპგრგწა ინაადგრხედტ – (თემგრ, გვ. 202,6) –
 „ჰათხვამ თავისი დანა ამოიღო და დანის წვერით ჩიბუხი რომ ამო-
 წმინდა (გამოწმინდა), ხელის გულზე დაიბერტყა“.
- ა-თ-ჩჩ-ა-რა** – „შიგნიდან გამოცინება, გამობრწყინება“ (შდრ. **ა-ჩჩა-რა** –
 „სიცილი“):
 „[ზინა] ლგლა ფშაქა რხალა ი-თგ-ჩჩ-ა-ა-ტა იცაჟონ – (თემგრ,
 137,34) – „[ზინას] ლამაზი თვალეზი (გამო)იცინოდნენ რა, თავი-
 სით მეტყველებდნენ“.

¹ დ. გულია. აფსუა ბგზშა, ავბატჳ აკლასს აზგ. 1935. სუხუმი.

ა-თ-ჰ-აა-რა – „გამოთქმა, მოგონება(?)“ (შდრ. ა-ჰ-რა – „თქმა“):

„ზხე ი-თგ-ზ-ჰ-აა-რა იხე აზგ ადურა დაშთოჰ“ – (იოანე, 7,¹⁸) – შდრ. „რომელი თაჟთ თჳსით იტყვნ, დიდებასა თაჳსა თჳსისა ეძიებნ“.

ა-თ-თ-აა-რა – „ამოვსება (შდრ. ა-თ-გ – „სავსე“):

„თემერ იხდა აგალსტუჳ ათანე იხე ჯადაყო იფნაჰანე, იხე-იჰე აზგ-თ-თ-აა დგჳან“ – (თემერ, გვ. 138,¹⁴) – „თემურს კისერზე ჰალსტუხი ეკეთა, თავი ზემოთკენ ამართული ჰქონდა და სახე ამოვსებულ იყო“.

ა-თგ-ფს-აა-რა – „მოკვდომა“ (შდრ. ა-ფს-რა – „სიკვდილი“):

„აფსშა ნალჰედტ ლარგე, ლგე თგ-ფს-აა-რა, ილჳმაქარხაჰ მგჳჳ დდგჳშანე – (თემერ, გვ. 49,¹⁴) – „ისიც (დედაკ.) მიესალმა მას (მამაკ.), გულის ფანცქალით (გულის ამოკვდომით) მიკიჰის, რომელიც მას (დედაკ.) დაემუქრა, ემინოდა რა“.

ფუძე-წინდებული **ხე(გ)** + ზმნის ძირი + სუფიქსი **-აა**:

ა-ხეგ-ფს-აა-რა – „შორის სიკვდილი, „გამოკვდომა“ (შდრ. ა-ფს-რა – „სიკვდილი“):

„ახეშარრაჰე ატაჳე დგ-ხეგ-ფს-აა-დტ – რჰედტ“ – (ანდაზა, 852) – „კაცი თამაშობაში, გართობაში მოკვდა (შორის გამოკვდა)-ო“.

ფუძე-წინდებული (**ამ-ჰ**) + ზმნის ძირი + სუფიქსი **-აა**:

ამჰ-კ-აა-რა – „განვითარება, დაარსება, გახსნა“, „ურთიერთშეიით გამოჰერა“ (შდრ. ამ-ლ-კ-აა-რა – „გაგება“; ა-კ-რა – „ჰერა“):

„ჰაბლა ცეფხმა აწარადარა არმერთა შკოლჳ **ემჰგრკაადტ**... – (თემერ, გვ. 75,¹⁵) – „ყოველ კუთხეში წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო სკოლები გახსნეს“.

ფუძე-წინდებული **ქ** + ზმნის ძირი + სუფიქსი **-აა**:

ა-ქ-ბ-აა-რა – „ზევიდან გამოჩენა (გამოხედვა, შემჩნევა)“ (შდრ. ა-ბა-რა – „დანახვა“):

„იხე იჰე ჩჩაფშე **უზგ-ქგ-მ-ბაა-რა** დააყალედტ“ – (თემერ, 40,²⁸) – „მისი (მამაკ.) პირისახეზე (ით) ღიმილს ვერ შენიშნავდი („გამოიხედავდი“)“.

ფუძე-წინდებული **ხ(გ)** + ზმნის ძირი + სუფიქსი **-აა**:

ა-ხ-ჰ-აა-რა – „მოჰმა, გადაჰმა“ (შდრ. ა-ჰა-რა – „ჰამა“):

„ადუნეჰ **ხ-გ-დ-ჰ-აა-რა** ჯგშოდტ“ – (თემერ, 8,³²) – „მას (მამაკ.) ქვეყანას მოსჰამს („გადასჰამს“) ჰგონია“.

ა-ხ-შ-აა-რა – „გადაკვლა“, რისამე თაობაზე მოკვლა“ (შდრ. **ა-შ-რა** – „მოკვლა“):

„მეტა დეზმეზუ ბაბ აჰმათ დოჟუ, დეზმე-**ხ**-გდ-შ-აა-ზედ, აჟრაღგა საბ?“ – (თემერ, გვ. 157,¹⁰) – „მიტას მკვლელი მამა-შენი (დედაკ.) აჰმათია, რის გამო (რის თაობაზე) მოკლა (რას გადაკვლა) სიბერე წამხდარმა მამაჩემი?“

ა-ხ-ძ-აა-რა – „თავიდან „გადაკარგვა“ (შდრ. **ა-ძ-რა** „დაკარგვა“):

„აჰა ფსგეგა აყყა ახდა მა-**ხგ**-ძ-აა-ჟამ“ – (ანდაზა, 655) – „წუწკ ღორს კისრიდან უღელი არა სძვრება (არ ეკარგება)“.

-ლა სუფიქსი („თანდებული“), დართული ფუძე-წინდებულისა ზმნებზე მიქცევითი (იქითური) მოქმედების გამოხატვისას¹.

მაგ.:

ფუძე-წინდებული **დ-** + ზმნის ძირი + სუფიქსი **-ლა**:

ა-დ-ტა-ლა-რა – „მიჯდომა“ (შდრ. **ა-ტა-რა** – „ჯდომა“):

„[ზინა] ჯენტ-ხენტ რაყარაგე ასტოლ დნა-დ-ტა-**ლ**-ტ (← *დნა-დ-ტა-**ლა**-მტ), ასალამ შყე იზელჯრაცე, ახა უდგე ლზემგაღდმტ“ – (თემერ, გვ. 139,³⁰) – „[ზინა] ორ-სამჯერ მიუჯდა მაგიდას მისთვის (მამაკ.) წერილის მისაწერად, მაგრამ ისიც ვერ გაზედა“.

ა-დ-გა-ლა-რა – „მიტანა“ (შდრ. **ა-გა-რა** – „(მი)-ტანა“, (მი)-ყვანა“):

„აწართეშა ანცაგე ი-**დგ**-რ-გა-**ლონ**“ – (ანდაზა) – „ქრთამი ღმერთ-თანაც მიჰქონდათ (შესთავაზებდნენ)“.

ა-დ-ხა-ლა-რა – „შერჩენა რაზედმე“ (შდრ. **ა-ნ-ხა-რა** – „დარჩენა“):

„...აგნაჰა შარ იშგ-**დ**-ხა-**ლ**ჟოდტ“ – (იოანე, 9,⁴¹) – შდრ. „...და ცოდვანი თქუწნნი ჰგიან“ („თქვენზეა“).

ა-დ-ემა-ლა-რა – „შეკრება, რასთანმე მიწყდომა“ (მაგ., მრავლისა) შდრ. **ამა-რა** – „შეკრება, კრება“):

„აქალაქ შემაკვზ რშ ძ-**დ**-ემა-**ლ**-ტ“ – (მარკ., 1,³³) – შდრ. „და ყოველი ქალაქი შეკრებილ იყო წინაშე კართა“...

ა-დ-ბა-ლა-რა – „შენიშვნა, „ზედ (მი)-დანახვა“ (შდრ. **ა-ბა-რა** – „დანახვა, ნახვა“):

„...ფსრაჟ გყოჟუ ჰა ჟაჟ იგე მაგანარატე ლახეჟწარა ჰაზრე-**დგ**-მ-ბა-**ლ**-ტ“ – (თემერ, გვ. 204,³³) – „ვინმე მკვდარიო, ადამიანი რომ გაიფიქრებდა, ისეთი მწუხარება მათ ვერ შეეწიშნეთ (მათზე ვერ დავინახეთ)“.

¹ ა ხმოვნის მქონე წინდებულებს, როგორც აღვნიშნეთ, ა ხმოვანი ამ შემთხვევაში დაცული აქვს (შდრ. აქვე, § 6).

ა-დ-ჩგ-ლა-რა – „მიზვავება, გროვად მივარდნა... („მი-სიება“)“ (შდრ. ა-ჩ-რა – „გასიება“):

„აქა აუგდტ, აძქაგჯ ხგწმდტ, აფშაქაგჯ სგდტ (უბრრ ზეგჯ) უბრრ ავნჯ დანა-**დ-ჩგ-ლა**, იკჰადტ“ – (მათე, 7,27) – შდრ. „და გარდამოჰხდა წჳმა, მოვიდეს მდინარენი, ჰქროდეს ქარნი, და ეკუჭთნეს („მიაზვავედა“ „მიაგროვდა“, „გროვად მიაწვა“) სახლსა მას, და დაეცა, და იყო და-ცემა იგი მისი დიდ ფრიად“.

ა-დ-ჰაბ-ლა-რა – „ზედ მიწებება“ (შდრ. ა-ჰაბ-რა – მეგრ. „ჰაბ-უა“ – „წებვა“): „იმათაქა იცა მა-**დ-ჰაბ-ლო** ამჲ იხჯქჰანჲ იკათო დაათეწმდტ“ – (თემერ, გვ. 132,20) – „ის (მამაკ.), თავისი ტანსაცმელი კანზე ეწებებოდა (მიწებებით) და წყალი წურწურით ჩამოსდიოდა რა, გამოვიდა“.

ა-დ-ია-ლა-რა – „ზედ (გვერდით, ვერტიკალურად) მიწოლა“ (შდრ. ა-ია-რა – „დაწოლა“):

„აჲჲ მაშჲ აგართა დზგ-**დ-ია-ლა**-ზგჯ იწჳერნჲ იკჰადტ“ – (ანდაზა, 721) – „ლობე, რომელსაც მთვრალი მიაწვა, მის ქვეშ წაიქცა“.

ა-დ-კგ-ლა-რა – „მიჭერა, მიღება, მიღება“ (შდრ. ა-კ-რა – „ჭერა“).

„[ალუმანათ] უქგშო მა-**დ-უკგ-ლა-რ**, უფენწა ითასუემდტ“ – (აქაბჲ კაჰა, გვ. 41,12) „[ლიმონადი] ტუჩზე რომ მიიღო, ცხვირში შეგივარდება“. „მარა რ-**დ-გდ-კგ-ლ-ტ** ჰაგგმაჭრაქა“ – (მათე, 8,17) – შდრ. „მან უძლურებანი ჩუწნნი მიიხუწნა“

ა-დ-ხგ-ლა-რა – „ერთად მი-ფიქრება, ერთმანეთზე მიყოლებით მოფიქრება“ (შდრ. ა-ხგ-რა – „ფიქრი“):

„ზინა... დხგქშაქაზ აკაკალა **ინჲ-დ-ხგ-ლ-ო** ავნჯყა დხენჰგდტ...“ – (თემერ, გვ. 25,13) – „ზინა... რასაც შეემთხვა, სათითაოდ მოიფიქრა (მიიფიქრა რა), შინ დაბრუნდა“.

ა-დ-შგ-ლა-რა – „ერთმანეთს მიკვლა, მიწყვეტა“ (შდრ. ა-შ-რა – „კვლა“) „უარა ამშო უგონ, უა გართაკ **ი-დ-გუშგლ-ი-მ-ტ** ხარადა-ბარადა“ – (თემერ, გვ. 46,20) – „შენ (მამაკ.) ერთობოდი და უდანაშაულო, უბრალო ხალხი ერთმანეთს მიწყვეტიე“.

ფუძე-წინდებული **გგდ**- + ზმნის ძირი + სუფიქსი -**ლა**:

ა-გგდ-კგ-ლა-რა – „მიჭერა (გულზე, მკერდზე, სიბრტყეზე), გადახვევა“, გულში ჩაკვრა“ (შდრ. ა-კ-რა – „ჭერა“):

„ათენხა დგზმამგზ ამზა შაყა **გგდ-გაკგ-ლონ**“ – (ანდაზა, 92) – „ვისაც თავისიანი (ნათესავი) არა ჰყავდა, გულში ბოძს იკრავდა“.

ა-გ-გდ-ჰა-ლა-რა – „ზედ (გულზე, რაიმე სიბრტყეზე) მიგდება“, „მივარდნა“ (შდრ. ა-თა-ჰა-რა – „ჩავარდნა“, აკა-ჰა-რა – „დავარდნა“):

„(ალიას) დენეფგოთასგნ ასთარშენ დბერ-ბერუა მერზაყან **დნეიგ-გ-დჰალტ**“ – (თემერ, გვ. 17,²⁰) – „(ალიასმა) უბიძგა რა, „სტარშინა“ ბარ-ბაციტ მურზაყანს (ზე) მიაგდო“.

ფუძე-წინდებული **კგდ-** + ზმნის ძირი + სუფიქსი -**ლა**:

ა-კგდ-ჰაბ-ლა-რა – „გაწებება, გაკვრა (კედელზე, სიბრტყეზე)“ (შდრ. ა-ჰაბ-რა – მეგრ.: „ჰაბუა“, ქართ. „წებვა“):

„იშფოტმგალაშოჲ, ამაათქა ავნგ აშქა რჰჲ **ი-კგდგრჰაბ-ლო** ჰან-დქგზ“ – (თემერ, გვ. 111,²³) – „შენ (მამაკ.) როგორ არ გაგონდება, კარებზე მანეთიანების გაკვრაში (გაკვრით) რომ ვიყავით“.

ა-კგდ-ია-ლა-რა – „მიწოლა, მიყრდნობა (სიბრტყეზე)“ (შდრ. ა-მა-რა – „წოლა“): „იწაჴჴა რგყნგტ აძგ იისუს იგაჴჴა **დგ-კგდ-ია-ლა-ნ**“ (იოანე, 13,²³) – შდრ. „და იყო ერთი მოწაფე მისთაგანი მიყრდნობილ წიაღთა თანა იესოსა“.

ა-კგდგ-რშ-გ-ლა-რა – „ჩამოკიდება, გაკვრა, გაფენა (მაგ., კედელზე)“ (შდრ. არ-შ-რა – გდება“):

„ნაპგლა ყაწარა აუარჰალ ხგჰქა **კგდგრშ-გლან** ძახაბალაკ იფშაძაძა“ (თემერ, გვ. 11,²⁴) – „შინ ნაკეთები პატარა ხალიჩები გაკრული იყო (კედელზე) ყველგან ლამაზად“.

ა-კგდ-ფგ-ლა-რა – სიბრტყეზე (ასწვრივ) მიგდება, (მიჯახუნება)“ (შდრ. ა-თა-ფ-რა – „ჩა-გდება“).

„აღეჴჴა აშ **ნკგდფგლანგ** დენდგლყგდტ აჴჴაჴ ნაზია“ – (თემერ, გვ. 47,³) – „ღონივრად, მაგრად კარი მიაჯახუნა (მიაგდო) და გარეთ გამოვარდა ქალბატონი ნაზია“.

ფუძე-წინდებული **ქ-** + ზმნის ძირი + სუფიქსი -**ლა**:

ა-ქ-გა-ლა-რა – „ზემოთ აყვანა, ატანა“ (შდრ. ა-გა-რა – „(წა)-ღება, (წა)-ყვანა“):

„აც ალღღრა **ი-ქ-გ-რა-ლონ**, აჯგვა უა იქგუჴჴა“ – (ანდაზა, 845) – „ხარი სხვენზე აჴყავდათ, მარილი იქ არისო“.

ა-ქ-ცა-ლა-რა – „ზემოთ აგდება“ (შდრ. ა-ცა-რა – „(წა)სვლა“):

„აცგდ აწლა **ი-ქ-ცა-ლა-ნგ** ახ რშონ“ – (ანდაზა, 270) – „კვერნას ხეზე აგდებით აფასებდნენ (ხეზე ააგდეს და აფასებდნენ)“.

ფუძე-წინდებული **თა-** + ზმნის ძირი + სუფიქსი -**ლა**:

ა-თა-ფა-ლა „შიგ- ჩახტო-მა“ (შდრ. **ა-ფა-რა** – „ხტომა“):

„უასაკ ატეშა **ო-თა-ფა-ლა-რ**, აგართა ზეგე უახ **ო-თ ა-ფა-ლ-ოიტ** – (ანდაზა) – „ერთი ცხვარი თუ ჩახტა უფსკრულში, მთელი ფარა იქ ჩახტება“.

ა-თა-ცა-ლა-რა – „შერეკვა, ჩარეკვა შიგ“ (შდრ. **ა-ცა-რა** – „სვლა“):

„ბცა ბარა ავნგყა, სარა აჟქა **თა-სცა-ლაპ**“ – (თემგრ, გვ. 160,22) – „შენ (დედაკ.) წადი შინ, მე ძროხებს შევრეკავ“.

ა-თა-გა-ლა-რა – „შიგ შეტანა, შელაგება“ (შდრ. **ა-გა-რა** – „(წა)ღება...“):

„სენტა რეძა **თა-ზგა-ლო** დააბაპ უარედ სარედ“ – (თემგრ, გვ. 152,4) – „ჩვენს შორის წელს ვინც მეტს შეალაგებს (შეიტანს შიგ ჭირ-ნახულს, მოიწვეს), ვნახავთ“.

ფუძე-წინდებული **შთა-** + ზმნის ძირი + სუფიქსი **-ლა**:

ა-შთა-ცა-ლა-რა – „ქვევითკენ მიქცევა, მიმართვა“ (შდრ. **ა-ცა-რა** – „(წა)-სვლა“):

„თემგრ იხე **ო-შთა-ცა-ლა-ნე** წაყა დგფშუა... დგლან“ – (თემგრ, გვ. 197,26) – „თემური თავის ქვე-მიქცევით (თავ-ჩაქინდრული) ქვე-ვით იყურებოდა რა... იდგა“.

ფუძე-წინდებული **ჩაფგნ** + ზმნის ძირი + სუფიქსი **-ლა**:

ა-ჩაფგნ-ტა-ლა-რა – „ნაპირას (წინ), განაპირას ჯდომა“ (შდრ. **ა-ტა-რა** – „ჯდომა“):

„ვგჯა აძა **ა-ჩაფგნ-ტი-ლა-ქიაზ** ალაშცა... იყააა ძალაგეიტ“ – (მა-თე, 20,30) – „ორმა ბრმამ, რომლებიც ისხდნენ გზის პირას..., ყვირილი დაიწყეს“.

ფუძე-წინდებული **ლა-** + ზმნის ძირი + სუფიქსი **-ლა**:

ა-ლა-გა-ლა-რა – „შორის შეყვანა, შეტანა, შერთვა“ (შდრ. **ა-გა-რა** – „(წა)ღება, (წა)ყვანა“):

„აბაფსე მარა იბააფსრა იზხოტჰ, უარს უჩი-**ლა-უმგა-ლა-ნ**!“ – (ანდაზა, 741) – „ცუდს თავისი სიცუდე ეყოფა, შენც შენს თავს ნუ შეურთავ!“

ფუძე-წინდებული **ნ-** + ზმნის ძირი + სუფიქსი **-ლა**:

ა-ნ-კვ-ლა-რა – „მი-ჭერა, შეკავება“, დაჭერა“ (შდრ. **ა-კ-რა** – „ჭერა“):

„აფსტე ატგვალა **აა-ნგ-რკვ-ლოიტ**, აუაგე – ააჟალა“ – (ანდაზა, 847) – „ცხოველს რქით იჭერენ („აკავებენ“), ადამიანს – თავისი სიტყვით“.

ა-ნ-შა-ლა-რა – „მივარდნა, მი-დავარდნა“ (შდრ. ა-კა-შა-რა – „გადავარდნა“):
 „მგეგჳ ეგჳ გჳ ნამმგჳწჳან ამჳგჳ ინანშალტ“ – (თემერ, გვ. 24,18) –
 „მიკიჳს წალდი ხელიდან გაუვარდა და შუაგზაზე მი-და-ვარ-და“.

ა-ნ-ია-ლა-რა – „მიწოლა“ (შდრ. ა-მა-რა – დაწოლა):
 „დნაცჳჟედტ... კატია, ლხე ლეხნგუა აკრაუატ **დახანიალაზ**“ – (თე-
 მერ, გვ. 42,20) – „დაილაპარაკა... კატია, თავი სტკიოდა რა, საწოლზე
 რომ იყო მიწოლილი“.

ა-ნ-ფშე-ლა-რა – „ზედმი-ყურება“, „შე-ყურება“ (შდრ. ა-ფშე-რა – „ყურება“):
 „აჟლარ დეჟძდა შნაჳჳ **იანფშეგლოჳ**“ – (თემერ, გვ. 76,29) – „დიდმა-
 ლი ხალხი თქვენი ხელის შემყურეა“.

ფუძე-წინდებული **ჰგწა**- + ზმნის ძირი + სუფიქსი -**ლა**:

ა-ჰგწა-შა-ლა-რა – „პირზემოვარდნა, მოსვლა“ (შდრ. ა-კა-შა-რა – „ვარდნა“):
 „ანხაცჳჳ მარეჳ აადსჳ **იჰგწაშალაჳ** რეჳჳოდტ“ – (თემერ, გვ. 73,17)
 – „ისა (მამაკ.) და გლეხები წაიკიდებიან და რაც მას ენაზე (პირში).
 მოადგება („მოუვარდება“) ეუბნება მათ“.

ფუძე-წინდებული **გწა**- + ზმნის ძირი + სუფიქსი -**ლა**:

ა-გწა-გა-ლა-რა – „სახლში, შენობაში, ოთახში შეტანა, შეყვანა“ (შდრ. ა-გა-
 რა – „(წა)ღება, (წა)ყვანა“):
 „აბესთა აა-**გწა-ლგა-ლა**-ნ ასტოლ ინგჳგლოგრგგლტ“ – (თემერ, გვ.,
 116,11). – მან (დედაკ.) ღომი შეიტანა სახლში და მაგიდაზე დააწყო
 (დადო)“.

ა-გწა-ფა-ლა-რა – „სახლში შეხტომა“ (შდრ. ა-ფა-რა – „ხტომა“):
 „ბგე ხუსენ ადწყა დდერფონ, მარა ავნუწყა დე-**გწა-ფა-ლონ**“ – (ან-
 დაზა, 79) – „ბგი ხუსენის გარეთ აგდებდნენ, ის შიგ, სახლში ხტე-
 ბოდა“.

ფუძე-წინდებული **ხყა**- + ზმნის ძირი + სუფიქსი -**ლა**:

ა-ხყა-გა-ლა-რა – „შუა, შორის შეყვანა, გაყვანა“ (შდრ. ა-გა-რა – „(წა)ღება,
 (წა)ყვანა“):
 „ასქალა მამარიანგ ჳადაყა იბჳგალოჳ აჟელიცა იმნედჳზ კრე-
 ჳართაკ ინგწალტ“... (თემერ, გვ. 44,6) – „ნავსადგურის პირდაპირ,
 ზემოთ შუა-გაყვანილი ქუჩაზე რომ მიდიოდნენ, სასადილოში
 შევიდნენ“.

ფუძე-წინდებული **ღრა**- + ზმნის ძირი + სუფიქსი -**ლა**:

ა-ღრა-ფა-ლა-რა – „შუა, შორის (შუაგულში) შეხტომა“ (შდრ. ა-ფა-რა –
 „ხტომა“):

„აჟლარ **დრგლრაფალანგ** დეზცომზტ“ – (თემგრ, გვ. 75,5) – „ის (ადამ.) ხალხის შუა (შუაგულში) შეხტომით ვერ წავიდოდა“.

ფუძე-წინდებული **ძ-აა-** + ზმნის ძირი + სუფიქსი **ლა**:

ა-ძაა-კვ-ლა-რა – „წყალში ჩადება, ჩაყოფა, ჩაჭერა“ (შდრ. ა-კ-რა – „ჭერა“): „ამშენ ინაცა **ძაა-მ-კვ-ლა-რ** ითაბოდტ“ – (ანდაზა, 98) – „მან (მამაკ.) ზღვაში რომ თითი ჩაყოს, ჩაშრება“.

ა-ძაა-ფშგ-ლა-რა – „წყალში, სითხეში ჩახედვა“ (შდრ. **ა-ფშ-რა** – „ყურება“):

„ახშ უ-**ძაა-ფშგ-ლა**-ლარ ესქენგე ეძაწაკ უბალაპ“ – (ანდაზა, 326) „რძეს რომ (შიგ) უყურო მუდამ, რაღაცას შავს დაინახავ“.

ფუძე-წინდებული **ხა-** + ზმნის ძირი + სუფიქსი **-ლა**:

ა-ხა-გა-ლა-რა – „ზევით ატანა, აყვანა“ (შდრ. **ა-გა-რა** – „(წა)ღება (წა)ყვანა“): „აენგყა აბღჟ **ხა-უგა-ლა-რგ** აკე იუხართახოდტ“ – (ანდაზა, 832) – „შინ (სახლში) ძველი ფოთოლიც რომ აიტანო (წაიღო), რადმე გამოდგება“.

ა-ხა-ცა-ლა-რა – „ზევით არეკვა“ (შდრ. **ა-ცა-რა** – „წასვლა“): „ეძა **ხა-უ-ც ა-ლ-ტ!**“ – „მეტიმც აგირეკია!“ (მისალმება მწყემსი-სადმი).

ა-ხგ-ჟ-ლა-რა¹ – „ზევიდან დაღევა, მი-სმევა“ (შდრ. **ა-ჟ-რა** – „სმა“): „კალათკ აზნა აფშჟ უჰოდტ, მწგშკ აზნა აკაკან ადგუკგლოდტ¹, ფჰალკ აზნა ავგ **ა-ხგ-უჟ-ლოდტ**“ – (აფს. ჟილ. რპ., გვ. 43,37) – „მთელ კალათა სიმიდს ჭამ, ერთ გიდელ კაკალს აყოლებ (თან ჭამ), მთელ ფოხალ ღვინოს მიასმევ (ზედ ასმევ)“.

ამ სუფიქსთა და ფუძე-წინდებულთა დადგენას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ზმნათა ძირების გასარკვევად. მის საფუძველზე ხერხდება, მაგალითად, რომელიმე **აგდგვლარა** („გადახვევა“, „გულში ჩაკვრა“) ზმნაში. **კ** („ჭერა“) ზმნის ძირის გამოყოფა და სხვა.

ირკვევა, რომ **-ლა** და **-აა** სუფიქსები მიქცევითი და უკუქცევითი მართულების გამოსახატავად ერთვის ისეთ ფუძე-წინდებულებიან ზმნებს, რომელთა ძირებიც ჩვეულებრივ ცალკე არსებობენ და გარკვეულს კონკრეტულს მნიშვნელობას გადმოსცემენ. ასეთებია ზმნები: აფრგრა („ფრენა“), აჟრა („თხრა“), აბელრა („წვა“), აბარა („ხედვა“), აჰარა („თქმა“), აჩრა („თოხნა“), ადგრრა („ცოდნა“), აჩჩარა („სიცილი“), აჰარა („ჭამა“), აფსრა („სიკვდილი“), აშრა („მოკვლა“), აირა („დაზადება“), აშარა („გაჩენა“), აკრა („ჭერა“), აცარა („წოვა“), აძრა („დაკარგვა“), ატარა („ჯდომა“), აფარა („შეკრება“), აძარა („დაწოლა“), აჰაბრა („წევა“), აფარა („ხტომა“), აცარა („წასვლა“), აწარა („სწავლა“) და სხვა მრავალი.

¹ უნდა ყოფილიყო წინდებული **ხა-**ს სახით, ფონეტიკურ ნიადაგზე მიღებულია ხგ-. შდრ. აქვე, ქვემოთ.

მიუხედავად იმისა, რომ მათი დართვა გარკვეულად დამახასიათებელი მოვლენაა აფხაზური ზმნებისათვის, არ შეიძლება ითქვას, რომ ისინი ერთვოდნენ ყველა წინდებულისა ზმნას ერთნაირად ან გვხვდებოდნენ ყველა ასეთ ზმნასთან.

მეტ-ნაკლებად შეგუებული ჩანს ეს სუფიქსები ამა თუ იმ წინდებულთან (მაგ., **ნ**-სთან, **დ**-სთან – **-ლა** სუფიქსი; **წ**-სთან, **ლ**-სთან, **თ**-სთან, **ხ**-სთან – **-აა** სუფიქსი...).

ერთი და იმავე ფუძის ზმნას მიქცევითი და უკუქცევითი მოქმედების დაპირისპირებისას ორივე ეს სუფიქსი ჩვეულებრივ არ ერთვის¹. თუ ერთვის, ერთი მათგან – ან **-აა**. ან **-ლა**, სამაგიეროდ საპირისპირო მოქმედების გამოხატვისას უსუფიქსო წარმოება გვექნება. მაგ.:

ა-თა-გა-ლა-რა – „შიგ შეტანა“ (დაერთო **-ლა**!)

მაგრამ

ა-თ-გა- – **-რა** – „შიგნიდან გამოტანა“ (**-აა** აღარ დაერთო!)

ა-ხა-ცა-ლა-რა – „ზევითკენ არეკვა“ (დაერთო **-ლა**!)

მაგრამ

ა-ხ-ცა- – **-რა** – „ზევიდან არეკვა“ (**-აა** აღარ დაერთო!)

ა-თ-კ-აა-რა – „გამოკავება“ (**-აა** დაერთო!)

მაგრამ

ა-თა-კ-რა – „ჩა-ჭერა“ (**-ლა** აღარ დაერთო!) და სხვა.

საპირისპირო მიმართულების გამოსახატავად ერთ-ერთ მათგანს აქვს მიმართულების სუფიქსი.

ეს **-ლა** და **-აა** სუფიქსები, როგორც წესი, **არ გვხვდება ზემოთ ჩვენ მიერ განხილულ ძირ-სუფიქსიან ზმნებში**², რაც მეტად საყურადღებო ფაქტია.

როგორც აღვნიშნეთ, ძირ-სუფიქსები ორი რიგისაა:

1. მიქცევითი { **-ლა**
(იქითური) { **-წა**
2. უკუქცევითი { **-წ**
(აქეთური) { **-ხ**³.

¹ არის თითო-ოროლა ასეთი შემთხვევა: **ა-თა-ფა-ლა-რა** – „შიგ ჩახტომა“, მაგრამ **ა-თ-ფ[ა]-აა-რა** – „შიგნიდან ამოხტომა“.

² ერთი გამონაკლისია **აყაწარა** – ზმნა (თუ ჩვენმიერი დაშლა ამ ზმნის ფუძისა სწორია), მაგრამ ეს ზმნა ამჟამად არ გაიგება ასეთი აგებულების ზმნად. ეს ზმნა სწორედ არართული ფუძის მქონე ზმნადაა მიჩნეული დღეს ენაში, რაც გამოიხატა, მაგალითად, კაუზატივის წარმოებისას. უნდა ყოფილიყო კაუზ. აყა-რ-წარა – „გაკეთებინება“ (აშხარულს დიალექტს დღესაც დაუცავს იგი), მაგრამ არის **არ-ყაწარა** (იხ. ავტორის: კაუზატივის კატეგორია აფხაზურში. საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VI, № 1, 1945), ამიტომვე შესაძლებელია **ა-დ-ყაწა-ლა-რა** („მი-კეთება“) ზმნის სახით წარმოგვიდგეს იგი.

³ იხ. აქვე, § 5.

მიუხედავად იმისა, რომ ისინი ცალკე მნიშვნელობის მატარებელი ზმნის ძირები უნდა ყოფილიყვნენ (აქვე მოყვანილ აკრა, აზარა და სხვა ზმნათა მსგავსად), ისინი ამავე დროს გარკვეული აფიქსის როლშიაც გვევლინებიან. **-ლა** სუფიქსის შინაარსს გადმოსცემს მოქმედების მიქცევითობის თვალსაზრისით ძირსუფიქსები – **-ლა** (შეიძლება იგივე ელემენტი) და **-წა**; ხოლო **-აა** სუფიქსის შინაარსს – მოქმედების უკუქცევითობის (აქეთურობის თვალსაზრისით – ძირ-სუფიქსები **-წ** და **-ხ**).

ამიტომვე გამართლებული უნდა იყოს ზემოთ ასეთი შედგენილობის ზმნების (ფუძე-წინდებული + ძირ-სუფიქსი: ათა-**ლა**-რა, ათა-**წარა**, ათგ-**წრა**, ათგ-**ხრა** ცალკე სემანტიკურ-მორფოლოგიურ ერთეულებად გამოყოფა და სათანადო **-ლა**, **-წა** და **-წ**, **-ხ** ელემენტების ძირ-სუფიქსებად გაგება. მათთან დაკავშირებულია როგორც სემანტიკური მხარე სიტყვისა, ისე თანდებულისათვის (აფიქსისათვის) დამახასიათებელი მიმართულების გამოხატვაც.

-აა და **-ლა** სუფიქსთა გამოყენება საპირისპირო მიმართულების აღსანიშნავად შედარებით ახალი მოვლენა უნდა იყოს. იგი სწორედ იმ საპირისპირო მნიშვნელობათა გასაძლიერებლად უნდა იხმარებოდეს, რაც, ერთი მხრივ, ძირ-სუფიქსებით იქნა გამოხატული რიგ ზმნებში და, მეორე მხრივ, წინდებულებში იქნა ასახული ხმოვნის რედუქციის წესის სახით.

ენაში ეს საჭიროება, საფიქრებელია, შექმნა სწორედ იმ გარემოებამ, რომ ყველა წინდებულში არ შეიძლებოდა მომხდარიყო ხმოვნის რედუქცია¹ და ამით გამოხატულიყო მოქმედების საწინააღმდეგო შინაარსი.

ამ ნიადაგზე მიქცევითი (იქითური) და უკუქცევითი (აქეთური) მიმართულების გამომხატველი წინდებულები **სუფიქსებად გადავიდნენ ზმნაში. ეს მოვლენა – მათი სუფიქსებად გაფორმება – თანდათან ფეხს იდგამს და ფართოვდება. იგი საბოლოოდ დამთავრებული არც არის.**

საყურადღებოა, რომ ასეთივე მესამე **-თ სუფიქსიც შეინიშნება თითო-ორი ზმნაში. მაგ. ახ^გშ^თრა** – „გადაქცევით გადაბრუნება, გავარდნა“ – ზმნაში ძირი უნდა იყოს **შ^გ** – „გდება, ვარდნა“-ს გამომხატველი (შდრ. არშ^გრა – „სროლა, გდება“, აკარშ^გრა – „გადაგდება“), **ხ^გ** – ფუძე-წინდებულია, **-თ** კი იგივე „შიგნიდან“ მიმართულების გამომხატველი **თ** – წინდებული (იხ. აქვე, § 1) უნდა იყოს, სუფიქსად ქცეული.

ტაპანტურს დიალექტში, მაგალითად, **-ლა-სა** და **-თ-ს** გამოყენების არე თანდათან ფართოვდება².

¹ ზოგი წინდებული სულ უხმოვნო იყო (მაგ. **დ-**, **წ-** და სხვ.).

² ზოგი საკითხი ამასთან დაკავშირებით განხილულია ავტორისავე ნაშრომში: „აფხაზური ენის ტაპანტური დიალექტი (ტექსტებითურთ)“. იხ. § 46, გვ. 140-142.

§ 10. დგება კითხვა: **ა** ხმოვნის მქონე და **ა** ხმოვანმოკვეცილ წინდებულს¹ იმავეითვე ჰქონდა საპირისპირო მიმართულების (მოქმედების) გამოხატვის ფუნქცია, თუ ეს არის უბრალო ფონეტიკური პროცესის შედეგი.

მრავალი მოსაზრების მოყვანა შეიძლებოდა იმის სასარგებლოდ, რომ ჩვენ **აქ გვაქვს ფონეტიკური პროცესი ა-ს რედუქციისა (ზოგი გამო-ნაკლისი ზემოგანხილული წინდებულის ა ხმოვნის რედუქციის წესში აიხსნება სწორედ ამ ნიადაგზე), რომელიც შემდეგ გამოყენებულ იქნა, როგორც მორფოლოგიურ-სემანტიკური საშუალება ზმნათა მიმართულების თვალსაზრისით დაპირისპირებისას.**

ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს შემდეგი მომენტები:

1. რიგი წინდებული (**დ-, ქ°-...**) უხმოვნონი არიან, მაგრამ ორსავე – როგორც მიქცევითი, ისე უკუქცევითი მიმართულების – შემთხვევაში ერთნაირად გამოიყენებიან (**ა-ქ°-ლარა** – „ზედ ასვლა“, **ა-ქ°-წ-რა** – „ზევიდან, ზედ მყოფის ჩამოსვლა“). არავითარი მიმართულების განმასხვავებელი ნიშანი თვით პრევერბში არ ჩანს.

2. წმინდა ფონეტიკურ ნიადაგზე ხმოვნის რედუქცია თვით წინდებულშიაც იშვიათი შემთხვევა არაა.

მაგალითად, გვაქვს რთული წინდებული **კგლა-**. იგი გამოხატავს მიქცევითს მიმართულებას („შუა, შორისი, აკგლა-ხა-რა – „შორის, შუა გარჩენა, გაჩხერა“² შდრ, **უ-ა-ხმოვნო კგლ-** უკუქცევითს მიმართულებაში – **ა-კგლ-ხ-რა** „შიგნიდან გამოღება“). ამ წინდებულს, მასასადამე, მიქცევითს მიმართულებაში საერთოდ უნდა ჰქონდეს **კგლა-** სახეობა, მაგრამ გვაქვს **ა-კგლ-ფშ-რა** – „შორის ყურება, ჭკრეტა“. თავისი მნიშვნელობით მიქცევითი შინაარსია აქაც მოცემული, მაგრამ წინდებული **კგლ-** სახეობით წარმოგვიდგა. **-ა-ს** მოუვიდა რედუქცია. აქ ეს რედუქცია აშკარად მხოლოდ ფონეტიკურ ნიადაგზეა მომხდარი. ზოგიფში დღესაც ამბობენ **ა-კგლა-ფშ-რა-ს**.

შეიძლება დადასტურდეს საწინააღმდეგო ფაქტიც. გვაქვს უკუქცევითი მნიშვნელობით ზმნები **აყ°გწრა** (გარდაუვ.) და **აყ°გხრა** (გარდამავ.) – „ჩამოსხნა, დახსნა (თავის დანებება)“. მეორე ელემენტები ჩვენთვის ცნობილი უკუქცევითი შინაარსის ძირ-სუფიქსებია (**-წ და -ხ°**), **ყ°(გ)-კი ყ°ა-**საგან უნდა მომდინარეობდეს. აღნიშნულ ზმნებში **ყ°ა-** წინდებულის **ა** ხმოვნის რედუქცია სავსებით კანონზომიერი მოვლენა ჩანს: ამბობენ: **ყო-ყ°გწ** – „შენ (მამაკ.) თავი დაანებე მას (რასმე), ჩამოეხსენ“, მაგრამ იმავე **უკუქცევითი შინაარსით** სხვა პირის ფორმაში ეს **ა** ხმოვანი აღდგება. ამბობენ: **უსყ°ა-წ!** – „თავი დამანებე შენ (მამაკ.), დამეხსენ!“ (***უსყ°გწ** – არ შეიძ-

¹ იხ. §§ 6, 8, 9.

² „აშშ. დკგლახაზშა იბჟე თერყყენგ – „(ანდაზა, 720) – „თითქოს ღობეში გაეჩხირაო (ისე) ხმა ჩახლეჩილი“...

³ იხ. აქვე.

ლება!): „შთრა ზმამ აჟაჟე ურ-ყა-წ წლაგ² გყამ!“ – (ანდაზა, 828) – „უძირო (უშთამომავლო) ადამიანს თავი დაანებე, ხეც არ არის!“

ცხადია, ამ შემთხვევაშიაც წინდებულისეული ა ხმოვნის რედუქცია წმინდა ფონეტიკური ხასიათის მოვლენაა.

მართალია, ყველა აფხაზურს დიალექტში სისტემატურადაა გატარებული უკუქცევითი შინაარსის მქონე ზმნაში წინდებულისეული ა ხმოვნის რედუქციის წესი, ყველგან გვაქვს ა-თა-წარა („ჩადება, ჩალაგება“), ერთი მხრივ, და ა-თგ-ხრა („ამოღება“), მეორე მხრივ, მაგრამ აშხარულს დიალექტში მიქცევითი (იქითური) შინაარსის გამოხატვის დროსაც ჩვეულებრივი მოვლენაა ამ ა ხმოვნის რედუქცია ხმოვანთან (პირის ნიშანთან) შეხვედრისას; თუ, ერთი მხრივ, ამბობენ – ი-თა-ს-წოტ – „შიგ ვდებ რას-მე“, მეორე მხრივ, ამბობენ – ი-თგ-წოტ – „ის (მამაკ.) შიგ დებს მას (რალაცას)“. უნდა ყოფილიყო ი-თე-მ-წოტ ← *ი-თა-მ-წოტ¹.

და ბოლოს: როგორც უკვე გარკვეულია, ეს წინდებულები გვხვდება ზანურშიაც², მაგრამ იქ მათ ასეთი დაპირისპირებული შინაარსი ხმოვნის ქონა-არქონის მიხედვით არ გააჩნიათ. მეგრულში, მაგალითად, არის როგორც გემ-თა-სხაპინუ – „შეახტუნა“ (მიქცევითი), ისე გეგ-თა-სხაპინუ – „გამოახტუნა“ (უკუქცევითი).

ამდენადვე წინდებულში ხმოვნის რედუქცია წმინდა ფონეტიკური მოვლენაა თავისი წარმოშობით. ამჟამად ეს ფონეტიკური მოვლენა საფუძვლად უდევს სემანტიკურ-მორფოლოგიური ხასიათის კატეგორიას.

ამასთან დაკავშირებით გასათვალისწინებელია ერთი ფაქტიც.

§ 11. აქამდე ჩვენ ვიხილავდით ისეთ შემთხვევებს, როცა საპირისპირო მიმართულება მოქმედებისა ზმნის ფუძის მეორე ელემენტითაც იყო გამოხატული: ა-თა-ლა-რა – „შიგ ჩასვლა, შესვლა“, ა-თგ-წ-რა – „შიგნიდან ამოსვლა, გამოსვლა“ – და პრევერბიც ამ ძირ-სუფიქსს მიჰყვებოდა; ან: ფუძე ერთი და იგივე იყო, მაგრამ მიმართულების გამოსახატავად ერთ-ერთ მათგანს დამატებით ერთვოდა -ლა ან -აა სუფიქსი: ა-თა-ცა-ლა-რა – „შერეკვა, ჩარეკვა შიგ“ (შდრ. ა-თ-ცა-რა – „ამორეკვა, გამორეკვა შიგნიდან“)³.

მაგრამ გვხვდება რამდენიმე ზმნა ისეთიც, რომელთა ფუძეებიც მოქმედების საპირისპირო მიმართულებას გამოხატავენ მხოლოდ და მხოლოდ წინდებულთა ხმოვნის რედუქციის საშუალებით.

¹ ამის შესახებ საუბარია აშხარული დიალექტის მიმოხილვაში.

² იხ. ა. რ. წ. ჩიკობავა. „Морфологические встречи абхазского языка с картвельскими языками“, ენიმკის მოამბე, ტ. XII.

³ შეიძლება აგრეთვე, რომ ასეთი დაპირისპირებული შინაარსი სხვადასხვა ზმნის ძირებით იყოს გამოხატული, მაგ. აჩედ-ხ-რა – „ტანთ გახდა“, „თავის“ – ურთიერთ-შორისით (ე. ი. ტანსაცმელიდან) გამოღება“. მაგრამ „ტანთ ჩაცმა“ არის – აჩედ-ლა-ჰა-რა და სხვა.

მაგ.:

ა-ლა-შა-რა – „შიგ ჩაგდება, ჩავარდნა (მსუბუქი რისამე)“,

ა-ლ-შა-რა – „შიგნიდან ამოვარდნა“;

ა-ხა-შა-რა – „ზედ დავარდნა“,

ა-ხ-შა-რა „ავარდნა, გადავარდნა¹, რისამე (ზევიდან)“. მაგ., „აჰა-რაგე უაჟ იგე **ახშომატ**“ – (ანდაზა, 438) – „ადამიანს ახალგაზრდობაც მოზეზრდება (ახალგაზრდობაზედაც გული აუვარდება)“.

ასეთივე საერთო ფუძისა. გვგონია **დაწყება** და **გათავება** (საპირისპირო შინაარსის მქონე) ზმნები.

დაწყება – **ა-ლა-გა-რა**

გათავება – **ა-ლ-გა-რა**.

ვფიქრობთ, რომ პირველი ელემენტი **ლა-**, **ლ-** იგივე „შორის“ აღმნიშვნელი ფუძე-წინდებულია². ერთ შემთხვევაში („დაწყება“-ზმნა) მიქცევითი შინაარსისა, მეორეში („გათავება“) – უკუქცევითი შინაარსისა. **-გა-** კი – **ა-გა-რა** „(წა)-ღება“, „(წა)-ყვანა“, „(შე)-ტანა“ ზმნის ძირია. ასე, რომ **ა-ლა-გა-რა** უნდა იყოს „შიგ, შორის (საქმეში) შეღება, შეტანა → შესვლა“, **ა-ლ-გა-რა** კი – „შიგნიდან (საქმიდან) გამოღება, გამოტანა → გამოსვლა“:

აუტეს ს-ა-**ლა-გემატ** – „საქმე დავიწყე“ („საქმეს შეველე“, „შევეტანე“),

აუტეს ს-ა-**ლ-გემატ** „საქმე გავათავე“ („საქმეს გამოველე“, „გამოვეტანე“).

ამ ფუძეთა ასეთი კვალიფიკაციის შემდეგაა გასაგები, თუ რატომ არიან „დაწყება“ და „გათავება“ ზმნები აფხაზურში გარდაუვალი³.

აქედან აშკარაა, რომ წინდებულის ხმოვნის რედუქციას შესწევს ძალა დამოუკიდებლად გამოხატოს უკუქცევითი (მოქცევითი) მოქმედება ზმნისა.

¹ აქვე გვინდა შევნიშნოთ: ასეთივე დაპირისპირების აღმნიშვნელი ხომ არაა აფხაზურში ზმნები **ა-ჰა-ა-რა** „დაპირება, აღთქმა“, სიტყვა-სიტყვით: „პირის-მიცემა“ და **ა-ჰ-გ-თ-რა** – „დამახება“, „ამომახება“, სიტყვა-სიტყვით: „პირიდან-ამოცემა?“ შდრ. ქართ. „ხმა გამოსცა“ (აჰგთრა-ს გვერდით აჰა-თ-რა-საც ამბობენ. **აა-** წინდებული ამ შემთხვევაში აძლიერებს უკუქცევითი მოქმედების შინაარსს).

თუ ეს ზმნები ერთი და იმავე ფუძისა აღმოჩნდებოდა, მაშინ საკითხი დადგებოდა ფუძის მეორე, პირეულ ნაწილშიაც (-თა) **ა** ხმოვნის რედუქციის შესახებ. აქაც ეს რედუქცია ხომ არ დაუკავშირდა უკუქცევითს შინაარსს?

² იხ. აქვე გვ. 68.

³ იხ: ავტორისავე „გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურ ზმნებში“. ენიმკის მოამბე, ტ. XII გვ. 1-29.

აღნიშნული ზმნები ჩვეულებრივი მნიშვნელობით გარდამავალნიც შეიძლება იყვნენ, მაგ. **ა-ლ-გ-ზ-გომატ** – ნიშნავს „(ავადმყოფს) ვარჩენ“, „ის (ადამ.) (ავადმყოფობიდან) გამომყავს“ და სხვა.

მეტიც ითქმის, წინდებულის ხმოვნიათ და ხმოვან-მოკვეცილ სახეობების საშუალებით ხერხდება არა მარტო საპირისპირო მიმართულებათა გამოხატვა ზმნაში, არამედ დაპირისპირებულ ცნებათა წარმოებაც (შდრ. ალა-გარა – „დაწყება“ და ალგარა – „გათავება“).

როგორც წარმოდგენილი მასალის ანალიზმა ცხადყო, აფხაზურ ზმნებში აუცილებელი ხდება ადგილისა და ამავე დროს მიმართულების გამოხატვა. ადგილის გამოსახატავად გამოიყენება წინდებულად ქცეული ცალკე სიტყვათა ძირები ან ფუძეები (ჩვენ მიერ „პირობით ფუძე-წინდებულებად წოდებულნი), როგორიცაა, მაგ., ქ¹, თა-, ხა-, ლა-, ვა-, დ-, ჯგნა- და სხვა მრავალი.

მიმართულების გამოსახატავად ან სპეციალური ზმნური ძირებია გამოყენებული, როგორიცაა: -ლა, -წ; -წა, -ხ, რომელთაც თანდებულის მსგავსი ფუნქციებიც აკისრია, ან ფუძე-წინდებულის ხმოვნის რედუქციის წესით ხერხდება დაპირისპირებული მიმართულების გამოხატვა (შდრ. თა-; თ-) და, ბოლოს, ფუძე-წინდებულიან ცალკე არსებულ ზმნებს უჩნდება მიმართულების სუფიქსებიც (-აა და -ლა).

ყველაფერი ეს ქმნის აფხაზურ ზმნათა ფუძეების შედგენილობის მეტად რთულ სისტემას¹. ასეთი რთული და მრავალფეროვანი გამოხატვა აფხაზურ ზმნაში ადგილ-მიმართულებისა მჭიდრო კავშირში ჩანს აფხაზური სახელის მარტივი გაფორმების ფაქტთან.

К СТРУКТУРЕ СЛОЖНОСОСТАВНЫХ ГЛАГОЛЬНЫХ ОСНОВ В АБХАЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В работе на основе анализа абхазских сложносоставных глаголов выделены:

I. Превербы: а) превербы, выражающие направления, б) превербы места (пространственные) т. н. *превербы-основы*,

II. Суффиксы „послелогои“: а) суффиксы, выражающие направления, б) т. н. *суффиксы-корни*. Рассмотрены связанные с ними вопросы структуры сложных основ.

В абхазских глаголах встречаются превербы двоякого ряда:

а) превербы, выражающие только направление и встречающиеся лишь в динамических глаголах, как, напр.:

aa-ga-га – „принести с ю да“,

a-na-ga-га – „отнести туда“ и т. д.

¹ როტულფუძიან ზმნათა მსგავსი აგებულება დასტურდება ადიღურ ენებშიაც.

6) пространственные превербы, превербы места, т. н. *превербы-основы*, встречающиеся как в динамических, так и статических глаголах и выражающие как место (пространство), так и направление.

В статических глаголах они служат основами с локативным значением (напр. d-**ta**-ur – „он (чел.) в н у т р и находит (есть)“), а в динамических глаголах они также связаны с конкретным локативным значением глагола и часто являются неотделимыми частями основы; вместе с тем в этих же глаголах они выполняют функцию превербов направления (ср. d-ta-hajt – „он (чел.) упал *внутрь* (воды..)“).

Превербы-основы по происхождению – отдельные слова.

Благодаря весьма распространенной в абхазском языке конкретизации выражения локальности – исключительное множество превербов-основ. Они являются по существу основами статических глаголов.

В динамических глаголах превербы-основы присовокупляются, с одной стороны, к основам отдельно существующих глаголов, как напр., a-ḳ-ra – „ловить, держать“, но: a-ta-ḳ-ra – „посадить, запереть *внутрь*“ и т. д., а, с другой стороны, они присовокупляются к глагольным элементам, не имеющим сейчас отдельного, самостоятельного значения.

Устанавливается четыре таких глагольных элемента, называемых нами условно суффиксами-корнями („последлогами“). Таковы: **-la**, **-ṣa**, **-ṣ**, **-x**.

Путем соединения *превербов-основ* с *суффиксами-корнями* образуется множество абхазских динамических глаголов.

Притом выясняется определенная закономерность: эти четыре глагольных элемента подразделяются по две пары.

Таковы:

I. а) *суффиксы-корни* **-ṣa** и **-x**, имеющие значение „итти, ходить“ и образующие путем присоединения к ним *превербов-основ динамические*, но *непереходные* глаголы, как напр.:

Динамич.
непереходн.

ta-la-ra – „войти *внутрь*“,
ta-ṣ-ra – „выйти (выходить) *изнутри*“;

б) суффиксы-корни **-ṣa** и **-x**, имеющие вообще значение „делать“, „класть“ и образующие путем присоединения к ним *превербов-основ динамические* *переходные* глаголы, как напр.:

Динамич.
переходные.

a-**ta-ṣa**-ra – „класть („в-делать“) *внутрь*“,
a-**ta-x**-ra – „достать („вн-делать“) *изнутри*“;

II. ა) *суффиксы-корни* **-la**, **-ca**; выражающие направление действия *туда* („направительные“, аддитивные), как напр.:

Направ. действ.
туда (аддитивные)

a-ta-la-ga – „войти внутрь“,
a-ta-ca-ga – „класть („вделать“) внутрь“¹;

б) *суффиксы-корни* **-ç**, **-x**, выражающие направление действия (оттуда) *сюда* („отложительные“, абитивные), как напр.

Направ. действ.
сюда (абитивн.)

a-tç-ç-ga – „выйти (выходить) изнутри“,
a-tç-x-ga – „достать („вы-делать“, выкладывать) изнутри“ и т. д.

Противоположное направление, характерное для суффиксов-корней находит свое выражение и в *превербах-основах*. В *превербах-основах* с *исходом* на **-a** редуцируется это последнее при выражении направления *сюда*, т.е. при суффиксах-корнях **-ç**, **-x** гласный элемент **a** или вовсе опускается, или же переходит в **ə**.

Срв.:

Направ.
туда

a-ta-la-ga – „входить... внутрь“,
a-ta-ca-ga – „вводить... внутрь“;

но:

Направ.
(оттуда) сюда

a-t(ə)-ç-ga – „выходить изнутри“,
a-t(ə)-x-ga – „вывести... изнутри“ и т. д.

Этот способ редуцирования гласного **a** преверба при выражении направления *сюда* распространяется и на все глаголы, имеющие самостоятельные основы, напр.:

¹ Надо полагать, что основы глаголов **a-qa-la**-ga („становиться“), **a-qa-ca**-ga („делать“) имеют такую же структуру.

направ. туда

a-**ta**-psa-ra „сыпать внутрь“

направ. (оттуда) сюда

a-**t**-sa-ra – „выгнать изнутри“.

В некоторых случаях этот способ редукции гласного **a** преверба- основы является даже единственным способом для выражения противоположных понятий, как напр.:

a-**la**-ga-ra – „начинать“,

a-**l**-ga-ra – „кончать“.

Один и тот же корневой элемент **-ga** („нести“) путем редукции гласного **a** преверба-основы **-la** образует различные понятия на основе сопоставления **la-** || **l-**.

Выясняется, что редукция гласного **a** в превербе-основе по своему происхождению явление фонетического порядка, которое впоследствии уже приобретает морфологическо-семантическую функцию.

Основы отдельно существующих глаголов (как напр., афаза „кушать, есть“, აჭა – „ловить, держать“, асага – „идти“, აგაга – „нести, вести“ и т. д.) в случае присоединения к ним превербов-основ (**ta-**, **qo-**, **xa-** и т. д.) принимают также (в определенных случаях) два суффикса **-aa** (← тап. აა) и **la**¹.

-aa примыкает к основам отдельно существующих глаголов при наличии в них превербов-основ, когда должно выражаться направление (оттуда) сюда.

Напр.:

a-l-dr-**aa**-ra – „выяснить, узнать из ч.-л.“ (ср. a-dər-ra – „знать“),

a-ç-i-**aa**-ra – „вырасти из под...“ (ср. a-i-ra – „родиться“).

И, наоборот, **-la** примыкает к основам отдельно существующих глаголов при наличии в них превербов-основ, когда должно выражаться направление туда.

Напр.:

a-ω̣pa-ra-**la**-ra – „впрыгнуть в дом (ср. a-ra-ra – „прыгать“),

a-ta-sa-**la**-ra – „гнать внутрь“ (ср. a-sa-ra – „идти, ходить“) и т. д.

Нарастание этих разнообразных превербов и суффиксов на глагольные корни весьма осложняет основу абхазского глагола.

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება,
ტ. IV, 1952, გვ. 83-128

¹ В некоторых глаголах начинает появляться и **-t**. См. „Тапантский диалект“, § 45.

რედაქტორის ბოლოსიტყვა

ცნობილი კავკასიოლოგის, აფხაზურ-აბაზურ ენათა უთვალსაჩინოესი მკვლევრის, აკადემიკოს ქეთევან ლომთათიძის შრომების მეხუთე ტომში შესულია მისი ადრეული ნაშრომები – სტატიები ქართველურ დიალექტოლოგიაზე, აფხაზურ-აბაზური ენების ფონეტიკისა და მორფოლოგიის პრობლემებზე, აგრეთვე იმ ლინგვისტურ დისპუტზე, რომელიც გასული საუკუნის 50-იან წლებში გაიმართა.

ტომში შევიდა მეცნიერის ლექსიკოგრაფიული ნაშრომი – ე. ნინოშვილის „პარტახის“ აკადემიური გამოცემა აკაკი შანიძის რედაქტორობით, რომლის დედანი აღადგინა, შენიშვნები და ლექსიკონი დაურთო ქ. ლომთათიძემ. ლექსიკონის და შენიშვნების სწორად გაგებისთვის საჭიროდ ჩავთვალეთ გამოგვექვეყნებინა მოთხრობის აღდგენილი ტექსტი. ეგნ. ნინოშვილის „პარტახზე“ მუშაობისთვის ბიძგი მიუცია ქ. ლომთათიძის პირველ დიალექტოლოგიურ კვლევას – „ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსისა გურულსა და აჭარულში“, რომელიც სტუდენტობისას დაიწერა და დაიბეჭდა მოგვიანებით, 1938 წელს.

ქ. ლომთათიძემ ადგილზე შეისწავლა აფხაზური და აბაზური ენების დიალექტები, შეაგროვა უნიკალური ემპირიული მასალა, რომელიც შემდგომ საფუძვლად დაედო მის სამეცნიერო მოღვაწეობას. სამეცნიერო მივლინებათა ანგარიშები გამოქვეყნდა ენიმკ-ის მოამბის მე-2 (1937) და მე-4 (1939) ტომებში. მკითხველს აქვს შესაძლებლობა წინამდებარე ნაკვეთში გაეცნოს ამ ანგარიშებს.

ტომში შესულია ქ. ლომთათიძის უმნიშვნელოვანესი გამოკვლევები არა მხოლოდ აფხაზური და აბაზური ენების კვლევის თვალსაზრისით, არამედ ზოგადკავკასიური და ზოგადლინგვისტური კუთხით. ამ შრომებმა გამოკვეთეს ის უნივერსალური წესები, რომელსაც ლინგვისტიკაში „ლომთათიძის კანონებს“ უწოდებენ. სტატიები ეხება აფხაზურ-აბაზურ ენათა რედუპლიკაციის ფუნქციებს, ერთეულის კატეგორიასა და მისი მაწარმოებლებს, მიმართებით ნაცვალსახელთა ადგილს ზმნურ ფორმებში, გარდამავლობის, ქცევისა და კაუზატივის

კატეგორიებს, ბრუნების საკითხს, კითხვით ფორმებს აფხაზურში, აფხაზური გარდამავალი ზმნის უსუბიექტო ფორმებს.

ამავე ტომში მოთავსებულია ქ. ლომთათიძის სხვა ქართველოლოგიური ნაშრომები: „ბულბულის ერთ-ერთი სახელწოდების ყარანა-ს გამო“ (1944), „დამოკიდებული წინადადების ერთი თავისებურება ზოგ ქართულ დიალექტში“ (1946), „-ქ სუფიქსისათვის მეგრულ ზმნებში“ (1946), „თება“ ტიპის ზმნების ისტორიისათვის ქართულში“ (1952). აგრეთვე აფხაზური ლექსიკისადმი მიძღვნილ რამდენიმე ნაშრომი.

ტომში წარმოდგენილია რამდენიმე სტატია, რომელიც ეძღვნება 1950-იან წლებში მიმდინარე დისკუსიას ენათმეცნიერების თეორიულ საკითხთა შესახებ. ამ ნაშრომებში მაღალ აკადემიურ დონეზე განხილულია ისეთი ზოგადლინგვისტური პრობლემები, როგორიცაა: ენის რაობა, ენის სოციალური ბუნება, ენისა და საზოგადოების მიმართება, ენის დიაქრონიული ცვლის მიზეზები, სპეციფიკა და შედეგები, ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაციის პრონციპები, დიაქრონიული და სინქრონიული კვლევის მეთოდოლოგია და სხვ.

ქ. ლომთათიძის შრომების მეხუთე ტომში იბეჭდება მეცნიერის მწვავე რეცენზია პროფ. გ. პ. სერდიუჩენკოს ნაშრომზე აბაზური ენის შესახებ. ქ. ლომთათიძე ამ ნაშრომში ამხელს აბაზური ენის არმცოდნე პლაგიატორ მეცნიერს. ფაქტობრივად მაშინ ამ წერილით დაიწყო ლინგვისტური დებატები, რომელიც საბჭოთა კავშირის მასშტაბით განივრცო.

ზოგადად, ტომში წარმოდგენილი სხვადასხვა თემატიკის სტატია მკითხველს წარმოდგენას უქმნის აკად. ქ. ლომთათიძის სამეცნიერო დიაპაზონზე, ინტერესთა მრავალფეროვნებასა და ღრმა განსწავლულობაზე.

მადლობას მოვახსენებთ ქ. ლომთათიძის შრომების სარედაქციო კოლეგიის წევრებს ტომის მომზადებაში გაწეული მუშაობისთვის, აგრეთვე ტექნიკურ რედაქტორს ლ. ვაშაკიძეს, ოპერატორებს: თ. გაბროშვილს, რ. გრიგოლიას, რ. პაპიაშვილს.

მანანა ზუკია

2023.05.X.

ტექნიკური რედაქტორი **ლევან ვაშაკიძე**

ოპერატორები: **თინათინ გაბროშვილი**
რუსუდან გრიგოლია
რუსუდან პაპიაშვილი